

Milan Bastašić

BILOGORA
I GRUBIŠNO POLJE 1941 - 1991.

DR MILAN BASTAŠIĆ

**BILOGORA I GRUBIŠNO POLJE
1941–1991.**

BANJA LUKA-BEOGRAD, 2009.

Dr Milan Bastašić
**BILOGORA I GRUBIŠNO POLJE
1941–1991.**

Izdavač

**UDRUŽENJE BIVŠIH LOGORAŠA DRUGOG SVJETSKOG RATA I
NJIHOVIH POTOMAKA U REPUBLICI SRPSKOJ, BANJA LUKA**

Za izdavača: Dipl. ing. Gojko Knežević

MENADŽER KOMPANIJA D.O.O. BANJA LUKA

Za izdavača: Dr Dušan Bastašić

Urednik

Prof. dr Đorđe Mikić

Uredništvo

Prof. Ranko Radelić

Dr Dušan Bastašić

Prof. Mirjana Miljanović

Recenzenti

Prof. dr Veljko Đurić Mišina

Vasilije Karan, književnik

Redaktor i lektor

Prof. Mirjana Miljanović

Kompjuterska obrada

Ing. Radenko Ritan

Štampa

Branmil d.o.o.

Beograd

Za štampariju

Branislav Radovanović

Tiraž 500

*Čovjek iz jame ječo je ko dijete,
Tek priklan; cikto jezivo mu glasak.
Strepih, da račun moj se ne pomete.
Tad buknu u dno bezdna bombe prasak.
Tlo se zaljulja. Klonuće me svlada.
Nestala u spas posljednja mi nada.
(Ivan Goran Kovačić: Jama)*

Posvećujem
ocu Luki i bratu Stevanu

Naslovna strana

Slika prikazuje ostatak bodljikave žice
na kamenom tlu područja logora Slana na Pagu

Zadnja strana

Porodice pobijenih Grubišnopljaca
u posjeti Jadovnu u aprilu 1957. godine

SADRŽAJ

UVOD	13
I ISTORIJSKI KONTEKST I NJEGOV UTICAJ	
NA UŽE GEOGRAFSKO PODRUČJE	17
II DOGAĐANJA PRED PRVI I DRUGI SVJETSKI RAT.....	27
III PREGLED DOGAĐANJA NA PROSTORU ISTOČNE	
BILOGORE 1941. I 1942. GODINE.....	39
Geografski položaj i stanovništvo	39
Okupacija i uspostava ustaške vlasti	40
Svjedočenje Mate Čutića.....	41
Hapšenja, teror i deportacije.....	42
Napad partizana i ustaška odmazda	48
IV SVJEDOČANSTVA O GENOCIDU	51
Zloslutno proljeće.....	51
Bombardiran je Beograd, rat je počeo	53
Hrvatska seljačka zaštita na sceni.....	54
Pobuna 108. puka na mobilizacijskom zborištu u Klokočevcu.....	55
Dolazak brata Steve	57
Noć strave i užasa	58
Komšije i prijatelji, koji to više nisu	60
Nekoliko širih, autentičnih svjedočenja	61
Marija Bosanac, rođena Maljković, supruga uhapšenog Milana Bosanca,	
brice iz Grubišnog Polja.....	61
Adam Vurunić, narednik vodnik Vojske Kraljevine Jugoslavije	63
Svjedočenje: Branko Bojičić.....	65
Svjedočenje: Dragana Glumac	66
Zvonko Brkić, iz knjige Bilogorska sjećanja.....	66
Marvenim vagonima za Koprivnicu	67
Kolone smrtnika idu prema Velebitu.....	80
Tihomir T. Prodanović:	
Sećanja na ustaški logor „Danicu“	82
Noć u kojoj sam izgubio slobodu	82
U obeščašćenoj školi	85
Osuđeni bez suđenja	86
Doček na zagrebačkom kolodvoru.....	88
Špalir užasa.....	90
Putovanje u neizvesnost.....	92
Logor “Danica”.....	94
Stahuljakova poseta	98

Neostvareno streljanje.....	99
Blistavi lik književnika Miškine.....	100
Rastanak.....	101
Saznanje o Jadovnu.....	101
Krvav početak progona u Srbiju.....	103
Izjava Savice Mandalić.....	105
Izjava Sofije Kljajić.....	107
Doseljavanje novih gospodara u srpske kuće	109
Učitelj Ivo Bastašić, Žumberčanin.....	111
Nema muškaraca, pa se organiziraju žene	112
Izjava Ljube Pejnović.....	113
Tragična sudbina komšija Židova	114
Pokrštavanje	116
Dotjeruju žene i djecu sa Kozare	118
Dotjerane su i slovenske porodice.....	119
Sve je više priča o partizanima.....	120
Strepnja i nada	122
Grupna likvidacija žena i djece.....	124
Još jednu grupu gone na likvidaciju.....	127
Krvavi Amidžića pragovi.....	128
U Stalovici pet žrtava u dvorištu Pavla Gavrana	131
Masovni zločin na Trandlerovoj djetelini.....	132
Svjedočenje: Cvijeta Dimić, preživjela strijeljanje na Trandlerovoj djetelini..	132
Komšije otkazuju zaštitu.....	137
Komšija me vodi u logor.....	139
Svjedočenje Save Lalić.....	141
Izjava Smilje Petrović.....	149
Svjedočenje Vukosave Đurić.....	152
Svjedočenje Jovanke Curavić: Moje sjećanje na pogrom srpskog življa u Hrvat-	
skoj 1942.	154
Park, logor za Srbe Bilogore	156
Ustaše razdvajaju muškarce od žena i djece.....	157
Marvenim vagonima u neizvjesnost	158
U logoru Jasenovac.....	169
Nevjerica, kažu da idem kući.....	193
U vlaku za Zagreb.....	196
Vlak za Bjelovar kreće u dva	199
Ponovo u Grubišnom Polju.....	207
Vrijeme strepnje i radosti	215
Ujak i ujna došli su po Ranku Bobić.....	218

Nijemci i gestapovci	219
Domobrani i veze sa partizanima.....	221
Ratni kum Lojzo Ringl pomaže partizanima.....	223
Partizanski plakat na Singerovim vratima.....	224
Utabane staze partizanske	226
Sol i škija	227
Strah kod doseljenih ustaških porodica	229
„Ključ“ i krmačenje	230
Žalost u kući Mile Cvikica.....	231
Pucanj iza dedovog bunara	232
Kuma Dragana Jovanović iz Stalovice	234
Dobio sam upalu zglobova.....	236
Pukla osovina Rim–Berlin	238
Tito zabranio kralju Petru II povratak.....	241
Bolji Nijemci, nego ustaše	245
Rakija, srčanica i gestapovci.....	246
Ustaša emigrant Nogalo.....	253
Drama porodice Trandler.....	258
Izjava Ljube Pejnović	260
Dobre vijesti – kolaboracionisti odlaze	261
Barnjanski cirkus u kolovozu.....	262
Zaklani su Vimer i Takač.....	266
Mama, ja idem u partizane.....	268
Miran san poslije više od 1.200 zloslutnih noći	272
Opet o Nogalu.....	275
Gojko, samo me ne vraćaj natrag	276
Povratak u pakao	283
Kukuruzi su alibi.....	286
Napad na Daruvar i vijesti o Ludbregu.....	290
Pokradoše nam kokoši.....	291
Staze partizanske, Zvonko propovijeda mir.....	292
Ciganka Bara, ždrijebe i Feri.....	294
Ni strahovi nisu isti	295
Napad na Končanicu.....	296
Proživljena tragedija i plutajuća nada	298
Katino iskustvo dramatično upozorava – bježite	301
Sloboda, grom iz vedra neba	304
Zagrmíše topovi, zatrešla se zemlja.....	306
Grubišno je oslobođeno	308
Uzbudljiva revija ljudi i događaja	310

Spavat ćemo kod otvorenih prozora	312
Dolaze Čerkezi	313
Partizani mobiliju i mene	314
U Bilogorskom partizanskom odredu	315
Spavanje u Jagodića štaglju	317
Maršovanje za Vukosavljevicu	318
Nadlijeću nas „štuke“	320
Na položaju u Pitomači	322
Bolesnik i „dezter“	323
Bolnica u Djakovcu	325
Učim za šnajdera	327
Šalju me u Gimnaziju	328
Jutrenja i ferije	330
Kroz zimu i snijeg preko Mađarske u Bačku	332
Kolona stoji, nešto nije u redu	335
U toploj kući	336
Pred mostom na Dravi	337
Dramatičan prelaz preko mosta	339
Čerkezi nastupaju prema mostu	341
Smjestili smo se na pustari	342
U vagonu za Pečuh	346
U Pečuhu smo	348
Čekamo vlak za Baju	350
Pontonskim mostom preko Dunava	351
Čekamo vlak za Suboticu	354
U Subotici, kao na Božić	356
Vlak za Bajmok	357
Bajmok! Konačno odredište	359
Svrabara	361
Oporavak u kućama Bajmočana	363
Pripreme za nastavu	365
Došle su mama i Jovanka	368
Umro je Mirko Kupres	369
Probijen je Sremski front	369
Rat je završen	371
Učiti, učiti i samo učiti	373
Nikoli Suknajiću je poginuo otac	375
Škola je završena	377
Napuštamo Bajmok	378
Lađama od Apatina do Osijeka	380

Tripud „ura“ za Slatinčane.....	382
Ponovo u Bilogori.....	384
Sjeo sam na svoje mjesto za stolom.....	386
Počinje gimnazija	388
Pravde i nepravde, poslijeratna raskusuravanja	389
Period između dva rata.....	392
Osjeća se dolazak Hrvatskog proljeća.....	394
Zapažanja su zabrinjavajuća.....	397
Prisilno penzionisanje, slobodno vrijeme za stare preokupacije	401
Glavni „personalac“ Pete armije, novi general ZNG-a.....	402
Ustaška emigracija u „demokratskom ozračju“.....	403
Realizacija politike HDZ-a u Grubišnom Polju	405
Pripreme za obilježavanje stradanja srpskih žrtava 26/27. aprila 1941.....	408
„Srbi su agresori“	421
Poziv u policiju	422
Svuda ustaštvo, prepoznajem '41.....	423
Parastos i komemoracija.....	426
Tekst nekrologa.....	430
Sa mitropolitom Jovanom u Rašenici i Gudovcu.....	437
Opća politička scena sve gora i opasnija	439
Referendumi.....	452
Srbi su oprezni i ne žele sukob.....	457
Ante kaže: Ni u Splitu nije bolje	461
Komšije, šahovnice i „četnici“.....	462
Naivci u Komandi garnizona Bjelovar.....	464
Njima je sve dozvoljeno.....	464
Zenge su svuda.....	467
Srbi Bilogore kontroliraju ceste	470
Saznajem, poslije podne počinju hapšenja Srba.....	471
Uspijevam proći sve punktove zengi.....	473
Saznajem: Počela su hapšenja, na potjernici sam.....	476
Izjava Steve Đukića.....	476
Svjedočenje Neđe Raljić.....	478
Izjava Bore Dimića	492
Počinje sistematsko miniranje srpskih kuća	495
Mučenje Srba postaje svakodnevna praksa.....	498
Svjedočenje: Rade Tijeglić.....	498
Svjedočenje: Miloško Raljić	499
Mirko Počuća se nije dao uhapsiti	502
Izjava Mirka Počuće	503

	Oružani progon Srba sa Bilogore	507
V	JAME PUNE POKLANE DJECE U DONJOJ GRADINI NISU DJEČIJE GROBLJE.....	517
VI	MOJ RAZGOVOR S KNJIGOM VILA BILOGORSKA.....	521
	Vila „ŽIVJELA HRVATSKA“ u srpskoj Bilogori.....	521
	Svjedočenje: Sava Lalić.....	538
	Izjava Branka Krge, u Beogradu – Sremčica, 10.7.2009.	541
VII	PRILOZI UZ KNJIGU	555
	Geografska karta Grubišnog Polja i okoline	556
	Aprilske žrtve 1941. godine – popis	558
	Jasenovačke žrtve 1941–1945. godine – popis	579
	„Prije pedeset godina“ – posebno izdanje “Grubišnopoljskog lista” od 29. marta 1991. godine	621
	“Grubišnopoljski list”, br. 88, od 30. aprila 1991. godine	625
	POGOVOR.....	641
	Recenzije.....	642
	Recenzija, Vasilije Karan: Genocid u kontinuitetu	642
	Recenzija, prof. dr Veljko Đurić Mišina	644
	BIBLIOGRAFIJA.....	649
	BILJEŠKA O PISCU	653

UVOD

Istorijsko iskustvo porodice, pa i cijelog jednog naroda, jeste riznica koja se ne puni sama od sebe. Rad članova porodice, ali i institucija jednog naroda na dopunjavanju te riznice predstavlja dug prema precima, ali, u isto vrijeme, i odgovoran odnos prema potomstvu.

Mnogo je činilaca koji opstruiraju građenje istorijskog iskustva, ali ono se, unatoč nizu subjektivnih i objektivnih okolnosti, isprepletenosti sukobljenih interesa u miljeu različitih društvenih sistema odvija, makar i običnim usmenim predanjem, sa koljena na koljeno.

Bilogorske porodice činile su do 1941. godine najbrojniju zapadnu enklavu srpskog pravoslavnog naroda, smještenu točno na dijagonali Budimpešta–Rim.

Kao najistureniji pravoslavni klin, zabijen još početkom XV vijeka u neprikosnoveno prozelitističko katoličko okruženje, okrenut u pravcu Beča, sjedišta njegovog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva, bilogorsko područje baštini po mnogo čemu specifično istorijsko iskustvo.

U vrijeme osmanlijskog nastupanja, ovaj, po mnogo čemu dragocjen, dio srpskog pravoslavnog korpusa biva otkinut od svoje matice i zarad tuđih vojnih, političkih, državotvornih i egzistencijalnih interesa opstajao je krvareći i osipajući se sve do 1995. godine.

Moj životni put, moje življenje, moj ego da se, po rođenju Srbin, u porodičnom okruženju i ambijentu razvijam u čovjeka brutalno je od moje jedanaeste godine počela da ometa vlast tek novoustoličene Nezavisne Države Hrvatske. Prvih mjeseci te moje dobi, 26/27. april 1941. godine, ustaše su digle iz kreveta, uz neprimjereno maltretiranje, moga četrdesetpetgodišnjeg oca i osamnaestgodišnjeg brata. Slijedilo je bolno saznanje da su, sa još pet stotina sapatnika iz te noći, pobijeni u Jadovnu. Djela strave i užasa pune ostatak porodice dodatnim strahotama cijelog ljeta i jeseni te godine. Tortura je i u školi, a onda masakr u jesen 1942. godine. Slijede mi dva mjeseca robovskog rada i mučeničkog boravka u logoru Jasenovac. Strah je duboko zalegao u mozak i kosti. Sa dodatnim, koji se stalno proizvodi i servira, nema mjesta u čovjeku – on prelazi u stravu (ako to normalan mozak uopće može shvatiti). Strah i strava su žica na kojoj stalno ekvilibrira naš život i naša smrt. I tako sve do oslobođenja Grubišnog Polja avgusta 1944. godine. SKOJ i Partija, koji su me u slobodi prihvatili, bili su presudni u mom odgoju. Bratstvo i jedinstvo i klasni neprijatelj bili su nova religija. Sve van toga bilo je suvišno, nepotrebno, nevažno spomena. U trideset mjeseci službovanja u Gospiću, 1950. do 1953. godine, nadomak Jadovnu, samo jedanput sam posjetio to stratište! Vodim bitku za život, nema nikoga od roda i rođaka da se oslonim,

prihvatam to kao realnost, ne primjećujem da to kod inih drugih nije tako! Dolazi tako i 1971. godina, godina Hrvatskog proljeća – MASPOK. Moje okruženje je euforično – jedni odobravaju glasno, drugi prećutno. Nekako sam izoliran, ne pripadam ni lijevo ni desno. Ima puno toga što ne spada u bratstvo i jedinstvo, a većina se time oduševljava. A onda nešto i suviše često zapinju za Srbe. Sve to je razlog tome što sam zastao i počeo da pažljivije razmatram pojave i odnose oko mene. Sami dojmovi i bez zaključaka su zbunjujući. Poslije jedne izjave Savke Dabčević-Kučar i Josipa Broza u hotelu Esplanade, isključio je potpukovnik JNA televizor i poluglasno za sebe promrmljao: „Druže Tito, nema više komunističke religije“. Bio sam zreo čovjek, četrdeset godina, a oni počеше od mene praviti Srbina, upravo me tako tretirajući. Čudim se svemu tome, spreman sam da se tome opirem, ali mi nekako ne ide od ruke. Budući da su okolo svi veliki Hrvati, prihvatam i ja ponešto zrcalno od te njihove rabote. U općim naznakama osjećam ličnu nesigurnost, ali i moguću ugroženost porodice. U svijest ulazi sjećanje na 1941. godinu. Povremeno verbalno protestujem, ali sa velikom dozom uzdržanosti. Iskrenih komunikacija sve je manje, osjeća se neuobičajena podozrivost nekakve dvije strane. Poneka iskrena razmijeni se sa prijateljima koji su Srbi. Kad je Tito osjetio ugroženost vlastite pozicije, uspio je sa javne političke scene maknuti MASPOK i nekoliko njegovih čelnih ljudi. Tko god je imao nešto u glavi, morao je zaključiti: front hrvatskih nacionalističkih snaga ostao je na dostignutoj liniji kao sistem u naciji, u povoljnim uvjetima za konsolidaciju i recidiv. Moja misao imala je u jasnoj polarizaciji svoju stranu. Knjiga *Velike misli i mali narodi*, pa nekakva *Bespuća povijesne zbiljnosti*, uz rasprave dnevnih i drugih tiskovina okreću me z b i l j i moje prošlosti, prošlosti porodice moga oca, prošlosti Grubišnog Polja, Bilogore i srpskog naroda cijele Nezavisne Hrvatske. Ispriječilo se u svemu tome preda mnom pitanje: zašto je to tako bilo 1941. do 1945. godine? Osim predanja u uskom krugu porodice i rodbine, te knjižice *Bilogorska sjećanja* Zvonka Brkića, pisanih izvornih dokumenata nema! To je iznenađujuće saznanje, a iz toga i pitanje: „A zašto ništa nema“? Čitam tu knjižicu koja, kao pisana riječ, ostaje alfa i omega istorije Bilogore i Grubišnog Polja od 1941. do 1945. godine. Kad sam pročitao, toga čovjeka koga sam godinama poznavao, viđao i susretao, druga Zvonka, morao sam u izuzetnom košmaru mojih misli staviti na neku drugu stranu koja nije moja! U knjižici su neistine, grozne laži o svakoj srpskoj porodici u Grubišnom Polju... Da ne idem dalje. Koliko sam time bio zbunjen, više sam bio ohrabren da se bavim istinom o prošlosti. Trebalo mi je još tridesetak godina da shvatim to zaobilaženje istine. U djelima gotovo svih hrvatskih spisatelja o događanjima u Hrvatskoj 1941. do 1945. godine provlači se jasno izražena i uvijek prisutna bojazan da

se istinom karakteristike ustaškog režima pripisuju cjelokupnom hrvatskom narodu! Ovisno od sredine, učestalosti i broja stravičnih djela, taj ekvilibrij sa istinom je različit.

Osamdesetih godina broj uhapšenih 26. i 27. aprila 1941. godine i usmrćenih u Jadovnu i Slanoj na otoku Pagu još nije bio utvrđen. Spomen na njih bila je jedna skromna, skrnavljena i razbijena ploča na željezničkoj stanici u Grubišnom Polju. Taj stravični događaj iz aprila 1941. godine toliko je potiskivan u zaborav da je bio prisutan samo u opstalim, okrnjenim srpskim porodicama. Javnog saznanja o tome gotovo da nije bilo. Domaći zločinci su nepoznati, a oni sa strane su zaboravljeni. O hiljadu i sedamdeset žrtava iz Grubišnjog i Bilogore u Jasenovcu nema ni pomena. O ostatku do tri i pol hiljade nestalih Srba, pobijenih po bilogorskim selima početkom oktobra 1942. godine, zna se samo po skromnim lokalnim obilježjima. Nitko nije saslušao, niti zabilježio svjedočanstva izranjanih i preživjelih na stratištima širom Bilogore i u Grubišnom Polju. Prosto me u stopu proganja pitanje, sve više pitanja – ZAŠTO? Sve više sagledavajući stradanje Srba na čitavom prostoru Nezavisne Hrvatske, očigledno postaje da se ovo zlo ovdje događalo istovremeno kada i na Kordunu, Baniji, Hercegovini, Lici, Sremu, širom Bosne. Ovdje je to samo dio programiranog zločina sa predumišljajem, genocid. Nema selekcije, uništava se sve živo, samo ako je srpsko. Sam se nameće zaključak da je ustaški pokret početkom Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj bio dovoljno masovan i u većini sredina plebiscitarno prihvaćen i podržan da bi na monstuozan način, u naletu likvidirao ogroman broj Srba svih uzrasta. Žrtve se broje stotinama hiljada! I, ustaški pokret nije bio nešto što je Hrvatima netko nametnuo. Ne, to je njihovo, autohtono na čitavom prostoru, vlastito! Ustaški pokret, uključujući tu i sve ono što se dogodilo, kreirali su najodgovorniji hrvatski političari toga vremena! Nitko drugi.

Zgledajući se lijevo i desno vremenom sam se prihvatao nezahvalne i istovremeno neodložne uloge jedinoga koji na tome planu mora nešto početi. Nešto učiniti. Snagu i odgovornost dalo je uvjerenje – nema više ni historijskog ni moralnog opravdanja da se potiskuju istine iz stravične i žalosne prošlosti naroda na ovom prostoru. Ona druga strana iz 1941. godine, tada već inovirana, doživjela je poslije pedeset godina, 27. aprila 1991. godine, svoje pravo oličjenje, ondašnje i tadašnje. Održan je parastos aprilskim žrtvama i uz prikladan scenski program pročitao Nekrolog u kome je rečeno sve što je bilo potrebno. Na pokazanu istinu uslijedila je, ne pokajnička, nego revanšistička reakcija! Kasnija događanja, čiji ste svjedoci, uvjerila su i vas čitaoce i mene da na čitavom prostoru Hrvatske, pa i ovom našem, istorija očigledno nije bila naročita učiteljica života...

Isto tako, valja ovdje spomenuti jedno od osnovnih pedagoških načela – netko ne može biti dobro odgojen ako mu se ne kaže istina.

U knjizi sam beskompromisno iznio istinu ove raskravljenе strane, nudeći je drugoj strani da razložno prihvati dijalog između do sada očigledno dva nerazumljiva i suprotstavljena pola. Ova dragocjena i do sada nepoznata svjedočanstva iz prošlosti na ovom prostoru trebala bi naći svoje mjesto ne samo u neminovnom istorijskom vrednovanju, već, prije svega, u pedagoškoj domeni i vaspitnoj praksi. Treba reći istinu o tome kako je i zašto u samo pedeset godina sa Bilogore nestao brojčano najmnogoljudniji narod – Srbi.

I

ISTORIJSKI KONTEKST I NJEGOV UTICAJ NA UŽE GEOGRAFSKO PODRUČJE

Polovinom 6. stoljeća prodiru sa istoka plemena Avara s kojima stižu i brojna slavenska plemena. Tada su Južni Slaveni uglavnom naselili prostore Balkanskog poluotoka i Panonije. Od slavenskih plemena, koja su seobom naroda prešla Karpate, jedino su Srbi i Hrvati očuvali svoja imena. Nazivi Slovenaca i Slovaka najbliži su općem pojmu Slavena. Tom prilikom, izgleda da su se Hrvati i Srbi „mimoišli” jer su Hrvati prešli na zapadnu stranu, dok su Srbi sa zapada, iz Polablja-Lužice, prešli na istočnu stranu Balkana. Vizantijski car Konstantin Porfirogenet u zapisima iz 10. stoljeća navodi rijeku Cetinu kao granicu između hrvatskih plemena na zapadu i srpskih na istoku. Avarska država pada pod udarima moćne franačke države početkom 9. stoljeća.

U Posavini se javlja hrvatski knez Ljudevit Posavski, koji se suprotstavlja navali Franaka, ali mora bježati iz Siska susjednom srpskom plemenu u Pounju (822. godine).

Hrvatska država se stvara u zaleđu Jadrana polovinom 9. stoljeća i najveću snagu doseže za kralja Tomislava (925. godine).

Hrvatska državica bila je zemlja čiji se opseg ne može istorijski dokazati zbog njegovog stalnog mijenjanja. Sama prestonica njena se, bez preciziranja, nalazila u okolini Splita. Narod te države, i da je bio hrabar koliko i drugi

narodi na svijetu, nije mogao imati slavan život, opkoljen neprijateljima neizmjereno jačim: Vizantijcima, Mlečićima i Mađaronima. Vladari su morali biti skromni, budući da se zna da su ih ponekad plaćali splitski biskupi (a ne oni splitske biskupe). Za Tomislava se zna da je postao prvim kraljem svoje države zbog nekih zasluga učinjenih Vizantiji. Za Krešimira se zna da se proglasio prvim kraljem kad je prisvojio gradove Split, Trogir i Zadar (na puškomet jedan od drugoga)! Za Zvonimira se zna da je, krunišući se, uzeo obavezu godišnje slati papi kukavni danak od 200 dukata.

Mađarska plemena dolaze u Panonsku niziju 896. godine. Hrvatska je poražena u ratovima sa Mađarskom (Ugarskom) pa Ugovorom 1102. (Pacta conventa) ulazi u sastav velike ugarske države.

Mađari, koji su ih tada pokorili, Hrvatima od stare slave nisu ostavili u rukama ništa drugo nego jedan komadić papira. Oni su se, kao što smo vidjeli, prema Hrvatskoj oduvijek odnosili kao prema svojoj zakonitoj provinciji.

Godine 1390, 12. juna, dođoše iz Splita poslanici u bosansku prestonicu Sutjesku da sami bez borbe predaju svoju zemlju Tvrtku I. Ovaj je Splitu povratio privilegije svih ranijih vladara, a kao vladar pravoslavni primio je u zaštitu i splitsku nadbiskupiju. Time je ovaj novi vladar zavladao primorskom Hrvatskom.

Ovako je išlo sa ovom slabom slavenskom državicom za njena prva tri vijeka. Za ostalih osam vijekova pod mađarskim gospodarstvom išlo je kao i pod svakim drugim ropstvom. Kao u kakvoj idili, samo u svojoj istorijskoj grandomaniji Hrvati govore o nezavisnosti, bojevima, epopeji... Ova grandomanija je, i pored svega toga, onemogućila tom narodu kretanje njegove docnije političke misli prema normalnom zakonu o proporcijama.

Hrvati se razmeću da Hrvatska nije nikad (kao što su to Srbija, Bugarska ili Grčka) bila od Turaka pokorena. Međutim, zna se da je Smederevo palo 1459. i da su Brankovići i drugi despote srpski još 200 godina poslije Kosova vladali Sremom i Slavonijom. A kad su Turci pošli prema Hrvatskoj, Hrvatska je već bila priznala austrijskog cara, da bude zaštićena... Što se tiče provala Turaka sa zapada, iz Bosne, ona je počela odmah poslije propasti bosanske kraljevine 1463. godine, osvajanjem Krbave i Like koje su ostale pod Turcima punih 190 godina. Turci bi u svojim čardacima i haremima po Udbini i po Ogulinu i do danas ostali da Liku i Krbavu nije oslobodio srpski serdar Stojan Janković (čiju palatu sa patricijskim grbom i danas pokazuju u Zadru). Oslobodio ih je zajedno sa srpskim vojvodom Ilijom Smiljanićem, koji je bio na čelu hrabrih srpskih uskoka. Njih je onda, iz svojih razloga, u Ravnim Kotarima pomagala Mletačka Republika. Srpska uskočka vojska je u nekoliko bitaka razbila Turke i popalila njihove čardake. O ovom pjevaju i divne pjesme srpskog uskočkog eposa, koje je ispjevao guslarski dio srpskog

naroda. Čak i ove uskočke pjesme, pod redakcijom dr Nikole Andrića, početkom 1941. godine stampala je, kao svoju IX knjigu, „slavna” Matica hrvatska, koju, međutim, nitko nije udario po prstima za ovakve prostačke plagijate. Za kulturne Srbe uzimanje njihovog trećeg eposa, uskočkog, bilo je kao da su Hrvati uzeli cijelu jednu srpsku provinciju. A i to uradiše 1995. godine.

Kleptomanija ide i dotle da svakom oduzima njegove prave zasluge. Hrvati pišu, i sto puta ponavljaju, da je Bonaparta kod pobjede na Arkolu bježao pred hrvatskim graničarima! Zatim u svojim knjigama, čak i u pridikama, Hrvati iznose da je car Napoleon kazao (ovo se odnosi na oficira Dragića, Srbina koji je donio svoj prtljag u Pariz poslije poraza u Rusiji) kako su “Hrvati kod Smolenska 1812. pokazali da su prvi vojnici na svijetu”, te da bi sa takvih 100.000 vojnika on zauzeo cijeli svijet! Međutim, oni se prave kao da ne znaju da je sa Napoleonom, čija je onda bila Lika i Krbava, na Rusiju otišla samo jedna, jedina skrpljena regimenta iz Like i Krbave. Po hrvatskoj statistici onog vremena, to su bili većinom Srbi, Ličani i Kordunaši. Tako isto Hrvati pišu da su oni odnijeli i pobjedu kod Kustoce, u Italiji 1858. godine.

Ove istorijske činjenice spadaju u političku psihologiju Hrvata. Pođete li ovom niti i dalje, naići ćete i na sve nevjerovatnije pojave. Poznati historičar, zagrebački profesor dr Rudolf Horvat, pišući o istoriji Hrvata navodi u jednom besprimjernom spisku hrvatskih vladara (od prvog njihovog bana Borne 819. do posljednjeg vladara cara Karla Habzburškog 1918) jednu neizmjernu listu onih koji su vladali i upravljali Hrvatskom, svakog po imenu i dobu vladanja. Na toj listi ima više njih, nego ukupno svih vladara svijeta evropskih dinastija – od onog do današnjeg vremena! Evo, da navedemo ovo nevjerovatno istorijsko otkriće profesora i patriote, inače pisca ozbiljnih istorijskih djela.

Samo od bana Borne 819. do bana Tomislava 914. (koji će postati i prvim hrvatskim kraljem 925) ima deset banova, samostalnih gospodara svoje države. Zatim kralj Vojnomir otvara listu i “posavskih kraljeva”, kojih je pet na broju. Potom dolazi lista pod nazivom: “Banovi za vladanja kraljeva hrvatske krvi” (jer dok su hrvatski kraljevi kraljevali, njihovi potčinjeni banovi su banovali, što znači – upravljali sudstvom, vojskom i administracijom zajedno sa vladarom). Poslije propasti na Gvozdu, dolaze mađarski vladari koji su Hrvatsku pokorili, prisvajajući njenu kraljevsku titulu i krunišući se i sami u Biogradu na Moru. (Ove mađarske kraljeve Hrvati u svojim istorijskim spisima nazivaju “hrvatsko-mađarski kraljevi”, a njihovu krunu “mađarsko-hrvatska kruna Svetog Stjepana”)!

Poslije ovoga dolazi lista hrvatskih kraljeva iz dinastije Anžuske (što znači, onih vladalaca koji su zamjenili Arpadoviće na prestolu Mađarske). Ovih banova ima na broju šesnaest (uvijek svi po imenima i sa hronologijom – od Henrika Gizinga 1301. do Stjepana Banića 1387). Zatim dolazi lista sa naslovom: “Posebni banovi Hrvatske i Dalmacije” (od Pavla Šubića 1274. do Ladislava Lackovića 1387). Njih je na broju trinaest.

Za njima dolaze banovi za hrvatskih kraljeva raznih dinastija (1387-1527). Ali, ni ovo nije sve. Ovdje slijede banovi pod natpisom: “Banovi čitave Slavonije”. Njih četrdeset i sedam (od Ladislava Lučenca 1387. do Franje Baćana 1525). Ovome se pridružuje i lista sa natpisom: “Posebni banovi Hrvatske i Slavonije” (od 1387. do 1476), od Dionisia do Lučenca pa do Damjana Horvata. Njih sedamnaest. Nadalje slijedi odista interesantna lista pod natpisom: “Banovi za hrvatskih kraljeva iz dinastije Habzburga” (od 1526. do 1921), sve po redu – i imenu i datumu – od Krste Frankopana 1526. do dr Tomislava Tomljenovića 1921. godine. Brojem ih je ništa manje nego pedeset i četiri. Najzad, nisu zaboravljene ni velmože pod natpisom: “Banski zamjenici” (koji su banovali u očekivanju da pravi ban bude postavljen). Nabrojani su redom – od biskupa Keglevića 1527. čak do biskupa dr Teodora Bošnjaka 1920. Nisu izostavljena ni visoka lica, na primjer – grof Erdeli 1670. i barun Levin Raudž 1867. Njih ukupno deset. Poslije ovoga će doći i lista pod natpisom: “Kraljevski komesari” i “poverenici”. Njih je tri. Naposljetku, spisak završavaju “Hrvatski hercezi”, koji su bili stranci iz kraljevskih ili sličnih kuća. Među njima nalazimo i Mergeritu, kćerku Hercega Stjepana. Ukupno ih je bilo sedamnaest.

Iz spiska dr Rudolfa Horvata izlazi da je u zemlji Kraljevine Hrvatske, prije i poslije propasti nezavisnosti na Gvozdu 1102. godine, bilo ukupno, što banova i kraljeva njihovih, dvije stotine četrdeset i pet vladara! Samih hrvatskih kraljeva od Tomislava do Kolomana ima šesnaest (makar se o mnogima ništa i ne zna). Broj mađarskih i austrijskih zajedničkih vladara bio je četrdeset i jedan.

Znači, ukupno 302. Svi “presvetli”!

Da se čovjek prekrsti od čuda! Jer kada Hrvati navode vladare velike Rusije, to je, sudeći po broju, šaka jada. Tako isto i francuske vladare od Klovisa do Napoleona III, opet šaka jaka. O engleskim vladarima da i ne govorimo.

Slavonija, koja je u to doba zahvatala područje oko rijeka Kupe i Sutle na zapadu, do blizu Dunava na istoku, dijeli se na velike županije: zagrebačku, varaždinsku, križevačku i virovitičku. Križevačka županija je bila najveća i zahvatala je prostor od rijeke Bednje i Lonje na zapadu, do linije: Valpovo, Kamensko i Okučani na istoku, te rijeke Save na jugu i Drave na sjeveru.

Eto, u zemlji Hrvatskoj, gdje su od godine 812. upravljala ukupno 323 hrvatska bana, uključujući doktora Šubašića, opseg Hrvatske često je padao do očajne mjere.

Za Austriju, koja se za toliko vijekova održavala brakovima svojih princeza i prinčeva, poznata je latinska izreka: Tu felix Austria nube. Hrvati su, makar ne imali ni princeza ni prinčeva ni svoje kraljevske kuće, ukrali, kao i mnogo drugih tuđih stvari, i ovu izreku i prekrojili je na izreku: Tu felix Croatia nube. Tako su poslije milenijumske svečanosti mađarskoga parlamenta u Pešti i oni počeli prvi put govoriti otvoreno o svojoj hiljadugodišnjici.

Kakva je katastrofa zadesila Slavoniju turskom invazijom u XVI stoljeću može se najjasnije vidjeti po opadanju broja kuća, koje su plaćale porez. Tako je u velikoj križevačkoj županiji 1506. godine bilo više od 12.000 takvih domova. Broj takvih domova 1543. sveden je na 1501, a 1554. godine na simboličnih 376 domova. Križevačka županija 1596. godine imala je samo 96 fumusa (domova), kuća sposobnih za plaćenje državnih poreza.

Hrvatski historičar Smičiklas piše: „Pod kraj XVI vijeka cijela Hrvatska i Slavonija spale su bile na puke tri županije, sa tri hiljade poreznijeh kuća, i to je bila država hrvatskijeh bana”. Ovo – „pod kraj XVI stoljeća”, odnosi se na doba naše seobe pod Čarnojevićem! Kada s tim uporedite samo onu gomilu Srba, koju je patrijarh preveo preko Dunava i koja je iznosila najmanje 30.000 duša, onda možete vjerovati da je ovaj narod izbjeglički ZA DESET PUTA prevazilazio onaj broj kuća poreskih glava koje su tako predstavljale cijeli hrvatski narod.

To je doba kad se Austrijsko carstvo nalazi u sukobu sa tada najmoćnijom turskom carevinom, u njenom zlatnom dobu za vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520-1566), koji je 1521. godine osvojio Beograd, potukao mađarsku vojsku na Mohaču 1526. godine i 1541. godine osvojio Budim. Godine 1552. osvojene su tvrđave u Virovitici, Čazmi, Dubravi i druge.

Turska vojska je temeljito opustošila prostor između rijeke Ilove na istoku do linije gradova-tvrđava Koprivnica–Križevci–Vrbovec–Ivanić Grad na zapadu. Ovaj se prostor u tadašnjim dokumentima naziva „opustošena zemlja”.

Austrija je shvatila da se protiv Turaka može boriti samo sistemom vojnih utvrđenja – Vojnom krajinom. Vojnu krajinu u Slavoniji 1540. godine počinje da organizira Hans Ungnad. Već 1542. doseljeno je 400 uskoka iz Žumberka i Kranjske sa povlasticama dobijenim od Ferdinanda I:

1. da uživaju zemlju bez poreza i nameta dvadeset godina;
2. da kapetani i vojvode njima samostalno zapovijedaju;
3. da kapetani sa 200 vojnika dobivaju godišnju plaću od 50 rajnskih forinti i dr.

Ovih 400 uskoka pod upravom dvanaest narodnih vojvoda razmješteno je između gradova Koprivnice, Križevaca i Ivanića. Ferdinand ova lica od kojih se formira Krajina naziva Srbima ili Rašanima.

O tome se naročito brinula štajerska vlastela kojoj je poslije pada Slavonije u prvom redu prijetila opasnost. I već poslije teškog poraza Kacianerova 1537. godine kod Gorjana, počelo se odmah raditi na osnivanju plaćeničkih krajiških četa, koje će raznim razbojničkim turskim četama bar priječiti dublje prodiranje u ovu oblast. On se brzo uvjerio da se pri tom poslu ne može mnogo osloniti na domaće slovenske i hrvatske kmetove. Stoga je obavijestio staleže štajerske da ti ljudi nisu dorasli za borbu s Turcima, pa bi trebalo da netko i njih brani jer "oni su navikli samo da služe oko stolova svojih gospodara i pune podrume i koševе njihove". Zato predlaže da se umjesto njih nabave valjane plaćeničke čete Nijemaca i osobito Srba, koji već od prije desetak godina u znatnom broju uskaču iz Turske u Senjsko primorje, Žumberak i Kranjsku, te vrlo uspješno vrše vojnu službu na onoj krajini. Štajerci odmah usvojiše ovaj prijedlog i već iste godine otpoče sistematsko naseljavanje Gornje Slavonije srpskim uskocima.

Početak je učinjen sa srpskim uskocima iz Kranjske i Žumberka. Već marta 1540, a zatim i maja 1542. u krajinsku službu je uzeto 400 Srba pod upravom 12 narodnih vojvoda. Ovi Krajišnici razmješteni su po tadašnjoj Slovinskoj krajini između gradova Koprivnice, Križevaca i Ivanića. Mnogi od njih doveli su ovamo i svoje porodice, te ih smjestili po sklonitim brdskim i šumskim mjestima u blizini svojih stražara, dok su se stariješine njihove u prvom mahu naselile po susjednim krajevima Štajerske. Za ovima odmah počese dolaziti i uskoci iz Donje Slavonije i jugozapadne Ugarske. Njih su u to doba nazivali prebezima, a kasnije Vlasima. Tako je već 1543. godine ovamo došao Marko Tomašević od Požege i Petar Besedić Pribeg, svaki sa devet naoružanih momaka. Iz susjedne Ugarske došao je zastavnik Pavle Bakić sa svojima. Nešto kasnije uskočiše iz turske Slavonije i drugi, među kojima najugledniji bijahu vojvoda Ivan Margetić (Rascianus) i stric mu Plavša. Ivan se sa svojih 49 konjanika nastanio oko Ludbrega, po selima današnjih srpskih parohija Bolfana i Velikog Poganca, te je dao i ime selu Ivancu, a Plavša se sa svoja 53 pješaka naselio blizu Koprivnice, gdje se i po njemu prozvalo jedno selo – Plavšinci, glavno srpsko selo u onom kraju i sjedište parohije.

Kada je, međutim, početkom druge polovine XVI vijeka Križevačka županija gotovo sasvim opustila od učestalih turskih provala (pri čemu su, nema sumnje, mnogo postradali i novonaseljeni Srbi), javila se potreba za još većim brojem plaćenih Krajišnika. Stoga je 1555. godine primljeno u službu šest novih uskočkih vojvoda iz Kranjske i Žumberka, sa preko 200 uskoka, te se i broj srpskih vojnika ponovo umnožio u ovoj oblasti. Iste godine došla je

ovamo iz Donje Slavonije jedna odlična porodica od 40 duša trojice vojvoda – braće Alekse, Dojčina i Vukmira. Godine 1556. primljen je na račun njemačkih plaćenika i vojvoda Ratko Pribeg sa 43 pješaka, koji se nastaniše oko grada Topolovca, nedaleko od Križevaca. Nešto kasnije, 1562. godine, došlo je u Podravinu, niže Koprivnice, nekoliko desetina srpskih porodica od senjskih uskoka sa 60 naoružanih ljudi, te su poslije godinu dana preseljeni u blizinu manastira Lepavine, između Križevaca i Koprivnice. A 1563. godine došli su ovamo, s naročitom carskom povlasticom, mnogi Srbi tzv. Morlaci iz sjeverne Dalmacije i nastanili se oko Glogovnice pod Kalnikom. Najzad, 13. januara 1568. godine upućene su iz Beča vojne vlasti u Slovinsku krajinu. Cilj je bio da sve srpske uskoke iz Kranjske, ili bar one koji to budu htjeli, presele u Podravinu po obroncima Kalnika i Bilogore, između Ludbrega, Koprivnice i Bilogore i između Ludbrega, Koprivnice i Đurđevca.

Na taj način, već u drugoj polovini XVI vijeka nastanjeno je po Gornjoj Slavoniji nekoliko hiljada Srba. Oni su u toj krajini imali vrlo vidnu ulogu. Tako je nadvojvoda Karlo smatrao potrebnim da juna 1576. godine upozori Zemaljsku štajersku upravu kako većina vojvoda u Slovinskoj krajini nije rimokatoličke, nego je uskočke pravoslavne vjere (nicht Christen, sondern Usskohen).

Ovim seobama završena su masovna preseljavanja iz turske u austrijsku Slavoniju. Austrija je postigla što je željela – oslabila tursku, a istovremeno ojačala svoju granicu.

Krajišnici su zemlju prvo dobili na korištenje, a zatim i u vlasništvo. Zato je najveći broj srpskih krajiških rodova živio stoljećima u istom selu. Selo su sami izgradili, iskrčili šumu i osigurali bolje i sigurnije uslove života u novoj geografskoj sredini.

Imena i prezimena uskoka iz turske Slavonije, preseljenih oko 1600. godine, svjedoče o najvećem broju srbijanskih imena i prezimena. To je dokaz da im je porijeklo uglavnom iz Srbije.

Interesantno je primjetiti da uz imena sveštenika (kod pravoslavnih naroda – popovi) nema prezimena. Bilo je dovoljno napisati „pop”. Očito je da su sa srpskim narodom prilikom seoba išli i sveštenici, dijeleći sudbinu svog naroda.

Kao jedan od dokaza naseljavanja i postojanja krajiškog-srpskog naroda pravoslavne-grčke vjere na ovim prostorima jeste natpis na velikoj karti PARTE DELA SCHLAVONIA izdane u Rimu 1690. godine. Natpis je označen krupnim slovima: VALLACHI POP DI RITO GRECO, što u prevodu znači VLAŠKI NAROD GRČKE VJERE. Na karti označeni prostor ide od manastira Lepavine i sela Mučna Reka kod Koprivnice na sjeverozapadu

do utvrde Svibovca na rijeci Česmi (kod Narte) i Međurače i Tomaša na jugoistoku.

Početak 17. stoljeća bio je veoma težak za tek naseljene Krajišnike, graničare srpskog pravoslavnog naroda. Nalazili su se u teškoj borbi na tri strane. Sa turskim pljačkaškim četama borili su se na istoku, sa austrijskim (njemačkim) oficirima druge vjere i jezika borili su se na drugoj strani, te sa katoličkom, hrvatskom crkvom iz Kaptola u Zagrebu na trećoj strani. Crkva traži svoja crkvena zemljišta, često ustupljena Krajišnicima. Iako su Krajišnici prešli na austrijsku stranu pod ugovorom da će biti samo Krajišnici-vojnici (branitelji granice), sa svojom pravoslavnom vjerom i unutarnjom samoupravom (seoskim knezovima), oni najčešće nisu bili dobrodošlo stanovništvo. Uvijek su bili šizmatici, Vlasi i stranci.

Preseljeni Krajišnici stalno su se bunili zbog nepoštivanja dogovora prilikom prelaska sa jedne na drugu stranu. Dizali su svoj glas protiv korumpiranih austrijskih oficira koji su ih izrabljivali i zakidali na municiji, mundiru i plati. Zalagali su se za ostanak u pravoslavnoj vjeri i bili su protiv težnji hrvatskog Sabora da se „Vlasi pokmete”. Opirali su se namjeri katoličke crkve da ih prevede u katoličanstvo. Centar ovih manjih pobuna bio je u Rovišću, jer je u okolini bilo najviše srpskih Krajišnika. Konačno je car Ferdinand II izdao 5.10.1630. godine u Regensburgu STATUTA VALACHORUM, koji su imali velik značaj i to ne samo za cijelu Slovincu (Vindišgrencu) ili Varaždinsku krajinu nego i za Hrvatsku krajinu, južno od Kupe. Ove privilegije garantuju prava Krajišnika kao vojnika-branitelja carstva, da ne budu kmetovi, da imaju slobodu pravoslavne vjeroispovjesti, da imaju unutarnju samoupravu po selima, biranjem seoskog kneza, vojvode sa baštinama i drugog rukovodstva (na Đurđevdan). Statuta Valachorum su najprije čuvana u manastiru Marča (kod Ivanić Grada) i prilikom crkvenih svečanosti iznošena su i pokazivana narodu. Poslije prisilnog napuštanja manastira Marče 1753. godine, privilegije su prenesene u Severin i čuvane u crkvenoj skrivnici.

Katolička crkva stalno teži pokatoličavanju Vlaha šizmatika, a kad joj to ne polazi za rukom ide na unijaćenje. Kaluđeri manastira Marče su prilikom prisilnog napuštanja manastira sa sobom ponijeli knjige i crkvene dragocjenosti i sklonili ih u manastir Lepavinu. Tad je osnovana i nova pravoslavna eparhija Lepavinsko-severinska. Sjedište joj je bilo u selu Severinu. To je doba i najveće bune u Slovincskoj krajini. Buna je januara 1755. godine planula u Severinu i ubrzo se raširila Krajinom.

Pobunjenim Krajišnicima u Severinskoj buni suđeno je iste 1755. godine u Kanjiži, u Mađarskoj. Tamo se moćna austrijska carevina surovo

obračunavala sa svojim Krajišnicima, koji su joj branili granice puna dva stoljeća. Njih 17 je osuđeno na smrt razapinjanjem na točku.

Pravoslavnih domova cijeli Varaždinski generalat 1772. godine ima 3.163, sa 17.795 muških glava. U Križevačkoj županiji bilo je 194 domova. Tada po jednom domu prosječno bilo 5,67 muških glava, što odgovara prosječnom domu sa 11-12 članova domaćinstva. To bi odgovaralo broju ukupnog pravoslavnog stanovništva iznad 37.000 do 40.000 žitelja u Slovinskoj krajini. Varaždinski generalat je 1799. godine imao ukupno 103.247 stanovnika. Zato se može uzeti da je 1772. godine pravoslavno stanovništvo činilo najmanje polovinu ukupnog stanovništva Slovinske, Varaždinske krajine, a prije toga i znatno više.

Osnovni uzrok početka izumiranja srpskog stanovništva na tim prostorima jeste prelazak na sistem – dvoje, pa zatim i jedno dijete u porodici (da se ne bi „grunt” (imanje) cijepao). Dolazi i do gubljenja nacionalne svijesti, tako da se termin „Vlah-Srbin” zamjenjuje vjerskim terminom – „pravoslavac”, što svesrdno podržavaju austrijska vlast i hrvatska katolička crkva. Istovremeno, u toku je i veliko doseljavanje katoličkog stanovništva.

Konačno, početkom 20. stoljeća hrvatska katolička crkva, predvođena licima iz Vatikana, prihvata ideje Starčevića o etnički i religijski čistoj hrvatskoj državi. Kao glavni neprijatelj se proglašavaju Srbi, dojučerašnji Krajišnici. Oni su buntovnički element druge vjere – remetilački, šizmatički faktor u Hrvatskoj. Na idejama mržnje prema srpskom narodu sve više radi i moćna Austro-Ugarska imperija, koja teži prodiranju na jugoistok Evrope.

Svakako, unaprijed treba imati na umu da je ovo XIX stoljeće došlo poslije krvavih progona Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, za vrijeme Marije Tereze naročito. Svi Srbi koji nisu htjeli preći u katoličanstvo ili unijanstvo skapali su po tamnicama na torturama ili su natjerani na iseljenje u Ugarsku, Italiju, Vlašku, pa čak i u Rusiju. Ovi progoni su, uostalom, bili vršeni prema obrascu jednog starog datuma. Već je Sikst II bio naredio mađarskom kralju uništenje šizmatika u Bosni. Radilo se o bogumilima, ali i o pravoslavnima, koji su sačinjavali glavno bosansko stanovništvo. Ovaj krstaški rat trajao je šest punih godina! A kako je vojska mađarska već od Kolomana bila mješovita (mađarsko-hrvatska), znači da su na Vrbasu i na Bosni Srbe klali preci ustaša onako kako je to 1941–1945. i 1991–1995. godine učinila krvava ustaška emigracija i vrlo brojna ekstremna masa hrvatske nacije.

Beograd, Vojni muzej

Kolor-dijapozitiv, Miodrag Đorđević

GRANIČARI SA TERITORIJE VOJNE KRAJINE, 1742.

1. Austrijski oficir 2. Slavonac 3. Ličanin 4. Banijac 5. Varaždinaac 6. Karlovčanin

Prema originalu iz Državnog arhiva u Zagrebu

II

DOGAĐANJA PRED PRVI I DRUGI SVJETSKI RAT

Krajem 19. i početkom 20. vijeka, pa i kasnije, pravaštvo je važna i značajna komponenta hrvatske povijesti. Fraza o „ocu domovine” je proizvod pravaškog pokreta. Njegovi pripadnici slavili su i slave Starčevića kao proročku, karizmatiku figuru. Starčevićovo učenje izvire iz spleta reakcija na stvarnu društveno-političku uvjetovanost, ali i iz njegova karaktera. Umjesto da se Starčevićeva sadašnjost i budućnost shvati kao naša prošlost, njega se pretvara u uzornoga suvremenika sa funkcijom mita. Starčevićovo djelovanje uvjetovano je položajem Hrvatske u Habzburškoj monarhiji s glavnim pitanjem – ostvariti hrvatsku državnost unutar Monarhije ili izvan nje. Svoje uvjerenje da su, osim Bugara, svi Južni Slaveni zapravo Hrvati, Starčević je prvi put formulisao 1852. kao odgovor na tvrdnje Karadžićeva nauka da su svi štokavci Srbi. Znanja o Starčeviću kao čovjeku njegova vremena i o njegovim društveno-političkim tvrdnjama ne pogoduju doživljaju Starčevića kao mita. Zanimaju se spoznaje stečene na temelju normi historijskog istraživanja.

Uoči Drugog svjetskog rata njegovim nasljednicima proglasili su se sljedbenici fašističkog rasizma. Suvremene predodžbe ne izvire iz povijesne zbilje, nego iz nečijih suvremenih potreba. Konačno, Austrougarska monarhija već devedesetak godina ne postoji. U kontekst pravaškog mita o Starčeviću i politike pravaša danas, ne može se staviti ni njegov odnos prema katoličkoj crkvi i njegove tvrdnje o štetnosti papinske svjetovne vlasti. Vatikan se već odavno odrekao svjetovne vlasti.

Uvažavajući svu istorijsku istinu o osnivaču Hrvatske stranke prava, treba reći da su najzločestiji (da ne kažem, najgori i najkrvaviji) oni Hrvati, koji su vjerolomstvom pravoslavlja od Srba nastali. Tu, bez sumnje, spada i Ante Starčević, osnivač Hrvatske stranke prava. „Hrvatskog oca domovine” rodila je, svojim mlijekom, na svojim grudima dojila i svojim rukama odnjihala majka Srpkinja.

Najglasniji, jedan od prvih, ako ne i prvi sljedbenik Ante Starčevića i njegove Stranke prava na Bilogori bio je Ivan Jemeršić Nepomuk. Njegov proizvod je začetnik ustaštva u Grubišnom Polju župnik Petar Sivjanović. Jemeršić je kukavičje jaje u gnijezdu srpske Bilogore.

Nema odista nijednog Hrvata na svijetu koji u svoje vrijeme nije bio „starčevićanac”. A Stjepan Radić je produžio baš odandje gdje je ovaj “hrvatski Katon” i “otac Hrvatske” bio stao.

Tko je od Hrvata u mladosti čitao Starčevića, a kasnije Stjepana Radića, taj neće biti iznenađen pokoljima Srba u Hrvatskoj Ante Pavelića, pretposljednjeg vođe starčevićanske ideje Stranke prava. Starčević, Radić, Pavelić i Tuđman – to je politička i duhovna dinastija hrvatska. Četiri “oca domovine”, koji se ne mogu zamisliti jedan bez drugog.

Pravaši su, prije svega, antisrpska stranka u Hrvatskoj – sve do Radića, Pavelića i Tuđmana. Zato i Ante Pavelić, šef države, u svojim govorima jedino i veliča Antu Starčevića i Stjepana Radića, a Tuđman Pavelića uvažava kao “povijesni interes hrvatskog naroda”. Ne spominju seljačkog buntovnika Matiju Gubca, koji je sa Srbima iz Žumberka digao bunu protiv gospodskih izjelica. Njega su spalili, “krunisali” na zagrebačkoj pijaci, uz svečano učešće zagrebačkog biskupa sa svećenicima, zastavama, križevima i svijećama još u XVI vijeku.

Dolazak dinastije Karađorđevića, koja se u vanjskoj politici oslanja na Francusku i Rusiju, na vlast u Kraljevini Srbiji 1903. godine, jedan je jaki izazov za veliku, ali već onemoćalu vještačku državu, carevinu Austro-Ugarsku. Balkanske države su ojačale, ujedinjuju se u težnji da zauvijek istjeraju tursku imperiju iz Evrope. Stvaraju balkanski savez – Crna Gora, Srbija, Bugarska i Rumunjska, koje u jesen 1912. godine objavljuju rat Turskoj. Srbija je izvojevala velike pobjede kod Kumanova i Bitolja, pomogla Crnoj Gori da osvoji Skadar, a Bugarskoj Jedrene. U Austro-Ugarskoj sazrijeva mišljenje da bez uništenja Srbije nema ništa od njenog širenja na Balkanu. Povod za rat bili su pucnji Gavrila Principa u Sarajevu 28. juna, na Vidovdan 1914. Istog dana nahuškana gomila započinje pogrom sarajevskih Srba. Zatvaraju se srpske škole, zabranjuje se upotreba ćirilice, hapse se napredni intelektualci, sveštenici, profesori i imućniji Srbi. Slično stanje je bilo i u Hrvatskoj u kojoj je Srpska pravoslavna crkva pomoću kulta Svetosavlja budno radila

na nacionalnom osvješćivanju srpskog naroda. Tada je sve to zabranjeno. Započela je tortura i masakri Srba u Zagrebu. Mnogi Srbi i sveštenstvo u Bosni otjerani su u logor u Doboju. Uz pomoć njemačke armije i bugarske vojske u jesen 1915. godine Srbija je pokorena i okupirana. Srpska vojska pješke je prešla put preko Albanije i preživjela je. Borci su otpremljeni na Krf da se odmore. To je doba stvaranja Solunskog fronta. Front je stvoren na insistiranje ruskog cara. Ova je vojska već u jesen 1916. godine od Bugara otela Bitolj i stala na svoju državnu teritoriju.

Aleksandar I je ušao u rat 1914. kao jugoslovenski oslobodilac i vrhovni zapovjednik koji je izdao naredbu svojim trupama da pređu granicu, s tim da ih onamo čekaju Jugoslaveni. U ovom smislu održan je i program u Nišu 6. maja 1915. pod predsjedavanjem Iva Čipika, poznatog književnika i velikog Srbina iz Trogira u Dalmaciji. U programu je učestvovalo mnogo Srba, Hrvata i Slovenaca iz Austro-Ugarske, koji su se tamo našli bilo kao emigranti, bilo kao ratni zarobljenici. Hrabra srpska vojska je zatim došla na ideju da se ni na Krfu ne govori ni o čemu drugom, nego samo o jugoslavenstvu. Tu je regent Aleksandar prvi put došao u dodir s jugoslavenskim intelektualcima, koji su se zatim razišli po savezničkim državama. London je 1915. bio pun ovih ideologa. Prestolonasljednik, odgovarajući na pozdrav arhiepiskopa od Kanterberija, govori da se nalazi na čelu vojske koja će ostvariti vjekovnu želju – ideal ujedinjene braće.

Aprila 1916. godine on javlja svojoj vojsci da su saveznici gotovi da nas pomognu u našoj oslobodilačkoj ulozi. Nikad neće znati nesrećni Hrvati, niti će ikad vjerovati u svom podlom sumnjičenju svega što je srpsko i viteško, sa kakvom su čistotom misli i neprikosnovenim nekoristoljubljem Srbi i njihov kralj u tim momentima radili. I posljednju kap svoje krvi bio je gotov dati i narod i kralj Aleksandar za hrvatski narod, koji je samo tuđe vladare vjerno služio (čak i na frontu protiv Srba) i samo tuđu tiraniju zvao autonomijom, i uzimao samo najgore moralne primjere od onih koji su ga u Habzburškoj monarhiji smatrali posljednjim narodićem. (Dovoljno je uspomena iz godine 1790, 1830. i 1868).

U septembru 1918. godine srpska vojska je zajedno sa francuskim jedinicama probila Solunski front i izbacila Bugarsku iz rata. Spasa Trojnim silama više nije bilo. Tada hrvatski Sabor, 31. oktobra 1918, proglašava otcjepljenje od Austro-Ugarske države i stvaranje Države Hrvata, Slovenaca i Srba. Srpska je vojska 1. novembra ušla u Beograd, a 6. novembra u Sarajevo. Rat je završen 11. novembra kapitulacijom Njemačke. Poslije jednomjesečnih pregovaranja i opasnosti od talijanske vojske, koja zaposjeda primorje, došlo je do ujedinjenja svih jugoslavenskih naroda (izuzev Bugara) u prvu zajedničku državu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), 1. decembra

1918. godine. Kao istorijska činjenica ostaje da su novu državu prihvatili samo Srbi i Crnogorci, koji su svoje države utopili u novu tvorevinu, punu unutarnjih suprotnosti. Glavni i stalni neprijatelji nove države su bili vanjski: Vatikan zbog katoličke crkve, Mađarska jer je izgubila Vojvodinu, Austrija jer je bila poražena i svedena na njemačke zemlje, Albanija zbog Kosova i Bugarska zbog poraza. Prijateljski susjedi nove države bili su samo Rumunjska i Grčka. Od unutarnjih protivnika valja istaći nacionalističke snage Hrvata, Albanaca i Makedonaca.

Nikola Pašić računao je da će u Zagrebu osjetiti blagodat Ustava iz 1921. godine, naročito zbog poređenja sa tužnim iskustvom bečkog apsolutizma ili nagodbom iz 1868. Računao je i na to da neće Hrvati jedini na svijetu ostati slijepi pred zaslugama Srbije za to što su najzad dobili pravo da govore kako im je volja – i o jednoj monarhiji, i o žezlu jednog kralja, i o ugledu jedne općeobožavane kraljice.

To što je Stjepan Radić uzeo za svog učitelja Antu Starčevića, upravo je bezobzirnost prema tuđoj logici, ukus za popularni paradoks i plebejsku doskočicu i uopće onu neumjerenost sa kojom su njih dvojica pravili svoje postavke kakve nijedno društvo, osim hrvatsko, ne bi moglo podnijeti.

Bez ikakve koristi za svoju otadžbinu Hrvatsku on je učinio neizmjernu štetu otadžbini srpskoj, kakvu ranije nije učinila nijedna neprijateljska vojska koja je napadala ovu zemlju.

Godine 1928. poslanik Josip Predavec je rekao: “Mi ćemo otići još jednom u Beograd da se bratski rastanemo”. Međutim, za to Hrvati nisu imali hrabrosti, a Srbi nisu imali pameti. Beograd i Zagreb ovo nisu učinili na vrijeme i najzad je došlo do neizmjernih sramota za srpski narod, a zatim i do hrvatske izdaje i pokolja, koje više nitko ne može ispraviti. Hrvatska je postala najvećim neprijateljem srpskog naroda u cijeloj njegovoj istoriji.

Ustaškim emigrantima uspijeva atentant na kralja Aleksandra 9.10.1934. godine. Nekoliko dana pred izbijanje Drugog svjetskog rata (1.9.1939) beogradski režim se sporazumijeva sa Mačekom o stvaranju Banovine Hrvatske kao spasa Jugoslavije. Međutim, to je bio nagovještaj stvaranja Hrvatske.

Sporazumom Cvetković-Maček tadašnji Beograd podijelio je Hrvatima srpske istorijske teritorije u Bosni i Hercegovini, uključujući jednu čisto srpsku obalu od ušća Neretve na jug našeg primorja. Bila je to kao sitna para u rukama Cvetkovićeve vlade za nagodbu sa neprijateljem srpstva, najslabijim kojeg je ono ikad imalo protiv sebe!

Hrvatska seljačka stranka dr Vlatka Mačeka uspješno vodi nacionalnu politiku u cilju stvaranja samostalne hrvatske države. Naum joj polazi za rukom stvaranjem Banovine Hrvatske 1939. godine. Stvoreni su oružani

odredi, zvani Seljačka zaštita, koji slobodno vježbaju sa drvenim puškama, koje će uskoro biti zamijenjene pravima. Nacionalističke i šovinističke strasti naglo se razbuktavaju, a sva krivica bacana je na srpski narod. Godine 1941. Hitler poziva balkanske zemlje da dobrovoljno pristupe Trojnom paktu. Tri Jugoslaviji susjedne države: Mađarska, Rumunjska i Bugarska odlučuju se za pristupanje Trojnom paktu. Na taj način Jugoslavija ima vezu sa zapadnim saveznicima samo preko Grčke. Princ Pavle odlučuje da potpiše pristupanje ovom paktu 25. marta 1941. godine u Beču. U Beogradu i Srbiji progovara narod, a general Dušan Simović 27. marta staje na čelo puča. Time je na vlast dovođen kralj Petar II (nije imao ni 18 godina).

Maček je poslije Simovićevog udara otišao u Zagreb da sačeka oslobodioce Hrvatske. Njegova stranka bez i najmanjeg otpora prešla je, po primjeru vojske i banovinskog činovničkog administrativnog aparata, i sama na stranu Pavelića, novog šefa Banovine.

Kao Radić i kao Pavelić, Maček je podjednako želio nezavisnu Hrvatsku, ma sa koje strane ona došla. Linija hrvatske nacionalne politike od Starčevića do Franka, zatim Radića i Mačeka, išla je u svom neprekidnom pravcu. Srpski političari odgovorni su pred historijom jer nisu priznali i zbog toga što su izvrtali ova fakta. Dovedoše najzad Nemanjinu državu pred ono masovno izdajstvo Hrvata na zapadnom frontu, a zatim i do pokolja Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, sve do Berana. Nastupilo je ubijanje Srba oficira i srpskih bataljona gdje su god bili u manjini. Najzad, došlo je i do predaje naše mornarice bez borbe i do posvemašnjeg pomaganja Hitleru za utvrđenje "novog poretka" u našoj državi.

Mobilizacija, proglašena poslije puča, sprovodila se jedno i po njoj se vidjelo da su dani države Jugoslavije odbrojani. Vojsci generala Nedeljkovića od 60.000 obveznika javilo se svega 16.000 i to najvećim dijelom Srba. O tome je u časopisu *Saturday Evening Post* pisao novinar, dobro poznati, Braun. Po hrvatskim garnizonima su poubijani Srbi oficiri, mitraljezima su ubijane trupe srpskog porijekla (kao u Mostaru i Bjelovaru). Predavši svoje zastave neprijatelju, hrvatski oficirski kor se, oslobođen, predao (na sopstvene molbe) ustaškoj vojsci Pavelića, a odmah zatim je otpočelo klanje srpskih masa u Nezavisnoj Hrvatskoj. U bjelovarskom kraju pobunio se 108. pješadijski puk na mobilizacijskom zborištu u Klokočevcu. Pohašeni su oficiri Srbi i Crnogorci. Neki su ubijeni. Komandanta puka su svezali za stolicu i pljuvali mu u usta. Folksdojčeri su donijeli radio-stanicu iz Velike Pisanice i javili službi Abvera u Beču da je Bjelovar oslobođen. Puk se vratio u Bjelovar gdje ga je sa Gradskog magistrata pozdravio doktor Julije Mikanec, govoreći o nezavisnoj hrvatskoj državi. Grad je istovremeno iskićen hrvatskim i bijelim zastavama. Kod pravoslavnog, srpskog stanovništva zavladao je veliki strah i

neizvjesnost, a kod hrvatskog stanovništva velika radost. Srpsko stanovništvo izvan Srbije osjeća se nesigurno i strahuje od bliske budućnosti.

Radić svojom desetogodišnjom politikom, Pribićević produženjem koalicije i tog programa i, najzad, Maček uspjeli su da dožive da Jugoslavija bude kompromitirana i Beograd uništen. I to ne samo među neprijateljima, nego i među prijateljima. Da se predstavimo kao država koja je svačija i ničija, u kojoj je 2/3 naroda ostavljeno van ustavnih prava i to zbog 1/3 koja je došla da sabotira i razorava. Postali smo država bez narodnosti, bez vojske, bez patriotizma. Država s narodom koji je na frontu izdao svog kralja i koji prelazi u vojsku jednog gangstera, kolje po svojoj državi svoje sugrađane, obara njihove crkve i oltare i silom protjerava iz svetog pravoslavlja djecu i žene našeg velikog i slavnog plemena!

Eto, to učiniše Hrvati koji su svoju glavu pravili u katoličkoj crkvi, za nas neprijateljskoj, a i u bečkopeštanskoj kulturi, za nas nepristupačnoj.

Pozorišna predstava povodom ujedinjenja Kraljevine SHS, 1. decembra 1928.

Plesni tečaj u Grubišnom Polju 1931. godine

Crkveni hor u Grubišnom Polju, pored crkve Svetog Georgija, neposredno pred rat.
U sredini sjedi mitropolit zagrebački, sveti ispovjednik Dositej (Vasić).

Građanska škola u Grubišnom Polju, IV razred, školske 1928/29. godine

Službenici Općine Grubišno Polje, neposredno pred rat

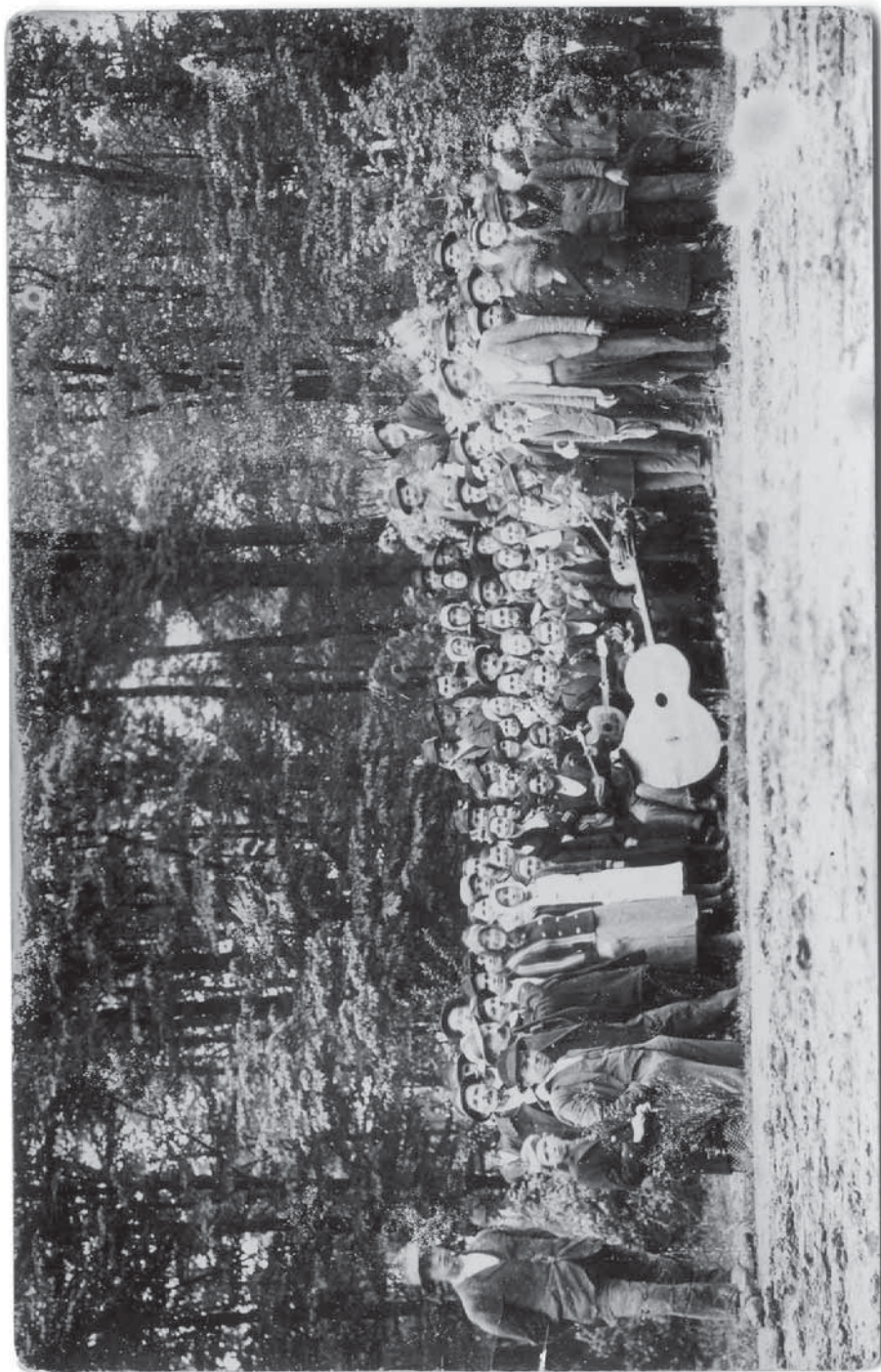
Slet u Grubišnom Polju, neposredno pred rat

Predratni grubišnopoljski Fudbalski klub Jedinstvo

Crkveno pjevačko društvo Grubišno Polje, 1938. godine

Đurđevdanski uranak, „na vrh” Grubišnog Polja, 6. maj 1940. godine

Dječija priredba povodom proslave svetog Save, školske slave, u Grubišnom Polju 40-ih godina

III

PREGLED DOGAĐANJA NA PROSTORU ISTOČNE BILOGORE 1941. I 1942. GODINE

GEOGRAFSKI POLOŽAJ I STANOVNIŠTVO

Bivši kotar Grubišno Polje pokrivao je područje istočne Bilogore, a graničio je sa kotarevima Virovitica, Slatina, Daruvar, Garešnica i Bjelovar. To je najsjevernija općina zapadne Slavonije.

Uže područje Bilogore i Kalnika brdovito je i šumovito, a u istočnom dijelu Bilogore i na Kalniku naseljavaju ga pretežno Srbi, čija se sela kao uska traka provlače između Podravine i Moslavine, naseljenih gotovo isključivo Hrvatima.

Po popisu iz 1931. godine, na tom je području tada živjelo 24.179 stanovnika i to 11.200 Srba, 8.000 Hrvata, 1.200 Mađara, 3.500 Čeha i 300 stanovnika ostalih narodnosti. Kako se vidi, Srbi su na tom području činili najbrojniji dio stanovništva – 46%. Bivši grubišnopoljski kotar ima kao kotar najveći broj Srba u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji. Okolni kotarevi, naročito Virovitica i Garešnica, te Bjelovar, pretežno su naseljeni Hrvatima. U Daruvaru i okolini najveće je naselje Čeha u Jugoslaviji.

Odnosi Srba Bilogore i Hrvata Podravine bili su bolji između čisto hrvatskih i čisto srpskih sela. Odnosi u mješovitim selima bili su lošiji. Sporazum Cvetković-Maček i oslanjanje na Njemačku doveli su do ukidanja

raznih demokratskih tekovina, zabrane narodne štampe i svake javne antifašističke aktivnosti.

Krajem 1939. godine formiran je Kotarski komitet KPH za Grubišno Polje. Na čelu Komiteta bio je Branko Kljaić, student prava iz Grubišnog Polja. Članovi komiteta još su bili: Veljko Kovačević, činovnik iz Gornje Rašenice, Nikola Kopčinović Slavuj, krojač, Vlado Koudela, mlinar, i Jendo Nikl, trgovac. Svi iz Grubišnog Polja.

Prije okupacije zemlje, u Grubišnom Polju je bilo samo nekoliko ustaša i to u Društvu "Hrvatskih junaka", kojim je rukovodio župnik Pero Sivjanović, i u redovima bivše Hrvatske stranke prava. Pero Sivjanović je djelo i klerofašistički produkt prethodnog grubišnopoljskog župnika Ivana Jemeršića Nepomuka. To klerofašističko zlo koje je tko zna kako došlo u Grubišno Polje 1887. godine za kapelana izraziti je „dušebrižnik Srba“. Osnovna mu je briga to kako Srbi treba da se vladaju i šta Hrvati treba da sa njima urade. Na izborima 1908. godine u virovitičkom izbornom kotaru izabran je kao kandidat Čiste stranke prava. Pored ustaše Pere Sivjanovića, ustaštvom je zadojio i dva sina svoga komšije kamenoklesara Svatoša, koji su kao djeca, a njihov otac kao vjernik, bili vezani za svog uzoritog komšiju. Jadni „mišići“, kako je te dječake zvao kad su dolazili po mlijeko, završili su kao ustaše. Jedan je u ratu negdje nestao, a drugi je za svoja nedjela dobio devet godina robije i vratio se u Grubišno Polje.

Petar Sivjanović i njegovi najbliži saradnici 1941. godine postaju vodstvo ustaša. Po okupaciji, njima je odmah prišao dio "Seljačke zaštite", a najviše raznih propalica. Zatim k njima prilazi i jedan dio rukovodstva HSS-a. Mnogi trgovci i birtaši, ta okosnica lokalnih rukovodstava HSS-a, vrlo bučno se opredjeljuju za ustaški režim.

Dolaskom NDH, među Hrvatima u svim mješovitim selima bilo je više ili manje ustaša, regrutovanih većinom od pripadnika tzv. Seljačke zaštite.

Njemačku okupaciju zemlje i dovođenje ustaša na vlast u Hrvatskoj ljudi su i na Bilogori dočekali sa strahom. Najviše straha od neizvjesnosti bilo je kod Srba.

OKUPACIJA I USPOSTAVA USTAŠKE VLASTI

Ustaše su u odnosu na broj stanovnika bile beznačajna manjina. Treba imati u vidu da je u ono vrijeme i uz uvjete kakvi su bili (kapitulacija, prisustvo njemačkih jedinica u Grubišnom Polju, potpuna podrška dijela aparata bivše vlasti, zatim vodstva HSS-a i većine katoličkog klera) i ta manjina bila sasvim dovoljna da osigura uspostavu ustaške vlasti.

Odmah nakon uspostavljanja ustaške vlasti paralelno je uspostavljen i sistem ustaške organizacije – ustaški logor u Grubišnom Polju, ustaški tabori po općinama, a i ustaški rojevi po selima: G. Rašenica, V. Peratovica, Lončarica, Topolovica, Zrinska, Veliki Grđevac, V. Barna, V. Zdenci, Djakovac i Turčević Polje.

Osim toga, pojedinci i manje grupe naoružanih ustaša postojale su u gotovo svim selima.

Prema tome, ako se navedenim vojnim formacijama dodaju i dvije vrlo jake žandarmerijske stanice, koje su raspolagale vrlo dobrom organizacijom obavještajne mreže na cijelom području, te postojanje jedne čete SS Deutsche Mannschafta u Grubišnom Polju, sastavljene od domaćih Nijemaca i nekih Čeha, onda bi ukupne snage neprijatelja poslije kapitulacije (april–maj 1941) izgledale ovako:

- jedan artiljerijski divizion (Nijemaca) – 350 ljudi;
- 120-140 ustaša i raznih lugara, čuvara itd;
- 40-50 pripadnika kulturbunda.

Sve ovo ukupno čini 500-600 naoružanih ljudi. Ovaj se broj smanjuje krajem maja, zbog odlaska Nijemaca na Istočni front, ali se odmah povećava dolaskom ustaša iz Bosne (nosili su fesove).

Da su ustašama u ondašnjim uvjetima bile nužne veće snage, a naročito u razdoblju april–juni 1941, vjerojatno bi se našlo još ološa na terenu s obzirom na vrlo jaku propagandu zasnovanu na kapitulaciji (u to vrijeme) gotovo cijele Evrope i prisustvo njemačkih elitnih jedinica u samom mjestu.

U želji da brzo slome Srbe i da ih fizički unište, ustaše već 26. i 27. aprila 1941. godine masovno hapse Srbe. Hapšenje vrši zagrebačka policija. Optužnicu i inicijativu za hapšenje daje katolički župnik – ustaša Pero Sivjanović.

Hapšenjem rukovodi poznati ustaški koljač Eugen Kvaternik.

Mato Ćutić, ratar iz Velike Barne, svjedoči o pokršćavanju i tjeranju u logore:

Svjedočenje Mate Ćutića

Kao domaćem Hrvatu i mještalinu sela Velike Barne poznato mi je da je u našoj crkvi sa propovjedaonice župnik župe Grubišno Polje Pero Sivjanović održao govor u kojemu je rekao da će stradati svi koji ne prijeđu na rimokatoličku vjeru. Nakon pokršćavanja da će moći ići u hrvatsko domobranstvo, gdje će biti osigurani od svake eventualne neugodnosti. Ja znam da je iz mog sela otjerano 70 porodica i dotjerano u Grubišno Polje u park. Među ovim porodicama bilo je i onih koje su se prekrstile. Neki od njih išli su moliti župnika da im on

pomogne i da im kaže zašto su otjerani kada su prešli na rimokatoličku vjeru. On im je odgovorio da im ne može ništa pomoći. Odatle su ti ljudi otjerani u logore Sisak i Jasenovac, i nisu se vratili svojim kućama. Mi smo se tada, kao ljudi i kao Hrvati — jer nam je bilo teško zbog toga što se to dogodilo s našom braćom Srbima, s kojima smo živjeli u dobrim odnosima — pokušali založiti da im pomognemo, ali nismo ništa mogli učiniti. Svake nedjelje ustaške vlasti su preko proglasa pozivale narod da prelazi na katoličku vjeru, ali poslije toga događalo se isto kao i s onima prije. Mi smo zastupali interese naše braće Srba, te smo i mi zato stradali. Mog brata ubile su ustaše, a mene su otjerali u logor. Sve što sam iznio činjenice su koje odgovaraju istini. Ja ovdje želim potvrditi da mi, Hrvati i Srbi, imamo kao najviši ideal da živimo u bratskoj slozi, da zastupamo jedni druge i da budemo zajedno kao braća. Ja bih molio da oni koji su sagriješili i učinili spomenute greške snose i posljedice.

Slijedi faksimil izjave objavljene u knjizi hrvatskih antifašista Jože Horvata i Zdenka Štambuka *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, izdanoj 1946 godine:

HAPŠENJA, TEROR I DEPORTACIJE

Tada su uhapšena 504 Srbina. Otjerani su u Zagreb, pa u Koprivnicu, a zatim u Gospić. Svugdje su teško maltretirani, vrijeđani i mučeni. Svi su oni kasnije, u julu mjesecu 1941. godine, poubijani u Jadovnu na Velebitu.

U avgustu 1941. godine ustaše poduzimaju i drugu masovnu mjeru likvidacije Srba – njihovo iseljavanje u Srbiju. Iseljavanje vrše stranci-ustaše i domaće ustaše, te jedna četa ustaša-koljača iz Hercegovine. Tada je iseljeno 600 bogatijih porodica (oko 2.500 ljudi). Tom su prilikom, u noći 4/5. avgust 1941. godine, ustaše masakrirale i iz čista mira ubile pet Srba.

Nešto kasnije otjerane su i u Jasenovcu pobijene sve porodice Židova.

Odmah zatim, Nijemci su u srpske kuće, ali i u srpske porodice deportirali više desetina slovenskih porodica, koje su iseljene iz Slovenije (Štajerske).

Ustaše na imanja iseljenih Srba koloniziraju oko 600 ustaških porodica. To će biti jedan od glavnih oslonaca ustaškoj vlasti jer su ove porodice često i naoružane. Takvih kolonista ima u svim selima i predstavljaju realnu opasnost za preostali dio srpskog življa. Ovi elementi su značajan oslonac ustaške obavještajne službe na cijelom području.

U Grubišnom Polju svećenici Sivjanović i Marjanović organiziraju progone Srba

U Grubišnom Polju pripremili su hapšenje Srba svećenici *Sivjanović Petar* i *Marjanović Jakob*. Oni su predložili ustaši-emigrantu Ivici Šariću da dođe s jednom satnijom ustaša u Grubišno Polje, jer da im tobože prijeti opasnost od pobune Srba, koji namjeravaju dignuti đurđevdanski ustanak.

U optužbenom materijalu kod suda za okrug Daruvar pod brojem 424/45 od 22. X. 1945. navodi se:

»Sivjanović Petar radio je kao pokretač, organizator i pomagač kod masovnih hapšenja, ubijanja, prisilnog iseljavanja i odvođenja u koncentracione logore i prisilnog prevođenja na katoličku vjeru.

Prema uputama i direktivama dra Luje Stahuljaka, bivšeg odvjetnika u Grubišnom Polju i povjerenika u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, o uvođenju ustaške vlasti u kotaru Grubišno Polje koncem aprila 1941. godine, napisao je jedan list, u zajednici s popom Marjanović Jakobom. Taj je list bio upućen po nekome Horvatu za Franju Šarića, oca poznatog ustaše-emigranta Šarića Ivica. Ivica Šarić je bio šef ustaške policije u Zagrebu. U listu je stajalo da Srbi kotara Grubišno Polje spremaju đurđevdanski ustanak. Uslijed toga lista došli su 26. IV. 1941. godine iz Zagreba Ivica Šarić i Dido Kvaternik i još neki ustaški oficiri u posebnom vlaku s jednim odredom policije u jačini od 120 ljudi. Ivica Šarić, Dido Kvaternik i ostali oficiri, otišli su odmah u župni dvor u Grubišno Polje, najavili se kod župnika Sivjanovića, i pri tome rekli da su došli pokupiti sve Srbe u kotaru Grubišno Polje, jer da spremaju đurđevdanski ustanak. Nato su pozvani dr. Lujo Stahuljak i kotarski predstavnik Mikić Zorislav, te su počeli izdavati naloge za hapšenje Srba. Iza toga su se preselili u zgradu kotarske oblasti, gdje su nastavili sa započetim poslom. Posljedica njihova rada bilo je hapšenje 504 Srba. Svi su oni drugi dan otpremljeni u logor »Danica« u Koprivnicu, kasnije u onaj na otoku Pagu i konačno u Jadovno, gdje su svi osim nekolicine potučeni. Sivjanović je nadalje pozivao Srbe da se pokrste na katoličku vjeru, vodeći u tu svrhu propagandu i izvan crkve. Kao motiv njihova prekrštavanja navodio je mogućnost spasavanja glave. Naplaćujući visoke takse uspio je da prevede oko 100 Srba na katoličku vjeru, koji su svejedno kasnije odvedeni.«

(U nastavku prilažemo zapisnik o preslušanju svećenika Marjanović Jakoba sastavljen 20. VIII. 45.)

*

138

II. period: Zločini jednog dijela katoličkog klera za vrijeme okupacije

Z A P I S N I K
od 26. VIII. 1945.

U saslušanju Marjanović Jakoba, rođen 25. IX. 1913 u Sanakom Mostu, od oca pok. Jure i majke pok. Jage rođj. Šorić, Hrvat, rkt, katolički svećenik, svršio srednju školu i bogoslovski fakultet, ne posjeduje ništa, do sada ne kašnjava, stanuje u selu Gornja Vođa, kotar Varašdin.

Kako ste dugo boravili u Grubišnom Polju i opišite događaje koji su se u to vrijeme desili?

Ja sam došao u Grubišno Polje 8 dana poslije Uskrsa 1941 godine i tamo sam boravio do svršetka mjeseca svibnja, kada sam premješten u Suhopolje. U Grubišno Polje sam poslan od biskupa Leha, jer je tadašnji šupnik Petar Sivjanović bio šlagiran, pa sam išao da mu posegnem.

Jednog dana došao je na šupni stan upravitelj mlina od Novaka sa još jednim čovjekom i isjavio šupniku Sivjanoviću da Srbi sa Djurtijev-dan spremaju napad na Grubišno Polje i da će poklani sve Hrvate. Znam da se govorilo o nekom blagajniku i da su se njegova najviše plašili. Šupnik se toga prestrašio i sajedno sa ovom dvojicom navalili su na mene da neka pišem mojem rođaku emigrantu Ivici Šariću o toj stvari, da on nešto poduzme da se taj napad osužeti. Ja sam popustio na tu navaljivku i napisao sam pismo Šariću u kojemu mu javljam da se sprema napad i da neka nešto poduzme, ako može, da nas spasi.

Te pismo je nosio Šariću u Zagreb napred navedeni načinista iz mlina i još jedan čovjek, a ja ne znam koji je to, jer mu neznam imena.

Drugi dan došao je Šarić sa jednom satnijom ustaša u Grubišno Polje, došao na šupni dvor i isjavio da su došli po Srbe, te je tražio kola. Tada su pozvali načelnika i ostale funkcionere iz mjesta, te se sakupilo da se kola redom usinaju kod svih koji kola imaju. Da li je došao u kancelariju načelnik ili neko drugi, nije mi poznato. Oni su bili domaći ljudi i dobri poznanici, a ja to nisam mogao, jer nisam gotovo nikoga poznao.

Bila je mala sakupka na šupnom dvoru i tu su bili prisutni: Šarić, šupnik Sivjanović, povjerenik Stahuljak, pretorijonik Mikić, neki agronom, vjerovatno logornik i tabornik i ja, a bile je još nekih ljudi, samo se ne sjećam koji. Kod stola su ti domaći ljudi raspravljali kako i na koji način će kupiti te ljude, kora naručito treba pokupiti, koji su najopasniji itd. Znam da je bilo rečeno da će ih odvesti u Bjelovar i da će tamo raditi.

Poslije te sakupke ustaše su počeli po selu hapsiti, te su te ljude sa vlakom odvezli.

U kakovom sdruštvenom stanju je bio u, te vrijeme šupnik?

Neko vrijeme prije mog dolaska šupnik je bio šlagiran. Kad sam ja došao šupnik je već slušao misu i održavao svibanjsku pobožnost i obavljao kancelarijske poslove. U to vrijeme više nije išao i bilo mu je već sasvim dobro, te po danu nije ni ležao.

Tako se odnosio Stahuljak prema tim događajima?

Stahuljak je bio ustaški raspoložen i odnosio se prema tim događajima kao i svi ostali, tj. odobravao je i pristajao uz takve riješenja. Nami nije poznato da bi od ikoga čuo a / od polovinskih na toj sakupi / neke znakove negodovanja ili neodobravanja. Sjećam se samo da su raspravljali kako i na koji način bi izveli te hapšenja, a da im nije ne pobjegao.

Saslušatelj

Primorac

Saslušatelj

Jakob Marjanović

Zapisnik o saslušanju svećenika Marjanović Jakoba o masovnom hapšenju Srba u Grubišnom Polju 26. IV. 1941.

ZAPISNIK od 20. VIII. 1945.

O saslušanju Marjanović Jakoba, rođen 25. IX. 1913. u Sanskom Mostu, od oca pok. Jure i majke pok. Jage rođ. Sorić, Hrvat, rkt., katolički svećenik, svršio srednju školu i bogoslovski fakultet, ne posjeduje ništa, do sada ne kažnjavan, stanuje u selu Gornja Voća, kotar Varaždin.

Kako ste dugo boravili u Grubišnom Polju i opišite događaje koji su se u to vrijeme desili?

Ja sam došao u Grubišno Polje 8 dana poslije Uskrsa 1941. godine i tamo sam boravio do svršetka mjeseca svibnja, kada sam premješten u Suhopolje. U Grubišno polje sam poslan od biskupa Laha, jer je tamošnji župnik Petar Sivjanović bio šlagiran, pa sam išao da mu pomognem.

Jednog dana došao je na župni stan upravitelj mlina od Novaka sa još jednim čovjekom i izjavio župniku Sivjanoviću da Srbi za Đurđev-dan spremaju napad na Grubišno Polje i da će poklati sve Hrvate. Znam da se govorilo o nekom blagajniku i da su se njega najviše plašili. Župnik se toga prestrašio i zajedno sa ovom dvojicom navalili su na mene neka pišem mojem rođaku emigrantu Ivici Šariću o toj stvari, da on nešto poduzme da se taj napad osujeti. Ja sam popustio na ta navaljivanja i napisao sam pismo Šariću u kojemu mu javljam da se sprema napad i neka nešto poduzme, ako može, da nas spasi.

To pismo je nosio Šariću u Zagreb napred navedeni mašinista iz mlina i još jedan čovjek, a ja ne znam koji je to, jer mu ne znam imena.

Drugi dan došao je Šarić sa jednom satnijom ustaša u Grubišno Polje, došao na župni dvor i izjavio da su došli po Srbe, te je tražio kola. Tada su pozvali načelnika i ostale funkcionere iz mjesta, te se zaključilo da se kola redom uzimaju kod svih koji kola imaju. Da li je došao u kancelariju načelnik ili neko drugi, nije mi poznato. Oni su bili domaći ljudi i dobri poznavaoци prilika, pa su o toj stvari uglavnom oni i razgovarali sa Šarićem, a ja to nisam mogao, jer nisam gotovo nikoga poznao.

Bila je mala zakuska na župnom dvoru i tu su bili prisutni: Šarić, župnik Sivjanović, povjerenak Stahuljak, pretstojnik Mikić, neki agronom, vjerojatno logornik i tabornik i ja, a bilo je još nekih ljudi, samo se ne sjećam koji. Kod stola su ti domaći ljudi raspravljali kako i na koji način će kupiti te ljude, koga naročito treba pokupiti, koji su najopasniji i t. d. Znam da je bilo rečeno da će ih odvesti u Bjelovar i da će tamo raditi.

Poslije te zakuske ustaše su počeli po selu hapsiti, te su te ljude vlakom odvezli.

U kakovom zdravstvenom stanju je bio u to vrijeme župnik?

Neko vrijeme prije moga dolaska župnik je bio šlagiran. Kad sam ja došao, župnik je već služio misu i održavao svibanjsku pobožnost i obavljao kancelarijske poslove. U to vrijeme više nije ležao i bilo mu je već sasvim dobro, te po danu nije ni ležao.

Kako se odnosio Stahuljak prema tim događajima?

Stahuljak je bio ustaški raspoložen i odnosio se prema tim događajima kao i svi ostali, t. j. odobravao je i pristajao uz takvo rješenje. Meni nije poznato da bi od ikoga čuo (od prisutnih na toj zakusci) neke znakove negodovanja ili neodobravanja. Sjećam se samo da su raspravljali kako i na koji način bi izveli ta hapšenja, a da im niko ne pobjegne.

Jakša Marjanović

Kasniji razvoj događaja dovest će ove „koloniste” do demoralizacije i prvom pojavom partizana masovno će napuštati srpske kuće u selima i vraćati se u krajeve odakle su došli.

Hapšenje i ubojstvo oko 500 ljudi u Jadovnu i masovno iseljavanje Srba u Srbiju, te pojedinačna ubojstva u Grubišnom Polju prvenstveno su za cilj imali zaplašiti i fizički likvidirati Srbe. Preostali Srbi su se odlučili na otpor.

Na području istočne Bilogore postojala je oružana grupa Gedeona Bogdanovića Gece.

Gedeon Bogdanović Geco

Bogdanović je još 1938. godine pobjegao iz jugoslavenske vojske, jer je kao podoficir pretukao jednog oficira koji ga je maltretirao. S njim je povremeno bio Stevo Pavić iz Zrinske. U ljeto 1941. godine, kad su ustaše iseljevale Srbe, toj su se grupi pridružili Nikola Dančilović Kukta i Đuro Kljaić, oba mladi seljaci iz Malog Grđevca, a kasnije i D Mitar Dančilović Lisac iz Bačkovice.

Ulaskom u grupu braće Dančilović i Kljaića, Bogdanovićeve grupa mijenja svoju fizionomiju. Od grupe koja se sakriva pred starom vlašću, ona postaje oružana grupa koja se bori protiv nove ustaške vlasti. Ona to postaje kada je Bogdanović likvidirao ustašu, tabornika iz M. Građevca i ustaškog doušnika iz Zrinske. To je tada jedina oružana grupa na istočnoj Bilogori. Jedino su puške te grupe tada pucale na ustaše na istočnoj Bilogori. Nijemci i ustaše ucijenili su u to vrijeme Gedeona Bogdanovića i tražili ga patrolama po Bilogori.

U jesen 1941. godine u borbi su poginuli Kljaić i Pavić, dok su se Nikola Dančilović i D Mitar Vukašinović boreći se izvukli iz opkoljenja. Od tada su vezu s Bogdanovićevom grupom tražili Trbojević i Milan Popara.

U to se vrijeme razbuktao ustanak u Srbiji i Bosni, Baniji, Kordunu i Lici. Javile su se prve partizanske grupe u Slavoniji i Moslavini. Sve ovo dalo je podstrek za oružanu borbu na Bilogori. Ustaše, nakon što je njihov pokušaj likvidacije Srba digao Srbe na ustanak, prelaze na taktiku prekrštavanja, pozivanja na rad u Njemačku, a kasnije, marta 1942. godine, i u domobranstvo. Manji broj Srba u Grubišnom Polju se pokrstio, a većina se nije dala pokrštavati – oni su bili spremni za oružanu borbu.

Krajem februara 1942. godine ustaše i žandari otkrivaju Gedeona Bogdanovića. Dvadeset devet ustaša i žandara opkoljavaju Gedeona u jednoj

osamljenoj kući u Turčević Polju. Boreći se puškom i bombom Bogdanović uspjeva da ubije dvojicu ustaša, a rani trojicu, te da se izvuče iz kuće i spasi ukućane (Nikolu Mikelića, njegovu majku i sestru). Borba je bila upravo dramatična – u noći, po zimi i u debelom snijegu. Ta je borba daleko odjeknula i tom svojom borbom Gedeon Bogdanović postao je narodni heroj Bilogore.

Do formiranja prve partizanske jedinice dolazi tek krajem marta u Maloj Jasenovači. Formiranju je prisustovao dio maslovačkog odreda sa Pavlom Vukmanovićem Stipom na čelu.

Bilogorska četa je isprva imala 18 boraca. Za komandira je izabran Gedeon Bogdanović.

Tim danom i s tom četom počinje šira politička i organizirana partizanska vojnička oružana borba u Bilogori. Četa je u avgustu iste godine brojila već oko 100 boraca.

Prva joj je akcija napad na željezničku stanicu Špišić–Bukovica, gdje su zarobljena dva karabina. U drugoj je zarobljeno šest karabina, a u trećoj akciji jedan puškomitraljez (Banović Đuro Čekić).

U selu Topolovici četa u junu razoružava 12 domaćih ustaša.

Značajnija borba tog razdoblja odigrala se u šumi kod Male Peratovice. Tada četa razbija dvije satnije domobrana. Zarobljeno je oko 30 domobrana sa svom ratnom spremom. U toj borbi poginuo je Tomo Relić Arap, prvi poginuli partizan Bilogorske čete.

Kao i ostali partizani, puštali su sve zarobljene domobrane (a u prvo vrijeme i neke žandare i ustaše) da bi razbili neprijateljsku propagandu o četničko-komunističkim zvjerstvima.

Od svog formiranja do polovice jula 1942. godine, Bilogorska četa je od ustaških posada očistila cijeli teren kotara Grubišno Polje. Time, međutim, nisu bili obuhvaćeni ustaško uporište Grubišno Polje, Veliki Grđevac i Veliki Zdenci na jugu i Virovitica na sjeveru.

Početkom avgusta 1942. godine četa broji 105 ljudi, svrstanih u tri voda.

Ustanak na Bilogori nose Srbi sve do polovine 1943. godine.

Pojavom i jačanjem partizana aktivira se i HSS (njegovo rukovodstvo). Rade na sprečavanju sudjelovanja pristaša HSS-a u NOB-u. Direktno optužuju partizane da su četnici ili komunisti i propovijedaju politiku čekanja.

HSS ne želi uništenje ustaša, ona želi samo da ih zamijeni na vlasti, pa zato šuti o njihovim zvjerstvima.

Vrše široku agitaciju za odlazak u domobranstvo, pomažući tako ustašama da se održe.

NAPAD PARTIZANA I USTAŠKA ODMAZDA

U julu mjesecu 1942. godine ustaše su na područje grubišnopoljskog kotara dotjerale oko 9.000 Kozarčana, staraca, žena i djece, “zarobljenika” s Kozare.

Stočna pijaca u Grubišnom Polju, okružena bodljikavom žicom, gdje su držane Kozarčanke sa djecom

Svi su ovi “zarobljenici” u bijednom fizičkom stanju, gladni i bolesni.

Početkom avgusta, po naređenju III operativne zone, četa prelazi u Slavoniju i tu ostaje sve do akcije na Španovicu, 3. oktobra 1942. godine, u kojoj je i sama sudjelovala.

Krajem avgusta 1942. godine Gedeon Bogdanović je, zajedno sa deset drugova, prekomandiran u sastav Prvog slavonskog partizanskog odreda.

Slavonci, Moslavčani i Banovci 27.9. zajednički napadaju Grubišno Polje, garnizon od oko 200 ustaša i 300 domobrana. Sve te akcije, a i neke druge manje, izvršile su združene snage s oko 1.000 ljudi, unoseći munjevitim naletom paniku kod neprijatelja. U akciji na Grubišno Polje zarobljeno je oko 120 domobrana i zaplijenjeno oko 150 pušaka i nekoliko mitraljeza.

Svi prisutni na sahrani naših 12 poginulih drugova u M. Dapčevici imali su suze u očima.

VELIKA ŽUPA BILOGORA U BJELOVARU

Broj V.t. 590-1940.

Bjelovar, 16. srpnja 1942.

Predmet: Zarobljenika s Kozare, -
smještaj u Velikoj župi
Bilogora.

MINISTARSTVU UNUTARNJIH POSLOVA

u Z a g r e b u .

Izvješćuje se, da je tokom dana 14., 15. i 16. srpnja 1942. dopremljeno na područje ove župe oko 16.500 partizanskih zarobljenika sa Kozare i okolice Kozare. Prvi transport tih zarobljenika stigao je preko Daruvara u Grubišno-Polje, dok ostali transporti upućivani željeznicom preko Bjelovara u Grubišno-polje.

Najavljeni su novi transporti zarobljenika.

Zarobljenici su većinom žene i djeca, no ima među njima i muškaraca te mladića sposobnih za rad i borbu.

14.VII.1942.god.

Kotarska oblast u Daruvaru izvještava da je došlo 4014 zarobljenika sa Kozare, mahom žene i djece, te oko 15% starih muškaraca. U Grubišnom polju nalazi se oko 8500, a u Garešnici oko 8000.

ZA DOM SPREMNI !

Veliki župan:

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO UNUTARNJIH POSLOVA

Prijemno d. s. 20. VII. 1942

T.B. o. j. 5171 I. A. / priloga

T-1

Nakon te akcije naše snage odlaze u Slavoniju, u akciju na Španovicu. Na Bilogori ostaje samo vod partizana, jer se četa još nalazi u Slavoniji.

Nakon te prve partizanske ofanzive slijedi neprijateljska ofanziva na Bilogori, sa oko 5.000 ustaša, domobrana i Nijemaca. Na Bilogori je bilo samo sedam naših naoružanih ljudi. Krajem septembra Bilogoru opkoljavaju i pretresaju jake neprijateljske snage. Narod je bio iznenađen. Neprijatelj je u logore – jasenovački i sisački – otjerao oko 3.000 stanovnika, mahom žena, staraca i djece, od kojih se vrlo malo vratilo. Među 3.000 otjeranih u logor bilo je i mnogo žena i djece s Kozare.

Ustaše su za to vrijeme u selima poubijale sve one koje su u njima našli. Pobili su oko 500 osoba i pobacali ih u zajedničke grobnice. U Grubišnom Polju ubili su 69, u Malom Grđevcu 62, u Sibeniku 87, u V. Peratovici 67, u Topolovici 66, u Gakovu 48, M. Peratovici 37, Brzaji 32, V. Dapčevici 31, M. Dapčevici 32 i Lončarici 15 ljudi. Zapravo, nema sela u kome nije bilo žrtava. Ustaški napad i ubijanje bespomoćnog stanovništva traje sve do povratka Bilogorskog bataljona, koji je u međuvremenu formiran u Slavoniji. (Osnova za Bilogorski bataljon bila je Bilogorska četa. To je bio 1. bataljon XII brigade, detaširan na Bilogoru, a od naroda nazvan Bilogorski).

Poslije neprijateljske ofanzive slijede upadi malih grupa ustaša. Oni su nesmetano ubijali po selima više od mjesec dana. Većinu pobijenih žena i djece likvidirali su pojedinci-ustaše u toku i nakon tzv. domobranske ofanzive. Te upade pojedinaca-ustaša omeo je tek Bilogorski bataljon.

Ponovni dolazak Bilogorskog bataljona (koji je, usput, na Vranom Kamenu razbio jednu satniju domobrana i zarobio prvi top u Slavoniji) podiže poljuljani moral stanovništva Bilogore. Bataljon sprečava pljačku i likvidira izdajnike i pljačkaše.

Srbi Bilogore, iako više nego prepolovljeni likvidacijom 500 muškaraca u Jadovnu, iseljavanjem 2.500 osoba u Srbiju, te tjeranjem u ustaške logore 3.000 ljudi i ubojstvom oko 600 osoba u jesen 1942. godine, nisu se pokolebali.

Krajem 1942. godine svi preživjeli Srbi su bili u ustanku u kome su nepokolebljivo ostali do kraja rata.

Stradanja Srba nisu pokolebala ostatak Srba.

U proljeće 1943. godine se i manji dio Hrvata, Čeha i Mađara veže za NOP.

IV SVJEDOČANSTVA O GENOCIDU

ZLOSLUTNO PROLJEĆE

Bez obzira na hladnoću, kišu i susnježicu ili snijeg, gotovo svaku večer u zimu '40/41. godinu dosta ljudi išlo je u varoš (centar mjesta Grubišno Polje) slušati radio. U gornjem kraju mjesta nitko nije imao radio-aparata. Ne znam koliko ih je moglo biti u varoši, ali svi su išli slušati radio u kuću gdje je krojačku radnju imao Smola. On je imao radio pa bi ga postavio u ganjak (trijem) i tu su ga slušali i oni koji stanu u trijem, ali, bez obzira na vremenske prilike, i oni koji u ganjak nisu stali. Vladala je potpuna tišina. Radio je glasno, vrlo glasno govorio. Slušalo se bez naprezanja. Govorili su razni ljudi, ne znam koji, no među njima je govorio i Maček. Povremeno je na njegov govor bilo poluglasnih primjedbi. Najgadnije je govorio Pavelić. Jednom je rekao: "Srbi, van iz majke Hrvatske". Na to mu najveći broj prisutnih horski uzvрати: "Majku ti jebem"! Poluglasno gundanje se nastavi, pa se i to večernje slušanje završi.

Narednih dana ta se Pavelićeva prijetnja stalno ponavljala. Uskoro su po zidovima kuća, koje nisu imale plotova i vrtića između trotoara i kuće, osvanule nekakve parole, kratice od tri slova – ŽAP. Sjećam se te kratice, napisane nekakvom bordo-crvenom bojom na farofu, na stanu pravoslavnog sveštenika g. prote Jovana Markovića. Stoje tu neki ljudi, gledaju to i razgovaraju o tome, ali ne znaju što znače ta tri slova. Nisam se tu dugo zadržavao jer sam morao na vrijeme odnijeti mlijeko i vratiti se kući. Dolje

na Čopovoj kući, pa onoj do njega i Caplovoj isto su napisana ta tri slova. Tu čujem da je to kratica od parole „Živio Ante Pavelić”. Žurio sam kući da saopćim što sam vidio i saznao. Otac je to prokomentirao nekom psovkom i nastade neka vrsta muka, šutnje.

U večernjim satima uz petrolejku pretresala su se razna događanja i vijesti. Komšije Česi sve češće govore da su oni u stvari Nijemci. Dolazi i do oštih rasprava o Njemačkoj, Englezima, Francuzima, ali i o tome šta treba da radi Jugoslavija. Govori se da su neki rezervisti dobili pozive. Svaku večer mogu se čuti pjesme: “Vjetar piri Srbija se širi, kiša pada Hrvatska propada”, odnosno: „Hrvatska se širi, Srbija propada” – ovisno o tome pjevaju li Srbi ili Hrvati. Djeca idu iz škole – hrvatska, češka, mađarska jednom stranom, a srpska drugom stranom puta – i pjevaju: “Marširala, marširala kralja Petra garda, korak ide za korakom, a ja Hrvat (Srbin) pod barjakom, boj se bije, bije krv se lije, lije za slobodu Hrvatske (Srbije)”. Budući da sam tu učestvovao, Milka Hlavačková mi negdje kasnije, kad sam je jednom sreo 1941. u jesen ili '42. u proljeće, reče: “Maširala, maširala”, a ja šutim i brže se udaljavam jer je Franjo Horvat iz gornjeg kraja Milkin ujak, krvavi ustaša, a Milka je član ustaške mladeži.

Poziv za rezervu dobio je i Dane Bobić, rezervni podnarednik konjičkog puka Kraljice Marije u Virovitici. Dane je seoska lola. Lijep, stasit i ima grlo lijepog glasa. Ide u rezervu i u svom stilu pjeva otkako je izašao iz svoga dvorišta na vrh sela. Čujemo ga već od kuće Ilije Grubića i Ringlovih kuća. Raspalio u svom stilu: “Teci Drino kako-tako, nećeš Švabo preći lako”, “Kralju Petre, mlado srpsko dete, rano su ti prišili palete (refren), da se tebi dušmani ne svete”, „Oj, Hitleru, jebem li ti nanu, izgubićeš glavu na Balkanu”. Mati i otac otvoriše prozore, ispozdravljашe se i on produži na voz. Nastavi sa pjesmom već od Singerove kuće: “Kralju Petre, kupi vojsku sve pod jedan broj, pa je šalji na granicu u krvavi boj”.

Jedne večeri priča se da je u *Politici* izašla slika aždaje sa kukastim križom, a ima sedam glava: jedna je smrt, druga glad, treća robija... Dođe poziv za rezervu i mome ocu. On je solunski dobrovoljac. Ilija Grubić i Milan Amidžić isto su dobrovoljci, ali oni su stariji od njega. Donio je uniformu kući, jer on neće nikamo ići iz mjesta. Za par dana javiše mu da uniformu vrati. To se ponavljalo dva puta.

Koliko god su večeri uz petrolejku stereotipne (uvijek skoro ista lica, ista tematika, priče se ponavljaju), ipak ima i ponešto novo. Došla neka žena, koja je bila u posjeti kćeri u Beogradu, pa priča o skupoći. Veli: „Ode kći na pijacu, molim te, i za pedeset dinara donijela sve u rukama”! Strašno je sve poskupilo, ko nikad. Kažu da je Mačekova zaštita aktivna, da vježbaju kao vojska. Iz učionice u školi vidimo kako u dvorištu iza škole marširaju zaštitari

i umjesto pušaka imaju nekakve štapove. To ja dodajem u jednu od večernjih priča o Mačekovoj seljačkoj zaštiti. Sve ove priče stvaraju nekakvu čudnu napetost, neku atmosferu koje ranije nije bilo. Takve stvari ranije, ljetos i zimus, nisu bile raspravljane. Osobito ne na takav način. Pričalo se koliko je tko posijao ječma, raži, pšenice, koliko je tko natopio masti od smokova, kakav je tko bio đak od komšija kad su bili mali. Pričalo se o sajmovima – tko je dotjerao najteže i najveće volove, bika itd.

Čiča Ilija Grubić je stalni večernji besjednik. Dobio je svrab i ne češe se noktima, već treščicom koju je u tu svrhu napravio. On je došao u Solun iz Amerike – američki dobrovoljac. U Americi je naučio da svrab nije dobro drapati prljavim noktima, sigurnije je treskanicom. To je u našem gornjem kraju bio drugi nauk donesen iz Amerike. Šandor (Aleksandar) Amidžić, miran psihijatrijski bolesnik (u žargonu: on je lud, al' je dobar, miran), kad bi dobio da jede (išao od kuće do kuće, sam živio) povremeno bi usitnio nešto kruha pa bi izlazio van i bacao uz nekakvo, nama nejasno, mrmljanje. A nauk iz Amerike je bio da bi, pošto se nakašlje, otvarao vrata i pljuvao napolje. To je nama djeci bilo smiješno jer tada smo u kući imali zemlju pa se pljuvalo po zemlji. Uzimali smo to kao manu, istovjetnu bacanju mrva kruha. Jedne večeri čika Ilija Grubić je zabrinuto pričao o tome kako je Jugoslavija opkoljena sa svih strana: „Svi su uz Nijemce, samo Grčka nije, a i ona je daleko i mala”. Komšija Tregner priča da se Jugoslavija ne može boriti protiv Nijemaca, a čiča Ilija i moj otac oštro mu se protive. I Rusija je daleko pa ne može pomoći. Posljednja novost je da je jugoslavenska protivavionska artiljerija oborila nečija dva aviona nad Bitoljem. Jedino se čude kako su ih pogodili kad je magla, ali se nekako složiše: oborio ih je onaj koji je to znao!

BOMBARDIRAN JE BEOGRAD, RAT JE POČEO

Nedjelja je. Oblačno vrijeme. Mitar Amidžić, godinu dana stariji od mene, i ja idemo kod mog vršnjaka, našeg zajedničkog kolege Predraga Popare (Baće) i čujemo zvuk aviona. Dođosmo do Baćine kuće kad tu neki ljudi pričaju sa Baćinim ocem o tome da je bombardiran Beograd. Mitar i ja odmah trčimo natrag kući da donesemo tu vijest. Otac i mati se čude, dovikuju nekima koji prolaze trotoarom i pitaju da li je istina to što smo čuli. Eto i svijeta iz crkve. Neki zastaju, roditelji pričaju sa njima nagnuti kroz prozore. Zastaju uglavnom rođaci i kumovi. Oni iz katoličke crkve samo prolaze, ne zastaju. U toj priči netko reče da je gospodin proto Jovan Marković u propovijedi rekao: “Biće dana, al' dobrih neće, biće ljudi, al' Srba neće”. Preleti i jedan avion, neki kažu da je njemački – da to onaj Švaba Jung

leti iznad Grubišnog Polja jer je tu rukovodio tornjem, bušotinom za naftu 1939. na Đukića ograditi.

Narednih dana je u Grubišno Polje došla jugoslavenska vojska. Tu, preko puta Baćine kuće u Kovačevića dvorištu, ima dvadesetak vojnika. Kuhaju hranu u velikim kotlovima. U drugom dijelu dvorišta ima nekoliko kola-ladica (strane su od dasaka, ne od pletnica). Kola su uvršena tovarom i prekrivena lijepo zategnutom ceradom. Nas trojica uglavnom se zanimamo oko kuhinje i, gle, sad – Mitar iz nekakve posude donese nekoliko debelih makarona koji su šuplji, ali i zavrnuti. Počesmo da vijećamo, da se čudimo: „Ma, dobro, mog'o ga je provrtati, al' kako ga mog'o provrtat' krivog? Pa ne može imat' tako krivo svrdo". Nastavljamo mi oko toga krivog i šupljeg, podebelog makarona, kad – dolaze neki ljudi sa konjima na kojima su amovi, a vegijere kočijaši nose u rukama. Prepoznajem među njima mog ujaka Stevu Đukića. Svi oni pritjeruju konje onim punim kolima, okreću konje i navode ih natraške uz rudu kola, prežu. Sad smo nas trojica promijenili objekt interesovanja. Jedan od onih vojnika ili oficira kaže da se to vozi municija za Čeliće. Tamo se, kažu, tuče sa Nijemcima banjalučka artiljerija koja je uništila iz jednog štaglja tri njemačka tenka i Nijemci su stali. Netko nastavlja priču: „E, lako su oni naletili tenkovima na konjicu sa sabljama”.

HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA NA SCENI

I još oni kočijaši i ujak nisu ni upregli konje pod ona kola, kad nastade tajac. Došla neka tri čovjeka. Jednog dobro poznam. Imaju šešire, na rukama hrvatsku trobojnicu i na ramenu karabin. Kažu: „Hrvatska se predala! Isprežite konje i idite kući"! Seljaci jedva dočekaše, odvojiše konje od kola, uzeše vagijere u ruke i krenuše kući. Nas trojica brže trčimo kući da prenesemo novu vijest. Smatrali smo vijest važnom jer se posljednjih dana puno govorilo o tome da se Hrvati predaju Nijemcima, da neće da se bore, da su izdali, da se u pojedinim selima puca po vojsci... Saopćim ocu šta se desilo u Kovačevića dvorištu, a on kaže: „Kakva Hrvatska? Valjda Jugoslavija”. „Ma, oni tako kažu i, evo, sad pitaj ujaka kad naiđe”, odgovorimo mi. Uto, eto i ujaka. Vidi oca nagnutog kroz prozor pa stade, a otac odmah pita šta je to bilo kod Kovačevića. Ujak po imenu nabroja onu trojicu sa trobojkama i karabinima u civilu. Otac priupita šta kažu oficiri i vojska. „Oficiri i vojska”, slegnu ujak ramenima i ode. Uskoro čujemo da je i velikogrđevački pravoslavni sveštenik na brutalan način otpremljen do voza i poslan u nepoznato.

Neki Hrvati su već došli kući iz vojske. Tako netko reče da je kući došao Đuro Novalić i da je u vozu iz Bjelovara psovao kraljicu Mariju. Moj otac i

Ilija Grubić, solunci, zaprepastili su se kad su dalje čuli da mu nitko ništa nije učinio. Pa, u najmanju ruku, za takvu psovku vojnika izdajnika treba ubiti. Ima vijesti da Nijemci sve puštaju kući, a zarobljene Srbe odvođe u zarobljeništvo. Branko Singer je učeni kefar. Teško hoda od rođenja pa traži nekoga tko bi išao na granicu iza Virovitice i Koprivnice da reže repove konjima koje su Nijemci pobili. Neki dečki su to komentirali: „Ne bi bilo loše”. Kažu da je proglašena hrvatska država. Otac je uništio svoju dobrovoljačku legitimaciju. Negdje je sakrio i kuburu. Drugog oružja nije imao, nije volio oružje. Uvijek je govorio: „Dosta sam se nanosao puške četiri godine”. Kuburu mu je napravio stari Palko, kovač i potkivač, komšija preko puta. Bio je to pod pravim uglom savijen dio okruglog željeza. Svaki krak je možda imao oko deset centimetara dužine. Jedan krak je bio provrtan u većem dijelu svoje dužine i na kraju, sa gornje strane, imao je rupu gdje se potpaljivao barut. Iz kubure se pucalo na Božić.

Kad sam jednog jutra predao mlijeko, vidim tu pred Kuzlovom birtijom nekoliko ljudi kako nešto trkaju i smiju se. Iz razgovora čujem da su skinuli sa zida kraljevu sliku i da su je razgazili, pa djelimično bacili na trotoar. Bivši policajac, debeli Žuljević u neakvim čizmama kaže: „Sad više nećemo čizme mazati biksom (krema za cipele) nego srpskom krvlju”. Sav u strahu nastavim put kući.

POBUNA 108. PUKA NA MOBILIZACIJSKOM ZBORIŠTU U KLOKOČEVCU

Počele priče da se u klokočevačkoj šumi pobunio rezervni puk, sve uglavnom „Šokci”. Poubijali komandire i komandante Srbe i Crnogorce i otišli kućama ili prešli u zaštitu. Došao netko iz gornjeg kraja, tamo je ujakova i tetkova porodica, šapću da stalno peku kruhove i daju Bosancima i Srbijancima, vojnicima koji šumom bježe ispred Nijemaca da ih ne zarobe. Nemaju više odjeće da im daju da se presvlače. Opremu bacaju u onaj stari bunar preko puta Đukića kuće. Ide odozgo, jaše na konju vojnik. Raskopčan je, bez oružja, na konju nema sedla. Govori: “Sve je propalo, to je velika njemačka sila, svu konjicu koja se suprotstavila su poubijali – i konje i ljude. Ljudi, najbolje mir i svako svojoj kući”. Poneko ga nešto i upita, a on stalno: „Mir, svako svojoj kući, sve je propalo”. Srbi sad sve tiho, šapatom komentiraju: „Majku mu jebem, ovaj ruši moral”.

Po selu se sve češće mogu vidjeti Mačekovi zaštitari iz Seljačke zaštite. Kod katoličke crkve, iz pravca Barne, zaštita je zaustavila dosta vojnika – kolonu, i tu ih razoružavaju. Bombe stavljaju u šljemove i odnose ih u

“Sokolanu” (zgrada kina u parku). Neki vojnici vade vodu na bunaru, koji je bio između dvorišta suda i škole, uz sam trotoar. Kažu da su to Srbi taoci. Uz petrolejku su sada drugačije teme, ali sve na fonu straha, osjećaja neposredne opasnosti. Znači, sada je nastala nova vlast – hrvatska. Onaj preko radija je rekao: “Srbi, van iz majke Hrvatske”. A, čuj, nismo nikome ništa krivi, vlast se mora poštovati i šta možeš. Krilatica postaje: „Nisam nikome ništa kriv, vlast je vlast, pa neće nam ništa”. Ljudi zaziru od svega, jako su sumnjičavi i zabrinuti, posebno kada vide tko dobija i nosi oružje – oni koji su do jučer krali kokoši, probisvjeti. Rijetki su to seljaci sa uzornijim gospodarstvima. Uglavnom šegrti, besposličari, gostioničari... Komšije su se promijenile. Ne dolaze, prave se da nas ne vide pa se ne pozdravljaju. Srbi će navodno ići na rad u logore, možda i u Njemačku. Pjevaju se pjesme: „Teram psine preko Drine, u tri pičke materine...”.

Susnježica je. Prolijeće snijeg. Iz pravca naše ograde ide vojnik – raspojasan, u čizmama. Nazdravlja sa „dobar dan” i mama prepozna Milutina, očevog druga sa Solunskog fronta. Oni su na Ovčari kod Suhopolja, nedaleko jedan od drugoga, dobili po devet jutara zemlje kao solunski dobrovoljci. Zagrlje se i poljubiše i krenu u kuću. Pratim ih u stopu da čujem ostatak razgovora, jer otac ga je već upitao: „Šta je ovo Milutine”? “Zlo, moj Luka, kako vidiš”. Sjeda otac na svoje mjesto, za stolom lijevo, a ja na svoje mjesto, desno na kraj klupice. Lijevo na klupici bila su mjesta za sestru pa onda za brata, do oca. Majka bi uvijek sjedila desno za stolom, bliže šporetu. Uz mjesto gdje sjedi otac, na prozoru iza firange, nalazi se politrenka sa rakijom. Otac uze flašu, a majka dodaje čaše. Milutin nije sjeo, nego stavi čizmu na klupicu, tamo bliže ocu, pa poslije nekoliko riječi, gledajući u oca reče: “E, moj Luka, jebem ti ja i kralja i kraljicu, vidiš ti dokle oni nas dovedoše”?! Pogledam u oca, pa opet u Milutina sa koga nisam skidao očiju, očekujući neku strašnu reakciju oca jer on je za kralja i otadžbinu bio u stanju u vatru skočiti. Ništa se ne dogodi. Obojici im pune oči suza, plaču. Milutin je došao šumom i preko polja. Kad se odmorio, padom mraka, nastavio je put za Ovčaru.

Od Virovitice je došla u Grubišno nekolicina njemačkih vojnika. Imaju neobično velike i debele konje kakvih kod nas nema. Kažu neki: „To su štajerci”. Čujemo nakon dva, tri dana da im je netko odrezao repove pa su Nijemci neke pozatvarali.

DOLAZAK BRATA STEVE

Radost u našu kuću unio je dolazak moga brata Steve, najstarijeg djeteta Luke i Evice. On je učio pekarski zanat u St. Bečeju, a prije nekoliko mjeseci se “oslobodio” i postao kalfa, te nastavio raditi kod istog majstora. Međutim, počeo je rat, a on još nije uzet u vojsku. Došli su Nijemci pa je od straha pred njima došao kući. Pričao je o neakvim Folksdojčerima, domaćim Švabama koji su se latili oružja kao što je ovdje uradila “Seljačka zaštita”. Kaže da oni na rukavu imaju kukasti krst, a kape su im sa šiltom. Netko je naišao iz varoši. Šapatom priča da su ustaše i zaštitari g. protu Jovana Markovića za bradu vodili prema željezničkoj stanici.

U noći nas probudi pucnjava. Postaje sve jača. Svi siđosmo sa kreveta i polijegasmo po zemlji. Pucnjava ne prestaje. Trajalo je to sve do svitanja. Odjednom prestade. Priča se da su „četnici” napali patrolu zaštitara i Grubišno Polje. Ubrzo iza toga saznalo se da se patrola u kojoj je bio i Franjo Velecki sakrila u Amidžića sokak i tu dočekala jutro. Članovi patrola trebalo je da budu ubijeni kako bi se našao razlog za planirane postupke prema Srbima (o tome sam u mojoj kući, negdje sedamdesetih godina, slušao priču Franje Velečkog).

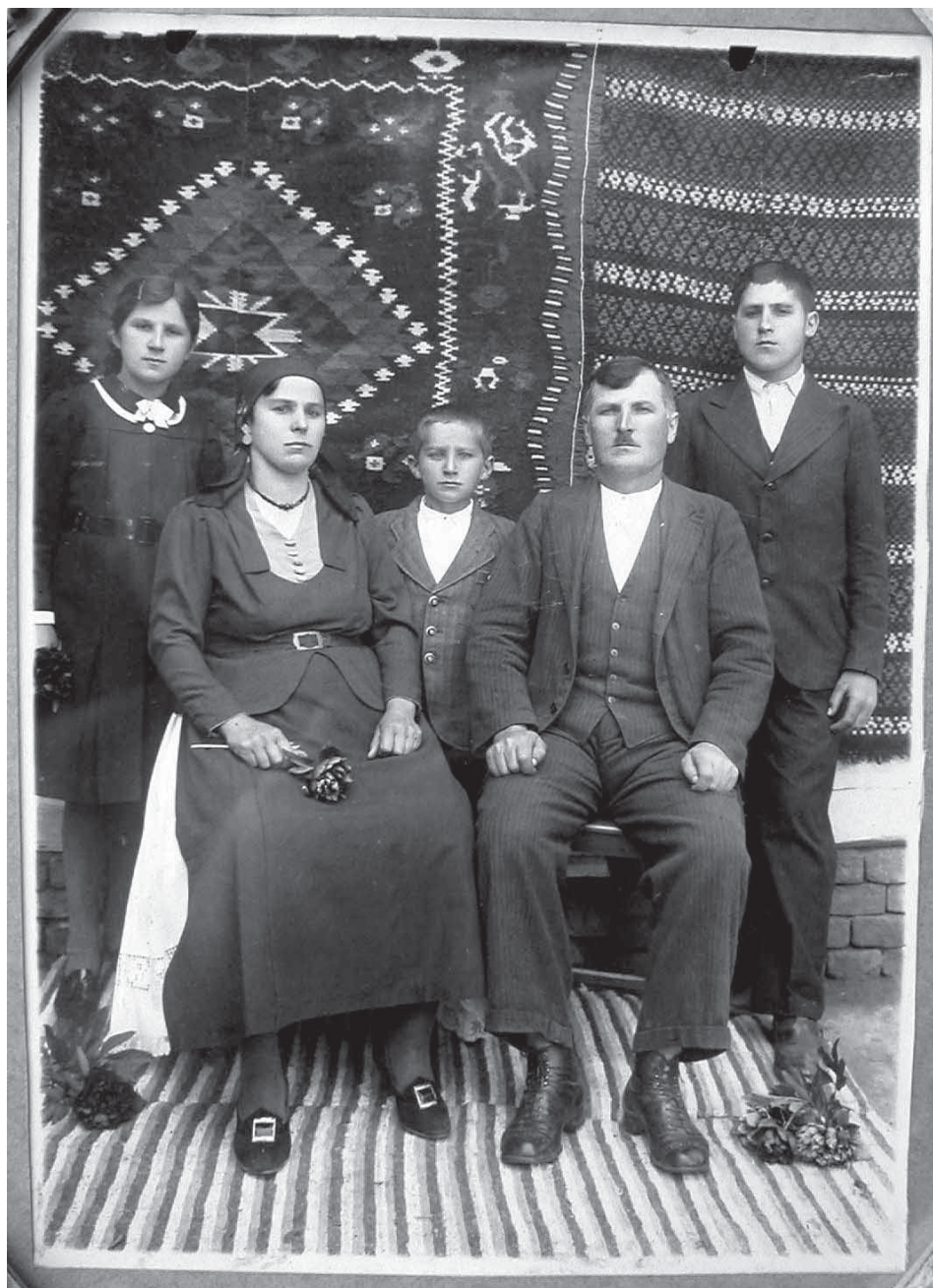
Isti scenarij napravljen je u Gudovcu 27/28. april 1941. U noći 27. na 28. april, tj. u nedjelju na ponedjeljak, najprije kod sredičkog groblja zapucano je na zaštitarsku patrolu koja je vodila sa sobom jednog domobrana i uhapšenog Emila Radovanovića iz Prgomelja. Sve su to ustaše same pripremile: zapucali, ubili toga domobrana, sve to u noći 27. uvečer. Poslije toga, digli su galamu kako su ih napali „četnici”. Ubili su već izmrcvarenog Radovanovića i pozvali vlast iz Bjelovara da ustanovi kako „četnici” napadaju hrvatsku vojsku. To je bio dobar povod da se odmah te noći krene u lov na Srbe. Prva im je na udaru bila kuća bogatog, radinog seljaka Đure Margetića u selu Stare Plavnice, preko puta vojnčkog dobra na gudovačkoj cesti. (On je prvi kupio traktor u bjelovarskom kraju). Đuro je ubijen pred svojom kućom. Na zidu su ostali tragovi metaka. S njim su ubijeni Stevo Margetić i zet Emil Margetić. Iste noći u Gudovcu, pored zgrade općine na puteljku prema Plavnicama, pobijeni su seljani: Milutin Adžaga i Branko Adžaga, Petar Bojčeta i sin mu Vaso Bojčeta, Mile Ćurčić i Emil Obračević. Svi iz Gudovca. Sutradan, 28. aprila, nađeni su tamo da leže. Ovo je bio uvod i opravdanje za ono što će uraditi sutradan. Cilj je bio kazniti, uništiti i zaplašiti Srbe, „Vlaje” koji samo smetaju Hrvatima. Rafalima je ubijeno 195 Srba, sakupljenih na stočnoj pijaci u Gudovcu 28. aprila 1941. godine.

Otac odluči da je najbolje da on i Stevo idu u Jasnovaču izvoziti drva iz šume pred kuću Stojana Mačka. Drva su ranije izrađena. Vrijeme je loše, kiša

stalno pada, povremeno susnježica, ali bolje je da idu, da nisu kod kuće. Tako su išli nekoliko dana. Vraćali su se kući u sumrak, mokri do kože. Odjeću je majka razastirala iznad zidanog šporeta u kuhinji i na "banku" šporeta. Imali su nove zimske kapute kratkog kroja. To je otac za Božić dao sašiti kod krojača Majna. Stevo je dobio novi kaput jer se "oslobodio". Majn je jeftinije šio od Smole jer je dobivao štofove i cajg od Tivadara iz Varaždina (Tivar odijela). Tako mokri došli su i u subotu 26. aprila 1941. godine, kada je srpski narod Bilogore zavijen u crno. Poslije se pričalo da je Pavli Jering to predvečer išao iz varoši i nekome rekao: „Noćas će nekome sjati sunce u dupe". Padom mraka otišla je u gornji kraj poveća grupa ustaša.

NOĆ STRAVE I UŽASA

Tih dana uporno je padala obilna kiša i susnježica. Kaputi se nisu ni prisušili kad je s puta u dvorište pa u ganjak jurnula grupa nekih osoba s ručnim baterijama. Viču: „Otvaraj"! Udaraju u vrata kao sjekirama. To su ustaše kundacima pušaka razbijale vrata uz viku: "Otvaraj ili pucamo"! Otac pođe da otvori, ali ne može da otključa jer je ključ od udaraca ispio, a lampu nije imao vremena da upali. Napipa na zemlji ključ i otključa prije nego su razbili vrata. Stakla su popucala. Majka je poslije pričala da su šestorica bajonetama na puškama uperenim u oca ušli u sobu gdje smo spavali. Brat i ja smo spavali u jednom krevetu, a sestra sa mamom i ocem u bračnim krevetima. "Daj pušku i ostalo oružje", viču. „Nemam puške. Nikad je nisam imao. Nanosao sam se puške četiri godine u ratu", odgovori otac. Jedan je otišao na tavan, drugi u sobicu-ostavu. Ostali izbacale sve iz ormara, iz ladice za rublje... Kleče na zemlji i svijetle baterijama pod krevete. Jedan viče: "A što je ovo, pička ti materina 'četnička'"? Na dnu ladice našao je brda i niti za tkanje na tari, lijepo smotane i tu položene. Kako se radi o dva lijepo uređena štapa koji su međusobno povezani sa tko zna koliko debelih niti, za tu svrhu posebno opređenih i dotjeranih konaca (a sve je to bilo zajedno umotano u komad platna i dugačko više od metar), činilo mu se u ruci, još na tom skrovitom mjestu, kao puška. Na kraju, on to razmota i baci. Naredili su ocu da se spremi, neki izadoše iz sobe, kad jedan priđe krevetu gdje smo spavali Stevo i ja. "Tko ovdje spava", pita jedan ustaša. Majka odgovori: "Djeca". On nas otkrije i upita: "Je li ovo dijete", pokazujući na Stevu. "Pa dijete, da, moje je dijete". Brat sjede na krevet, a ustaša viče: "Ustaj i spremaj se! Nemoj da te kundačim"! Tako iz kuće otjeraše i Stevu. Obukli su svoje kišom natopljene kapute i pantalone. Nismo se niti pozdravili. Kako svjetlo nismo ni palili, pošto svi izadoše, majka pogleda kroz prozor. Na putu je kolona ljudi kojoj

Porodica Luke Bastašića 1938. godine: Jovanka, Evica, Milan, Luka i Stevo

se kraj vidi pred našom kućom, a početak se ne vidi, dalje je od Singerovog sokaka. Razaznala je u mraku da su oca i brata svezali zajedno i opet nešto vezali kad su ih priveli koloni. Tada kolona polako, u potpunoj tišini i mraku krenu naprijed.

Majka je poslije pričala da je u tome momentu shvatila da su joj u toj koloni i brat, bratov sin, sinovi od sestre, kumovi, djever...

Te noći, na brutalan način, smrtno je načeta cjelovitost i naše porodice.

Ujutro saznajemo da su uhapšeni i čiča Rade Bastašić, kum Pavo Gruber, njegovi sinovi Milan i Stevo, Joco Maljković, Popović Mića i Nenad (Predrag se nije još vratio iz rata), pa Aleksa Popović, Cvetko Brzin, Dane Šegić i njegov sin Vlado. Svi, komšije Srbi. Izmjenjuju se priče o veličini, dužini noćasnje kolone. Svi smo uplašeni. Nitko nikuda ne ide. Doznajemo da su svi zatvoreni u školi, da je dotjerana kolona iz Velike Barne i Rašenice. Zdenčane nisu kupili. Hapsili su do Stoponjskog brijega – Tepšića i njegova dva sina. Odlaze neke žene do škole, pa onda saznajemo da su pokupljeni svi Srbi u varoši (centar mjesta), te da neke još kupe. Neki jadnici, koji se nisu našli kod kuće ili te noći “zabunom” nisu pokupljeni, odlaze se sami javiti. Idu, jadni, pitati da li i oni treba da se jave.

KOMŠIJE I PRIJATELJI, KOJI TO VIŠE NISU

Naravno, sve ih “primaju” i zatvaraju sa ostalima.

Netko donese glas da su svi iz škole otjerani na željezničku stanicu, ukrcani u stočne vagone i da su tu zatvoreni. Idu sada jadne majke, braća, sestre i žene da vide svoje najmilije, jer zatvaranje u vagone znači da će nekamo biti odvezeni. Svatko ponešto nosi: potrebnu obuću, odjeću... Neki su iz kuća istjerani napola obučeni ili u papučama. Nosi se ponešto i za jelo. Čuvari-ustaše i domaći civili sa puškama ne dozvoljavaju da se bilo šta dade njihovim komšijama, do jučer uvaženim domaćinima kojima su išli u goste, na slave, na Božiće, na Uskrse, na krstitke i babine, u svatove... „Šta je to, ljudi”, pitaju jadne žene i majke te komšije. Međutim, svi su nijemi, ništa ne odgovaraju, a oni u uniformama, što su došli iz Zagreba, samo viču: “Odbij”, i ne dozvoljavaju pristup vagonima.

Zlurada katolička publika veselo se cereka. Sve to zlo čini im zadovoljstvo, a, pošto je nedjelja, neki su već poslije svete božije mise došli na taj zabavni spektakl. Moguće da im je to preporučio i župnik Pero Sivjanović, glavni inicijator ovoga zla, pogroma i prvog masovnog genocida, etnocida u petnaestak dana ranije proglašenoj monstruoznoj, abortus državi NDH.

Sutradan, 28. aprila 1941. godine, izvršen je masakr nad Srbima iz Gudovca. Ubijeno je 195 muškaraca. Istovremeno sa događajima u Grubišnom Polju pohapšeni su Srbi oko Koprivnice i na Kalniku. Neki mještani su došli poslije podne da se nad našim zlom zabavljaju i porazgovaraju o tome kako da taj "obavljeni posao" uvečer proslave. Dan je bio bez kiše. Nebo je bilo pokriveno nepreglednim bijelim oblakom koji je izgledao kao bijela oranica, u pravilnim brazdama, kao lijepo poorano polje. Bilo je detalja koje smo bolno i neshvatljivo morali da podnesemo od tih komšija koji su tu bili, ili da se sa neskrivenim zadovoljstvom zabavljaju, ili su još od sinoć aktivno učestvovali u maltretiranju uhapšenih.

Pohapšeni su vezani žicom (drotom), a onda opet – otac za sina, sin za oca, za brata... Tako su dotjerani u kolonu, koja je u toku noći do pred zoru zastajkiivala pred svakom srpskom kućom. Kolone iz sva četiri pravca stizale su u veliku školu¹, na mjestu današnje banke.

Tu su tučeni i prebijani, posebno od špalira ustaša kada su išli u zahod. U neko doba dana, opet u koloni, dotjerani su u stočne vagone na željezničku stanicu. Pošto je rodbina za to saznala, ispred vagona se okupilo dosta uplakanih majki, sestara, kćeri, maloljetnih sinova i braće. Međutim, bilo je i prilično onih koji su sa puno zadovoljstva došli pogledati taj nedjeljni prizor. Plače jadna rodbina. Domaći Mačekovi zaštitari puni sebe šetaju sa puškama. Sa puškom na leđima Franjo Zita jaše konja i kaska ispred kompozicije vagona. Neki mu radosno, sa osmjehom mašu. Sin šustera Gloca iz gornjeg kraja sav razdragan, udarivši dlanom o dlan okrete se u krug pa reče: „Ha, ha, napravili smo dobar posao. Večeras treba napraviti jednu veselu zabavu”. Jedan iz grupe mojih vršnjaka, koji su dijelili istu radost, prgavo i superiorno sa zadovoljstvom me pita: „Je li i tvoj tajo ovdje”? Upitao me ovdje pred Čopovom kućom, sada Benkovom.

O tim stravičnim događajima postoji više autentičnih svjedočenja. Neke od njih ovdje navodim.

NEKOLIKO ŠIRIH, AUTENTIČNIH SVJEDOČENJA

Marija Bosanac, rođena Maljković, supruga uhapšenog Milana Bosanca, brice iz Grubišnog Polja

Bila je subota, 26. aprila '41. U brijačnici je bilo mušterija. Oko pet sati tamo se našao taj krvnik Lekčević, što je dao cijelu ulicu pohapsit'. On je bio student, sin one Mariške Benove. Bio je student sa Brankom Kljajićem, a dao

1 Vidi sliku stare grubišnopoljske škole na str. 481.

je i njega uhapsit'. Stao je pred ogledalo i kaže: „Nitko me ne zna tako lijepo urediti kao vi, brico”. Predvečer sam otišla po mlijeko. U briačnici je ostao Mitar Petrović. U povratku vidim Mitra gdje žuri i trči. Prođe mimo mene. Pred općinom je bio Čorak i puno onih koji su došli iz Zagreba onim vlakom. Stevo Vrzic ide kući iz mesarske radnje, a Čorak i oni drugi za njim viču: „Stoj”, i uhvatiše ga. Isto viču za Mitrom, pa i njega uhvatiše. Kod nas briačnica zatvorena. Ispričam sve Milanu.

U pola osam dolazi onaj Lekčević sa još devetoricom. Lupaju. „Otvori”, viču. Odmah ga izvedoše van. Prevrnuše ormare, krevete, svu kuću. Imali smo šegrte Vukasovića i Đukića. Jedan od njih je morao sa njima na tavan, drugi kod koca. Šegrti, djeca, zaspase, a ja se zavučem pod stol. Ujutro, još je malo mrak, čujem glas Stahuljaka. Ide kroz katolički cintor u Kotar. Bio je kod sveštenika Pere. Tamo su orgijali cijelu noć i vodili brigu da netko ne bi ostao. Zovem ga: „Gospon doktore”, a on ništa. (A on naša mušterija, majku mu jebem). „Što je”, odazva se. „Htjela sam vas molit’...”, kažem, a on će: „Ništa, ništa molit’”. Kažem: „Otjerali su mi Milana pa ne znam kuda”. „Pa, tuj je, u školi”, reče i ode. Kasnije sam vidjela da su ih tjerali na željezničku stanicu.

Od domaćih ustaša koji su bili ispred vagona sjećam se Zite Franje, ćaće onog Fanouša. Jašio je na konju oko vagona. U ustaškoj uniformi bio je toga dana Mlinarić Drago.

Toga dana odvezeni su vlakom. Tri tjedna poslije mi nismo znali za njih. Onda se nekako progridlo – ona Ljuba Bobića je saznala da su oni u Koprivnici.

Adam Vurunić, narednik vodnik Vojske Kraljevine Jugoslavije

Adam Vurunić, narednik-vodnik Kraljevske vojske,
Zagreb, Illica, 13. oktobar 1935.

Bio sam vodnik ekonomske struke u „Vojnoj odjeći” u Zagrebu.

Desetog aprila '41, kada su Nijemci ušli u Zagreb, došao je iz grada jedan ordonans i plačući rekao: „Eno, po ulicama civili napadaju oficire, skidaju im epolette, tuku ih...”

Oko podne naišla je u kasarnu Mačekova zaštita, njih pet-šest pod oružjem, sa onim šeširima. Mi nismo bili naoružani. Pokupili su nas i odveli u jednu kuću kod Tuškanca. Tu smo zadržani do mraka i onda pušteni. Sa jednim mojim drugom Hrvatom otišao sam u njegov stan u Vinogradsku ulicu. Tu smo slušali radio – vijesti o tome kako je formirana država Hrvatska. Pozivali su da se svi Hrvati vojnici, oficiri i podoficiri jave u kasarnu 35. puka. Tu sam ostao osam dana. Izlazio sam i na ulicu, gledao zarobljenu vojsku.

Hodao sam u civilnom odijelu. Odatle sam

19. aprila otišao u Grubišno Polje, u kuću moga tasta Pavla Bobića.

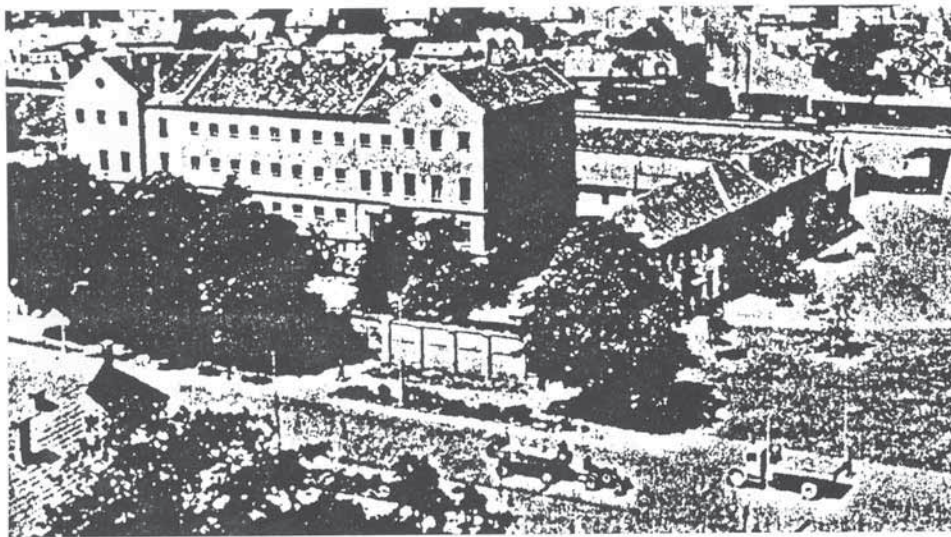
Noću 26/27. aprila došli su po mene i po šurjake Danu i Iliju. Mi smo već spavali, a oni su jurnuli, negdje između 11 i 12 sati, i počeli su da lupaju kundacima o vrata vičući: „Otvaraj, otvaraj”! Čuo se neki glas tamo: „Ima zeta podoficira”! Vrata je otvorio tast. Vikali su: „Ruke uvis! Diž'se, diž'se”! U kuću su ušli samo „strani”. Bili su uniformisani i imali su baterije. Domaći potkazivači ostali su vani.

Dobrodošlica Nijemcima prilikom ulaska u Zagreb 1941. godine

Ustali smo. Odmah su nas uhvatili za ruke, nisu dali ni da se obučemo kako treba. Još u kući su nas vezali žicom, nas trojicu zajedno. Gazili smo jedan drugoga. To je bio običan drot. Istjerali su nas u mrak, pa u kolonu koja je već bila formirana od vrha sela. Šurjaka Ljubana, invalida, nepokretnog, udarili su pendrekom u krevetu. Kolona koja je zastajkiivala pred svakom srpskom kućom (da druge pokupe i dotjeraju u kolonu) negdje u svanuće stigla je do škole. Utjerali su nas unutra. Već je bilo svanulo kad su u školi prozvali mene i Nenada Popovića. I on je bio podoficir. Kažu nam: „Ajte pišat”. Rekao sam da nemam potrebe. Međutim, vikali su: „Idi! Kreći”! Pošli smo. Bio je priređen špalir ustaša sa puškama. Izudarali su nas kundacima. Pogotovo kad smo išli natrag, sve dok se nismo izmiješali sa ostalima. Iz škole smo u koloni po četvorica krenuli na željezničku stanicu. Oko nas su bili stražari zagrebačke policije sa bajonetama. Imali su crna odijela. Počelo je ukrcavanje u marvene vagone. Tu je, prilikom dizanja i penjanja, bilo kundačenja i udaranja. Neki su dobili velikih batina, ja sam tu prošao bez ozljeda. Vagoni su bili pretrpani. Neki su sjeli, ali se nisu mogli dići.

Uvečer smo krenuli za Zagreb i stigli u zagrebački „Zbor”.

Zagrebački „Zbor” – kaznionica na Savskoj cesti u Zagrebu (srušena poslije rata), jedna od stanica na putu za logor Jadovno

Bila je večer. Tu je stajao špalir kundačara sa puškama. Lupali su kundacima koga su god dohvatili. Malo je tko prošao da nije dobio kundakom.

Natjerali su nas da sjednemo na hrapavi beton i tako smo proveli noć. Tko je išao u zahod, praćen je stražarom sa puškom na gotovs na kojoj je bila bajoneta. Poslije podne su nas na istom mjestu utovarili u vagone i odvezli u

Koprivnicu. Kod izlaska iz vagona opet je bio špalir kundačara kao i u Zagrebu. Rasporedili su nas po objektima tvornice „Danica”.

O hapšenju, mučenju i transportu Srba iz Grubišnog Polja sačuvano je više zapisa, od kojih ću navesti i svjedočenja Branka Bojičića i Dragane Glumac².

Svjedočenje: Branko Bojičić

Branko Bojičić je, pored ostalog, zapisao: „Ja sam bio na dužnosti kao aktivni kotarski oficijal kod sreskog načelstva u Grubišnom Polju i 26. aprila 1941. došla je uveče sa posebnim vlakom zagrebačka policija sa ustašama, te su se sa domaćim raspršili po gradu pa je tako u moj stan došlo njih sedam sa nategnutim puškama, uhapsili me, svezali u lance, otjerali u školu gdje su dovodili i druge da bi nas 504 već sutradan ujutro odveli na željeznički kolodvor, utovarili u marvinske vagone i predveče posebnim vlakom odvezli u Zagreb na željezničku stanicu odakle su nas kamionima pod ustaškom stražom odvezli u Zagrebački zbor. Na izlazu kod kolodvora, oko 1 sat noći, dočekale su nas zagrebačke gospođe i počele po nama pljuvati te kišobranima i taškama tući po nama vičući nam četnici. Kod ulaza u Zbor dočekao nas je špalir u dva reda zagrebačkih policajaca u ustaša s pendrecima, držalicama, lopatama i puškama, njih oko 70, kroz koji smo morali proći dva i dva, te koji god je stigao, tukao nas je gdje je dohvaćao. Tada su nas pretresali i pljačkali pa su i od mene uzeli sat i 130 dinara koje sam imao u džepnoj maramici.

Tako smo bili tučeni da je nastao vrisak, jauk kao u klaonici. Nešto dalje od ulaza sale Zbora, u kojoj su ranije bili izloženi automobili, bio je poprijeko iste postavljen jedan štrik u visini jednog pedlja od zemlje, za kojega mi nismo znali, pa su nam naložili da moramo trčati naprijed a ispred nešto dalje od nas bio je postavljen jedan automobil sa strojem u pogonu koji je bacio reflektorsko svjetlo nama u oči tako da nismo vidjeli taj štrik pred nogama i svaki je bježeći naprijed pred batinama na taj štrik nogom zapeo i pao na beton gdje su ga čekali policajci i ustaše i tu je svaki od nas dobio ili debelim štapom ili kundakom preko leđa, koje posljedice i danas nosimo.

Kada smo to prešli, neki je bio prebite ruke, neko prebite noge, neko izbijenih zubi, prosto iznakaženi ljudi. Već drugi dan tako izmrcvareni odvezeni smo u ustaški logor „Danica“ kod Koprivnice gdje su nas nastavile mučiti ustaše emigranti u žutim odijelima tako da smo bili crni po tijelu od

2 Svjedočenje Branka Bojičića i Dragane Glumac preuzeta su iz knjige Đure Zatezala *Kompleks ustaških logora Jadovno 1941.*

batina a pojedinci i van svijesti. Život u ovom logoru bio je strašan ne samo zbog batina nego i zbog toga što prva tri dana nismo ništa dobili za jesti“³

Svjedočenje: Dragana Glumac

Dragana Glumac iz sela Grbavca je u svojoj izjavi od 14. februara 1946. godine opisala, pored ostalog, kako su ustaše došli u njenu kuću i odveli njenog muža. „Dana 27. aprila došli su u moju kuću ustaša trgovački pomoćnik Mađar Stepo Hosin sa još jednim nepoznatim ustašom. Kada su ušli u kuću, Hosin je rekao mom mužu Lazi: Ajde Lazo, spremaj se. Moj muž se je počeo spremati, ja sam htjela da mu nađem čisto rublje, da se presvuče, no oni mu to nisu dozvolili već su ga istjerali pred kuću gdje su već bili postrojeni ostali ljudi iz sela te ih odveli pred školu i dalje na Grubišno Polje. Kad sam u posljednji čas njihova odlaska htjela dati Lazi zimski kaput, ustaše su rekle: „Neće mu trebati“⁴

Evo i još jednog svjedočanstva kako je počelo:

Zvonko Brkić, iz knjige Bilogorska sjećanja

Zvonko Brkić

Kapitulacijom Jugoslavije 1941. godine i dolaskom ustaša na vlast, odmah počinje teror i to prvenstveno nad Srbima, Židovima i komunistima.

U želji da brzo slome Srbe, da ih fizički unište, ustaše već u aprilu 1941. godine hapse politički najistaknutije Srbe. Hapšenje vrši zagrebačka policija (jer domaćih ustaša još nije bilo dovoljno). Inicijativu za hapšenje daje katolički župnik – ustaša Pero Sivjanović. Hapšenjem rukovodi poznati ustaški koljač Eugen Kvaternik. Tada su uhapšena 504 muškarca i otjerani u Zagreb, pa u Koprivnicu, a zatim u Gospić. Svuda su teško maltretirani, vrijeđani i mučeni. Svi su oni kasnije, u julu mjesecu 1941. godine, poubijani u Jadovnu u Lici. Ustaše su jedno vrijeme zavaravale rodbinu pobijenih da su oni otjerani na rad u Njemačku.

3 Zapisnik Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Grubišno Polje, 4. februar 1946, XAK, kut. Jadovno.

4 Zapisnik Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Grubišno Polje, 14. februar 1946, XAK, kut. Jadovno.

MARVENIM VAGONIMA ZA KOPRIVNICU

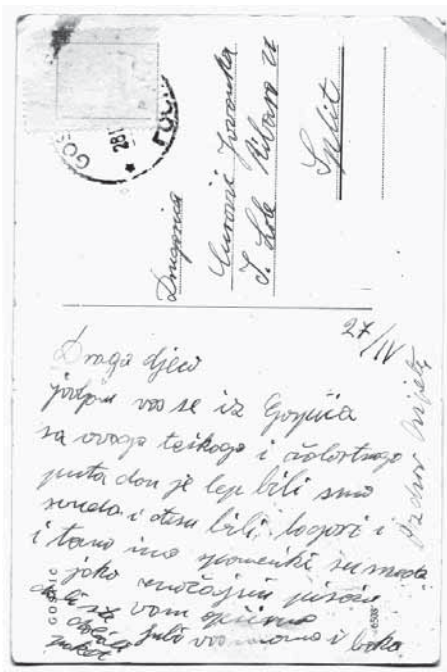
Vlak je 28. aprila predvečer krenuo prema Bjelovaru. Dugo nijedna od porodica nije znala kuda su ti ljudi odvezeni. Po izjavi Marije Bosanac, to je potrajalo oko tri nedjelje. Govorilo se da su otjerani na rad u Njemačku. Nikome nije išlo u glavu da se toliki ljudi mogu poubijati! Ljuba, nevječana žena Dane Bobića, negdje je doznala da su u Koprivnici, u logoru „Danica“. Majke, žene i sestre počele su odlaziti u Koprivnicu, odnositi hranu i čisti veš. Iz straha da idu na željezničku stanicu u Grubišnom Polju, one su odlazile u Špišić Bukovicu pa odatle vlakom u Koprivnicu. Kad se majka vratila iz prve posjete, donijela je očeve dugačke gaće sa krvavom nogavicom. Bilo je očito i jasno da je nogavica prosječna nožem, vjerojatno bajonetom.

Evo sad još jednog primjera „mnogogodišnjeg prijateljstva“ pravoslavnih Srba i katolika Hrvata – svake jeseni uoči trinaestog septembra, „Marinja“, krâma kod crkve Sv. Josipa slavi velikom procesijom ime Marijino. Taj dan slave svi domaćini u selu. Iz okolnih sela dolaze i gosti katolici u srpske kuće, i obratno. Uoči toga dana, godinama su u srpska dvorišta, prijateljima Srbima dolazili prijatelji Hrvati iz Špišić Bukovice. Bili su i jesenas. Oni su dolazili konjskim zapregama sa dugim lotrama. U kolima je bilo grožđa, bresaka i vina. Dali bi oni nama djeci i grožđa i bresaka, ali mi bismo svoje želje i dopunjavali, uvlačeći ruke između pletnica lotri, pa kroz slamu kojom je bio obložen sadržaj dovezen na prodaju za sutra. Tako bi izvadili još po koju breskvu. Interesantno je da ti ljudi („prijaki“, kako su se međusobno oslovljavali domaćini i oni) nisu odsjedali kod okolnih Čeha, Mađara, Švaba i Hrvata. Godinama su dolazili samo u srpska dvorišta. K nama i u djedovu kuću dolazili su prijaki Belše, stari Martin i Cvetko.

Naše jadne žene sad su navratile kod dugogodišnjih „prijaka“ – da im se požale što se dogodilo, te da upitaju da li bi možda mogli nešto da pomognu, jer oni godinama znadu kakvi su to ljudi, njihovi prijatelji Srbi. Odmah su tu molbu odbili: „To mora tako biti, to je nova vlast, a u svakom žitu ima kukolja. Mi tu ne možemo ništa učiniti“. Jedva su ih primili da prespavaju, a, jadne, došle su predvečer kako bi sutra imale cijeli dan na raspolaganju da dočekaju svoje rođene kad se budu vraćali sa posla na šoderici, i da im nekako uruče pakete. Bilo je tu različitog maltretiranja – čekanja pred vratima „Danice“ na suncu, ali i novčanog podmićivanja ustaša-čuvara.

Iz „Danice“ se vratilo par djedova, jedan mladić i još dva-tri čovjeka iz miješanih brakova. Međutim, ni oni se nisu svi vratili (Lazo Kovačević iz Ivanovog Sela). Prilikom jedne posjete, negdje u julu 1941. godine, ženama koje su došle u posjetu rečeno je da su svi naši ljudi otišli na rad u Njemačku. I pored sumnje u dobronamjernost toga rješenja, prihvaćeno je i ono kao

bolje u odnosu na ove domaće zvijeri. Nažalost, uskoro su došle zloslutne i zle vijesti: ti naši jadnici viđeni su u Gospiću. Kad su tjerani kroz Gospić, svi prozori su morali biti zatvoreni, a roletne i šaloporke spuštene i zatvorene.

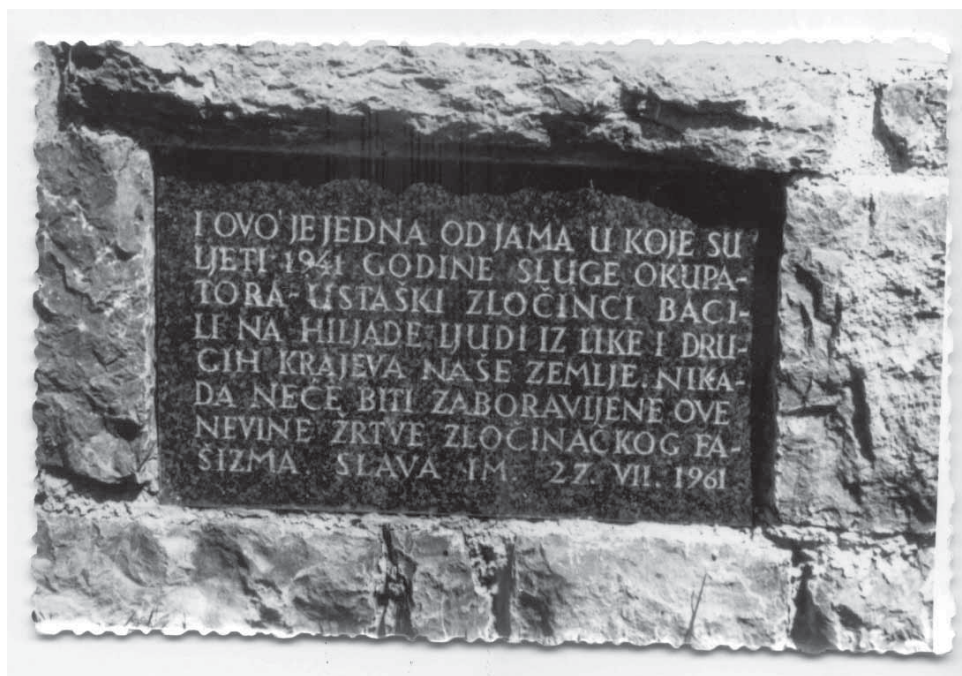

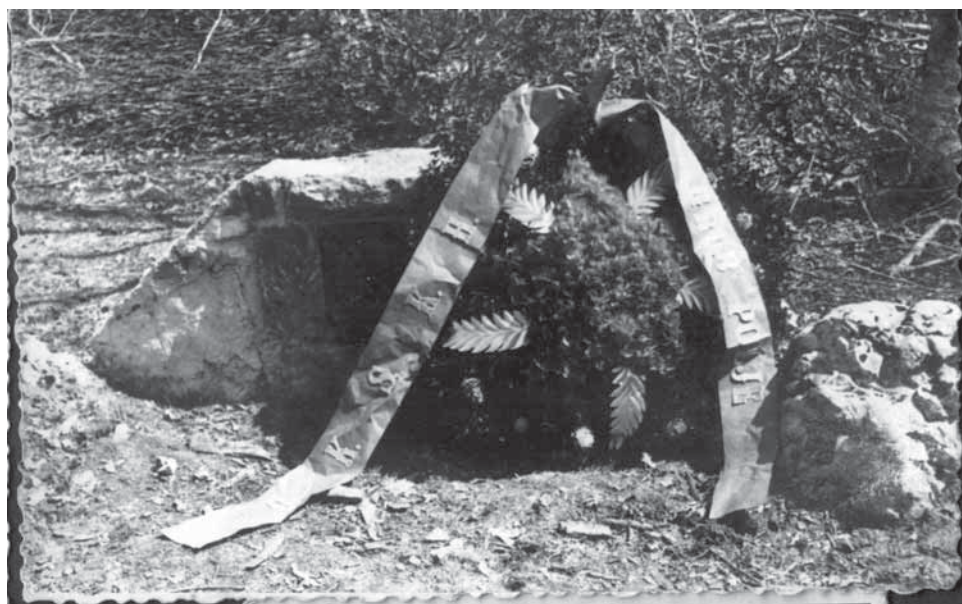

Na Velebitu, na udaljenosti 60 metara od Šaranove jame: spomen-ploča (koje više nema) i nedovršeni spomenik (koga više nema)

Dr Đuro Zatezalo, na Velebitu, ispred zida sa spomen-pločama kod Šaranove jame 1990. godine

KOLONE SMRTNIKA IDU PREMA VELEBITU

U Gospiću je bila krojačka dvorana u vlasništvu Save Pemića. On je rodom iz Velikih Zdenaca ili iz Zdenčaca. To je bila rodbinska veza sa Đurom Bastašićem, mojim pradjedom koji je umro relativno mlad, a njegov jedini sin Mile kasnije se preženio u kuću Šelovića u Grubišnom Polju. Bila su tri brata Pemića. Ostali su bez roditelja, te ih je Mile Bastašić primio na bogato Šelovića imanje od četrdeset pet jutara zemlje kao pomoćnu radnu snagu, da ne kažem slugu. Savo je preko "Privrednika" otišao u krojački zanat, a Veljko i Stojan su još neko vrijeme ostali. Poslije je Veljko otišao raditi u mlin, a Stojan je otišao negdje služiti. Savo i njegova žena Marija, rodom iz Končanice, vidjeli su u Gospiću naše ljude kroz zazore na prozorima. Svakodnevno su gledali odlazak kolona izmrcvarenih ljudi. Ljudi u kolonama jedva su se kretali. Bili su vezani po dvojica, a između njih je, u četvoroređu, bio lanac. Kolone su formirane u krugu gospićkog suda i u žicom ograđenom otvorenom prostoru kraj željezničke stanice. Tako su gusto vezani da su mogli koračati samo u korak. Dnevno je odlazilo više takvih kolona od po stotinu i više ljudi prema

Šaranova jama u kompleksu ustaških logora Jadovno na Velebitu, Republika Hrvatska

Velebitu, na Jadovno gdje je bio logor. Stratišta su bile kraške jame, bezdani – Šaranova jama, Grgina jama, te logor Slana na Pagu.

Tako se saznalo za put i završetak tih naših jadnika. U Historijskom arhivu Karlovac obrađena su stradanja na Jadovnu i Slanoj prema izjavama očevidaca.

O hapšenju, postupcima silnika i torturi u toku hapšenja, o događanjima u školi, maltretiranju i ponižavanju na putu do Bjelovara, Zagreba i Koprivnice govorio nam je i napisao svoje jade i preživjeli zatočenik “Danice” Tihomir Prodanović. Prodanovićeva žena, inače Mađarica, uspjela je da preko nekih veza izvuče supruga iz „Danice”. Posjetio sam ih u njihovom stanu u Nevesinjskoj 13 u Beogradu u ljeto 1983. godine. Prodanovićev tekst, njegova sjećanja na događaje iz 1941. godine već sam imao, pa smo ga prilikom ove posjete samo interpretirali. Ovom razgovoru je prisustvovala Prodanovićeva supruga i moj zet.

TIHOMIR T. PRODANOVIĆ: SEĆANJA NA USTAŠKI LOGOR „DANICU“

*Mrtvima – da ih ne zaboravimo
Živima – da se ne zaboravi*

Noć u kojoj sam izgubio slobodu

Subota 26. aprila 1941. godine. Šesnaesti dan fašizam učvršćuje ustaški, novi poredak u Hrvatskoj. „Nova vlast” revnosno kuje okove za sve koji vole slobodu. Iz radio-aparata grme pretnje. Novine u svim vidovima izobličuju istinu. U ovom krvavom proleću teror ore po ljudskim dušama i seje seme mržnje. Umiru vrednosti i komunisti, nestaju svi ljudi koji cene ljudske vrednosti. Ovo je proleće bez proleća koje cveta vedrinom...

Zloslutne misli izazivaju još strašniju viziju sutrašnjice i toliko teško saznanje o izgubljenoj slobodi. Spaljujem drage rukopise u kojima sam sanjao drukčiju sutrašnjicu. Rastajem se s knjigama u kojima je bilo toliko ljudskih poruka i smelih istina. Tekstovi se opiru plamenu kao da je u njima oživeo duh borbenosti. Plamenje i gorenje – jedina odstupnica i jedino što svetli i zrači toplinom u ovom sumornom subotnjem sutonu na životnom raskršću bez putokaza i na putu s duboko utisnutim tragovima fašističkog osvajača. Čini mi se da se život pretvara u najmračniju noć čovečanstva.

Suočen sam s obezvređenjem ljudskih vrednosti. Stičem novo životno iskustvo. Koliko se toga ranije nesaznatog sakrivalo iza nameštenih ljudskih osmeha, dobro glumljene (lažne) dobrote i sitnih ljudskih računica. Otpisujem one koji ne zaslužuju da budu na listi ljudi koje volim i cenim.

Izgoreli su rukopisi i knjige kojima je dodeljeno počasno mesto na hitlerovskoj crnoj listi nove kulture. Kakve li ironije sudbine! Moram da spalim knjige čije sam spaljivanje na fašističkim lomačama otvoreno osuđivao. Moram da spalim i rukopise i vrednu prepisku s naprednim ličnostima. Oni bi u ovim danima značili još jedan poziv na već započeti pogrom. Takvu priliku neprijateljima slobode ne treba nikada dati!

Gledam u pepeo spaljenih rukopisa i knjiga... I odjednom me ošamućuje prisećanje: „Mein Kampf” je ostao kod advokata Luje Stahuljaka. Osećam gorčinu čudnog smeha kome ne mogu da se oduprem. I saznanje – ipak je ostalo svedočanstvo o meni u dobrim rukama i s dobrim dokazom.

Razmišljam. Izviru živa sećanja o upornom nastojanju advokata Stahuljaka da baš od mene dobije knjigu o Hitleru. Postaje mi sve jasnije u toj igri koja, osećam, sada tek počinje. U svemu tome advokatu je bio

potreban i posrednik i svedok, da sve bude pravnički korektno. On ga je našao u mom prijatelju javnom beležniku dr Aleksandru Vondračeku, na čije sam dobronamerno insistiranje („da ljudi saznaju istinu o zločincu Hitleru”) i dao Stahuljaku knjigu.

A sada, duboko sam uveren, Stahuljak, Sivjanović, Vedriš, Pokrajac, Ćuroković, Gabler i njihov ustaški tabor, verovatno, kroje sudbinu Grubišnom Polju.

Njihov dugogodišnji podzemni rad, meni i drugima dobro poznat ali premalo saznat, prešao je u javnost i jača u fašističkoj nesmiljenoj podršci. Došlo je njihovo vreme.

Prošlo je samo pola meseca njihove vlasti i sve je bilo razotkriveno. Opijeni lažnom pobedom i još lažnijom slobodom, oni su zgazili sva ljudska prava. Njihov je odnos prema nama pun mržnje koja se ne sakriva, a susret s njima uvek je produbljenije saznanje da se iza smrknutih čela gnezde crne misli i rađa zlo i da je fašizam na svim paralelama i meridijanima i u svim sredinama isti. Bio sam iznenađen, prvih dana, svim tim naglim i neočekivanim promenama, naročito kod nekih ljudi, mojih lažnih prijatelja. U meni je raslo ljudsko ogorčenje i prekaljivao se ljudski ponos. Počeo sam da se navikavam na sumnju u ljude kojima sam nekad toliko verovao. Nije me više uzbuđivalo ni to što su pojedinci izgubili osnovnu smelost da se sa mnom sretnu i što su u strahu da ne budu zapaženi direktno zatvarali prozore kad naiđem ili me “slučajno” nisu primećivali u prolazu. Postao sam zazoran čovek u mestu u kome su me voleli i cenili.

Sve je ove subote u meni uskovitlano. Vraćaju se sećanja. Razmišljam. Sami smo: moj mali sin i ja. On spava, a ja očekujem povratak žene. Otišla je da nešto sazna, kao da je naslućivala – žene to bolje osećaju i predosećaju od nas muškaraca – da se nešto sprema. Odsečeni smo od sveta. Od roditelja i rodbine nemamo nikakvih vesti. Presečeni su kanali i sa naprednim ljudima. Oni su verovatno ocenili da je tako bolje. Ilegalnost je postala još ilegalnija. Samo poneki seljak, prijatelj, prikupi smelost i naiđe da upita šta će biti. Obojica se rastanemo s još dubljom neizvesnošću. Život u hitlerovskom kavezu i ustaškom “raju” nije namenjen ljudima. San ovih dana teško dolazi. Razgovaram sa ženom koja se vratila bez vesti, ali još utučenija. Planiramo zarobljeni život. Vraćam se u razgovoru svojoj tezi o tri mogućnosti: internacija, emigracija ili likvidacija. Osećam da ona to teško prihvata. Žene su emotivnije od nas, a majke sa malim detetom posebno. Iako su takvi razgovori bili olovno teški, ja sam ih, ni sam ne znajući zašto, često započinjao, jer sam u njima prekaljivao svoje stavove.

Odjednom – snažno udaranje pa ulaznim vratima.

„Došli su”, zabrinuto reče žena.

Pošao sam prema vratima da upitam ko lupa. Žena mi je preprečila put: „Ja ću otvoriti vrata. Ostani tu”.

Video sam joj u očima dosada neviđen nemir, svojstven samo izuzetnim časovima opasnosti.

„Ruke uvis! Ruke uvis!”, zaurrali su nepoznati ljudi koje je predvodio čovek sa zavojem na glavi (docnije sam saznao da je to bio zagrebački ustaša Bora Rotkvić, student, sin zagrebačkog profesora Rotkvića iz Vinogradske ceste) i uperili su revolverske cevi prema meni.

Prvi put u životu podigao sam ruke uvis. Gledao sam u zverinja lica i revolverske cevi, osetivši svu težinu obesposobljenosti za borbu i svu gorčinu čovekove usamljenosti u vremenu kojim vlada bezakonje i neka iskonska mržnja.

Izgubio sam slobodu. Nestala je u noći jedne subote koju, dok sam živ, neću zaboraviti.

Pretresanje stana bilo je puka formalnost, ali i svedočanstvo fašističkog terora. Usnulo dete su grubo probudili i razbacali mu posteljicu.

Bila im je, za dalji noćni lov na ljude, potrebna baterijska svetiljka koja je bila kraj dečijeg krevetića.

„Ovo ću uzeti. Treba mi”, rekao je osorno jedan agent. „Mogu da vam platim”, pokušao je da se prikaže kao čovek zakona.

„Šta da mu platiš? Nosi! I to je kupljeno za opljačkane hrvatske novce”, rekao je drsko i izazovno Boro Rotkvić.

„Kud ga vodite? Kad će se vratiti? Ja ostajem sama sa djetetom bez ikakve zaštite”, rekla je uplašena žena.

„Samo na saslušanje”, usledio je poznati i uvek isti odgovor te zloslutne noći u Grubišnom Polju.

Izveli su me iz kuće. Osećao sam da zadugo, a možda i nikad više, neću videti ženu i sina.

„Ako se makneš, ubit ćemo te”, rekli su mi kad su me povelili u noć, koja je svojom pomrčinom bila njihov dobar saradnik.

Stajao sam s uzdignutim rukama pred kućom, okružen ustaškom ruljom koja likuje. Bio sam poveren na čuvanje dvojici agenata.

„Dečki, dobro ide! Samo naprijed”, bodri svoje silnike ustaša Rotkvić i još mi jednom osvetljava lice svetiljkom.

Iz tamne noći odzvanjali su sablasni koraci ustaške racije. Samo povremeno noćnu tišinu je prekidalo udaranje u vrata. Izvodili su redom odrasle muškarce Srbe.

Pretpostavke sevaju kao munje u mojoj svesti: Gde će nas streljati? Kud će nas odvesti? Šta će me pitati?

Sredinom puta odveli su nas u školu. Meni dobro poznata školska zgrada bila je opkoljena sa svih strana ustaškim stražarima, među kojima sam, s puškama i kabanicama jugoslovenske vojske i obaveznim ustaškim znakom, posebno namrgođenog primetio i gostioničara, muslimana, nekad toliko dobrog glumca ljudske srdačnosti.

U obeščašćenoj školi

Seo sam u klupu učionice na prvom spratu u kojoj sam radio svaki dan. Gledao sam zaprepaštena lica dovedenih ljudi. Na licima im se duboko usekao nemir pun zloslutne strepnje. Pogledao sam u ormar u kome su bili biološki i mineraloški uzorci – radovi mojih učenika, marljive i dobre dece kojoj sam u ovoj učionici usađivao toliko ljudske plemenitosti u svest. Oni su se ovde pripremali za plemenitiji i ljudskiji život. Ovo je još juče bila njihova škola. A sada je to ustaški zatvor. Ustaše su učionice pretvorili u mučionice ljudi s jednom jedinom krivicom – što su rođeni kao Srbi ili su prihvatili fašizmu neprihvatljive ideje.

Ljudi neprestano pristižu. U hodnicima se čuju potmuli odjeci vojničkih cipela. (To grubišnopolske ustaše potvrđuju svoju moć potkovanim potpeticama cipela, koje su bile namenjene da ih nose ratnici u borbi protiv fašizma). Ponekad dopre kroz zatvorena vrata i neki povik i potmuli udarac.

„Tuku ljude u prizemlju... Nemojte izlaziti u nužnik... I tamo tuku”, došaptava mi znanac iza leđa.

„Nema više vaše Jugoslavije! Upamtite! Nema! Ovo je slobodna Hrvatska! Tko nam što može kad nas štiti veliki Hitler?! Sve ćemo vas zrihtati. Nema više vaše Jugoslavije! Propala! Dosta ste nas gnjavili i pljačkali. Vi odvratni cigani”, drži nam političku lekciju nepoznati agent s vrata.

Nailazi šef krvave ekspedicije Bora Rotkvić i s vrata ocenjuje da li ima mesta za novopridošle zatvorenike: „Stisnite ih malo, onako kako vi znate. Bit će im toplije. Oni bi vas još gore da ih nismo preduhitrili”.

Njegovi verni pratioci smeju se po komandi, a on cinično gleda ljude u prepunoj učionici i trijumfuje zbog uspelog noćnog lova na ljude.

Noć sporo odmiče. Kao da i ona ide na ruku ovoj noćnoj ustaškoj raciji. Niko i ne pomišlja na spavanje. Premoreni i preplašeni, zbunjeni i rastuženi ljudi tonu u zloslutne misli. Svako misli o sebi i svojim, a meni se čini da se naše misli stapaju u jednu zajedničku misao jer smo i mi, ovde sjedinjeni u zlu, postali jedno veliko biće.

Poneki, smeliji, izmeni reč, dve. I opet se predaju svojim razmišljanjima. Rađa se jedan dan neizvesnosti i obespravljenosti. Neko poluglasno pita: „Zar

su u Grubišnom Polju pomrli svi ljudi? Gde su naši prijatelji? Gde su oni s kojima smo bili nerazdvojni”?

Otvoraju se vrata. Ljudi pod udarcima kundaka ulaze u prepunu učionicu. Ljudska solidarnost u nevolji pronalazi mesta za čoveka gde bi se teško smestila igla. Zbijamo se jedan uz drugoga, sjedinjujemo u zlu. U meni buja saznanje da nisam sam i usamljen i da sam ovako jači i čvršći.

„Dovode ljude iz sela”, govorim sam sebi i sve više dolazim do uverenja da je u pitanju ozbiljnija akcija.

Sviće. Prvi dan bez slobode. Škola je pretvorena u zatvor. Učionice su postale mučionice. Ustaše su obeščastile školu. Da li će sad svanuti u svesti onih koji su tako brzo izneverili svoja ljudska opredeljenja i prihvatili ustaško zlo kao davno očekivanu slobodu?

Razmišljam. Stalno mi se nameće pitanje: Dokle će nas držati u školi? Šta nameravaju s nama? Znaju li moji učenici u šta su pretvorene njihove učionice?

Osuđeni bez suđenja

„Brzo napolje! Dosta ste smradili ovu školu”, naredili su nam ujutro.

„Tko pokuša bilo što, mi ćemo ga ustrijeliti kao skota”, ispraća nas iz škole ustaša Rotkvić.

„Srbske svinje će biti mirne, zar ne? Imamo dosta olova za vas. I bodeži su nam naoštreni”, pridružuje mu se ustaša-povratnik, poručnik Ivica Šarić.

Pošli smo u koloni osuđenika bez osude, s presudom koja nam nije bila saopštena ali sada već dobro poznata, praćeni zagrebačkim policajcima (koji su ekspedicionim vozom doputovali mučki u predvečerje u Grubišno Polje) i ustaškim pristašama iz Grubišnog Polja.

Ubacuju nas u stočne vagone uz pogrde, psovke i pretnje. Sve je dobro pripremljeno i u duhu Hitlerove „nove Evrope”, a u skladu s „ustaškim načelima”.

Nabijeni u vagone, čovek do čoveka, bez vode i hrane, bez prava na išta drugo osim na mirno slušanje vređanja i pretnji, izložen sistematskom uznemiravanju i ponavljanju najodvratnijih nacionalnih uvreda, uz obavezno ponavljanje da za naše bezvredne glave ima dosta poglavnikovog olova i za naše vratove dobro naoštrenih ustaških bodeža – mi sve više postajemo svesni istine da smo izjednačeni u zlu, da smo opredeljenici fronta stradanja, ali i slobode i čovečnosti i da je u našem životu ostala samo jedna, jedina izvesnost – potpuna neizvesnost.

Naše žene pred stanicom polažu najplemenitiji ispit smelosti. Majke, sestre, žene i kćeri uvek su – u svim sudarima dobra i zla, istine i mraka, slobode i ropstva, borbe i stradanja – bile verni saborci i provereni branioci

svojih sinova, braće, supruga i očeva. I žene Grubišnog Polja, malobrojne i ranjenih srca, s tragičnim nemirom u očima i zloslutnim mislima, ostarele u jednoj noći teških životnih iskušenja i velikog zla, našle su snage da se probiju do voza poniženja, da podnesu prezir i porugu, da obodre osuđenike bez suđenja, da zatraže i od ustaša iskonsko pravo na rastanak s najdražima, malo verujući u njegovo ostvarenje, ali ne odstupajući od njega s neodoljivom željom da pruže na rastanku, koji sluti zlo, svojim sinovima, braći, supruzima i očevima hrane i vode i novca, tih večnih simbola čovekove pomoći čoveku u nevolji i na rastanku.

Ustaša-povratnik, poručnik Ivica Šarić, sjedinjeni simbol NDH i nasilja, cinično odbija hranu i vodu rečima: „Ništa ne brinite. Sve će dobiti što im treba. Ništa im se neće zlo dogoditi“.

Ali, dobronamerno prima novac, pravi tobožnji popis, da obmane ucveljene žene, a primljenim, kod nekih možda i poslednjim novcem iz kuće, proslavi uspeh svoje akcije.

U toj nevolji i u toj nedelji, koja je za nas bila sve pre nego praznik i ljudski dan, neposrednije smo potvrđivali svoje pretpostavke o fašizmu i izbliza počeli da upoznajemo ustaški pokret, njegovo lice i naličje, o kojima smo, nažalost, u našoj zemlji ranije tako malo znali da bismo pripremljenije dočekali i u prvom se susretu suprotstavili tom zlu.

Žene su odstranjene sa železničke stanice. Ostali smo sami u stočnim vagonima, okruženi ustašama i slutnjama o tome šta će nam doneti noć koja će smeniti ovaj mračni dan.

Jedina svetla tačka u ovom danu na grubišnopoljskoj stanici bio je šef stanice koji je svojim držanjem razotkrio, bez ikakvog prikrivanja i zadnjih misli, veliko i plemenito ljudsko razumevanje prema ljudima kojima se uskraćuju ljudska prava.

On je pogledima razgovarao s nama. I rekao nam je bez ijedne reči sve šta čovek čoveku mora reći kad i ne sme bilo šta da kaže.

U gladnom i žednom danu držanje ovog čoveka, plemenitog i smelog, inače skromnog i povučenog, zamenilo nam je najplemenitijim ljudskim vrednostima i hranu i vodu. Pri odlasku iz Grubišnog Polja uverili smo se da u njemu ima ljudi.

Napuštamo Grubišno Polje. Uznemirenost opet jača i potresa našu svest. Svi osećamo, a poneki to i glasno saopštavaju, da je ovaj odlazak s malim izgledima za povratak.

Spušta se noć. Na jednoj stanici smo se dugo zadržavali. I pored svih nastojanja da otkrijemo koja je to stanica, nismo uspeli. Naš voz poniženja imao je poseban vozni red, a mi smo bili putnici bez karte i bez prava na bilo kakve informacije. Ustaše su obilazile naše vagone na toj stanici. Nismo mogli

dokučiti šta rade, ali je njihov glasni smeh potvrđivao naše pretpostavke da se zabavljaju na naš račun.

Tajnu njihove zabave saznali smo u Bjelovaru. Kad smo stigli na bjelovarsku stanicu, oko našeg voza se okupljala, verovatno namerno pozvana, svetina.

„Srpska stoka! Ha, ha ha! Dragocjen tovar”, čitali su napise na našim vagonima i komentirali ih na svoj način.

„Hej, vi, unutra, pošto prodajete meso? Šta je jeftinije – glava ili srce? Repove ne prodajete, jer ih nemate. Vi ste malo plemenitija stoka bez repova. Ha, ha, ha!”

Takav nam je doček priredila ustaška rulja u Bjelovaru.

U Bjelovaru smo još dublje saznali da idemo u susret veoma teškim danima.

Brza vožnja kroz noć neizvesnosti izazivala je uverenje da se ustaškim moćnicima žuri da nas što pre prebace na nepoznato odredište i da nas što više udalje od našeg kraja.

Premoreni ljudi tonu u san. Sve nas je manje budnih. Razgovaramo tiho. U razgovoru se pominje i bežanje. Ispitujemo mogućnosti. Vrata su nesavladiva prepreka, jer nemamo čime da ih razvalimo. Prozori su sa rešetkama. Podovi dobro zakovani. A mi – goloruki. Programeri našeg hapšenja su sve predvideli da dobiju zaslužen priznanje za revnosno izvršen zadatak.

Doček na zagrebačkom kolodvoru

Iza ponoći naš voz je ušao u zagrebački kolodvor. Vrata na vagonima su po komandi otvorena.

„Izlazi, brzo, stoko! Tko bude oklijevao, zaboravit će disati”, pretio je ustaša-povratnik koji nas je dočekao.

„Dolijale su četničke ptičice, majku im vlašku, ali će osjetiti moć ustaške bojnice! Brže, brže, brže”, nastavljala ustaša.

A mi, zaslepljeni svetlošću i zbunjeni saznanjem da smo u Zagrebu i da nas dočekuju kao četnike, iskačemo, padamo, posrćemo pod udarcima i formiramo kolonu na peronu okruženi sa svih strana policajcima, ustašama i Mačkovim zaštitnicima.

Svi nas gledaju s mržnjom. Ponižavaju. Udaraju. Prete. Sa svih strana navire rulja problematičnih žena.

Histerično podvriskuju, zamahuju kišobranima, vešto udaraju i zaleću se potpeticama prema slabinama.

Džamija sa tri minareta u centru Zagreba, podignuta 1941. muslimanskim ustašama. Današnji Trg žrtava fašizma.

Ustaše, policajci i zaštitnici podstiču ih i obezbeđuju im prilaz ljudima koji doživljavaju divljanje histerične rulje spuštenih ruku, iznenađujuće smireno, kao da su pripremani za trpljenje i svesni šta bi značio i najmanji otpor.

Hitlerovi vojnici, oslonac svega ovoga, nezainteresovano prolaze. Neki bednik im nedoučenim nemačkim jezikom pokušava objasniti da smo četnici. Pojavljuje se i poneki hitlerovski oficir u dostojanstvenom miru okupatora. Policajci, ustaše i zaštitnici ih snishodljivo, kako i dolikuje izdajnicima, propisno pozdravljaju.

Obruč rulje se steže oko naše kolone. Neki stariji ljudi padaju pod udarcima.

U kovitlacu užasa očekujemo početak drugog dana u okovima ustaškog bezvlašća.

„Vudrite! Vudrite! To su četnici! Naši su ih dečki ulovili u šumi”, harangira jedan agent koji nas je dopratio iz Grubišnog Polja.

(Naknadno sam saznao da je „Hrvatski narod” povodom našeg hapšenja doneo vest iste sadržine. Dakle, agent je bio upućen u sve tajne i smelosti ustaške promičbe, ali i u srž ustaške državne politike). A naša žigosana kolona povija se pod udarcima, trpi bez otpora, nemoćna prema premoćnoj rulji čije postupke legalizuju naoružani „čuvari novog reda i poretka”.

„Uskači kome je život drag”, pada policajčeva komanda i mi, snažniji od samih sebe, uskaćemo u spremljene kamione koji nas kroz prazne ulice okupiranog Zagreba, tužnog i izobličienog, odvoze u Velesajam.

Bila je to duga i stravična mržnja na kratkom putu prema još većoj neizvesnosti i zlosutnosti.

Špalir užasa

U Velesajmu nas dočekuju nova iskušenja.

„Iskači, brzo, brzo, brzo i bez buke”, preuzima komandu jedan ustaša. Širom otvorena vrata paviljona u kome sam nekad posmatrao izložene automobile (i ne sanjajući ovu noć užasa) u ovoj jezivoj noći liče raljama nemani.

Kundacima i pendrecima ravnaju naše redove. Ljudi jedva u sebi zatomljuju jauke od silnih bolova, a svi bismo najradije, glasnije nego što čovek može, kriknuli i viknuli u ovu noć bezakonja:

„Dokle ćete? Šta smo vam učinili? Zašto proglašavate laž istinom? Mi nismo četnici”!

Ulazimo jedan po jedan u paviljon. Pretresaju nas i prazne nam džepove.

Meni su u džepu pronašli ključić školskog ormara u kome su bili spremljeni učenički radovi (jedino što sam imao u svojim džepovima).

„Šta je to? Zašto si to sakrio”, pita me stražar preteći.

„Ključić od školskog ormara”, odgovaram rezigniran na sve.

„Neće ti više nikad trebati”, zavitla ustaša ključić u noć, pa me iz sve snage udari kundakom u leđa uz povik: „Trči”!

Utrčao sam u užas, kao i svi pre i posle mene. Sjedne i druge strane, poređani u špalir užasa, dočekuju nas ustaški inkvizitori s neotesanim držalicama lopata i budaka (zaostalih iza neke raspršene vojne jedinice) i nesmiljeno udaraju po glavi, rukama, leđima, slabinama, nogama, rukama, po celom telu.

Ljudi padaju. Po njima pljušte još jači udarci uz najpogrdnije povike, jezive svedoke da smo ušli u dobro organizovan ustaški pakao. Nailaze novi. Užas se ponavlja. Paviljon se puni teško povređenim ljudima. Oseća se miris ljudske krvi, koji još više izaziva krvoločne ustaše. Iz dubine iznemoglih tela otrgne se poneki jauk. Ustaše otkrivaju krivca i sude mu odmah ponovljenim, još jačim udarcima. Ležimo kao snoplje neke jezive njive smrti. Nemoćni. Prebijeni. U grču bolova i saznanju da se povećava broj podljudi i neljudi i da je ovo samo početak naših stradanja.

Neki od bolova i izgubljene krvi padaju u nesvest. Krvožedni čuvari novog poretka ih brzo otkrivaju i bude kundacima.

„Štaaa? Spavate? Nije ovo hotel! Nema za četnike ni sna ni milosti“, izdire se zadržgli ustaški „častnik“ i naređuje: „Pali motore i svjetla“!

U četiri ugla velikog paviljona vojnici pale kamionske motore i farove. Buka motora i jaka svjetla probudila bi mrtvaca.

„Imamo mi lijeka za vas. Ne pomaže četnička lukavost. Jača je ustaška mudrost. Ne damo vam ni sna ni slobode, vlaški skotovi, neka vam sad pomogne kralj“, urla ustaša i likuje zbog uključenog mučenja motorima i farovima, a ne zna (i bolje da ne zna) da ovde leže ljudi naprednih ideja, uvek bliski i sjedinjeni s naprednim Hrvatima.

Svanjiva. Premoreni smo. Nekoliko teško kontuzovanih staraca padaju u agoniju. Dolazi lekar. Raspravlja s ustašama i, vidi se, negoduje. Odlazi s izrazima nezadovoljstva. Opet se vraća. Pregleda onesvešćene ljude koji jedva daju od sebe znakove života. Poziva ustaške „častnike“. Povlače se prema izlazu. Opet živo raspravljaju. Odlaze napolje. I posle kraćeg vremena na nosilima iznose onesvešćene iz hale užasa.

Dolazi komisija. Obilazi oko hale. Jedan oficir (čini mi se da sam ga video u frankovačkim studentskim demonstracijama dok sam bio student u Zagrebu) prilazi meni, podozrivo me gleda i pita šta sam po zanimanju.

„Nastavnik građanske škole“, odgovaram kratko i sa željom da što pre ode dalje.

„Divan nastavnik koji se bori u šumi“, nastavlja oficir.

„Lišen sam slobode, kao i svi ostali ovde, u svom stanu pretprošle noći“, ne želim da prećutim istinu.

„Kome da vjerujem? Našima ili vašima? Zna se kome ću ja vjerovati“.

U halu unose beli hleb. Počinju da nam ga dele. Odjednom, iz sredine hale, začuše se glasni jauci.

„Strijeljaće nas. Daju nam bijeli kruh“, kaže mi tiho moj prijatelj.

„Možda. I to oni rade“, govorim mu na uho, a mene sada stalno uznemiruje misao kako da se javim roditeljima moje supruge i na koji način, ako nas zaista budu streljali (nije mi se ovako umiralo, imao sam 29 godina i toliko neostvarenih životnih želja!) da ostavimo neku vest o tome. Sve su nam oduzeli čime bismo mogli ostaviti poruku.

I u takvim sumornim razmišljanjima jedna svetla tačka čovečnosti. Dozvolili su nama da iziđemo, pod stražarskom pratnjom, u sanitarni čvor u dvorištu Velesajma. Pratio me je stariji stražar, prosed i dobrodušnog izgleda. Čim smo izišli iz hale, započeo je razgovor sa mnom.

„Imate li koga u Zagrebu? Čuo sam šta ste po zanimanju“.

„Nemam nikoga. Moji su u Slavoniji“, namerno sam izbegao pravi odgovor, plašeći se da ne napravim ženinim roditeljima i rodbini bilo kakvu neprijatnost u ovom mutnom vremenu.

„Baš nikoga? Ni prijatelja? Recite ako imate. Nisam ja od onih koji tuku. Mene je stid što su uradili od vas. Ja sam radnik i mislim drukčije. Ali, poznato vam je vrijeme u kome sad živimo. Ja ću vam pomoći da se javite ako imate kome”.

Razmišljao sam kraće vreme i odgovorio: „Ja nemam nikoga, ali ima moja žena, ona je Hrvatica. Nasmešio mi se. Izvadio notes i blago upitao: „Gdje stanuju”?

Dao sam mu adresu. Verovao sam mu.

Vratili smo se u halu. On je otišao. Posle kraćeg vremena (roditelji moje žene stanovali su blizu, u tadašnjem Deželićevom prilazu) vratio mi se s porukom da ih je o svemu obavestio.

Ostao je u hali. Donosio nam je vodu. Razgovarao je s nama i smirivao nas. Sprečio je nekoliko nasilnika koji su pokušali da nas opet maltretiraju.

Bio je to radnik Josip Marof koji nije izgubio čovečnost kad je čovečnost bila posebna smelost.

Putovanje u neizvesnost

Posebni voz sa stočnim vagonima, kao simbol našeg položaja, povezao nas je iz Velesajma isti dan (ponedeljak) popodne na putovanje u neizvesnost. Ispratio nas je i radnik Josip Marof kome su silom navukli stražarsku uniformu i koji je posle pobegao na rad u Nemačku ispred ustaškog terora.

Pretučeni ljudi ostali su u bolnici, a mi smo, oslobođeni straha od neposrednog streljanja (bio je dan i u vozovima se, koliko smo znali, ne vrši streljanje), ali još uvek u neđoumici zašto su nam dali beli hleb, opet razmišljali o svojoj daljoj sudbini, deleći se, kao i uvek u sličnim situacijama, na optimiste i pesimiste. Optimisti su bili uvereni da nas otpremaju na prisilni rad (ili u neki koncentracioni logor), a pesimisti su i dalje ispoljavali otvorenu sumnju u našu dužu životnu stazu.

Nažalost, oni su bili više u pravu nego mi optimisti...

Kroz pukotine vagona, koji su bili trošnji od onih u kojima smo dopremljeni iz Grubišnog Polja, otkrili smo smer našeg putovanja, što je kod nekih opet izazvalo teške slutnje. Uspeli smo da iz voza izbacimo pisane poruke da smo prošli ovom prugom. Ko zna da li ih je iko našao? Napisali smo ih nađenom olovkom u Velesajmu i otkrivenim komadićima papira dok smo ulazili u voz.

„Voze nas u Mađarsku da nas poubijaju u Janka Pusti”, čulo se mišljenje na ovom putovanju u neizvesnost.

Kad smo se iskricali u napuštenoj tvornici „Danica” u Koprivnici znali smo gde smo, ali smo i dalje ostali u teškoj neizvesnosti. Svakog od nas pritiskivalo je tjeskobno pitanje: Šta će biti s nama?

Godine 1963. porodice stradalnika posjetile su područje bivšeg logora „Danica“ u Koprivnici

Doček u „Danici” bio je posebno programiran za nas intelektualce. Svi smo bili proglašeni za oficire i samo mi smo dobili batine. Bili smo prvi logoraši u ovom logoru.

I u „Danici” je nastavljena praksa batinjanja i vređanja, ali s nekim novim obeležjima. Bila je to, uglavnom, generalna proba za budući rad u logoru i prekaljivanje u okrutnosti mladih ustaških stražara, uglavnom zavrbovanih iz Koprivnice i okolnih podravskih sela.

Bio sam više nego iznenađen kako su ti mladi ljudi izvežbani u mučenju ljudi i koliko ih je duboko prožela mržnja prema nama Srbima. Stalno me je mučila misao da li su ih posebno dresirali, jer se nikako nisam mogao pomiriti s pretpostavkom da to „dolazi samo od sebe” i da trenutne situacije mogu do te granice da razore ličnosti i udalje ih od osnovnih vrednosti života. Na to pitanje nisam mogao da dobijem pouzdan odgovor za vreme mog boravka u logoru „Danici”.

Najokrutniji među mladim stražarima bio je Koprivničanin „Brico” koji je priređivao prava sadistička noćna izživljavanja, naročito nad intelektualcima i posebno nad profesorom Marinom, katihetom u koprivničkoj gimnaziji.

U „Danicu” su navraćali i ustaški „dužnostnici” iz okolnih sela, tipično pokvareni ljudi, koji su svoj politički „ugled” potvrđivali mučenjem i zlostavljanjem nemoćnih logoraša.

Izolovani u napuštenoj fabrici, koja se pretvarala u fabriku ustaškog terora, mučeni glađu (na šest ljudi jedan hljeb u promeru od 10 santimetara i pola vojničke porcije provrele vode s ponekim zalutalim zrnom geršla, graha ili tragovima krompira ili grisa), izloženi stalnom batinjanju i noćnim buđenjima, koja su uvek donosila nova iskušenja i patnje, čekali smo na dalje promene na gore.

I one su došle. Nailazile su nove kolone logoraša. Nizala su se nova svedočanstva o ustaškom teroru. Počeli smo da brojimo stotine i zastali smo s brojanjem u polovini četvrte hiljade. Postali smo mali grad logoraša i veliko mučilište ljudi bez ikakvih prava. Bilo nas je iz Slavonije, Srema, Podravine, Zagorja, Like, Banije, Srbije, Bosne i Hercegovine. Cela mala Jugoslavija sjedinjena u zlu.

Logor “Danica”

Za Prvi maj su nam ustaški stražari i njihovi gosti opet podelili batine. Ovom prilikom s novom ideološkom parolom (ona o četništvu je zastarela): „Majku vam komunističku, sve vas treba potamaniti”. U logor dolaze novi ljudi. Sve češće i sa sve strašnijim vestima. Grupa deportovanih Bjelovarčana –

komunista s braćom Bakićima na čelu – donosi nam vest o pokolju u Gudovcu kraj Bjelovara.

Među prvim porukama koje smo dobili od naših iz Grubišnog Polja bila je poruka: „Bolje je da ste u logoru nego da ste kod kuće”. Znali smo šta to znači i kakvu slobodu izgrađuju i namenjaju ustaše ljudima kad se njihovoj slobodi pretpostavlja život bez slobode u koncentracionom logoru.

Počinjemo da „radimo”.

„Šta mislite? Da će vas poglavnik hraniti bez rada? Nema toga u njegovoj (?!?) državi. Mi ćemo vas naučiti da radite i da makar malo otplatite ono što ste opljačkali u Hrvatskoj”, saopštio nam je u stroju važnu vest i promenu u našem životu logornik Nemec, vinovnik mnogih naših teških dana u logoru (polivanje naših ruku vreloom hranom kad smo primali „hranu”, nagovaranje ustaških stražara da nasrću na logoraške žene pred vratima, česta buđenja, mučenje ljudi pred strojem) i dobro školovan stručnjak za obezvređivanje ljudskog dostojanstva i slobode.

Raspodelili su nas u prazne magacine čiji su podovi bili prekriveni neupotrebljivim vrećama za veštačko gnojivo.

„Sve ćete ove vreće dobro istresti i složiti. Pod ćete očistiti da se sija. Ako ne bude sve u redu, jezicima ćete prati pod”, naredio je stražar i povukao se na ulazna vrata ispred magacina da sačuva pluća od otrovne prašine.

Uskovitlala se otrovna prašina. Nagriza nam pluća. Kašljali smo i izbacivali krvavu pljuvačku. Istresali smo vreće i uređivali neuredne magacine.

„Ne kašljite! Ne pljujte po podu, jer će vam pljuvačka biti ručak”, dere se ustaša.

Učestvujemo u izgrađivanju Hitlerovog i poglavnikovog novog poretka, gladni i obezvređeni, gutajući otrov i podnoseći ničim zaslužena poniženja.

„Posmatram ljude u čija se lica neizbrisivim tragom urezuje mržnja prema ustašama.

„To su vam donijela srbska gospoda”, pokušava stražar da harangira seljake na nas intelektualce. „Oni su vas svojom srbskom politikom doveli ovamo”, dodaje.

I kad se uveri da je solidarnost u nevolji i privrženost istini i slobodi jača od njegovih htenja i namera, on ljutito nastavlja: „Svi ste vi Staljinova kopilad, neće vam on pomoći”.

Očistili smo magacine i nadisali se otrovne prašine za ceo život. Plevimo travu po napuštenom terenu fabrike. Prenosimo neupotrebljive otpatke opeka s jednog mesta na drugo po Hitlerovom modelu mučenja ljudi „praznim radom”.

Muče nas monotonim delatnostima i traže povode za nova mučenja. Zloglasni Brico postaje u tom traženju motorizovani janičar: zaleće se motociklom na grupe logoraša i tako izivljava svoju ustašku vlast.

A ljudi, dostojanstveni i neizazovni, mirni kao da nisu živa bića, stoički podnose sve udarce, i po telu i po dostojanstvu, kao da su ceo život učili školu otpora i pasivne borbe.

Bili su to za mene, u ovim teškim danima života, najlepší primeri ljudskog ponosa i neograničene vere u ČOVEKA i njegovu nesavladivost. Pravi biseri ljudskog slobodoljublja i pravdoljublja. Takav stav ljudi izrastao je ovde u logoru u veliku pobjedu nad ustašama. Zbili su se redovi ljudskog dostojanstva. Nije se našao nijedan izrod. Niko na nikoga nije pružio prst da zaštiti sebe i stekne nedostojnu privilegiju potkazivača. Zaboravile su se sve ranije nesuglasice. Bili smo jedno: ljudi-logoraši.

Uzalud je ubačeni žbir Maras njuškao po logoru i započinjao na svakom mestu provokativne razgovore o ustašama. Za njega su duše logoraša bile neosvojivi bedem ljudskog dostojanstva. Nisu pomogli ni ubačeni kriminalci iz zagrebačkog zatvora da razbiju ovaj spontano stvoreni bedem ljudske solidarnosti. Počasćeni smo i prvom logorskom inspekcijom iz Zagreba. Išli su, puni nameštenog dostojanstva i samouverenosti u svoju moć, od zgrade do zgrade. Obećavali su ljudskiji postupak i bolje uslove života. Zgražali su se nad nekim pojavama.

Rezignirani na sve, zahtevamo samo jedno: istragu protiv nas i presude ako se dokaže naša krivica.

Pominju se drastični primeri nasrtaja na ljudsko dostojanstvo. Prikupili smo smelosti, izlažući se velikoj opasnosti, da ukažemo i na Bricine vožnje motociklom kroz grupe logoraša.

Otišli su s uveravanjima da će sve biti „savjesno provjereno”, savetujući nam da budemo strpljivi i da verujemo u zakonitost nove (?) države (?).

A uveče su, kao odgovor na sve i potvrda da smo ipak u državi bezvlašća, nastavljena prava sadistička divljanja s Bricom na čelu. Duboko u noć čuli su se potmulu udarci kundacima po ljudskom telu, bolno stenjanje, nezadrživi krikovi i jauci.

Osetili smo na svojoj koži „savjesnu provjeru” i „zakonitost nove države”.

Sutradan smo u logoru doživeli najpotresniji trenutak. Bricina inkvizitorska grupa izgurala je iz „ministarstva” (tako smo zvali zgradu u kojoj su bili izolovani intelektualci, odabrani za prvu likvidaciju na Vidovdan, koja je zbog diverzije na ličkoj pruži odgođena samo za dva dana – grupa je iz logora odvedena 30. juna i likvidirana u Jadovnu) pretučenog profesora Marina, katihetu koprivničke gimnazije. Izveli su ga pod kišom udaraca na travnjak. Izbezumljeni i slomljeni čovek pao je pod silnim udarcima. Brico ga je oborio i uzjašio. Profesor Marin je nemoćno spustio glavu na travnjak. Podizali su ga ponovo udarcima kundaka u slabine.

„Pasi travu”, kriknuo je sav zajapuren u mržnji Brico.

I čovek je, u teškoj psihičkoj depresiji i bez fizičke snage da se bilo čemu odupre (on je bio logoraš nad kojim je zloglasni Brico vršio najtežu torturu svake noći), pačenički zagrizao travu i onesvestio se.

S grupom logoraša iz Sremske Mitrovice dovedeni su bivši jugoslovenski ministar prosvete Ćirić i poznati advokat Mitrašinović. Od brata novinara Škrgića saznao sam o pogromima u Sremu. U „ministarstvo“ je – kao što smo slutili dajući ovoj zgradi ime – došao i jedan pravi ministar. Nedugo iza dovođenja ministra Ćirića u logor imali smo priliku da upoznamo pravog Gazdu u NDH.

Jednog prepodneva pred glavnim ulazom u logor stao je nemački vojni automobil. Energični major u pratnji četvorice vojnika izvršio je po kratkom postupku smenu stražara na ulaznim vratima. Ušao je u logor pun sebe i svoje moći. Ustaše su u času pogubili glave i svaku prisebnost.

„Wo ist Minister Ćirić“, pitao je major zbunjene ustaše.

Kad smo mu objasnili gde se nalazi ministar Ćirić, major je pred „ministarstvo“ uputio dva vojnika, a s jednim vojnikom je krenuo prema upravnoj zgradi logora. Sav logor se pretvorio u uho i oko.

Posle kraćeg vremena ministar Ćirić je u razgovoru s nemačkim majorom napustio logor „Danicu“. Svi logoraši (a verovatno i ustaše u logoru) saznali su ko je pravi Gazda u Nezavisnoj (?) Državi (?) Hrvatskoj.

Dobili smo novi radni zadatak: zatrpavamo tenkovske rovove u neposrednoj blizini grada Koprivnice.

Slopatama na ramenu, u pratnji ustaških stražara, prolazimo koprivničkim ulicama i pevamo. Bile su to pesme obične, ali pune prkosa i našeg oduška. Nije nam bilo do pesme, ali smo pevali jer nam je to bio jedini mogući vid borbe.

Posmatraju nas prolaznici, čudno i preplašeno. Neki zastaju. Niko nas ne vređa.

Primećujemo i zabrinute ljude s trakama na rukavima: crvene trake s natpisom Srbi i žute trake sa Solomonovom zvezdom. Neki među njima upozoravaju nas da ne pevamo. Mi i dalje pevamo. Najsmelij među žigosanima je jedan lepi mladić na biciklu. On prati našu kolonu i bodri nas svojim prkosnim držanjem. Njegovi pogledi, još neoslobođeni dečije naivnosti i otvorenosti, uveravaju nas da je saznao istinu o onima koji su ga obeležili crvenom trakom.

Naš znak je logoraška lopata, iskonska oznaka koju silnici žele da obezvrede teškim radom.

Crvene i žute trake i naše lopate – tekovine su novog poretka u Evropi.

Zatrpavamo tenkovske rovove. Prija nam rad iako smo gladni. Ne osećamo moru logora. U daljini se zeleni šuma. U njoj, s ovim krvavim prolećem, izrasta i bunt naše zemlje protiv fašizma. Dobijamo o tome vesti u logor. Dolazak

Bjelovarčana otvorio je kanale. U logoru se već oseća duh komunista. Došli su, pored braće Bakića, poznati komunisti iz Pakraca Mičo Podunavac i Jovica Marković, a iz Zagreba Marijan Krajačić, kapetan iz španskog rata, Mirko Bukovac, Maca Gržetić i drugi.

Stahuljakova poseta

U logor su počele da stižu prve posete. Majke, žene, sestre i kćeri bile su opet na ispitu smelosti. S neizmernom tugom, bespomoćno i u zloslutnim mislima, ali s hrabrošću vrednom divljenja čekale su satima pred zatvorenim izlazom, maltretirane i ponižavane. U naručju poneke je i malo dete. Donose hranu i odela u saznanju da je to logorašima najpotrebnije i da ih to jedino može održati u njihovom toliko neizvesnošću obeleženom životu. U njihovom plemenitom srcu nije ostalo mesta za sumnju da će najbolje stvari iz paketa uzeti ustaše. Možda su i znale, ali su se nadale da će ipak nešto stići i do njihovih očeva, braće, sinova, muževa.

Susret s logorašima je dozvoljavan iz daljine i pod strogom ustaškom prismotrom. Uz pakete smo, redovno, vraćajući se u barake, dobijali od ustaša i po koji udarac da ne zaboravimo da smo pod njihovom apsolutnom vlašću.

Jedno jutro rastužio me je susret s automobilom kao s dragim živim bićem. Prepoznao sam u logorskom krugu auto mog prijatelja dr Aleksandra Vondračeka, javnog beležnika iz Grubišnog Polja.

Prišao sam automobilu da se uverim da nije posredi logorsko priviđanje (ne baš tako retka pojava da se u novopridošloj koloni logoraša „vide” znaci i rođaci kojih nema).

Uverio sam se dodirrom automobila da nije priviđanje. „I tebe su doterali u logor”, rekao sam sam sebi, još jednom dotakao rukom dobro poznati automobil i zabrinuo se za svog prijatelja.

Stižu nam i prve dopisnice. Šest redaka teksta. Sve su iste kao i mi logoraši. U svima je napisano da su kod kuće dobro i da ne brinemo. A mi ih čitamo drukčije. Znamo da nije dobro. Jedino što u njima tražimo istinito – to je rukopis naših dragih, potvrda da su još živi.

Saznajem da je uhapšen i moj brat Pero. Sa svih strana naviru vesti. Doznajemo detaljnije šta se događa u Grubišnom Polju. Puno razloga za još već zabrinutost.

I u takvim teškim časovima jednog jutra pojavljuje se u logoru, okružen svojim ustaškim istomišljenicima i – za svaki slučaj – zaštićen stražarima, niko drugi već advokat i ustaški funkcioner Lujo Stahuljak.

„Došao js Stahuljak”, brzo se pronela vest logorom.

„Možda će nam pomoći”, glasno razmišljaju naivni.

„Možda će nam i odmoći“, dodaju realni.

„Trebalo mu prići i nešto reći“, pada odluka.

Susret mu, očito, nije prijatan. Izbegava pogled oko u oko. Zaboravio je danas i na svoj tipični advokatski smešak. Probijam se do njega rečima: „To je naš Grubišnopoljac“.

Prilazim mu i govorim mereći svaku reč, jer znam da svaka glave vredi.

„Uvjereni smo da ćete kao pravnik pomoći da se naše pitanje riješi po zakonu. Učinite to. To s pravom očekujemo od vas“.

„Da... Vidjet ćemo... Ali, ja tu ne mogu, vjerujte, gotovo ništa“, govori i ne gledajući me. Odlazi bez pozdrava sa svojim istomišljenicima ustašama.

Mi ostajemo sa svojim uverenjima da Stahuljak nije došao u logor s dobrim namerama.

Dajem znak jednom proverenom logorašu Grubišnopoljcu da ih neprimetno prati. Kad se vratio sa logorskog zadatka, preneo nam je ono što je čuo iz Stahuljakovih usta: „Prave se sada kao ovce, a to su vukovi i treba ih kao vukove...“.

Neostvareno streljanje

Doznajemo od novopridošlih logoraša da je u Hrvatskoj pakao. Stižu nam vesti o masovnim ubijanjima, ali i vesti o pripremanju ustanka na široj osnovi. To nam uliva nove snage.

Hitler je započeo rat protiv SSSR-a. Posmatrali smo Transporte nemačkih trupa prema istoku dok smo radili na zatrpavanju rovova. Posle izbijanja rata sa SSSR-om ne idemo na rad. U logoru su pooštrene mere budnosti. Ustaše se boje logoraških lopata i krampova. Zaključali su ih u magacin koji izuzetno dobro čuvaju.

Prve vesti o naglim prodorima na tlo SSSR-a duboko nas pogađaju tim pre što smo ranije saznali za Timošenkovu naredbu Crvenoarmejcima.

Ustaše likuju i nastoje da raznovrsnim provokacijama otkriju komuniste i njihove simpatizere: „Gdje vam je Staljin? Traži toplo skrovište u Sibiru. Neće umaći Hitleru. Gotovo je i sa njim i sa vama. Secovali ste na krivu kartu“, dele nam političke lekcije najokoreliji ustaški stražari i pokazuju ratne izveštaje u novinama.

Osećam, ipak, da se ustaše nečega silno boje. Režim u logoru postaje sve strožiji. Sve češće organizuju uzbune za stražu.

Jedne noći, nekoliko dana po izbijanju rata na istoku, izvode nas pred zgradu logora. Vezuju nas po dvojicu žicama.

Logornik Nemec uzbuđen obilazi vezane logoraše i šapatom izdaje naređenja svojim stražarima.

Moj par je stasit i snažan mladić. „Ovo se može raskinuti”, šapće mi i desnom, nevezanom rukom već odvezuje dobro stegnutu žicu. „Budi oprezan”, savetujem mu. „Noć je naš saveznik. Bježaćemo zajedno. Poznam dobro ovaj kraj”, još uzbuđenije šapuće mladić.

„Ako se i jedan makne, sve ćemo vas pokositi strojnicom”, preti logornik Nemec.

I samo što je izrekao pretnju, u gradu je nestalo struje. Logor je potonuo u mraku.

„Ne miči se”, deru se ustaše i pale baterijske svetiljke.

„U barake”, naređuje logornik Nemec i gundša sam sebi, „Baš nam se neda”.

Izbegli smo, zahvaljujući kvaru u električnoj centrali, odvođenje na streljanje. Ustaše su imale plan, to smo saznali docnije, da svoj krvavi plan opravdaju tobožnjom pobunom logoraša.

Sutradan su nas postrojili u zbor. Logornik Nemec je obilazio logoraše i unosio im se u preplašena lica.

Na industrijskom koloseku bili su postrojeni Bosanci. Odjeknuo je pucanj. Nemec je u stroju ubio jednog logoraša.

„Vrijeđao je našeg poglavnika”, glasno su objasnili stražari u prolazu.

Bio je to nagoveštaj najgorega...

Blistavi lik književnika Miškine

Čovečnost i smelost nikada ne napuštaju ljude. To smo osetili u najdepresivnijim danima u logoru „Danica”. Vest o logoru i mučenjima u njemu brzo se raširila. Stigla je i do plemenitog čoveka i poznatog seljačkog pisca Miškine koji se teško mirio sa činjenicom da u njegovoj Podravini postoji logor užasa.

Miškinu sam upoznao kao student u Zagrebu. Ostavio je na mene izvanredan utisak. Posebno su mi imponovali njegovi stavovi o društvenim pitanjima i odnosima između Hrvata i Srba.

Kad sam ga vidio na ulici u Koprivnici kako posmatra našu kolonu sa lopatama i kako negoduje i okom i licem i dušom dobio sam još jednu potvrdu da mrak fašizma nije ugasio sva ljudska svetla.

Pratio nas je do izlaska iz grada. Primetio me je. Pozdravio me je znakovima odobravanja i ogorčenja zbog svega ovoga što se zbiva. Prolazio je posle toga svaki dan kraj logorskog zida. Znali smo kad će se pojaviti na rubu šume. Uvek je birao vreme da nam priđe kad su na straži bili stražari, njegovi znanci s kojima se moglo izići na kraj.

Donosio nam je jabuke i govorio: „Da mogu, donel bi sve jabuke iz Hrvatske i celoga sveta. Ovo je najveća sramota u povijesti. Ali, ne klonite

duhom. Glave gore, braćo Srbi i svi ostali dobri ljudi u tom prokletom logoru. Nije ovo Hrvatska. Ne rade to pravi i čestiti Hrvati. To su izrodi, to su plaćenici, to su izdajice, to su Jude. Naš narod veli mudro: 'Poplava smetje donosi'. Budite hrabri. Proći će poplava. Nestat će smetje. Opet će biti puno sunca na našim dragim pragovima. Budite hrabri pobjeda će biti naša”!

Dolazio je i bodrio nas seljak, čovek, prijatelj i brat, seljački književnik Miškina. Ostao je dosledan sebi i svojim idejama. Nestao je fizički, kao logoraš, u krvavoj poplavi fašizma. Ostao je kao svetao lik čovečnosti i dragocen putokaz našeg zajedničkog bratskog življenja.

Rastanak

Tridesetog juna sam se rastao sa većinom Grubišnopljaca. Izdvojili su ih i ubacili u poseban voz smrti. Ja sam ostao u „Danici” u grupi logoraša s mešovitim brakom.

Preselili su me iz „ministarstva” u štalu. Bilo nas je 14 u posebnom izolatu logora. U našoj grupi je i čika Mile Malešević, starac sed kao ovca, vedra duha, čelične borbenosti (za njega se s pravom moglo reći da je „čelik slabiji od junačkog srca”) i nepokolebljiv u svojim radničkim i socijalističkim uverenjima. Nikada nije pokleknuo. Bio je uvek uspravan i stalno zaposlen. Skupljao je po logoru žice i limove. I stalno nešto izrađivao, ponavljajući svoju omiljenu tezu: „Ko? Hitler da dobije rat? Nikada! Pašće njegov poredak kao trula jabuka”!

„Odveli su ih na stratište. Kakav rad u Njemačkoj?! Hitler nema hrane ni za svoje ljude. Ustaška laž i podvala! Ja sam im popravljao peč i čuo sam razgovor dvojice ustaša. Rekli su: 'Odveli su ih u Gospić. Tamo su ih povezali u lance i proveli gradom. Tukli su ih. Odveli su ih i više ih nema. Tako će i druge'. To je Revolucija, upamtite dobro, Revolucija. Ona guta žrtve... Naša će biti pobjeda”, rekao mi je čika Mile Malešević. U njegovim uvek živim očima zasjala je posebnom snagom borbena mržnja, svojstvena prekaljenim borcima-radnicima.

Tako sam saznao, s tugom u srcu, za kraj ljudi s kojima sam delio zlo i gajio nadu u logoru „Danici”.

Saznanje o Jadovnu

Logor je prilično ispražnjen. Dovode još samo komuniste i obavezno kriminalce s određenim zadatkom da špijuniraju.

„Cink”, čuje se upozorenje kad naiđe neki kriminalac ili ubačeni agent prerušen u logoraša.

Španski borac Marijan Krajačić i istaknuti član Komunističke partije Mirko Bukovac pokušali su, dobro pripremljeno, bekstvo. Imali su i propusnice.

Kad su bili jedan kilometar izvan logora, na domak slobodi i Ustanku koji je već plamsao i u Hrvatskoj, otkrili su ih kriminalci s osmatračnice jedne zgrade na sprat. Uхватili su ih ustaški stražari brzo izvedenom akcijom zaokruživanja. Zatvorili su ih u „Kulu” (vodotoranj), koja je bila poznato logorsko mučilište.

Tukli su ih nesmiljeno i na smenu ceo dan i celu noć. Iznuđivali su mučenjem priznanje, ali ga nisu dobili. Nismo sklopili oka s okom. Kula je bila blizu naše štale. Preživljavali smo najstrašnije trenutke.

Sutradan mi je lekar u logoru (emigrant, poljski Jevrejin), koga sam upoznao preko Remigija Buhnja iz Zagreba, rekao da u medicinskoj literaturi nije pročitao o težim primerima telesnih povreda od onih koje su zadobili Krajačić i Bukovac.

Straža je oko „Kule” udvojena. Noć je duga kao i naša logoraška neizvesnost. Budan sam i ne spavam. Uznemiren sam kao nikada ranije.

Osluškujem razgovor dvojice ustaša-stražara, naslonjenih uz samu ogradu koja odvaja štalu od ostalih zgrada u logoru. Njima se pridružuje i stražar s glavnog ulaza.

„Joža, vrag ga dal, ovo ne bu dobro. Komunisti su hrabri. One su prebili, a oni niš neće da priznaju”.

„Ni meni se ovo niš ne sviđa... Dečki, kaj će to biti? Jesi li čul da su one, koje su vlakom odvezli, sve hitili u jamu kraj Gospića... Ne bu dobro, dečki, vrag me je ovde dopelal...”.

U meni se srušio svet svih nadanja. Sumnja koja je podgrizala moj mir nepovratno je ove noći odnela sve nade. Preda mnom su njihovi likovi još uvek živi. Izgovaram njihova imena. Naviru sećanja o susretima s njima i zajedničkom stradanju u Zagrebu i logoru „Danica”.

Te noći, najtužnije u mom životu, saznao sam do kraja kako čovek postaje Sačovek.

Dr Tihomir T. Prodanović

Dr Tihomir T. Prodanović rođen je 1911. u selu Kričkama, Slavonija. Osnovnu petogodišnju školu završio je u rodnom mjestu.

Građansku i učiteljsku petogodišnju školu pohađao je u Pakracu, Banjaluci i Beogradu. Đački vojni rok služio je u Bileći i Osijeku. Višu pedagošku školu i Pedagošku grupu predmeta, grupa nauka, studirao je na Filozofskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta, gdje je i doktorirao 1954. godine. Kao profesor didaktike i metodike biran je za vršioca dužnosti upravnika Odeljenja i šefa Katedre za pedagoške nauke Filozofskog fakulteta u Beogradu. Za svoj pedagoško-naučni rad primio je mnoga priznanja, nagrade, diplome i orden rada s crvenom zastavom. Svoj

mukotrpn, požrtvovni i, iznad svega, plemeniti život, u poodmakloj trećoj dobi okončao je tragično.

KRVAV POČETAK PROGONA U SRBIJU

Život je bio jadan među Srbima u Grubišnom Polju i okolini. Naš narod se gotovo nikamo nije kretao. Postoji stalni strah, osjećaj nesigurnosti, beznađa – osjećaj da sa nama može netko druge vjere učiniti što hoće, a da nikome ne odgovara za to. Uvijek, gotovo svaki dan, se čuje da je netko ubijen, zaklan. Nacionalni i etnički barbarizam dobio je još jedan priloga: svim Ciganima iz Stalovice ošišali su njihovu dugu kosu pa su i oni u strahu. Čuli su da Nijemci pored Srba i Židova uništavaju i Cigane. Za vrijeme čitavog rata nijedan Ciganin nije bio u ustašama.

Kad se mekani put na Međedovcu i u Maloj Barni prisušio, počeo sam (sa svojih jedanaest godina) voziti ona drva iz Jasenovače što su ih, sada već pokojni, otac i brat radili posljednjih dana njihove slobode. Vozi i djed Nikola Kljajić, pa ja onda idem iza njega – ako mi što zatreba, da mi pomogne. Sigurnost mi je potrebna osobito kada se punim kolima vraćam uz brijeg Međedovac – od Male Barne prema putu, na visu Grubišno Polje–Mala

Peratovica. A i zaprega mi nije najbolja. Kobila Ceda, lijepa, crvena, visoka, dobro vuče, a Zekan, iako neuštrojen, jako je lijen i njegov vagijer uvijek je bliži kolima od Cedinog. Meni žao Cede pa ga stalno potjerujem bičem. Jednom Cedi puče štranjga, no ona vuče na jednoj. Zadržava i Zekan dok ja nisam udario sjekiru pod stražnji točak. Zekan nije bio naš konj, njega su dali ocu na uslugu. To je zarobljeni konj. Nama je koji mjesec prije početka rata uginula kobila, a onda i njeno ždrijebe.

Pred žetvu, te četrdeset prve, dođe nam u štalu Pavli Jozing, odveže Zekana i odvede ga preko dvorišta na cestu. Mama ga pita zašto ga odvodi, a on odgovori da mu treba i ode. Čuli smo da je Zekan odveden u Male Zdence, sestri Pavlinove žene. Poslije dva, tri dana reče mi majka da odem u "Sokolanu" u ustaški stan i da kažem da Zekan više nije kod nas, već da ga je odveo stric Pavli Jozing. Dođoh ja, a tamo sa nekima sjedi Pavli i odmah meni, još nisam čestito ni ušao, skresa: "Jes' me došlo tužit, pička ti materina srpska"? „Nisam. Samo sam došao reći da Zekan više nije kod nas", kažem. "Marš van", podviknu on meni i ja odoh kući.

Jednog lijepog dana, početak je avgusta, ide odnekuda odozgo Muškinja. Leluja mu kravata. Mama ga zaustavi i nešto porazgovaraše pa on produži prema varoši.

Muškinja je bio neki pripravnik u nekoj kancelariji, inače je pjevao u crkvenom zboru. Jednog dana su ustaše počele tjerati srpske porodice iz njihovih kuća. Morali su se spremati za nekih petnaestak minuta. Sa sobom su mogli uzeti samo onoliko koliko su mogli ponijeti. Zavladao je novi strah, dodatni strah. Rekoše da ih tjeraju u Srbiju. Kod nekih su sami prezali njihove konje pa u kola trpali njih i ostale, sa ono sirotinje koju su ponijeli. Pojedince su trpali u tuđa kola iako su i oni imali svoje konje. Tako je bilo i sa porodicom moga djeda Mile. Strpaše njega, babu Stanu, strinu Ljubicu i njezinu djecu Cvijetu i Dušana u tuđa kola, a u štali ostadoše divni mladi konji šarge. Većinom su tjerane bogatije familije, no to nije bilo isključivo pravilo, tjerani su i siromašniji. Svaka kuća dobila je povjerenika, koji se brinuo i za sve žive stvorove u njoj. To je bio četvrti avgust 1941. godine. Idu kola sa srpskim porodicama iz bilogorskih sela. Ostajemo u neizvjesnosti i strahu. Nismo ni znali da su svi oni noćili u vagonima na željezničkoj stanici – dakako, u marvenim vagonima.

Protjerivanje Srba iz Dapčevačkih Brđana u avgustu 1941. godine opisala nam je Savica Mandalić (rođena 1923).

Izjava Savice Mandalić

Jednog jutra, početkom avgusta 1941. moj muž i ja ustali smo nešto ranije i iz Male Peratovice otišli kod mojih roditelja u Dapčevačke Brđane. Šestomjesečna kćerka Nada ostala je u kolijevci, sa svekrvom i djeverom. Tek stigismo mojima, kad dođe djever za nama. Kaže da idemo kući jer su ustaše došle po nas. Vraćamo se kući u Peratovicu i tu nađemo dvojicu ustaša koji nam kažu da idemo sa njima. Pitam ih smijemo li ponijeti štogod od robe

Baka Savica Lolić, udana Mandalić, 1923-2009.

i hrane. Kaže jedan: „Možete, al' će vam to uzeti”. Ipak, ponijeli smo jastuke za spavanje i nešto prnja. U kući je već sve pretureno. Ustaša kaže da su tražili oružje. Požuruju nas da se spremimo i izađemo iz kuće. Juži Bena, sada pokojni, vozi nas njegovim kolima u Grubišno Polje i plače. Stižemo u Grubišno Polje na stanicu. Jako je vruće, upravo prži i jako smo žedni. Istovarili smo se iz kola. Tjeraju

nas u marvene vagone. Bilo je tu ljudi iz Jasnovače (Vlatko Mačak). Odjednom, tjeraju iz vagona muškarce (da idu van igrati). Za njima zatvore vrata. Jedan moj djever, Stevo Mandalić, nije izašao. Sjedio je u čošku na culima. Opazi ga jedan od ustaša, otvori širom vrata i zove ga, udara ga kundakom kad je izlazio van. Ljudima je naređeno da igraju i pjevaju. Tu su moj Vaso, djever i još ljudi iz Peratovice (Pejaci i neki drugi). Vlatko svira u dude. Ponovo ih utjeruju u vagone i vozimo se za Bjelovar. Kad smo tu izlazili iz vagona, tukli su i muške i ženske. Utjerali nas u nekakvu halu. Tu oduzimaju pare, nakit i sve ostalo. Sa ustašama je bila i jedna žena. Ona skida minduše. Poslije je došla i krišom mi dala moje minduše u ruku. Natrag na uši minduše mi je stavila Bosiljka Lolića, kasnije udata za Mirka Torbicu. Za jelo su nam dali nekakve presovane čvarke, a mi smo više žedni nego što smo gladni. Tuku pojedine muškarce. Neke familije uspjele su ponijeti i nešto peškira i drugog ručnog rada, ali i raznih “kuvarica” od kojih je na nekima bio i lik kralja Petra. Ustaše su to vidjele, uzele i pribile sliku u zahodu. Dan-dva iza toga ponovo nas utjeruju u vagone i dovoze u logor u Caprag. Otvaraju se vagoni. Odmah vidimo dosta naroda, valjda od svakuda. Dolaze novi transporti vagona sa našim narodom. Naši ljudi im pomažu kod izlaska iz vagona i nose njihova cula. Pomagao je i moj muž. Poslije toga je legao. Sada smo mi na spratu, tu spavamo. Ustaše su dolje.

Ne znam zašto, ali u jednom času nastala je nekakva glasnjica gužva među našim ljudima, a to je neki ustaša čuo i došao gore. Toga dana redar je bio Tulum Lazo, jedan od naših ljudi. Ustaša je pitao tko se dizao, tko se kretao, a

Tulum kaže: „Ne znam”. Ustaša ga udari u tur i ovaj padne. Pokuša se dignuti, a ovaj ga opet udari. Sad ustaša naređuje svim muškarcima da ustanu, ponekog udara. Ustaše se stalno deru, pa sad izgone van Pavla Bobića i Gaju Trbojevića, sve stari ljudi. Narede im da se međusobno šamaraju, a mlađe tjeraju da voze vodu u lagvovima, buradima... Tuku ih i primoravaju da trče. Onda opet stare ljude tjeraju da liježu i da ustaju. Kad su konačno došli natrag, gore gdje smo spavali, isplazili su jezike i jedva su govorili.

Opet nas hrane neakvim presanim čvarcima i zobenim kruhom. Djeca traže mlijeka i čaja, a ni mlijeka ni čaja nema. Mitar Kovačević traži mlijeka od krave Dunave. Od žeđi, batina i jada „stupio“ sa pameti. Ja ponijela oprati dijete, a on me umalo nije ubio. Da nije bilo Milke Lalića iz Male Peratovice, to bi i uradio. Ona ga nekako umirila. Smiljanić, bivši žandar koji je tu s nama dotjeran, pošao je da mokri. Ustaša ga je uhvatio, stavio u kavez od žice 1x1 metar i tu ga držao na suncu cijeli dan. Ponovo nas utjeruju u vagone. Kažu da idemo u Zemun. Konačno smo u Srbiji. Tu nas pitaju kako smo prošli, da li su nas tukli? Nismo izlazili iz vagona. Uskoro smo krenuli i došli u Veliku Planu. Izlazimo iz vagona na ledinu, a tu čekaju seljaci sa kolima da nas voze u svoje kuće. Najprije smo prespavali u nekakvoj gostioni, a onda su došli ljudi koji su nas odvezli svojim kućama. Nas troje smo skoro godinu dana bili kod izvesnog Glođe, a onda su nas premjestili kod Milana Đorđevića. I tu ostadosmo oko godinu dana. Pošto smo kod Milana potrgali kukuruze, premjestili su nas kod Đorđević Vlastimira. Tu nam je bilo najbolje. Odatle smo se smjestili u neku malu, napuštenu kuću po strani sela. Zараđivali smo motikama, vršili žito i kosili. Narednog ljeta zaradili smo 10 metara žita. Tada smo hranili i svinjče. Muž je radio kod jednog čovjeka koji nam je dao da obrađujemo jutro zemlje. Tu smo po svojoj volji sadili što smo htjeli. Nedugo po oslobođenju, posli smo kući vozom i došli u Brđane kod mojih roditelja. Oni su se vratili nešto ranije. U kući su bili ustaški doseljenici Zagorci. Baba Zora, Zagorka, jednom prilikom pozdravila je partizane sa “spremni”. Pričalo se da su je ubili. Zagorci su sa sobom odnijeli mnogo toga iz kuće: kola, kotao, svinje... Naši ljudi su išli tamo za njima pa su nam ponešto i vratili: kola, kotao i prase. Tako se to završi i mi počesmo da radimo za 1991. godinu. Da bi ponovo bez svega ostali.

Šta su sve doživljavali Srbi koji su iz svojih kuća tjerani u Srbiju avgusta 1941. ispričala nam je u Sremčici, juna 2003. godine, Sofija Mileković, udana Kljajić, koja je i 1991. godine izbjegla iz Malog Grđevca.

Izjava Sofije Kljajić

Kad su Srbi iz Grubišnog Polja tjerani u Srbiju 4. kolovoza 1941. godine, u Grubišno su, jašući na konjima, otišli Malbaša Nikola i još jedan čovjek koji je tu došao u goste iz Grabrovnice.

Sofija Mileković, udana Kljajić

Oni se nikada nisu vratili. Ubijeni su tu noć sa Muškinjom i još nekima. Bilo je to u parku, bacani su sa balkona i trbusi su im razrezani.

Kad su nas tjerali u Srbiju 7. kolovoza 1941, negdje oko doručka, dođoše u naše dvorište Cipan Joško, Mađar iz Malog Grđevca, i Švabo Tot. Došli su po mog djevera Đuru Kljajića i svekra.

Svekra su svezali, a iz štale dotjeraše i mog muža Dušana pa svezaše i njega. Cipan kaže da Dušana neće tjerati i opet pitaju gdje je Đuro. Dragana Rekić, koja je živjela sa Đurom, već je jedno mjesec dana bila kod nas u kući. Ona reče da je izgleda otišao mašinati (vršiti žito) kod jedne kuće u selu. Ona poslije toga otrča kroz jarke, ispod ograda do mjesta vršidbe i tamo nekome reče neka kaže Đuri da ga traže ustaše. Kad je vidio da Đure nema kod kuće, Cipan je odmah prokomentirao: „Đure nema. Neće valjati. Noćas će Mali Grđevac biti u plamenu”. Kad je Đuro primio poruku, sišao je niz kamaru, „svuzao se” i trkom nestao u kukuruzima. Iza toga, dođoše i ustaše do vršalice i ponovo Cipan pita za Đuru: „De je Đuro”? Kad vide da Đure nema, opet zavrti glavom. Kažu da je ponovio: „Neće valjati...”. Vrate se ponovo u naše dvorište, narede nam da se odmah spremimo i stavimo u kola najnužnije stvari. Dovedoše i Mađara Đoni Horvata i, pošto je Dušan upregao konje, rekoše Đoniju da on vozi, tjera konje. Đoni to odbije, kaže da Dušan goni svoje konje. Oni se složiše i tako krenemo do željezničke stanice u Grubišnom Polju. Tu povadismo stvari, a Đoni sjede u kola i ode. Njega su postavili u našoj kući za „povjerenika”. Kako smo povezli i

Balkon na zgradi Sportskog društva Sokol („Sokolana”) sa kojeg su 4/5. avgust 1941. godine nesretnici, rasporenihi trbuha bacani na drljače. (Strelica pokazuje mjesto na kome je do 1991. godine stajala spomen-ploča)

vreću brašna, ustaše narediše Dušanu da nosi tu vreću u obližnju staničnu baraku. Tu su sakupljali oduzeto brašno, meso, slaninu i rakiju. Dušan unese brašno i vidi tu oca, krvavog, kako sjedi. Sav je pocrnio. Poplavio. Kaže da su strgali pušku, pa su njega i još neke tukli težom stranom cijevi puške. Dovedoše ga u vagon, a malo kasnije dođoše pa ga pitaju: „Od čega ti je to, od čega si krvav”? „Ogrebao sam se”, rekao je. Odoše.

Poče te noći učestala pucnjava. Kroz neko vrijeme stadoše pred Tregnerovom kućom, preko puta mene, kola i počеше neki razgovori. Ulaze u Tregnerovo dvorište. Majka usta i gleda iza firange. Noć je svijetla, sve se vidi vani. Ustadosmo i sestra i ja. Vidimo, nose lopate, potpaše to u kola, okrenuše i odoše prema varoši. Majka je prepoznala neke od tih ustaša. Ujutro kad su komšije ustale ona ode pitati šta se dogodilo. Kao u povjerenju teta Anka joj reče da su ubili pet ljudi, pa da su došli po lopate i budak da ih zakopaju. Bili su to Mladen Muškinja,

Filip Domitrović, Dušan Jović i Nikola Malbaša (ime petog stradalnika nije upamćeno).

Mladen Muškinja, 1939. godina

Baka Sofija Kljajić dalje kaže:

Kad su napunili vagone narodom (marvene vagone, znaš da su nas sve vozili u marvenim vagonima u Srbiju i u logore), voz je krenuo i začas stade van stanice. Tu ubaciše u naš vagon Bosanca Đuru iz Pavlovca i dva „Dalmatinca” (Dalmatincima su zvali doseljenike u Zrinskoj, Brzaji, Barni i Pavlovcu. Bili su Srbi). I oni su bili na mrtvo isprebijani. Voz je stao kod Česme i tu su ih izbacili iz vagona. Nikad se nije saznalo gdje su ti jadnici završili, iako se o tome poslije rata i našeg povratka iz Srbije pričalo.

Đuro Kljajić je prvi Srbin na Bilogori koji je izbjegao ustašku namjeru – nije se dao uhapsiti, pobjegao je! Osim Đure, te noći ustašama je pobjegao i Nikola Dančilović. Oni će postati prva grupa oružanog otpora Srba na Bilogori na čelu sa Gedeonom-Gecom Bogdanovićem.

DOSELJAVANJE NOVIH GOSPODARA U SRPSKE KUĆE

Kroz nekoliko dana u Grubišno Polje doseljene su porodice Slovenaca. Neke su smjestili u srpske kuće, a stare i nemoćne, nesposobne za rad, dodijelili su u porodice preostalih Srba, da bi im uz oslabljenu radnu snagu još otežali život. Nama su dodijelili dvoje starih ljudi. Imali su blizu sedamdeset godina. Baka je uvijek tražila mlijeka pa jajce, a stari je jeo sve i svirao je violinu. Pomagao nam je u lakšim poslovima. Nedugo iza dolaska Slovenaca ustaše naseljavaju srpske kuće ustaškim porodicama iz Hercegovine, Dalmacije i Zagorja. Gotovo u svakoj porodici ima ustaša sa puškom. Neki su u civilu, neki imaju samo ustašku kapu, poneki je u uniformi. Oni su unijeli dodatni strah, jer njihova djeca pričaju kako su klali po Hercegovini. Oni sa nekima od domaćih ustaša ili kulturbundovaca noću stražare i patroliraju. Povremeno i pucaju. U kuću moga djeda Mile uselio je Mirko Petrović sa tri sina, dvije kćeri i ženom Lucom. On je u civilu. Ima pušku i torbu – kao zobnica za municiju. Jednom mi moj novi komšija, vršnjak, kad smo sjedili na travi između djedovog i našeg vinograda, poslije valjda nekakvog neslaganja oko nečeg (nije to bila svađa jer sam ja bio vrlo oprezan) reče: „Meni tebe vako ubiti”, i simbolično iščupa nekakvu višu travku! Dalje u razgovoru smo prešli preko toga kao da se nije desilo. U kuću čika Đure Brzina, našeg prvog komšije sa desne strane, useljeni su Slovenci, dvoje starih ljudi i njihova već postarija neudata kći i neoženjen sin. Tihi, pobožni i vrlo radini ljudi. Za razliku od djeda, Brzini su našli bolje gospodarstvo nego što su ga ostavili.

U septembru je počela škola. Imao sam nove kolege, ali i nevolje. Učitelj je bio Đuroković, ustaša. Bio sam među dva-tri najbolja đaka u razredu, ali sam još proljetos počeo dobivati najviše batina. Ako nitko nije znao odgovoriti na učiteljevo pitanje, tada je pitao Južina Kelemena, a ako ne zna ni on, onda sam posljednji na redu bio ja. Ako niti ja ne znam, batine, i to grozne, dobivam ja. „Pa ni ti to ne znaš”, urlao je. Zbog toga sam odbijao da idem u školu, no morao sam. Te jeseni dobio sam legitimaciju ustaške uzdanice kao i ostali đaci.

Te 1941. godine, na Marinje, 13. septembra u procesiju su dovedeni i svi đaci bez obzira na vjeroispovijest. Za razliku od predratnih procesija, ovu sada su sa obje strane pratile naoružane ustaše.

Promijenilo se društvo i u školi i na livadama kad smo čuvali krave. No, sva sreća, to je moj četvrti, posljednji razred koji se završava na ljeto. Čuvao sam svoje krave i radio poslove i za djecu i za odrasle. Jesen i zimu provodili smo uglavnom kod kuće. Nikamo se nije išlo, osim u trgovinu po neku sitnicu. Ni u crkvu se nije išlo. Crkva je bila zatvorena. Ukrasne kugle na uglovima njenog krovišta bile su omiljena meta mladih ustaša dok nisu porazbijane. Tu su pucali ustaše Menis, Musil i Seliž. Prepričavale su se priče o našim ljudima otjeranima u Koprivnicu. Bilo je dojava da su viđeni u Gospiću kada su tjerani prema Velebitu. Vidio ih je Savo Pemić koji je radio u Gospiću u „Krojačkoj dvorani”. On je prepoznao neke od Petrovića, Branka Jovića i još neke ljude. Ta jesen i zima '41/42. bile su tako oskudne komunikacijama i informacijama da se gotovo ničega ne sjećam. Već kasno u jesen došao nam je kum Ranko Bobić, mladić koji je učio za bricu i nije otjeran u Koprivnicu, sa ocem Petrom i bratom Milanom da nam sa još jednim kolegom narežu drva. Mama ih je počastila jelom. Ranko ispriča ponešto o tome kako ustaše pričaju što rade sa Srbima. Kaže da mu, kad brije nekoga od njih po vratu, dođe da mu odreže glavu, a mama mu veli: „Nemoj, kume, ako boga znaš”. A on opet: „Samo da sam siguran da ću moći uteći”.

Milan Bastašić,
fotografija iz legitimacije ustaške uzdanice, 1941. godina

Učitelj Ivo Bastašić, Žumberčanin

U našu kuću povremeno je navraćao učitelj Ivo Bastašić. On je pred rat došao na rad u osnovnu školu u Grubišnom Polju. Tada je to za nas bilo veliko iznenađenje – znači da još negdje ima Bastašića. Ali, kako to da je Ivo? Znači, nije Srbin!? A svi Bastašići – i oni u Adžićevu i oni na Ovčari – su Srbi. Na zidu u našem razredu bio je uramljen nekakav papir, valjda neki školski propis koji je on potpisao, pa nam je svima ono „Ivo” baš izgledalo kao „Jovo”. Ono „I” bilo je jako „duboko”. O tome se potpisu ponekad razgovaralo. Tada sam prvi put doznao da su neki Srbi priznali papu, pa u crkvi Đuru krste kao Juraj, Stevu kao Stjepana, Jovu kao Ivu, a Pavla kao Pavao. Kazivalo se da njih u kući inače zovu Đuro, Stevo, Jovo, ali krštenica kaže svoje. On je negdje 1939. godine premješten u Veliku Peratovicu za učitelja i stanovao je u tamošnjoj školi sa suprugom Ankom i kćerima Dragicom i Milicom. Imao je lijepe mlade konje. Bio je vrlo visokog rasta, pa kad bi se prezuvao više naše kuće, on bi vezao cipele digavši nogu na „šteketu” od plotu. Do nas je dolazio u čizmama jer je tek dvije kuće više nas počinjao trotoar za varoš. Bez obzira na to što je bio Ivo, uhapsiše ga negdje aprila 1942. i otjeraše u Jasenovac. Po pričanju gospođe Anke, premješten je iz Jasenovaca u Staru Gradišku, pa opet u Jasenovac i zatim mu se izgubio trag. Na školi u Peratovici postavljena je spomen-ploča – Ivo Bastašić. Njegovo hapšenje bio je nekakav dodatni strah za nas, tim više što je gospođa Anka često išla školskim vlastima i župniku moleći da ga vrate kući. Govorila je da je to sa gospodinom Jovom, kako smo ga zvali, učinio novi ravnatelj škole ustaša Đuroković.

Poznato je da su u to vrijeme (jesen-zima 1941. i proljeće 1942), događanja na prostoru Bilogore bila značajana. Okosnica njihove dinamike bio je otpor Srba drastičnom genocidu, koji ih je iznenadio i u prvom naletu obezglavio, osakatio i dijelom paralizirao. Otpor poprima organizacijske forme i uz pojedinačne žilave otpore daje evidentne rezultate razvoja. U tom usponu nameću se politički razlozi šireg područja Hrvatske koje Srbi, ustanici Bilogore, uvažavaju. Komunističkoj partiji Hrvatske prihvatljiv je termin – narodni otpor okupatoru. Na Bilogori u Hrvatskoj narod pruža snažan otpor okupatoru. Narod u ovom dijelu Hrvatske masovno je ustao protiv okupatora i njegovih slugu. Kao i u čitavoj Jugoslaviji, i ovdje pod rukovodstvom KP Hrvati i Srbi u zajedničkoj borbi protiv okupatora kuju bratstvo i jedinstvo. Taman posla da se kaže – tuku se Srbi, brane nejač i gole živote od koljača druge vjere (da se ne kaže – od Hrvata). To je taj širi interes.

U to vrijeme poginula su dvojica ustaša, a trojica su ranjeni, o čemu je glas brzo pronesen. Saznajemo da je ubijen krojački kalfa Đuro, koji je radio kod krojača Majna. Idem sa Zvonkom i Živkom da ga vidimo. Ležao je u prostoriji u koju se ulazilo sa ulice. Jedno oko mu je bilo otvoreno pa

ga netko zaklopi, stavljaajući na njega više puta (dok je ona tu ostala) neku oveću metalnu novčanicu. Priča se da je među ranjenima i neki žandarski podnarednik. Zvonko mi priča da je Đuru i još jednoga ustašu ubio, a podnarednika ranio neki Geco kada su ga hapsili. On je nekada bio žandarski narednik, pa dobro gađa.

S proljeća '42. neki ljudi odlaze u domobrane i priča se da idu u Bosnu na četnike. Neki kulturbundaši odlaze u gestapovce. Od naših komšija otišao je Vilim Tregner i Karle Ringl. Slavko Tregner je otišao 1943. Danju i noću ulicom povremeno prolaze ustaške patrole. Mirko Petrović, Hercegovac iz djedove kuće, i Ferdo Golštajn (Gottstein), koji stanuje preko puta njega, ponekad idu zajedno pa zastajkuju kod kuće i kod Tregnera. Tako patrolira i Franjo Horvat iz gornjeg kraja, pa Franjo Jozing, te ustaše Hercegovci Veljko Petrović (Mirkov brat) i Mirko Markota. Rjeđe se vide Zagorci iz srpskih kuća – Martinjak, Plžeta i braća Dukarić. Pepa Moćnik također ima pušku, ali ga ne vidamo u patrolama – ophodnjama, kako oni to kažu. On i dalje kopa bunare i krade kokoši kao i prije rata. Doduše, sada naoružan. U Stalovici je pokazivao srpske kuće 26/27. aprila i poštedito je Vasu Vukičevića zato što se ovaj prije mješovitog braka zvao Valent Medved. Uskoro i taj Medved ode u domobrane. Na odsustvu se hvalio kako je mitraljezac (strojničar) i kako u Bosni puca po četnicima kao po zečevima. Završio je kao partizan, a poslije rata je gotovo do smrti bio zvonar pravoslavne crkve Sv. Đurđa u Grubišnom Polju.

NEMA MUŠKARACA, PA SE ORGANIZIRAJU ŽENE

Osjetim ja da u kući od mene kriju neka događanja. Vidim da se donose neke korpice, culca... Donosi se u krilima preklopljenog fertuna, a sve se to sprema u sobici (ostava). Kad se toga nakupi, dolazi Jelena Popržanova ili njezin muž Joško Šimunović i to u krumpirskoj košari odnose. Dolazi tako i Tina Gruberova i cure Grbine (Danica i Božica), a nerijetko sa mamom na prozoru razgovara Ljuba Pejnovića. Nekad uđe i u kuću. Mama često o Ljubi razgovara sa prijom Jelenom Parmak, simpatičnom sijedom staricom prkosnih manira. Ona stanuje desetak kuća od nas, uza selo, a Ljuba toliko od nje, u istom pravcu. Moju znatiželju i protest majka je ublažila obrazloženjem da je to pomoć starim roditeljima, čije su sinove poubijali ustaše – ali da nitko ne smije znati jer će i nas poubijati. To mi je bilo dosta. Poslije rata sam saznao (o tome je i pisano) da je to bio Prvi odbor AFŽ-a u Grubišnom Polju čija je predsjednica bila Ljuba Pejnović, a tajnica Evica Bastašić. Ne prođe dugo vremena, dođe prija Jelena i priča kako je čula od

komšija da je noćas uhapšena Ljuba. Svi smo se uplašili i nastalo je veliko iščekivanje, no nije bilo novih hapšenja. Ne odmah, nego kasnije, doznajemo da je Ljuba uspjela pobjeći! Nasta radost i olakšanje, no neizvjesnost je ostala. To se uskoro potvrdilo točnim. Ljuba je već ranije svoga petogodišnjeg sina Nikicu odnijela kod svoje tetke Mikelić u Malu Jasenovaču. Sve kasnije priče potvrdile su da je Ljubu te noći hapsilo šesnaest ustaša.

O tome kako se sve odigralo svjedoči Ljuba.

Izjava Ljube Pejnović

Bilo je više razloga da naslutim moje hapšenje. Radi toga sam mogla petogodišnjeg sina Nikicu odnijeti mojoj tetki u Malu Jasenovaču, u kuću Mikelića. U kući je sa mnom ostala samo svekrva, žena duboke starosne dobi. Uskoro je uslijedilo i hapšenje. Te noći čula sam snažno lupanje na vrata i nekakvu viku: „Otvaraj”! Na kraju razbiše vrata i nekoliko ustaša našlo se u kuhinji i sobi gdje sam ja spavala. „Ajde, spremaj se, uhapšena si”! Pitam: „Zašto”, no oni samo potjeruju: „Brže, brže”.

Ja sjedim na krevetu i zamolim ih za dozvolu da idem u zahod. Jedan od njih mi dozvoli i naredi ustaši kraj vrata da me prati. Idem bosa i u nastavku.

Ljuba Pejnović

Ustaša me doprati do kraja kuće i tu ostane. Zahod je bio iza ugla, na sredini kuće. Služio je našoj kući i susjednoj Sene Pejnović. On je imao dvojna vrata, a jedno „sjedište”. U Seninom dvorištu ništa se ne čuje, jer, pošto su me uhapsili, sve ustaše su se okupile u mom dvorištu pred kućnim vratima. Kuća više nije bila opkoljena. Pređem preko „sjedišta” zahoda, polako otvorim vrata, ne vidim nikoga, tiho zatvorim vrata i bježi niz ogradu. Već sam pretrčala i livadak i trčim uz brijeg kad su počeli da pucaju.

To mi je još dalo ubrzanje. Došla sam u Jasenovaču sva krvava, izgrebana od raznog trnja i kupine, jer sam išla van staza, poprijeko. Sva sam i zadihana, i znojava, i tresem se od straha i hladnoće. Tetka je nalila vode u lavor. Tu sam se osvežila i obrisala. Probudim Nikicu i odosmo prema Jasenovačkim brdima i Polumu. Tu je bila partizanska baza i time počinje moja partizanijska kroz koju sam stalno vukla i mog Nikicu.

TRAGIČNA SUDBINA KOMŠIJA ŽIDOVA

U našu kuću često navraćaju i Singerovi, članovi velike židovske porodice. Oni imaju dućan i birtiju, a Branko, koji je hendikepiran (teško hoda i pri tome ima nekakve prisilne pokrete ruku), pravi kefe/četke. To su, u stvari, neke tri porodice, a sve ih zovemo Singer. Tu su Poldi sa kćerkom Zlatom i sinom Zdravkom, te ženom Ilonkom, zatim je tu Margita sa kćerkom Mirom i sinom Adolfom. Sve su to odrasla čeljad. Glavnu riječ vodi "omama" Branka, majka Margite, Đuke (Đure) i Rozike, koja ima sinčića predškolske dobi. Nitko nigdje nije zaposlen. Svi su kod kuće, održavaju vrt i lijepo dvorište. Najčešće nam dolazi Rozika i Poldinova Zlata, vršnjakinja moje sestre Jovanke. Zlata je lijepa debeljuca rudlave kose i najviše voli da jede bocke od guske. Rozika donosi razne vijesti od ljudi koji navraćaju u birtiju da posjede uz piće. Ustaše koji navraćaju uglavnom se hvale kako brutalno postupaju sa Srbima, ali prijetu da ni Židovi neće proći bolje. Saznali su da u većim gradovima Židovi moraju nositi žutu traku oko ruke, a neki i Davidovu zvijezdu. Mi ne znamo šta je to i kakva je Davidova zvijezda, ali razumijemo da se u velikim gradovima po tome zna tko su Židovi. U varošu (centru mjesta) postoji još jedna židovska familija – Štajnerovi. Oni isto imaju gostionicu – birtiju, no oni su, kao, bogatiji od Singerovih. Doznali smo preko Singera da se mnogi Srbi pokršćavaju u katoličku vjeru, a to misle uraditi i oni. U tom slučaju ih ne bi tjerali u nekakve logore u Njemačku. Oni su u strahu od tih logora i o tome dosta pričaju, a pokršćavanje teško ide jer to nekako odbija župnik Pero Sivjanović. Vjeruju da će se i Srbi morati pokrstiti ako neće da ih ustaše isto otjeraju u logore. Logora za Srbe ima i ovdje pa ih neće tjerati u Njemačku. I, eto, Singerovi i Štajnerovi su se svi pokrstili. Sad se osjećaju sigurni, neće ih tjerati jer su sada katolici.

Pored Tregnerovog plota razgovaraju Slavko Tregner, domaćin kuće, Mile Kramarić iz zaseoka Stalovica i Đuka Singer. Ne znam kako sam se tamo prikrpio pa slušam njihov razgovor. Đurić (Đuro Kramarić, jasenovački ustaša, i brat Mile – Milić) je pričao kako će ustaše za zimu dobiti čizme, a Đuka, kao malo pismeniji od ove dvojice, a i kao Židov iz trgovačke porodice, začuđen zapita i njih i sebe: „Otkud će nabaviti toliku kožu”? Milić mu odgovori: „Ako ne bude dosta, oguliće Srbima i Židovima sa leđa”. Đuka, nekako zbunjen, odgovori polutvrdo: „Pa može i tako”. Dalje nastaviše priču kako u Bosni ima puno četnika i komunista i da će ih ustaše ovoga ljeta sve uništiti. A, kako rekoše, ima ih već i kod nas u šumi na Bilogori. Glavni je, vele, Geco. Kažu da je visok, jaki, a ima velika usta od uva do uva. Navodno ga je žandarima došla prijaviti neka žena, kojoj je dao da mu kupi cvekove za cipele (kratki ekseriči široke glave koji su zabijani u donove cipela). Ona

je morala te cvekove poslagati na jedan panj, pa kad ih je poslagala, on joj zadigao suknju i udario njenom guzicom na taj panj. (Poslije rata se potvrdilo da je bila žandarski doušnik). Dopiru glasovi da se doseljenici u srpske kuće, uglavnom ustaške familije, boje ići sami po drva u šumu, boje se četnika i partizana komunista. Strah se povećao otkako je netko u šumi kod Petrovića livada pucao na lugara Fišla i prebio mu ruku na dva mjesta. Komentirali su kako je taj što je pucao dobro gađao kad je oba puta pogodio u desnu ruku, a da mu puška nije dobro „nosila”. Tako dobar strelac, po toj priči, mogao je biti samo Geco, a nije ni čudo, kad je bio žandarski narednik. Negdje u ljetu ustaše su puškama tukle, prebile, a zatim, navodno, otjerale u logor jednog Slovenca kod koga su našli karabin bez kundaka (on je bio tišlar, stolar).

Žene Srpkinje razgovaraju o žetvi – nekako se posijalo, a sada nema muške snage da se žito pokosi. Sad kad ga nekako i požanjemo, pitanje je tko će ga jesti. Sve je u znaku neizvjesnosti. Govori se opet o pokrštavanju ili o odlasku u logore. Singerovi su opet zabrinuti. Dolazio im je Zlatko Posavac iz Zagreba (njegova mama je iz familije Singer). Pričao im je da je Pavelić rekao da sve Židove, bez obzira na to da li su pokršteni ili ne, treba otjerati u logore u Njemačku. Zbog mjere opreza, svi odrasli muškarci Singerovih svaki dan odlaze da rade drva u šumi, samo da nisu kod kuće. I evo zla. Došle ustaše jedno dopodne, opkolili Singerovu kuću i dvorište. Čujemo plač ukućana, vidimo okolo ustaše, neki prolaznici zastajkuju, ustaše im mašu rukama da produže. Mi sve vidimo sa našeg dvorišta, jer je to druga kuća od nas. Sa prozora se vide ustaše na trotoaru. Uskoro izlaze žene sa djecom, od muških to su Ado (Adolf), star nekih petnaestak godina, i mali Oskar. Žene nose cula, neke nose kofere i u pratnji ustaša svi odoše u varoš (prema centru mjesta). Đuka, Branko, Poldi i njegov odrasli sin Zdravko su u šumi, rade drva. Ustaše su nekoga poslale po njih, da dođu kući.

Žito je već bilo pokošeno, pa smo mi djeca čuvali krave na strništima. Nešto kasnije, eto Živka Romića. Tjera svoje dvije krave na pašu, pa i ja istjerujem naše Milovu, Malenku i junicu Golubu. Skrećemo u sokak. Ustaše su tu u Singerovom dvorištu. Među njima je i Pepa Moćnik, bivši kokošokradica. Niže naše ograde (okućnice) i Brzinove ograde priključuje nam se Zvonko Petrović sa kravama moga djeda (sin ustaše Mirka, Hercegovca). Odmah nam reče sa smješkom: „Eto, otjeraše čifute u logor”, i dodade da su ustaše otišle pred muškarce u šumu. Kad dođosmo sa kravama na strništa uz livadu, vidimo nekoliko ustaša. Uskoro iza nas dođe i Pepa. On je povisok i snažan čovjek, pomalo muca. Ustaše imaju karabine, Pepa nema. Svi tu sjede ili hodaju, čekaju Singerove, ali ne idu ni blizu Šiba, male šumice na suprotnom brijegu od ovoga gdje mi napasamo krave. U jednom času, eto, idu Singerovi! Još dok su bili na vrhu Bastašića krčevina, ustaše počеше

vikati da požure. Oni zastadoše, Đuka se zatim vrati prema šumi, a Branko, Poldi i Zdravko nastave prema nama. Pošto su oni ušli u duboki dio sokaka – puta, a Đuka se na pozive ustaša ne obazire već nastavlja prema šumi, ovi počеше pucati. Đuka legne u redove krumpira, pa opet dalje. Čujemo glas Poldina: „Zdravko, vrati se”. To ponavlja nekoliko puta, očito ga Zdravko ne sluša. Međutim, sad vidimo da Branko, onako klepav (to je teži status nego šepav), pošto je sišao lijevo ispod Šiba, dolje u livadu, bježi prema Ringlovom brijegu. Već je pretrčao polovinu livade i hvata se brijega, a pred njim je neka starežina, visoka trava jer se njiva ne obrađuje. Sad vidimo i Zdravka. Ide ispod Šiba, paralelno sa sokakom iz koga dolazi Poldi. Očito je Zdravko pošao za Brankom, ali ga je otac vratio. Ustaše počеше vikati za Brankom da se vrati, a prema Poldinu i Zdravku idu s uperenim puškama. Branko, međutim, onako jadan, klepesa, ali odmiče. Prešao je put sa one strane livade, ne vidi se od živice, a zatim uđe u starežinu, gdje ga sada opet svi vidimo. Ustaše počinju da pucaju, ali ne pogađaju Branka. Još malo i on će se pokušati uspeti uz visoku među, strmu, koja dijeli Ringlovu zemlju od Grubića njive zvane Zapadna. Pošto ustaše ne mogu da pogode, a jadan Branko teško se penje na visoku među, Pepa, ustaša kokošokradica, potrči da uhvati Branka na strmoj međi. Taman Pepa pristizhe do međe, a Branko se nekako uzvlendra i sad su pred njim već povisoki kukuruzi, a i međa je obrasla visokom travom. Poče Pepa da se penje uz među, kada se Branko okrenu, izvadi neku nožinu i pođe u povoljnom odnosu da ubode Pepu opsovavši mu majku. Pepa ustuknu sa međe, ustaše opališe nekoliko metaka, a Pepa bježi natrag. Branko ode. Ustaše, valjda se boje „šume”, i ne idu za njim. Zdravko i Poldi tu stoje, ustaše čekaju Pepu. A on, kad dođe, psuje ustaše što su pucali jer su ga mogli ubiti. Meci su mu fjukali oko glave tako da se i nije dalje usudio loviti Branka. Otjeraše ustaše Poldina i Zdravka preko Grabara u varoš, a mi djeca odosmo kući sa kravama. Kad smo došli u Stalovicu do kuće Steve Smiljanića u koju se uselio Ugarković, tu stoji nekoliko ustaša i pričaju da je Ugarković vidio kako je Branko prešao preko staze za Malu Barnu i da je tamo legao. Objašnjava on to ustašama, a ovi u tu lokaciju opališe nekoliko metaka. Sljedećih dana ustaše su dolazile sa zaprežnim kolima i odvozili su stvari iz Singerove kuće. Priča se da je sva vrata na kući pečatio Pepa. U velikom smo strahu. Otjerali su Židove, sada smo mi na redu (za nas ima logora i u Hrvatskoj).

POKRŠTAVANJE

Nedugo poslije tih događanja, dođe neki službenik i kaže da popisuje pravoslavce koji žele da se pokrste u katoličku vjeru, „pa će biti mirniji, neće

ih nikuda tjerati". Majka pristade. Ne znam da li je odmah nešto platila ili je kasnije to uradila. Nastade dodatni strah. Eto, i Singerovi su se pokrstili, pa što uradiše s njima?! Ranije se pričalo da je našim ljudima u Koprivnici nuđeno da se pokrste, pa da su to odbili. Sada mi to komentiramo: „Zašto da mi pristanemo, a otac i brat nisu pristali"? Svjesni smo da su ubijeni, možda i zato, ali mi sad nemamo izbora. Uskoro dođe dan pokršćavanja, a u međuvremenu smo morali naći kuma. Odabrali smo Lojzu Ringla, Čeha-Švabu, uzornog domaćina i poštenog čovjeka. Živio je tu, nedaleko od nas. On je na to pristao. Međutim, na dan pokršćenja, kad smo trebali krenuti u katoličku crkvu, u iščekivanju da naiđe naš kum, ja pobjegnem kod gospođe Anke Bastašić i njezinih cura. Jadna mati pretpostavi gdje bih mogao biti jer izbor prijatelja je bio vrlo mali. Dođe uz plač i upozorenja na posljedice. Udobrovolje mene da idemo u katoličku crkvu. Pokršćenje je bilo masovno, zajedničko, bilo nas je mnogo u crkvi. Pokršćenje je obavio župnik Pero Sivjanović, onaj što je prije godinu dana organizirao hapšenje i deportaciju u smrt preko pet stotina naših muškaraca. Nije pokršćavao svakog posebno. Znam da smo klečali.

Događanja u čijoj osnovi je genocid i pogrom nad Srbima na Bilogori i u Grubišnom Polju prve dvije godine rata na svoj način je opisao Zvonko Brkić, u to vrijeme glavna figura Komunističke partije na kotaru Grubišno Polje (*Bilogorska sjećanja*).

Šef poreznog ureda u Grubišnom Polju, veliki prijatelj moga pokojnog ujaka došao je sa jednim mladim čovjekom koji je raspoređen kod njega na posao. To je dobar mladić, Dalmatinac, pošten Hrvat i preporučuje ga mami da ga uzme na stan. „Bit ćete, gospodo, sigurniji kad imate Hrvata u kući", rekao je. Majka je odluku o tome odgodila na par dana, dok nismo uredili „sobicu", prostoriju iz koje se išlo na tavan, a služila je i kao ostava. Konačno je došao taj čovjek sa svojim koferom. Zvao se Marijan Andrijašević. Sjećam se da je zamolio mamu da mu, ako ima, da neki veći lonac u kome bi on prokuhavao vodu za piće. To je nama bilo čudno, ali on reče da je to radi tifusa. Često je preko plota razgovarao sa nekim Dalmatincima, muž i žena, stanovali su u preuređenom objektu (ranije štali moga djeda) kao podstanari doseljenih Petrovića. Oboje su bili Dalmatinci pa su imali zajedničkih tema o Dalmaciji. Marijan je tu komšinicu označavao kao „gospođa iz Bastašića štale", a mi smo se tome krišom smijali. On nam je uskoro ispričao da su Nijemci, ustaše i domobrani opkolili partizane na Kozari i da ih sada ubijaju, a da puno naroda sa Kozare tjeraju u logore.

DOTJERUJU ŽENE I DJECU SA KOZARE

Sredinom jula 1942. na bjelovarski okrug je dopremljeno i u sela razmješteno oko 16.500 osoba sa Kozare. Većina tih osoba kasnije je na prevaru pozivana da se vrati u svoj kraj, a, umjesto toga, deportirana je u Jasenovac i tamo pogubljena. Veliki broj ih je, zajedno sa domaćim Srbima, našao smrt u bilogorskim selima, a za preživjele je narednih godina organizirano prebacivanje na Kozaru uz pomoć jedinica NOV-a. Izvjestan broj odraslih djevojaka i mladića stupio je u NOV i bio raspoređen u brojnim slavonskim jedinicama. Uskoro nakon toga, ustaše su mnogo svijeta sa Kozare dotjerale na sajmište u Grubišno Polje.

Tog dana padala je jaka kiša.

Jedna jadna žena uđe nam u kuću sva mokra. Nosi nešto kukuruznog brašna i moli majku da joj dozvoli da od toga umijesi hljeb i da ga ispeče. Mama joj daje pekač i ona taj kruščić premaza vodom i stavi ga u rernu. Tu je bila prisutna kuma Milka Gruberova i još neka od komšinica. Brzo je ona jedna žena izvadila taj svoj kruščić, zamotala ga u neku krpu i otišla. Sad ove tri žene komentiraju: „Pa kakav će to kruh biti, pa kako je bez kvasca miješen, pa kako je ispucao, pa da li je pečen...” (Ni danas mi nije jasno,

U ljeto 1942. svi putevi sa Kozare vodili su prema Jasenovcu

osobito poslije dva mjeseca u logoru, kako te žene nisu shvatile tu jadnicu i njenu poziciju. Toliko mi se to urezalo da nigdje ne nalazim za to pokajanje. Kao da sam i ja tu nešto kriv, pred očima mi je taj ispucani kukuruzni kruh). Dan, dva iza toga dodijeliše nam jednu Bosanku sa djetetom, dotjeranu sa Kozare. Zvala se Mara Čović, a jednogodišnji sinčić zvao se Milan. Milan je imao veliki trbuh, bio je mršav i imao je gliste. Rado je jeo šljive i kad bi koja pala sa stabla, on bi išao po nju. Poslije jedno mjesec dana, Milan je umro. Mara je osjetila da se tu kod nas nešto petlja, da se neka pomoć skuplja i odnosi nekamo, pa se ona povjeri majci da su joj muž i otac u partizanima i da ne zna jesu li živi. Pričala je što su sve preživjeli – strah, žeđ, glad, hladne noći na otvorenom, ubijanja cijelih familija, pogotovo muškaraca. Da su sve muškarce koji nisu poginuli ustaše otjerale u logor u Jasenovac. Govorila je da je iz Međeđe kod Dubice.

Komšiji Jeri Golštajnu (Gottstein) dodijelili su Milana Adamovića, dječaka od Prijedora, starog nekih 14 ili 15 godina, Andi Maljkovića ženu sa dva dječaka od četiri i šest godina, a kumi Milki Gruberovoj, ženu i dječacića od tri, četiri godine. Njega smo svi upamtili po tome što je jeo zemlju kao čokoladu.

Moj vršnjak Zvonko, iz kuće moga djeda, pun je priča o tome kako su ustaše zarobile i pobile četnike i partizane na Kozari. Govori da je i poglavnik Ante Pavelić bio na Kozari pa su ustaše napravile zid od svojih tijela, a poglavnik je preko toga zida iz teške strojnice pucao po partizanima i četnicima. Ostatak ljeta prošao je u kupljenju šljiva, ispeklo se nešto rakije. Krave smo redovito tjerale na pašu. Strah od neizvjesnosti je stalno prisutan. Priče sa Kozare produbile su strah od bliže budućnosti. Sa Marijanom je povremeno dolazio k nama njegov šef i mama bi ih uvijek častila jelom, kolačem, jer kafe nije bilo. Šef je bio otmjen, stariji gospodin sa naočalama, malo je teže hodao pa je nosio štap. Sa tim štapom pravio je osobite pokrete – štap bi najprije usmjerio gotovo vodoravno prema naprijed, a onda bi ga odrešitim pokretom pribadao zemlji. Marijan ga je nekad znao oponašati, čineći te pokrete kišobranom, a nama bi to bilo zabavno i smješno. Čini mi se da je to bio jedini humor u ono vrijeme.

DOTJERANE SU I SLOVENSKE PORODICE

Singerovih, kao izvora novosti, sada nije bilo. Njih su djelimično zamijenili Slovenci koji su stanovali u kući lugara Dane Šegića. Gospodin Stanko je bio profesor, a gospođa Anica učiteljica. Ovdje nisu bili zaposleni. Uglavnom su se družili sa Tregnerima jer je Slavko Tregner bio „povjerenik”

za kuću Šegića kad su mu žena, kći i mlađi sin otjerani u Srbiju (Dane i stariji sin Vlado ubijeni su u Jadovnu 1941. godine). Slovenci Ponikvarovi nosili su od Tregnera mlijeko, a, kako je Slavko bio u Kulturbundu, a brat mu Vilim u gestapovcima, Tregnerovi im nisu bili iskreni korespondenti. Tako su rado k nama navraćali, a jedan njihov sin pohađao je sa mnom četvrti razred. Jednom se s nekim posvađao i u plaću rekao kako ih je Hitler istjerao iz kuće. Nešto je i opsovao Hitleru. Ja sam se plašio za njega, odmah sam to rekao mami, a ona gospođi Anici. Izgleda da je taj detalj potakao nekakvo povjerenje.

SVE JE VIŠE PRIČA O PARTIZANIMA

Marijan kaže da je u Grubišno Polje, u varoš, došlo dosta domobrana i ustaša. Mi odmah mislimo da će nas otjerati u logor. Joško Šimunović priča šta mu je sve o pokoljima Srba u Hercegovini pričao ustaša Musa koji je dobio kuću Mitra Biškupa. Joško je bio „povjerenik” za tu kuću i u to vrijeme smo mi sprežali našu kobilu Cedu sa Bišкупovom kobilom. Tako se to sprežanje jedno vrijeme nastavilo i kad je Musa došao. Kasnije smo sprežali sa kobilom ustaše koji je dobio kuću Mitra Popare. To nam je bilo bliže. Među nama djecom nastalo je veselje kada se Ceda oždrijebila. Ždrijebe nismo morali vezati kao telad, pa je sisalo kad god je htjelo. Tad sam čuo priču da je mlijeko od kobile zdravo i da negdje u svijetu ljudi piju to mlijeko pa jako dugo žive.

Neki dan je došla Kramarička (Marija, žena Mile-Milića Kramarića) iz Stalovice (zaselak Grubišnjog Polja) pa kaže da je mala Ankica Šimunovića kod nje i Mile, a da su Joško i Jelena nekuda otišli. Moja mama sa velikom znatiželjom pita kako da su otišli nekuda a ostavili dijete, kad se misle vratiti itd. Marija je na svako pitanje odgovarala: „Ne znam”. Mi smo preko Joška dobili dosta informacija jer je on kao Hrvat svagdje imao pristup. Međutim, kasnije mu je netko rekao da je pod sumnjom pa su on i žena otišli u partizane. Ova istina je ublažavana time što je ispričana priča da su, budući da su bili siromašni, otišli raditi kod rodbine (rodom su negdje iz sela na Bilogori). Sve je više priča da u Peratovici, Djakovcu i Turčević Polju ima partizana, i da nije sigurno ići na ta mjesta. Ustaše koji su se doselili u srpske kuće sve češće idu spavati u varoš. Sa njima idu i njihovi odrasli sinovi. To nas veseli, ali i straši jer bi to moglo značiti da će nas pobiti ili otjerati. O tim novim komšijama čuli smo sve najgore, čak i od njih samih i njihove djece. Pričali su o pokoljima u kojima su sudjelovali. Marijan priča da su partizani minirali prugu Zagreb–Beograd, da je bilo mnogo mrtvih u vlaku koji je naišao. Prije toga se pričalo da su partizani zapalili pilanu kod

Garešnice. Jedne večeri ugledali smo veliki plamen negdje daleko u pravcu Daruvara, ali još dalje. Tregnerovi su negdje saznali da su partizani zapalili izvore nafte u Gojilu. Tu svjetlost gledamo svaku večer i sad se otvoreno priča da to gori u Gojilu. Neki govore da je poginulo puno domobrana i Nijemaca. Nama su te vijesti radosne, ali njih prati i određeni strah, osjećaj da će se osvetiti nama, a mi smo nemoćni. Priželjkujemo da partizani dođu i u Grubišno, da pobiju i potjeraju ustaše, pa da slobodno živimo. Eto, svuda partizani napadaju ustaše, a ovdje kod nas ništa. Čak se i ne priča da ih tu negdje kod nas ima. Velika su događanja daleko, a ona ipak prekrivaju događanja kod nas. Povremeno se čuje da su neki Hrvati uhapšeni i da su bili na ispitivanju u taboru. Jednog dana su odvezli u kamionu u Bjelovar Novaka, vlasnika paromlina, ciglane i pilane, njegovog zeta (muža od sestre) Židova Šterka i još neke ljude. Šterka nisu otjerali sa ostalim Židovima jer ga je bogati Novak štitio. Šterkovi su došli u Grubišno Polje, preživjeli su rat. Gidu Šterka susreo sam početkom šezdesetih godina u Zagrebu. On i ja smo išli zajedno u osnovnu školu u Grubišnom. Jedne subote, bio je topao sunčan dan, pred dvorišnim vratima mog djeda nalazilo se društvo Hercegovaca, među njima i moj vršnjak Zvonko. Prišao sam im i nekako se uklopio u tu grupu. Tu je Zvonkov stariji brat Mijo i njihova starija sestra Šima, koja se protiv volje matere Luce i oca Mirka Petrovića udala za ustašu Slavka Markotu, sina ustaše Mirka Markote. Tu je i taj Slavko, pa Zvonkova mlađa sestra Matija i najmlađi brat Vid. Nakratko iza mog dolaska, ide putem iz gornjeg kraja nekoliko muškaraca, te nekoliko komada krupne stoke i svinja. Oko njih ide desetak ustaša sa puškama. Očito je da ih odnekud tjeraju u varoš. Sav sam prestrašen jer vjerujem da su Srbi. Židova nema, a u selima van Grubišnog Polja ih nije ni bilo. Šutim i gledam. Ustaša Slavko nešto pripituje ustaše, ne čujem da li mu šta odgovaraju, no u tom času ka plotu sa druge strane puta dolaze Ferdo Golštajn (Gottstein), njegova žena Mara i njihov sedamnaestogodišnji sin Fanouš. Sad se Slavko obraća Golštajcima: „To su srpski lugari. Oni imaju posla u šumi”. I smije se, a oni se isto smiju i tako odobravaju njegovu izjavu. Grupa ljudi i stoke sa svojom pratnjom odmiče, a ovdje se nastavlja humor na njihov račun. Nije mi za ostati, niti za otići – da ne bih obratio pažnju na sebe. Budući da je bilo vruće, grupa se povlači u djedovo dvorište. Idu ispod bijelog duda, pa dalje na ogradu pod orah velike krošnje debelog hlada, a niskog stabla. Tu je moj djed Mile najradije odmarao. Stavi snop kukuruzovine pod glavu, a preko toga krparu koju podastre pod sebe pa „ladari” i odspava. Odjednom se tu nađe Ankica, kćerkica Joška i Jelene Šimunović. Bio sam sav u strahu od one slike na putu jer svi znaju da su Joško i Jelena najvjerojatnije u partizanima. Ankica je inače dolazila k nama sa svojom mamom, babom i ocem. Sada nju čuvaju

Kramarići iako joj je baba ostala kod kuće. Kako je ona baš sada došla sama ovamo? Bar da je netko od Kramarića tu... Oni su Hrvati, a Milićev brat je ustaša u Jasenovcu. A kako ćemo ovako?! Slavko se okrenu Ankici i zapita je: „A gdje su tvoji otac i mati? Jesu li i oni u lugarima? Sve vas treba poklati!” Ja se ukočio, stojim pored Zvonka (sad je, kao, on nekakav oslonac moje nezavidne pozicije). Uto se Ankica, valjda po nekakvom osjećaju povjerenja, približi meni. Kao da očekuje da joj ja pružim ruku, a time i osjećaj sigurnosti. A ja paraliziran, u strahu da će Slavko zaklati i Ankicu i mene, bezumno za tu situaciju, uhvatim Ankicu za ruku i, nešto kasnije, povedem je do moje ograde pa u dvorište. Ispričam mami, ona popriča sa Ankicom i nekako je motivira da odmah ode teti Mariji. (Kad sam se ženio, koji dan prije toga, dođe mi Joško pijan, poljubi me i izjavi da je ipak mislio da ću mu biti zet).

Mara Čavić je poslije smrti malog Milana otišla od nas nekim ljudima. Kod njih, u blizini, bilo je njezinih poznanica. Inače, dok je bila kod nas, ona je spavala u kuhinji, a u sobici je bio Marijan. Valjda je i radi toga otišla.

Žena Ive Bastašića gospođa Anka, koja je došla iz Peratovice u Grubišno Polje prije neka dva mjeseca, nije odmah preselila sve što je imala. To su joj čuvali tamošnji seljaci, dobre komšije. Imala je nekoliko prasadi pa se dogovarala sa mojom majkom kako bi ih dopremila do nas. I eto prilike. Po završenoj vršidbi žita, u Velikoj Peratovici ostala je vršalica Vilka Najhauzera i on je trebao ići po nju. Kako su vršalicu morali vući konji, kola bi morala ostati u Peratovici. Majka je dogovorila sa Marijom Kramarićkom da ona u nedjelju našim kolima ide sa njom po prasce u Peratovicu (Hrvatica, pa je sigurnije). Marija je to u prolazu kući, koji dan ranije, rekla Vilku. Tako su odlučili da Vilko upregne svoje konje, a našu Cedu i kobilu ustaše koji je stanovao u Poparinoj kući zavezat će za lojtre tih kola. U povratku će Vilko voziti vršalicu, a mama i Marija prasce u kolima. Marija je inače bila rodnom sa Borovca, zaseoka blizu Peratovice. Tako su ta tri interesenta krenula u nedjelju, poslije opisane subote, za Peratovicu.

STREPnja I NADA

Kod kuće smo ostali moja sestra Jovanka, Marijan i ja. Pošto je Gojilo još gorjelo gledali smo tu svjetlost u daljini i čekali da se mama vrati. Večer je odmicala, a nje nema. Oslušujemo idu li kakva kola. U štali cvili gladno ždrijebe. I radi ždrebeta mama i Marija moraju da se vrate. Sada smo već zabrinuti. Što bi se moralo dogoditi da one tako kasne? Nema ni Vilka. Svakako kombinujemo, ali jedna zaprega bi morala doći. Da su se pokvarila kola, to se u selu dade riješiti, pa makar pozajmili druga kola. A i Cedu će peći

mlijeko jer ćuzan (ćdrijebe) cijeli dan nije sisao. Konaćno nas Marijan uvjeri da idemo spavati. Legosmo. Jovanka i ja joř razgovaramo u nadi da ćemo svaki ćas ćuti kola i Cedino rzanje za ćdrebetom. Tako smo zaspali kad nas probudi prasak puķke, tu negdje blizu. Iza toga ćujemo jauk u Singerovom sokaku, a preko puta trćanje nekih ljudi. Odmah u nařu sobu ulazi Marijan, řapuće nam, savjetuje da se obućemo. On se već obukao. Vidimo da pognuti ljudi grabom idu u pravcu varoři. Poće pojedinaćno, pa sve brojnije i gućće puķkaranje. U poćetku smo bili prestravljeni tim dogaćanjima, uvjereni da to ustaře neřto „rade”. Nekoliko ljudi sa puķkama iz dvoriřta tjeraju starog Palka i njegovog oženjenog sina Lajořa. Marijan kaće da su to partizani i reće da on ide na tavan pa, ako budu za njega pitali, da kaćemo da je jućer otputovao, da ga nema. Pitamo ga zařto ide na tavan. „Pa sad će nas partizani osloboditi od ustařa”, kaćemo. „A řta će biti ako opet doću ustaře”, odgovori on i ponovi, „Ako me tko traći, otputovao sam”. I ode na tavan. Puca se u varoři řestoko, grabom prolaze pognute ljudske figure, povremeno viću: „Ćipela mala, ćipela mala”! ćujemo ustařu Mirka iz djedove kuće da neřto viće, razabiremo rijeći: „Verda, Verda, ajde, Verda”! (Zove Ferdu Golřtajna (Gottstein), komřiju kulturbundovca, koji je isto imao karabin). Ferdo je bio „povjerenik” za djedovu kuću dok ustaře nisu uselile. Odjednom zařuti, viće ne viće. Ali sad se oglasi Ferdo: „Mirko, jesu li to naři? Mirko”? Netko mu neřto odgovara, ali mi ne razumijemo i Ferdo prestade da zove. U varoři ne prestaje pucati – gusto, praskavo, u nizu. ćuju se i bombe. Iako smo obućeni, hladno nam je. Na cesti je živo: grabom joř uvijek dolje prema varořu ide pokoji pognut ćovjek, a odozdo prema gore proću i po koja zapreжня kola, idu po sredini puta. Mi virimo iza firangi, pognuti smo i samo je glava u okviru prozora, bojimo se pucanja. Od oćekivane trojke – mama, Marija, Vilko – nema nikoga. Svanjiva. Sve viće ljudi sa puķkama posred puta i trotoarom ide prema gornjem kraju, prema Peratovici. Dolje u varořu i dalje se puca. Vidimo troroģe kape na glavama tih ljudi. Na kapama petokrake. Dosta ih nosi obiće kape, neki domobranske, neki řljemove. Neki nose i po dvije puķke. Eto, to su PARTIZANI. Oni koji nas oslobaćaju od ustařa. Ali, oni odlaze prema Peratovici odakle su i dořli, a Marijan je rekao: „A řta će biti ako opet doću ustaře”?!

Prestade pucnjava. Nitko viće ne prolazi putom. Naidoře onda dva partizana, řure se za ostalima. Eto joř jednoga – lijepo obućen, mlad, bař se i ne řuri, ali odmiće. Poslije nekog vremena idu odozgo dva mladića u bijelim kořuljama. Jedan ima řeřir na glavi. Sestra Jovanka prepoznaje Gojka řukića. Oni, nasmejani, pozdrave sa „dobro jutro”, a sestra ih zapita kako se ne boje ići u varoř. Odgovori Gojko: „Sad, kad nema bande, smijemo ići”. Nisu prořli ni tridesetak koraka, kad iz Palkovog dvoriřta izlazi Franjo Jozing. Ukosio

je preko puta prema nama, repetira pušku i više onoj dvojici: „Stoj”! Oni stadoše, a on ih zapita kuda idu i odakle. Gojko reče da idu Peri Žalinu (ustaša, ima do njega dvjesto do tristo koraka). „A, tebe poznam, ti si Srbin! Imaš i srpsku košulju! Ajte, naprijed, preda mnom”, govori i stalno drži pušku na gotovs. Sestra i ja gledamo prestravljeni i žalosni. Pratimo ih pogledom do negdje pred Šegiće, tada Jozing stavi pušku na rame. Uskoro nestadoše iz vidokruga. U nastaloj tišini opet nas iznenadi puškaranje u varošu, a ogласi se i mitraljez rafalom. Gojko mi je ispričao da im je Jozing naredio da stanu uza zid Biškupove kuće. Ta je kuća nekada služila kao gostiona i imala je ulaz sa ulice. Kad ih je natjerao da stanu uza zid, napola se okrenuo da se izmakne koji korak. Uto Gojko dohvati neku ženu koja se tu našla, Hercegovka, rođakinja Muse, kome je ta srpska kuća dodijeljena 1941. godine. Baci tu ženu na poluokrenutog Franju Jozinga. Ovaj posrnu, žena pade. Gojko utrča u kuću, pa u hodnik. Mile Bubić za njim i na dvorište. Jozing je odmah povikao: „Musa, drži ga”, a to povika i Gojko. Musa se smuva, a ova dvojica se dokopaše voćnjaka. Počeše da pucaju za njima, no oni uskoro trče niz „Kruškovaču” u šib, pa stazom po livadi. Gojko skrenu desno uza šib, a Mile nastavi livadom – valjda se umorio pa je lakše bilo livadom. Ubiše Milu.

Ne znam gdje je Marijan. Vjerojatno je na tavanu. Ne interesiramo se za njega jer smo pod dojmom onoga što smo vidjeli prije sat, dva. Mame nema. Dođe Zvonko iz djedove kuće i plačno priča da su mu partizani otjerali oca Mirka i Verdu, komšiju preko puta. Kod Palkovih plač – otjerali su Lajoša i starog Palka, ali su starog vratili kući. Netko ispriča da su partizani otjerali više ustaša (kasnije saznajemo 11) i da su svi sjedili u Romića sokaku, iza kuće Slave Kviteka. Dođe tu i Živko Popović, tri-četiri godine mlađi od mene. Odo smo sa Zvonkom u Romića sokak (tri kuće daleko) vidimo tamo razbacane nekakve karte za kartanje. Sad nas trojica krenemo u varoš da vidimo kako gori Brkića katnica (jedna od tri u Grubišnom Polju). Taman stigismo da to pogledamo, a od križanja prema nama ide grupa ljudi sa puškama. Vidim ja da su ustaše. Nas trojica se šutke okrećemo i pomalo trčeći bježimo kući.

GRUPNA LIKVIDACIJA ŽENA I DJECE

Uskoro stigoše ustaše i u nekakvom stroju-grupi prolaze trotoarom ispod naših prozora, mi gledamo. Među njima je Franjo Jozing. Nekome odgovara, dovikuje: „Idemo pravo u Gakovo” (srpsko selo u dubini Bilogore). Sad se opet povećao strah za sudbinu mame, jer ona se mora vratiti upravo tim putem. Odoše ustaše uza selo. Došla nam je baka Popržanova, punica

Joška Šimunovića i majka njegove Jelene. Bila je tu neko vrijeme. Dogovoriše se ona i Jovanova da ispeku gibanicu sa sirom. Odoše konačno da pod našim velikim orahom na drvljaniku nakupe granja da bi ispekle gibanicu.

Ja sam zaokupljen događanjima na putu. Sjedim na plotiću koji ograđuje vrtić (cvijetnjak) pod prozorima od dvorišta. Uskoro poče pucnjava u gornjem kraju, tamo kamo su otišli ustaše. Čuju se rafali mitraljeza. Pomislih, i obradujem se, valjda su ih na vrh sela sačekali partizani. Čekam da vidim kako bježe. Čuju se stalno pojedinačni pucnji, ali nema ustaša da bježe. Odjednom uočim pred Ringlovim kućama grupu svijeta, uglavnom žene i djeca, a pred njima ded Lazo Bobić u njegovim širokim šnjitanim, dugačkim gaćama, u zubunu i sa šeširom na glavi. Prepoznajem babu Grubića, Grbine cure, Danicu i Božicu, mamu Milana i Milkice Grbine i još neke. Sav prestrašen i dalje sjedim na plotiću, radoznao da saznam što se događa. Uskoro dođe ta grupa do kuće Jelineka i tu skrenuše u Subotov sokak. Sad vidim ustaše, jedni stoje niže ulaza u sokak, a drugi idu za tom grupom svijeta. Nestadoše u sokaku. Zovem sestru da joj kažem što sam vidio. Dođem do nje i Popržanove babe, gdje trgaju granje, i počnem govoriti, kad negdje na ogradi oko Živka ili Subote začu se mitraljez! „Jovanka, oni njih ubijaju, bježmo”, kažem. „Ma, jade, gdje će poubijati toliki svijet”, odgovara ona. „A zašto onda pucaju tamo gdje su ih otjerali”, uporno govorim. Baba se poguri i otrča u ogradu pa kroz vinograd kući. Konačno krenemo za njom Jovanka i ja. Potrčasmo kroz otvorenu ljesu u malu ogradu, tu su mlade šljive (dva reda s naše desne, a jedan red s lijeve strane). Sve je to čist i pregledan prostor, a do vinograda ima dobrih stotinjak metara. U toj situaciji pojavljuje se šest ustaša iz uvale Točak, daleko su od nas oko dvjesto metara. Digli su puške i viču: „Stoj, kuda bježite”!? Sestra odgovara da su guske u vinogradu, da ih tjeramo. Viču nam: „Koje ste vjere”? Odgovaramo različito: „Pravoslavne, katoličke”, valjda sam zaboravio da su nas pokrstili. „Stoj, ne mrdajte”, viču i drže puške uperene u nas. Okrećemo se i bježimo natrag, kad odjednom ugledasmo ustaše i žandare kako ulaze u dvorište sa puta. Stali smo kao ukopani, a onda polako pošli prema kući u dvorište, jer se više bojimo onih što idu za nama. Došli smo do sredine dvorišta. Bojimo se i ovih sa puta. Pristižu oni iz bašče, zovu nas natrag i u tom času ugledasmo Marijana kako izlazi iz kuće. Valjda je cijelo vrijeme bio na tavanu, a mi smo nekako na njega zaboravili. Sad opet zastanemo da nam on dođe što bliže. Oni iz bašče nešto viču, galame, a on žuri prema nama pa ispred nas ide prema onima u bašči, a mi za njim. Dvojica ustaša položiše puške na ljesu, u pravcu nas, a Marijan raširi ruke štiteći svakog od nas jednom rukom.

Nešto govore. Jovanka i ja stojimo kao stupci. Ništa ne čujem, osim da Marijan kaže: „Oni se boje, oni su pravoslavci, ali su duhom Hrvati. Ja sam

Bastašića ljesa (drvena ograda u dnu dvorišta), 1942. godina

državni službenik. Prisegao za poglavnika. Evo legitimacije". Onaj jedan kaže: „Dobili smo naređenje od ustaškog logornika iz Bjelovara da poubijamo sve Srbe"! Marijan ponavlja da mi nismo Srbi, da smo duhom Hrvati. Sada on odgovori Marijanu: „Vodi ih u pizdu materinu! U kuću"! Sad idemo ispred Marijana prema kućnim vratima, kad, eto ti kola. U njima nema nikoga, a Ceda zajedno sa drugom kobilom prepreči put i odoše sa kolima pred štalska vrata. Rže Ceda, a ćuzan u štali cvili. Marijan i ja priđosmo do kobila, ispregosmo ih ispod kola pa Marijan otvori štalska vrata i Ceda uđe u štalu. Onu drugu Marijan je zavezao za kola pred štalskim vratima. Jovanka je već u kući. Pred ganjkom ima nekoliko ustaša. Ulazim u kuću i vidim tetu Mariju, ali mame nema. Jedan od ustaša iz ganjka pita: „De je ova žena iz ove kuće? „Evo je ovdje", odgovaram ja sa praga i zovem tetu Mariju da dođe. Međutim, ona već odgovara: „Ne traži on mene, nego tvoju mamu. Eno nje, sakrila se kod Nane Ringlove". Pita me ustaša da li ja znam gdje je to. Odgovorim potvrdno, a on pita koliko kuća ima do Nane. „Desetak", rekoh. Odredi on jednog ustašu i reče da odemo po mamu. Krenusmo – ja naprijed, a on za mnom.

JOŠ JEDNU GRUPU GONE NA LIKVIDACIJU

Susrećemo kumu Milku Pricinu i njenu svekrvu, Anđu Mljakovića, njenu mamu i oca, koji vodi dva dječaćića Kozarčana, svakog za jednu ruku. Tu je i Tina Gruberova i njena mama Milka, Soka Vranješova i još neki kojih se ne sjećam.

Uporedo sa ovom grupom ide dosta ustaških familija, Hercegovaca i Zagoraca. Ustaša Martinjak nosi u desnoj ruci dugački nož, kao bajonet, ali narezan sa velikim „zubovima”.

Negdje oko Singera i Amidžića se puca. Ova grupa svijeta prođe mimo ustaše i mene. Prodoše i ustaše koje ih gone, a ustaša mene pripita koliko još ima. Pokušam mu pokazati, objašnjavajući gdje su Ringlove kuće, kad on reče: „Idi ti sam, pa dovedi mamu ovamo. Požuri”. Idem ja, potrčavam samo da odem što dalje. Konačno pređem preko puta i uđem u dvorište Vendela Ringla i Nane. Tu malo zastanem. Vidim da ustaša šeta do puta, pa opet do plota. Na kraju ode. Na putu se više nigdje nitko ne vidi.

Pođem dalje u dvorište, kad iz štale izlazi teta Nana. Pitam je: „Je l' tu mama”? Ona me gleda i odgovara da nije. Odmah pomislim da je valjda ubijena sa onom grupom koju su otjerali u Subotov sokak. Onda se čula pucnjava. Kažem da mi je rekla Marija Kramarića da se mama tu sakrila. Onda me ona uvede u prostoriju-ostavu iz koje vode jake i široke drvene stepenice na tavan. „Gore je, na tavanu”, reče teta Nana. Popnem se do vrha stepenica. Gledam po tavanu, nema nikoga. Idem prema dimnjaku, nema nikoga. Odozdo se javi teta Nana: „Evice, nema nikoga. Ajd' dolje”. Mama se pojavi iza dimnjaka i odmah upita: „Je l' živa Jovanka”? „Je, je, živa je. Marijan nas spasio”. Siđoh niz stepenice, a ona, jedna, kao da nema nogu, svuza se niz stepenice. Postojasmo tu u toj ostavi pa sam joj ispričao što se malo prije događalo kod kuće. Teta Nana nas je zadržavala i govorila da još ne idemo, a onda nas je uputila da idemo preko ograda, kroz voćnjake. Tako dođosmo do Tregnerove ograde. Uđemo u njihovo dvorište i pređemo preko ceste u naše dvorište. U dvorištu nema nikoga, u kući su Jovanka i Marijan.

Mama plače i Marijanu zahvaljuje što nas je spasio. On odmah reče: „Gospođo Evice, ja vam savjetujem da ne spavate kod kuće. Treba sa djecom da odete, da se sklonite kod nekih katolika. Ovdje su vas ustaše već tražile. Nikako nemojte spavati kod kuće”. Mama ode Tregnerovima da ih zamoli, ako može, da se sklonimo na njihov tavan.

Marijan me pozva da odvežemo onu kobilu od kola i da je odvedemo gazdi, ustaši u kući Srbina Mitra Popare. Dan je sunčan, vruć. Kad, u jednom času, prolomi se oblak. Krupna kiša ubija, a sunce sja. Pustimo kobilu u štalu,

Tina Gruber

a Marijanu rekoše da su gazdu noćas odveli partizani. (Kasnije doznajemo – izašao iz kuće na stepenice, puca se, a on pita: „Je l' se to Srbi bune, majku im jebem”?! „Da, da. Silazi”, doviknu mu partizan koji je čučao u zaklonu stepenica). Dodaše da je odveden i ustaša Kisela. On je rodom iz Zdenaca. U puškaranju te noći sakrio se na tavan nedovršene kuće Milana Preradovića, nedaleko od pravoslavne crkve. Partizani su imali lozinku „cipela”. Kisela je tu riječ razumio kao „kisela”, pa se, valjda sretan da ga netko njegov zove, odazvao i sišao niz lotru, u ruke partizanima. Marijan i ja se vratismo kući, prokisli do kože.

Mama priča da su ustaše pustile sve one što su otjerani dolje u varoš na strijeljanje. To su svi oni koje sam nabrojio u susretu, kao i oni koji stanuju niže prema centru. To su Dragana, Jula i Pero Amidžić (Dušanov), njegov očuh Tošo, Jela i Zorka Amidžić, Šandor Amidžić, stari Janjić, njegova supruga, zatim snaja Ana i njeno dvoje ženske djece, Pava Kovačević i njezine dvije kćeri, te Danka Preradovića i njezin maloljetni sin i kći. Njih je zaštitio, tražio je da ih puste kući, Pepa Moćnik, ustaša kokošar. Eto koliko je malo trebalo da se nevini ljudi spase. Eto, Pepa je u jednom stravičnom momentu imao snage i savjesti za dobro djelo. Mnogi „viđeniji”, uvaženi domaćini i „uzorne komšije” nisu tada sloveli kao takvi. Bili su bez duše, bez srama, kao što su bili i 26/27. aprila 1941. godine. Moj komšija preko puta Slavko Tregner, u času kad moja sestra Jovanka i ja bježimo ispred uperenih ustaških pušaka, kad zastajemo u dvorištu jer sa ceste ulaze ustaše i žandari, toči, nagnut na svoj plot, ustašama rakiju (valjda da bi bolje radili svoj posao). I danas se sjećam te zelene bočice – pljoske. Kao da ih sada gledam.

KRVAVI AMIDŽIĆA PRAGOVİ

Kad smo nahranili krave, otišli smo Tregnerovima na tavan. Sna nije bilo. Kad nije bilo vode, žeđ smo, tih vrućih septembarskih dana, gasili kruškama, koje su stavili u žito za zimu. U zahod se išlo sa velikim strahom i oprezom, jer se moralo proći uz štalu gotovo tridesetak metara. Poslije dva dana, predložije nam da pređemo na tavan štale, jer ovdje bi ustaše mogle da izvrše pretres i na tavanu. Poslušasmo i tako smo tri noći spavali nad stokom. Kad god konj ili krava udare nogom o pod ili glavom o kopanj, pomislimo: „Evo ih”. Počeše cestom da prolaze vojnici i ustaše. Neki imaju fesove crvene boje. Neki su se smjestili na Tregnerovoj ogradi, kopaju rovove. Neki su u štaglju pa ih čujemo kako razgovaraju. Pričaju o Kozari. Jedan spominje kako su uhvatili neku ženu: „Pa sam je ub... zaklao”. Iz sela sa Bilogore tjeraju Srbe u park, logor u centru varoša. Neki idu pješice. Nose nekakve svežnjeve,

cula. Neki se voze u kolima u kojima sjedi poneki ustaša. Ne znam kako sam se našao u dvorištu babe Pave Amidžića, ona leži ubijena pred vratima na širokoj stepenici (podestu od cigle), a njena kćerka Cvijeta u kuhinji. Pošto je vrućina, osjeća se veliki smrad jer već je negdje četvrti dan kako su ubijene. Odoh, ne znam zašto ni kako, sa nekim vršnjacima i do kuće pokojnog Miška Amidžića. Tu je u kuhinji ubijena njegova mama – baka od šezdesetak godina. Leži na klupi između stola i zida. Pod stolom je ubijena i leži mala Milkica, djevojčica pet-šest godina stara, a na pragu između kuhinje i sobe – glavom u sobi, a nogama u kuhinji – leži njezina mama, teta Ana, sa „balom” platna pored nje. (Kad su joj, navodno, ustaše rekli da izlaze iz kuće, ona je to platno ponijela kao nekakvu praktičnu vrijednost). Tu je smrad vrlo jak i neko reče: „Kako su se sve nadule”. Uskoro će, kažu, doći Cigani kolima, da ih voze zatrpavati. Tetka Anka Tregnerova ispričala je mami da je dolazio Venco Kisela, njihov rođak iz gornjeg kraja, pa kaže da su u Kiselovom jarku poubijani pravoslavci, sve žene i djeca, te od odraslih muškaraca Milan Bobić i mladić Ranko Bobić, Petrov sin. Reče da je ranjena preživjela Ankica Nikolić, kćerka Ilije i Mare, djevojčica stara oko pet ili šest godina. Ona je ranjena dopuzala pred njihova vrata, a on ju je prenio preko puta u kuću Pintarića, gdje su je sakrili.

Ima, kaže, puno svijeta poubijanog po pravoslavnim dvorištima – ispred kuća i u kućama, gdje se tko zatekao. To priča i mama. Vidjela je mrtve žene i djecu (ljudi su poubijani '41), no ona je mislila da su oni poginuli od silne pucnjave prošle noći. Tek kad je došla do kuće naše prije Jelene Parmak i vidjela kroz prozor u njezinoj kući ustašu sa bajonetom na puški, zaključila je da se radi o poubijanim Srbima i iskočila iz kola, ostavivši sve Mariji Kramarić, te se sklonila u dvorište Nane i Vendela Ringla.

Kasnije se ispostavilo da je u Kiselovom jarku ubijeno trideset dvoje Srba različitog spola i uzrasta.

Na spomeniku žrtvama, podignutom 1974. godine, piše:

OVDJE POČIVAJU ŽRTVE FAŠISTIČKOG TERORA STRIJELJANE
28.9.1942. GODINE (KISELOV JARAK)

1. BOBIĆ SLAVICA	2. BOBIĆ RANKO
3. BOBIĆ STEVO	4. BOBIĆ ANA
5. BOBIĆ MILKA	6. BOBIĆ MILAN
7. BOBIĆ MARIJA	8. LOLIĆ PERO
9. LOLIĆ ANA	10. LOLIĆ DRAGICA
11. LOLIĆ DANICA	12. LOLIĆ MARIJA

Tokom rata 1991–1995, u smišljenom procesu zatiranja tragova ustaških nedjela, uništeno je i ovo spomen-obilježje.

Tek u septembru 2009. na inicijativu dobrih ljudi na mjestu porušenog, postavljeno je novo spomen-obilježje⁵ sa istim sadržajem na spomen-ploči.

Postoji još jedno ovakvo masovno stratište na Trandlerovoj djetelini, nešto bliže centru Grubišnog Polja⁶.

U STALOVICI PET ŽRTAVA U DVORIŠTU PAVLA GAVRANA

Mama mi je rekla da ujutro rano otjeram krave u livadu i da se vratim predvečer jer je bolje da sam što manje kod kuće.

Cigani su iznijeli glas da su iz Stalovice sve poubijane odvezli u Trandlerovu djetelinu, gdje je poubijan veći broj žena i djece, pa će ih sve tamo sahraniti. Tamo su, prema istom izvoru, odvezeni i neki poklani muškarci iz Popovića doline. Milka Brzinova je nekako ostala živa, pa priča da je babi Ružici, njenoj ubijenoj komšinici, krmača pojela pola glave. Vidjela je u dvorištu svog drugog komšije Pavla Gavrana stravičan prizor: ustaša u civilu Venio, koji je oženio Maricu Pintar iz Stalovice (komšinica Gavranovima preko puta), istjerao je iz kuće u dvorište Pavla Gavrana, njegovu ženu, njihovu kćerku i njihovu unuku, koja je na ruci nosila malu kćerkicu, prawnuku Pavlovu koja je možda tek prohodala. Poredao ih je i najprije iz puške ubio bebu na majčinoj ruci, zatim njenu majku, pa njenu babu, pa prabaku i na kraju jadnog pradjeda Pavla.

5 Vidi fotografiju obnovljenog spomenika stradalima u Kiselovom jarku na str. 163.

6 Vidi kartu na str. 161. Na karti su označena mjesta stradanja u Kiselovom jarku i Trandlerovoj djetelini.

MASOVNI ZLOČIN NA TRANDLEROVOJ DJETELINI

Grupno strijeljanje srpskih žena, djece i staraca toga dana na Trandlerovoj djetelini u Grubišnom Polju opisala nam je preživjela Cvijeta Grba, udana Dimić. Tog 28. septembra 1942. godine Cvijeta je imala samo osam godina.

Svjedočenje: Cvijeta Dimić, preživjela strijeljanje na Trandlerovoj djetelini

Došla su dvojica ustaša, Fišl i jedan nepoznati ustaša. Istjerali su mene i mamu iz kuće. Naprosto su nas izbacili, izgurali. Tada sam u toj grupi ustaša vidjela i onog Tonćeka Jozinga. Zatim su otišli u susjednu kuću kod strine Save. Istjerali su ih sve troje: strinu Savu i njezino dvoje djece, kćerku Danicu od šest godina i na ruci sina Mitra od dvije i pol godine. Redom su kupili naš svijet (Srbe). Kod nas su bili i Bosanci sa Kozare. Majka Slavka sa dvoje djece: trogodišnjom Milkom i Slavkom, koji je bio nešto stariji. I njih su potjerali sa nama. Ispred naše kuće na putu već je bila jedna grupa žena i djece iz kuća Cvikića, Popovića i Grba. Ispred njih bio je ded Lazo Bobić. Kasnije se pričalo da je on morao pokazivati srpske kuće sve od vrha Grubišnog Polja. Kao uvijek, imao je na sebi široke bijele gaće, bijelu košulju i onaj kaputić – zubun. Uvijek

Cvijeta Grba, udana Dimić, 1933–2008.

kad je kraj naše kuće prolazio u varoš, bio je tako obučen. Tu su bile žene i djeca: baba Julia Popović, njen suprug Joco i kći Milka, Grba Ana sa sinom i kćeri, Milanom i Milkom, Grba Evica, svekrva sa snajom Marom i unukama Danicom i Božicom, Kundadžija Evica i njen suprug, te Cvikić Aleksa, stari čovjek (60-70 godina). Gone nas prema varošu. Usput istjeruju iz kuća i priključuju našoj grupi Pejnović Tinu i njezinog trogodišnjeg sina Jovu, Pejnović Senu i njezinog sina Peru. Išli su i u druge kuće u kojima je bilo Kozarčana. Tako smo došli do kuće Grubića. Tu su iz dvorišta istjerali babu Grubića i Jelenu Parmak, ženu pedesetih godina. Tu je bila i Milka Pejnović i još jedna baka. Moguće je da je tu bilo još koje dijete, koje u

toj masi nisam vidjela ili netko koga sam zaboravila. Uz povremeno pucanje iz pušaka i zastajkivanje pred srpskim kućama, dotjeraše nas do kuće Živka Popovića i Jelineka. Tu nam je nekoliko ustaša prepriječilo put i skreću našu grupu u Živkov sokak.

Nasta nekakva gužva, guranje u kome stari Lazo Bobić pade na mostu, a ustaše počеше pucati. Neki od ustaša viče: „Nemoj pucati! Ima tamo tko će pucati”. Tjeraju nas kroz taj sokak, između kuća Živka i Subote, pa nas skreću prema Ringlovoj bašti i preko njive nas pretjeraše preko nekakvog puteljka na Trandlerovu djetelinu. Tu su nas opkolili sa svih strana i rekli nam da sjednemo. Grba Evica počе plakati i kaže ustašama: „Dečki, molim vas, ostavite mi moje dvije unuke, ostavite mi Danicu i Božicu. Ja imam sina koji je zarobljen i živi u Njemačkoj”. Koliko je ustaša bilo ne znam, ali počeli su u nas pucati sa svih strana. Ja sam dobila u rame. Mama mi je pala pored mene i Božice. Još je vidjela da sam ranjena. Netko viče da se, ako ima tko živ, dižemo i idemo u busenje, valjda u oranje. Ja kažem da ne mogu jer ima mrtvih na meni. Kad smo se nekako podizali, otišli smo u kukuruze. U kukuruzima smo se okupili baba Julia Popovića, mama Nikice Grbe, njegova sestra Jovanka i baba, strina Sava i njezina ranjena šestogodišnja kći Danica, koja je uskoro umrla, zatim mati strine Save Kundadžija Evica i ja. Bila je tu i žena sa Kozare Gajić Slavka i njezin sin Slavko. Baba Julia je tu ostala, a nestala je i žena sa Kozare i njezin Slavko. Mi ostali smo u sumrak krenuli prema šumi. Nakon dugog hoda do šume i kroz nju, podijelili smo se u dvije grupe – jedni su otišli za Veliku Barnu, a strina Sava, njezina Danica, mama Evica i ja otišli smo u Malu Barnu. Tu smo navratili u kuću Jelića, ali njih nije bilo kod kuće. Nastavili smo prema Maloj Peratovici jer tamo strina ima sestru Ljubicu. Na početku Male Peratovice navratismo kod Kovačević Ane. Kad nas je vidjela, počе da plače i pozva nas u kuću. Kroz neko vrijeme, tu je došla moja tetka Darinka. Ona samo plače i na kraju reče da je najbolje da idemo za Brđane. Prvo me uzela za ruku, a uskoro me počela nositi i napola vući. Konačno me tako dovukla do kuće Lolića Rade, koji je upregao konje i odvezao nas u Lončaricu kod Bobića. Tu su bili moj djed Timo i baba Dragana Bobić. Kad su me vidjeli, djed Timo se srušio u nesvijest. Sa mene su svukli sve ono krvavo, sjeli me u veliko korito, polijevali i prali vodom. Danica Mišćević je donijela robe i nekakvih krpa koje je natopila rakijom, a rame je namazala svinjskom masti. Onda je došao neki čovjek na konju i rekao da se sklanjamo kamo tko zna, da ne budemo kod kuće. Otišli smo u šumu. Tu smo našli još našeg naroda. Negdje prije podne, djed Timo i još neki čovjek izašli su iz šume i tu odmah naišli na ustaše i Nijemce. Ustaše su im rekli neka dovedu iz šume i ostale ako ih ima. Dođoše oni po nas i mi svi krenemo za njima. Tu su od poznatih bili Mile Trbojević i njegova žena Milka, oni su iz Kaginca, te Nikola-Nikolica Vekić sa djecom i njegova žena Milka.

Ustaše krenuše prema nama sa uperenim puškama. Na puškama noževi. Uto poče netko da glasno nešto viče i ustaše stadoše. Čekaju da mi dođemo. Kasnije sam čula iz razgovora starijih da je to neki Nijemac vikao „H A L T”, što znači da ustaše stanu. Tako ostadosmo živi. Tjeraju nas gore u Lončaricu. Vele da se tu dobivaju nekakve propusnice sa kojima se može ići kući. Mene su previli u njemačkoj ambulanti. Sutradan, koliko se iz tetkinog pričanja sjećam, oko jedan sat, dali su tetki nekakvu uputnicu da me vodi u Bjelovar kod doktora Jagodića. Tetki su objasnili da doktoru Jagodiću kaže da sam slučajno ranjena u dvorištu i da tako svakome odgovorim. Tetka Darinka kaže da idemo u Grubišno Polje, pa odatle u Bjelovar. Dođemo mi do Gajine kuće (Gajo Tvrđorijeka, otjeran u Koprivnicu, a porodica u Srbiju 1941. godine). Tu su ustaški doseljenici Zagorci, pa Zagorka koja tetku poznaje zapita: „Jesi gladna? Srpske džigarice imamo”. Tetka jadna šuti, idemo prema varošu. Valjda dan ranije, tu su ustaše Zagorci i Franjo Horvat na mrtvo isprebijali djeda Timu koji je sa babom pošao u Grubišno Polje. Tu su nas uskoro sustigla nekakva zaprežna kola pa mene uzeše, a tetka ide pješice. Ta kola nas dovezoše na željezničku stanicu i tetka me odvede u zgradu gdje je Marko Jović imao birtiju. Ona me tu ostavi pa ode u park. Tamo je logor, tamo su joj otac i mati otjerani. Ispred te kuće na željezničkoj stanici dolazi dosta naroda, a neki su već ranije došli. Sad ih počеше trpati u marvene vagone. Vidim da je tu više domobrana nego ustaša. Domobran je i tetku otpratio do parka i vratio je nazad do mene. Sad strpaše u vagon i mene i tetku Danku. Tetka je jednom domobranu pokazala onu uputnicu za doktora Jagodića. U Bjelovaru nas je jedan drugi domobran otpratio do bolnice u kojoj sam ja ostala, a tetku je vratio u vagon. Prošlo je puno vremena, mnogo dana, a nitko mi nije dolazio. U bolnici su svi prema meni bili dobri jer sam bila najmlađi ranjenik i nisam tu nikoga poznavala, a rekla sam im da sam ranjena u dvorištu. Kasnije sam saznala da su mi obje tetke otjerane za Jasenovac, zajedno sa svojim roditeljima, mojim djedom i babom. Stariju tetku Danku-Danicu, babu i djeda ubile su ustaše u Jasenovcu, a mlađa se vratila. Ona je pričala da joj je starija sestra rekla da, ako ostane živa, ode po mene u bolnicu i da me odvede k sebi. Tetka Milka se vratila iz logora baš na svetu Petku (27. oktobar). Tada su Nijemci iz logora u Sisku pustili sve žene, kojima su muževi otjerani u Koprivnicu – Jadovno 1941. godine. Tetak, Milkin muž, je također otjeran u Koprivnicu. Tetkine kćeri Smilja i Danica oduzete su joj u logoru Sisak i dodijeljene hrvatskim porodicama u Peterancu. Tetka je nekako saznala za njih i dovela ih kući. Mene je iz bolnice odvela Danica, starija tetkina kćerka. To je bilo uoči katoličkog Božića 1942. godine. Danica je nedugo zatim umrla. Ja sam kod njih u Bjelovaru ostala do 1950. godine, kad sam otišla svojoj kući u Grubišno Polje. Kuća je prazna bez ide ičega. Štala, svinjac, kokošinjac – sve prazno. Rodbina mi je donosila po koji

predmet u kuću, a i oni se još nisu oporavili jer su našli slično ili isto stanje. Netko donio tanjur, netko kokoš, netko brašna, masti... Onda sam se udala. Muž se priženio. Rodila sam dva sina. Toliko godina kasnije, u jesen 1991. godine, morala sam napustiti svoju novu kuću i gospodarstvo. Jednog sina su mi uhapsili na cesti, a stariji sin i muž sklonili su se u šumu.

U sjećanju Cvijete Dimić ostala su sljedeća imena:

ŽENE I DJECA SRBI, KOJE SU USTAŠE POBILI 28. SEPTEMBRA 1942. GODINE NA LOKALITETU TRANDLEROVA DJETELINA U GRUBIŠNOM POLJU

1. Popović Joco	starosti oko 60 godina
2. Popović Milka, kćer Joce	oko 20 godina
3. Grba Ana	oko 40 godina
4. Grba Milka, kćer Ane	11 godina
5. Grba Milan, sin Ane	10-12 godina
6. Grba Evica, svekrva Mare	oko 60 godina
7. Grba Mara, snaja Evičina	oko 40 godina
8. Grba Danica, kćer Marina	oko 20 godina
9. Grba Božica, kćer Marina	oko 18 godina
10. Grba Milica	1 godina
11. Gajić Milka, dijete sa Kozare (majka Sava i brat Slavko ostali živi, Milka umrla od zadobivenih rana)	3 godine
12. Grba Danica	6 godina
13. Grba Mitar, ubijen majki Savi na ruci	2,5 godine
14. Kundadžija Evica, majka Save Grba	oko 60 godina
15. Kolundžija ?, otac Save i muž Evice	oko 60 godina
16. Pejnović Tina	oko 25 godina
17. Pejnović Jovo, sin Tinin	3-4 godine
18. Pejnović Sena	oko 35 godina
19. Pejnović Pero, sin Sene, umro od posljedica ranjavanja. (Komšija Mato Fric odvezao ga kolima sestri Koviljki, udatoj u Rašenicu. Pokrio ga je i sakrio suhom djetelinom).	12-13 godina
20. Pejnović Milka	x
21. Pejnović, vrlo stara baka, najvjerojatnije Milkina svekrva	x
22. Grubić Pava	65-70 godina
23. Parmak Jelena, živjela je sa Grubić Pavom u svojoj kući	50-55 godina
24. Cvikić Aleksa, sam živio u svojoj kući	65-70 godina

25. Bobić Lazo, živio sam u svojoj kući u gornjem kraju 65-70 godina

Poslije masakra ostali su živi:

1. Grba Sava (sin Mitar ubijen, a kći Danica umrla od rana)	25 godina
2. Grba Cvijeta	8 godina
3. Grba Cvijeta, majka Jovanke	40 godina
4. Grba Jovanka	10 godina
5. Popović Julia, supruga ubijenog Joce i mati Milkina	oko 60 godina
6. Gajić Slavko, dijete sa Kozare	5-6 godina
7. Gajić Slavka, Slavkova majka, žena sa Kozare	25-30 godina

Slavkova majka imala je, osim ubijene Milke i ovdje spomenutog Slavka, još jednog sina i kćer. Sin Mićo je bio dodijeljen u porodicu Sakal na dnu Grubišnog Polja, a kćerka je bila kod takozvanog Steve pekara. To dvoje kozaračke djece nije bilo na strijeljanju. Negdje 1965. godine Mićo je napravio snimak na mjestu stradanja srpskih žena, djece i staraca. Tamo gdje leži i njegova maloljetna sestra Milka, koja je imala samo tri godine. Slavko i njegova majka su poslije masakra otišli u kuću porodice Sakal gde je bio Mićo. Tu su doveli i sestru iz kuće Steve pekara. Kod Sakala su ostali neko vrijeme, pa nisu otjerani u logor i doživjeli sudbinu ostalih žena i djece sa Kozare u Jasenovcu, poklanih u Gradini⁷.

Prema prikupljenim podacima iz drugih vjerodostojnih izvora, koji su potvrdili sjećanja Cvijete Grba (kasnije udate Dimić, koja je ostala živa sa tri ožiljka od tri metka na ramenu i gornjem dijelu tijela), epilog masakra na lokalitetu Trandlerova djetelina navodimo u tabeli koja slijedi. Međutim, prema tvrdnjama Cigana iz Stalovice, koji su morali sahraniti ove žrtve, osim navedenih, u ovoj grobnici sahranjeno je još jedanaest ljudi. Pet iz porodice Gavran i baba prezimenom Grković, ubijeni u Stalovici, i pet muškaraca, zaklanih u obližnjoj Živkovo dolini.

Na spomeniku žrtvama ovog lokaliteta piše:

OVDJE POČIVAJU ŽRTVE FAŠISTIČKOG TERORA, STRIJELJANE
28.9.1942. GODINE (TRANDLEROVA DJETELINA)

1. BOBIĆ LAZO	60
2. CVIKIĆ ALEKSA	60
3. CVIKIĆ LJUBA	56

⁷ Pogledaj na str. 162. fotografiju oštećenog spomenika stradalima na Trandlerovoj djetelini i fotografiju mjesta stradanja na tom lokalitetu.

4. GAJIĆ MILKA.....	3
5. GRBA DANICA	56
6. GRBA BOŽICA.....	14
7. GRBA EVICA.....	61
8. GRBA MARA.....	38
9. GRBA ANA.....	40
10. GRBA MILKA	10
11. GRBA MILAN.....	10
12. GRBA MIKA	30
13. GRBA DANICA.....	7
14. GRBA MITAR.....	X
15. GRUBIĆ SAVA.....	62
16. KUNDADŽIJA ANDRIJA.....	52
17. KUNDADŽIJA EVICA.....	51
18. PARMAK JELENA	41
19. PEJNOVIĆ SENA	38
20. PEJNOVIĆ PERO	10
21. PEJNOVIĆ TINA	23
22. PEJNOVIĆ JOVO.....	5
23. PEJNOVIĆ MILKA	52
24. POPOVIĆ JOCO	54
25. POPOVIĆ MILKA.....	20
26. RADULOVIC SAVA.....	80

SLOVENKE I KOZARAČKE, MAJKE I DJECA, SJEDINJENE U SAMRTNOM GRČU POČIVAJU OVDJE ZAJEDNO SA SVOJIM DOMAĆINIMA.

SUBNOR I GRAĐANI GRUBIŠNOG POLJA 1976. GODINE

KOMŠIJE OTKAZUJU ZAŠTITU

Nakon dva dana i noći na štalskom tavanu, stari Jaroslav Tregner reče mami da više ne možemo biti kod njih zbog toga što oni ne žele za nas odgovarati. Tog jutra, već je svanulo, u Tregnerovo dvorište su došli sladoledar Berger, Luca, žena otjeranog ustaše iz kuće mog djeda Mile, i ustaša Veljo Petrović, brat otjeranog ustaše Mirka Petrovića. Pitaju da li kod njih spavaju Bastašići. Stari Jaroslav i njegova starija snaja Anka kažu da ne znaju za nas, a da kod njih nismo spavali. Sve mi to gledamo i slušamo, udaljeni nekoliko

koraka. Toga dana mama šalje Jovanku i mene u Orlovac našoj sestrični Milevi. Tamo nije bilo ubijanja. Pošto smo jednu noć prespavali, čujemo da u Zdencima kupe u logor. Sestra odmah ode kući pješice i skloni se kod Roberta i Marice Caplove (Zappe), na njihov tavan. Robert je hranio i napajao krave, a Marica je dojila. Inače su od nas nosili mlijeko. Ja krenem natrag u Grubišno sa mljekarom Jandrijom. Njegova kobilica Julčica zna svaku kuću koja šalje mlijeko i tako sama staje, a Jandrija iznosi kante na most ispred kuće. Negdje vlasnici kanti izlaze i uzimaju kante sami ili iz Jandrijinih ruku. Do Lipovca me uglavnom ne poznaju, ali, idući dalje, nailazimo na kuće ustaša: Brkovići, Novalići, Pokopac, Grabarići... Odlučim da siđem kod tetke Živka Popovića, mame moje školske drugarice Ane Tvrdorijeke. Tu se ja zahvalim Jandriji i siđem. Prihvatiše me sa puno pitanja o događajima u gornjem kraju i zadržase me u drugoj kući, ne kod Ane. Uvečer kažu da svi idemo spavati u štagalj kod Pokopca, oca ustaše Mirka Pokopca. Kao, on je dobar i pošten čovjek i nije kriv što je Mirko, kao, morao u ustaše. Bojim se ja više nego svi oni, ali šta se može. Ja poznajem Mirka kao ustašu i ništa više. Sutradan nastavim opet sa Jandrijom. Kod parka u Grubišnom, već prođosmo prvu kapiju, zove neki ustaša, a neki ljudi kažu Jandriji da stane. Ustaša priđe kolima i kaže meni da siđem i da idem sa njim. Ja kažem da idem kući iz Orlovca, ali on povika na mene da siđem. Uradim tako. Gurnu me preda se i vraćamo se na prođenu kapiju. Ugura me kroz kapiju i ode. Ja se zgledam, ne vidim nikoga poznatog. Mora da me ustaši neko pokazao jer ja ga nisam poznavao. Uskoro vidim ustašu Dragu Novalića (on je vodio Ustašku uzdanicu u školi, a ja sam bio dobar sa njegovim mlađim bratom Mirkom). Uхватim Dragu za rukav i kažem mu da idem iz Orlovca kući, ali da me neki ustaša uveo u logor iz mljekarovih kola. On mi reče: „Pa jučer ti je i sestra tako prošla. Ajde, idi kući. Vas još neće tjerati”. Izvede me na onu drugu kapiju i ja odoh kući. U parku je bilo mnogo naroda. Kod kuće nađem mamu i Jovanku. Rekoše mi da povremeno dođu namiriti krave, da su inače kod Roberta i da tamo na tavanu spavaju pa ću i ja tako. Sad neće morati dolaziti kući jer ću ja tjerati krave na livadu. Ujutro, nešto smo pojeli, još za rose mama mi pomogne odvezati krave. Zamotala mi nešto za jesti i natočila mi flašu mošta. Toga dana čuvao sam krave sa Živkom Popovićem, Južinom Kelemenom, Zvonkom Petrovićem i Blankom Majn. Bila je nedjelja.

Podijelili smo hranu koju smo ponijeli i na kraju smo pili mošt. Vrijeme smo trošili u svojim uobičajenim razgovorima, igrama i dosjetkama. Dođe vrijeme da se ide kući. Ja sve usporavam oko prikupljanja krava da bih išao posljednji, što kasnije. Blanka ode na svoju stranu, prema donjem kraju, a na drugu stranu vodi Juži, pa Živko i Zvonko za njim. Izlazim na suhi, prašnjavi put. Sada krave idu nešto brže. Oni ispred mene su već dobro odmakli, vidim

ih na brijegu na okuki, a ja sam još na putu u livadama. Kad sam došao pod ograde, skrenem sa puta na našu zemlju pa uz vinograd u malu bašću.

KOMŠIJA ME VODI U LOGOR

Bio je sam početak oktobra '42. Ljesa je otvorena otkako sam jutros tuda izašao iz dvorišta. Krave prolaze ljesu, prelaze veliku bašću, pa drugu ljesu i skreću u štalu. Ja sam nekako malo zaostao, kad, prije nego što ću skrenuti prema štalskim vratima da povežem krave, iz naše kuće izađe Pepa Moćnik. Vrata kuće su širom otvorena. Oba krila. U kući se prema svjetlu prozora vide neki ljudi. To me uplaši. Pepa me svojim frfljavim govorom pita: „Gdje si do sada”? „Pa vidiš gdje sam. Čuvao sam krave”, odgovorim ja bez nekog respekta, kao što ga prema njemu nikad nisam imao – bio je kokošokradica. „Ajde, uzmi odijelo i idi u logor. Evica i Jovanka su već tamo”, reče mi. Produžavam u kuću, krave nisam svezao. Prelazim prag. Pepa ide za mnom. Tu sjede neki nepoznati ljudi. Piju rakiju. Nasred kuhinje je naslagano nekoliko vreća žita. Pepa me na neki način predstavi i pita ih gdje je moje odijelo. Netko reče: „Mati ti je ostavila odijelo kod Tregnera. Ovdje nema više ništa tvoje”. Vratim se u ganjak i predem preko puta u Tregnerovo dvorište pa u kuću. Već je sumrak. Teta Anka mi daje odijelo i braon cipele,

Park-logor u Grubišnom Polju, slika iz perioda između dva svjetska rata

koje smo svojevremeno kupili jer ih njihov sin Lojzo nije više mogao nositi. Na cipelama su bijele, vunene čarape. Ne sjećam se što je bilo sa vešom. Kad sam se obukao, ona reče svome mužu Slavku: „Evo, gotov je. 'Oćeš ga ti odvesti'? On nešto odgovori potvrdno (govore češki) i on mi reče: „Ajmo”. Odvede mene moj komšija, onaj što je prije šest dana sipao ustašama rakiju iz one zelene pljoske kad smo Jovanka i ja prestravljeno i paralizirano gledali u cijevi ustaških pušaka, a Dalmatinac Marijan, koji nas je poznao par mjeseci, raspravljao se sa ustašama. Dovede me do one kapije parka-logora, kroz koju sam netom izašao, pa ode. Park je pun svijeta. Malo je mjesta i za sjesti.

Nadēm mamu i Jovanku. One su sebi napravile ležaj uz jedan od kestenova. Uz njih ležaj imaju kuma Milka i baka Pricina. Mama plače i grli me. Pričam joj kako sam prošao i došao. (Kasnije sam razmišljao kako me je taj naš komšija mogao sakriti, da ne idem u smrt. Saznao je i vidio da su mnogi već poubijani. Znao je da nas sada tjeraju u smrt, međutim, nije me sakrio). Ima u tom parku i nekoliko sijalica. Odjednom kuma Milka kaže mojoj mami: „Eno, kumo, gori Sveti Đurađ (crkva)”. Mama se propinje, gleda, a ova će opet: „Ma, je l' ne vidiš kako gori? Gle!” Mama je jedva uvjeri da je to sijalica, pa da joj se čini jer je u pravcu crkve. Svijet uglavnom šuti ili tiho pričaju. Povremeno dolaze ustaše i odvođe muškarce. Ustaše se deru, porodice plaču. Čuju se pucnji i jauci iz predstojnikovog stana. Čujem komentare: „Tuku ih i ubijaju. Kad ih sve poubijaju, doći će po druge”. Tako potraja do jutra. Stalno odvođe, stalno se čuju jauci i po koji pucanj. Spavanje je neugodno, zemlja tvrda, pod nama je samo krpara i imamo nekakve pokrivke. I zima nam je iako „spavamo” obučeni. Slušam komentare o tome kad su na ulasku u park oduzimali novac, nakit, novčanike, prstenje, džepne noževe... Dva zahoda u dvorištu iza Sokolane stalno su zauzeti. Stalno se priča kako se nema gdje vršiti nužda. Imali smo nešto kruha, ali sad nastaje žed. Donose vodu iz bunara kod škole i iz sudskog dvorišta, ali to nije dosta. Jadne majke i bake tješe, ljuljkaju malu djecu. To je sve što im mogu učiniti. Stalno dolazi neki novi svijet – neke sa zavežljajima istovaraju iz kola, neki ulaze u logor sa culima, koje nose u ruci ili na ramenu. Jedna baka prepoznaje ustašu koji je dotjerao grupu žena i djece, oslovi ga imenom pa plačući upita: „'Esi li će vidio mog Iliju”? Ovaj se, kao, nasmija pa veli: „Eno ti ga leži gore kraj linije (prospeke) u šumi. Neće nikuda, ne boj se”. Jadna plače, ostali se oko nje zgedaju.

Torturu Srba i tjeranje u logor Grubišno Polje iz Velike Peratovice opisale su nam Sava Lalić, rođena Lalić, i Smilja Petrović, rođena Gazibara, obje iz Velike Peratovice.

Svjedočenje Save Lalić

Razgovaramo danas, mjesec novembar 2005. godine, sa gospođom Savom Lalić, rodnom iz Peratovice, rođenom 22.12.1920. godine.

Razgovor vodi dr Milan Bastašić, rodnom iz Grubišnog Polja. Kao tehničko osoblje prisutan je Stevo Đukić

M.B. Gospođo Savo, recite mi, molim vas, činjenica je da je čak poslije rata nađeno nešto košćica i kostiju na jednom mjestu, u šumi povrh Grubišnog Polja? Kažu da su to bili ostaci žene i djeteta Ivana Drvenkara. Budući da se radi o vašoj sestri, dajte mi, molim Vas, ispričajte kako je ona, jadna, i to dijete, kako su oni stradali? Kažu, ona je navodno išla iz Grubišnog Polja svojim kolima i konjima, i da je mala bila tu sa njom. Šta se kasnije dogodilo, ne zna se.

Vi, otprilike, znadete šta se dogodilo. Je li istina da je njezin muž bio Hrvat?

S.L. Jest.

Je l' istina da je on dobio poziv i da je otišao u hrvatsko domobranstvo?
Jest.

Ona je sa djetetom ostala kod kuće, imali su lijepe konje i kola. Jednoga dana se vraćala iz Grubišnog Polja sa malom. Šta se onda dogodilo?

Evo, vidite, kako se sve odigralo. Nas su pokupili i tjerali u logor četrdeset druge godine. Odredili su nju da vozi narod u park u Grubišno Polje. Tuj sam i ja bila sa dvoje djece.

Istrpala nas je u parku i ona se vratila. Ustaša, neki Adžarević, sjećam se dobro, jednog je konja, firenca, uzeo za obradu i rekao da se ona okrene, da se vraća kući. To je uradio zato što joj je muž bio Mađar i u domobranskom ratu. Tad se ona vratila. Ja sam otjerana do logora Sisak. Najprije u Jasenovac, pa su nas iz Jasenovca vratili u Sisak.

A zašto su vas otjerali u logor?

Nemam pojma radi čega. Prvo su nam ljude pokupili, osmi dan su došli pa pokupili nas žene. Mlađe su išle trgat' kuruze. Do podne su trgali kuruze, natrpali i odvezli za Grubišno Polje, a jedni su zašli zavrh sela i kupili i tjerali crkvi.

A je l' bilo tamo još kakvih Mađara, Hrvata?

Ivan Drvenkar, otac male Ivanke

Ne, samo Srbi i Bosanci, koji su dotjerani iz Bosne a podijeljeni po selima kod nas. Te su kupili, a tuj su bile samo žene.

Kad smo mi došli, vidim da tu dolaze oni koji su u domobranima da vade porodicu. Meni niti se svak javlja, nit' se sestra javlja. Ništa ne znam dok se nisam vratila kući.

Kad su vas pustili iz logora?

Četrdeset i druge, odma' nakon tri mjeseca. Kad sam došla u Grubišno Polje, onda sam čula da mi sestre nema, da je u'vaćena, da ju je Franjo Horvat u'vatio kod svoje kuće. To mi je pričala ona, kako se zvala, ona Šovka.

Šovka?

Šovka. Da, ona mi je to rekla. Ona me skrenula u svoju kuću, pa mi dala jest'. Bilo je nas pet-šest žena.

U Grubišnom Polju?

Da, u Grubišnom polju.

I onda smo tu nešto malo jele, pa krenule kući. A od Šovke 'čer mi je rekla da je Franjo moju sestru ustavio i skin'o je s kola taj dan, i da je vadila kod njih krompire, i kažu da je ubita.

Ana Lalić, udana Drvenkar,
majka male Ivanke

Tako ja o toj sestri nisam znala tačne podatke do '45. Četrdeset pete bio je debeo snijeg. Dobijem ja poziv da se javim u Daruvar Okružnom sudu, da budem kao svjedok. Tu je bilo nas 12 svjedoka. Tu je bila i nekak'a Preradović, mislim da se zvala Mileva, Srpkinja (ona se udala u Viroviticu). I ona je bila na sudu. I kako je ko uš'o u sudnicu i dav'o izjavu, tako je ostaj'o, nije iš'o van, nego sjed'o na klupu i sluš'o kako će svjedoci pričati. Ja sam bila prva i kad su Franju pitali da li se slaže sa svjedokom, znači sa mnom, on kaže: „Ne, ona će lažno govoriti pošto joj je Ana rođena sestra“. Ja

sam tražila od suda riječ, on je dozvolio. Rekla sam da ću govoriti ono što sam čula, i znam tačno da bi, da sam vid'la šta je bilo sa Anom, prošla i ja kao Ana. Na tom sam i ja dobila riječ.

I vi govorite da ste čuli to, a „da sam ja vid'la to, ne bi ni mene bilo“?

I onda sam ja kazala ono što sam znala, a poslije mene je kao svjedok došla ona djevojka što je kao moja sestra kod njih vad'la krompire.

Recimo, ako bih vam ja rekao, primjerice, Mileva, ako bih vam ja rekao: Rada, rekao: Ruža, koje biste ime vi odabrali?

Čujte, samo kad bi' nju vid'la, lice. Znaite, kod Preradovića, Boško s materine strane, kod njega je bila na stanu, pa se vi nje sjećate.

Da nije to Matušićeva bila?

Prije će biti Ruža Matušić.

Dobro, mi ćemo pitati Dragicu Preradovića, a njezina je mama živa, i baba.

Sad vi nama samo nastavite. Dakle, ona je stanovala kod Preradovića, a došla Franji gore raditi.

Da, ona je kao radnica bila 'vamo gore, u najmu bila kod nji'. Išla u nadnice raditi. I onda je ona svjedočila. Kaže da je sestra vad'la krompijere i da joj cjeli dan ništa nije dao jesti.

Tvojoj sestri?

Da, mojoj sestri. Kaže da joj je dijete bilo zaključano u sobi Franjinoj i sutradan, kad su doručkovali, pustili su iz zaključane sobice tu svoju sestru, i išla je s njima vadit' krompijere. Pred podne, ta Matušićka veli, (ona i još jedna žena, kad su došli na vrh, tu su bili najdulji redovi), oni su njoj rekli, šapnuli da kroz kuruze šmugne, da uteče jer nije bila daleko šuma. Moja sestra pokojna je odgovor'la: „Neću svoje dijete ostaviti“. „Djetetu neće biti ništa, samo vi bježite“, rekle su joj. „Ne mogu“, rekla je moja sestra. I to oko tri sata popodne...

I to sve je ova Ruža čula?

Sve je Ruža čula, jer je tu kopala. I kad su bila tri sata popodne došao je stariji sin Franjin i reko Ani da ide kući. Ona je rekla: „Zašto? Neću. Kad svi drugi budu išli, ič'u i ja“. A on kaže: „Ne, ne, tata je reko da idete samo vi“. I ona je otišla sa tim njegovim starijim sinom. Ovi, kad su prestali vad'ti krompijer i došli kući, Ane i djeteta nije bilo.

Kad su došli kući Ane nije bilo?

Ni Ane, ni djeteta. Nije bilo ni Franje. Bila je ispečena pogača za jauznu. Oni su došli iza Ane. To je bio dovršetak vađenja krompijera.

I onda je domaćica, Franjina žena, iza oraja donijela jabuka pa su jeli i tucali. Ustala je, veli, i smiju se. Kaže da su bili Franjo i Adžarević (taj što je nju pustio da ide kući), peru ruke i vele (tako je ta svjedoč'la) da su im ruke krvave bile.

Tada sam saznala sve kako mi je sestra prošla, od te Ruže. Tu sam saznala kako je prošla. Onda nakon jedno devet godina, poslije rata, dođe neki Smolčić Pavo i meni donese ključeve iz fertuna i ovu košuljicu. Kaže: „Ja sam to uzeo i nikad nisam imao prilike da dođem, da te odvedem na mjesto gdje je Ana zaklana“. On mi reko da je zaklana.

On je mene doveo na to mjesto, a tu je bujad visoka. A on je, taj Pavo, tako mi je reko, išo tu u drva, pa je napiso A i D, da se znade đe su ona

Ivanka Drvenkar

moja i ta mala zakopane. I tamo nisam ja ništa zatekla. Samo jedno rebarce. A on kaže da je, kad je došao i kupio tu drva, našo nogu i od male ruku i lijevu nogu. Kaže da je još bilo nekih kosti i krpica, a te ključke od njezinog ormara i od mog ormara (jer ja sam tamo prenijela robe, jer sam vid'la da je tamo ofanziva, a ona neće bježat' jer je u Hrvatima) sam poznala. I ja velim: „Što si mi to treb'o nosit i dat'“. Tačno znadem kako je ta moja sestra prošla, da je zaklana time, jer ova mi je svjedočila da su ruke prali od krvi. Uglavnom sam čula da ju je ovaj našo i đe je nađena mrtva.

On nije objašnjav'o na osnovu čega je on zaključio da je zaklana, neg' je rek'o da je zaklana?

Da. I ovaj, čim se dođe na vrh Grubišnjog Polja, da, put kud se s'lazi bio je dolje lijevo.

Koji to Smolčići, đe su ti Smolčići živ'li? Taj Smolčić? Kako kažeš? Pavo?

Oni su bili... Znaš đe su bili Lolići, u Maloj Peratovci?

Znači, tu su oni bili?

Pavo Smolčić. Oni su bili hrvatska familija. Kod Rogića, onog Joze, tujka je on živio.

Zašto su oni tjerali dvoje djece i ženu, vas, u logor?

Zato što sam Srpkinja. Da nema Srba.

Koliko ste dana bili u logoru?

Tri ned'lje.

U Grubišnjom?

Bila sam dan i po'. Taj dan kad sam otjerana, prespavala i drugi dan po podne do dva sata. Onda su nas oni tjerali na stanicu u vagone, one stočne.

I tuj su nas natrpali sveđno k'o stoku.

I tamo, kad smo došli u Jasenovac, tu su nas držali zatvorene. Tuj su žene ludile, lupale... Šta sve nije bilo. Nisu nas više mogli potrpsti.

Onda su nas odvezli u Sisak.

Da, da. Onda su nas žene ošišali, natjerali u stroj i pitali koja je žena noseća. Bila ona od Aleksić Laze. Još se nije poznalo da je trudna, a čela se prijaviti. Ona je bila uza me. Ja i jedna Bosanka, koja je bila kod mene, mi smo je držale. Tude za mnom bila je i druga komšinka, od onog Đure žena, isto trudna. Nji' dvije nismo dali, ona Bosanka i ja, da se prijave. I ona je držala ovako kecelju, a ova se nije udebljala i tako su one ostale 14 dana. I jedan ustaša primjeti i kaže da joj „majku srpsku“. Kaže: „Kako ti ostade, đes' bila kad sam kupio one trudne“?

Te su se vratile, uprav' na Novu godinu, iz Siska. Vrat'le se iz logora. Jedna je rod'la drugog mjeseca, jedna u trećem.

Recite, molim vas, kad su vas dotjerali iz Peratovice u Grubišno Polje u park, je l' tu bilo puno svijeta?

Uh, bilo je dosta. Kako da ne!

I isti dan su vas sve strpali u vagone?

Nije isti dan. Sve su strpali da nije niko ost'o. A koga su poslije dotjerali, ja ne znam.

I sad smo nekako zaokružili. Kad ste došli iz logora, onda ste svratili kod te žene Šovke, njoj ste ispričali, ona vas je nahranila.

Nisam ja ni znala đe je ona, nego slučajno – ona nas je vid'la, pa nas je skren'la.

Dobro, hvala.

Dajte, recite nam, pošto je uglavnom taj srpski živalj tjeran, ubijani su ljudi i td, kad ste se vi vratili iz logora, kad se konačno završio rat, pa kad ste vi gledali tu vašu Peratovicu, idete u Grubišno i vraćate se, koliko familija se, ono, što veli, vratilo? Odnosno, netko je možda i ost'o ili otiš'o ne znam kuda. Koliko se tih familija vratilo u toku rata?

Ja znam, to je bilo brojčano, da su navrh sela neki Trbovići, pa onda Manojlovići. Taj Manojlović je imao dva sina. Ta su oba sina ubijena kod kuće.

Koliki su dečki bili?

Jedan je bio oženjen, a jedan je bio pred vojsku, tako, oko 14-15 godina.

A šta im je sa ocem bilo?

Ubita je i mama, i svi su ubiti. Ta cijela familija je poubijana.

Znam one Parmake. Da, i Jovana Parmaka cijela porodica je poubijana. Od one Bojane što je bila za Jelenićem. Ta je jedina ostala. Ta je bila sa mnom u logoru.

Koliko je bilo članova u toj familiji?

Bilo šest, a nji' petoro je poginulo. Dolje još nekakvi Stojan. Dolje su bili Kosanovići. Kosanovići su svi bili internirani za Srbiju. Bili Kosanovići, Lalići, Dekići. Ti' je bilo dosta, pa su došli tujka u Jarak, u dvije kuće.

Ja ne znam. Kako su ih zvali?

Milu su zvali Milić, a ovog u selu Đuru su zvali Đurić. Đurić je bio građan, za građane ne znam.

Tko je još, koga se vi sjećate, ubijen?

Ankica Kašića, sestra od Steve i Pere.

Otac im je bio Kašić Stojan, majka Darinka. Pred majkom zaklana.

U kući?

Da, da. Bila izbodena sva. Kažu da je bila jako lijepa.

Koji dan se u Peratovici to dešavalo?

Ma odma' prvih dana listopada. U Maloj Peratovci, Lolića Vase i Ljubice dječaćića, imao 13 godina, su ubili i tri dana nismo znali za njega.

Ivanka Drvenkar

Znate li možda Lužajice? Lužajici su te subote prije nego su partizani napali, klani i ubijani... Ustaše su neke Lužajice potjerali sa stokom i sa svinjama, te subote uoči napada na Grubišno Polje.

Može biti. To su bili samo Lužajici.

Ne znam jesu li oni koga i ubili gore taj dan il' su ih sve poćerali. Ja ne znam. Rekli su da se nikad nije saznalo za Petra Lužajica.

Ja sam gled'o kad su ih ćerali o'zgo. Sjećam se slike.

Savo, recite, bili ste na suđenju Franji Horvatu. Da li vi znate da je još netko od ustaša odgovar'o za taj poklani i poubijani svijet i otjerane u Jasenovac? Da li ste vi ćuli da je netko poslije Drugog svjetskog rata, ili u Drugom svjetskom ratu, netko od Srba ubio nekog od Hrvata, ubio neko katolićko dijete, da li je još negdje netko odgovarao?

Kako b' ti ja to sad odgovor'la? Ko će od Srba (Srbi se napatili), kad Srba nije ni bilo? Pobijeni su ovdje i po logorima u Jadovnu i Jasenovcu i svuda. A mi, koji smo ostali, pravili smo bratstvo i jedinstvo. Nam' je Tito opet pomog'o da stradamo u ovom ratu.

Znate, kad sam ja nekada ovako s nekima razgovarao, raspravljao, pa i javno govorio, ja sam onda u par navrata rekao da za sve to vrijeme kada su klali taj nedužni srpski narod i tu nejać, nijedno katolićko dijete na Bilogori nije palo od srpske ruke. A oni sada poćinju vikati: „Srbi se boje revanšizma!“ Od koga? Šta smo mi to napravili da vi nas ponovo poćinjete ganjati?

Pored zaklane sestre Ane, Savi Lalić je tih dana ubijena i druga sestra, koja je bila udana za Rekića u Sibeniku.

Tako je svoju žalosnu životnu priću završila Sava Lalić, roćena sestra stradale Ane Drvenkar i tetka male Ivanke.

Vrijeme je učinilo svoje, pa nam je umjesto Ivana Drvenkara, oca male Ivanke i Aninog supruga, izjavu dao Ivanov sin iz drugog braka Josip, Joško. On živi u Kaću kod Novog Sada. Otac je troje djece. Tu mu živi i sestra, udata u porodici Ujvari. U širem razgovoru Joško je iznio nekoliko podataka o svojoj rodbini u Grubišnom Polju, od kojih sam neke poznao, a za neke znao da su postojali. Reće mi da su njegovi porijeklom Mađari i da je njegova pokojna mama iz kuće Vimer, a sa Furjanima je preko bake Elizabete u uskom srodstvu. O stradaloj sestrici po ocu i prvoj supruzi svoga oca puno toga je ćuo i ćesto se o tome prićalo i u porodici i široj rodbini. Najviše je saznao od mame. Otac je bio dosta ćutljiv i o toj tragediji svog prvog braka gotovo da nije prićao. Ivan je bio svirac violine, živio je u Lonćarici. Sa svojim društvom išao je po selima u raznim prigodama svirati. Tako je odlazio i u Peratovicu gdje je u jednoj prilici „oteo“ Anku iz njezinog prvog braka i doveo je kući u Lonćaricu. Radi

neugodnosti koje su uslijedile, Ivo i Anka odlaze u Beograd. Tu je Ivan izučio za molera i soboslikara. Negdje 1936. ili '37. rodila se Ivanka. Pred Drugi svjetski rat Ivan je često pozivan u rezervu, život je postajao sve skuplji i teži, konačno odlazi u rat. Beograd je bombardiran. Ana sa malom Ivankom odlazi svojim bogatim roditeljima u Peratovicu. Oni su imali lijepe konje sa gizdavim amovima i nova lijepo napravljena kola. Joško mi čak pokušava dočarati poseban zvuk točkova tih kola, kako ih je iz opetovanih priča on doživljavao. Joškova mama je slušala priče o tome da je Ana vadila krumpir kod Franje Horvata. Radila je to skoro sedam dana. U pričama je bio septembar mjesec, godina je 1942. Kad je bilo vrijeme vađenja krumpira, Ana je vozila mljeti nešto žita u mlin-vodenicu kod Njarija. Mala Ivanka se vozila sa njom. Sa toga puta se one nisu vratile. Mnogo puta Joško je slušao mamine priče sa suvremenima, uglavnom rodbinom iz Grubišnog, da je Franjo Horvat otjerao svojoj kući Anine konje i kola i u njima Anu i malu Ivanku. Navodi i priču da je Horvat nekome nudio da konje i kola proda. Tu spominje izvjesnog Ranka Popovića. U to vrijeme, Joškova buduća majka vraća se iz Poljana svojoj majci Elizabeti Vimer, da ova ne bude sama, jer joj je prije par dana ustaša Mirko Markota zaklao sina. Poslije toga, Franjo Horvat je, po riječima Joškove mame, došao reći baki Emiliji da on to sa njenim sinom nije učinio. Istjerala ga je van iz kuće. Sjeća se Joško mamine priče da su Ana i Ivanka odvedene u šumu na vrh Grubišnog Polja i tamo zaklane, jer je netko našao nekakav dio odjeće od male. Joškova mama, po njegovom pričanju, bila je potpuno uvjerena da je to gnusno djelo učinio Franjo Horvat. Jednom prilikom je rekla Jošku da sad zna kakav je bio deda Horvatovih dječaka, ali da se on može i dalje sa njima igrati i družiti. Joško nigdje ne spominje nekog drugog ustašu, suučesnika. Navodno je Horvat tuda patrolirao i kad je vidio Anu i kola, naredio je da ide sa njim. Jošku je mama ispričala da je Franji Horvatu suđeno u Daruvaru. Da je svjedok bio i Ivan koji je kasnije pričao da je Horvat za to nedjelo bio u Daruvaru javno obješen i da je imao još putra na glavi.

Ivan Drvenkar bio je u toku rata pozvan u hrvatsko domobranstvo i dok je on služio takozvanoj Nezavisnoj Hrvatskoj, oni mu zaklaše ženu Srpkinja i kćerkicu polutanku. Oženio se poslije rata iz porodice Vimer. Ivan Drvenkar, Mađar po nacionalnosti, negdje poslije Hrvatskog proljeća 1971. godine, pod dojmom obnovljenih sjećanja na tragičan gubitak kćerkice i prve supruge, zaklanog šurjaka, brata druge supruge, također Mađara, te mučko ubistvo bratića, isto Drvenkara (ubile ga ustaše i domobrani u Kišovom dvorištu u Grubišnom Polju 1943. godine), odselio je iz Grubišnog. Nastanio se u Kaću kod Novog Sada 1972. gdje je dvadesetak godina kasnije umro i on i supruga. U Kaću mu žive porodice sina i kćerke sa unučadi.

Ovoj tužnoj priči moram dodati jednu snažnu i značajnu istinu za istoriju Bilogore. Dostupni su podaci o imenima i prezimenima DESETINA UBIJENE I ZAKLANE SRPSKE DJECE, MALOLJETNIKA u Grubišnom Polju, bilogorskim selima, logorima Jasenovcu i Sisku u četiri godine Drugog svjetskog rata. U tome istom razdoblju, u kome su, kako znamo, Srbi opstali kao nedoklani narod u otporu za opstanak, NITI JEDNO KATOLIČKO DIJETE NIJE PALO OD SRPSKE RUKE! ZAKLANA JE, opet istini za volju, JEDNA DJEVOJČICA, po vjeri i nacionalnosi POLUTANKA, ali da se zna – ZAKLAO JU JE HRVATSKI USTAŠA, KATOLIK, NE SRBIN PRAVOSLAVAC.

Izjava Smilje Petrović

Već u aprilu 1941. godine ustaše su otjerale neke muškarce u Grubišno Polje. U ljeto, negdje u avgustu, veliki broj srpskih porodica iz Peratovice protjeran je u Srbiju. Na primjer, svi Kosanovići, naše komšije, tada su otjerani iz svojih kuća. Tokom cijele 1941. i 1942. godine ustaše često dolaze u selo. Nekoga isprebijaju, nekoga otjeraju, a ostale zastraše. Sjećam se da su aprila mjeseca otjerali učitelja Ivu Bastašića, koga smo mi zvali „gospodin Jovo”.

Krajem septembra 1942. godine ustaše su otjerale moga oca Vasu Gazibaru, Đuru Parmaka i Adama Petrovića. Nismo znali šta se sa njima dogodilo. Đuro Gradijan je bio ustaški rojnik u Peratovici, a njegov sin Ivan ustaša. (Da bude jasnije, Đuro Gradijan i Smiljin djed Sava su od brata i sestre djeca, a Savina majka je Hrvatica.) Đuro Gradijan prolazi kroz dvorište Gazibara, a Ana Gazibara, Savina žena, moli djevera Đuru da Vasi odnese pogače jer su ga maloprije otjerale ustaše. Vasi je rekao Rade Urenjak da ga traže ustaše i da odmah ide sa njim. Taj Urenjak, inače neka hrvatsko-katolička sirotinja, othranjen je u kući Gazibara. Tako je Vaso otišao, a nije jeo pogače koja mu je bila namijenjena. Ana reče rođaku Đuri: „Ti znaš gdje je Vaso. Oduzi mu pogače”. „Eno Vase, pije sa ustašama”, nasmija se Đuro kroz nos.

Sljedeći dan su došle ustaše, istjerali nas iz kuće i potjerali u logor u Grubišno Polje. Iz gornjeg kraja Velike Peratovice do naše kuće dotjerali su familije: Mikeliće, Vudrage, Rekiće, Zagorce, Aleksiće, Petroviće i Crnokrake (tih se sjećam). Bio je i Vaso Trbojević sa porodicom, pa sin Ljubotina i otac, odrasli Aleksa sa ženama i djecom. Istjeruju nas iz kuće: djeda Gazibara Savu, Gazibara Aleksu (djedin sinovac bez roditelja), Anu, Pavu i djecu, moju sestru Milku od pet godina i mene (Smilja) sa devet godina. Moj brat Pavle bio je u partizanima. Na putu u Grubišno Polje neku djecu su stavili u zaprežna kola. Bilo je u Peratovici i Kozarčana, samo žene i djeca. I njih kupe i tjeraju zajedno sa nama. Dvije žene su se sakrile u kukuruze i nisu došle u logor, a kad smo se

vratili iz logora našli smo ih, sa još deset do petnaest žena i muškaraca, ubijene i bačene u pralo. Složeni su u pralo kao snoplje.

Ostali idu pješice sa culima. Dalje kupe porodice Trbojevića (Sava i njeno dvoje djece), Novkoviće (supružnici Jelena i Đuro), Parmak Jovana, sina mu Dušana i snaju Boju sa malim muškim djetetom. Kupe usput koga god nađu kod kuće. Vručina je velika, prašina, žeđ, pa i glad. Stižemo u šumu Obrovi. Iz pravca Dapčevice i Brđana ustaše tjeraju kolonu naroda. Čujemo nekakvu pucnjavu iza nas, u pravcu Male Peratovice. Ustaše nas požuruju, viču. Navodno da su to pucali partizani (saznali smo kad smo se vratili iz logora). Ulazimo u vrh Grubišnog Polja. Kolona staje pred kućom Franje Horvata. On stoji pored mitraljeza koji je na njegovom mostu. Tu stojimo neko vrijeme. Stariji su govorili da su ustaše raspravljale da nas gone u Bobića sokak, prema Kagincu, spominjući i Kiselov jarak, a tu su koji dan ranije poubijani Srbi – žene, djeca i starci iz gornjeg kraja Grubišnog Polja. Ipak krećemo dalje. Dolazimo u centar mjesta, pa u park. Ne sjećam se detalja, ali znam da smo bili u parku. Tu smo i spavali, ne znam koliko noći. Dan ili dva kasnije tjeraju nas prema željezničkoj stanici. Kolona je dugačka. Držim sestru Milku za ruku. Tu mi je cijela porodica. Dolazimo do marvenih vagona u koje nas utjeruju. Kako se penjemo u vagone, tako nam iz ruku otimaju naša cula – udare po ruci, a culo ispadne. U mojem malom culu imala sam tatine i bratove slike i nešto moje odjeće. To mi uzeše. U vagonu nas ima puno. Ne možeš niti da sjedneš ni da se okreneš. Vručina je velika, žeđ velika, sve je pakleno. Tako smo stigli u Jasenovac. Vlak stoji na nekakvom mostu. Ne znam koliko dugo smo tu stajali. Otvorili su vrata vagona. Iz vagona do nas izašao je Trbojević Stevo da uzme vode iz rijeke Save. Njegov vagon bio je van mosta. Ustaše su ga ubile. To je bilo po danu. U vagonu pričaju kako su Stevu ubili. Vagoni su zatvoreni. Stižemo u Sisak predvečer. Istjeruju nas iz vagona, tjeraju u prostor ograđen žicom. Tu su nekakve nadstrešnice. Odvajaju starije ljude, žene od preko pedeset godina i sve bolesne. Njih tjeraju nazad u vagone. (Ti stariji i bolesni vraćeni su nazad u Jasenovac i tamo umoreni, opaska MB). Ostali su mlađi od pedeset godina, žene i djeca. Ima i po koji muškarac. Tu spavamo. Preko noći je pao snijeg. Počeli su da odvajaju djecu od odraslih, bez obzira na starost – od beba pa dalje. Nas djecu smještaju u pravu baraku, ima drvene zidove. Svi plaču. Majke i ostale otjeraše, a mi ostajemo u baraci. U Sisku su nas ošišali do glave. Tjeraju nas u kupatilo gole i bose, muške i ženske. Puste toplu vodu, a poslije kupanja izađemo iz kupatila i napolju goli čekamo na veš sa parenja. Vani je snijeg.

Jednom prilikom provučem se ispod žice pa odem u njivu i donosim trule bundeve i polutruli zeleni paradajz. Po pričanju starijih, ja sam odlazila prema Petrinji. Koga sam srela, tražila sam 'leba. Jednom me pri povratu zatekao ustaša i ošamario me da sam se zaniijela.

Daju nam čaj i po parče 'leba, možeš kroz njega da vidiš. Bebama dajemo samo čaj. Mi, veće djevojčice, ih hranimo. To traje, otprilike, možda i više od mjesec dana. Sad opet uzimaju djecu od šest do dvanaest godina. Ja držim sestru za ruku i ne ostavljam je. Trpaju nas u vagone. Stižemo u Zagreb. Tu su nas dočekale časne sestre sa kuhanim pasuljem i geršlom. Jedemo koliko god možemo. Tu je dosta djece stradalo. Pomrli su jer su se najeli toga pasulja i geršle. Ja mislim da sestri nisam dala da puno jede jer mi je grah izgledao nekuhan. Smjestili su nas preko puta katedrale i tu smo ostali oko mjesec dana. Hrana je bila dobra. Kupaju nas, dali nam odjeće. Bio je tu i Pavelić, ručao sa nama, slikao se. Kažu da je zato ručak bio gulaš sa rezancima. Tu je sa nama bilo i djece sa Kozare. Svaki dan dolaze neka gospoda i uzimaju djecu. Kažu da ih usvajaju. Htjeli su uzeti moju sestru, ali ja ne dam da se razdvajamo. (Radije su uzimali manju djecu jer nisu znali svoje poreklo, opaska MB). Poslije otprilike mjesec dana, nas, koji nismo usvojeni, trpaju u vagone i odvoze u Ludbreg. Tu nas smjestiše u nekakvu školu gdje smo ostali par dana. Donose mlijeko, kačamak, slanine, kobasica, svašta... Važno je da je bilo 'leba. Opet uzimaju djecu. Opet ne dam da se razdvojimo. Konačno nas uzima jedna djevojka iz Ludbreških Sesveta. Zove se Jalža. Ona se udaje pa hoće da netko ostane sa njenim roditeljima. Sestra ostaje u toj kući, a ja nedaleko od njih čuvam jednu djevojčicu, Maricu od dvije godine. Gazda se zvao Franjo Vrtuljak, a sestrin gazda je bio Franjo Butina. Tu smo bile skoro tri mjeseca. Krajem marta 1943. godine došle smo kući u Peratovicu.

Kad je Pava Gazibara, moja maćija i majka moje mlađe sestre Milke, došla iz logora raspitivala se za nas dvije. U Ludbreškim Sesvetama bilo je još usvojene djece, među njima su bila i još neka iz našeg kraja. Jedan dječak, negdje mojih godina, otišao je kući, ne znam u koje selo, sa nekim tko je došao po njega. Dječak je znao mene i Milku. Ja se ne sjećam kako se on zvao. Maćeha-mama je saznala da se on vratio, našla ga, a on joj je ispričao gdje smo ja i Milka. Jovo Jančija iz Velike Peratovice, Srbin koji se pokrstio, otišao je iz Peratovice 1942. godine u Grubišno Polje. Bojao se partizana. Maćija je nekako stupila u vezu s njim i on je došao u Ludbreške Sesvete po nas. Doveo nas je u Grubišno Polje. U Peratovicu se nije usudio ići. Doveo nas je do Đure Gradijana, koji je isto doselio iz Peratovice u Grubišno Polje radi partizana. Kod Gradijana smo bile par dana, a kad je maćija saznala da smo stigle, uzima nas od Gradijana i dolazimo kući. Mama Pava živjela je u Parmakovoj kući. Na našoj nije bilo ni prozora ni vrata, sve opljačkano. To je negdje konac marta, početak aprila 1943. godine. Saznajemo da je otac ubijen u livadama u Lončarici zajedno sa Đurom Parmakom, mojim tetkom, a Adam Petrović je ostao živ jer je bio Hrvat. Eto rodbinske pažnje katolika Đure Gradijana. Netko je javio ustašama da su partizani u crkvu Svete Petke dovezli municiju, pa

jednog dana vrše bombardovanja oko crkve. Tada nam je sve izgorjelo: kuća, štala, štagalj, kaćanica i nova kuća u gradnji. Nas tri smo odselile u mlin kod Smiljanića kuća (pravi mlin). Odatle odemo u gornji kraj Velike Peratovice. Tu smo bile bliže šumi. Smjestimo se u kuću Stijana Kosanovića – on je otjeran u Srbiju 1941. godine.

Uskoro stiže nekakva njemačka ofanziva. To je ljeto 1943. Maćija sa Milkom bježi u šumu, a mene šalje kod tetke Marice Grba jer je Maričin sin Đuro na radu u Njemačkoj. On je svojoj majci Marici poslao potvrdu da se nalazi na radu u Njemačkoj. Kod tetke sam ostala do 1946. godine.

U toj njemačkoj ofanzivi, kad su neki ljudi i žene tjerani iz Topolovice, mnogi su stradali. Nas je spasilo pismo. Nijemci su tu ostali par dana i prema nama su bili, kao, fini. Oni iz Topolovice – žena, muž i sin od sedamnaest godina – poubijani su niže groblja, iza jedne kuće sa suprotne strane groblja. Tu u blizini ubijeni su i Kašić i njegova kćer.

Svjedočenje Vukosave Đurić

Vukosava Đurić, rođena Preradović 1929. godine, kći Danice i Milana iz Grubišnog Polja:

Cijelu noć se jako pucalo u varošu, a ujutro smo prvi puta vidjeli partizane kako odlaze prema gornjem kraju, prema Peratovici. Više nije bilo pucanja. Nekoliko sati poslije odlaska partizana, prema gornjem kraju je otišla povelika grupa ustaša. Gledali smo ih kroz prozor. Neke smo i poznali.

Nije prošlo dugo kako su otišli, možda sat vremena, a u gornjem kraju opet počeo pucnjava. Bježimo sa dvorišta u kuću. Svi smo u strahu. Očekujemo što će se dalje događati, jer pucanje se sve bolje čuje, nekako je bliže. Vidimo da se ustaše vraćaju iz gornjeg kraja. Uskoro iza njih, posred puta, ide puno žena i djece, te poneki stariji čovjek. Sve Srbi! Tu su i naše komšije i rođaci. Među njima je i naš Stevo Preradović i njegova mama, naša strina Ana-Seja. Gledamo taj svijet, a nismo ni opazili da su ustaše ušle i u naše dvorište dok nisu počeli da lupaju u zaključana vrata, da viču i psuju. Mama im otvori, a oni odmah: „Izlazite van! Ajde, odma’! Brzo, nema nikakvog spremanja”! Pita mama kuda idemo, da nešto ponese za djecu. „Ništa vam ne treba”, galame i guraju nas preko praga.

Uđosmo u onu grupu naroda. Ustaše su svuda okolo, stalno nešto psuju, viču i smiju se. Teraju nas prema križanju. Mi smo zadnji i do križanja više nema Srba. Mandići, Šelovići, Brkići, Jagodići, Biškupi i Pejnovići su otjerani u Srbiju. Tako nas dotjeraše do Slavnića birtije i tu svi stadosmo. Ustaše stalno viču, valjda ima i pijanih, psuju nam majku srpsku. Počeše da se nešto između sebe raspravljaju pa odoše tamo dalje i staju u red. Oko nas ostade

samo njih par od kojih neke poznamo pa ih žene pitaju što će sa nama. Neki šute, a jedan reče da još moramo čekati pa ćemo ići kući. Žene plaču, a i djeca su se uznemirila, plaču. Amidžića žene pričaju da su ustaše gore poubijale babu Pavu i njezinu Cvijetu, pa Anu Miškovu, njenu kćerku, malu Milku i Aninu majku. Počese jauci i vrištanje djece. Svi smo u smrtnom strahu. Poslije nekog vremena dođe neki čovjek u običnom odijelu, bez oružja i poče da viče: „Prekinite sa plaćom! Tišina da vam kažem da idete kući. Idite svojim kućama i tamo budite”. Pođosmo kući, neke žene i djeca trče, neke plaču, a i djeca sa njima. Tako ostadoše živi svi iz kuća niže Miška Amidžića do križanja.

Nisu prošla ni dva, tri dana, kad opet evo ustaša i opet nas tjeraju iz kuće. Kažu da idemo u logor u park i da ponesemo samo najnužnije stvari. Nosimo svoje male zavežljaje što nam je mama dala u ruke: jastuk, krpice, ponjave, nešto odjeće i kruha. U parku ima dosta svijeta. Pred kapijom je ustaša. Ima više ustaša koji tuda šetaju. Iza nas dolazi još dosta naroda iz gornjeg kraja i Peratovice. Kad smo mi došli pred sama vrata parka, tu se nađe ustaša Stevo Žuljević, rodnom iz Rašenice. Mama mu se javila i on nas odvoji na stranu, dolje prema Vepšeku, i tu nas ostavi da čekamo. Poslije nekog vremena došao je sa nekakvim kolima i odveo nas u Rašenicu kod naše bake Cvijete Karavidić. Tu smo bili dva dana i onda smo sve četvoro (mama, brat Boško, sestra Božica i ja) otišli u Lončaricu kod Mišćevića. Tamo smo vadili krumpir.

Bila je ustaška ofanziva i tu na krumpirište naidoše ustaše. Među njima smo prepoznali Žalina iz Stalovice. On nam je rekao da ostavimo posao i da idemo kući u Grubišno. Vratili smo se u Rašenicu. Mama je odmah otišla u Grubišno, a mi smo, sve troje, ostali kod bake. Kako se mama nije vratila ni sutradan, nas troje stazom preko polja krenemo kući za mamom. Došli smo u sokak između Kulića i kuće Mitra Popare. Tu smo malo zastali, sjeli na travu i gledamo kako iz gornjeg kraja ustaše tjeraju svijet. Neki se voze, a najviše ih ide pješice. Na putu je velika prašina. Nedugo zatim vidimo da Edo Bartl, komšija preko puta, vozi mamu i još neku djecu u kolima. Istrčismo iz sokaka i nekako se uzveremo u kola. Boško je bio visok rastom (rođen 1928) pa mu mama reče da legne, a na njega smo bacili nekakva cula i krparu. Kad smo došli do križanja, vidimo veliki red – puno žena i djece kako sa svojim culima idu prema željezničkoj stanici. Bartl produži uz taj nepregledni red i doveze nas do vagona gdje istovarismo stvari. Tu se već žene i djeca penju u vagone, ubacuju ono sirotinje što su ponijeli. Mi se približimo jednoj grupi pred vagonom i popnemo se unutra. Jako je vruće, svi smo žedni, a vode nema. Strašno smo žedni. Djeca plaćući viču i traže vode. U tim vagonima smo došli u Sisak. Usput smo dobili nekoliko puta po malo vode. U logoru smo se našli sa bakom Cvijetom Karavidić, maminom mamom, i bakom Draganom Preradović iz

Lončarice. U Sisku su nas djecu odvojili od mame. Tako su uradili i sa ostalima. Potrpali su nas opet u vagone i nekamo odvezli.

Istrpali su nas iz vagona u nekom mjestu. Božicu i mene iz grupe djece uzela je porodica Cinzek Josipa i Kate iz sela Prečec, a Boška su odveli u selo Gornjak. Naš bratić Stevo Preradović odveden je u selo Predavac.

Poslije tri mjeseca, po sve Preradoviće došla je Stevina mama, naša strina Ana Preradović-Seja, rođena Stanković. Mama nije došla jer je bila bolesna.

Svjedočenje Jovanke Curavić: Moje sjećanje na pogrom srpskog življa u Hrvatskoj 1942.

Jovanka Curavić, rođena Bastašić 1926. godine, kći Evice i Luke iz Grubišnjog Polja, svoju izjavu je napisala u Torontu, Kanada, 26. novembra 2008. godine.

Pod kraj avgusta 1942. ustaše su sakupile preostalo srpsko življe iz Grubišnjog Polja i okolice i dotjerali ga poput marve u park kod crkve. Pored mene, Jovanke Curavić, rođene Bastašić, bila je i moja majka i moj nejak brat Milan. Drugi dan su ustaše dotjerale još puno naroda. Bilo nas je ukupno oko 300 duša. U tom ljudskom metežu sam prepoznala Ranku Bobić. Saznala sam da je bila na strijeljanju i nekim čudom ostala živa, bježeći kroz kukuruze u šumu. Njena majka i braća Milan i Ranko nisu preživjeli strijeljanje. Ranka se skrivala u šumi, ali su je ustaše nedugo zatim pronašle i dotjerale sa ostalima pred crkvu. Sjećam se da je imala veliku ranu na desnoj nozi, ali joj nitko nije pružao pomoć.

Tu, u parku pred crkvom, na goloj zemlji su nas držali dva dana i dvije noći.

Nakon dva dana i dvije noći, razdvojili su djecu od žena i djevojaka (mene i majku na jednu stranu, a našeg Milana na drugu), ukrcali su nas u marvene vagone i odvezli u Jasenovac. Sjećam se dobro da je u vagonima bilo slame pomiješane sa životinjskim izmetom. Kad smo došli u Jasenovac, svi smo se iskricali osim Ankice Nikolić (tada djevojčice od možda pet godina) koja je ostala plačući – obje su joj noge bile u gipsu, te nije mogla hodati. Sjećam se da je tada jedan od ustaša došao (možda se sažalio, možda je i sam imao nejaku djecu...) i na rukama je iznio iz vagona. Cijelim putem i nakon iskrčavanja u Jasenovcu nismo mogli doći u kontakt sa Milanom.

Noć u Jasenovcu smo proveli pod vedrim nebom.

Sutradan je došao njemački vlak sa puno njemačkih vojnika. Nekoliko njihovih oficira nas je obišlo i dobro pogledalo. Potom su zaključili da se radi o zdravom i za rad sposobnom narodu, te su rekli da sve treba otpremiti u Sisak

i Njemačku na rad. Istog dana su nas, sposobne za rad, vlakom prebacili u Sisak. Djeca su vjerojatno ostala u Jasenovcu, jer Milan nije bio transportiran sa nama. U Sisku smo ostali, takoreći pod vedrim nebom, oko dva i pol mjeseca. Uvjeti su bili neljudski: jednom dnevno smo dobijali nekakvu kukuruznu juhu (katkad bi koji sretnik našao komadić krumpira) i komadić kruha. Povremeno su nas sve zajedno stavljali pod tuš i rezali kosu na kratko (tada sam izgubila svoje duge pletenice). Pravim čudom je Ranka izbjegla infekciju rane na nozi. Sjećam se da je Julia Amidžić imala uz sebe neku kremu kojom je mazala tu ranu ne bi li zacijelila.

Zadnjeg jutra u Sisku jedan je ustaša izašao pred nas sa Listom i glasno pozivao da se jave žene i djeca kojima su muževi, braća ili očevi otjerani u logor Koprivnicu. One koji su se javili pozvao je da se odvoje na jednu stranu dvorišta. Onda je pozvao sve koji se osjećaju bolesnima i kojima treba medicinska pomoć da se odvoje na drugu stranu. U grupi bolesnih se odvojilo 15-20 žena i djevojaka. Sjećam se da su među njima bile Ljepša Bugarinović i njena majka Milka Šelović sa svojom majkom, te jedna Slavka iz Poljana i njena majka (prezimenjena ne mogu da se sjetim). Znam da je Ljepša imala sestru Milenu, ali o njoj se ne mogu ništa sjetiti. Ostale iz grupe nisam poznavala. To je bio zadnji put da sam ih vidjela. Nikada kasnije nisam čula da se itko od njih pojavio među živima, niti sam od ikoga mogla saznati gdje su nestali i kako su završili.

Druga grupa, u kojoj smo bili ja i moja majka, vraćena je svojim kućama. Čitavim putem nas je razdirala nevjerica i zebnja. Kad smo konačno došli svojoj kući, našli smo sve opljačkano. U našoj i ostalim srpskim kućama bile su useljene ustaše iz okolnih sela sa svojim familijama. Tako smo bili prisiljeni živjeti sa njima, našim zlotvorima, pod istim krovom čitavu nedjelju dana.

Otprilike nakon tri nedjelje od povratka kući, moja majka je otišla kod ustaškog logornika u Grubišnom Polju Pejašinović Luke i klečeći ga molila da joj izda propusnicu da ide u Jasenovac da traži sina Milana ako je još među živima. Dobila je propusnicu i otišla u Ustaško redarstvo u Zagrebu, gdje je našla Danicu Zorić koja je tamo radila kao službenica. Danica se sažalila na mamine jade te se zauzela da joj pomogne – rekla je mami da se nikuda ne miče i da nikome više ništa ne govori, a da će ona (Danica) zvati telefonom Jasenovac i pitati za Milana. Kada su po poruci iz Zagreba u Jasenovcu stali tražiti Milana Bastašića, on se nije htio odazvati, nego se pritajio i šutio bojeći se da će ga ubiti (nakon svega što je vidio svojim dječijim očima, nije mogao vjerovati da ga majka uistinu traži, nego je pomislio da ga hoće na prevaru ubiti). I tko zna kako bi njegov život završio da ga jedan od dječaka, koji je bio sa njime, nije “izdao” i stražarima pokazao na Milana. Tako su našli Milana i javili Zagrebu. Danica je prenijela vijest mami da je Milan živ, da će ga pustiti

iz logora sutradan i poslati vlakom za Grubišno Polje. Posavjetovala je zatim svoju majku da ide kući i tamo čeka sinovljev povratak. Moja majka nije mogla vjerovati i htjela je ostati u Zagrebu da ga dočeka, ali joj je Danica ponovila da joj ona (Danica) garantira da će Milan doći kući. Svejedno razdirana sumnjom, moja majka je nevoljko napustila Zagreb i vratila se u Grubišno Polje.

Sutradan je Milan stvarno došao kući. Kada je sa željezničke stanice došao nadomak kuće, jedan lokalni Ciganin ga je prepoznao i zavikao prema našoj kući: "Evice, evo ti ide sin"! Ja i mama smo još uvijek u nevjerici izletile iz kuće i vidjele našeg Milana u dugačkom zimskom kariranom kaputu koji mu se skoro po zemlji vukao. Pod kaputom sama kost i koža od našeg Milana. Poslije nam je pričao da su mu taj kaput i jedan stari ćilim dali u Jasenovcu kad su ga otpremili na vlak. U vlaku je, kaže, molio jednu nepoznatu tetu da mu dâ malko hrane za taj ćilim što je imao.

PARK, LOGOR ZA SRBE BILOGORE

Netko nije predao sve kune, nego ih je površno zakopao u suhu, tvrdu zemlju. Ne znam kako, uglavnom, ustaše su to našle. Sa balkona Sokolane ustaša Rici upozorava sve da se javi ili pronađe onaj tko je sakrio novac ili će nas natjerati u Sokolanu i među nas baciti pet bombi. Uskoro nas tjeraju unutra. Ista priča, ista prijetnja sa unutrašnjeg balkona. Grobna je tišina, a netko uporno, vrlo glasno srče neku čorbu. Dere se Ric do ludila, ali ovaj dalje srče. Neki ga onda obuzdaše i uzeše mu zdjelicu. On je jadan bio gluh pa nije čuo niti Rica, niti svoje srkanje. Pošto se nitko nije javio za kune, Ric nas izgrdi nekim gadnim riječima i izmaršuje nas van iz Sokolane. Izađosmo svi onako oznojeni i žedni u park, na otvoreni zrak, kad nastaje neko komešanje među svijetom. Neki se kupe tamo bliže plotu, ograde prema gornjem kraju. Odatle se vidi 200-300 metara ceste. Neki opet odvrćaju svijet da ne ide tamo. Uključim se i ja u tu znatiželju i ne dam se odvratiti. Dođem gotovo do samog plotu, a onda, već tu pred Kuzlovom i Vepšekovom kućom, vidim – idu dvije kolone ustaša sa puškama na ramenu, a na puškama bajonete. Obje kolone su podugačke, a među sobom, u istoj dužini, nose mrtvačke ladice, sanduke. Prizor stravičan za nas nemoćne sužnjeve. Tiho se govorka: „To su ustaše što su ih partizani otjerali. Znači, oni ih ubili, a ovi ih našli. Sad smo nadrljali”. Opet neki odmiču od plotu, a drugi nailaze. Već je svima jasno o čemu se radi. Vijest se širi parkom u svim pravcima, a stravična kolona ide polako i približava se križanju. Kad se kolona savi uz predstojnikov stan u pravcu željezničke stanice i crkve, a tu je najbliže parku, stade. Mi smo već svi zanijemili. Ne sjećam se da li su zvana zvonila, da li su imali glazbu, ali

se sjećam što nam rekoše: „Naša braća već smrde, a vi još hodate. Sve ćemo vas poklati! Ne poubijati, nego poklati. Sve”! Prije toga bilo je još nekoliko prijetećih, bezobraznih psovki kojih se ne sjećam. Tad podigoše lijesove i odoše. Nedugo zatim opet ustaše kupe po parku muškarce i odvođe ih u podrum predstojnikova stana. Neke ljude, majke i žene pokrivaju krpama i jastucima. Te, nazovimo, racije stalno se ponavljaju, a jauci uz rijetke pucnjeve sad se čuju i po danu.

Negdje predvečer, teta Anka Tregnerova donijela je jedan veliki i jedan mali kruh iz krušne peći i pečenu kokoš. Ponešto od toga smo odmah jeli, ali se sjećam da smo stalno govorili o vodi. Dodatni strah od onog prizora na cesti, učestalo odvođenje muškaraca, plač njihovih porodica, dopirujući jauci i žeđ, tvrdi ležaji na zemlji i već hladne oktobarske noći učinile su stravičnom tu noć od ponedjeljka na utorak. Razdvajaju muškarce od žena i djece.

USTAŠE RAZDVAJAJU MUŠKARCE OD ŽENA I DJECE

Naš sve beznadežniji položaj i puna neizvjesnost nametali su nam najcrnje slutnje.

U isprekidanom snu, u tim, u svakom pogledu, neprimjerenim uvjetima odagnasmo i tu noć neizvjesnosti. Mnogi detalji su ostali nezapamćeni ili su ostali u sjeni najdrastičnijih. No, u cjelovitom sjećanju ostao je dio dana koji je nastupio – sa balkona Sokolane upozoravaju na tišinu i saopštavaju: „Svi muškarci stariji od deset godina, neka izađu u stroj. Ako ostane netko ijedan dan stariji od deset godina, bit će streljan. I on i majka”. Izlaze ljudi na čistinu ispred Sokolane i nekadašnje škole. Postrojavaju nas u četiri reda, vrste. Stroj se protegnuo od ceste do nasuprot katoličke crkve i cintora, pa lijevo, sve do kuće nekadašnjeg pristava. Majka i sestra plaču i gledaju me. Ništa ne govore. Prešutno i one i ja prihvatismo prijetnju kao realnost i ja pođoh u stroj. Majka me zovnu i dade mi krparu i neko culce u koje je nešto stavila, a ja bio pošao bez ičega. Opet me obje izljubiše i ja se izgubim u stroju. Tu postajismo neko vrijeme. Nadzire nas nekoliko ustaša, hodaju tamo-amo ispred stroja. Uskoro dolazi povelik broj ustaša i oni opkoliše stroj sa obje strane, uzeše puške u ruke i naređuju nam da se okrenemo u pravcu crkve, odnosno ceste. Okrenusmo se i uskoro je kolona četvororeda ili šestororeda krenula u pratnji ustaša sa obje strane. Po izlasku iz parka, usmjeravaju nas desno cestom, a zatim lijevo u pravcu željezničke stanice. Ustaša koji je išao uporedo sa mojim redom stalno je ponavljao: „Ljudi, nemojte bježati jer je sve opkoljeno vojskom”. Bio je u civilu, ali je imao ustašku kapu i pušku na kojoj je bila bajoneta. Slušajući to njegovo upozorenje došli smo i do kraja

naselja gdje se nastavlja put za Veliku Barnu, a lijevo se ide prema željezničkoj stanici. Tu je kolona savila lijevo. Naš red dolazi do kuće Miščevića odakle vidimo da je ispred Jemeršića vile postavljen puškomitraljez, a iza njega je, stojeći u grabi, ustaša. Kolona je išla pored vagona, a onda nas zaustaviše i naređuju da se penjemo u te stočne vagone. Ljudi ulaze, uskaču, a oni počеше da tuku puškama one koji se propinju u vagon. Čuju se jauči, a onda, otuda sa čela kolone, dolazi ustaša Žiga i više da se prestane sa tučom. U toj gužvi nisam mogao da se uspnem na vagon, a da ne dobijem batina. Ušao sam napola uguran pod vagon. Sad, pošto su gotovo svi ušli, stariji su mi pomogli da se popnem u vagon. Još su doveli nekoliko ljudi pa su i njih utjerali u naš vagon, jer, kao, tu još ima mjesta.

MARVENIM VAGONIMA U NEIZVJESNOST

Zatvoriše vrata. Spustiše onu tešku rezu. Ona je stravično tresnula u svoje ležište, vrlo glasno jer je u vagonu vladao muk, kao da nikoga nema.

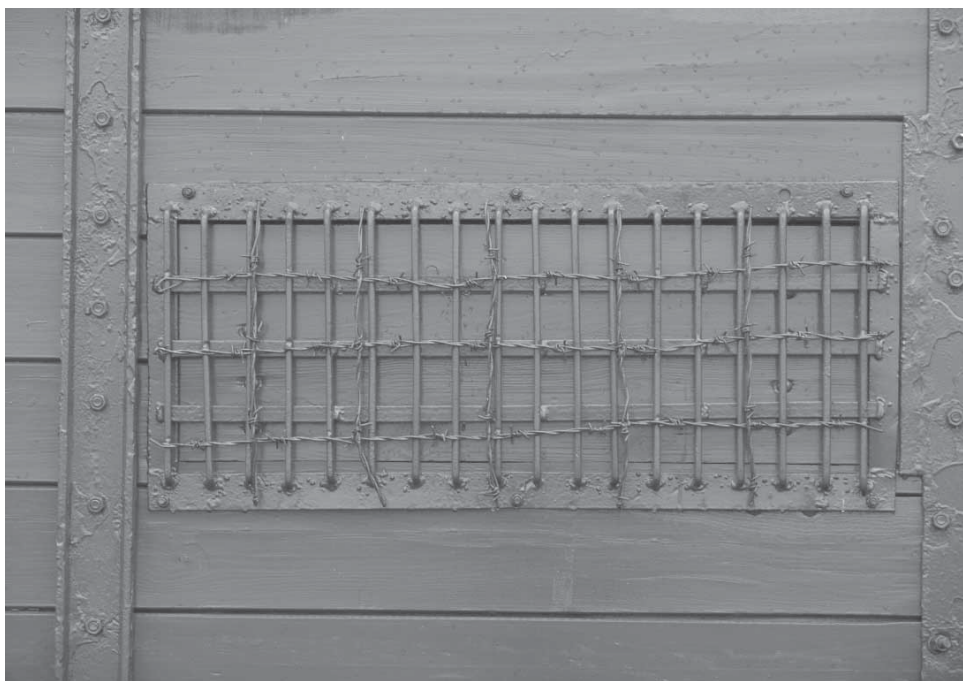
Kasnije je nekako izbrojano i ustanoviše da nas ima 81 ili 89. Tih oktobarskih dana vladale su velike vrućine. Dok smo išli lošom makadamskom cestom, dizala se velika prašina. Počеше neki ljudi da skidaju košulje, a

Glasan zvuk zatvaranja reze bio je
zatočenicima stravična potvrda zle sudbine

drugi uzimaju ručnike pa mašu, pokušavajući da rashlade nesnosnu vrućinu. Bilo je to uglavnom bez efekta, no situacija se pogoršava jer počinje vršenje fizioloških nuždi. Dok smo još stajali na željezničkoj stanici, ljudi su molili ustaše da ih puste van, ali odgovori su bili brutalno bezobrazni, primitivni i prijeteći. Stajali smo tu dugo. Nikako da voz krene. „Onda će biti hladnije”, komentiraju ljudi. Ljudi prepoznaju neke ustaše pored vagona pa ih mole da im donesu vode. Opet psovke, dernjava i uvrede. Bez obzira na to što se godinama poznaju. Svi odnosi kroz godine zajedničkog življenja, druženja, međusobnog pomaganja, zajedničkog veselja i tugovanja ne vrijede niti čašu vode. Ni danas se ne

moгу uvjeriti da bi takav odnos mogao nastati ili postojati u zamijenjenim pozicijama, ulogama. Źeđ postaje nesnosna. Stari Janjić je stupio s pameti, bunca, traži vode i šibice. Ne može nigdje da sjedne pa se navali na ljude

do sebe, a za njih je to neizdrživo pa se izmiču. Drugi, opet, prigovaraju što se izmicanjem jadni starac naslanja na njih. Ljudi mole vode za njega, opet isti komentari, a jedan od ustaša sa puno zlobe u glasu viče: „Napit će se u Savi”. Tada netko reče: „Pa oni će sa nama u Jasenovac. Sava je kod Jasenovca, a tamo je veliki logor iz koga se nitko živ ne vraća”. U neko vrijeme večeri voz je krenuo. Mali prorezi, rešetke na stočnim vagonima nisu donijeli priželjkivano osvježenje iako je bila noć. Još je jedan od starih ljudi stupio s pameti. Pošto obojica nekontrolirano viču i traže vode, ustaše lupaju kundakom u ograde vagona i prijete da će ih izvesti iz vagona i poubijati. Ništa nije pomoglo. Po jedan ustaša u pratnji voza nalazio se između dva vagona. Vrućina je nesnosna, ljudi vrte ručnicima i košuljama. Smrad postaje sve jači i nesnosniji. Vagon je toliko pun da se radi nužde gotovo i ne može doći u onaj ugao u kojem smo, kako smo se svi saglasili, vršili nuždu. Teško je, gotovo nemoguće, i čučnuti, prostora ima samo za stajanje.

Već smo dvije noći proboravili u tom tijesnom prostoru, nesnošljivo vrućem i zasićenom nepodnošljivim smradom od vršenja velike i male nužde, ostataka đubra od ranije prevožene stoke i znoja nas jadnika. Nema više ni razgovora šapatom. Čuje se samo poneko grublje disanje i pokoji kašalj. Povremeno nastaje, sada prešutno, pomjeranje, guranje, jer netko u nuždi pokušava da čučne. Valjda je to bila posljedica zamora, ubitačne žeđi, vrućine, vlažnosti smrdljivog ambijenta i konačno mirenje sa sudbinom nasilnog umiranja i putovanja u smrt.

Jedan od viđenijih ljudi koga sam poznao iz viđenja, mislim da je radio u paromlinu, odjednom poluglasno kaže da ćemo uskoro znati voze li nas u Njemačku ili u Jasenovac. On to objasni narednim, skorim usmjerenjem voza iz stanice u kojoj smo stajali cijelu noć. On je svitanjem prepoznao stanicu na kojoj se nalazimo. Voz je u neko vrijeme dana krenuo i to na onu stranu koju je on označio da je u pravcu Jasenovca. On to još jednom potvrdi: „Voze nas u Jasenovac, a odatle povratka nema”.

Ljudi se uskomešase, neki tiho plaču, neki tiho nariču: „Joj, teško nama”. Neki negiraju sada već jasnu smrtnu slutnju prizivanjem razuma po kome se to ne može dogoditi sa tolikim brojem nevinih ljudi. Neki to osporavaju navodeći već počinjena masovna krvoprolića ustaša u Gudovcu, u „Danici” kod Koprivnice, Jadovnu, oko Pakraca, u Lici i, najsvježije, na Kozari. Opet je dan nesnošljivo vruć, ljudi stoje nekako nahereni jedni na druge, bez snage, malo ih stoji uspravno. Nema nikoga od mojih vršnjaka. Ni ja ne stojim uspravno. Kako me sa koje strane naguraju na drugu, u takvom se položaju nađem do drugog pomjeranja, svaki otpor je jednostavno nemoguć. Netko se oglasi: „Evo, piše Jasenovac. To je željeznička stanica Jasenovac”. Poče komešanje, svi nastoje da provjere tu zlokobnu istinu.

Na karti su označena mjesta stradanja u Kiselovom jarku i Trandlerovoj djetelini

Trandlerova djetelina - mjesto strijeljanja.

Cvijeta Dimić (rođena Grba), Slavko Gajić, Slavkova sestra, majka i Ljuba Radaković

Oštećeni spomenik stradalima na Trandlerovoj djetelini

Spomenik žrtvama strijeljanja u Kiselovom jarku, obnovljen 2009. godine

Spomenik stradalima u Kiselovom jarku, podignut 1974. godine, devastiran 1991. godine

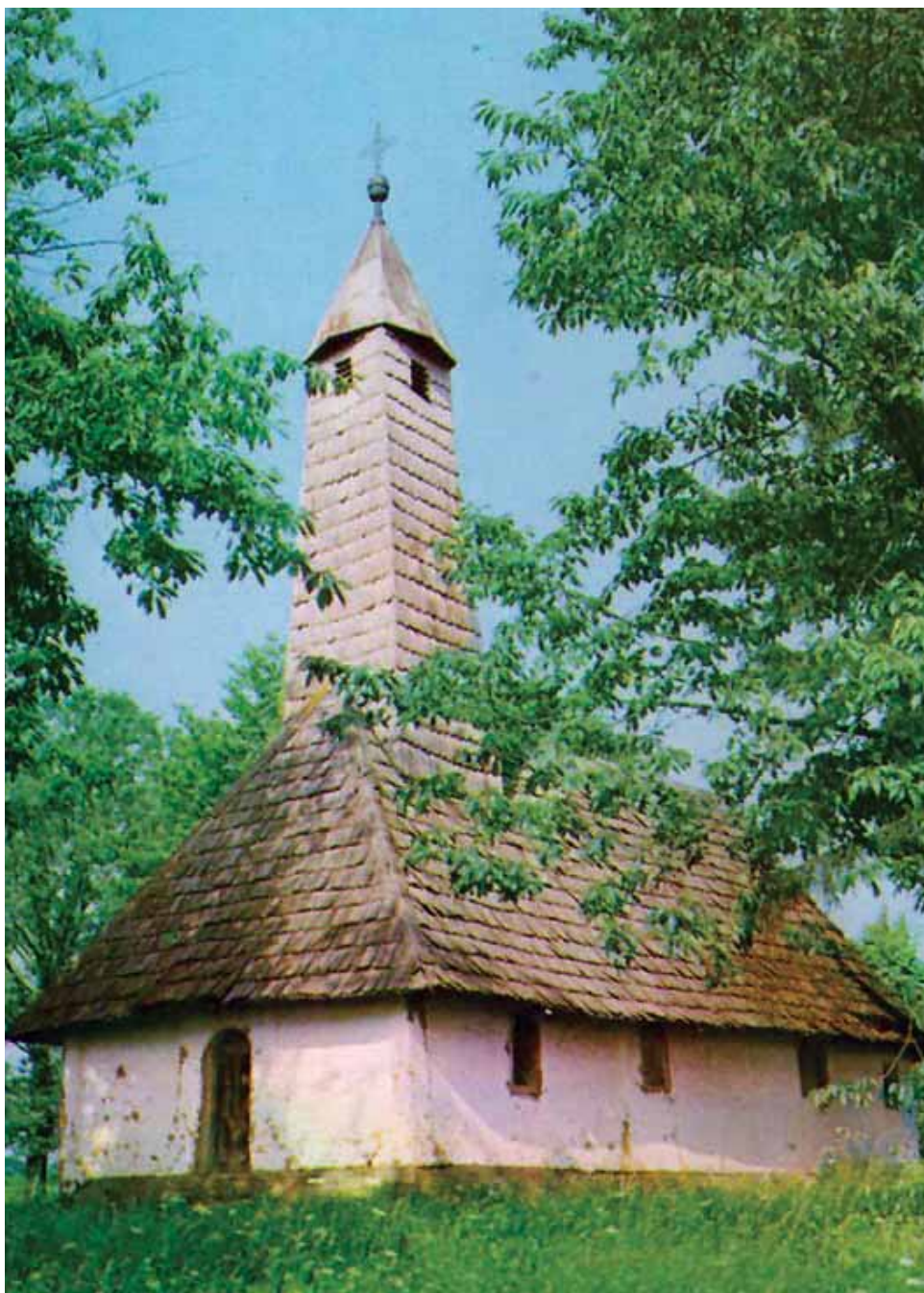
Crkva Svete Petke u Velikoj Peratovici, podignuta 1895. godine na temeljima starije drvene crkve iz 1790. Stradala u ratu (1941–1945). Poslije Drugog svetskog rata obnovljena. Crkva demolirana, ikonostas uništen i sva stakla na prozorima polupana (1991–1993).

Oskrnjavljena crkva Svete Petke u Velikoj Peratovici. Slikano u jesen 2009. godine

Minirana kuća u Malom Grđevcu, 1991. godina

Crkva Svetog Dimitrija – podignuta oko 1730. godine. Brvnara pokrivena šindrom. Obnovljena 1760.
Jedna od najznačajnijih baroknih crkvi-brvnara, sa sačuvanim autentično slikanim enterijerom i ikonostasom.
Pripadala grupi spomenika nulte kategorije. Spaljena i potpuno uništena (1991–1993)

CRKVA USPENIJA, PRESVETE BOGORODICE - VEL. GOSPA" U SELU
DONJA RAŠENICA, PRAVLJENA 1709. GODINE, A UNIŠTENJA 1991. GOD.
BILA JE SPOMENIK I KATEGORIJE CRKVENA SLAVA "KRAM" ODRŽAVAO
SE 28. AVGUSTA (KOLOVOZ) SVAKE GODINE.

NACRTAO NA OSNOVU DOKUMENATA I SJEĆANJA UČITELJ
JOVO RADULVIĆ ROĐEN 20.1.1942. U D. RAŠENICI.

Nov Radulović
15. XII 2002.

U LOGORU JASENOVAC

Svaki se nastoji nekako progurati do one rešetke pri vrhu vagona koja jedina omogućuje nekakvu izmjenu zraka izvana i užasnog smrada u vagonu. Tko to uspije, odmah izgovara to zloslutno ime – Jasenovac. Poče naguravanje vagona, udaranje amortizera u nizu vagona, a zatim voz krene. Ide polako i uskoro stade. Oni kraj rešetki (postoje dvije u vagonu) glasno izgovaraju: „Eno Save, voze nas prema Savi”. „Eno vode”, glasno govore drugi, „o, Bože, koliko ima vode”. Konačno, nekako doguraše i mene do rešetke na lijevoj strani vagona. Osjetim svježinu zraka iako vani sja sunce. Čini mi se – da me bace u Savu, plivao bih i pio vodu. Čuju se izvana sve jači glasovi sa puno psovki. Više glasova ljudi koji stoje pored rešetki prenosi nam obavijest da se oko vagona raspoređuju ustaše i da na puškama imaju bajonete. Tamo negdje desno od našeg vagona čuje se jauk i prestravljeni plač nekog čovjeka praćen psovkaama ustaša. Pitaju ustaše one kraj rešetki: “Oćete vode, jeste žedni”? Svi jadnici koji to čuše viču: „Jesmo! Dajte nam vode”, pa se naguravaju prema rešetkama. Umjesto vode, ustaše, dovikujući razne pogrde, bacaju u rešetke suhu zemlju sa šoderom i prašinom. Jauk sa desne strane sve je bliže. Otvaraju se vagoni uz zaglušno lupanje vratima, viku i psovke ustaša. Naređuju nam da izlazimo iz vagona. Jauk onog nesretnika ne prestaje, ide u našem pravcu. Ustaše ga tuku nekakvim komadima drveta. Dvojica ljudi ga naprosto nose – stavili mu ruke ispod pazuha, a noge mu se vuku po zemlji. Prolaze mimo nas. Ta drva, kojima tuku toga, već raskrvavljenog čovjeka, meni se učiniše kao oni „cijepci” od tare (stana za tkanje) ili su baš bili tako oblikovani i podešeni za batinanje. Po izlasku iz vagona, postrojavaju nas uz vagone.

Vika i mahanje rukama ustaša usmjeravaju nas u onom pravcu u kojem odvuče jadnog postarijeg čovjeka za koga neki rekoše da je Joco iz Grđevca, čini mi se da rekoše iz Velikog Grđevca. Razabirem da ustaše viču: „Goni u raku! Svi u raku!” Pošto se kod nas raka zove iskopana jama gdje se sahranjuje sanduk, ladica sa pokojnikom, sve se propinjem u znatiželji i strahu da vidim tu raku u koju svi idemo. Kolona ide po suhoj utabanoj i prašnjoj zemlji, nije to nikakav put, pa ni staza. Uskoro skrećemo i idemo pomalo nizbrdo u nekakvu široku iskopanu jamu, vrlo veliku. Izgleda mi to kao jama od ciglane iz koje se vozi zemlja za pravljenje cigle. Sad se iz neprekidne vike ustaša razaznaje da nas nastoje razdvojiti u dva reda (vrste). Zaustaviše nas. Gledam tko je u mojoj najbližoj okolini. Malo dalje vidim Stevu Smiljanića, mog vršnjaka. On i ja smo povremeno i naizmjenično sisali zajedno njegovu majku Mariju i moju majku Evicu, ovisno kakve su poslove i obaveze imale na svojim imanjima ili u uzvratnim mobama. Ima tu

još mojih vršnjaka i onih koju godinu starijih, ali nikoga ne poznam. Nešto dalje opazim Milana Adamovića. On je dotjeran sa Kozare i bio je dva, tri mjeseca kod Jere (Jaroslava) Golštajna (Gottsteina), čuvao krave i radio ostale poljoprivredne i domaćinske poslove.

Desno od mene je kum Šandor Amidžić, psihijatrijski bolesnik, povratnik iz Amerike. Svi su ga zvali kum. Stavio je obje ruke na svoj štap ispred sebe. To je komad grabovine, "prigla" od grabovine, kako su ga mještani nazivali. Sjećam se toga štapa, kojeg sam viđao prilikom povremenog dolaska kuma Šandora u našu kuću radi hrane i da se ogrije. On je imao svoj raspored u selu, pa nije nikoga posebno opterećivao svojim skromnim potrebama. Netko ga zapita: „Kume, kako je”? „Ne valja kume”, odgovara Šandor. To me se nekako posebno čudno dojmilo jer na takvo pitanje u našoj kući ili na ulici, kum Šandor je uvijek odgovarao: „Dobro kume"! Hodaju ustaše između naše dvije vrste, pa u onu vrstu sa druge strane prevode iz naše starije i djecu, a otuda u našu vrstu prevode mlade ljude. Ode preko i kum Šandor. Bio je on prosjed, ali nije bio toliko star da bi spadao među starce. Valjda se tako dojmio zato što je bio neobrijan. Shvatim, konačno, iz ustaških komentara i molbi nekih ljudi da idu među starce, jer nisu sposobni za rad, da sam ja ostao među onima koji su sposobni za rad. Još je i Stevo u ovoj vrsti, ali, eto, ode i on na onu stranu. Kad to vidjeh, krenem ja sam na onu stranu. Vidi me ustaša, podviknu mi: „Marš natrag! Tko ti je rekao da prelaziš”. Poluglasno komentiram kako to da Stevo ode tamo, a ja ostajem ovdje gdje nikoga od vršnjaka ne poznam. Netko reče: „On je pokazao ruke da vide kako ne može sa njima raditi”. Shvatim ja to, ali opet krenem preko. Izgrdi me ustaša najpogrdnijim riječima, da ih ne spominjem, te zaprijeti: „Probaj samo još jedanput"! Pomirim se sa sudbinom i ostanem tu gdje jesam. Čuje se zapovijed: „Goni ove, goni natrag u vagone”. Okreću se starci i neki vršnjaci u vrsti gdje je i Stevo i odoše natrag u vagone. Uskoro okrenuše i nas, ali u drugom pravcu.

Ulaz u logor Jasenovac

Napuštamo raku i uskoro ulazimo u žicu. To je veliki prostor ograđen žicom, u njemu nema nikakvih kuća niti baraka. Teren je vrlo neravan, sve nekakve kvрге. Kao da je tu hodala stoka po blatu pa ostale rupe i kad se osušilo, ostalo je ovako. Tek sad sam vidio koliko nas je puno dotjerano. Malo kasnije opet dolaze, poznajem neke, razgovaraju oni i ovi što dođoše sa mnom. Čujem

kako zaključuju da nismo svi stali u raku pa će ih još doći. Posjedasmo po toj neravnoj zemlji i odjednom se stvori neka gužva iz koje dolazi vijest: „Donose nam vodu”! Svi smo na nogama. Žeđ je dosegla kulminaciju. Sad vidim jednog čovjeka koji nosi kantu, vjerojatno sa vodom budući da ga svi presreću sa neakvim svojim posudama. On pokušava da im udovolji, ali više se vode prosipa nego što se uspe u te kantice, zdjelice i tanjure koje ti žedni ljudi pružaju. Eto još nekoliko ljudi sa kantama, a gužva se smanjuje jer neki presreću donosioce vode. Dobio sam i ja vode u moju zdjelicu. Popijem je i čekam dolazak sljedeće kante. Opet su gužve, no ipak dobijem još vode. Strah i torture koje smo preživjeli od izlaska iz vagona, izbacili su iz naše psihe osjećaj žeđi. Jači je bio nagon za održanje života i borba protiv fizičkog uništenja, čega smo čak i mi djeca postali svjesni. Stravična slika starca Joce iz Grđevca mora da je kod zrelih ljudi izbrisala svaku iluziju o opstanku i povratku kući u život. U meni je neshvatljiv položaj tog jadnog starca budio veliki strah i osjećaj da to mogu i meni učiniti. Tu mi se prvi put nametnula pomisao i stvorio osjećaj da se nikada neću vratiti kući. Doživljaj u raki, grozna psotka ustaše to je još potvrdila. Sve to osjećaj žeđi stavilo je negdje izvan nas. Tek pojavom donositelja vode, osjećaj žeđi dobio je svu svoju vrijednost – postali smo svjesni nepodnošljivosti i izmaka fizičke snage. Tom posljednjom snagom, svi smo na neki način učestvovali u gužvi, nastojeći doći do vode. Valjda je to bio posljednji ulog izbezumljenog uma u usmjerenju nagona za samoodržanje. Odrasli, zreli muškarci među sobom komentiraju o ljudima koji su donosili vodu. Govore kako su mršavi, kako jedva nose onu kantu sa vodom, kako su izgorjeli od sunca, kako su gladni, traže kruha... Netko reče: „Onaj jadni Joco sigurno je završio u jami”. Jadnoga Joce nigdje nema. Idem i ja nešto pojesti iz moga zavežljaja, culca (kako smo kod kuće zvali takav zavežljaj). Razvežem culce, a onaj komad pilettine smrdi mi po đubretu iz vagona, komad kruha, isušen i djelimično izdrobljen, ima isti miris. Probam jesti, pa nekako mi ne ide. Osjećam sada i glad, ali ne ide. Sjedim kraj te moje jadne softe u dvojnosti, dilemi i naprezanju između osjećaja gladi i nepodnošljivog, smrdljivog, đubretarskog vonja i izazovno lijepog izgleda komada pilećeg mesa. Tu je valjda i asocijacija na posljednji poklon moje brižne majke koji mi je u zadnji čas ugurala u ruke, kad me ustaše u grubišnopoljskom parku utjeraše među odrasle muškarce. Dok sam sjedio sa mojom nepomičnom dilemom, dakle, isto sjedećom, naiđe jedan od donosilaca vode pa me zamoli da mu dam malo kruha. Dadem mu cijeli komad i kažem da bi mu dao i meso, ali da ono jako zaudara na đubre iz vagona. Nisam ni završio, a on uze ono meso i ode. Kad, eto i drugoga, pita imam li još što za jesti. Kažem mu da nemam pokazujući na moju lanenu salvetu, a on se sagnu, pokupi mrve sa salvete, a onda je istrese na jedan dlan,

preklopi ga pred ustima i sasu mrve u usta. Valjda sam malo zadrijemao kad netko viče da se ide na šišanje. Govore da šišaju do gole kože, a odrasle šišaju i ispod pazuha, a i dolje. Netko pronese glas da je među bricama i Mile (Milan) Bosanac, brico iz Grubišnog Polja, koji je 26. aprila 1941. otjeran u Koprivnicu među onih 504 Srbina. To je bilo veliko iznenađenje jer smo mi već imali uvjerljive podatke da su svi ti ljudi otjerani iz Koprivnice u Gospić i poubijani u Jadovnu i na otoku Pagu.

Idem i ja na šišanje i stvarno vidim kuma bricu (tako smo ga zvali u Grubišnom Polju), javim mu se i on me prepozna, izmijenismo par riječi i ja odoh jer su drugi nailazili na šišanje, a mnogi ljudi željeli su sa njim da porazgovaraju. Vratim se tamo gdje sam maloprije sjedio i složim moju krparu da prilegnem. Razmišljam – kako to da tu nema nikakve zgrade u kojoj bismo svi spavali, kako ću spavati pod vedrim nebom, vani, a imam samo krparu i plahtu što mi je mama dala na odlasku iz parka u Grubišnom?! Opet počne neko komešanje, kretanje, razgovaranje... To se odmah čuje jer je inače tišina, svatko je sa svojim mislima, svi uglavnom šute. Sad kažu da se dijeli hrana, a mnogi nemaju u što da je prime. To je neka čorba. Diješe je sa kutlačom, šefljom. Mnogi nemaju ni kašike, neki srću iz tanjura pa pri tome i prosipaju. Ne znam kako sam došao u situaciju da i ja srknem iz tanjura. Okus je bio gotovo odvratn. Radi se o dosta bistroj tekućini, neslanoj, a u njoj pliva po koji komadić ljuske od krumpira i vidi se po koja mrva krumpira. Jedan od logoraša, koji se još tu našao, traži da mu prepustim taj tanjur i naprosto mi ga uze. Ja, bez životnog iskustva, mislim – bit će sutra nešto bolje, nešto drugo, pa ću sutra jesti. Neki u blizini mene komentiraju, razgovaraju o susretu sa bricom Bosancom, pa o tome kako je u vodi bilo i kose, a da mi onako žedni to nismo vidjeli. Pa onda o hrani koju smo dobili bez kruha. Kažu: „Bar da je bilo kruha, ipak bi se nešto pojelo”. Pored ranije žeđi, mnogi ljudi su bili i gladni već nekoliko dana jer su par dana boravili u logoru u parku, a bili su iz sela van Grubišnog Polja. Ja sam imao piletine jer je mama poručila Anki Tregnerovoj da ode u naše dvorište i da uhvati pile ili kokoš i da nam ispeče. Ona nam je to učinila. I kruh je ispekla i donijela u park.

Pada pomalo mrak. Ljudi liježu na onu голу suhu, tvrdu i neravnu zemlju. Nikako da se smjestim za spavanje, uvijek neka kvrga žulja, naprosto nema niti za korak ravne zemlje. Postaje zima, stavljam pola krpice pod sebe, a polovicom se pokrijem. Malo zadrijemam pa se opet budim drhteći od zime. Povremeno se čuje tihi razgovor, ništa razumljivo. Pošto ne spavam, naprežem se da čujem koji razgovor, šaputanje, ali ništa. Neki ljudi hodaju, s večeri ih je bilo nekoliko, a sada gotovo svi hodaju, neki sjede. Ta nesana noć, hladna, a nikakvog rješenja ili izgleda na bolje nema, ulijeva neku zlu

Strah, iscrpljenost, neizvjesnost. Kozaračke porodice na putu u nepoznato.

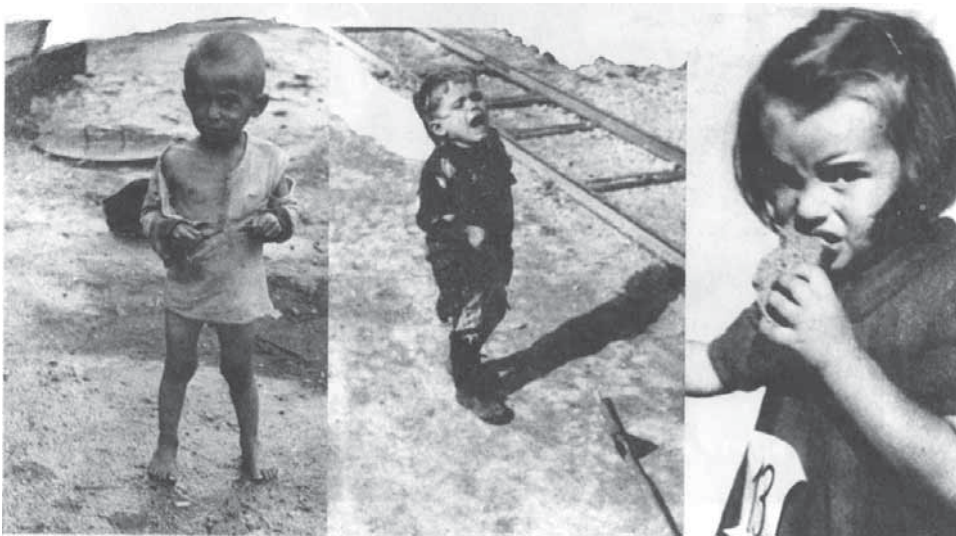

Uštica, na desnoj obali rijeke Save, sredinom jula 1942. oko 8.000 žena i djece pred Gradinom, najvećim jasenovačkim mjestom za likvidaciju.

Djeca-logoraši zatvoreni u štali logora Stara Gradiška, jula 1942.

Dvije majke i njihovo šestoro djece neposredno pred bolno razdvajanje u logoru Stara Gradiška

Oko dvije stotine odabranih dječaka obučeno je u ustaške uniforme i podvrgnuto „obuci”.
Pošto su djeca nevoljko prihvatila ovu novu ulogu, ustaše su ih nakon kratkog vremena likvidirali.

Massacro dei bambini in ostaggio

Masakr djece logoraša

(Slike su preuzete iz knjige Dragoje Lukića: *Bili su samo djeca*)

slutnju, osjećaj bezizlaznosti, a bespomoćnost je već tu. Ljudi razgovaraju o tome kako je jučer bio vruć dan, noć vedra, a, evo, pred zoru se navuče ova magluština puna vlage. Kažu da se jutros manje vidi nego noćas. U toj magluštini osvanu i jutro. Ne znaju ljudi ni koliko je sati, nitko nema sata. Na ulazu u logor bila su dva stola, svaki sa jedne strane. Naredili su nam da sav novac, oštre predmete, noževe, škare, novčanike, prstenje, zlatninu, olovke i penkala stavimo na te stolove – uz obaveznu prijetnju: „Tko nešto ne preda, bit će streljan”. Ljudi su sve predavali, a neke su i opipavali ne bi li što god našli.

Neki se zapitkuju hoće li biti kakvog doručka? Bilo čega, samo da bude toplo. Međutim, ništa se ne događa, a poče pomalo i kiša da pada. Ona magluština poče da se pretvara u sitne kapi, hladne kao solka. Tako, pored hladnoće, poče i vlaga. Ne znaju ljudi što će sa sobom. Neki su samo u košuljama, a većina samo u ljetnim kaputićima jer su tako zatečeni kod kuće ovog, do jučer vrućeg, oktobra. Solka konačno pređe u kišu. Ja sam imao šešir – lijep, braun, a krparu sam stavio preko ramena. Od doručka nema ništa, a nekako početkom kiše počese nas postrojavati. Stojimo u stroju, kiša pada, čekamo neko vrijeme i onda krećemo. Toga jutra držao sam se bliže Peri Amidžiću i njegovom očuhu čika Toši. Tako sam se našao u redu iza njih. (U Grubišnom Polju smo bili komšije, peta kuća preko puta). Kolona ulazi među neke barake, tu opet stojimo, pa malo krenemo i uto čika Tošo izvadi iz džepa nevelik komad kruha, otkinu komadić i daje ga Peri. Ja gladan, bez ikakvog srama, rekoh: „Čika Tošo, dajte i meni malo”. „Nemam, Milane, više od šake. Moram čuvati za Peru”. Iznenadih se i zašutim. Sjetim se onog komada kruha što ga dadoh onom jadnom donosiocu vode.

Pred nama je neka šupa – nadstrešnica, postavljena poprijeko u odnosu na naše kretanje. Sa desne strane na povišenom mjestu, kao na nekakvoj tribini, nalazi se povećana grupa ustaša. Ima njih i sa lijeve strane, ali ovdje nema tribine. Glasno govore, valjda komentiraju naš dolazak, smiju se, zabavljaju se... Odjednom Pero glasno reče: „Eno Đurća”! Dovikuje: „Đurć, evo i mene”, i mahnu rukom. Gledamo na tu stranu i čika Tošo i ja. Ne poznajem ja Đurća iako sam ga nekad, prije par godina, viđao kod Pere. Ali, vidim, jedan ustaša prestade da se smije i odgovori Peri: „Esi došo, pička ti materina srpska”! Pero zašuti, a čika Tošo mu istovremeno reče: „Šuti Pero”.

Stražara u logoru Jasenovac, lipanj 1942.

To me je strašno pogodilo. To je bio još jedan prilog slutnji o beznađu. Kiša pada i ne pada, hladno je i vlažno, a i naši kaputi su mokri.

Đurć, Đurić, Đuro Kramarić je najmlađi sin izvjesnog Kramarića sa Borovca, više Velike Peratovice. Najstariji sin mu Mile Kramarić, živio je u zaseoku Stalovica u Grubišnom Polju. Za srednjega sina ne znam. Za Đurića znam da je poslije završene osnovne škole bio kod Pere, tu se hranio, sa Perom spavao. Nije to bilo par dana, niti par mjeseci, već više godina. Pero je bio od mene stariji četiri godine, a Đurić od njega dvije-tri godine tako da smo se rijetko zajedno igrali.

Zato ga sada ne bih prepoznao, osobito među jednako uniformiranim ustašama. Eto zahvalnosti! Konačno ulazimo u tu nadstrešnicu, koja je već gotovo puna, ima malo mjesta. Uskoro poče vika iza nas. To ustaše viču i nagone ljude da se guraju i ulaze u već ispunjeni prostor. Eto, mi smo sretni što smo stali pod krov. Drhtim od hladnoće, ali je sve veći problem stajanje. Nema se gdje sjesti, a, da i ima mjesta, dolje je zemlja, a i blato. Ne daju nam ništa jesti, a ni vode nismo danas pili. Negdje u noći kiša poče jače padati. Stojim i drijemam, svi šute. Svatko je valjda bio svjestan svoga i položaja svih nas. Za moje godine to je bilo nešto teško, neizdržljivo, strašno. Ni od koga ne možeš tražiti i očekivati pomoć. Za razliku od odraslih, bio sam pošteđen razmišljanja o sudbini svih, to mi je bilo nedokučivo, hrvao sam se sa svojom nemoći. U toj mojoj nemoći stojim, drijemam, ljudi se guraju pa me pomjeraju, ne možeš, a nema ni pomisli o tome, da se opireš, odupireš. U tome guranju i nesvjesnom pomjeranju nađem se na mjestu gdje na mene curi kiša sa krova nadstrešnice. Zlo! Sva sreća da imam šešir, ali i on se kao napunio pa to curi po ramenima i vratu. Ne mogu da se pomaknem. Nitko ne bi pristao da se zamijenimo za mjesta ako mu kažem razlog. No, guranje se ipak nastavi, jer valjda to nije bilo jedino mjesto gdje je krov curio pa se netko jači uspio pomaknuti i tako tu prenoćismo. Sutra prije podne dadoše nam opet onakve neslane krumpirske čorbe. Posrkao sam je iz moje zdjelice, ostale su samo ljuske. Ipak, topla je i malo me je okrepila. Sad mi nastaje amnezija sve do smještaja u jednu baraku blizu kuhinje u kojoj je pored odraslih ljudi bilo dosta muške djece. Većinu barake zauzimali su odrasli, djeca su spavala i boravila na kraju lijeve strane od ulaza. Sad mi je najbliži bio Milan Adamović, dječak dotjeran sa Kozare, oko dvije godine stariji od mene. Moju krparu smo stavljali pod sebe, a kaputima smo se pokrivali stisnuti jedan uz drugoga. Njegov kaput je bio sive boje, od vojničkog sukna. Ja mu prigovorim da nije dobro da nosi taj kaput jer će ga ustaše smatrati partizanom. Pitam ga kako to da nije ponio neki drugi kaput. „Ama, nemam drugoga. Ovaj sam donio sa Kozare jer ga nitko drugi nije htio. Kad su nas Nijemci i ustaše opkolili, partizani su skidali sa sebe sve vojničko, bacali to

nama, a oni oblačili sve što su mogli obući. I onda je po noći bilo zima, pa sam ja uzeo taj kaput i, eto, do sada ga stalno nosim. Ne znaš, brate, kako je na Kozari bilo strašno”, kaže. „Sjedi čitava familija oko ručka, a ono udari granata među njih. Naide avion pa baca male bombe pa njima sve poubija i izranjava. Onda puca mitraljezom, pa se vraća, pa opet. A onda kad dođoše ustaše i muslimani, poklaše jako puno čeljadi. Klali su cijelim putem, neke izvodili u šumu, a neke odmah tu u jarku, grabi”, govori. Reče mi da ima brata u partizanima. Ne zna da li je živ. Za sebe je govorio da je od Prijedora, ništa pobliže.

Jedno jutro vidimo – dotjerano dosta naroda. Muškaraca, žena, djece, staraca... Znači, njih nisu razdvajali, to su cijele porodice. Sjede u prosušenoj, povicokoj travi, tu, pedesetak metara od nas, desno od pumpe gdje se daje voda, i tu je uvijek gužva. Taj narod nije tamo gdje smo mi bili, na onoj goloj zemlji, nego sa ove strane žicom opletenog prostora. Milana su odredili da ide praviti gajbe od letvica za voće, jabuke i šljive, pa se viđamo tek uvečer na spavanju. Tako ja odlutam tamo prema pumpi, gledam taj svijet za koji kažu da je dotjeran iz Crkvenog Boka i da će ih vratiti kući. Pomišljam kako bi bilo dobro kad bih mogao do njih, pa da i ja izađem iz ovog pakla. Vidim da neki nešto jedu i to me privuče k njima. Kad, eto ti na konju onog zastavnika koga zovu „101” (Stojedan). Opsova me izdaleka, ja potrčim prema baraci, a on baci nekakvu batinu za mnom. Mislio sam da sam gotov, ali on na sreću ne pođe za mnom. Priča se po logoru da je naziv „101” dobio po tome što je negdje odjednom zaklao stotinu i jednog Srbina! On se tu vrlo često motao, najčešće sa konjem, tako da smo ga brzo upoznali. Oni iz Crkvenog Boka su kroz jedan ili dva dana nestali sa onog prostora. Naide opet po koji lijepi dan. Nekakvi redari počeli su, jedanput ili dvaput dnevno, odvoditi grupu djece u kuhinju da gule i režu krumpir i slatku repu. Vidim jednog dana dugački red ljudi od pumpe za vodu (tu je i prolaz, vrata) pa tamo do onog ograđenog prostora gdje smo prvu noć noćili. Pridem nešto bliže i u redu vidim Peru Amidžića. Možda mi se on i javio iz toga reda. Uglavnom, pitao sam ga kamo idu, a on odgovori: „Za Njemačku na rad”, i pomalo se nasmiješi. Čika Tošu ne vidim. Zavidim Peri gdje ode iz ovog zla, a ja ostajem. Ne vidim nekolicinu drugih mladića iz Grubišnog Polja koje sam vidio u parku. To su Đuro Gašparević i Milan Vekić, dečki od 16 do 17 godina.

Još sam prepoznao nekoliko odraslih ljudi koji '41. nisu otjerani u Koprivnicu – jedan od Dražića i jedan kočijaš iz paromlina, mislim da se prezivao Kovačević (poznavao sam ga po imenu Milan Kijurina). Ujutro dobivamo čorbu, uvijek gotovo istu kako sam je opisao. Uz nju dobijamo oko petnaest deka 'leba. Mali komad, ali težak kao cigla. To je za mene bio novi termin – proja. Razmišljao sam o tome kako ću je kuhati ako odavdje izađem.

Nekad je za večeru slatka repa (to se kod nas zvalo cuko repa, od nje se pravio sirup). Sad sam je prvi put probao kao jelo – neshvatljivo loša, ogavna. Svi je prime kao obrok, no, unatoč nepodnošljivoj gladi, uvijek je ima u kiblama ispred kuhinje, ne pojede se. Počesmo mi djeca ići na rad – čupanje prediva (lana). Idemo u redu po dva, prati nas nekoliko ustaša. Ne idemo daleko. Zima je, blato, vlaga, solika... Zebu ruke. Ali, ruljimo sjeme lana i jedemo. Podnošljivo je. Puno bolje od cukor repe. Nažalost, dobismo proljeve, teške proljeve. Neki odrasli redari, koji nas ponekad vode umjesto ustaša, kažu nam da je to od sjemena. Ne znam da li smo ih poslušali. Kad nas postrojavaju za doručak ili večeru (to je ujedno i ručak), ustaše viču: „Nastup”! Tu se moramo žuriti jer bude i batina. Onda obično idemo u redu po dva, svaki sa svojom porcijom. Prije večere u nastupu daju se i poneka obavještenja, priopćenja. Tu se nekad izriču i osude. Jednom prilikom narediš nastup, još se vidi, upravo su se vratile kolone sa poslova na nasipu. Nekako puno viču: „Nastup, nastup, ajde, trkom”! Strčasmo se. Postrojiše nas u nekoliko vrsta. Ljudi nešto komentiraju: „Ma, zašto oni leže? Ma, kako to, zašto leže”? Znatiželjni zapitkuju one naprijed: „Šta je, kako leže, kol’ko i’ je”? Sad tu ispred nas stoji više ustaša nego obično. Jedan stoji ispred naše grupe, a oni ljudi što leže su između njega i nas. Imamo saznanje da ljudi leže na leđima, da su im ruke svezane na leđima. Ustaša nam glasno saopći da su ti ljudi, dok su pomagali kuharima u kuhinji, pokrali i jeli krumpir koji je bio određen i namijenjen za prehranu svih zatočenika, tj. nas. Za to nedozvoljeno djelo kažnjavaju se smrću strijeljanjem. Izdvoji se jedan ustaša i čuju se pucnji. Mi se sledili. Poslije njega nastaviše drugi, ubiše šesnaest ljudi. Viču: „Odstup! Večera”! Nahrupiše ljudi prema kazanima, koji su bili izneseni iza nas, da što prije dobiju večeru. Kako je masa nagrнула, pričalo se da su neki stradali od vruće pure, opržili ruke, glave, upali u kazane. Noć je bila nespokojna – strah, nemir. Nikako da se zaspe, a tome pomaže i hladnoća. Zima je i odozgo i odozdo. Poslije ustajanja i doručka odrediše jednu grupu djece da idu na rad u kuhinju. Nekad sakupe dosta djece, pa nam neki učitelji drže nastavu. Pričaju o tome kako kod nas ima puno voća, osobito jabuka, po zemlji, a nitko ih ne kupi. Kažu da Nijemci od takvih jabuka prave marmeladu, te da bi tako trebalo i kod nas raditi. Za jednog učitelja kažu da je Stevo Rebrović. On je mlad čovjek. Ima i jedan stariji. Njega zovu „učo”. On mi je jednom prišao i kaže mi: „Ti si novi. Odakle si”? Kažem: „Iz Grubišnog Polja”, a on se zainteresira i postavi mi dosta pitanja. Ja mu ispričam šta se sve događalo. Najviše pita o partizanima. Kad god bi me vidio prigrlio bi me i postavio po još koje pitanje. Jednom me pred jednim čovjekom pitao nešto što me je već ranije pitao, valjda da i ovaj to čuje. Prilikom mogega nekakvog motanja oko kuhinje, taj isti čovjek mi priđe i daje mi korijen od kupusa, neoguljen, sa

dosta kupusa oko njega. Halapljivo sam to pojeo na osami, dalje od pogleda svih gladnih očiju. Sjećam se da je bio ravno podšišan i rekoše da je on šef kuhinje. Kad se vrate oni sa rada u kuhinji, uvijek donesu po koji krumpir, sirov. Dakle, ni ono strijeljanje neki dan nije bila prepreka nagonu za održanjem, niti kod djece! Neka djeca iz drugih krajeva duže su tu od nas sa Bilogore. Oni stavljaju te krumpire u džepove, sašiju džepove pa se krumpiri skuhamu kad odijelo ide na parenje, razušivanje. Kupanje i čekanje na robu iz pare (gdje smo naprosto umirali od zime ispred nekakve barake, goli), zvali su „dezinfekcija”. Povremeno vidimo u logoru dvojicu malih ustaša. U crnim su uniformama, za opasačom im pripasan nož. Priča se da oni narede odraslom čovjeku da se sagne kako bi ga šamarali. Poslije jednog doručka, probraše između nas priličan broj djece i kažu da idemo graditi “nasip”. Postrojiše nas, vičući na nas da se žurimo: „Trk, trk”! Sustigosmo kolonu odraslih, koji su išli ispred nas. Uskoro ulazimo u nekakav put, blato, u pravom smislu riječi, do koljena. Ustaše idu po nasipu i stalno nas požuruju: „Trk, trk”. Nekima ostaju cipele u blatu, nekima ispadne kakva torba ili porcija. Tko pokuša da potraži cipelu pa se zadrži i tako ometa druge u kretanju, biva prebijen. Odmah ustaše silaze sa nasipa i tuku. To je bilo stravično. Konačno iz toga blata, ali i iz žice, izlazimo na prelaz pruge. Tu nas ustaše prikupiše u kraću

Ubitačni rad zatočenika na savskom nasipu smrti

kolonu. Čelo kolone je pred prelazom. Nailazi vlak. Ustaše viču na one u prvom redu da priđu bliže, a neki stavljaju kamenje u prostor između šina na prelazu. Vlak prođe, a kamen pod naletom točkova nije izletio i nije nikoga od logoraša udario. Tako su propali šala i veselje ustaša. Nitko, na njihovu žalost, od tih jadnika nije bio povrijeđen. Poslije nekog vremena dođosmo do „nasipa”. To je gomila vlažne zemlje, široka kao put, sa nekoliko metara nagnutim, skoro strmim stranama.

Ne vidi se koliko je dugačak. U te nagnute strane udara se kolje, između kolja pravi se pleter, a onda se to nasipa zemljom. Logoraši voze zemlju u tačkama. Ima i konja sa neakvim kolicima u kojima se vozi zemlja. Mi djeca donosimo granje. Ustaše stalno požuruju na rad. Naložene su i vatre, ali ne daju da se grijemo. Kod jedne vatre naleti neki ustaša na konju pa neakvom batinom, kolcom rastjera dva, tri čovjeka što su pokušali da se ogriju. Jedan pade, a ustaša navraća ponovo konja prema njemu i svaki put udara gdje stigne. Osta jadnik ležati. Mi nastavljamo posao bez zastoja. Rekoše kasnije da je zatrpan u nasip. Navodno se to češće događalo. U predvečerje se vraćamo u logor pa idemo u stroj za večeru. Za večeru obično pura. U toku dana na nasipu se daje i kratak odmor. Onda se može sjesti na granje, a tko ima što za jelo, može to prigrijati na vatri. Jedan čovjek je imao nekakvu duguljastu kutiju od bombona (piksu), a u njoj nešto kukuruznog brašna i masti. To je zagrijao i jeo, a cijeli nasip je zamirisao – to mi je ostalo nezaboravno. U vrijeme jednog takvog odmora, pozove me jedan ustaša i daje mi svoje blatne gležnjake da ih oruljim i očistim. Bili su polusuhi. Mučim se ja, jadan, ruljim, a ruke mi crvene od zime i ruljenja. Otirem gležnjake i o svoje hlače, samo da budu što izgledniji. Poče on da me ispituje štošta, ja odgovaram kako bi njemu bolje „pasalo” i tako sam nekako ostao živ – nije me za moj trud nagradio ni nožem, ni metkom, ni batinom. Mogao je kako je htio, a ja sam toga bio svjestan i stalno sam se bojao da će kraj biti takav. Uze gležnjake i veli meni: „Ajde ti sad dalje radi”! Vlaga i magla, solka pada, hladno je. Opet u povratku: „Trk, trk”! Opet batine, prebijanja, jauci, vika i kreveljenje ustaša. Ulazimo u žicu, tu je manje blata iako ga i tu ima dosta. Hlače su mi blatne do koljena, otežale. „Nastup” za večeru i ručak zajedno, pa u baraku. Idem prema svome ležaju. Kao i obično, tu nađem Milana. On je odlučio da noćas iz „zastavnikovog vrta” ukrade glavicu kupusa. Tako je i učinio i mi je u tišini cijelu pojedosmo, ni mrve traga nije ostalo. Tamo gdje radi, čuo je od nekog mladića sa Kozare da oni povremeno donesu po neku glavicu. Jedne od narednih noći ubili su nekog čovjeka sa glavicom zelja u ruci. Dosta se pucalo i sutradan smo čuli šta se desilo. Milan Adamović predloži da će od svoga peškira napraviti obojici torbe, a moj ćemo peškir prepoloviti da obojica imamo za brisanje. Ja sam to veselo prihvatio jer je bilo nespretno vezati

zdjelicu za kaiš, a kašiku nositi u džepu. I sa peškirom je nezgodno. Milan to uradi na naše veliko zadovoljstvo, prebacimo uprtu preko ramena i divota. Njegova je porcija nekakva kantica sa poklopcem. Poslije jednog povratka sa „nasipa” ne nađoh Milana u baraci. Čekam, mislim doći će, negdje se zadržao. Prođe i večera, a njega nema. Nemam koga pitati, nisam nikoga znao tko je s njim radio. Prodoše tako dva, tri dana, a njega nema. Meni su počele da otiču noge. Kako sam nekad čuo, narod kaže: „Otekle k'o stupe”. Osjećam pritisak kao da je na potkoljenicama koža tijesna. To sam primijetio ujutro kad sam rastavljao blatne nogavice koje su se za vrijeme spavanja slijepile. Znao sam da ima bolesne djece i da neki ne idu na posao. Tako se i ja javim nekom redaru, pokažem mu noge i on reče da mogu ostati ležati. Pomalo šetam oko barake do kuhinje i natrag, po nekoliko puta. Opazim na jednom mladiću Milanovu torbu! Pridem mu i upitam: „Otkud ti ta torba? Gdje je dečko čija je”? On se sve nećka da odgovori, ali ja mu pokažem da je ista kao moja i kažem kako su napravljene. „Njega je zaklao jedan ustaša tamo na poslu. Neki njemu poznat, iz njegovog kraja”, odgovori dječak. Sav sam se sledio. „A torba je ostala, pa sam je ja uzeo”, dodade on. Gledamo se nijemo i ja ga zamolim da meni dade Milanovu kanticu, a da ću ja njemu dati zdjelicu. On pristade. Kantica je pogodnija, ima poklopac. U ta dva, tri dana kad nisam išao na „nasip”, upoznam neka dva čovjeka što spavaju tu, blizu ulaza u baraku. Pitaju me s kim spavam, pa im ja upola ispričam što se dogodilo sa Milanom. Pitaju s čim se pokrивam. Imam krpuru i plahtu. Imam i još jedne hlače od ovog kaputa. Predložiše mi da ja spavam između njih, da oni imaju po ćebe i jednu „celtu” – šatorsko krilo. Ja odmah pristanem i te noći mi nije bilo zima, a „celta” se ujutro sva bijelila od mraza, skorila se. Idemo sva trojica najprije na „kible” da mokrimo i sad ih ja upitam: „Kakvi su to mrtvaci na toj hrpi”? Već sam to vidio nekoliko jutara. Onda dođu zatočnici (zovu ih grobari) pa ih po dvojica bacaju u kola i odvoze.

Ako ne stanu svi odjednom u kola, desi se da ljudi komentiraju: „Pa, eno, onaj je još živ”. Navodno je tu blizu bolnica pa su to umrli bolesnici. Negdje treći dan kako ja ne idem na „nasip”, dođe Učo i kaže mi: „Idi sutra na posao jer će sva bolesna djeca ići preko Save. Svakako idi”! To „preko Save” je poznati, svakodnevni termin i svi smo znali da znači: „U Savu!” Za Gradinu sam tamo čuo, ali to se vezalo za rad na poljima u Bosni. Nisam imao saznanja da se tamo masovno kolje i ubija.

Malj, sredstvo za likvidaciju, logor III Ciglana, Jasenovac, maj 1945.

Granik, mjesto sa kojeg su vezane zatočenike bacali u Savu

Govorilo se da najviše ljudi strada na nekakvom „Graniku”, koji ja sebi nisam mogao pretpostaviti. Da se ljudi masovno ubijaju, to sam znao.

Čak sam jednom prilikom čuo slogan, polupjesmicu: „Za tri dana, trideset hiljada, naše braće, poklaše ustaše”! Čujem jednoga dana od starijih: „Ma, kakvu Njemačku? Nitko nije otišao u Njemačku! Sve su ih poklali! Pa jesi li vidio šešir, pa jesi li vidio kaput...” (od ovoga ili onoga, koje su jučer ili prekučer, navodno, otpremili za Njemačku).

Odem ja sutradan, po Učinom zahtjevu-preporuci, raditi na „nasip”. Ista tortura, „trk”, „trk”, zima, ne smijemo se grijati (pali se sitno granje koje ne ide u materijal za „nasip”). Dadoše nam kratak odmor. Kad – poče pucnjava i vika ustaša. Uperiše puške u nas i viču: „U nastup, u nastup”! Samo što ne pucaju u nas. Potraja ta pucnjava još neko vrijeme, sve je gušća, pa prestade.

Dali su se vezati mirno, bez pobune, ne sluteći kako će stradati

u materijal za „nasip”). Dadoše nam kratak odmor. Kad – poče pucnjava i vika ustaša. Uperiše puške u nas i viču: „U nastup, u nastup”! Samo što ne pucaju u nas. Potraja ta pucnjava još neko vrijeme, sve je gušća, pa prestade.

Mi stojimo, a ustaše oko nas sa puškama, a na njima bajonete. Vraća se poneki ustaša. Pričaju kako je

nekoliko zatočenika pobjeglo. Jedan od ovih što paze nas reče: „Pa neće moći živi preko one vode. Morat će stati”. „Ajmo za njima”, neki povikaše i odoše. Rad se prekida, idemo u logor. Opet se čuje pucnjava. Iz priča ustaša neki od nas su saznali da su ti jadnici, koji su pobjegli, zaista naišli na neku vodu, te da su ih ustaše tu sustigle. Jedan je skočio u vodu i tu ga ubiše. Navodno je to bio trgovac iz Peratovice (Male?) Stevo, kojem nije upamćeno prezime. Ostale na mrtvo prebiše i staviše im „bukagije”. Ljude sa „bukagijama” sam sretao po logoru, u stroju za jelo. To je bilo strašno za gledanje. Pojedinci su o tim sužnjevima davali komentare: „Taj sigurno neće odavle živ izaći”! Stižemo u logor. Prije „nastupa” za večeru, navratimo u baraku – nema bolesne djece!

Idemo u onaj dio barake gdje spavaju djeca i gdje su ležali bolesni. Nađemo jednog dječaka, pitamo ga gdje su ostali, šta se dogodilo, a on kaže: „Ja sam spavao, nisam ništa čuo, a nitko me nije zvao”. Na posljednjem u nizu tih dječijih ležaja nađemo Stojana Dardića iz Peratovice, mladića od nekih 15, 16 godina. Pitamo njega, a on reče: „Kad su počeli vikati i izgoniti nas napolje, ja sam se zatrpao ovim pokrivačima i bojao sam se izaći. Nisam se javio”. Odrasli komentiraju: „Ma, ošli su svi preko Save. Neće da ’rane bolesne. Neće da liječe, nego ubiju”. Neki dječaci, koji su ležali među tim bolesnicima, a išli su na nasip ili radili druge poslove, počeli su, tko zna zašto, prevrtati pokrivače i uzglavlja otjeranih. Pod jednim uzglavljem (gdje sam se i ja našao jer sam se pridružio ostalima) netko otkrije nekoliko tanjih šnita proje ili kruha, koji smo sledovali. Svaki brzo dohvati po jednu šnit, očekuju da i ja uzmem jer sam tu, a ja ne uze! Netko uze ono što ja nisam htio, i ta hrpica, najvrednija od svih

Odjeća sakupljena od ubijenih logoraša

Topola užasa u Gradini, na obali Save, na kojoj su ustaše povješale hiljade rodoljuba

materijalnih „dobara” koja su nas okruživala, nestade. Ja nisam uzeo, nešto me zaustavilo, nešto je u momentu bilo u meni jače od višenedjeljne gladi. Nešto mi nije dozvolilo da uzmem taj komadić, tu šniticu kukuruznog kruha koji je pripadao nekome – koga više nema. Gdje ga je dobio, tko mu ga je dao, koliko ga je dobio, koliko ga je dugo čuvao – nikad se neće saznati. Jedino se zna da ga nije do kraja pojeo, sudbina je odlučila drugačije. Dade to kruha na radost i snagu drugima. On je svoj dio pojeo. Stalno sam razmišljao o toj hrpici kukuruznoga kruha koja je predstavljala neuporedivu radost i najveću utjehu svakom nagonu i umu, izbezumljenom od gladi u jasenovačkom logoru novembra 1942. godine. Uslijedio je „nastup” za večeru, a onda nazad u baraku. Sutradan nismo išli na „nasip”. Neka djeca išla su u kuhinju, a neka u „ekonomiju” na razne poslove. Tu se moglo naći koje zrno kukuruza na putu, u blatu. Našla se tu jednom kavruga – tvrda kora od misirače, ogoličena sa unutarnje strane da ni vrabac na njoj ne bi našao zalogaj. Međutim, kako bi je koji bacio, videći da na njoj zaista nema ništa, drugi bi je odmah uzimao i pokušavao da na njoj nešto nađe. Onda jedne večeri dođoše poslije večere one male ustaše i saopćišu: „Djeca sutra ne idu nikuda na rad”. Neka ostanu u baraci. Znači, nešto će se opet dogoditi sa djecom, a sigurno ne dobro. Smještamo se za spavanje. Svi šute, muk u baraci. Ujutro ustajemo, hladno, sve je vlažno, „celta” se bijeli. Promijenim hlače – one blatne u torbu, a one kao kaput obučem. „Nastup” za doručak.

Prođe doručak. Vratim se nazad u baraku do moga ležaja. Vidim tamo lijevo nekoliko dječaka. Neki su sa Bilogore. Ranije ih nisam poznavao, ali tu smo se upoznali. Bili su to Milan Sužnjević iz Velike Barne, Nikola Pelinović iz Malog Grđevca, ranije spomenuti Stojan Dardić i još neki čijih se imena više ne sjećam. Ostali su oni koji su ranije dotjerani sa Kozare, Korduna i Banije. Svi smo uplašeni jer se pročulo da su bolesna djeca poubijana, poklana. Jedni se tješe da ćemo ići u Gradinu, u Bosnu, kupiti voće pa ćemo se i najesti. O smrtnom ishodu nitko ne govori iako je to u svakome na svoj način prisutno. Uz sve to, ta neizvjesnost nas udrvenjuje. Nalazim se u jednom posebnom stanju. Slutim kraj, gotovo sam ga svjestan. Rastanak sa životom... Međutim, strah je odsutan. Valjda zato što nema nikakvog drugog izlaza. Postoji samo smrt. Eto, ona treba svaki čas da dođe u obliku ustaškog poziva „u nastup”. I time je prva faza završena. Slijedi komad puta do Save ili Gradine. A sama smrt, čin umiranja – to mi nije jasno, o tome nemam nikakve predodžbe. Znam što je smrt, ali kako ona ovdje nastaje, čime, što je to – to ne znam, nemam predstave o tome „činu”. Taj „čin” nije u mom zloslutnom razmišljanju prisutan. Puno, često, gotovo stalno se ovdje govori o smrti, o klanju, o ubijanju... Vidio sam i strijeljanje one šesnaestorice. Vidio sam onog jadnog starca Jocu za koga isto rekoše da je završio u Savi. Vidio

sam na nasipu onog ustašu na konju kako je batinom ubio čovjeka pa su ga, kažu, zatrpali u nasip. Vidio sam kako ustaša „iz vica” tjera onog jadnog Adama (Maksima?), po manirima i prozvanoga luđaka, „da legne”. On jadan kleči, plače i moli: „Joj, nemojte, joj, molim vas!” To je u logoru za pojedine ustaše bila zabava – narediti zatočeniku da legne i opaliti u njega metak, najčešće u glavu. To nisam vidio, ali se o tome često pričalo. Eto, znao je to i jadni Adam. Kažu da se poslije toga negdje sakrio, da su ga ustaše tražile „radi zabave”, no nisu ga našli dok se nije sam pojavio (izvukao se iz nekih drva, dasaka). Jednom prilikom sam vidio kako jedan mladić (16-17 godina) glasno plače: „Joj, ubili su moga taju, ubili su moga taju! Joj, šta ću, ubili su moga taju”! Viče jadan i gestikulira, nitko ga ne pokušava tješiti. Priđe tu neki ustaša i kaže: „Ma, tko ti je to reko? Nisu ga ubili, otišao je na rad”. Nastavlja jadni mladić, glasno i stereotipno: „Joj, ubili su ga, ubili su mi moga taju”! U to dolazi zastavnik „101” na konju, stade i sluša pa reče: „Pa nisu ga ubili, jeb’o t’ on. Šta se dereš”? „Joj, jesu, jesu! Ubili su ga”! „Vodi ga tamo taji”, zapovijedi „101”, „pokaži mu taju”. Ustaša ga povede za rame, a nama je bilo jasno šta će mu se dogoditi. Jadan mladić u tome svom jadu nije mogao ni pretpostaviti da će ga ustaša ili ubiti ili, što se daleko češće radilo, zaklati. Valjda u tim odsutnim uvjetima nema razuma ili u tim uvjetima normalan razum ne može realno zaključivati. Čim sam čuo bolno naricanje jadnog mladića, slutio sam što će mu se dogoditi. Zaključio sam da se nije smio tako izložiti, da je morao razmišljati o tome što bi mu se moglo dogoditi. Pred taj događaj, nekoliko noći prije spavanja (mrak u ovo doba brzo pada), sjedio sam u baraci i plakao pitajući se: „Hoćemo li se ikada svi sastati za onim našim kuhinjskim stolom”? Saznanja i vrijeme uvjerali su me, još prije godinu dana, da su mi oca i brata, i sve one koji su sa njima otjerani, ustaše ubile u Jadovnu. No, ja sam pretpostavljao i njih za tim stolom. A za majku i sestru nisam znao gdje su završile. To fiksiranje kuhinjskog stola mora da je bilo nametnuto osjećajem gladi. Eto, da se sakupimo baš za tim stolom. A i samoća je tu dala svoje. Proživio sam nestanak Pere i čika Toše, a vijest o tome kako je u smrt otišao Milan Adamović bila je još svježja. Eto, sve to nije mi „dočaralo” jedan ili više načina kako ću uskoro završiti. Tjeraju nas u smrt, idemo tamo gdje nas više neće biti živih. To se mora, tamo nas tjeraju da nestanemo. To je shvatljivo, eto, upravo to u zloslutnji čekamo. Ali, u meni „čina” nestajanja nema, to je potpuno odsutno. Idem u smrt, toga sam svjestan, ali taj put u smrt nema završnog „čina”. A, u stvari, on, taj „čin” – to je smrt. „Djeca u nastup”, čuju se glasovi ustaša. Glasovi se ne čuju ispred, već tamo niže naše barake. Brzo izlazimo. Meni je daleko tamo do moga ležaja pa, budući da ne bih htio da izađem zadnji, umjesto moje krpice, tu sa nečijeg ležaja uzmem nekakav jorgan. Jer, zima je, hladno, vlažno, pada solika, a pokrivača

je ostalo od bolesne djece koja su poubijana prije dan, dva. Postrojavaju nas tu u blatu. Oko nas je pet, šest ustaša. Zapovijedaju da stanemo u dvije vrste, u dva reda. Držim onaj jorgan na ramenu, a ustaša stade preda me i kaže: „A što će ti to”? „Pa to je moje. Treba mi”, odgovaram. „Za pola sata ništa vam neće trebati. Svima će vam se grkljani bijeliti. Baci to”! Bacim onaj jorgan iza leđa u blato i šutim. Tu postojasmo nešto poduže kad narediše „odstup”. Razidosmo se – neki u baraku, neki hodaju oko barake, neki odoše prema kuhinji. Netko reče da u kantama ispred kuhinje ima dosta slatke repe. Nas nekoliko pođe tamo, vadimo komade repe. Pokušavam jesti, oblizujem je, ali ne ide. Bacim natrag i odoh u baraku. Jedni leže, drugi stoje u baraci, neki su vani. Već smo dobro ogladnili. Nas nekoliko opet idemo do kanti sa repom. Ponovo probavamo, ali ne ide. Vraćamo se prema baraci. Kad – opet „nastup”. Postrojimo se i čekamo. Opet iste ustaše. Hodaju oko nas. Dolazi još jedan pa ga ovi pitaju: „E l’ da vežemo”? „Nemojte, neće oni biti gotovi još sat, dva. Dajte im ’odstup””. Opet se razidemo, hodamo, malo prilegnemo. Svi uglavnom šute. Osta nejasno ono: „Je l’ da vežemo”? Poče priča oko toga da li se to odnosi na nas. Slijedi pitanje: „Zašto bi nas vezali”, ali odgovora nema. „Bar da nam dadu nešto jesti”, komentiraju neki, pa opet navraćaju do kanti sa slatkom repom. Sad raspravljamo o tome kako to da je repa tako slatka, a

Skela za prevoz logoraša iz Jasenovca na drugu obalu rijeke Save – u Donju Gradinu na likvidaciju, jun 1945.

ne može se jesti. Ja razmišljam za sebe, znam da su (osobito Pemci) pravili od te repe sirup, a, eto, za jelo ne valja. Prošlo je podosta vremena. Maglovito je, sumorno i sumračno. Prema nama sad ide nekoliko ustaša više, kad, sa nasipa koji je tu pet, šest koraka iza nas, neki čovjek pita: „Koji je tu Milan Bastašić”? „Ja sam”, odgovorim nekako suzdržljivo, poluglasno. „Ajde ’vamo, žuri se”, kaže on i ja krenem prema nasipu. On me sačeka. Ide preda mnom, ja za njim. Čujem, ustaše se tamo nešto deru oko „nastupa” i postrojavanja. Ništa se ne odnosi na mene. Nisu niti zapitali kamo me ovaj odvede. Svi ti detalji ostali su mi duboko urezani u sjećanje. No, iako svjestan toga da su svi koji su ostali tada otišli u smrt, o završnom činu njihova stravičnog nepovratnog puta nisam nikada razmišljao. Sve se završilo momentom moga odlaska prema nasipu. Tek mnogo godina kasnije, pošto sam pročitao knjige dr Nikole Nikolića *Jasenovački logor smrti* i *Kozaračka djeca*, u ovoj drugoj našao sam tekst koji me je podsjetio na pitanje ustaše koji je prilazio stroju još dok sam ja bio u njemu: „’E l’ da vežemo”? Tada, pošto nam je ponovo dat „odstup”, mi djeca nismo mogli sebi objasniti da se to odnosi na nas. Na pitanje – zašto bi nas vezali – nismo mogli naći odgovor. O postupcima prema djeci, koja su u stroju čekala likvidaciju-klanje, i o događanjima u tom stroju, Nikolić piše: “Pokunjeni učitelji povukoše se do umjetne bravarije Jurice Pandića i Drageca Plečka i stadoše iz nje viriti, potreseni saznanjem što će se dalje događati s djecom. Malo zatim opkolio ih je ustaški sat i počeo im žicom vezati ruke iza leđa. Tada se zbio jedan od neopisivih i najpotresnijih događaja u logoru. Djeca su počela vrištati, vikati, dozivati učitelje, Boga, vraga, oca. Kroz tu užasnu viku, plač i vrisku čula se isto tako vika i psovke ustaša i šamaranje izbezumljene djece. Točno u 17 sati, u sam sumrak 15. listopada 1942. sat je poveo djecu, već napol mrtvu od straha, prema Savi, na skelu za Gradinu.

Povorka djece svezane žicom prošla je uz užasnu kuknjavu, zapomaganje, proklinjanje i psovanje kroz vrata logora, ostavivši šest dječjih leševa pred zapovjedništvom koje su brzo pokupili logoraški grobari”.

Dr Nikola Nikolić opisuje ovakve scene u više navrata, sa datumima, brojevima i svjedocima. Prema tim opisima, dade se zaključiti da je stroj djece-zatočenika (iz koga me izbavio Žiga) poklan 29. listopada/oktobra 1942. godine.

Idem ja za Žigom po blatnom nasipu, pa siđosmo u veće blato. Idemo mimo „Bajer”, gdje su nam nekad učitelji pričali o marmeladi. Sad tu ima dosta vode. Prođemo niže ciglane, tu je i „munjara”, skrenemo lijevo i uđemo u neku malu, toplu prostoriju. Tu sjedi jedan čovjek. Ovaj što me doveo kaže: „Ja sam Žiga, a ovo je Geza. Ti ćeš sa nama raditi u ovoj sapunari. Jedva smo te našli. I to u zadnji čas”. Skinem moj kaput i kapu, koju sam negdje dobio

Jasenovac, logorska kapija

(kožna kapa sa naušnjacima, ali bez šilta). Šešir mi je ostao u baraci gdje sam spavao. U toj prostoriji je nekakva metalna peć, okrugla, visoka možda metar, ima kao neki poklopac koji se skida. Upravo sad ga oni skinuše i jedan od njih polako diže nekakvu žicu, izvlači je okomito. Na kraju žice je nekakvo proširenje, a na njemu nekakav rahli, rijetki, sav šupljikav grumen uglja koji se još žari i crveni. Nekako mi staviše do znanja da je to ugalj od krvi, da se upotrebljava protiv proljeva. Međutim, nikad nisam shvatio zašto se ta prostorija zvala „sapunara” kad nikad nisam vidio da se tu proizvodi sapun. Nisam učestvovao u bilo kakvoj proizvodnji. Moja je briga bila da ložim u peć, da brišem prašinu, počistim prostoriju. Poslije su mi proširili obaveze. Odveli me u „munjaru” i pokazali nekoliko strojeva i površina sa kojih trebam brisati prašinu. U munjari nije bilo toplo kao u sapunari, ali posao tu nije puno trajao. Dobro da su mi dali taj posao jer što bih inače radio cijeli dan sa njima u onoj maloj prostoriji. Stalno sam se bojao da me zbog neimanja posla nekamo ne premjeste, a u sapunari je bilo toplo. Po kasnijem razmišljanju, to je bilo oko polovine novembra, dok sam još spavao u baraci. Kad se probudim od zime, do jutra se veselim kako ću doći u toplu sapunaru. Kad bih došao ujutro na posao, već je bilo toplo. Ne sjećam se da sam ikada ja ložio vatru. Žiga i Geza su tu možda i spavali. Drva sam donosio sa nekakvog drvljanika gdje je uvijek bilo drva. Više puta u danu sam odlazio

i u munjaru. Tamo sam „popravljao” brisanje prašine, tu se zadržavao, pa opet odlazio u sapunaru, nastojeći da ne budem besposlen i suvišan. Topla sapunara bila je dar božiji u ovom blatu, magli, solki i zimi, koje nisu bile manja opasnost od stalno prisutnog smrtnog straha. Poslije nekog vremena morao sam se preseliti na tavan jedne zgrade ekonomije. Tamo su spavali svi koji su radili u radionicama. Tu je bilo bolje nego u baraci, bilo je suho i zatvoreno. Baraka je imala tri ulaza, ali ni na jednom nije bilo vrata. Podloga za spavanje je i ovdje bila tvrda, ali je bila suha, a na mojoj krpari ujutro nije bilo mraza kao u baraci. No, i taj nekakav osjećaj sigurnosti za samoodržanje nije dugo potrajao. U neko doba noći poče neka galama, vika... Eto ustaša na tavan. Trkaju nas cipelama, gaze po nama i između nas blješte baterijama i viču: „Slušaj ovamo! Koga prozovemo, neka ustaje i neka silazi dolje, bez oblačenja”. Ljudi ustaju, nitko ništa ne govori, grozna tišina. Dolje već čujemo jauke. Valjda tuku. Zatim čujemo zapovijed: „Spavaj dalje”. To su bile stravične noći, bilo ih je nekoliko, a svaku večer sam lijegao očekujući opet takvu noć. Tavan je ipak uvijek bio pun jer bi dolazili drugi zatočenici-majstori.

Stvari onih koji su prošle noći poklani (o tome se uvijek govorilo) preko dana bi uvijek bile pokupljene. Dešavalo se da pokupe i stvari živih, pa počinje tražnja, svađanje oko ćebadi i kaputa, preostalih od onih koji više nisu među živima. Blizu munjare bila je i jedna manja brijačnica u kojoj je radio Mile Bosanac, naš dalji kum. Možda je on tu i spavao ili je dolazio povremeno pa tu brijač. Ja sam to primijetio i javio mu se. Bio je zadovoljan što sam u sapunari. Nisam ga nikad posjetio, da mu ne smetam u poslu. Kad ga vidim, pozdravim ga, on obično nešto upita i to je sve. Tu u blizini je bila i ciglana. Kroz nju je prolazio kolosijek. Jednog dana sam na kamionetima vidio presovane čvarke u povelikim pločama. Za mene izgladnjelog to je bio veliki izazov. Pošao sam prema kamionetu u namjeri da otkinem komad od te ploče, ali se otuda prodera neki glas na mene. Vidio sam toga čovjeka i brzo pobjegao. Po opisu koji su dali preživjeli logoraši za inženjera Pićilija, mislim da bi taj što se na mene proderao mogao biti upravo Pićili. U pisanim materijalima preživjelih logoraša često se navodi da je on bio autor krematorija za masovnu likvidaciju zatočenika koji je bio smješten u ciglani.

NEVJERICA, KAŽU DA IDEM KUĆI

Negdje oko 14 dana poslije mog dolaska u sapunaru, čistio sam prašinu u munjari kad me pozva Žiga: „Mišo, dođi ovamo”. Kod njega je bio logorski redar Dušan Keco koga sam poznavao kao redara. Protrnuo sam od straha i zaključio: „Vjerojatno su pronašli po nekakvom spisku da sam ostao živ i sada

su me našli”?! Keco reče da ja idem kući i da me mora odvesti u briačnicu gdje me čeka jedan ustaša. Slutnja u moj kraj se produbila – čeka me ustaša! Bio sam sav izbezumljen. Ne sjećam se ni kako sam se rastao sa Žigom i Gezom. (Tu je potpuna amnezija.) Nisam uzeo ni svoj šešir, koji je visio na čavlu, lijevo od vrata. Odoh u mojoj kapi bez šilta i sa torbicom. Ide Keco ispred mene, gazimo po blatnjavom nasipu. Susretosmo Milana Bosanca, bricu. Upitao me: „Kuda kume”? Odgovorio sam: „Izgleda, preko Save”. „Šta možeš”, reče on, pa krenu dalje. Vrijeme je bilo maglovito, vlažno i hladno. Uđosmo Keco i ja u briačnicu. Prostorija povelika, ima tu tri stolice za brijanje, toplo je. Rekao sam: „Dobar dan”, a jedan gospodin sa slovom „U” na reveru upita me: „Jesi li ti Bastašić Milan”? Rekao sam da jesam. Taj ustaša me pozva da idem sa njim, pa izađosmo iz briačnice. Na prozoru jedne nastambe-zgrade, vidim Uču. Kaže mi: „Ideš kući, evo ti ovaj ćilim da ne ozebeš”. Uzeo sam ćilim i sa mojim vodičem došao u nekakvu kancelariju. Provjeravaju mi podatke, pitaju gdje mi je otac? Rekao sam da su brata i oca otjerale ustaše. Tek kad sam to rekao, shvatio sam šta sam time učinio i prepao sam se. Da bih se ispravio, na pitanje da li znam da čitam, odgovorio sam: „Kako da ne znam. Bio sam ja u ustaškoj uzdanici (ustaški pioniri)”. Dali su mi dva papira. Jedan je bio sa naslovom „Otvorena zapovjed”, a za drugi ne znam šta je predstavljao. Datum na papiru je bio 30. novembar 1942. godine, ponedjeljak. Potvrdu je potpisao lično Vjekoslav Maks Luburić, zapovjednik logora.⁸ Shvatio sam da mogu da se vozim vozom. U papiru se mole ustaške i nadzorne vlasti da me ne diraju i da mi vrate svu moju imovinu. Upozorili su me da će me vratiti u logor ako budem bilo kome pričao šta sam ovdje vidio i o tome šta se tu radi. Onaj ustaša u civilu negdje nestade, a jednom drugom ustaši narediše: „Vodi ga u magazin da ga obuku i dovedi ga ovamo da ga vidimo”.

Idem ja za njim i uskoro uđosmo u veliku prostoriju u kojoj je naslagano puno odjeće. Zimski kaputi vise na aufingerima. Pod je betonski. „Skidaj se”, reče ustaša koji me doveo. Prisjetim se ja priča starijih ljudi o toj robi koju su nosili u magazin poslije klanja i ubijanja. Ponovo me uhvatio smrtni strah da će i sa mnom ovako golim biti ista stvar i da se oni sa mnom samo igraju. Osim toga, strašno je hladno. Papire sam ostavio na nekakvu klupu i svlačim se. Čovjek koji mi bira odjeću dade mi neku lijepu šarenu košulju sa

8 Zanimljiva je „sudbina” ove potvrde, koja je za mene uistinu predstavljala propusnicu za život. U septembru 1943. godine mama je predala molbu za moj odlazak u Daruvarsku banju na oporavak. Uz molbu je priložila moju otpusnicu iz logora, nadajući se da će na taj način moj prijem u banju biti osiguran. Prevarila se. Molba je odbijena, a za plaćanje troškova mog boravka u banji mama je obezbijedila novac prodajom krave. Dragocjena potvrda o otpustu iz logora nikad nam nije vraćena. Puno kasnije, pokušao sam doći do potvrde, ali, nažalost, bezuspješno. Možda negdje, u nekom od arhiva, moja potvrda još uvijek postoji.

uzdužnim tankim šarama. Pita: „Je li dobra”? „Jest”, odgovaram. Sad mi daje šarene hlače pumperice, nekako sivobijele sa uzdužnim i poprečnim tamnim prugama koje prave kvadratiće. Pumperice nisam nikada nosio, vidao sam ih na gospodskoj djeci. Sa njima sam bio nekako mnogo zadovoljan. Brzo sam ih obukao tako da nisam niti gaće dobio – zaboravio onaj čovjek, a ja ga nisam podsjetio. Kažem mu da su mi cipele dobre, a on mi dobaci vunene čarape. Dade mi ljetni kaput, pita da li je dobar, pa mi daje šarenu prtenju kapu sa šiltom. Ona mi pade na uši i na oči. Pita: „Je li dobra”? Odgovaram potvrdno iako „ćepicu” nisam nikada nosio, niti ja niti bilo tko moj. (Srbi su nosili šešire ili šubare). Sad mi se nekako pojavilo uvjerenje da zaista idem kući, jer – zašto bi me oblačili?! Dok je magacioner nešto premetao oko kaputa, ja sam se obukao. Dade on meni zimski kaput, kratki, kakav sam i ja nekad nosio. Obučem, on opet pita: „Je li dobar”? Ja tad kažem, moram priznati, za mene nešto neobjašnjivo. Vidim ja tamo na aufingeru jedan dugački kaput koji bi otprilike meni odgovarao, pa tome čovjeku kažem: „A da li bih ja mogao dobiti onaj tamo dugački kaput”? On vrati onaj kratki, dodade mi onaj drugi pa opet pita: „Je li dobar”? Odgovaram potvrdno. Dakle, smrtni strah, koji sam imao prije par minuta, gol u magazinu robe zaklanih i ubijenih-golih, zamjenjuje nekakva vrijednosna želja. (Po pričanju starijih logoraša, a kasnije i u pisanim materijalima preživjelih logoraša, klanje i ubijanje logoraša je vršeno pošto su oni svučeni. To potvrđuje i ono odvođenje logoraša u toku noći iz nastambe gdje sam spavao posljednjih petnaestak dana: „Ustaj, ne oblači se, silazi niz stepenice”). Prvo sam pomislio da su me svukli kako bi me zaklali, a kad se pojavio tračak nade da je moj odlazak kući istina, prvobitna pomisao se mijenja i javlja se nešto, valjda iskonsko i nagonsko, nekakva neobjašnjiva pohlepa – ja tražim bolji, vredniji, ljepši kaput od onog koji mi je bio ponuđen! To je za mene do danas ostalo neobjašnjivo.

Zamolim toga čovjeka, magacionera, da mi u torbi ostanu još i moje štofane hlače, kantica i peškir, te da ponesem i ćilim. Ne sjećam se kojim riječima ili grimasama, ali on mi je to odobrio. Odmah potom oglasi se ustaša koji me doveo: „Ajde, idemo”. Uđosmo ponovo u prostoriju gdje sam već bio i dobio papire. Tu su prisutni ponešto rekli, a jedan zatraži one papire da ih još jednom pogleda. Ja nešto reče pa jauknem. Prekorim sebe i brže trčeći odem natrag po papire. Magacioner ih je držao u ruci, no ja mu ih gotovo istrgnem iz ruku, govoreći da sam ih zaboravio. Donesem ih u kancelariju, a tamo me upozoriše i prekoriše da ih više nigdje ne smijem ostaviti. Rekoše da sačekam ručak pa da će me taj isti ustaša otpratiti do željezničke stanice. Izašli smo van iz kancelarije. Stalno hodam tu u blizini, razmišljam kako se oni neće predomisli ako me stalno imaju na oku. Najradije bih se odrekao „ručka”, samo da se što prije odavdje maknem. Ali kako to izvesti? Naidoše

neki koji nose izrezan 'leb za ručak. Zamolim ustašu da mi dade komadić koji me sleduje, a da ne čekam ručak. On mi odobri. Stavim 'leb u torbu i krenemo prema izlasku iz logora. Tu traže papire. Ustaša razgovara sa ustašom-stražarom. Kad je vidio papire, stražar mi reče: „Oćeš ponijeti pušku ćaci da ide u partizane”? „Nemam ja tate. Otjerali su ga nekakvi ljudi”, oprezno odgovaram. Ugledam tu čovjeka u žutom kaputu – jedan od Vekića iz gornjeg kraja. Zapravo sam ga i prepoznao po tome kaputu u kome je pored moje kuće često išao u varoš. Javim mu se i kažem da idem kući, ostalog se ne sjećam. Stražar mi dade papire, pa me upozori da ih dobro čuvam. Ustaša ide naprijed, ja za njim. Ispred nas vidimo jednog željezničara kako žuri na stanicu istom stazom. Ustaša mi reče da požurim za onim željezničarom jer i on ide na stanicu. Požurim ja, ali ne mogu da trčim. Okrećem se prema ustaši, a on stoji sa puškom i gleda u mome pravcu. Razmišljam: „Valjda me neće ubiti”. Ide i neki voz, dimi se iz lokomotive. Ode onaj željezničar, ne vidim ga više. Pokušavam trčati, nemam zraka, pomalo se žurim. Konačno, stižem na stanicu.

Izašao sam iz toga pakla svojim posljednjim snagama. Pokazaće se da su već počeli prvi znaci tifusa. Dakako da onda nisam znao koliko je te jeseni ljudi, dječaka i starijeg svijeta, Srba sa Bilogore, pored onih koje sam poznao i tamo upoznao, pogubljeno. Prema podacima Muzeja genocida u Beogradu, sa tog područja je od 1941. do 1945. godine u Jasenovcu zaklano, tvrdim predmetima udarcem u glavu usmrćeno ili ubijeno 1.071 zatočenik (imenom i prezimenom).

U VLAKU ZA ZAGREB

Tu je mnogo svijeta. Najviše je žena, ali ima i puno djece. Hladno je i propadiva nekakva solka – kiša, kao i prethodnih dana. Nitko nije vani. Netko mi je objasnio da u onoj kancelariji pitam koji vlak ide za Zagreb. Propitao sam se kada i na koju stranu ide vlak za Zagreb. Stojim tu negdje da vidim kad vlakovi dolaze i sa koje strane. Neki dječaci, od nekih šest, sedam godina, sa fesom na glavi, jede kukuruzni kruh. Odmah i ja izvadim svoj komadić (150 g) 'leba (izgledom i tvrdoćom cigle) i jedem. Mali mi postaje interesantan jer drži u rukama povelik komad kukuruznog kruha. Jedna žena me zapita da li bih prodao ćilim. „Hoću gospođo. Koliko bi mi dali”, pitam ja. „Sto kuna”, odgovori ona i ja joj dadoh ćilim. Valjda je bilo jeftino, pa druga žena upita imam li još što. „Imam kanticu”, odmah je izvadim iz torbice i prodam je za deset kuna. Kupio bih nešto za jesti, ali tu nema ništa kupiti. Uporno gledam u dječaka sa kukuruzom, koju on baš sa merakom

jede. Izvučem one moje hlače iz torbe. Sve su slijepljene od blata, malo su poderane na desnom koljenu, ali inače su nove. Ponudim ih dječaku, a on pozva mamu. Objasnim ja da su malo poderane i malo blatne, ali su štofene i nove. Žena reče da nema baš novaca, a ja ih, brže, ponudim u zamjenu za kukuruzu. „Nemam baš ni kukuruze puno”, reče ona. „Pa otkinite mi komad. Koliko možete”, kažem. Izvadi ona kruščić kuruze, više nalik na pogaču, i otkine mi lijep komad. Još se ispričava kako ne može više otkinuti. Ja se odmah zaposlim oko te kuruze koja je bila upravo slatka u odnosu na kruh – moje posljednje jasenovačko sledovanje. Konačno dolazi vlak koji ide za Zagreb. Provjerim to kod nekoliko putnika koji se isto spremaju prema izlazu da bi ušli u vlak za Zagreb. Bila je gužva, ali sam uspio ući u jedan vagon u kojem je bilo mjesta za stajanje u hodniku. Voz je krenuo. Gledam logor kroz prozor, on nestaje, a voz prelazi preko puta kojim smo išli na rad na nasip. Naviru sjećanja na požurivanje od ustaša: „Trk, trk”, blato duboko, spadaju cipele, tko ostane tražiti cipelu, ostane bez glave – dotuku ga kundacima. Konačno iz voza vidim onaj dimnjak u koji sam toliko puta gledao i poslije više dana saznao da je to dimnjak ciglane u Novskoj. Poslije nekog vremena, dođe kondukter i traži vozne karte. Dajem mu moje, dobro čuvane papire. Gleda papire, pa gleda mene. Pita: „Odakle ideš”? „Tu piše”, odgovorim mu. „Pa što si tamo radio”, nastavlja on. „Bio sam kod rodbine”, kažem i tako me ostavi na miru.

Nije prošlo dugo, kad ponovo dođe kondukter. Reče mi da idem sa njim, da ima mjesta za sjesti. Pristajem bez riječi. Idem za njim između ljudi koji stoje u hodniku. Provlačim se za njim jer je tu i puno stvari, prtljage na podu hodnika. Otvori vrata, tu sjede ljudi sa obje strane, pokazuju mi nešto mjesta sa desne strane kraj jednog gospodina. Sjedoh. Sjedim, šutim, gledam dolje, negdje u krilo. Taj moj komšija sa desne strane izvadi dunju, prereže je nožem i polovinu pruži meni. Uzmem je sav sretan i rekoh „hvala”. Više je jedu oči nego zubi. Brzo i lakomo, halapljivo sam to pojeo, a taj čovjek me upita da li sam gladan. Klimnem potvrdno glavom bez riječi. Uskoro se opet vrati kondukter i nađe mjesto, sjede preko puta moga darovatelja. Traži ponovo moje papire, daje ih čovjeku pored mene i reče: „Kaže da ide od rodbine”. „Kako je bilo kod rodbine”, pita me ovaj. Kažem: „Dobro”, a on opet: „Koliko si bio”? Šutim. Za to vrijeme daje mi šaku čvaraka. Podmetnem moju pregršt (sastavljene dlanove okrenute na gore). Jedem iz pregršti direktno ustima jer je čvaraka bilo dosta. On se nekako izgovara da nema kruha, a ja se nisam ni sjetio kruha. Glavno je da se jede, nije važno šta i sa čime ili bez čega. Priča sa kondukterom da će me boljeti stomak, da ne valja bez kruha. Shvatam to kao pretnju da će mi oduzeti čvarke i samo jedem. Netko tada pruži kekse, složise se da neće biti dobri kao kruh, ali mi ih dadoše u desnu šaku koja je

već bila slobodna od čvaraka. Opet me zapitkuje. Konačno im kažem da ne smijem ništa pričati dok ne dođem kući, da su tako rekli oni koji su mi dali papire. Tada shvatam da su papiri još uvijek kod konduktera, a on mi ih uto pruži i reče da ih čuvam. Valjda sam tada zaspao. Ne sjećam se nikakvih detalja dok me nije probudila nekakva graja, gužva, ustajanje u toj prostoriji gdje smo sjedili (nisam tada znao da se to zove kupe). Da li netko drugi, ili mi je taj gospodin ili kondukter rekao, uglavnom, shvatam da je to Zagreb i da tu moram izaći. Znam da je Zagreb velik grad, najveći u Hrvatskoj, ali tamo nikad nisam bio.

Puno je svijeta, velika gužva pred vagonima (da ne kažem – na peronu, jer ja taj izraz nikad prije nisam čuo). Guram se kroz tu masu, idem prema toj velikoj zgradi sa puno osvijetljenih prozora. Nadam se da je unutra toplo jer već mi je hladno iako sam tek izašao iz vagona. Vidim da u toj gužvi stoji neki „rođo” – nosi ispred sebe salamu, kobasice i šnite kruha. Zaokupio je moju pažnju jer sam se sjetio da imam 110 kuna. Dođem do njega. Kupio sam kobasicu i kruha, jedem i provlačim se prema vratima – ulazu u tu veliku stanicu. Unutra je veća gužva nego vani. Puno je žena i djece, sjede na raznim culima, vrećama, punim košarama, neki spavaju. Nigdje mjesta ni prostora da se sjedne. Da se i nađe malo mjesta na betonu, ja nemam na šta sjesti osim na moju, od peškira napravljenu torbu. Ubrzo sam ožednio pa odem tamo gdje na šanku prodaju piće. Kupim nekakav napitak u flašici. Nije himber, ali je bolji od sode. Na više mjesta sam se interesirao kad ide vlak za Bjelovar. Provlačim se između mnoštva tih žena, djece i prtljage. Zima je, a nemaš se gdje zgrijati. Ćilim sam prodao još na stanici u Jasenovcu. Ima još koji sat do polaska vlaka. Lijepo sam sit, popio sam i bočicu pića, ali ipak samo gledam, tražim i uočavam gdje se prodaje nešto za jelo. Oči bi pojele sve. I, eto nezgode. U toku te moje šetnje između žena i djece za koje saznam da su uglavnom iz Hercegovine i Bosne, te da bježe ispred četnika i partizana, nešto me zašarafu u trbuhu, pa, začas, opet. Krči mi trbuh, šarafu, moram brzo u zahod, a tu nigdje ne vidjeh vrata od zahoda. Nigdje ništa ne piše. Mislim, valjda je negdje vani. Krenem prema vratima za izlaz iz zgrade, ali u toj brzini već poluglasno pitam svakoga gdje je zahod, nužnik. Netko reče da idem niz basamake, a ja ne znam šta su basamake. Još mi poneko dopuni informaciju o mom problemu i ja u trku niz basamake stignem na vrijeme. Radost i olakšanje (za kasnije životno iskustvo). Nekako doznam da vlak za Bjelovar ide u dva sata poslije pola noći. To je još dugo, a sve je hladnije. Nadam se da će u vagonima biti toplije. Već jedva stojim, zima mi je, nema mjesta za sjedenje. Neću nigdje da se stišćem da bih sjeo jer sva prtljaga toga svijeta, pa i sam taj svijet, nekako mi djeluju neuredno, zamazano. Djeca su bila svakako ubundana da im ne bude zima, a žene su imale marame na glavi, drugačije

zavezane nego naše žene. Nisu zavezane ni kao rubac ni kao šamija, nego su nekako zabrađene – kraj rupca ide preko brade. Povremeno se ta masa svijeta zatalasa, jedni idu na vlak, drugi dolaze i pokušavaju da se nekako smjeste sa svojom prtljagom. Slijedi opet nekakav zamorni mir.

VLAK ZA BJELOVAR KREĆE U DVA

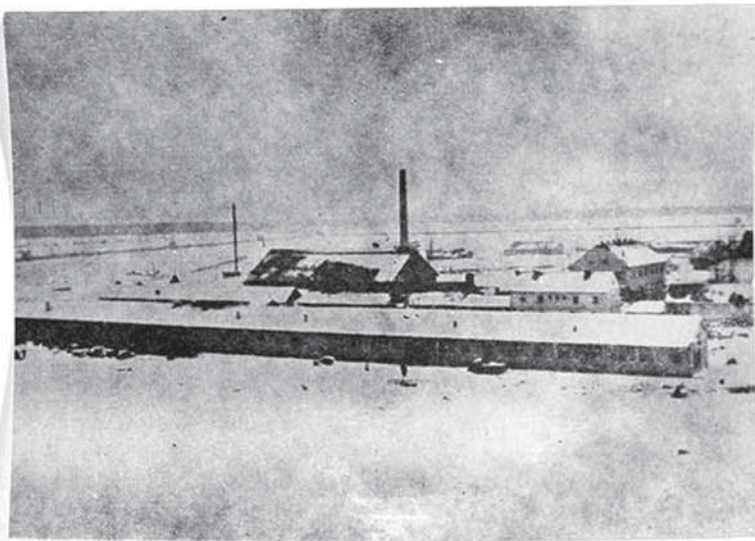
Opet počeo komešanje, provlačim se prema vratima i dobivam potvrdne odgovore na pitanje da li se ulazi u vlak za Bjelovar. Zima mi je, drhtim, cvokoćem. Imam dobar kaput, ali ispod njega je samo kaputić i tanka košulja. Pitam lijevo i desno da li idu u vlak za Bjelovar. Odgovaraju potvrdno. Grupa je povelika, izlazimo van zgrade. Pada kiša i snijeg – susnježica. Drhtim od hladnoće. Napola hodam, napola me guraju i nose. Svi oni, koje sam pitao da li idu u vlak za Bjelovar i koji su mi dali potvrdan odgovor, pokrenuli su se. Jedni idu desno, drugi lijevo i guraju se na ulazu u vagone. Vagon pred kojim stojim u nedoumici nalazi se između dva vagona u koje se svijet ozbiljno gura da uđe. Ponovo pitam u toj gužvi da li i oni idu za Bjelovar, odgovaraju potvrdno i oni s lijeve i oni s desne strane. Znači, ide i ovaj između ta dva vagona. Ne mogu da se guram, izgledi da uđem u vagon lijevo ili desno su gotovo nikakvi. Penjem se na stepenice slobodnog vagona. Pokušavam otvoriti vrata – otvaraju se. Uđem u hodnik i stanem odmah kod vrata jer se bojim da ne bi taj vagon na kraju ipak ostavili. Ne znam ni ja kako bi to uradili, ali bojim se. Još uvijek traje graja, a i gužva oko ulaza u susjedne vagone. U moj vagon ulaze domobranski oficiri i jedna žena. Odmaknem se dalje od vrata, a oni ulaze u prvu prostoriju. Uto dođe kondukter i pita me šta tu radim – zar ne vidim da je to rezervirano. Dosta grubo tjera me van, a ja se ne dam. Pokazujem mu moje papire i kažem da me nitko ne smije dirati, da tako tu piše. On pregleda oba papira, ali i dalje inzistira da moram ići u drugi vagon. Kažem mu da se ne mogu gurati, da sam slab i da ću tu stajati da ne smetam nikome. Vrata prostorije u koju su se smjestili oficiri i ona žena otvorena su, pa jedan od njih zapita konduktera o čemu se radi, zašto me tjera. Ovaj mu odgovori neka bude bez brige i da će me on odvesti u drugi vagon. Ja se opirem riječima da me nitko ne smije dirati, da tako piše u papirima i da se ja ne mogu gurati sa ljudima u drugom vagonu. Opet onaj oficir nešto upita, kondukter reče da idem iz logora i da mu stalno guram pod nos papire koje sam tamo dobio. Valjda su to čuli i ostali, pa jedan reče: „Ostavi jadno dijete, ne smeta nikome”! Ja sav sretan (iako sam mrzio i ustaše i domobrane). Tako ostadoh u tom vagonu, a uskoro me pozvaše i u kupe. Nećkam se, uvjeravam ih da mi je i u hodniku dobro, međutim, nagovoriše

me, te mi dadoše i mjesto da sjednem. Tu je i toplo. Jedan stariji oficir, oslovljavaju ga sa „dopukovnik”, pita: „Kakve to papire ima”, misleći na mene. Onaj što se zauzimao za mene kod konduktera reče mi da mu dadem papire, što ja poslušno učinim i on ih pruži dopukovniku. Ovaj glasno reče: „On je iz Jasenovca”! Počeše da me pitaju odakle sam, koga imam od familije, tko me izvadio iz logora, imam li kuću... Odgovaram da su mi 1941. oca i brata od 18 godina otjerale ustaše, da su majku, sestru i mene otjerali iz kuće u logor, park u Grubišnom Polju, a onda mene odvojili među muškarce i otjerali u Jasenovac. Za majku i sestru ne znam gdje su. Tko me izvadio iz logora, također ne znam. Pričam da su u našu kuću odmah uselili neki drugi ljudi. Što me čeka kod kuće, ostade nejasno i njima i meni. Žena me nije ništa pitala. Šuteći mi pruži jabuku koju sam odmah počeo jesti. Kad sam je pojeo pruži mi drugu i ja odmah nastavim jesti. Komentiraju nešto o mojoj gladi. Ja šutim. Vlak odjednom stade, stoji već podugo. Oni spominju Križevce – kao, tu se čeka neki drugi vlak. Pitam ih da li ovaj naš ide dalje za Bjelovar. Kažu da ide. Gledam kroz prozor, a tu pored našeg vagona stoje otvoreni teretni vagoni puni repe. Ispred prozora je vagon sa tužinom (žuta repa). Valjda sam se uznemirio pred tim prizorom: vagoni repe, vagoni tužina, tu na domak ruke. Nitko ga ne čuva, a ja ne mogu do njega. Netko od njih upita šta to gledam, a ja brže odgovorim da gledam repu. Pitaju da li bih htio jednu. „Bih, ova žuta je jako dobra za jesti”, odgovaram ja, a oči već jedu repu. Onaj najstariji oficir reče jednom od ostalih da ode po repu. Brzo se vratio i donese veliku repu – bijelu, vodnjačku, kako je Pemci zovu. Nisam zadovoljan i to im stavim do znanja jer sam želio tužin. Uto i vlak krene. Dalje gledam vagone sa repom i razmišljam kako da načnem repu. Repa je u torbi, ali način kako da je načnem i počnem jesti, stalno me kopka. Konačno je vadim iz torbe i palcem desne ruke pokušavam da je načnem i počnem jesti. Prisutni to primjete pa pitaju što to radim. „Ma, naćeo bih je pa da jedem, ali nemam noža”, odgovaram ja. „Ma, nemoj. Pojeo si dvije jabuke. Neće ti biti dobro. Ostavi repu za kasnije”, govore. Teška srca poslušam i vratim vodnjačku u torbu. Pita me dopukovnik koliko imam godina. „Dvanaest”, odgovaram i osjećam kako mi je vruće, raskopčavam kaput. „Ako nemaš nikoga kod kuće, ’ajde ti sa mnom pa ću te ja lijepo obući i bit ćeš moj pratilac”, kaže dopukovnik. „Pa moram najprije vidjeti gdje su mi mama i sestra. Moram ići u Grubišno Polje”, odgovorim. „Dobro. Idi pa se vrati u Bjelovar i samo pitaj za dopukovnika sa velikim brkovima”, kaže mi on. Oni navješćuju skori dolazak vlaka u Bjelovar. „Evo, vidiš kako je Bjelovar lijep, kako ima puno svjetla. Ti samo dođi kako sam ti rekao”, kaže mi opet dopukovnik. „Dobro”, odgovorim. Oni izadoše pa i ja za njima. Oni odoše, a ja stojim pred zgradom. Gledam kamo ću. Susnježica pada. Već mi je opet zima. Vrata u zgradi su zatvorena,

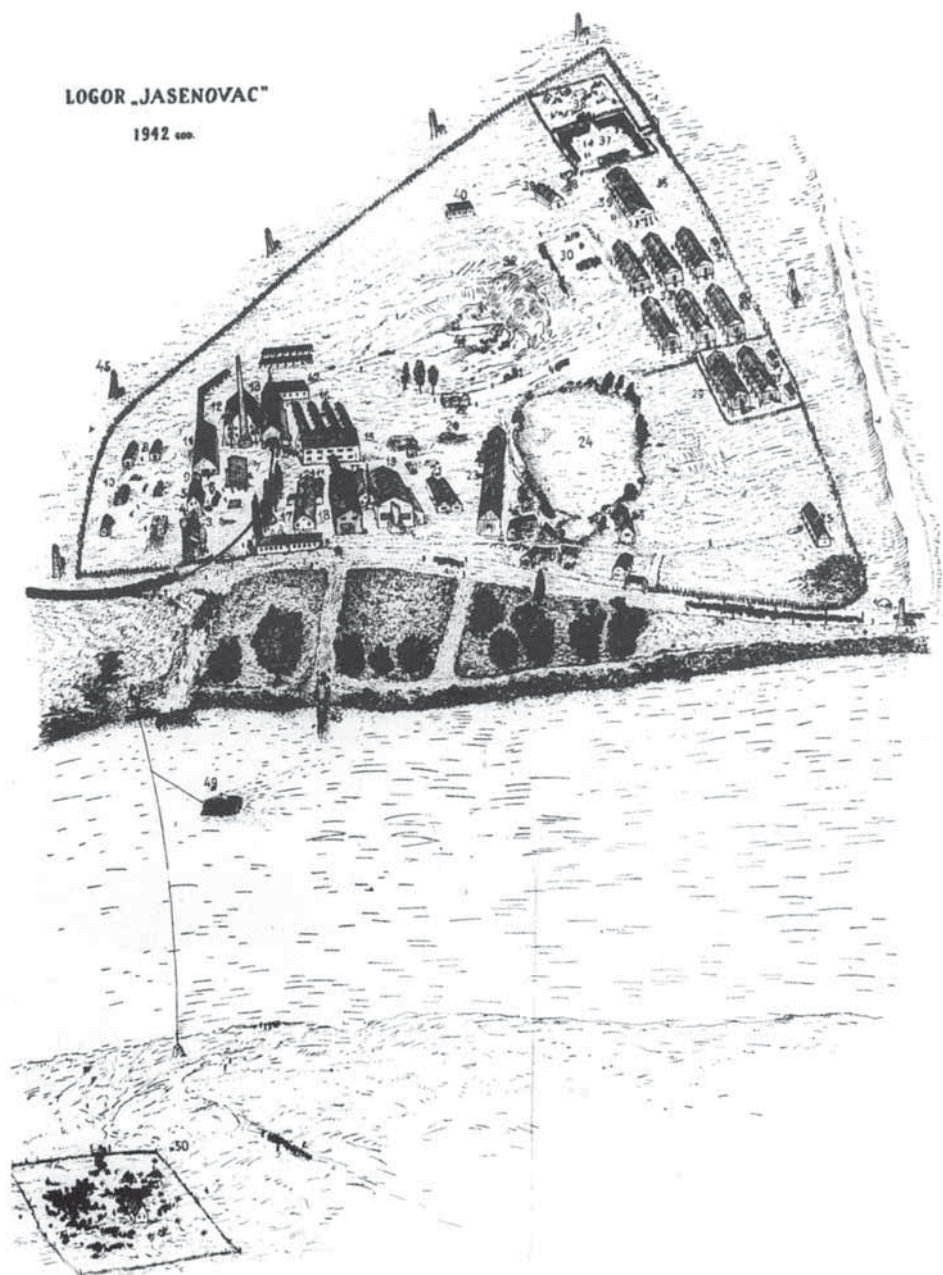
svi su ušli unutra. Krenem prema ulazu, kad otuda izađe Stevo, Ciganin iz Grubišnog Polja. Sretosmo se i ja ga oslovim imenom, a on stao i gleda me. Konačno sa čuđenjem reče: „Milane, jesi li to ti, otkuda ideš”? „Iz logora. Pustili su me kući”, kažem. „Mama i Jovanka su već došle”, reče Stevo kao da mi saopćava uobičajenu, svakodnevnu vijest. „Kad su došle”, grozničavo pitam. „Još prije petnaest, dvadeset dana”, odgovara mi Stevo. Pun sam radosti i sav nestrpljiv. Pitam ga kad ide vlak za Grubišno, a on reče da polazi negdje za dva ili više sati. Pita me u kome logoru sam bio. „U Jasenovcu”, odgovaram, a on nastavi: „Pa ja idem u Jasenovac. Dali su mi potvrdu da mogu otići po ženu. Ti znaš da su je otjerali još ljetos, a kod kuće imamo malo dijete”. Odmah vičem: „Joj, Stevo, ne idi tamo, nećeš se vratiti, vidiš kako ja izgledam”. Pitam ga da li ima nož da ogulimo repu. Izvadi on nož i ja mu dadoh repu. „Šteta što nije tužin”, veli Stevo. Ispričam mu kako sam je dobio i saopćim da više nitko od Grubišnopljaca, koji su otjerani u Jasenovac, nije živ. Pojedosmo nešto od one velike repe, ja uđem u zgradu, a Stevo se negdje izgubi. U stanici je prilično toplo. Našao sam i neko mjesto da sjednem. Ima dosta stolova za kojima sjede domobrani, poneki ustaša, ljudi i poneka žena. Za jednim stolom prepoznajem šnajdera Majna. Sjedi u domobranskoj uniformi i razgovora sa još nekoliko njih za stolom. Nešto jedu, vidim da imaju kukuruzni kruh. Oči jedu kuruznjak premda nisam gladan jer sam pojeo dosta repe. Ipak, poslije nekog vremena priđem njihovom stolu i zaželim majstoru dobro jutro. On pita tko sam, odnosno čiji sam. „Luke Bastašića”, velim ja i on me prigrlji, predstavi me da sam komšija, da mu je moj otac bio mušterija. Majn je šio odijela od „Tivodara”, njegovih štofova i cajga (to je kasnije „Varteks”). Pita me šta tu radim, otkuda idem... Nudi me kukuruznim kruhom. Kažem da idem iz logora i da sam čuo da su mama i Jovanka već kod kuće. „Onda si sigurno gladan, a vidiš da i vojska jede kukuruzni kruh”. Uzmem ja komadić kruha sa stola, ali jedan od domobrana izusti: „Je l’ on Srbin, je li”, pa pogleda u mene. Šutim. „On je dijete, a što se tebe tiče šta je”, odgovori mu Majn. Ovaj opet nešto loše nastavi, a ja se odmaknem od stola. Majn me privuče natrag stolu: „Ne idi ti nikuda! A ti više ništa ne pitaj”. Stojim ja, glodam onaj kuruznjak. Zaključim da mi je najbolje stajati uz Majna, jer budem li otišao dalje, onaj mi može svašta učiniti. Pita majstor tko je još bio sa mnom, koga su još pustili... Odgovaram oprezno: „Ne sjećam se, ne znam”, i sve tako. Sad oni pričaju svoje priče, piju rakiju i psuju rat, stradanja itd. „E, ’ajdemo sada u vlak, već je postavljen. Idemo zauzeti mjesta”, dovikuju jedni drugima. Idu oni svi u taj vlak, ja se držim najbliže Majnu i kajem se što sam mu se javio, pa je onaj gad saznao šta sam i tko sam. Ima mjesta u vlaku, oni posjedaše, a osta mjesta i za mene. Opet mi je zima, ne grijū vagon. Drijemam, a oni razgovaraju. Onaj loši

čovjek opet počeo nešto o Srbima i četnicima. Majn ga prekide sa par riječi, upozoren je da o tome neće raspravljati i da je najbolje da ode negdje drugdje sjesti. Majn se dobro ustobočio protiv njega i on zašuti. Ja se pravim da spavam. Vlak je krenuo. Čujem gdje mu kaže: „Šta je dijete krivo, kako bi da je tvoje”? Sad se već osjećam zaštićenim. Hladno mi je, no uskoro počеше i grijati. Svanjiva, vidi se kako snijeg prolijeće. Neki iz majstorovog društva su otišli. Otišao je i onaj gad. Ostao je Majn, još jedan čovjek i ja. Vide da ne spavam pa mi kažu: „Još malo pa smo u Grubišnom”. Čujem kako željezničar viče: „Zdenci"! Majn me pita kako je bilo u Jasenovcu, koliko dugo sam bio, tko je još bio sa mnom... Kaže da sam mršav... Ponešto odgovaram, oprezno. Za ponešto kažem da ne znam. Sad, preda mnom i tim još jednim čovjekom, psuje onoga gada. On ga naziva „gadam”. Psuje rat i priča o stradanju.

Eto nas u Grubišnom Polju! Vlak stade, pada više kiša, nego snijeg. Dobro curi.

Logor Jasenovac

Plan logora Jasenovac III iz 1942. godine

Vazdušni snimak neposredno po završetku rata

Prije bjekstva ustaše su porušile sav logor

Izgladnjeli, avetima slični logoraši

Osmatračnica i kula-stražara u pozadini

Ovom prugom stizale su kompozicije žrtava pravo na skelu u Gradinu

Pred ubistvo žrtva skida prsten

PONOVO U GRUBIŠNOM POLJU

Na glavi mi kapa koju sam dobio u logoru. Sjela je na uši, a šilt velik pa me štiti od kiše. Kad sam odavdje otjeran, prije dva mjeseca, bio je lijep, sunčan dan. Toplo, prašina, kesteni puni zelenoga lišća... Sada je sve mokro. Na pločniku mokro, trulo lišće, grane gole, grabe zarasle visokom, istrulom i mokrom travom. Majn je otišao, žuri radi kiše, a ja idem nekako sporije. Stevu također ne vidim. Prolazim mimo katoličkog cintora, mimo stare škole. S lijeve strane se nastavlja visoki debeli zid "predstojnikovog stana". Na zidu je više manjih rupa-puškarnica i jedna velika kroz koju viri nekakva cijev, a ostali dio oružja pokriven je celtom, ceradom. Prisjećam se onih krikova i jauka, pucnjeva iz podruma... U tom zdanju su mučili, klali i ubijali ljude koje su odvodili iz parka u kome smo svi bili zatvoreni. Park isto izgleda izobličen u odnosu na onu sliku kada smo tu prvih dana oktobra bili zatvoreni, spavali na tvrdoj suhoj zemlji. Sve je sumorno, nekako tamno od te vlage po zemlji i drveću koju još zamagluje mješavina snijega i kiše koji ne prestaju. Sve djeluje nekako umorno, beživotno. Nikoga od ljudi ne srećem, nikoga ne vidim u cijelom vidokrugu križanja na kome se nalazim. Razlog je valjda hladno jutro.

Rano je, a i te stalne padavine... Ulazim u našu ulicu koju, poslije varoša, zovemo „gornji kraj“. Moja kuća je na broju 43. Ruševine Brkića kuće, katnice koju su zapalili partizani prilikom napada na Grubišno krajem septembra, djeluju nekako zastrašujuće. Idem tako sam, nigdje nikoga, a već je lijepo svanulo. Vrata cintora pravoslavne crkve Sv. Đurđa su otvorena, otvorena su i crkvena vrata. Na farofu još je onaj natpis „ŽAP“, koji sam upoznao negdje u zimu 1940. godine. Bartlov sokak je jako razlokan i blatnjav. Sa strana, visoka pocrnjela trava. Eto i kuće krojača Majna sa kojim sam bio u Bjelovaru i u vlaku. Visoka kapija zatvorena, vrata radnje isto zatvorena. Amidžića sokak je gotovo isti kao Bartlov. Još malo hoda pa ću vidjeti moju kuću sa njezinih pet dvokrilnih prozora koji su ofarbani svijetlo zelenom bojom. Taj vidik puca od Šegića kuće, od lipe koja se nalazi na samom rubu trotoara. U tu kuću su 1941. godine useljeni Slovenci iz Trbovlja – profesor Stanko Ponikvar, njegova žena Anka, učiteljica, i troje djece. Gledam moju kuću i mislim kako ću ih iznenaditi. Utom se pojavi netko na kuhinjskom prozoru. Ne raspoznajem odmah tko je. Još nekoliko koraka i vidim da je to Ranka Bobića, naša kuma koja je pobjegla sa mjesta grupnog strijeljanja i tom prilikom bila ranjena. Majka i mlađi brat Ranko tu su joj ubijeni, kako sam ranije napisao. Njezin otac i stariji brat otjerani su aprila 1941. godine i ubijeni u Jadovnu. Ona sada nema nikoga. Mahnem joj rukom, ali ona ne odmahuje. Uskoro se na prozoru pojavi i moja Jovanka. Sada mi je srce puno, mašem im rukom. One ne odmahuju, a onda odjednom nestadoše sa prozora. Pokušavam da se žurim, ali mi nekako ne ide, umoran sam. Eto, sada iz dvorišta izađe mama i trči prema meni, a za njom izađe Jovanka i Ranka. Sretosmo se pred Singerovom kućom, ljubimo se i svi plaćemo. Upućuju mi puno svakakvih pitanja i vode me kući. Kažu da su vidjele gdje mašem, al' me nisu prepoznale. Njima je rekao Stevo Ciganin da ja dolazim pa su me očekivale, ali me nisu prepoznale. Stevo se od mene izgubio još u Bjelovaru (valjda radi onih domobrana) i više ga nisam vidio. On je mlad i snažan i došao je puno prije mene. Ipak me je poslušao i nije produžio za Jasenovac. Poginuo je u partizanima 1944. godine. Mama, Jovanka i Ranka nisu me prepoznale kada sam mahao od Šegića kuće jer sam im ostao u drugačijoj uspomeni. Nikad nisam imao “dugački” kaput. Ne znam da li ga je itko imao u gornjem kraju. Imali su Slovenci, pa su valjda mislile da je to netko od slovenske djece. Isto tako, došao sam u hlačama “pumpericama”, svijetlo šarenima, a kapu sa šiltom, koju smo zvali “ćepica”, nosila su poneka djeca komšija Čeha, a od Srba nitko. Valjda sam i drugačije hodao, onako slab i već bolestan. Kasnije mi je mama pričala: „Kada si došao, imao si samo glavu i koljena. Tako si bio mršav“. Ulazimo u dvorište, vrata od štale su zatvorena. Mislim da li su Ceda, Malenka, Milova i Goluba unutra. U kuhinji

je toplo, lijevo je nekakva sećija koja tu nije bila, desno je zidani šporet, a pod prozorima je naš kuhinjski sto. Ploča je od dvije kruškove, debele planke, na čelima povezane sa gvožđem u obliku latiničnog slova „S”. Lijevo od stola je kuhinjski kredenac, ali bez krila, otvoren. Prozori su zastakljeni, ali ona debela stakla u donjem dijelu, bijele i zelene boje, zaljepljena su jer su popucala, ali nisu ispala iz ležišta. Najviše gledam u stol jer njega sam puno puta u Jasenovcu oplakao i pitao se da li ćemo se ikada ponovo sakupiti oko njega. Izvadim ostatak repe iz torbe, a one se smiju i čude se otkuda mi repa. Pričam im. Nude me jelom, ali mi nekako ne ide. Boli me glava i opet mi je zima iako se loži. Dajem mami papire koje sam dobio u logoru. Ona ih čita i kaže da sutra moramo otići u ustaški logor da se prijavim i da im pokažemo papire. Slab sam, izvalio sam se na onu sećiju, a mama kaže da ću ja tu spavati. „Tu je toplo, a ti kažeš da ti je zima”, rekla mi je. Mama mi ujutro priča da sam nemirno spavao, da sam vikao i da je ona dolazila. Ja se ne sjećam. Ujutro glava dalje boli, čas zima, čas vruće, a moramo ići u ustaški logor. Idem sa mamom, a jedva hodam, glava me strašno boli. Komšije nas sreću, ponešto pitaju, mama odgovara i kaže im da sam slab i da me jako boli glava. Pokazali smo papire, pitaju me kako mi je bilo, koliko sam bio u logoru... Odgovaram da je bilo dobro, da sam bio dva mjeseca. Jadna mama govori im da me jako boli glava, da izgleda imam vatru. Idemo kući, kao, žurimo se kući, a ja se jedva držim na nogama. Jedva sam čekao da legnem na onu sećiju. Mama me izula i nečim me pokrila. Glava boli pa ne mogu zaspati. Nude me hranom – ne jede mi se, nagovore me – probam, opet ne ide. Nema više one pohlepe za hranom kad sam očima jeo sve što se jesti moglo. Konstatiraju da imam vatru, pa groznicu koja me trese, i kažu da će mama ići po doktora. Ima neki doktor Slovenac koga su isto dotjerali negdje od Maribora. Nude mi mlijeko, pa ja zapitah da li se Goluba doji. To je bila jaka i lijepa junica, bijela sa blijedim braunastim pjegama. „Ma, joj, ne pitaj. Sve je otjerano, sve – i blago, i sve svinje. Ni kokoši nisam našla”, reče jadna mama. „Ovaj stol sam našla više štaglja u snijegu. Tamo sam našla i onaj lonac, ‘žljeznjačić’, u kome smo kuhali žgance. Kum Lojzo Ringl nam je dao onu svoju Malenku sa jednim rogom (stara krava), pa, eto, bar mlijeka imamo. On nam je dovezao i lonac masti. Molila sam ga da nam poore ogradu da nešto posijem. Došao je, poor’o i svojim žitom posijao, već je bio snijeg. Poslije toga, odmah sam išla tebe tražiti”, priča mama. Taj kum Lojzo Ringl, Švaba, bogat gazda, bio je nama kum kod pokrštanja (negdje u julu mjesecu). Imao je dva mlađa brata. Jedan je bio u domobranstvu, drugi u gestapovcima. Onaj najmlađi, u gestapovcima, je poginuo. Navodno, u pokušaju da prebjegne partizanima (Lojzina verzija).

U kuhinji se loži, ali meni je stalno zima. Sutradan je došao doktor i rekao mami da smijem jesti samo griz i čaj od kamilice . „Čaj pa kamilco“, tako reče doktor. Povremeno je dolazio i hrabrio nas da ću ozdraviti jer da sam ranije imao dobar miraz. Čujem iz razgovora mame, Jovanke, Tine i kume Milke, njezine mame, da imam tifus. Kažu da samo griz i čaj od kamilice mogu sačuvati moja crijeva. Daju mi taj griz i kamilicu, a ja ne mogu više ni da zinem. Počeše da me bole zubi, vrijeđa me i griz. Nos mi je pun krasta, zubi počinju da se ljuljaju. Mama me nagovara da mućkam kamilicu u ustima, a kad to pokušam, kažem joj da me boli sve u ustima. Netko je odnekuda donio stipse, da njome ispiram usta da se zubi ne bi ljuljali. Kad je mama ispričala doktoru da ispirem usta sa stipsom, on se naljutio, psovao je i zabranio taj postupak. Iz razgovora čujem da po noći buncam, da vrištim. Dolaze neke žene da pitaju za svoje sinove – dječake koji su sa mnom ostali u Jasenovcu. Molim mamu da ih otjera iz kuće jer ja ne smijem ništa pričati o logoru. Rekli su mi kod otpuštanja da ne pričam kako mi je bilo u logoru. U suprotnom, vratit će me u logor. Plaču te žene, plače i mama, ali ih nekako odstrani iz kuće. Onda me ona pita u povjerenju da li je sa mnom bio mali Pelinović, Pelinković, Sužnjević... Kaže da su to njihove mame. Odgovaram joj da su bili. Nisu više dolazile u kuću, a mama im je prenijela moju potvrdu (pričala mi poslije rata). Tako su te jadne majke ostale u nadi do kraja rata iako su ti dečki završili svoje živote u onom stroju iz koga me izveo Žiga ili Geza, neposredno prije vezanja. Ne mogu ni da ustanem, jedino smognem snage da okrenem glavu kada mi mama donosi griz ili kamilicu. Sav sebi smrdim od kamilice i griza. Ne mogu više da podnesem miris kamilice niti okus griza, ali prisile me da malo uzmem „jer mi to čuva crijeva“. Pričaju da snijeg pada već nekoliko dana. Ne vidim snijeg jer sam tako smješten na ležaju. Čujem i djecu kako se igraju na snijegu, a glasna su i kad idu iz škole. Jedno jutro dođe majstor, zidar Kišosondji, da nam prezida kuhinju. Radi moje zimogroznosti mama ga je zamolila da nabavi cigle i prezidom izolira dio kuhinje sa peći. Tako je nastalo predsoblje koje je imalo troja vrata, a ovaj topli dio imao je samo jedna vrata. On je to završio u jednom danu. Postavio je i štok, ali ne i krilo vrata (dok se sve malo ne prosuši). Snijeg je puno napadao, zima je oštra, prozori se lede, a mi čekamo da se zid prosuši pa da se postavi krilo vrata. U moj jelovnik je unesen med u mlijeku, ali griz i kamilica i dalje imaju prednost. Počinjem osjećati glad. Glava me ne boli. Sjedim, pomalo, na krevetu, vidim i koliki je snijeg preko puta – ne vidi se Tregnerov plot. „A od našeg se vide samo vrhovi šteketa“, dodaje mama. Kad prolaze djeca, nekima se vide samo glave, a neki su kao u tunelu. Putem projure po koje saonice, na nekima se uhvatila djeca. Stoje na krivama, a drže se za lotru. Prisjećam se, prije koju godinu dana tako sam se i ja sanjkao, pa

me gospođa Božica Orlušić kaznila lupanjem mojom rukom o stol. Ozlijedila mi palac.

Tada još nisam znao da me upravo ona „izvadila” iz logora.

Mama i Jovanka puštene su iz logora na Svetu Petku, dakle, 27. oktobra 1942. godine. Po povratku u Grubišno, u našoj kući su našle novopostavljene gazde. Kad su se nekako njih riješile, sredile to malo ostataka imanja pa posijale i nešto žita (uz pomoć ratnog kuma Ringla), majka je pošla da me traži. Otišla je kod logornika Luke Pejašinovića, inače dobrog prijatelja njezinog brata i kuće Đukića. Redovno je dolazio na krsnu slavu, a međusobno su se obilazili i na Božić i Uskrs (iako taj Luka Stevu Đukića, brata moje majke, i njegovog sina 1941. godine nije spasio od tjeranja u Koprivnicu). Bila je nedjelja poslije podne, mama je otišla kod njega u stan, u kojem je bio i njegov ured, i zamolila ga da joj da nekakvu potvrdu na osnovu koje bi ona mogla ići tražiti mene iz Jasenovca. On joj je odgovorio: „Evice, ja ti to ne mogu nikako dati, osobito ako je on u Jasenovcu. A onda, znaš, ako je stvarno ostao tamo...”. A ona, siroče, potvrđuje: „Da, da, da, jeste”. „Vjerojatno ti nije više ni živ”, nastavio je Luka. „Pa, znam”, veli ona, „ali ja te, eto, molim. Ja bih voljela ići vidjeti...”.

Pejašinović je, međutim, bio neumoljiv. Nakako ju je naprosto uputio prema vratima i izmarširao van iako je ona tu i dodala: „Pa znaš, Luka, da mi je sa mojim Lukom nestao i stariji sin, pa sad da mi je bar ovog mlađeg izvaditi”.

Izašla je van, ni sama ne znajući kamo ići – da li kući ili kamo drugdje. Utom se sjeti kome bi se mogla pojadati. Ode gospođi Božici Orlušić, respektnoj učiteljici, koja je odgojila generacije đaka, uključujući tu i moga ujaka, i moju majku, i moga oca, i moga brata i sestru, pa čak je učila i mene. (Dobro se sjećam kako mi je jednom prilikom razbila dlan – nešto me je kaznila radi nekog sankanja, a imala je običaj da nam za kaznu lupa šakom po stolu). Otišla je kod nje kući i požalila se: da je, eto, bila kod Luke, da joj je ovaj mlađi sin ostao u Jasenovcu, da je Luku molila za propusnicu, da joj je rekao da on to ne smije, da ne može dati, da je pitanje da li joj je mlađi sin i živ... Mama je to ispričala, a gospođa Orlušić je odmah ustala (kako mama veli: „Ona je odmah ustala, ja još nisam ni sjela”), obukla kaput i rekla: „Ajmo”. I vratiše se natrag do Luke Pejašinovića. Pozdraviše tamo sa „dobra večer” (već je padao mrak), a Orlušićka odmah s vrata reče: „Luka, što ti nisi Evici dao tu potvrdu, tu propusnicu za malog”? „Ma, znate, gospođo Orlušić, mi to ne smijemo davati, posebno ne za Jasenovac, a Evica kaže da je on ostao u Jasenovcu. I da vam kažem – pitanje je da li je i živ pošto je ostao u Jasenovcu”. „Luka, nemoj o tome je li živ. Ti svoje napravi – daj joj tu potvrdu”, neumoljiva je bila gospođa Orlušić. Ovaj stao, gleda...

Da ponovim, gospođa Orlušić je bila respektna učiteljica, koje se i Luka Pejašinić i u tom času pribojavao kao njen bivši đak. To je respekt. I – Luka sjede, napisa cedulju, udari nekakav žig i propusnicu pruži mami. A mogao je obje te žene – tu staru Orlušićku, učiteljicu, i moju mamu – zatvoriti, narediti nekome da ih zatvori.

Također, da i to ovdje spomenem, meni nije nikada kasnije bilo jasno, a nisam ni pitao kako je moguće bilo da gospođa Orlušić sa svojom kćerkom Ivankom nije otjerena '42. u logor? Doduše, nisam ni siguran da nije bila u logoru.

Božica Orlušić bila je kćerka pravoslavnog popa, prote Jovana Markovića. Imala je dvije sestre – Milicu i Leposavu.

Paradoks i kontrast! Dakle, mene je u stvari iz logora izvadila kćerka pravoslavnog popa, kojeg su '41. za bradu odveli iz farofa, stavili ga u vlak i otjerali ga u Caprag, a iz Capraga u Srbiju. (Poslije rata se vratio iz Srbije).

Kad su Božica i moja mama sa propusnicom izašle od Luke, majka je otišla ravno kući i na brzinu spremila u svoju košaru to što je mislila ponijeti da ima jesti usput. Vlak iz Grubišnog Polja za Zagreb išao je ujutro, negdje u četiri sata.

U vlaku je sreća Nikicu Cvikića, našeg Grubišnopoljca koji je prije Drugog svjetskog rata bio pilot Kraljevine Jugoslavije, a sada je bio u njemačkom vazduhoplovstvu. Cvikić je bio na kratkom odsustvu, u posjeti roditeljima u Grubišnom Polju. Mama mu je ispričala kojim se poslom zaputila u Zagreb, a on je počeo da plače (bili su sami u kupeu). Počeli su da razgovaraju i o tome kako su ti naši stradali u Koprivnici, a tamo je otjeran i njegov mlađi brat Gojko. Mama kaže: „Sva uniforma mu je na prsima bila mokra od suza“. „Evo, vidite, kumo, moj Gojko je završio u Koprivnici, a ja“, veli on, „nosim ovu uniformu i sramim se“. Rastali su se dolaskom u Zagreb.

Nikica Cvikić

Nakon rastanka sa Cvikićem, mama je otišla pred Ustašku nadzornu službu, koja se nalazila na trgu (kasnije Trg žrtava fašizma) na kojem se tada nalazila džamija. Međutim, ponedjeljak nije bio uredovni dan i ustaša, koji se nalazio na ulazu, glatko joj je odbrusio: „Odbi“. I na njene zamolbe, bilo je samo: „Odbi“. Neće on da razgovara. Ona, siroče, stade tamo kod nekog kestena, plače, ne zna šta će. Kad, poslije nekog vremena, izlazi iz tog ustaškog stožera neka žena. Vidi mamu kako plače kod onog kestena (od vrata nadzorne službe do tog mjesta gdje je mama uplakana stajala ima nekih 15, 20 metara). I pita ta žena: „Ćerce, što ti

plačeš“? Ova odgovara: „Ma, znate...“, i ispriča joj sav taj svoj jad ukratko. Žena veli: „Dobro, ‘ajde sa mnom“. I odvede ona svoju mamu u svoj stan, koji se nalazio u blizini. Upozna je sa svojom djecom (dva dečka, gimnazijalca) i reče joj da bude u stanu dok se ona ne vrati: „Tu sjedi, toplo ti je, dok ja ne dođem sa posla“. Mama ju je poslušala. Zanimljive su bile reakcije dječaka kad im je, na njihova pitanja, ispričala svoju muku. Dečki počеше da psuju i Hitlera i Pavelića. Ona se tad, siroče, čudi – kako to Hrvati, pa psuju Pavelića, psuju Hitlera? To se kod nikoga kod nas u Grubišnom Polju nije događalo. Izvadila je ona i jelo iz košare, počastila ih. Jedu, dečki gladni – Zagreb, konac ‘42.

Konačno se ona žena vratila kući po mamu i pvela je da me traže. Išle su u Zavod za gluhoonijeme, u Zavod svetog Jerolima i u još neke institucije. Uzalud. Gledaju oni tamo spiskove, a mama uporno govori: „Nije on nestao, on je u Jasenovcu ošćo. Odvojen je još u Grubišnom Polju, ošćo je među muškarcima, a djeca su ostala s nama. Tu djecu su kasnije otjerali i ona su možda po tim domovima, ali on nije. On je u Jasenovcu“.

Već pada i mrak. Idu natrag. Ona žena kaže mojoj mami: „Slušaj me, idi ti natrag u Grubišno Polje. Ako je živ, doći će“. I ova, jadna, šta će, poslušaj je. To joj je jedino i preostalo. Ispratila ju je na vlak. Vlak je u to vrijeme išao negdje oko dva sata iza ponoći iz Zagreba. Tim sam se i ja kasnije vratio u Grubišno.

Mama je, dakle, otišla na vlak. Bio je utorak kad je došla kući. Ja sam došao u četvrtak. Kasnije mi je pričala: „Kad si došao, imao si samo glavu i koljena“.

Poslije rata ni ja ni mama, nažalost, nikad nismo pokušali uspostaviti kontakt sa tom ženom koja joj je pomogla. Tek negdje sedamdeset i neke, osamdesete, pitao sam tadašnjeg ministra zdravlja Zorića, mislim da mu je Ivo bilo ime, da li možda zna izvjesnu gospođu Danicu Zorić, koja je stanovala tu u Zagrebu, u blizini. Ispričao sam mu da me je ona spasila.

Neshvatljiva je ta nekakva nebriga, taj neki zaborav koji je kod nas nastupio. Ne znam kako bih to nazvao? Da li je iza svega toga nastala nekakva amnezija o svim tim događanjima prije moga izlaska? Kako je moguće da ja nikad tu ženu nisam potražio? A mati mi je rekla i ime i prezime. Ni ona nije nikada, ni kad je dolazila kod mene u Zagreb, izrazila želju da je potražimo.

Mama je od nekoga saznala da su na odsustvo došli Đurić Kramarić i neki iz Pemije – Novačić (?), ustaše iz Jasenovca. Čula je da govore kako su saznali da sam došao iz Jasenovca pa će i do nas navratiti. Sav sam uplašen. Iščekivanju „posjete“ nikad kraja. Stalno o tome pričamo. Valjda me neće odvesti natrag. Bojim se, a nemam kamo pobjeći. „Ako te budu pitali kako

ti je bilo u logoru, ti reci: 'Dobro, samo sam bio gladan'', savjetuje mi mama. „I ništa drugo nemoj govoriti”, kaže.

Radije pijem mlijeko sa medom, nego kamilicu i griz. Međutim, mama ne preskače griz i kamilicu, oni čuvaju crijeva. Tu je već i jedno žalosno iskustvo: Kata Gašparevića našla je svog mlađeg sina (pet, šest godina starog) negdje kod Dugog Sela. Dala mu jesti koliko je htio, pa je za par dana umro. Katin stariji sin Đuro otjeran je, kada i ja, u Jasenovac. Ne znam kada je tamo nestao. Njezin muž Stevan otjeran je u Koprivnicu. Tamo je predlagao našim ljudima da bježe, a da će on ustaši oteti puškomitraljez (bio je mitraljezac u vojsci). Svi su to odbili bojeći se za familije. U kuhinji je lijepo toplo – to je i dnevna tema kad naiđe Tina ili njezina mama, kuma Milka. Loži se manje drva, a toplije je. Vrata na pregradnom zidu su postavljena. Ona su, kako kažu, sklepana od dasaka među kojima ima dosta zazora pa su ti međuprostori popunjeni krpama. Prije su se, govore, „otvorizala“ troja vrata, a iz svakih polije ledeni zrak kad se otvore.

Marijan ne stanuje kod nas. Našao je stan negdje u varoši. U njegovoj sobici se ne loži, pa možda dođe na proljeće, kad otopli. Uz pomoć Jovanke i mame dođem do prozora i tu sjedim – gledam kako se djeca igraju, poznate ljude koje nisam dugo vidio... Neka djeca mi mašu kad prolaze. Nitko od njih ne dolazi jer ja imam zaraznu bolest tifus. Na štoku prozora, dolje, položene su krpe da otuda ne piri, a kad se topi led na staklima, da kupe vodu. Sve više osjećam glad, tražim mlijeko i med. Doktor dolazi rjeđe. Rekao je da mogu jesti svježi sir, a pomalo i pileću juhicu. Kaže da ne moram jesti griz, ali čaj od kamilice moram, i da sa kamilicom ispiram usta. Zubi se još ljuljaju, osjetljivi su, ali su mi kraste nosa i oko usta nestale. Jedno jutro kažem mami da pita doktora smijem li jesti malo pečenoga mesa. To mu je rekla prilikom sljedeće posjete. Odobrio je teletinu, ali sitno narezanu i malo. Mučio sam se dok sam jeo jer su me zubi boljeli. Doktor je rekao da bi trebalo uzimati limuna, ali toga nema. Kaže doktor da mogu piti rasola, po nekoliko gutljaja prije podne, pa opet poslije podne. Čim se ujutro probudim tražim hladnu pečenu teletinu. Poslije mi je mama pričala da je kod ljudi koji su klali telce i prodavali meso molila da joj dadu, odvagnu, teletine (nije imala novaca), a da će im ona vratiti kad bude klala tele ili kad nabavi novaca. Dakako, uvijek je rekla da treba za mene, a svi su uglavnom znali kako sam prošao. Doručkovao sam i dalje u krevetu – pola sjedeći, pola ležeći. Ujutro je hladno, ali za ručak bi se toplije ogrnuo i sjedio bi za stolom. Kuma Milka i mama često pričaju kako su pomagale Ranki u vagonu kad su vožene u logor. Ranka je bila ranjena kad je pobjegla sa grupnog strijeljanja. Tamo su joj ubijeni majka i mlađi brat Ranko. Otac Petar i stariji brat Milan, kako rekosmo,

otjerani su u Koprivnicu i ubijeni u Jadovnu. Eto, da ponovim njenu jednu sudbinu.

Ojačao sam i sve češće sam kod prozora. Čas sjedim kod prozora, čas kod stola. Ne pijem hladnu vodu, nego mlaku, ohlađenu kamilicu. Sad mi se ne gadi. Rasol mi isto godi, ali mama ga posuđuje od Tregnera. Teta Anka nekad sama donese pehar, pa opet imam par dana. Išao bih i napolje, ima dosta snijega, ali i sunca, ali ne puštaju me, boje se da ću se prehladiti. Tijesna mi je kuhinja i uglavnom sam na prozoru. Gotovo redovito, uz doručak koji tražim rano, mama kaže: „Opet si nešto bunc'o i vikao u snu”. Pripitivala me što sam sanjao. Obično sam u snu bježao od ustaša, a kad bi me uhvatili ili kad bih se sudario s njima, tada se probudim. Nekad sanjam poznati ambijent u logoru i konstatiram kako se nikako ne može izaći ili pobjeći. Ustaše sam sanjao u njihovoj uniformi, sa puškom o ramenu, nikad nisam sanjao njihovo lice. Nikad nisam sanjao lica sa kojima sam bio u logoru: bricu Bosanca, Milana Adamovića, Uču, Žigu ili Gezu, nikad. Nekad sam i kasnije sanjao tipičan logorski ambijent, ali ne onaj koji sam poznavao, u kome sam bio. To su teški snovi, puni beznađa, straha od neposredne smrti. Ponekad u teškom snu, pun straha, u bezizlaznoj životnoj opasnosti, sam bih sebi rekao: „To nije stvarnost”, pa bih se probudio. Takvih snova bilo je i pedesetak godina kasnije. Sada ih već nema. Ali, sjećanja se nameću, sama od sebe ili na bilo koji, i najmanji, podsticaj, utisak ili podatak.

VRIJEME STREPNJE I RADOSTI

Jednog dana dođoše kuma Milka i Tina pa pričaju da su partizani ubili Krauza, onoga niže Sovćeka. Napali partizani vlak neđe kod Česme i Pavlovac Dražice. On legao, kažu, na pod, a kuhlička ga podigla kroz jedna i druga rebra. Jučer su ga provezli u dugačkim kolima. „Nek' su ga ubili, jeb'la ga mati, on je pokazivao srpske kuće kad su naši ljudi kupljeni u Koprivnicu '41”, komentiraju one.

Razgovor se nastavlja na istu temu. Eto, to je već treći, pored onih jedanaest „njihovih”, što su ih partizani pohvatali prilikom napada. Tako su i Babureka dovezli konji iz šume mrtvoga. Ne znaju kako se zvao onaj koga je netko ubio iz šume dok je orao. Konji su sami dovukli plug, došli bez gazde (ustaša, doseljenik u srpsku kuću). Pa neka, nek' im se pomalo vraća. Kumi Milki su u Jadovnu ubili muža Pavla i sinove Milana i Stevu, a mamu Anicu u Jasenovcu. Ona i Tina prošle su logor Sisak, baš kao mama i Jovanka. Kako uglavnom sjedim kraj prozora, gledam prolaznike, ustanovim da redovno predvečer idu isti ljudi iz gornjeg kraja sela i tjeraju stoku u pravcu varoša,

središta mjesta. Pa to su sve Hercegovci i Zagorci, ustaške familije koje su naseljene u srpske kuće. U kuće onih koji su istjerani u Srbiju. „Svako jutro oni opet idu natrag, samo ih ti ne vidiš jer još ležiš”, objašnjavaju mi one. „Boje se preko noći spavati kod kuće. Boje se partizana. Svi su oni klali Srbe prije nego su doselili ovamo”, komentira mama. „Pa znaš da su klali i ovdje. To su, samo iz gornjeg kraja, radili Markota, Leko, Petrović Veljo, Martinjak, pa onda Jozing, Iva Vončina i Rajković. Sjećaš se da je Marijan rekao da je Rajković bio među onim ustašama koji su došli sa puta u naše dvorište? Onda kad vas je Marijan spasio od onih ispred kojih ste ti i Jovanka bježali sa ograde”, objašnjava mama. „Sjećam se”, odgovorim. Ranka malo govori, skoro da ne učestvuje u razgovorima, ali već lijepo hoda, ne šepa, još joj samo malo curi gnoj iz jednog mjesta na bedru. Više ni ne ide na previjanje kod doktora. Neki dan su joj došli ujak i ujna iz Velike Pisanice. Oni nisu bili u logoru jer su ih njihovi komšije Švabe zaštitili, tako da se i gospodarstvo sačuvalo. Nisu imali djece. Ujak joj je bio krojač, a ujna domaćica. Razgovarali su sa mamom i rekli da bi bilo dobro da Ranka ode k njima u Pisanicu. Na taj način, govorili su, ne bi bila na teret nama, koji po povratku iz logora nismo ništa našli. Sve živo je otjerano ili uništeno pa odneseno, tavan počišćen do posljednjeg zrna. Zaključiš da Ranka još ostane kod nas, a da će oni uskoro opet doći. Sljedećih dana razgovor se vodio o tome kako su ih njihove komšije zaštitile i sklonile, a naše komšije to nisu učinile. Došao je Živko Romić-Popović, sin Alekse i Cvijete. On je rođen 1933. U Sisku je oduzet od mame i dodijeljen hrvatskoj porodici u Stančiću kod Dugog Sela. Jednog dana došao je sa svojom mamom kod mene u posjetu. Cvijeta, kuma Milka i mama pričaju o tome kako su u Sisku od majki uzimali svu djecu – onu u pelenama pa do četrnaest godina. Plaču i pričaju kako majke nisu dale djecu, kako su vriskale i plakale, a ustaše djecu otimala i kundacima majke udarale. Čujem da se vratio i Boško Preradović i njegova sestra Vuka. Boško je stariji od mene tri godine i nije završio u Jasenovcu. Poslije onog masakra, 28. septembra, on se sa majkom i sestrama sklonio u Rašenici. Kada su oni dotjerani iz Rašenice, muškarci stariji od deset godina već su bili otjerani u vagone, tako da je on ostao među ženama i djecom.

Ispričao sam mami za kuma bricu Bosanca. Rekao sam joj i za izvjesnog Boru koji me je prepoznao u Jasenovcu i pitao me da li sam iz Grubišnog Polja i da li sam nosio mlijeko Hanzličima. Hanzlička je bila njegova tetka, mamina sestra. On je iz Daruvara. Hanzličima je dolazio kad je imao studentsko ferije. Mama je to prenijela Hanzlički, a ova je objasnila: „Moja sestra je bila udata za jednog pravoslavca u Daruvaru. On je sa oba sina otjeran u Jasenovac”. Za ženu brice Milana Bosanca, moja priča nije bila novost. Ona je njemu i prije

slala pakete iz Daruvara, gdje se preselila kod svoje sestre. Sestrin sin Milan Basić također je otjeran u Jasenovac.

Ja već izlazim iz kuće kad je lijepo vrijeme i kad sija sunce. Odem i do štale gdje je samo stara Malenka, veliki poklon ratnih kumova Ringlovih. Jednom je došla kuma Marica, bricinka, pa sam joj ispričao sve što sam znao o njenom mužu. Mama je od nekog dobila šubaru, koju sam morao nositi kad sam izlazio u dvorište. Kod Horvatovih u Stalovici (to su Zagorci, zvali smo ih Ciglari jer su svi radili na ciglani kod Novaka) bio je i neki njihov rođak Vlatko Vražić sa majkom. On je povremeno nosio ustašku kapu. Imao je oko dvadeset godina. Jednom se našao pokraj našega plotu sa Tinom i Rankom, pa kad je vidio i mene, pozvao nas je da nas sve slika. Mene je Tina prigrllila i sjeli smo na nekakvu kukuruzovinu u snopovima, a Ranku je slikao posebno.

Horvati su uvijek bili veseli. Došli su prije rata i tu si napravili kućicu. Voljeli su popiti i često su tom prilikom pjevali zagorske, hrvatske pjesme. S njima se družio i Pepa Moćnik. Isto smo ga zvali Ciglar. Pepa Ciglar. On je bio drugačiji – krao je kokoši, prišao je ustašama. Združio se sa Šarikom, mentalno i fizički degradiranom osobom (svima se gadio). Imao je skromnu ženu, koju su svi sažaljevali, i dva sina Dragu i Franju. Mlađi je išao sa mnom u razred.

Ranka Bobić, 1944. godine

Taj Pepa je negdje u komšiluku rekao da sam ja negdje kazao da će Rusi pobijediti Nijemce. To je netko rekao mami pa me ona pitala gdje sam ja to govorio. Odgovorio sam: „Nikad i nigdje”. Mama je zbog te priče plakala i na kraju to kazala Pepi u njegovom stanu (Moćnikovi nisu imali svoju kuću, stanovali su u kući Šandora Amidžića, ubijenog u Jasenovcu). Pepa je negirao da je to rekao. Kazao je mami da pošalje njemu onoga tko to bude pričao. Ta, sigurno strašna, mora moje majke na tome se završila. Budući da su iz dvije kuće naših komšija Čeha-Nijemaca trojica bila u gestapovcima a jedan u njemačkoj vojsci, oni su sigurno znali o događanjima na Istočnom frontu januara 1943. U običnim dnevnim komšijskim komunikacijama vjerojatno

je i ona nešto saznala o tome i bila uplašena od eventualne represije radi Pepine lažne izjave. Pepa je poslije rata osuđen i obješen u Daruvaru. Žena i sinovi mu, nekuda su odselili.

Sve češće sam vani. Razgovaram i sa Slovencima koji su u Brzinovu kuću dotjerani negdje od Maribora. Pričam i sa Petrovićima. Oni su useljeni u kuću moga djeda Mile. Obično razgovaram sa Zvonkom koji je 1941/42. išao sa mnom u školu i jesenas čuvao krave.

UJAK I UJNA DOŠLI SU PO RANKU BOBIĆ

Ranka odlazi od nas. Po nju su došli ujak i ujna sa zaprežnim kolima i konjima. Nešto su nam dovezli u vrećama – valjda brašna, kukuruza, graha (sjećam se da se mama zahvaljivala). Njihovi konji su jeli sijeno privezani uz kola, a oni su sa nama ručali. Ja sam sjedio na stolcu, na mjestu moga oca. Rankin ujak bio je nasuprot meni, a Ranka, Jovanka i ujna na klupici. Mama je služila. Prije ručka sam sjedio kod prozora pa kad je postavljen ručak, mama reče da sjednem na klupicu, a da kod prozora sjedne Rankina ujna. Ona je to odbila. Zagrlila je Ranku i rekla: „Ja ću kraj moje Ranke”. „Tu je uvijek sjedio njegov tata”, doda moja mama, pokazujući na mene. I danas se sjećam kako sam se tada nekako posebno osjećao. Tu sam uvijek sjedio, dok god tu kuću, koju su podigli moji roditelji 1926. godine, nismo srušili 1978. godine. Ručak se završio. Oni se spremaju za odlazak. Zahvaljuju se Bogu što je lijepo vrijeme pa se putuje bez problema. Odlazi i Ranka. Ujna joj nosi nekakav zavežljaj – culo, kako smo to mi zvali, a Ranka nosi nekakav veliki ceker koji je pun i prekriven njezinom vestom. Kum Milan, Rankin ujak, napojio je konje, stavio im oglavine i počeo da ih preže pod kola. Svi se međusobno izljubismo, kum prvi sjede u kola i drži konje, Ranka sjede u sredinu pletenog sica koji je prekriven ćilimom, a njena ujna sjede lijevo od nje. Krenuše. Ranka i ujna plaču, plaču mama i Jovanka, valjda i ja, ne sjećam se. Ranka maše, nas troje izašli do plotu, mašemo i mi. Mama zatvara kolska vrata. Vratismo se u kuću. Mama pere suđe. Sjedili smo i jeli kolače, valjda je bila nedjelja. Uskoro mama reče: „Nekako mi je prazno bez Ranke”. „Oni su već došli negdje do Barne”, reče Jovanka.

Povremeno čujemo da se vraćaju djeca oteta od majki u Sisku. Došlo ih je nekoliko iz donjeg kraja Grubišnog Polja. Navodno ih je doveo neki željezničar Volf iz Poljana, pa ga svi hvale, govoreći kako je dobar čovjek. Došli su lijepi, sunčani dani. Mama ponešto kopa i sadi u vrtu. Dolazila je teta Anka Tregnerova, komšinica preko puta. Donijela je nekakvog sjemena za sadnju. Dobar dio dana provodim u bašti. Ponekad stojim uz plot, pozdravljam

se sa prolaznicima. Često navraćaju Slovenci Ponikvarovi, gospođa Anka i gospodin Stanko. Oni su 1941. godine dotjerani iz Slovenije, iz Trbovlja. Ona je učiteljica, a on profesor. Imaju troje djece, dva sina i kćerku. Kćerka se zvala Nuška, za nas čudno ime. Nosili su mlijeko od Tregnerovih pa bi gotovo redovito navraćali predvečer prije dojenja krava. Razgovaralo se o logoru, o svemu što je snašlo i Srbe i Slovence, iako su Slovenci katolici. Mene su dosta ispitivali i sa mamom to prepričavali.

Od njih smo saznali da je onaj djed, Slovenac koji je u jesen 1941. godine sa svojom bakom bio dodijeljen nama, ubijen negdje u Peratovici. Kažu da je to ispričala baka koja je ostala živa. Ne sjećam se gdje rekoše da je poslije živjela. Još je bila jedna porodica Slovenaca koji su se prezivali Klinc. Stanovali su kod Vašeka, u varoši, a navraćali su kod Golštajnovih (Gottstein), naših komšija preko puta. Gospodin Klinc je bio profesor. Dotjerani su isto 1941. godine negdje od Maribora.

Slovinci su manje stradali nego Srbi Kozarčani, koji su dotjerani u ljeto 1942. godine. Kod Golštajnovih je opet jedan dječak sa Kozare. On je negdje preživio, pa su ga ovi uzeli k sebi pošto je Milan Adamović, dječak koji je ranije stanovao kod njih, otjeran u Jasenovac. Ovaj se isto zvao Milan. Ne sjećam se njegovog prezimena. Kod Lojze Ringla također ima jedan dječak Kozarčanin. Ime mu je Vaso, a zovu ga Vaja.

Jedne noći probudila nas je strašna lupa na naša kućna vrata. U smrtnom strahu poskakali smo iz kreveta. Čuje se velika galama. U kuhinju upadoše ustaše, zaviruju u sve ćoškove, ja stojim i drhtim, mama se nešto objašnjava sa drugim ustašama. Pretresli su sobu, sobicu i tavan. Odoše, viču: „Spavajte!“ Mama je nekako zatvorila vrata – više pritvorila, nego zatvorila. Kaže da su oba krila polupana, daske u donjem dijelu krila su potrgane, izbijene. Sreća je da soba i kuhinja imaju posebna vrata pa smo zaštićeni od hladnog noćnog zraka. Ujutru saznajemo da su polupana vrata i na ostalim srpskim kućama – kod kume Milke i Tine, kod Anđe Maljkovića, Cvijete i Živka Popovića, te kod Dragane i Jule Amidžića. Kuma Milka kaže da nam je to opet čestitka za Đurđevdan, kao 1941. godine.

NIJEMCI I GESTAPOVCI

Na odsustvo je došao Fanouš Golštajn (Gottstein), sin Ferde koga su partizani ubili kad su jesenas napali Grubišno Polje. Navrati kod Tine, lijepe djevojke i prve komšinice. Tina nam priča kako se on žali da mu je strašno na ruskom frontu – velika je, kaže, zima, a jako se gine. Rekao joj je da se najradije ne bi vraćao, kao i da ovaj rat sa partizanima nije nikakav rat.

Rekao je Tini u povjerenju da bi najbolje bilo da ode u partizane! Odmah se tu umiješa moja mama: „Tino, ne govori o tome. Reci mu da to ne želiš slušati. Nemoj da mu povlađuješ jer ćemo završiti na Trandlerovoj djetelini”! „Ma, i ja joj, kumo, kažem”, veli kuma Milka, Tinina majka, „ali on to priča i preda mnom. On je u velikom strahu da se vrati na ruski front”. Konačno, Fanouš je otišao na ruski front odakle se nije vratio. Sad imamo i dva Srbina gestapovca u četi gestapovaca u Grubišnom Polju. To su braća Gojko i Milan Vekić. Milan je preživio strijeljanje u Kiselovom jarku. Ostali su bez roditelja, a u kući Vekića – „Mali Breze” – gestapovci su bili braća Dukarić, Zagorci useljeni u tu srpsku kuću. Bili su vršnjaci sa Gojkom i preporučio ih komandi gestapovaca da ih ovi prime u vojsku. Tu su se lijepo obukli – primali su platu. Milana su nekuda prekomandovali, a Gojko je ostao u Grubišnom Polju. Cijela gestapovska jedinica uskoro je prekomandirana u Veliku Pisanicu. Odatle je Gojko otišao u partizane, u uniformi i sa puškom. Negdje početkom ljeta došao nam je Marijan. Kaže da bi opet došao k nama stanovati, jer sad je toplije i ne mora se ložiti u sobici. Mama se s tim složila i on je već sutradan došao sa svojim koferom. Sad nam je bilo nekako ljepše, osjećali smo se sigurnije – pa on je Jovanku i mene spasio ispred ustaških cijevi. On je često razgovarao sa onim njegovim Dalmatincima što su živjeli u bivšoj štali moga djeda Mile. Taj Dalmatinac je bio stariji čovjek, imao je nekakve hlače sa velikim obješenim turom, kakve ranije nisam nikad vidio. Naslonili bi se njih dvojica na plot sa jedne, odnosno druge, strane i pričali. To se događalo svakodnevno. Tu bih se i ja našao. Slušao sam šta razgovaraju, a oni mi to nisu branili. Između ostalog, pričaju i da su negdje opkoljeni partizani, a da među njima ima i dosta Dalmatinaca. Govore da jako stradaju. I kod nas sve češće ima priča o partizanima, koji su u šumi i po okolnim selima. Ljudi se ne usude ići po drva. Osvježeno je podsjećanje na Babureka. Njega su ubili partizani i konji su ga mrtvog dovezli pred kuću. Sve su češće priče o Geci. Dolje u varošu – tako mi zovemo centar mjesta – ima puno domobrana i taj centar je opasan bodljikavom žicom. Navodno su svuda okolo bunker i iz kojih bi se branili od partizana. Povremeno veće grupe domobrana idu pješice ili u kamionima u okolna mjesta: Rašenicu, Ivanovo Selo, Rastovac, Munije, Peratovicu, Dapčevicu, Lončaricu, V. Barnu, M. Barnu i Topolovicu. Poslije tih odlazaka, iz tog pravca čuje se pucanje pušaka i rafali mitraljeza. Ovisno od jačine pucnjave, domobrani se prije ili kasnije vraćaju. Ponekad voze i po kojeg ranjenika. Poslije takvih događanja povećava se i broj onih koji idu spavati “u žicu”, bojeći se dolaska partizana.

Neko jutro vraća se to društvo “sa spavanja” i taman kad dođoše negdje do kraja trotoara, dvije-tri kuće više nas, negdje kod Ringla, oglasi se kratki rafal i nekoliko pušaka. Okreću se natrag, bježe oni koji su već dalje otišli.

Neki uskaču u grabe pa tuda bježe, neki vuku krave, a gdje koji ustaša sa puškom u ruci isto potrčava. Mama me opet grdi: „Šta ćeš na tom prozoru? Hoćeš da te vide da se još smiješ pa da te ubiju? Koliko sam ti to puta već rekla“, uplašeno me grdi, a meni je to valjda bilo jedino kino i masovne scene. To kino traje, sa onim prekidom krajem septembra i oktobra 1942. godine, već godinu dana.

DOMOBRANI I VEZE SA PARTIZANIMA

A poslije događanja u tim mjesecima, gotovo sve ustaške familije Hercegovaca i Zagoraca napustile su srpske kuće u okolnim selima i smjestile se negdje „u žici“. Ponekad idu sa domobranima u pljačku okolnih sela. Kod jednog odlaska prema Ivanovom Selu domobrani i ustaše naišli su na porušena stabla preko puta. Priča Pepa Moćnik: „Kad smo stali i počeli da izlazimo, počela je paljba. Pucao sam i ja, a kamione smo jedva okrenuli, pa smo se vratili“. Tako se dogodilo i na vrh Male Barne – partizani su zapucali, ranili su nekoliko domobrana, među njima i Janka „Tulju“, iz Sošica. On je bio rođak Mare Hranilović Lugareve, isto iz Sošica, inače prijateljice moje sestre Jovanke. Taj ranjeni Tulja, to mu je bio malo posprdan nadimak, dao je Mari par vojničkih cokula da ih otpremimo partizanima. Osim Tulje, bilo je još domobrana iz Žumberka: Radić i Smičiklas. Ovaj prvi bio je rođak gospođe Anke, supruge Jove (Ive) Bastašića, koji je prije godinu dana otjeran u Jasenovac. I oni su davali cipele za partizane. Poslije nekog vremena oni su premješteni u Daruvar, i više nije bilo glasa o njima. Poznanici ovih Žumberčana, također domobrani, nosili su mlijeko od Tregnera, a jedan je nosio i od nas. To nošenje mlijeka kasnije se nastavilo sa drugim domobranima. To je bilo od koristi za partizane jer kad su domobrani išli u „akcije“, oni bi dan ranije rekli zbog čega sutra neće doći po mlijeko. Obično bi naveli i kuda idu. Odmah poslije toga, podatak bi bio dostavljen kumi Dragani u Stalovicu, zaselak Grubišnog Polja. Ona zna šta i kako dalje. Obavijest bi u najkraćem mogućem vremenu, pješice dakako, bila dostavljena u V. Barnu, u kuću Ilije Šukića, a odatle na nadležno mjesto za odluku. Brzina prenošenja informacija bila je presudna, pogotovo kad su ona i plan reakcije trebalo da budu na drugoj strani garnizona Grubišno Polje – recimo: Rastovac, Lončarica, Turčević Polje, Djakovac. Bilo je podataka i za Voćin u jesen 1943. i zimu 1944. godine. To mi je postalo jasno tek kad sam i ja bio jedan od kurira G. Polje–V. Barna, u jesen 1943, zimu 1943/44. i proljeće 1944. godine. Ja sam podatke dostavljao danju. Tjerao sam krave na pašu čak u Široku baru ili ih ostavljao na visu između šume Injace i Široke bare. Imao sam često problema

sa ostalim čuvarima krava, od kojih sam se morao iskradati u dužini pola sata ili sat. Po danu su podatke prenosili i Drago Vukelić, državni lugar, i Lojz-Alojz Vujnović, čuvar zatvora. Negdje u ljeto 1944. sa Šukićima je sarađivao i u njihovu kuću dolazio u ustaškoj uniformi sa puškom na ramenu i Slavek Seliž, osuđen za zločine i strijeljan poslije rata. Na tu vezu mi se prva požalila majka Nikole i Gojka Šukića. Bojala se da Seliž ne ubije Gojka sa kojim je u kući sjedio i po šumi šetao. Jednom prilikom bio sam u kući Šukića, kad, ide preko livade Seliž kojeg je Gojko očekivao. Meni je odmah rekao neka idem na tavan da me ovaj ne bi vidio. Uskoro su njih dvojica otišli lijevo prema rastiku, a ja "bris" preko livade u šumu kravama. Kad sam sišao sa tavana, odslušao sam kletvu Gojkove mame: „Gojko, beno Božija, jebo te Seliž i ti njega! Je l' da te tako izgubim“?! Kod kuće sam ispričao taj susret, a mama ostade zapanjena i nekoliko puta me upita: „A je l' te vidio“?

Do ljeta 1943. godine lijepo sam se oporavio, ozdravio, tako da sam sa vršnjacima bio ravnopravan u igrama i raznim drugim aktivnostima. Marijan opet pije samo kuhanu vodu. Ponekad ode na pecanje riba sa nekim svojim ljudima. Jednom prilikom Gojko mi dade pismo za Jeru Golštajna (Gottstein), komšiju preko puta, čiji je sin Vilim Golštajn gestapovac u Grubišnom Polju. Nisam htio odmah uzeti to pismo, ali me Gojko ubijedi da to moram odnijeti. Uvjerio me je da se ne plašim jer je on u pismu napisao što će se dogoditi sa Golštajnima ako se meni nešto dogodi. Sve sam ispričao mami i pitao kako da predamo pismo. Ona je našla nekakav razlog da pozove Jeru da nešto pogleda kod svinja ili da oko svinjca neki savjet dade. Pozvala ga je u kuću i dala mu pismo. Rekla mu je da ga otvori i pročita pa će ga ona spaliti. Kad je počeo da čita, on reče: „Pa ovo je, Evice, za Vilima, a ne za mene“. Odmah se ja oglasim i kažem da je Gojko rekao da ga predam njemu. Kažem i šta će se dogoditi ako ja nastradam.

„Ništa se vi ne bojte“, reče on i stavi pismo u njedra. „Neću ja Vilimu reći kako sam dobio pismo i da me to pita. Zbogom“, pozdravi se s nama i ode. Ipak smo bili u strahu. Nasta nekakvo iščekivanje, no ne potraja dugo. Dođe Jero predvečer sa čekićem i kliještima. Kao, da nešto popravi na vratima od svinjca. Kaže da je Vilim pročitao pismo i daje otprilike rekao: „Tato, to se ne smije raditi. Ja neću raditi za tu organizaciju“. „Ja mu ne mogu zapovjedati“, reče Jero, a vi pozdravite toga Gojka i ništa se ne bojte. Vilim je vjerojatno shvatio kako je pismo došlo, ali nama se nije ništa dogodilo. Ipak, Jero je postao suradnik partizana i ja sam mu povremeno donosio pozdrave od Gojka. Bio je otac gestapovca pa nitko u njega nije sumnjao. Ostao je vjeran do kraja rata. U kasnu jesen 1943. godine jedne noći opet su nam ustaše polupale vrata. Upali u predsoblje, sobu, kuhinju i sobicu. U sobici su našli Marijana. Nešto su sa njim glasno razgovarali. Vrata je sutradan popravio

Jero. Poslije je Marijan pričao da su ga pitali kako to da se ne boji partizana, zašto stanuje kod pravoslavaca, zašto ne stanuje u varoši... Poslije par dana, Marijan je spakovao kofer i rekao nam da mora otići, a da mi, ako nas netko bude pitao, kažemo da je otišao u varoš. Dolazili su neki ljudi u civilu i pitali su gdje je Marijan. „Rekao nam je da mora od nas odseliti i da je otišao u varoš“, odgovorili smo. Uskoro smo saznali da je otišao u partizane. Preživio je rat, a veza s partizanima je bila preko Martina Smolčića i Kate Bujić. Priženio se u jednu češku familiju, imao je sina, radio je u mjesnom odboru. Umro je negdje u 65. godini života.

RATNI KUM LOJZO RINGL POMAŽE PARTIZANIMA

Uskoro nakon Jere, počeo sam isporučivati pozdrave od Ljube Pejnović i našem kumu kod pokrštanja Lojzi Ringlu. Dogovoreno je kad će ga Ljuba čekati, a moj zadatak je bio da ga dovedem u kuću Šukića. Utvrdili smo mjesto u šumi gdje ćemo se nas dvojica naći. On je krenuo preko livade Injac, preko Ringlove krčevine, pa putem kroz Krstašicu u pravcu dogovorene tačke. Ja sam krenuo kroz dio Stalovice, preko Grabara livade i Bastašića krčevina na Subotov brijeg, pa u šumu. Našao sam ga i, taman da krenemo, čujemo pjesmu – netko ide u našem pravcu i gromoglasno pjeva. Stojimo i čekamo. Zaključujemo da ide putem koji prolazi tu nedaleko od nas, ali da smo dobro zaklonjeni. Vidimo da je to Pepik Cabrnja – Josip Cabrlo, Čeh, kao i moj kum. Ode on pjevajući, a mi krenemo prema dubini šume. Dogovorili smo se da putem ne razgovaramo, da idemo na onoj udaljenosti da se možemo vidjeti, a ako nas tko sretne ili ustavi, reći ćemo da tražimo sitnih, suhih stabala za mene. Kao, kum će mi to prvom prilikom dovesti. Prelazimo vis između šume Injac i Široke bare, spuštamo se nizbrdo, uvijek na dogovorenoj udaljenosti, i stižemo u blizinu riječice Barne i prelaza preko nje. Tu je već vidljiva staza do prelaza i od prelaza prema Šukića kući. Dadem mu znak rukom da stane. Stanem i ja. Promatramo kuću i okolinu – put koji ide kroz V. Branu prema M. Barni. Konačno mu priđem i kažem da je to kuća u kojoj bi nas Ljuba trebala čekati. Tu se moj kum spunta! Poče da me preispituje: „Kume, ako Ljube nema, je l' oni meni neće ništa? Kume, a oni..., valjda me neće ostaviti kod sebe, da idem s njima“? „Ma, ne boj se, kume. Sve je dogovoreno. Ti ćeš se ispričati sa Ljubom i idemo nazad“, smirujem ga. „Al', kume, idi ti sam pa vidi je l' Ljuba tamo“, uporan je. Pristanem i kažem mu da ću mu mahati rukom da dođe ako je Ljuba tamo. „Odoh ja uz riječicu pa ću tamo kroz rastik, da se puno ne movamo preko livade“, rekoh. Kažem mu da on krene preko livade kad ga pozovem. Rekao sam mu i to da gleda prema

kući pa će me vidjeti kad budem ulazio u dvorište. U kući nađem Ljubu, neka dva druga koje ne poznam i Šukičku, Gojkovu mamu. Pozdravismo se. Ljuba pita gdje je Lojzo i zašto nije došao. Odgovaram da je tu, ali da se plaši. „Ma, vidjeli smo durbinom tebe kako ideš uz rijeku, a njega nismo“, kažu mi. Odlazim ga zvati – mašem, čekam, opet mašem... Napokon, evo ga, ide preko prelaza. Iz kuće mi prilazi i Ljuba. I ona maše, a kum sve potrčava. Ispozdravljaše se, izljubiše kao da je i njoj kum, pa uđosmo u kuću. Pozdravi se sa ona dva partizana (sad prvi put vidi partizane). Dade Ljubi nekakvu malu torbu i veli: „To je poslala Štefina (Lojzina žena), a i ja sam donio prilog u kunama“. Ne znam koliko smo tu sjedili. Glavnu riječ je vodila Ljuba. Sa puno zanosa pričala je o NOB-u, partizanima, narodnoj vlasti, bratstvu i jedinstvu. Krenemo natrag. Do rijeke se dogovorismo da svaki ide svojim pravcem kući, a ako nas tko sretne, reći ćemo da smo tražili drva pa smo se izgubili. Nedugo poslije ove šetnje odnio sam četiri, pet kilograma špica (koštica bundeve-uljare). Dok mi je natakala ulje, Lojzina mama mi reče: „Joj, kume, ako netko sazna da je Lojzo bio u Barni, otjerat će ga u Jasenovac“. „Ja sam već bio“, nekako nenadano joj odgovorih.

Bilo je tri, a kasnije četiri porodice Ringlovih. Lojzo je imao dva brata, jedan je bio gestapovac, a drugi je bio u domobranima.

Lojzo je imao i dva brata od strica, imali su kuće preko puta. To su bile religiozne, vrijedne seljačke porodice. Lojzo je bio najbogatiji – pored uljare sa velikim točkom na kome je bila poluga za opterećenje prese, imao je i „gepl“, uređaj koji su pokretali konji (obično jedan konj). Preko prenosnih točkova sa zupcima snaga se prenosila na sječkaru – uređaj za rezanje trave, sijena i kuruzovine za stoku. Taj „gepl“ je pokretao i mlin za pravljenje šrota (krupno samljeven kukuruz ili pšenica). Opet, podalje od prozora, gledamo ustaške porodice u prolazu kako idu na spavanje u „žicu“. Obično se i ne čuju, valjda svako premeće svoju brigu, a stoka koju vode ili gone, vlasništvo ranijih gazda kuća, također se ne oglašava.

PARTIZANSKI PLAKAT NA SINGEROVIM VRATIMA

Jednog jutra na vratima nekadašnjeg Singerovog dućana prilijepljen je veliki plakat. Na njemu je naslikana velika zmija na kojoj je kukasti krst, a zmiju je bajonetom na puški probio partizan. Tu je zastala kolona koja je išla sa spavanja iz „žice“. Gledaju plakat, svatko ponešto komentira. Valjda je netko „u žicu“ javio da su nalijepljeni plakati pa dođe i grupa ustaša. Jedan komentira: „Znači, gospoda su noćas bila tu“. Okuražiše zastalu kolonu i oni odoše naprijed prema gornjem kraju. Tu se našla i kuma Dragana iz

Stalovice, pa i ona komentira: „Uh, majku mu njegovu, vidi koliku zmiju je probò“! Jedan od ustaša skine taj veliki plakat, neki mu dodadoše i nekakve manje. Ode svakodnevna kolona sa svojim zaštitnicima. Kuma Dragana ide sa mnom mojoj kući. Junači se pred mojom mamom: „Vidite vi kol’ki sam ja posò napravila?! Zaustavila sam sve ustaše onim mojim plakatom“! „Kakvim plakatom“, pita mama. „Ma, ja noćas priljepila veliki plakat na Singerova vrata i bacila nekoliko malih, a oni se vraški uplašili“. „Joj, kumo, nemoj se faliti, a ti, Milane, nikom živom ne govori. Ni kumi Milki. Jesi čuo“? Eto, zaustavi kuma Dragana cijelu kolonu plakatom, a običaj je da ih zaustavi poneki kratki rafal i nekoliko pojedinačnih pucnjeva. To se obično događa kad kolona dođe tu negdje do Singerovog ili Romića sokaka jer ih partizani vide sa uzvisine i lagane krivine puta kod Ringlovih kuća. Domobrani, ustaše i Nijemci postavili su nove bunkere-prepreke kod pravoslavne crkve. U centru su porušili sve debele, velike borove i njihove balvane naslagali, polegli jedan na drugi. Ima četiri do pet balvana, pa je prepreka visoka toliko da se čovjek iza nje ne vidi. Jedna počinje od plota cintora i prelazi širinu ceste, a druga ide od Jagodića i Brkića dvorišta i također prelazi cestu. Dakle, prepreke se preklapaju svojim dužinama, a između sebe ostavljaju prolaz (u obliku slova „S“) za kola i pješake. Od prepreka prema livadama Ševarnice postavljena je žica, a sa druge strane žica ide ispred crkve. Neki pričaju da je na crkvi mitraljez. Paromlin u Grubišnom Polju je zasebno opasan žicom i bunkerima. Ista stvar je i sa centrom Velikih Zdenaca i mljekarom. Kad sam Gojku pripovijedao o pregradama ceste kod crkve, on mi reče da je jedne noći sa vezom iz donjeg kraja bio u Grubišnom Polju. Kaže da je iz jednog štaglja, neposredno uz „žicu“, promatrao bunkere. Reče da su partizani dobili nekakvo oružje od Engleza – zove se „đumbul“. Taj „đumbul“ može da uništi tenk i probije svaki zid bez obzira na to koliko je debeo. To je nekakva sprava koja ispali veliki metak – kao granatu iz topa. Postoji, veli, i nekakav „đumbul“ u čarapi. On se baca da udari u zid. Kad udari, on odmah eksplodira i napravi rupu u zidu kroz koju može da prođe čovjek. Tako se partizani privuku u najbližu kuću do bunkera. Razbiju nekakav zid i odmah mogu ubaciti bombe u bunker. Partizani su od Engleza dobili i „šmajser“. Veli da izgledaju kao da im je izgorio kundak. Imaju samo željezni okvir umjesto kundaka. Sa tim šmajserom ne smije da se malo jače udari o zemlju ili beton. On se sam otkoči i pusti rafal. Priča se, veli Gojko, da su već neki drugovi tako stradali. Sve sam to detaljno ispričao kod kuće, kao da sam vidio i „đumbule“ i „šmajser“.

UTABANE STAZE PARTIZANSKE

Jedne noći dosta se pucalo u varošu. Pored rafala iz mitraljeza i pušaka, čule su se i mine ili bombe. Pred zoru je pucnjava prestala, a nešto kasnije idu ustaše sa obje strane puta, po grabama, i drže puške u rukama. Neko vrijeme poslije njih, ide uobičajena jutarnja kolona ustaških familija i stoke. Usput, vraćajući se u varoš, pričali su da su noćas partizani napadali G. Polje i V. Zdenca, ali da su bili odbijeni.

U Injacama su ustaše Mirko Markota, njegov sin Miroslav, Veljo Petrović, brat partizana ubijenog Mirka Petrovića, Mirkov sin Mijo, te još neki kosili livadu, sada u posjedu Petrovića. To je livada Mile Bastašića, mog djeda. Za košnju i kosce smo saznali dan ranije i javili u V. Barnu Šukićima. Preporučeno je da partizani postave zasjedu i kosci su koseći trebali doći pred same puščane cijevi. Grupu je vodio Nikica Grba, partizan od jeseni 1942. godine, inače Grubišnopoljac. Ne znam kako mu je objašnjeno i kako se on zbunio, pa je zaposjeo negdje u Amidžića livadama – isto u Injaci. Čekali su negdje dok sunce nije pripalilo, pa pošto kosaca nije bilo, tih četiri, pet partizana i Nikica krenu porebrom preko Amidžića i Bastašića krčevina prema Subotovoj krčevini i stazi koja odatle vodi na šumsku prosjeku. Kad su idući došli do vrh Amidžića krčevina, netko od ustaških kosaca je primijetio grupu ljudi, pa, kad su bolje pogledali, zaključiše da ti ljudi imaju puške! Ostaviše kose i pripališe iz tri karabina na partizane. Košnja je prekinuta, a po selu je uslijedila priča: „Išla je grupa partizana odnekuda, ovi su je uočili, raspalili po njima i partizani se razbježaše. Možda je koji bio i ranjen“. Kasnije se ispostavilo da se Nikica zbunio jer taj dio livada, koji je oko dva kilometra dalje od onih na kojima je kao dijete čuvao krave, nije poznavao. A mi smo mislili da on to poznaje kao i mi. Tako ne uhvatiše dvojicu krvavih ustaša, Hercegovce. Svi koji smo znali kako se to dogodilo bili smo ljuti i razočarani. Eto, sva sreća da nije stradao nitko od partizana. U ustaškim pričama nije se naslućivalo da znaju da se radilo o namještaljki. Konačno, te dvije lokacije – mjesto gdje su ustaše kosile i put kojim su partizani prolazili – nisu se nikako mogle povezati. Priče oko toga događaja nisu se ni smirile, a već koji dan kasnije – kroz livade Injace, dolje od Petrovića livada pa ovamo preko Bartlovog sokaka, Amidžića livada, Brzinovih, Bastašića, Šelovića, preko puta, koji tuda izvodi iz Grubišnog Polja preko Stalovice i dalje u šumu, pa preko Pricine i Ringlove livade – vidi se nova, dobro utabana staza, blatnjava od rose pokošene trave. Očito je – tuda je prošlo puno ljudi koji su išli jedan za drugim. Neke livade su već bile pokošene pa su neki čuvali krave po tim pokošenim prostorima. Djeca k'o djeca, znatiželjno su išla daleko tom stazom pa otuda opis koji sam dao. Mi koji smo još uvijek tjerovali krave na pašu

u šumu, vidjeli smo tu stazu samo lijevo i desno od spomenutog puta iz Stalovice. Staza je zaista bila dobro ugažena. Počele su priče o prolazu velikog broja partizana, tko zna otkuda, u pravcu Bilogore. Većernje kolone ustaških familija koje su išle na spavanje u "žicu" odmah su bile gušće i veće. Ujutro bi najprije prolazile babe, krave i po koje veće svinjče, a onda, negdje u sredini, i Mirko Markota sa svojom puškom. Sve češće se uvečer vide rakete. Neki kažu da se povremeno bacaju i u toku noći. Mi se radujemo što vidimo kako se banda boji da im partizani ne priđu blizu „žice“. A i puca se povremeno u noći.

I mi smo nekako pokosili livadu. Nas troje smo zgrtali otavu u "planke", ali imamo samo jedne grablje. I one se pokvariše. Zgrćemo vilama. Kad, eto, ide komšija Milković iz svoje livade i nosi "velike" grablje. To su grablje šire od jednog metra i sa njima se posao odvija puno brže. Kažem mami neka zamoli komšiju da nam posudi grablje pa ćemo ih do večeri vratiti. „Pitaj ga ti“, veli mama, „vidjet ćeš da ti neće dati taj škrtac“. Idem ja prema stazi i pozdravim komšiju. Kažem da su nam se pokvarile jedine male grablje, pa bismo bili zahvalni ako bi nam posudio njegove velike. Nisam ni završio, a on reče: „Ne mogu vam dati da i njih potrgate!“ „Eto, 'esam ti rekla“, govori mama, a ja mu promrnda majku mađarsku.

Već dugo vremena nemamo soli i škija.

SOL I ŠKIJA

Teško je jesti i kolače. Koliko god su slatki, ipak se osjeća da nema soli. Isti je slučaj i sa kruhom – neslan pa ne ide. Šećer nadoknađujemo sirupom od sirka. Pravljenje sirupa iz sirka naučili smo od Pemaca – Čeha. Oni su to radili i onda kada je bilo šećera (nisu ga morali kupovati). Ali, do soli se nije moglo. Eto, pronese se glas da je došla sol, da je kod Kuzle cijeli red za sol i da daju svakoj familiji prema broju članova. Odoše dolje u varoš da stanu u red moja mama, kuma Milka Gruberova, Cvijeta Romića, obje Anke Tregnerove i još neke žene. Kad su i one došle blizu pultu gdje se davala-prodavala sol, uoči ih Zdravko Kuzle, vlasnik trgovine, i reče: „Za vas Vlajinke nema soli! Vi pišajte pa ližite“. Kažu da su se neki grohotom smijali, a one se, jadne i osramočene, vratiše kući. Uskoro je netko dopremio i prodavao nekakvu "marvenu" sol. Ona je bila u grumenovima i nekako gorka, ali bila je i slana pa se nekako i upotrebljavala.

Ustaške familije, Hercegovci, dobivaju iz Hercegovine duvan „škiju“. To je žut duvan, lijepog izgleda. Kad se uzme sa kažiprstom i palcom i povuče, on nikako da se razdvoji od gomile sa koje je uzet. To je, kao,

važna karakteristika kvalitete „škije“, kako nam objašnjavaju Mijo i Zvonko, stanovnici kuće moga djeda. Daju svima da puše. Pušimo k'o pravi ljudi. Vršemo – savijamo škiju u novine. Čuvamo krave, pa kako nemamo drugog posla, puno pušimo. Počesmo i povraćati, a boli i glava. Budući da nema cigareta u trgovinama (a, ako i ima, skupe su), „škija“ se prodaje pušačima. Dečki pričaju da ljudi uzimaju i po kilogram, a to je velika hrpa. Rekoše i kolika je cijena. Uskoro za „škijom“ dođoše i vrlo skupi papirići za savijanje „škije“ u cigaretu. To je bio veliki luksuz. Pričalo se o skupoći papirića, ali se najviše i najčešće zavijalo u novine.

Domobrani su posljednjih dana septembra 1943. godine pozvali sve odraslije momke u vojnu službu. Od poznatih pozvani su bili Mijo Petrović i Miroslav Markota, obojica doseljeni Hercegovci i sinovi ustaša. Oni će, navodno, tu služiti vojsku umjesto da idu nekuda dalje. Rijetko, ali povremeno, prolaze domobrani zaprežnim kolima, sa konjima koji su vezani za kola, a ima i onih konja koji nose samare i na njima nekakve zavezane vreće. Vreće su postavljene i privezane vodoravno, po jedna sa svake strane samara, a treća je položena na vrhu samara, privezana nekakvom štranjgom. Jednom prilikom u toj „paradi“ našao se i Mijo. Vidimo ga da vodi neko omanje i sitno konjče – nije magarac, ali nije ni veći od magarca. Prvi je Miju uočio njegov brat Zvonko, moj vršnjak. Gledamo Miju jer on nam je jedini najbliži u toj koloni. Možda ima još netko među ostalima u uniformi tko je nama poznat, ali mi ga ne prepoznajemo. Nama je zabavno gdje Mijo vodi to konjče, pa krenusmo stazom uz tu domobransku kolonu. Tko zna iz kojih razloga, „parada“ (ta kolona), negdje kod kuća Ringlovih, poče da se okreće. Vraćaju se u varoš, u „žicu“. Idući uz kolonu, susretosmo njeno čelo u povratku, negdje u visini, položaju Mije i njegovog konjčeta, koji još idu u prijašnjem pravcu. Zvonko i ja tu zastadosmo, jer nas najviše zanima Mijo i konjče koje on vodi. Tek što smo zastali, nastade u koloni gužva. Mijino konjče je očito svojom logikom zaključilo da nema smisla ići dalje kad se svi vraćaju. Okrete se konjče u suprotnom pravcu, natrag da slijedi čelo kolone. Mijo ga vuče, ali ne uspijeva da ga zaustavi ili okrene. Puče kolona, jedni zaobilaze ovaj ples i produžavaju, drugi stoje, a neki pomažu Miji da zaustavi i okrene konjče. Dugo to potraja, na naše zadovoljstvo i veliki smijeh i radost. Biješe to zaista lijepa priredba koja nam je ostatak dana učinila radosnim. Pričali smo o tome i sticali svaki detalj. Smijali se, ističući uloge glavnih aktera ove priredbe – konjčeta i Mije. Da i ne spominjemo kasnija zapitkivanja kad bi Mijo dolazio kući. Smijali smo se, ali se Mijo ponekad i prestajao smijati. Gledao nas, smatrajući i shvatajući da ga, ipak, zajebavamo. Noću se u „žici“ uvijek čuju pojedini pucnji, pa i rafali. U prepričavanju pojedinačnih pucnjeva posebno spominjemo nekakve dvoglasne pucnje „pik-dum“. Nikako

da zadovoljimo svoju maštu. Nagađamo o kakvoj se puški radi – te, to je takva, pa onakva, pa nekakva “dum-dum”... Olakšalo bi nam zaključak kad bismo smjeli reći da je to nekakva partizanska puška, međutim, tko od djece to i smije reći, neće da kaže. A mi, koji krijemo u sebi zadovoljstvo da je to upravo partizanska puška, ne smijemo to niti naslutiti, kamoli zucnuti.

STRAH KOD DOSELJENIH USTAŠKIH PORODICA

Poslije jedne noći (tokom koje je bilo mnogo pucnjave i nakon koje je kolona onih koji spavaju u “žici” jako kasnila u povratku svojim kućama), do međaša između posjeda moga djeda Mile i našega imanja došla je Hercegovka Luca, majka petoro dece i baba jednog unučeta, udovica ustaše Hercegovca, koljača koga su partizani uhvatili i ubili. Pozva moju mamu, zaželi „dobro jutro“ ili „dobro dan“, pa počeo priču: „Moja Evice, sva sam tužna i noćas nisam spavala. Vidiš, partizani napadaju ‘žicu’, a tamo je moj Mijo. Bojim se da ne prođe kao otac mu Mirko“. A moja mama je tješi, govoreći da partizani ne mogu u „žicu“ i da je tamo siguran. „Moja Luco, prije bi mogli nešto učiniti tebi koja ne ideš spavati u ‘žicu’“. „Ma, ja ti, moja sestro, ne idem spavati u ‘žicu’ jer me sa nas šestoro i malim ditetom nitko nije tija primiti na spavanje. A čujem, moja sestro, da negdi partizani i zauzmu ovakvu ‘žicu’, pa šta ću onda tamo“? Tu joj mama reče: „Pa valjda neće ništa ženama i djeci. Eto, ti ne ideš u ‘žicu’, a ne idu ni Slovenci iz Brzinove kuće, a i oni su ‘doseljenici’“. Budući da Luca svoj položaj shvata ozbiljno, ona dodade: „Pa ni ovoga Slovenca Štefa, a on je čovjek za vojsku, ne diraju. Valjda zato što nije u nikakvoj vojsci, pa ga nitko ne dira“.

Bio sam tu negdje blizu, ali nisam čuo cijeli razgovor. Međutim, mama nam je za vrijeme ručka ispričala Lucinu brigu. Bili smo zadovoljni i ja i Jovanka, a mama je to tako ispričala da smo mi prvi put shvatili kako se još netko boji. Obuzela nas je nekakva posebna radost, nekakav tračak sigurnosti. Tko zna zašto? Nismo bili toga svjesni, ali smo tako osjećali. Osjetili smo nekakvu “ravnotežu straha”. To nije bio logički zaključak (mi nismo bili sposobni da donosimo takve zaključke), međutim, mi smo to osjećali, a to je najvažnije! Tek poslije toga do tada nepoznatoga osjećaja radosno sam se nasmijao na prve riječi koje je mama izgovorila kao uvod u ovu priču – rekla je: „Eto, od sada ćemo imati svakakve rodbine. Luca me nazvala ‘sestro moja’“. Ja to ponovim, pa se slatko sve troje nasmijismo – valjda po prvi put u našoj golgoti od 26/27. aprila 1941. godine – na temu STRAH.

Čini mi se da je i Zvonko drugačiji. Manje priča o junaštvu ustaša i o tome kako čuvaju poglavnika i ginu za njega.

„KLJUČ“ I KRMAČENJE

Livade su pokošene pa na njima čuvamo krave. To su veliki prostori. Samo povremeno vraćamo krave – onda kad dođu do nekih kukuruza koji su posađeni tu pored livada. Napravili smo “ključ” za ljuljanje. Netko je srušio hrast pa smo mi donijeli “nadžake”, okresali jednu jaku i podugačku granu hrasta tako da je imala jedan kraći i jedan duži krak. Pošto smo se popeli na jedan drugi hrast, onaj kraći smo, što gurajući, što vukući, zakvačili za jak ogranak, a onaj duži krak je gotovo doticao zemlju. Njega smo prikratili, te poprijeko čavlom pribili komad drveta, dug nekih pola metra do metar. Sad okoračimo nogama duži krak “ključa”, sjednemo na to poprijeko pribijeno drvo i – ljuljačka je u funkciji. Samo treba podići noge od zemlje, a jedan ili dvojica dječaka to zaljuljaju i stalno ponavljaju guranja. I onaj koji se ljulja ubrzava i osnažuje pokrete ključa, tako što ritmički pruža i savija noge u koljenima. Ljuljanje je besplatno, ali postoji red. Nema privilegija – ture su za svakoga jednake. Druga, vrlo česta igra i zabava bilo je krmačenje. Za igru je potrebno pet učesnika, a može se igrati i sa tri igrača. U zemlji se iskopa rupa sa četiri jednake strane, dužine tridesetak centimetara. U pravcu njezinih uglova, na udaljenosti dva-tri koraka, iskopaju se rupe veličine deset puta deset centimetara. Svi igrači imaju štapove jednake dužine – otprilike metar. Igra počinje kad se odredi koji od pet igrača nema rupe u koju igrač stavlja svoj štap držeći ga za drugi kraj. Posjednike rupe određuje se na sljedeći način: jedan od igrača obuhvati šakom svoj štap na donjem kraju i podigne ga u visinu grudi. Sad sljedeća četiri igrača to čine po redu hvatajući taj štap iznad šake prvog. Kad su svi uhvatili štap, onaj prvi, najdonji, ponovo hvata štap, a ostali istim redom to čine prema vrhu štapa. To se ponavlja dok se ne dođe do vrha, odnosno kada više nema mjesta da se štap obuhvati šakom. Taj igrač, koji nije više mogao da obuhvati štap, nema pravo na jednu od one četiri rupe. Za njega se kaže da “šudli”. Igra počinje kada svaki zauzme svoju rupu, a onaj što “šudli” stane na udaljenost od glavne rupe kao i svi ostali. On treba u nju da ubaci komad kvrgavog drveta, veličine do deset centimetara. To kvrgavo drvo zove se “krmača”, pa po njoj i cijela igra. To ubacivanje sprečavaju ostali igrači udarajući taj komad drveta već u zraku – na putu za glavnu rupu. Ako ga nitko ne pogodi, oni ga štapovima udaraju i udaljuju od rupe, a onaj peti ga svojim štapom utjeruje u rupu. Ako je onaj što “šudli” uspio da ubaci drveće u glavnu rupu (ili ako ga svojim štapom uspije ugurati u glavnu rupu), tada ona četvorica moraju međusobno da izmijenjaju rupe. Ako u toj izmjeni u jednu od četiri rupe stavi svoj štap “šudler”, sad dalje “šudli” onaj koji nije posjednik rupe. Igra može trajati beskonačno, nema mnogo pravila i nije dosadna. Jedina smetnja toj igri je livada natopljena sa

dosta kiše. Tad se na tom malom prostoru vrlo brzo napravi blato, a tada i vlasnici livade prigovaraju.

Otave su odavno pokošene, žito pokošeno, šljive su poodavno pokupljene. Počinje pečenje rakije, a u kukuruzima već ima "pečenjaka". Svi mi, koji čuvamo stoku, imamo u evidenciji gdje su najbolji prvi pečenjaci. Obično po dvojica odlaze da donesu naramke mladih kukuruza – pečenjaka. Loži se vatra oblika pravougaonika (ne okrugla, kao što je obično ložimo kad želimo da se ogrijemo). Vatra se dodavanjem drva izdužuje, a kad se izduži onoliko da može svima služiti da peku svoj kukuruz, tada se u nju stavljaju duži komadi, obično hrastovih, suhih, debljih grana. One daju dobar, krupan žar. Drva se stalno primeću na vatru, a pečenje se obavlja na žaru sa strane, koju ne pokrivaju dodata drva. Netko peče duže, a netko sporije – da kukuruz najprije požuti, a onda se primiće žaru.

Kad se većina zrna na kukuruzu malo oprži, zacrni od žara, on je pečen. Sad ga otresemo od pepela prebacujući ga onako vrućeg iz jednog u drugi dlan ili to činimo pošto ga umotamo u njegovu zelenu komušinu. Za kukuruze koji se brzo peku kažemo da su pečeni "nadrisk" – nisu isušeni, vodenkasti su i osjeća se okus kukuruznog mlijeka. Kad su pečenjaci nekako slatki, kada ih ima dosta ili je raspoloženje posebno, takmičimo se tko će više komada pojesti. Na kraju, oglodane šiške pečenjaka se spale, a zelene komušine dadu kravama. Dakle, ekološki postupak! I da gazda ubranih kukuruza ne bi mogao reći da smo ih sve baš mi potrgali. Postojalo je nepisano pravilo da se bere svagdje, ali ne više puta u istim kukuruzima, tako da je to bilo i za gazde prihvatljivo (redovni sezonski danak). Najčešće su nam prigovarali Mađar Milković i baba Soka Vranješ.

Kad je bilo potrebno odnijeti kakvu obavijest u Barnu za partizane, Živko Popović i ja smo tjerovali krave na pašu u šumu. Kolegama smo se izgovarali ili time da je u livadi blato, ili da je trava slaba radi suše. Mi bismo krenuli ili ujutro ranije od ostalih ili kasnije, kad su oni sa svojim kravama već odmakli od puta kojim prolazimo. Izgovori su uvijek bili po završenom činu.

ŽALOST U KUĆI MILE CVIKIĆA

Pomalo dolaze mrazevi, ujutru je hladno pa stoku istjerujemo kasnije, kad se sunce malo podigne. Neki govedari već ostaju "nacjeldan". Dođu kasnije kad sunce već jače grije pa ostanu do predvečer. Oni drugi dolaze ranije pa se vraćaju oko podne jer imaju telce koji sisaju, a neki i u podne doje (muzu krave), osobito one koje su stelne – da rano "ne presuše". Gotovo svake noći se ponešto puca. Ujutru povremeno, prije povratka sa spavanja u „žici“,

ustaše prošetaju grabama prema gornjem kraju sela, da vide ima li partizana. Jučer u noći dosta se pucalo negdje u G. Rašenici. Uz pojedinačne pucnje bilo je i rafala, a čule su se i bombe. Zvonko nam priča da je čuo od muža svoje sestre Šime (ustaše Slavka Markote) da su partizani napali Kegljanov podrum – bunker u privatnoj kući. Kaže da su se tamošnje domaće ustaše hrabro borile i da su odbile partizane. Koji dan prije toga pričalo se da su partizani pokušali uhvatiti jednog zaštitara, sada domaćeg ustašu, čovjeka bliže pedeset godina iz G. Rašenice. On je bio u voćnjaku i primijetio je dolazak partizana, te je na vrijeme pobjegao prema Grubišnom. U kući su mu našli pušku. Te priče su potvrđene i kod Šukića. Strina Bosiljka, majka Nikole i Gojka, opričala je ta događanja sa partizanske strane i dodala: „Samo da što prije isteraju tu bandu iz Grubišnog Polja“. Žali se opet i psuje Gojka da se sve češće sastaje sa Seližom. Stalno je u strahu i ponavlja kako se boji da će ga taj gad ubiti. Za Nikolu kaže: „On je na sigurnom. On je u jedinici među svojima“. Kod Mile Cvikića, čovjeka od šezdesetak godina, i njegove žene iste starosti danas su Nijemci bili dva puta. Donijeli su odijelo njihovog sina Nikice Cvikića, poznatog pilota iz ratnog vazduhoplovstva Kraljevine Jugoslavije. On je poginuo kao njemački pilot na ruskom frontu. Donijeli su, kažu, i nekakva odlikovanja i papire za penziju njegovim roditeljima. U kući Cvikića je velika žalost jer 26/27. april ustaše su im otjerale mlađeg sina, kojeg su, sa ostalih pet stotina grubišnopoljskih Srba, ubili na Jadovnu. Eto, sad im pogibe i ovaj stariji. Stari Mile i njegova žena nisu oktobra 1942. godine dirani, niti su sa nama ostalima otjerani u logore Jasenovac i Sisak, jer im je Nikica bio u njemačkoj Luftvafe. O ovom događaju obavještena je veza u V. Barni i uskoro je uslijedila povratna informacija: „Partizani su zainteresirani za njemačko odijelo, obuću i oružje“. Poslije nekog vremena pronio se glas da su partizani došli u kuću Cvikića i odnijeli sve što je pripadalo Nikici. Roditelje nisu dirali. Kasnije smo doznali da je akciju organizirala Ljuba Pejnović. Rodbinskom vezom Nikićini roditelji su bili obavješteni da sve stvari pripreme, tako da se, kad dođu, partizani dugo ne zadržavaju.

PUCANJ IZA ĐEDOVOG BUNARA

Noćna puškaranja oko Grubišnog, Zdenaca i V. Grđevca su sve češća. Nekad se dade jasno razlučiti da se puca u sva tri mjesta. Poslije takve jedne noći, već je dobro svanulo, u trenutku kad je čelo kolone spavalaca u „žici“ prošlo mimo naše kuće, zapucaše puške. Nasta trka, vraća se kolona nazad, ima i nekakve vike u toj gužvi, u nekakvom polutrkru odoše svi nazad. Tek što smo sredili dojmove, kad opali puška, tu negdje iz djedovog dvorišta,

a poslije toga prosu se rafal tu ispred naših prozora. Pogledasmo oprezno kroz prozor i vidimo ustašu u grabi ispred Tregnerove kuće, a niže njega još dvojicu. Više se ne puca. Tregnerovi izadoše do plotu i razgovaraju sa onim ustašom. On im ispriča kako je partizan opalio na njega, a metak je udario u kamen na rubu grabe, promijenio je smjer i udario u Tregnerovu kuću, poviše prozora odakle je otpala fasada.

Partizan je pucao skriven iza bunara u dvorištu moga djeda, a kad je opalio, uzeo je nekakvu svoju torbu i pobjegao. Sad iz pansiona u „žici“ pristize i Stevo Magat, gestapovac na odsustvu. Ode on u djedovo dvorište noseći kratku talijansku pušku u ruci. Ustaše nastaviše put grabama prema gornjem kraju, a Stevo stoji u dvorištu sa svojom puškom na gotovs. Više nije bilo pucanja pa se uskoro pojavi i kolona spavalaca, odoše za ustašama.

Dosta ustaških familija, osobito one iz Zagorja, napustilo je srpske kuće i otišlo tamo odakle su došli. Tihi komentari, koji se vode uglavnom među ostacima Srba i Slovenaca, svode se na dva zaključka. Prvo, Zagorci se boje partizana jer ih je doselio Pavelić pa odlaze kući, a kod njih nije bilo Srba i oni nisu klali Srbe pa se ne boje vratiti u svoj kraj. Drugo i drugačije je sa Hercegovcima. To su uglavnom koljači Srba u svome kraju pa i ovdje. Oni se više boje partizana nego Zagorci, ali ne smiju natrag u Hercegovinu odakle su došli nagrađeni za koljačka nedjela nad tamošnjim Srbima. Nije im dobro ovdje ostati, a pogotovo im se loše piše ako se vrate kući. Atmosfera i psihoza straha raste i podgrijava se sve češćim upadom partizana i u samo Grubišno Polje, a kruže i priče iz dnevnih novina, štampe, kao i od domobrana koji dolaze na odsustvo, da partizana, Srbokomunista i Srbočetnika ima najviše u Bosni i Hercegovini. Sve to nas nedoklane Srbe – žene i djecu – tiho veseli i ohrabruje, ali... ni mi nemamo kamo. Bojimo se da će nas, tako uplašeni i razjareni, koljači poklati, a partizanima ne trebamo. Dok smo ovdje, partizani preko nas ipak dobijaju neke informacije, a da odemo njima, samo bi im bili na teretu, a bili bismo i u stalnom strahu od upada ustaša kao što su ustaški doseljenici u stalnom strahu od partizana. Strah za goli život je svakodnevni. Ono par srpskih domaćinstava u „žici“ i bliže njoj u strahu su da će ih Hercegovci poklati kako bi smjestili u njihove kuće svoje porodice, odnosno da bi imali gdje spavati. Ima sve više negodovanja među Hercegovcima i njihovim dojučerašnjim istomišljenicima – Hrvatima, Česima, Mađarima i Folksdojčerima, kod kojih dolaze na spavanje. Već su im dosadili svojim prisustvom, ali sve se učestalije čuje i to kako ti domaćini ne žele da stradaju skupa sa njima ako dođu partizani! Čuju se i razmišljanja kako su ti njihovi nezvani, svakodnevni gosti ipak gori nego oni! Jer, iako su odobravali nedjela koja su Hercegovci počinili u svom rodnom kraju (sa kojima su se hvalili) i ista djela odobravali nad ovdašnjim Srbima – nedjela

nisu činili oni! Splasnuli su i komšije Folksdojčeri. Ranije se većina Čeha izjašnjavala da su Nijemci: „Mi smo Nijemci“. Toga više nema. Ranije su marširali u stroju cestom i pjevali uvijek istu, nekakvu njemačku pjesmu. Nema već dugo ni toga. Komšije ne kriju zadovoljstvo što partizani ne diraju domaće stanovništvo. Jedne noći su partizani otjerali nešto stoke i svinja iz gospodarstava gdje su naseljeni Hercegovci, jer su ovi izostavili to blago otjerati na spavanje u „žicu“. Iz domaćinstava mjesnog stanovništva nije ništa otjerano. Počela je, dakle, diferencijacija (kako bi se to danas reklo). Komšinica Luca, žena ubijenog joj muža ustaše i djevera joj koljača Velje Petrovića, sve češće kraj plota-međaša djedovog i našeg domaćinstva razgovara sa mojom mamom i sestrom Jovankom. Sve rjeđe, upadljivo malo, ona odlazi Tregnerima, pogotovo Golštajnima, gdje je ranije bila i kuhana i pečena. Luca je povremeno dobijala od ustaških vlasti pomoć u robi za djecu. Sad je donijela do plota jedan novi kaput koji je dobila za mog vršnjaka Zvonka. Bio je to nekakav kaput – niti ljetnji “kaputić”, kako smo mi to zvali, niti zimski. Nije on to bio ni po kroju, ni po debljini, toploti. Luca kaže: „Eto, ako bude trebalo Milanu da se možda uslika, mi ćemo mu ga posuditi“. Ja sam pregledao kaput, a mama se zahvalila na ponudi. Bilo je to za nas nekakvo ohrabrenje. Strah je nekako splasnuo. Ne sjećam se šta smo u kući o tome razgovarali, ali mi smo osjećali i manji strah od njenog djevera, koljača Velje. Ostalo nam je prisutno ono kad nas je jedno jutro, početkom oktobra 1942. godine, zajedno sa Lucom i sladoledarom Bergerom tražio kod Tregnera. Mi smo to promatrali sa tavana Tregnerove štale, sa nekoliko metara udaljenosti. Slušali smo što govore. Kako ni Tregnerovi nisu znali da smo mi došli “spavati” na njihov štalski tavan, ostali smo živi. Očito je Veljo došao da nas pokolje, jer su mu prilikom napada na Grubišno Polje partizani uhapsili i otjerali brata Mirka, Lucina muža.

KUMA DRAGANA JOVANOVIĆ IZ STALOVICE

Kuma Dragana Jovanović iz Stalovice nam je gotovo svakodnevni posjetilac. Ona je pravi muškarac. Uz maminu i Jovankinu pomoć ona je ispekla rakiju od šljiva, kojih je ove godine bilo dosta. Napravila je i gredelj za plug jer je stari bio slomljen. Lijepo ga je ođeljala sa pođeljačem, provrtala potreban broj rupa za zavoranj i na njega pripasala plug sa lemešom. Ornice su bile u upotrebljivom stanju. Od nekuda je donijela gornji dio jarma, a donji i pletnice je sama napravila. Nametnula je mami ideju da će pomalo “prezati” krave u jaram, da se uče vući kola. To će ona raditi u dvorištu kako krave ne bi pobjegle ako se uzjogune. Počela ih je prezati i pod plug, pa bi ona i ja

odrezali po koju brazdu u vrtu i voćnjaku. Ona autoritativno vodi krave, ima i podeblju šibu, a ja držim za plug pod njezinim nadzorom i primjedbama. Kaže ona da ćemo uskoro moći ići i po drva u šumu sa kravama. „Pa, koliko dovezemo. Ići ćemo puno puta i dovesti koliko nam treba. Pa ne možemo za loženje porušiti sve voćke“, bio je njezin komentar. Već je srušena stara jabuka kiselka i orah u koji je svojevremeno udario grom, pa je iz njega stalno curila nekakva crna, ljepljiva tečnost. A nije ni imao lijepo stablo da bi bio za prodaju. Njegov debeli pridanač ležao je uz rupu iz koje je izvađen. Bilo ga je lakše izvaditi presjecanjem debelih, ali površnih žila, nego ga rušiti rezanjem. Dovož drva iz šume je veliki problem jer odlazak u šumu je rizik od susreta sa partizanima. Veliki broj komšija, gotovo svi, osjećaju se ponešto krivima za sva prohujala krvava događanja, a ne znaju kriterije po kojima bi ih partizani odabirali. Kad domobrani i ustaše u velikom broju krenu prema Peratovici ili Barni, za njima ide cijela kolona kola koja skreću u šumu da bi se nasjeklo drva. To je rijetko, pa drva za zimu neće biti dosta. Svi ruše manje vrijedna stabla voćaka. Ustaške familije u srpskim kućama ruše redom kad im zatreba drva. To rade i izbjegle ustaške familije iz bilogorskih sela, koje su se okrvarile o nedužne Srbe oktobra 1942. Oni su uselili u kuće pobijenih Srba u Grubišnom Polju 28. septembra 1942. godine i u kuće onih koji se nisu vratili iz Jasenovca i Siska, kamo su otjerani u oktobru iste godine. Priča se da svi muškarci koji idu spavati u „žicu“ imaju tamo oružje kojim će braniti centar Grubišnjog Polja zajedno sa domobranima, ustašama i gestapovcima. Radi toga je njihov strah od partizana još veći. Vožnja drva na kravama bila je teška. Kad bi išli putem prema livadama i šumi, one bi uporno skretale u svaki puteljak kojim smo ih ranije gonili na pašu. Tako su nastojale i u šumi skrenuti na svaki proplanak gdje su ranije napasane. Na povratku kući, valjda već žedne, išle su poslušno. Na kravama smo dovozili i obrane kukuruze, a posijali smo i nešto žita. U kačici u štaglju ima nešto vina pod komom. Nemamo pipe pa do vina dolazimo tako što idemo sa limenim loncem od litre, pritisnuvši ga uz dugu. Pod pritiskom koma vino curi u lonac. U lonac upliva i po koja jagoda grožđa, ali to nam ne smeta. Kuma Dragana misli da bi trebalo ispeći kom u rakiju dok se nije sav ukiselio. Ipak je dogovoreno da se kom baci na đubre, jer bi se pečenjem rakije potrošilo puno drva. Ta kuma Dragana je znala raditi sve poslove, pa sam joj sa zadovoljstvom pomagao i pokušavao da i sam radim.

DOBIO SAM UPALU ZGLOBOVA

U vrijeme tih jesenskih radova počeo me bole zglobovi. Najprije upala zglobova u laktovima. Uz jake bolove jedva mogu da ispravim ruke u laktu. Pokušavam po dva-tri puta dok ih ne ispružim. Uskoro počeo da me bole i kukovi. Išao sam ljekaru i na kraju mi on preporučio banju. Najbliža banja je bila u Daruvaru. Nju je doktor i preporučio. Mama je odlazak ugovorila sa kumom Bricinkom, Marijom Bosanac, ženom brice Milana Bosanca koji je otjeran sa ostalim Srbima iz Grubišnog Polja u Koprivnicu, ali je na kraju završio u Jasenovcu. Ona je u Daruvaru imala sestru Julku Bašić. To je majka Milana Bašića, koji je u neko vrijeme 1942. godine uhapšen i otjeran u Jasenovac. Uhapšen je upravo kad se u komšiluku kartao sa Zvonkom Brkićem. Poslije rata na veliko se pričalo da je uhapšen kao partijski funkcioner, no njegova tetka Marija (Bricinka) kaže: „Ne. Po njega su došli jer je bio Srbin, a Zvonko je bio Hrvat“! Stanovao sam kod te kume Julke, a u banju sam išao svaki dan u određeno vrijeme. Mama me obilazila i uvijek donosila kumi Julki nešto životnih namirnica: brašna, bijelog i kukuruznog, masti, povrća, po koje pile i voća. Ponekad je to donosila kuma Marica ili netko tko je išao po svom poslu u Daruvar, pa ga je mama zamolila za uslugu. Jedne prilike u Daruvaru su se našle i mama i kuma Marica. Ne znam na čiju ideju, ali tada smo se slikali. Na poleđini slike piše: slikano 27. IX 1943. Osim uspomene, ova fotografija ima jednu posebnu vrijednost. Jedan primjerak kuma Bricinka je poslala svome suprugu Milanu u Jasenovac. On je jednom logorskom dopisnicom potvrdio prijem. U muzeju Spomen-područja Jasenovac ta dopisnica je bila izložena, lično sam je vidio. Tek tada, negdje sedamdesetih godina, došao sam do spoznaje: „Pa kum brico je, dobivši tu sliku, saznao da sam ja iznio dio istine o događanjima u Jasenovcu“. Do toga vremena to nisam niti znao, niti shvatio. Dakako, to tako nisu shvatile ni kuma Marica niti moja mama. Jednostavno, mama i ja nismo znali da je slika poslana niti da je o tome došao odgovor. Ali Bricinka je, pored gomile odsječaka „Tovarni list“, kojima mu je slala pakete određene težine sa željezničke stanice Daruvar, sačuvala i tu dopisnicu i jednom prilikom to dala Spomen-području Jasenovac. Primjerak fotografije koji ja imam također ima svoju priču. Jednu od pomenutih fotografija moja mama je dala kćerki svoga brata Savki, udatoj Parmak. Ona je otjerana u Srbiju 1941. godine sa majkom i mlađim bratom. U dva navrata dolazila je iz Srbije i oba puta su je ustaške vlasti vratile u Srbiju. Drugi put je to bilo negdje početkom zime 1943. godine. Na slici postoji posveta Savki. Naš primjerak slike nestao je

januara 1945. godine prilikom naše bježanije u Mađarsku. Savka nam je, njoj poklonjenu sliku vratila⁹.

Liječenje u banji je trajalo tri nedjelje. Sa kumom Julkom bio sam jedan dan u vinogradu pored Daruvara, kod nekih ljudi. Tu sam jeo cijepljeno grožđe. Bilo je slatko i podsjetilo me na ono što su ga nekad o Marinju u Grubišno dovozili "prijaki" iz Špišić Bukovice. Poslije banje, desetak dana sam bio uglavnom u kući. Van u dvorište sam izlazio samo oko podne kad je toplo i kad nema vjetra. Bolovi su uglavnom nestali. Još sam ih osjećao samo u laktovima gdje su i bili najintenzivniji. Još neko kratko vrijeme gonio sam krave na pašu, ali „nacijeldan“. Dakle, odem negdje oko 11 sati, a vraćam se kući oko 15, 16 sati. Jovanka i ja brali smo jabuke kiselke i spremali ih za zimu u sijeno u štaglju. To su lijepe, tvrde, uglavnom crvene jabuke koturastog oblika, neki ih zovu koturače ili kolačare. Sočne su, a kad odstoje u sijenu, pomalo su sipke i vrlo mirisave. Na Božić, prije odlaska na jutrenju, umivali bismo se jednom od najljepših jabuka, izrazito crvenom. Taj obred je podrazumijevao ostvarljivu želju da budemo zdravi i crveni kao jabuka. Pomagala nam je brati i Tina. Ona je sebi odnijela punu košaru jabuka, a nama će donijeti svojih jabuka rijetke vrste, koju su donijele iz Treglave. To je selo odakle su prije desetak godina došli ona, njezini roditelji i dva brata. U toj kući je rođena Tinina majka. Njihove jabuke su bile, kad se zagrizu, nekako su vunaste tvrdoće, a bile kao snijeg. Nisu bile naročite za jesti, ali zbog njihove rijetke vrste nisam ih desetljećima zaboravio. Krušaka nismo imali pa smo gotovo redovito po jednu košaru dobijali od komšija Tregnerovih. Oni su imali pet velikih stabala viljamovki. Tada smo ih zvali "vodnjačke", kao što su ih i oni zvali. Stabla su bila visoka kao hrastovi, takva su ostala i desetljećima kasnije.

Na ogradi, kako smo zvali dio okućnice ispod voćnjaka, ostalo je da se povadi još nešto repe i spremi za zimu. Bilo je i žute repe. To je "tužin" koji se rado jede zimi onako prijesan, a valjao je i kuhan. Bila je to slatkasta repa. Ostala repa je bila za krave i svinje. Već je prolijetao snijeg kad nam je kum Lojzo Ringl došao sa konjima i plugom da nam poore zemlju u ogradi da bi se u proljeće lakše sadilo.

Kuma Dragana iz svoje kuće u Stalovici povremeno ode do Šukića u Barnu. Na nju nitko ne obraća pažnju, a u kasnu jesen ni seljaci ne idu često u polja pa nema nikakvih susreta. U pravcu livada, doline Krstašice i šume prolazi uz dvije grupe ciganskih kuća i koliba. A Cigani k'o Cigani, idu povremeno da donesu drva iz šume, pa, ako je i sretnu, smatraju da i ona ide po drva. Jer kakav bi, po njima, drugi razlog ona imala da ide u šumu?

9 Krajem 1943. za vrijeme oporavka u daruvarskoj banji autor sa Marijom Bosanac Bricinkom i majkom Evicom. Pogledaj fotografiju na str. 483.

Da Cigani ne bi mijenjali mišljenje, u povratku iz Barne kuma bi ponijela po koji lijepi, lagani suvarak.

PUKLA OSOVINA RIM-BERLIN

Jednog dana sa suvarkom je donijela i veliku vijest. To nikome nismo smjeli pričati jer do tada to nismo nigdje doznali. Kaže da su Amerikanci zauzeli Italiju, da je pukla osovina Rim-Berlin. Nismo znali kakva je to osovina, ali dosta je bilo da su Amerikanci zauzeli Italiju. Kasnije se objašnjava da se Hitlerova i Musolinijeva mašina više ne može koturati preko Rusa, Amerikanaca i Engleza. Sada ta mašina ima samo Hitlerov kotač! Sad je značenje pucanja osovine jasno. Onda saznajemo da su Amerikanci uhvatili i Musolinija. Poslije nekog vremena, do Bujičke je navratila kuma Kata Grubića. Ona živi u varošu. Za komšije ima Hrvate Smolčiće. Jedan od njih, Martin, uključen je u veze sa partizanima. Kao, došla je po sira i skorupa ako imamo mi ili neki od komšija. Ispričala je da piše u novinama kako su Nijemci došli u Dalmaciju, gdje su ranije bili Talijani koji su se predali Amerikancima. Sada će Nijemci braniti Dalmaciju od Amerikanaca. Ali, što je za nas posebno zanimljivo, vezom je došla obavijest da se puno Talijana predalo partizanima zajedno sa naoružanjem. Sad Talijani u Dalmaciji ratuju kao partizani protiv Nijemaca. To se ne smije nikome pričati jer novine o tome ne pišu. To su jako vesele vijesti, ali nama je teško: radosni smo, a ne smijemo se veseliti!

Ponekad izađem da se malo skližem sa Zvonkom, Mijom i Lojzom. Kupio sam kod majstora Dohnala pantofle sa sarom oko pete. To su natikače sa drvenim debelim donom, a gore je svinjska koža. Ove sa sarom oko pete su nekakva viša kvaliteta. Mama je naštrikala debele vunene čarape pa u njih stavim nogavice hlača, a sara oko pete ne dozvoljava da snijeg uđe u pantoflu. To mu ispadne kao da na nogama imam čizme. Istini za volju, na čarapama se stvore kuglice leda jer čarapa je topla, a snijeg hladan pa se ledi.

Lojzo i Zvonko imaju saonice, pa se ponekad odemo spuštati niz brijeg u Stalovici. Saonicama se najbrže juri na putu koji ide između Grkovića i Pintarove kuće, a vodi u Slavinu livadu. Kad se tu sanjkamo, sjetim se da se tu prije rata, na Slavinom brijegu, skijao i Milan Popara, a oko njega je trčkarao Zdravko Ferenčaba, pastorak njegovog brata Pere. Sad je Popara partizan, a Ferenčaba je prije njega otišao u ustaše.

Lojzo mi priča da on skoro svaku večer ide kod Jere Golštajna (Gottstein) da se kartaju. Tu u društvo dođe Rudi Fricov i njegov otac Mato, koji je brat Mare, Ferdine udovice. Nekad kod nje i prespavaju. Povremeno navrati i

Venco Kiselov iz gornjeg kraja. On prespava kod Tregnera jer su oni rodbina. Pošto je Lojzi poznato da ja ne znam kartati, kaže da dođem da učim, pa ću im i ja dobro doći dok ne pristignu bolji kartaši. Tako sam počeo navraćati, uz stalne mamine prigovore da nije dobro da hodam po noći. Spominje mi i onog Vladu koga je, navodno, ubio neki domobran jer je u noći mislio da je partizan. To se dogodilo pred Bartlovom kućom.

Na tim „kartn“ partijama bilo je svakakvih priča o ratu, koji se više ni njima ne sviđa. Pričali su o ruskom frontu, o partizanima i domobranima, o tome kako nema soli... Mama me stalno upozorava: „Ne pleti se u razgovor. Šuti i slušaj. Ti znaš o čemu ne smiješ ni zucnuti“!

U kartanju sam, za njih, slabo napredovao. Oni su svi znali kartati, a ja baš ništa. 'Ajde, nekako sam savladao „duraka“, pa onda „sedmica tare“. „Anjca“ sam brzo naučio, ali sa „šnapsom“ je išlo teško. Čak su me i psovali – kako to nikako da naučim. Pošto su oni znali tih nekoliko vrsta kartanja, nikako im nije išlo u glavu da i ja to ne znam. Želio sam da naučim jer time bi prestala njihova psovanja i nekako bih postao ravnopravan, a do toga mi je bilo stalo jer sam se, po svim odnosima, statusom, pa, eto, i kartanjem, osjećao nižim, zapuštenim – jednostavno, nisam bio kao oni.

Kad sam konačno naučio „šnaps“, onda se kartalo dugo, do kasnih sati. Zbog toga su počeli prigovori kod kuće. Lojzo bi dolazio po mene padom mraka kad se blago namiri, odnosno, poslije večere, ali bi me i dopratio uvečer do dvorišnih vrata. „Anjca“ su obično subotom i uoči svetaca kartali sami, za novac. Ja sam gledao, kibicovao, a poneke subote nisam ni dolazio. Oni bi tjerovali „anjca“ do poslije ponoćnih sati, pa je Jero, najstariji među nama, čak ispričao i vic o „anjcu“. Njegova punica, baba ili, modernije, baka (Česi kažu: babika ili babička), spavala je tu u kuhinji gdje se kartalo. Ona bi ponešto štrikala, plela i namotavala klupka, pa bi tako i zadrijemala. Nekad bi onako obučena legla na taj svoj ležaj, niti krevet niti klupu, nekakvu sećiju, kako se to zvalo. Ali, kad bi netko jače viknuo „anjc“, što je značilo dobitak, babika bi se prenula, bilo da sjedi ili leži. Pošto je nedjeljom redovito išla na ranu misu, dakle, neispavana, Jero smisli vic: „Boga ti, kad naša babika bude ujutro u crkvi klečala i molila pa zadrijema, i kad velečasni glasnije vikne, babika će viknuti 'anjc'“! Kasnije je to uvijek bila vesela doskočica, znak da bi trebalo ići spavati, jer bi i sam Jero ili žena mu Fana dobacili: „Hoće li babika vikati 'anjc'“?!

Tako je čitave zime svaki dan bio isti – 'rani se stoka, uvečer kartanje, nedjeljom katolici idu u crkvu. Mi u crkvu ne idemo jer je opljačkana, zapuštena već skoro tri godine, prozori polupani, vrata otvorena... Nitko se od pravoslavaca, Srba, ne usudi pravo niti pogledati u crkvu, a kamoli u nju ući. Lijepi veliki borovi porušeni su za pravljenje bunkera.

Jedini veći događaji su da domobrani i ustaše idu u akcije, obično u Peratovicu. Tada ih gledamo kroz prozor. Za njima idu saonice i kola sa članovima ustaških porodica, domaćih i koloniziranih ustaša. Njima se, kao i ranije, priključuju takvi iz gornjeg kraja. Oni iz Peratovice i Dapčevice dovoze iz srpskih dvorišta vozove sijena, slame ili drva. Dotjeraju i ponešto stoke i svinja ukoliko taj svijet nije uspio da ih skloni. Poneki od seljaka im se pridružuju, a neki idu da si nasijeku drva u šumi više Grubišnog Polja. Te njihove akcije nekad ne uspijevaju jer, ako partizani imalo pripucaju, nastaje veliki lom, okretanje kola i saonica, prevrtanje u grabe i galama, a domobrani i ustaše ih prate sa obje strane puta sa puškama u rukama. To besplatno i jedino kino je rijetko, ali veselo.

Tako smo te kasne jeseni 1943. godine dobili i vijest da je Marijan u partizanima, da radi u nekom visokom štabu, jer on zna pisati na mašinu! Reče kuma Dragana da je taj štab u Djakovcu, ali da je to tajna koju nitko ne smije znati. Prije nego je zapao snijeg, dva puta smo dovezli drva na kravama. Prvi put smo imali gotove, nakupljene hrpe koje je kuma sama nakupila prilikom svojih odlazaka u Barnu. Drugi put smo se duže zadržali kupeći suvarke drva, a neke je kuma uspješno izvaljivala, a onda sjekla na kraće komade. Kući smo stigli već padom mraka, pa je mama bila u brizi. Sve češćim padanjem snijega, čija se debljina povećavala, naša se dnevna aktivnost postepeno svodila na održavanje prtine do staje i štaglja, do kamare slame, svinjca i kokošinjca. Drva smo smjestili u prostoriju koja je činila produžetak ganjka – natkrivenog hodnika od kraja do kraja kuće. Tako su uvijek bila suha, bez vlage od kiše ili snijega. Prije podne nije se nikuda išlo. Podmiri se svo blago, nahrani, napoji, a onda doručujemo-ručamo (tako smo tada doručak zvali). Onda se sprema užina (tako smo zvali ručak). Rijetko smo išli negdje u posjete. Poslije podne, prije nego se počinje hraniti blago, obično navrati Tina ili njezina mama, a ponekad Cvijeta Romića. Tregnerovi su rijetko dolazili, a Petrovići iz djedove kuće gotovo nikako. Jedina je kuma Dragana dolazila već oko užine da bi sa nama najčešće užinjala. Sjedilo se kraj prozora da se vide prolaznici, da se sa nekima pozdravi ako nas uoče kraj prozora. Priče su uglavnom uvijek bile iste jer izvora informacija nije bilo niotkuda. Mama je ponekad ispekla kukuruznu bazlamaču, pa su time bili počašćeni naši posjetioци. U tako jednoličnom životu, jednog dana dođe teta Anka Tregnerova, kaže da im je krava stelna, da više ne daje mlijeka pa ne može da podmiri konte (mušterije). A konte su bili domobrani. Trebali bi dvije litre mlijeka svaku večer, pa je pitala da li bismo mi mogli prodavati bar jednu litru dnevno. Mama to odmah prihvati. Eto, bit će to neka dobrodošla kuna za osnovne potrepštine: šećer, germu, sirće, petrolej, svijeće, šibice ili, daj Bože, ako bude, soli. Rekla nam je još par lijepih riječi o domobranima:

„Dobri, mladi dečki, a ako idu negdje u akciju, oni onda dan ranije otkažu“. Eto, tako bi povremeno, ovisno od domobranskih akcija, i nama ostalo više mlijeka. Poslije nekoliko dana saznali smo da je Vrdoljak Dalmatinac, a drugi domobran Marčeta negdje iz Bosne. Obično su po mlijeko dolazili njih dvojica. Sznali smo da se domobran, koji nosi mlijeko od Tregnera, preziva Mikić i da je negdje od Slavonske Požege. Kao i prošle zime, gotovo uvijek smo dan ranije znali kuda idu domobrani. Uz njih, dakako, i ustaše idu u akciju. Obično idu u okolna sela, ali i dalje. Nekad su otkazivali i za dva, pa i tri dana. To su bile opet dragocjene informacije za partizane, ali je snijeg činio svoje. O tome je obaviještena Kata Grubić koju smo isto oslovljavali sa „kuma Kata“. Ona je to prenijela Kati Bujića, u birtiju. Dogovoreno je da se te obavijesti mogu saopćavati Dragi Vukeliću, lugaru, a kada je to nemoguće, onda Bujićki. Povremeno su povratnom informacijom dobivane radosne vijesti o napredovanju Crvene armije i o bombardiranjima engleskih aviona. Te avione smo često, negdje u visini čuli kako nekuda lete, a onda bismo čekali da čujemo kada se vraćaju.

TITO ZABRANIO KRALJU PETRU II POVRATAK

Negdje u pola zime istom vezom došla je obavijest da je Tito kralju Petru II zabranio povratak u Jugoslaviju! To je bila velika i, za nas, nekako čudna vijest. Mi volimo druga Tita, volimo partizane, pa i mi smo nekakvi partizani, ali smo i Srbi. Mi smo stradali zato što smo Srbi. Kad je na prostoru Hrvatske na frontu izdana Jugoslavija, gažene su i parane slike kralja Petra. Našim uhapšenim i mrcvarenim očevima, braći i stričevima, ujacima i bratićima ustaše su upućivale najpogrdnije riječi uz spominjanje kralja Petra. Sve do one uzrečice: „Neka vam sada kralj pomogne“! Uz te povike su klani, ubijani, mrcvareni i u bezdane bacani. A sad?! Sad je i drug Tito protiv njega! Kako je to moguće? Zašto? To je naš kralj. Kako to sada drug Tito zabranjuje povratak našem kralju, a Nijemci i ustaše bi bili ubili toga kralja kao i svakoga od nas Srba? Kako je to moguće? Mi volimo druga Tita, on nam donosi slobodu, on vodi borbu sa ustašama i Nijemcima. Sve više govore da su i četnici izdajnici. I neka je sve to nekako u redu, ali da kralj ne smije da se vrati među nas... Izgledalo nam je da to baš i nije u redu.

Uostalom, sve naše komšije katolici, osim Slovenaca Jarebiča u Brzinovoj kući, su glasno i jasno bili protiv kralja. Gotovo svi oni bi ga objesili da im dođe ruke. Svi oni su listom i protiv Tita. Oni partizane zovu „Srbočetnici“ i „Srbokomunisti“. Pogotovo to rade oni što, iz svojih razloga, svaku večer idu spavati u „žicu“, a ujutro – natrag u srpske kuće. I sad, po našem shvatanju, drug

Tito je na njihovoj strani. Da stvar bude još gora i sumnjičavija, teta Dragana Amidžića nam je ispričala, negdje je čula, da se u Bjelovaru predala nekakva partizanska četa, da je došla pod hrvatskom zastavom i da su pjevali: „Ne pucajte, braćo domobrani, evo idu braća partizani“! Jadne naše žene odmah to povezaše sa pričom o pobuni 108. puka u Klokočevcu. To su bili sve Šokci! Onda su izdali Jugoslaviju, a sada izdaju dosadašnje suborce „Srbočetnike“ i „Srbokomuniste“! Odoše skroz na „njihovu“ stranu. A drug Tito zabranio kralju da se vrati u Jugoslaviju? Usložila se gomila sumnjičavosti, a nama su u naše tajne veze sada uključili lugara Dragu Vukelića – Hrvata. „Jeb’la nji’ majka, njima se nikome ne treba vjerovati“, komentira te vijesti kuma Milka Gruberova. Još ona i ne zna za Vukelića, jer ona nije bila u aktualnoj grupi za vezu sa Barnom. Da je znala, šta bi tek tada rekla?! Zbog takvog stava druga Tita prema kralju, mi smo bili zabrinuti. Najviše radi toga što bi to moglo ohrabriti ustaše pa da nas opet počnu klati, a taman se naš strah od ustaša nekako smanjio jer su se i oni bojali mogućnosti odmazde partizana nad njihovim porodicama. Oni su bili svjesni da su „u šumi“ „Srbočetnici“, odnosno, još uvijek u većini Srbi. Nisu oni zaboravili Španovicu, koja je bila „džu za ba“ – Španovica za Grubišno, u oktobru prošle godine.

Nama Srbima nije bilo po volji ono sa drugom Titom i kraljem, a komšije to vjerojatno još nisu ni znale.

Preko Tine saznajemo da Mara Golštajnova (Gottstein), udovica Ferde koga su jesenas kao ustašu ubili partizani, plače jer je od Nijemaca dobila obavijest da joj je sin nestao na ruskom frontu. Nisu napisali da je poginuo, da je mrtav, ali Mara misli da je on poginuo. Tu nam je vijest donijela i teta Anka Tregnerova. Kaže da Mara samo plače. Jovanka i ja šutimo, mama kaže da nam je to i Tina rekla pa dodade: „Eto sad kako je meni bilo kad sam u jednoj noći izgubila i sina i muža“. Poslije toga nastala nekako nezgodna stanka. Nisam baš mami odobravao što je tako rekla, jer teta Anka ima muža i djevera u gestapovcima, a dobra je sa Marom. To je bio produkt moga opšteg straha i opreza prema svemu što bi moglo naljutiti ustaše. Od te ljutnje do noževa u našim vratovima nije bilo daleko. Sad Anka na tu spontanu majčinsku reakciju moje mame dodade: „Pa, eto, i naš Vilim (djever gestapovac) se od ljetos ne javlja. Bojimo se da i on nije stradao“! Eto, zbrajaju i oni svoje zlo i žalost – to je nekako naša zloradost poslije svega što su nam nanijeli. Ali, oni su, prema našoj ocjeni i osjećanju, u sigurnijoj poziciji u odnosu na život i smrt. To je naš sud, a pitanje je kako oni uživaju u toj svojoj boljoj, ali svaki dan, sudeći po njihovom vladanju i osjećanju, manjoj sigurnosti.

Poslije sanjkanja, na povratku iz Stalovice nekad k nama navrati i Lojzo. Tu se malo ogrije, pa ode kući. Inače nam ovih zimskih dana češće dolaze Tregnerovi. I Frantine kćerke navrate iako se sa njima nismo družili. Mama

im je bila zločesta, često ih je tukla, pa ni ja nisam volio ići u to društvo. Teta Anka, Lojzina mama, isto češće dolazi. Kad ide kući, ponekad odem i ja sa njom. Dogodi se da ostanem i kad padne mrak, jer kad oni nahrane stoku, Franto stavi na stol atlas i glasno komentira stanje na ruskom frontu. Iz tog njegovog komentara upamtio sam da Rusi ne idu samo prema Njemačkoj, nego i prema Rumunjskoj, Bugarskoj i Mađarskoj. Ponekad spominju Vilima, Frantinog brata, gestapovca koji se od ljetos nikako ne javlja. On nije bio oženjen. Trebao se ženiti sa kćerkom Aća iz donjeg kraja. Tako se nitko posebno za njega ne interesira. Za Vilima Golštajna (Gottstein) kažu da se poslije izvjesnog vremena javio iz Đakova.

Kartanje je sve rjeđe jer Fricovi i Kisela ne vole da hodaju po mraku. Povremeno me Lojzo nagovori da uvečer odemo do Jere, pa ga on nagovori da malo pokartamo. Pokazuju mi, i jedan i drugi, da to nije više ono kartanje sa voljom, sa merakom i razmišljanjem koja će se karta baciti. Tako su polako prolazili ti zimski dani i večeri. Uvijek ista lica, njih nekoliko se stalno smjenjuje. Dođe poneka vijest iz varoša kad se ide nešto kupiti. Jednom prilikom netko je ispričao događaj iz jedne trgovine: „Žena ostavila ceker pun kuna, pa otišla 'radsebe'. Kad se vratila, vidi da je netko odnio ceker, a kune istresao na pod“!

Snijeg pomalo kopni, dani su sve duži i topliji, pa opet zima malo stisne. Ipak, osjeća se dolazak proljeća. Već smo i zaboravili kako je proslavljen Božić: umili smo se crvenom jabukom kiselkom i jeli za doručak piktije. Za ručak je bilo i nekakvih kolača. Slamu nismo unosili, a na jutrenju se nije smjelo. Tako je prošla i slava, velikomučenik Trifun. Mama nas uvjeri kako na slavu u kući mora bar vatra da gori, a slavi se kako tko može ili smije. Kao i prošlih godina, neće biti đurđevdanskog uranka – nema porodice ujaka Steve Đukića kome smo išli na krsnu slavu. Đurđevdan je i slava pravoslavne crkve u Grubišnom Polju. To je bio veliki kram. Bio bi uvijek pun cintor naroda, služila se služba božija i igrala kola. Tu su sluge mijenjale gazde, a poslužitelj crkve je prodavao ručnike sa vezovima vrijednih tkalja, bilogorskih Srpkinja. To su bili ručnici koje je sveštenik dobivao od domaćina čiju je djecu krstio, momke i djevojke vjenčavao i umrle vjernike sahranjivao.

Ali, valjda sa osjećajem proljeća, javlja se i nekakva nada. Da ne kažem da i „dokone babe nešto predosjećaju“. U toj svakodnevnoj stereotipiji, ponavljanju istih lica i istih priča, ipak, kao da još nešto nadolazi. Tko zna kako, otkuda i na osnovu čega, u tom krugu – kuma Milka Gruberova, kuma Dragana iz Stalovice, Cvijeta Romića, kuma Kata Grubića, teta Dragana Amidžića i njezina kćer Julia, pa moja sestra Jovanka – rodila se nada: “Boga mi, kako Franto kaže, ako 'vamo dođu Rusi, ope' ćmo mi sve slav't. Jeb'la i

nji'ova mat', ni on' se više ne vesele k'o što s' se vesel'li našem zlu. Neka, neka, pojšće i on svoga vraga, samo da Rujo dođe“!

Jedne noći opalilo je nekoliko pušaka u gornjem kraju. Ujutro, sunce je već poodmaklo, a svakodnevne kolone iz “žice” još nema. To je znak da se puškaranje čulo i u varoši i da se još ponešto dogodilo. Konačno, evo ustaša, idu grabama sa puškama u rukama, a nedugo za njima ide kolona poznatih lica njihovih porodica i suradnika. Poslije nekog vremena, ustaše se vraćaju. Lucin zet Slavko Markota svrati do punice. Negdje prije ručka, Zvonko Lucin dođe do plota pa mi u povjerenju ispriča da su “gori u selu noćas bili partizani i od nekih ljudi oterali stoku, a od svita nisu nikoga oterali”. Čim se poslije podne sastao svakodnevni kružok, vijest je saopćena na opće veselje, a kuma Milka daje ozbiljan komentar: “Pa moraju im uz'mat stoku, da se pre'rane. Treba tol'ke partizane pre'ran't'. Ono što s' imali od jesenas, zima je sve poj'la. Samo, treba im poruč't' ako ovdje oko nas budu kup'li, neka kupe redom, i našu stoku. Jer ako našu ostave, nas će oni poubijat'. Nek teraju sve, pa kako bude”. Čujemo da se isto dogodilo u Zdencima, pa slijedi komentar: “Kažem ja, treba tol'ka usta na'ran't'“.

Iz Daruvara je na par dana došla kući kuma Marica Bosanac. Ona je tamo kod svoje sestre zimovala. Navratila je da nas vidi i ispričala kako se jednog dana pucalo u Doljanima kod Daruvara. Kaže da su domobrani pošli prema Kipu, a za njima dosta foringi (kola koje vuku konji) da otuda dovezu pljačke – drva, sijena, stoke i namirnica iz srpskih kuća. Kad su došli negdje u pola brijega, u okuku ceste, tu su ih dočekali partizani. Pucnjava je počela odjednom, jako, i tako je trajala skoro pola sata. Onda je jenjala, ali se stalno pucalo. Foringe su se odmah počele okretati i vraćati, prevrtati u bijegu natrag u Daruvar. Domobranima je poslana pomoć u dva kamiona u kojima su natrag dovezli ranjenike. Tako se pucnjava nastavila do pred mrak i domobrani su se vratili neobavljena posla. Pažljivo smo slušali tu lijepu i za nas radosnu priču. Kad je pošla kući, mama joj je dala nekoliko jaja da ponese kumi Julki kad pođe u Daruvar. Eto, i ova priča nas ohrabruje, ulijeva nam povjerenje u sve jaču snagu partizana. Samo da preživimo, da nas na kraju ipak ne poubijaju.

Posljednjih dana vidimo da svako jutro iz varoša najprije idu ustaše sa puškama u rukama. Idu pognuti u obje grabe, ali i ispod okućnica, preko ograda, sa obje strane sela. Neko vrijeme iza njih ide uobičajena i dobro poznata kolona iz “žice”. Sad idu nekako brže i življe, glasnije razgovaraju, valjda su ohrabreni svojom prethodnicom pa se, kao, junače. Ustaše se vraćaju u varoš pojedinačno i u grupicama po dva-tri, neki nakon pola sata, a drugi kasnije.

Opet nam polupaše vrata na kućama. Već sutradan saznajemo da su to učinili u svim srpskim kućama gdje netko živi. Nagruše po noći u ganjak uz viku "otvaraj ili pucamo", pa odmah čujemo kako pucaju i padaju obojena stakalca – ukrasna, preostala od posljednjeg lupanja. Razbijena vrata se otvoriše, mama pali petrolejku, a sestra i ja stojimo uz nju. Pitaju: "Koga još imate u kući"? „Nemamo nikoga osim nas troje“, odgovaramo. Pretražiše kuhinju i sobicu. "Spavajte dalje", rekoše na odlasku. Pritvorismo polupana krila vrata, pričvrstismo ih naslonom stolice, a preko toga smo objesili krparu. Tek kad smo ponovo legli osjetio sam koliko sam ozebao. Sutradan nekako pripasasmo vrata, a pukotine i otvore od stakala zalijepili smo papirom i tijestom, kao i prošli put. Eto, napraviše nam to, valjda da se zna tko je tko. U svom nemiru koji ih sve više načinje, sigurno predosjećaju da se, adekvatno tome, mi nečemu radujemo. Neka čudna, koliko god apstraktna i neopipljiva, međureakcija ili indukcija postoji. Strah se kod svih nas povećao – eto, tako mogu jedne noći i da nas pokolju, da rade što hoće.

BOLJI NIJEMCI, NEGO USTAŠE

Prođe par dana, kad u gornji kraj iz varoša prodoše dva kamiona i jedna "marica". Kod nas je bila Cvijeta Popovića i njen sin Živko. Svi glasno zaključimo: „Sigurno će nas kupiti“. Nama dvojici kažu da bježimo u iskopanu rupu u štaglju i da se nikome ne odazivamo. Sijena je bilo malo, pa smo se lako podvukli u prostor koga su omeđavali visoki i debeli podsjeci. Preko podsjeka bili su dugi komadi drveta, a unakrst preko njih kraći komad. Tako sijeno nije bilo na zemlji iako je dijelom propadalo i visilo između te "mreže". Smjestili smo se u tu rupu koja je bila plitka možda pola metra. Nedugo zatim uđe u naše dvorište "marica". Uplašenima, postade nam jasno da "kupe"! Izlaze iz "marice" njemački vojnici, iznose nekakve sanduke. Dvojica vuku nekakav konopac do oraha, a onda se jedan vrati i donese lotru. Prisloni on lotru uz orah, a onaj drugi se pope na orah i gore zaveza taj kanap. Nekakvu opremu nose u uvoz štaglja. Sad su tu kraj nas na dva-tri koraka. Govore njemački, dozivaju se neki iz "marice" sa onima kod oraha. Zaključimo da oni rade neki svoj posao, da nas neće "kupiti". Ali, kako sad izaći van ispod štaglja? U dvorište udoše još neka dva manja auta, a putem prolaze kamioni, a idu Nijemci i pješice. Nakon nekog vremena, eto mame i tete Cvijete. Tu kraj nas malo postajaše pa mama reče da se pripremimo da se izvučemo kad nas zovne. One, kao, odoše pod orah po nekakva drva i po granje jer je tu drvljanik. Kad Švaba nije bilo blizu (stalno su u nekakvom kretanju) one tu stadoše, zaklone nas od pogleda i mi izađosmo. „Idite i vi pa ponesite drva“,

rekoše nam. Tako učinismo i dođemo u kuću. Na stolu je nekakav radio, kraj njega sjede dva vojnika, oficira, obojica imaju slušalice na glavi. Malo pričaju, malo slušaju. Ima ih i u ganjku. Objasniše se sa mamom i sestrom, koja iz gimnazije zna nešto njemački, da će oni tu noćiti, a da mi spavamo u spavaćoj sobi. Kažu da će preko noći ložiti i da će platiti drva. Nije bilo nikakve drskosti ili neugodnosti. Mama je ujutro skuhalo čaj i njima i nama, a oni su dali šećer, kojeg je i ostalo. Odjednom počеше da odvezuju onaj kanap sa oraha, pakuju sanduke, unose opremu u auta i u "maricu" i odoše. Eto, najprije smo se uplašili, a onda smo zaključili da je šteta što odoše jer su bolji nego ustaše.

Te Švabe su bili predmet razgovora nekoliko sljedećih dana. Tregnerovi pričaju da su njima rekli da idu na ruski front. Od naših komentara sjećam se da su Jovanka i Tina zapazile da je onaj Švaba, koji je najviše razgovarao na slušalicama, bio najljepši među ostalima, da je imao lijepe bijele zube i veliki prsten sa "okom". Ostavili su nekoliko hiljada kuna za drva koja su popalili. Već je lijepo toplo, dani su duži, trava se lijepo zeleni, ali krave ne smiju na pašu jer bi dobile proljev. Još ćemo sačekati.

Dolaskom proljeća dani su sve više ispunjeni poljskim radovima. Radne snage ja malo, osobito u srpskim porodicama. Mi to nekako obavljamo sa kumom Draganom koja je uvijek pri ruci i u prvom planu. Vrijeme je već da se misli i na ljetne radove – košenje ječma, pšenice, pa onda sijeno. Tko god dolazi da nešto radi, mora biti poslužen rakijom. Neki neće da idu raditi u kuće gdje nema rakije! Ima i takvih koji za naknadu traže neku mjeru rakije. Ima nešto malo šljivovice, ali to se čuva za posebne prigode. Ovi razni majstori piju sve, važno da je rakija, ne pitaju od čega je. Tako je pala odluka da i mi u kačicu od tri stotine litara složimo smjesu za rakiju. Recept smo dobili od Tregnera. Spremaju i oni takvu smjesu, jer i oni su u prilici da traže radnu snagu – Slavko i Vilim su u gestapovcima, tko zna gdje, Franto je bolehljiv sa svojim čirevima i nije nikad ništa ozbiljno radio, pa ni svoj obućarski zanat. Lojzo, sin Anke i Slavka, je dečko petnaest-šesnaest godina koji se sa njihovim velikim gruntom ne može nositi. Moraju, dakle, imati rakije. Smjesa za rakiju je od krumpira i posija (mekinja) u određenom omjeru.

RAKIJA, SRČANICA I GESTAPOVCI

Sve je unaprijed dogovoreno – rakija će se peći kod Najhauzera u Stalovici. Oni će dati i drva, a određen je i ušur po kotlu, u rakiji. Smjesa je morala biti u toplom pa smo je držali u štali. Kad je odavrela, dogovoreno

je da mi pečemo nakon Tregnera. Smjesa će se voziti u kantama na trakaču, jer do Najhauzera ima nešto više od dvije stotine metara. Mi ćemo posuditi naše dvije kante Tregnerima, a oni će ih nama vratiti kada ispeku. Ipak je to poseban događaj, a zanima nas i kakva će biti rakija. Vjerujem da ću morati pridržavati kante na trakaču, što će mi osigurati prisustvo među tim ljudima, pa valjda ću i ja kod kotla probati rakiju! Ali, ne lezi vraže – dođe lugar Drago Vukelić, već je kasno poslije podne, donio nekakvo pismo i kaže da ga sutra svakako odnesem do Šukića. Mama se raspravlja s njim – „krave još nitko ne tera, kako ću ići sam, kako ću se opravdati ako me tko sretne, šta ću ja sam u šumi? On to nikako sutra ne može odnijeti“. Međutim, pismo mora otići. Meni se ide, od jesenas nisam bio tamo. Preko zime su dolazile rijetke veze preko Vukelića, kume Kate i Bujičke iz varoša. A sutra se peče i rakija! Kako će sutra mama objasniti kuda sam otišao kad Jovanka pridržava kante na trakaču? Koji je to sada važniji posao od pečenja rakije na koji sam ja otišao? Jednostavno će pitati: „De je Milan, kud je otišao“?! Mama se boji da netko može posumnjati, upitat će se: „Kakav je to razlog da on ide u šumu, a rakija se peče? Šta on sada ima raditi u šumi“? Mama odluči da ne idem. Shvatam svu tu opreznost, ali ja bih ipak išao. Tako i smislim uvjerljiv razlog. Neka kaže da smo jesenas Živko i ja srušili u šumi brezu, pa smo od šiba pravili metle. Breza je tu ostala. Kažu da je od breze dobra srčanica za kola, lagana je, a dosta žilava. Otišao sam vidjeti da li je tamo. Ako je tamo, zamolit ćemo nekoga da nam je doveze kad bude išao po drva, to nije teško. I mama je bila zadovoljna tom pričom, pa nas sve troje ohrabri: „Možda nitko ne bude ni pitao gdje si“!

Sutradan, negdje prije podne krenem na put. Idem niz ogradu, pa u Točak, uvalu gdje je bilo pralo za rubne, pa ću se javiti i kumi Dragani. Nje nema kod kuće pa produžih. Putem ima dosta blata, ali do onih drugih Cigana postoji i neka staza van blatnog puta jer njih je puno, a odlaze i do ovih drugih Cigana, pa i u varoš. Uskoro pređem most na kanalu kraj Pricine livade i skrenem u livadu Krstašicu. Pišti voda pod nogama, ali kad sam izašao iz nize na malo osušniji dio, toga nije bilo. Odem tako Krstašicom do Subotove krčevine i uđem u šumu. U tom pravcu nalazi se i srušena breza. Odem uz prosjeku desno i svratim do tog mjesta. Breza je tu. Vratim se nešto nazad i tu skrenem na put, u stvari na velikobarnjansku stazu. Žurim koliko mogu. Kad sam prešao kanal u šumi Injaci, uz grmljavinu krila diže se par divljih gusaka. Uplašio sam se i stao kao ukopan. Dobro me iznenadiše i uplašiše u onoj šumskoj tišini i mojoj napetosti koja je stalno bila prisutna.

Kod Šukića sam našao strinu Bosiljku, ona me izljubi: „O, moj Miloše, moj junače“! Dadem joj pismo, ispričam da se peče rakija i da se žurim nazad. Pošto sam odbio ponudu da nešto pojedem, ona mi dade nove karte, one

velike, valjda pedeset dvije, talijanske. Umota ih u komad papira od škanicla. Budući da sam imao nekakve hlače zvane rajtozle, stavim te karte u ono bočno proširenje nogavice. Kao, tu su sakrivene i na sigurnom!

Oдох natrag istim putem. Svratim opet do breze pa ću natrag preko Bastašića krčevina. Dođem na stazu, a ona je blatna i sklizava. To je ta velikobarnjanska staza koja preko naših krčevina, livada i Grabara vodi ka pravoslavnoj crkvi u Grubišnom Polju, pa u varoš. Već sam prešao onaj ravni plato, približio se nizbrdici i dubokom putu koji vodi do livada, kad ugledam na Biskupovom brijegu nekakav razvučeni poredak vojnika. Nastavio sam prema livadi i dubokom putu ne obraćajući pažnju na vojnike. Uostalom, idem prema Grubišnom, a ne prema šumi. Tek što sam shvatio da je taj pravac moga kretanja važan, jer idem prema njima, oni opališe nekoliko metaka. Mislim, vježbaju pa pucaju. Idem ja normalno dalje kad zapucaše opet i meni se učini da meci fućkaju tu pored mene i iznad mene. Legnem u ono blato na putu, pa kako je lijevo od puta bilo oranje, vidim jarak između dva sloga pa pretrčim tamo. Dosta su oni daleko od mene, vidim da idu prema livadama u mom pravcu, ali pješice ima daleko da se ide jer su na drugom brdu. Još po koji put opale puške, ali ja ležim u tom blatu i razmišljam šta ću sa kartama. Najbolje da ih zatrpam u blato jer ako dođu do mene pa me pretresu, a karte nisu korišćene, nove su, pitat će me odakle mi. A žao mi karata. Njih je, u stvari, meni poslao Marijan, tako reče strina Šukička. U tom teškom razmišljanju što učiniti, čujem glasove vojnika u livadama. Šta da radim – da idem naprijed, dolje u duboki put, ili da tu ležim i čekam? Ostat ću ležati dok oni ne dođu blizu, onda ću ustati, dignuti ruke i vikati da ne pucaju. Tu i tamo opali po koja puška, ali ja njih čujem sve bliže, sve glasnije. Poslije tog, nekako dugog čekanja i straha, pa i hladnoće jer je odijelo promoćilo, vidim im glave, tu su, gestapovci! Ajoj, šta sad, o njima sam čuo sve najgore, kao o ustašama. Evo ih, tu su blizu. Ustanem i dignem ruke. Vičem: „Ne pucaj“. Idem prema njima. Oni stadoše, drže puške u rukama, čekaju da dođem. Govore hrvatski, viču: „Ajde, brže“! Dođem i kažem: „Dobar dan“! „Šta radiš tu? Gdje si bio“, pita jedan. „Odakle si“, pita drugi. Najprije odgovorim ovom drugom: „Iz Grubišnog, a išao sam vidjeti da li je još u šumi breza koju smo mi govedari jesenas srušili i pravili metle“. „Pa jesi li je našao“, pita. „Tamo je. Kažu da je dobra za srčanicu jer je žilava, a lagana“. „A koliko je daleko odavle“, pitaju. „Pa nije jako daleko, ali ima ići. Gore je, desno od prosjeke“, odgovorim. „Znači, iz Grubišnog si“, opet ispituju. „Pa da. Ja vas poznam. Pознам i Đeburu i još neke“, kažem. „Dobro, ajde. Mislili smo tko zna tko je, a ti praviš metle i tražiš za kola tu, kako kažeš...“ „Srčanicu“, dodam ja brže-bolje. Razgovaraju oni između sebe. Na kraju pitaju gdje imam kuću? Ja objasnim. „Dobro, onda ajde s nama kroz Stalovicu“, rekoše.

Tako dođemo do Najhauzerovih. Tu je dosta svijeta. Ja se hvalim da i mi tu pečemo rakiju, a onaj jedan upita: „Pa otkuda sad šljive“? „Ma nisu šljive, nego od posija i krumpira“, sretan ja da hoće sa mnom razgovarati. Izgubim se od njih, uguram se onako blatan među onaj svijet, sve ih uglavnom poznam. Ni ne vide oni mene kako sam blatan i mokar. Mamu i Jovanku ne primjećujem. Svi oni gledaju tamo u dvorište Vilka Najhauzera. Vidim da neke žene plaču. Najviše čeljadi ima u ganjku i kod kućnih vrata. Ne znam šta je, osjećam da se nešto dogodilo. Vatra u ložištu gori, nema kotla, kapa od kotla naslonjena na ložište. Ugledam tetu Anku i pitam je jesu li moji ispekli rakiju. „Ma jesu. Ispekli smo i mi, ali Đebro je izbo nožem Vilka“, kaže mi ona. Čim sam to čuo, produžim Bastašića putem kući preko ograda.

Zateknem mamu kako nosi napoj kravama. Kad me ugledala, pometnu ona kantu sa napojem i pođe prema meni. Kad je prišla blizu, izgledala mi je nekako preplašeno, izbezumljeno. Pita: „Joj, pa gdje si, a šta si tako blatan“? Ispričam joj kako sam prošao i pohvalim se da mi je Marijan poslao nove karte. „Kakve karte“, pita. „Nove“, kažem ja. Pogleda ona karte, pa onda mene i sva izvan sebe počne da mi prigovara: „Pa, dobro, jesi li ti lud? I ta Šukićka i Marijan?! Oni tebi dadu nove karte, a vamo te sretnu gestapovci i mukama te nateraju da im kažeš tko ti je dao karte. I ode ti, moj sinko, opet u Jasenovac ili te ubiju! Kad su oni takvi, najbolje je da ti više tamo ne ideš. Ja to više neću dozvoliti! Eno im Vukelića i ostalih odraslih ljudi, neka oni idu. Sad je ispalo da je najzgodnije da ti stradaš, a oni svoju glavu čuvaju. Odmah te karte baci u peć i o njima nikad više ni riječi. Nemoj slučajno da se izlaneš pred Lojzom ili pred Golštajnima, ni pred kim ni zuc jer ćete te karte u veliko zlo uvaliti“. Gledam u karte, pa u zemlju. Žao mi karata, ali znam da ih moram baciti. Ona nastavlja i kaže da su karte inače poseban vrug koji mi u životu nikad neće trebati. Otvori ona vrata od šporeta i ja bacim karte i onaj papir u vatru. „Ajde, svuci se. Dat ću ti čisti veš da se presvučeš, a odijelo metni na banak da se suši“. Kad sam se presvukao, pita me da li sam čuo šta se dogodilo kod Najhauzera. „Ma, reče mi teta Anka da je Đebro izbo nožem Vilka i sad tamo ima puno svijeta“. „A, eto, vidiš vruga uz rakiju“, počne ona priču.

„Došao gestapovac Đebro u dvorište i prišao kotlu kraj koga je bio Vilkov ćaća Andrija. Odmah se vidjelo da je taj gestapovac bio pijan. Ušao je u dvorište i pitao starog Andriju da li on prodaje rakiju. No, nešto iza toga iz kuće izađe Vilko i pozdravi se sa Đebrom. Rukovaše se. Anka, Jovanka i ja smo pokupile naše kante i izručile rakiju ispod kotla u veliku flašu. U tom času čujemo kako je netko dobio pljusku, šamar. Pogledam na tu stranu i vidim kako se Đebro zanio, zabatrljao, i da mu je strojnica pala na zemlju. Vilko je krenuo prema ganjku i kućnim vratima, a Đebro je pošao za njim i izvadio bajonetu. Mi, brže-bolje, pokupismo naše kante, flašu i trakač i

pođemo kući. Otišle smo tek nekoliko koraka kad začusmo jauk, a onda i vrisku žena. Nismo se obazirale i žurno smo se udaljile iz dvorišta. Jovanka je odmah vratila trakač Tregnerovima jer je Anka morala ići po svoju kačicu i kante. Štefan, Vilkov brat, digao je iz blata strojnicu i odnio je preko vrta nekuda u varoš, valjda da je preda gestapovcima“, opisala je mama događaje. Već je padao mrak kad je teta Anka krenula kući vozeći kačicu, pa nam je ispričala ostatak događanja. Netko je o svemu brzo obavijestio gestapovce u varošu, pa su oni u streljačkom stroju krenuli prema gornjem kraju i Stalovici. Štefana su sreli nešto prije Amidžića sokaka, oduzeli mu strojnicu i na mrtvo ga prebili. Zatim su u velikom broju došli u Najhauzerovo dvorište. Teta Anka se dugo zadržala dok nam je sve detaljno ispričala. Bio je već dobar mrak kad ju je mama ispratila do kraja ganjka. Ona ode kući. Ona ode, a mi uskoro legosmo da pokušamo prebroditi još jednu neizvjesnu noć.

Kako je sve počelo, kasnije je ispričao stari Andrija, Vilkov otac: „Đebro je došao u naše dvorište i prišao kotlu gdje sam i ja stajao. Pitao je tko prodaje rakiju, a ja mu odgovorim da se rakija ne prodaje. U tom času iz kuće izađe moj Vilko i kaže njemu „dobar dan“, a ovaj ga odmah pita da li on prodaje rakiju. 'Nema za prodaju, ali ima za popiti', reče Vilko, a Đebro ponovi da on hoće kupiti i ponudi Vilka cigaretom. Pošto sam i ja pušač, a nisam imao cigareta, obratim se Đebri: 'Daj i meni jednu'. Umjesto cigarete, on mene pošalje u pičku materinu, a Vilko mu kaže da sam mu ja otac. On je ponovio tu svoju psovku i Vilko ga je ošamario tako da je on skoro pao na zemlju. Zaljuljao se i strojnica mu je pala u blato. Tada je on, kao, vrisnuo, nekako se plačljivo proderao, izvadio je bajunet, a Vilko je brže krenuo u kuću. On potrča za Vilkom i u tom času čujem kako je Vilko počeo da jauče. Ne znam kako se tu našao i moj sin Štefan. On je pograbio strojnicu i kroz baštu otrčao prema varošu gdje se susreo sa gestapovcima, koji su valjda pošli ovamo. Uzeli su mu strojnicu, isprebijali ga puškama i cipelama do nesvijesti i tu ga ostavili. U pravcu varoša otrčao je, nekako plačući, i Đebro kome su dali strojnicu. Cijela ta grupa došla je u naše dvorište. Između njih izdvojio se Đebro sa uperenom strojnicom i pošao u kuću. U toj namjeri spriječili su ga ostali gestapovci. Tu se nisu dugo zadržali. Nekome su ispričali da su onoga što je oteo strojnicu uhvatili, izbatinali i da će ga predati u zatvor. Tamo je otrčala njegova žena. Našla ga je i skupa sa gestapovcima otpremila doktoru. Snaha je pričala da je dugo pišao krv, a, pored doktora, obilazio ga je i komandir gestapovaca koji je bio Nijemac“. Taj Nijemac obišao je i Vilka koji je poslije par dana umro. O tome se brzo pročulo. Sprovod prilikom pogreba bio je velik. Komentari su bili razni, ali suština je bila u tome da su sada zaklani i prebijeni braća, koja su njemačkog porijekla, nisu Srbi! Prije neka dva mjeseca, gestapovci su ubili i braću Volf u njihovoj kući. Optužili su

ih da su surađivali sa partizanima. Oni su također porijeklom bili Nijemci. Vilko nije ispoljavao ništa loše prema Srbima, a imao je i svoje porodične probleme – žena Bara godinama je ležala nepokretna, a kćerke Terinka i Štefica bile su maloljetne. Spomenuti mu brat Štefan, limar po zanimanju, bio je drugačiji. Što bi se reklo, bio je pašče i kao narav i u javnom odnosu prema Srbima i Židovima. Đuka Singer, jedini preživjeli Židov u Grubišnom Polju, pričao je da je Štefan dao ubiti njegovog brata Branka, pokazavši ga kao Židova pošto je bio zarobljen u ofanzivi na Bilogoru oktobra 1942. godine i dotjeran u Viroviticu. Cijeli poslijeratni period, dok god je Štefan bio živ, uvijek je napuštao birtiju ako bi u nju ulazio Đuka. Isto je tako bilo kad bi se susreli na putu, ulici. Štefan bi odmah prelazio na drugu stranu kako se ne bi susreli. Ali, eto, ovog proljeća ima sve više do sada neuobičajenih događanja. Ranoranioci iz „žice“ vraćaju se sve kasnije, a ustaše ih prate sve češće. Prije kojih mjesec-dva, gestapovci su ubili Volfove, nedavno bajonetom smrtno izbodoše Vilka Najhauzera i smrtno mu isprebijaše brata Štefana, a svi su oni za nas, za naše saznanje, Švabe, Nijemci!

Zbog svega se naglas čude i Pemci, koji su ranije govorili: „Mi sme Njemci“, ali čude se i svi ostali među kojima do sada nije bilo žrtava – Česi, Mađari... Ove reakcije i priče toga svijeta nas Srbe nekako ohrabruju. Mislimo, pa neka i oni osjete kako je nama bilo svih ovih godina kad su nas svi maltretirali, masovno i pojedinačno masakrirali, prebijali i pljačkali. Sa druge strane, slušam komentare mame, kume Dragane i Milke. „A, joj“, kažu one, „a šta će sad raditi sa nama kad su počeli i svoje ubijati“? Eto, tek pomislimo da se događa nešto na bolje, a ono opet ne valja. Nalazimo se u nekakvom drugom, novom osjećanju. Opet lošem, ali se u njemu nazire i razrješenje ovog, više nepodnošljivog stanja. Nešto se mora dogoditi, promijeniti, da bi mi uopšte opstali, da bi ostali živi. Već padom mraka razidoše se drage i uvijek dobrodošle kume. Mi ostadosmo sami i zabrinuti za svoju sudbinu, Vjerojatno i one odoše zabrinute jer nam je sudbina zajednička.

Konačno polijegasmo u neizvjesnost zloslutne noći. Osjetim da se svi budimo na svaki šum – na korake slučajnog prolaznika, da i ne govorimo. Ponovo pokušavamo da zaspemo, a onda u varošu počne pucnjava. Naglo i oštro. „Ako su to partizani pripucali, onda nitko od ustaša ne smije iz 'žice'“, veli Jovanka. „Ma, šuti, dijete! Nek' sam vrag zna što se u noći događa“, kaže mama. Kako je pucnjava iznenada počela, tako je, nekako u svitanje, i prestala. Sa novim danom dođoše i stare obaveze. Mama ode da podoji krave i da ih ponudi vodom. Moje je da idem osnažiti štalu, a Jovanka će dotle rastrviti posteljinu i pristaviti nešto za doručak. Taj uobičajeni red omogućava da se i krave na vrijeme izgone na pašu. Sunce je svako jutro sve više i grije sve jače. Dok smo kod krava, Cigani nam pričaju da su neko jutro u livadama vidjeli

novu stazu – jako ugaženu travu. Mora da je tuda prošlo puno ljudi. Cigani znadu sve što se događa u njihovoj okolini. Oni nemaju zemlje pa ništa ne sade i uglavnom prosjače po selu. Dodatna sigurnost u ishrani njihovih mnogočlanih porodica su sva okolna polja koja su zasađena i posijana raznim poljoprivrednim kulturama. Tu se oni podmire sa krumpirom, pečenjacima i kukuruzima.

Idu oni i da kupe klas po strništima pošto seljaci odvezu žito. Tako oni stalno krstare okolinom i ostvaruju u nju uvid. Širini te informiranosti doprinosi i činjenica da oni ne prave veliku štetu jednom domaćinu. Uzimaju od svih po malo tako da su vrlo aktivni, a i za seljake je to uglavnom podnošljivo. „To su sigurno oni partizani što su napali uporište, ali su ih naši odbili“, oglasi se Zvonko. Živko i ja nekako polovično potvrdismo tu konstataciju riječima: „Pa možda i jesu. A možda su i domobrani nekuda išli po noći“. „Nisu domobrani“, usprotivi se Zvonko, „Kaže Slavko Markota da nitko – ni ustaše, ni domobrani, ni gestapovci – noću ne izlazi iz uporišta. To je, kaže, zabranjeno“. Slavko mu je rekao da je najbolje da ne goni krave na pašu u šumu jer bi ih mogli otjerati partizani. „Pa vidiš da su jesenas nekima otjerali iz štala, a nas u šumi nisu dirali“, dopunim ja Zvonkovo izlaganje. „Ma, da“, potvrdi Živko. Pero Cigan razblaži cijelu raspravu konstatacijom: „Pa vidiš, kad idu tu preko livada, uvijek bi mogli otjerati naše krave, pa neće!“ Tako smo završili raspravu o bezbjedenosti našeg stada, a bilo je i vrijeme da se ide kući. Na kraju, ode Zvonko Bastašića putem, a Živko i ja ćemo nastaviti sokakom do ceste. Tu smo popričali o Slavkovom prijedlogu Zvonku. „To bi nam dobro došlo jer nas ne bi ometao kod odlaska u Barnu“, zaključismo. Taman su se nekako partizani primirili. Noću ima puškaranja, ali to je pojedinačno i rijetko. Nije za razmišljanje što se događa.

Poslije par dana opet skoknem do Šukića i nađem tamo Gojka i još jednog druga. Gojko me prigrli i poljubi. „Ovo je naš hrabri momak“, pohvali me. „Kako to vi u Grubišnom čuvate te vaše ustaše kad vam ih mi krademo“, našali se on. Kažem mu da se žurim natrag jer su i Cigani sa kravama u šumi, da ne bi šta posumnjali. Živko će im reći da sam otišao tražiti gljiva. Priča mi da će i Daruvar i Grubišno partizani uskoro, sigurno ovog ljeta, osloboditi. Razgovaramo u hodu prema šumi. On odjednom zastade i kaže mi: „Čuj, kad ti prolaziš sa kravama kroz Stalovicu, 'e l' ti vidiš nekad onog ustašu Nogala, emigranta što je u Gavranovoj kući?“ „Pa vidim ga. Nekat predvečer sjedi u 'ladovini kraj kuće, u dvorištu kraj plota“, odgovorim. „Ajde, pripazi ove subote i nedjelje da li je tamo predvečer ili ujutro. Zanima me 'e l' on subotom spava kod kuće. Nastoj doći 'vamo u ponedjeljak, pa reci mojoj mami šta si vidio. Pazi, ovo znamo samo ti i ja. Ni kod kuće to ne govori“, kaže mi Gojko. Pruži mi ruku i ja trkom odoh preko brvna u šumu. Nogalo

je imao troje ili četvero djece. Kad bi on sjedio u dvorištu, djeca su se tu igrala jer u komšiluku i nije bilo djece osim malog Cabrnje, koji je imao oko dvije godine. Svakog dana, kad sam odlazio s kravama na pašu i kad sam se vraćao kući, motrio sam na tu tužnu kuću pokojnog Pavla Gavrana. Kad sam u nedjelju išao sa kravama, negdje oko deset sati vidim Nogala u košulji na dvorištu. Bio je podalje pa ga nisam pozdravio.

Tamo je nešto radio oko drva ili vočki, bio je leđima okrenut. Sve do povratka sa paše mučila me znatiželja da li ću ga opet vidjeti. Dvoje djece nešto se igraju na mostu, a iza plotu, kraj otvorenih malih vrata ulaza u dvorište sjedi Nogalo sa ženom. Sad i pozdravim sa „dobar dan“, a on, kao i u ranijim prilikama, odgovara: „Zdravo momak“. Tako kaže i Živku i Zvonku. Kad nam svima odgovara, ako smo u hrpi, kaže: „Zdravo monci“ (Hercegovac). Jedva sam dočekao ponedjeljak. Kažem Živku da skine zvono sa krave, pa sateramo krave od „bajte“ (drvene kućice gdje se može skloniti od nevremena) niz put. Odatle mi je najbliže do Barne (brzo se mogu vratiti). Kod Šukića nađem Gojkovu mamu, ispričam joj šta da kaže Gojku. Nisam se niti izduvao od trčanja, a već se vraćam. Na povratku kući Nogala nisam vidio, samo su se djeca tu nekako zabavljala.

A onda opet neuobičajen događaj! Tko bi se nadao?!

USTAŠA EMIGRANT NOGALO

Nedjelja, dan je sunčan. Poranili smo sa kravama, ali već lijepo grije. Prašina je na cesti, a pogotovo u sokaku. Debela rosa joj nije ništa naškodila. Idemo za kravama, razmjenjujemo uobičajene riječi i tako stigismo do kuće Joška Šimunovića. Prestadosmo razgovarati u isti čas! Nešto nam se pričini, a onda se uvjerismo da čujemo nekakav plač i neuobičajenu vrisku, zapomaganje. Pređosmo još nekih pedesetak metara. Jasno se čuje da sve dolazi iz dvorišta pokojnog Pavla Gavrana. Sad smo već blizu i vidimo u dvorištu nekoliko žena i djece – svi se nekako kreću u uskom krugu, plaču i jauču, mašu rukama. Ne shvatamo što se događa pa upitamo tetu Vernerku, koja stoji sa druge strane puta pred svojim malim dvorišnim vratima. „Ma, otjerali su ga noćas partizani, zamislite“, uzbuđeno nam odgovori. Ne znam kako smo to trebali zamisliti Živko i ja, ali zabezegnuli smo se, ostali bez riječi. Ništa više ne pitamo, nijemo požurimo za kravama, ali Vernerkina informacija nam je odgovarala. Dakle, Nogala su otjerali partizani. Uхватili su krvavog emigranta, ustašu Hercegovca. Veliki događaj! To će se čuti daleko. Idemo nas dvojica za kravama, šutimo, svaki premeće zadovoljstvo na svoj način. Konačno uđosmo u šumu. Dogovorimo se da ne idemo u

šumu dublje od linije jer tko zna kakva događanja su moguća poslije takvog neuobičajenog i nezapamćenog događaja. Bolje da smo bliže i livadama i kući. Kao, i mi se nečega bojimo, zlu ne trebalo (za izgovor). Ne pričamo ni mnogo, ni glasno jer smo podučeni da šuma ima uši. Idemo do linije pa ćemo okrenuti blago prema livadi jer smo riješili da se ipak ranije vratimo kući. Uz sve zadovoljstvo, ipak smo više zabrinuti nego što smo znatiželjni da vidimo što će se dalje događati. Predviđamo da bi se opet mogli na nama izživljavati na sve njima znane načine. Kažem Živku: „Tko zna koliko je uopšte pametno ići kući? A šta će, opet, one ako ne dođemo? Kad čuju što se dogodilo, mislit će sve najgore. Mislit će da smo stradali. Kako će objasniti gdje smo? Nismo mi ustaše pa da su nas otjerali partizani, a oni znadu da nas njihovi nisu dirali. Moramo ići kući i to je sve. 'Ajdemo“.

Tako mi krenemo kući mnogo prije uobičajenog vremena, po najvećoj vrućini. Idemo šuteći, svaki zaokupljen svojim brigama, a i krave kao da znadu našu znatiželju – nekako se žure, idu brzo. Pasle su na osušnom predijelu šume, ne i u bari, pa su valjda žedne. Znadu da ih kod kuće čeka voda. U takvom hodu stigismo do koliba i kuće prvih Cigana. Pozdravljamo ih, oni nešto raspravljaju glasno, a Imbra pride putu i kaže nam da su partizani otjerali Nogala. „Čuli smo jutros“, odgovorismo obojica uglas i nastavimo put. Od znatiželje da saznamo što se sada događa u dvorištu noćasnijeg čuda, stalno šutimo za vrijeme toga, prilično dugog puta. Već smo uzašli uz brijeg – prolazimo pokraj Brzinove, zatim mimo Cabrnjine kuće – a ne čuje se ništa, nema glasnog naricanja kao jutros. Prolazimo mimo Gavranove kuće i stižemo pred dvorište. Sad se čuju glasovi iz više grla, nešto su glasniji, ali ni u kom slučaju nisu kao oni jutros. Ima tu još uvijek pet, šest žena, ali i nekoliko ustaša sa puškama. Sjede na drvljaniku, neki i na stolicama. Okrećemo glave prema njima, pozdravljamo ih sa „dobar dan“. Nismo čuli da li je tko odgovorio pa produžismo dalje. Pred Irkalovom kućom srećemo nekoliko ljudi i žena – Hercegovaca – i jednog ustašu. Pozdravimo ih obojica, neki nam otpozdraviše. Kroz prozore kuća pored kojih prolazimo svuda vire glave. Valjda zbog znatiželje oko neobičnog događaja koji se noćas zbilo. Tondo Doskočil se nagnuo na svoj plot, pozdravljamo ga i odosmo dalje. Konačno smo pred mojom kućom. Skrećem u dvorište, a Živko produžava.

Iz našeg ganjka izlazi njegova mama, u prolazu me upita kako smo prošli i brzo ode za Živkom. Mama je valjda vidjela Živka kako prođe, pa je izašla u dvorište pred mene. Kaže da povežem krave, a ona će donijeti vodu da ih napoji. Tri puta im je nosila po dvije kante dok se nisu zadovoljile. Nije čudo kad nisu pile od sinoć. Jovanka mi postavi jelo od ručka jer su one nedavno ručale, a do večere je još daleko. Već me Jovanka ponešto pitala o današnjem glavnom događaju, a sad nastavi mama. Kako sam zaboravio

oprati ruke, uputi me ona ka laboru i nasu mi supu u tanjur. Srčem supu, predem na krumpir i onda na livance koje sam jako volio. Ispričam im sve u detalje – od jutra do sada. Posebno naglasim da nismo išli u šumu dalje od linije. Od svijeta i od ustaša, i u dvorištu i u susretu, nikoga nisam poznao. Tek sam završio sa jelom, kad dođe teta Anka. Čula je, veli, što se u Stalovici dogodilo, pa došla da čuje i od mene što sam vidio. Ponovim ja, uglavnom, cijelu priču, a ona se čudi kako je Nogalo spavao kod kuće, ali i kako su se partizani usudili, čak samo njih dvojica, da ga hvataju. „Nisam čuo koliko je bilo partizana“, dodam ja. „Ma, čula sam u crkvi od Vernerke. Ona je jutros bila tamo u dvorištu i čula sve što je ispričala Nogalova žena. Kaže da su bila dva partizana. Jedan je razbio i otvorio vrata, a drugi je razbio obluk i zasvijetlio baterijom. Vidjela je kako na vratima stoji čovjek sa uperenom puškom i vikao je: 'Ne mrdaj, ne miči se, pucat ću!' Onaj sa prozora, veli, rekao je: 'Diži se Nogalo ili bacam bombu!' On se digao iz kreveta i ovaj sa puškom ga je istjerao iz kuće, bosog i u onom u čemu je spavao. Onda je ušao u kuću onaj sa baterijom i uzeo je pušku, a ženi naredio da mu dade kaiš na kome je, veli, bio pištolj, nož i 'metki'. Djeca su se probudila, ali nisu, veli ona, plakala. Valjda nisu shvatila što se događa. Ona su počela plakati tek kad je žena počela da plače i vrišti, a onda se vratio onaj sa baterijom i rekao joj da mu donese cipele i hlače. Obuo se i navukao je hlače, a onda ga je onaj sa puškom gurnuo u rebra i rekao mu: 'Ajde, kreći!' Tako su otišli u mrak. Bateriju su ugasili. Budući da nije mogla ostaviti djecu samu, otišla je do Steve Ugarkovića i zamolila ga da ode u 'žicu' javiti što se dogodilo. On se nije dugo vratio, a nekoliko ustaša je došlo tek kad su otpratili one koji su spavali u 'žici'. Eto vidiš, ženo božija, pa nije to tako daleko od 'žice'! Još i znadu da ima oružje, a usudili su se da dođu njih dvojica“. „Ma, da. Vražiji je to kuraž“, dodade mama, „njih samo dvojica, a on emigrant“.

Pomalo pada mrak. Teta ode kući. Mama je isprati do plotu. Kad se vratila, počne vući kantu iz bunara i reče da joj donesem kantu. Prije nego mi zapovjedi, odoh ja u štalu po dvije kante za napajanje. Čekam da napuni obje, ali me ona opomenu da nosim po jednu, da imam vremena. Nosio sam vodu dok god su htjele piti, vrućina je. Mama je dotle izlila kantu vode prascima. Zatvorila je i kokošinjac jer su kokoši već same posjedale. Za večeru smo pojeli livance od ručka i napili se hladnog kiselog mlijeka. Oprao sam noge i legao. Uskoro dođoše mama i Jovanka. „Kako to da nisu dolazile Tina i njezina mama“, pitam ja. „Valjda misle da je najbolje da se ne okupljamo, radi toga šta se noćas dogodilo“, odgovore. Svi smo zaspali, nakon raznih zloslutnji, u noći koja je bila neizvjesna kao i stotine noći prije nje. Probudili smo se radosni što smo živi i sretni što nije bilo mogućih stravičnih neugodnosti i što se nisu ostvarile naše zloslutnje. „Oćeš ići na pašu“, upita me mama žargonski.

„Oću“, odgovorim, „bolje da idem nego da sam kod kuće“. Tako ja mislim. Bolje da se držimo svoga reda i rasporeda pa smo onda manje uočljivi. Počeo je naš uobičajeni jutarnji rad i raspored. Pođem da otvorim kapiju i vidim da Živko upravo izlazi iz dvorišta. Malo ga sačekam pa krenusmo zajedno, ali, prije nas netko iz donjeg kraja sa konjskom zapregom u kasu skrene u Singerov sokak i napravi oblak prašine. Koliko god je rosa obilna, debeloj prašini nije ništa naškodila. Kako je pomenuta zaprega odmicala i prašina je bila rjeđa, a vidik bolji. Nismo vidjeli gdje su skrenuli. Pod dojmom jučerašnjeg događaja, šutimo obojica. Idemo doslovno odmah iza repova i tako stižemo do Gavranove kuće.

Tu nam se noge odsjekoše, ukočismo se, ali u jedan glas nazdravismo „dobro jutro“ – nikom drugom nego Nogalu! Sjedi u grabi na brini, a noge mu u grabi u travi. „Zdravo monci“, odgovori on kao uvijek, a ja ću brže: „Ma šta je to bilo? Rekli su da su vas otjerali partizani“? A on će: „Jesu, majku im jeben, al’ sam im pobiga“. Pošto ovaj razgovor krave nije zanimao, one odoše, ubrzaše prema livadi i dadoše nam razlog da potrčimo i završimo sa ovim zaprepašćujućim prizorom i razgovorom. Idemo, ne razgovaramo. Povremeno pogledamo jedan u drugoga. Živko blijed k'o krpa. Na sreću, sebe ne vidim kako izgledam. Prekidam tišinu prije nego uđosmo u šumu: „Živko, ja idem naprijed da vidim gdje ima bolje trave. Ako tko naiđe, isto mu to reci. Ti nastavi uz pašu pored bajte prema Širokoj bari. Tamo ćemo se naći“.

Požurim, prijeđem liniju i nastavim starim zaraslim putom koji je paralelan sa putom i stazom koja izvodi prema Maloj Jasenovači. Prijeđem preko Injačkog jarka, potrčavam uzbrdo, oprezno prijeđem put koji ide visom između Injačke i Široke bare. Idem i dalje van puta, povremeno zastanem, osluškujem, pa dalje. Već vidim prelaz, brvno na riječici, i Šukića kuću. Dođem do brvna pa opet zastanem. Strina Šukića je na dvorištu. Ode prema drvljaniku. Sve izgleda uobičajeno. Pređem brvno i trčim preko livade pa preko puta i otvaram vratašca. Kad me ugledala, sva razdragana raširi ruke: „Evo moga Miloša, našeg junaka! 'Ajde u kuću. Jesi l' gladan? Sav si se oznojio. Jesi l' žedan“? „Ma nisam ni gladan ni žedan, moram brže natrag“, boreći se za dah kažem. „Ma, kud ćeš brže? Sjed' da čuješ kako su jučer na noć dotjerali ustašu emigranta, krvavog Hercegovca. Dotjerali ga Gojko i Joško, već se svanjivalo. Natovarili su mu oko vrata njegovu pušku i opasač sa pištoljom i nožom. Sjedio je tu dok su oni jeli, nije čijo ništa jesti. Maloj Mitrovoj je davao kuna, a, zamisli, dijete veli: 'Ja neću ustaških kuna, ja sam došla vidjeti ustašu!' Oćerali su ga na Polum, a onda će u Djakovac na Narodni sud. Eto, vidiš kako je dolijo? A zamisli kako je ovaj moj Gojko benast?! Otišli samo nji' dvojica. Mog'o ji je obadvojicu ubiti koliko je bio naoružan. A znaš' ko ga je izd'o? Slavek Seližov, njegov ustaša! Valjda misli da

će se tako izvući pa je izdo goreg od sebe. Neka ih neka, nek' se sami sređuju. Al' ja mislim da ga Gojko nije treb'o 'vamo dovodit'. Kog ga vraga dovodio"? Tek poslije te priče dođoh i ja do riječi: „Strina, ja sam vam došo reći jednu gadnu stvar. Taj ustaša je njima pobjeg'o i eno ga u Stalovici kod kuće. Sjedio je jutros pred kućom i Živko i ja smo se s njime pozdravili. Došao sam vam to reći jer smo jučer ujutro čuli jauk u njihovom dvorištu i jedna žena nam reče da su ga otjerali partizani. Uvečer smo saznali da su ga uhvatila i otjerala dva partizana. Dajte mi sad malo vode i ja moram ići jer Živko je sam sa kravama, a može netko i naići pa pripitati će sam ja“. Ona zagrabi limcu vode, pruži mi je nekako sva zabezegnuta, ukočenog pogleda i bez riječi. Ispraznim ja limcu nadušak i rekoh „do viđenja“. Nisam čuo da li je što odgovorila, trčao sam prema šumi, da što prije pređem tu, uvijek nesigurnu čistinu, njihovu livadu.

Vraćam se istim putem i tek kad sam došao na vis između bara, počnem osluškivati ne bi li ustanovio gdje je Živko. Krenem prema bajti, šupi gdje se može skloniti od nevremena. Ponovo oslušnem, ništa se ne čuje. Nastavim dalje putem i na lijevoj kosi vidim na proplanku jednu od Živkovih krava. Naperim koso prema proplanku i vidim još neke krave, a Živko me primjetio i ide prema meni. Predložim mu da krave pretjeramo na Injačku stranu pa neka pasu idući kući. To učinismo pa krenemo putem i pričamo o travi. Ja mu opišem kuda sam išao i kakva je trava. On je znatiželjan, hoće da sazna što je bilo u Barni, pa mu ukratko ispričam kako su ga dotjerali kod Šukića, a onda produžili za Djakovac. Vraćamo se natrag istim putem kojim sam ja došao. Malo šetamo linijom, a onda se spuštamo prema Injačkoj bari u pravcu gdje su otišle krave.

Iz šume smo izašli kad je sunce bilo na najvećoj visini. Prašina na putu upravo peče za tabane i cijela stopala. Suša je velika, krave su opet žedne pa žure kući dižući ponešto prašine. Opet je najinteresantnija situacija oko Nogala. Što ćemo sad tamo vidjeti? Kad stigismo do kapije Gavranove kuće, vidimo da je ona otvorena, a na dvorištu su nekakve stolice, ormar i kredenci. Na njima jastuci, plahte i krpice. Ima još nekih stvari. Od čeljadi nikoga. Prozori su otvoreni, iz kuće se čuju glasovi – razgovor koji ne možemo razumjeti. Nijemo prođosmo. Do kuće smo došli bez ikakvih posebnosti. Najprije napojismo krave pa odoh na ručak. Bez pitanja počeo sam da pričam što sam doživio jutros pred Gavranovom kućom, a šta sam vidio sada na povratku. „Ma, čuli smo mi još jutros da je on pobjeg'o. Ispričala je to Irkalka. Išla je nekud gore i malo je zastala kod Tregnera. Pa oni sele u 'žicu“, kaže Jovanka. „Već su odvezli dva puta u kolima. Sele ih vojnim kolima. Kočijera domobran. Eto, uvjeravaju se i oni kako u tuđem nema mira i sreće. Onoga Miličevića iz kuće Bože Bogarinovića ubio je Geco, Mirka iz Bastašića kuće otjerali partizani, tako i onoga iz kuće Mitra Popare, a ima ih

još. Pa i svi ostali nemaju mira – uvečer u 'žicu', ujutro iz 'žice', a i preko dana su stalno na oprezu. Ako negdje na vrh sela ili u šumi povrh sela opali po koja puška, pojedinci brišu trkom niz put. Oteto – prokleta“, završi mama svoju priču. Onda ja ispričam da sam bio kod Šukića i kažem šta mi je strina ispričala. „Ajoj, moje dijete, al' si ti nedokazan! Među ustašama nervoza, svi su na nogama, on im je reko da su ga dotjerali Šukićima, a ti kod Šukića!? Zamisli šta bi od tebe učinili da su te tamo našli ili neđe blizo srelī“, uznemiri se mama. „Eto, bio sam i šta sad mogu“, kažem. „Sva sreća da nisu tamo išli. A da i sada u'vate Šukičku, znaš da bi i iz nje iscijedili da si tamo bio. Rekla sam ti da je najbolje da tamo ne ideš. Ima ljudi koji to trebaju raditi, a ne ti. Oni znadu bolje i misliti nego ti. Nitko se od njih ne bi danas usudio otići do Šukića. Svi bi se bojali da će tamo doći ustaše, a moj sin ne – on ode ko grlom u jagode! To se više ne smije desiti! Bez moga znanja ne smiješ odlaziti! To dobro upamti“, kaže mi mama uznemireno. „Ma, dobro, neću. Sad vidim da sam mogao nastradati“, skrušeno odgovorim.

Uto na vrata dolaze kuma Milka i Tina. Dok one rondaju vratima, mama kaže: „O Šukićima...“, i stavi prst na usta. Znači – ni „zuc“. Ista priča, ali počeo od selidbe. „Jeb'la ji nji'ova mať. Eto im, poj'li su vraga u Gavranovoj kući“, počeo kuma Milka. „A šta su bolje očekivali u tom dvorištu strave i užasa? Al' kako im uteče, bog i' jeb'o dragi“, reče pa se prekrsti, „Bog mi oprostī! A vidiš, ženu i djecu mu nisu dirali, samo njega. A nji'ovi nas redom. Ne biraju“. „Al' ja mislim da se i oni sad uče pameti“, oglasi se Tina, „Vide oni da su i njihova djeca i žene dokučivi partizanima, pa će se možda drugačije ponašati“. Ove riječi nas nekako malo umiriše poslije dvodnevne napetosti i straha. Čini nam se da kolona u „žicu“ danas ide nešto ranije i da je nešto duža i brojnija. „Ajte, 'ajte, da Bog da i ne vratili se“, komentira kuma. „E, da mi je videt kako će proć kad partizani zauzmu 'žicu'. Kud će onda“, komentira ona kao za sebe.

DRAMA PORODICE TRANDLER

Jedne noći, već pred zoru, opali puška tu negdje poviše naše kuće. Mislimo, možda Lucin zet Slavko, ustaša, puca. A možda su i partizani. Na tome jednom pucnju se i završi. Nikad se nije dešavalo da čujemo jedan pucanj, uvijek se iza prvog pucnja čuje još po desetak i po koji rafal. Tako se pucnjevi čuju iz varoša, a ovaj je prema gornjem kraju i samo je jedan. Ipak mislimo da je to pucao taj Slavko. Ali, što bi on tu tako rano radio kad znamo da i on spava u „žici“? Prvi čovjek koji je toga jutra iz gornjeg kraja otišao u varoš bio je Juži Kiš, omanji čovjek, otac moga vršnjaka Antike. Iz varoša još

nema uobičajene kolone i njihove prethodnice. Konačno idu. Opet se kreću po grabama, puške im u rukama, ali kolone spavalaca u „žici“ nema! Šta je sad? Nešto očito nije u redu. Ne možemo dokučiti šta je u pitanju. Izašli Tregnerovi iz kuće, skoro svi stoje kraj plotu. Golštajnovi su na prozorima. Oni nemaju plotu, a valjda nisu željeli na stazu. Mi otvorismo oba kuhinjska prozora. Na jedan se naslonismo sestra i ja, na drugi mama. Šutimo. Onda se oglasi teta Anka: „Jo, jes' ćula da su partizani ubili Trandlerovku tuj na Pricinoj bašči, a ćoj'ka su joj oterali“? Mama nekako spontano zapita: „Pa šta je radila na Pricinoj bašči“? „Pa ne znam“, odgovori ona, „tako je rekao Juži Kiš. On je javio u varoš, jer dečki i ded i babika plaću i ne mogu nikuda“. Prođe tako neko vrijeme, počne da se vraća i poneki ustaša, a odozdo se pojavi čelo „u žici spavajućih“. Idu polako, neki zastajkuju i razgovaraju sa Tregnerima. Mama reče da zatvorimo prozor. Negdje oko podneva mama rukom pozva tetu Anku i ona dođe. Kaže da su Anćika Golštajnova i Lojzo bili gore kod Trandlera pa su ispričali da su Trandlera našli u bunkeru pod štagljom gdje je spavao. Upregli su njegove konje, njemu svezali ruke i noge, bacili ga u kola iza federsica i odvezli. Kad su partizani otišli, njegova žena je pošla preko ograda u varoš da javi što se dogodilo. Ubili su je kad je došla do Pricine bašte. Eto vidiš, kaže, kako ta djeca ostadoše i bez mame i tate odjedanput. Jovanka i ja zanijemili smo od straha. Nije nama žao Trandlera. On je 1941. godine od prije Jelene Parmakove uzeo Đukića amove i federsic. Te stvari je od Đukića donijela Savka Đukića, udata za Gojka Parmaka, sina Jeleninog. A 28. oktobra 1942. zaključao je vrata pred Jelenom koja je pošla kod njega da bi se sklonila od onog pokolja.

Strah nas je nadolazeće odmazde ustaša.

Ode teta Anka, a mi, puni straha, ne znamo što da radimo. Mama nam zabrani da izlazimo iz dvorišta. Kaže da je najbolje da budemo u kući. Pratimo šta se događa na ulici. Gledamo tko prolazi. Nekako je življe nego obično – muvaju se i ustaše, prolaze gore i vraćaju se. Odlaze gore i žene u crnini i po koji čovjek, to je uglavnom rodbina Trandlerovih. Stari Vorel vozi u kolima „ladcu“, mrtvački sanduk, i križ. Po običaju, predvečer u kuću pokojnika navraćaju komšije, bez obzira na vjeru. Tako je i na sahranama. Neka žena iz bliže rodbine u plaću reče: „Jadna djeca, šta će sad i bez oca i bez majke“! Plaću i ostale žene. Eto, plače i Julia Popovića, žena poodmaklih godina, pa kroz plač reče: „A kako će? Naši su još gore prolazili – jedni poubijani, drugi izranjavani, bez roditelja, sve opljačkano... Ovi su bar u svojoj kući, a kuća puna, neditrnuti. I baba i ded su, na sreću, živi. Živiti će, moraju živ'ti, k'o i drugi“. Nasta tajac poslije ovog neočekivanog komentara. Ali, reče to Julia Popovića, baba Julia, čiji je sin Milan, mlađi od dvadeset godina 26. aprila 1941. godine otjeran sa preko pet stotina Srba u Koprivnicu, a odatle u

Jadovno gdje je završio svoj život u ambisu Šaranove jame – kao i svi ostali. Reče to Julia koja je 28. septembra 1942. godine istjerana na strijeljanje sa kćerkom Milkom i mužem. Potjerali su ih u grupi ostalih srpskih žena, djece i par staraca upravo na Trandlerovu djetelinu. U masakru tog jadnog svijeta, među ostalima, ubijena je njezina Milka i suprug, a ona je pala u nesvijest i ostala živa. Eto otkud joj petlja da u jednoj izuzetnoj prilici, bez obzira na prisutnost svakakvih, dade svoj iskren, spontan komentar. I ovom prilikom potvrdi se poznata izreka – narod je gadan sudija! Valjda zato nije bilo replike – dogodilo se nešto “na drugoj strani”, ono što se nama već dugo događalo, a toga su prisutni očito bili svjesni. Mama je tu bila prisutna. Kaže da su se svi međusobno samo pogledali, ali su šutjeli.

Sprovod je bio sutrađan. Išle su i naše žene, kako je to i ranije bio običaj. Nažalost, pravoslavce u posljednje tri godine ubijaju i sahranjuju bez ikakvog obreda. Zakopavanje obave Cigani. Sahrana je obavljena poslije podne, pa su se učesnici sprovoda vraćali kući još za dana. Kuma Milka i teta Cvijeta Popovića navratile su da malo posjede i popričaju sa mamom. Govore da je sprovod bio velik, da je župnik dugo govorio, da je u raki bilo dosta vode... „Ma, eto, to je zlo, pa ona i nije ništa kriva, ali on je bio pas pa uz njega nastrada i ona“, započe raspravu kuma Milka. „Ma njega nije šteta. Kad se samo sjetim kako je od Savke, iz njezine kuće, otimao Đukića amove i federsic. Eto, sad su ga ti amovi odvezli kako je i zaslužio. Da ne spominjem kako je prije Jeleni zatvorio vrata pred nosom, puštajući da je ustaše ubiju“, dodaje mama. „Ma, znao je on šta je napravio i zaslužio. Zato je i iskopao bunker. Samo vrug zna 'ko ga je izd'o“, nastavlja se rasprava. „Kako Lojci Furijan nije kopao bunker? Pa ni Juži Kiš“, dodaje mama. „Čast Lojčinu, pa i Južinu, al' ona njegova žena je vel'ki gad. Pa, eto, i Ringlovi svi spavaju kod kuće – i Vendel i Jozef i Lojzo“, dodaju one. Tako je u povjerljivom sastavu završena rasprava o tom događaju. Za to vrijeme kolona za “žicu” je išla prema varošu.

Poslije rata čuli smo i drugu stranu priče – akcija je organizirana da se uhvati Trandler u njegovom bunkeru. Akcijom je rukovodila Ljuba Pejnović.

Izjava Ljube Pejnović

Komandir desetine je rasporedio ljude sat ranije nego je akcija počela. Zadatak desetine je bio da zaštiti akciju od iznenadnog napada bande. Svi smo došli pješice – desetina i izvođači akcije. U slučaju nailaska bande – ustaša – trebalo ih je vatrom zadržati, toliko da se oni iz akcije povuku. Mene je komandir postavio na gornju stranu Živkovog sokaka i rekao mi da tu ostanem dok on po mene ne dođe. Tako sam ja tu stajala dugo, više od sata, uz debeli

rušt. Noć je bila tiha, vedra, bilo je pomalo zima. U jednom času nešto, gotovo nečujno, projuri između mene i Živkovog plotu. Dobro trči, u nešto bijelo je obučen. Brzo odmiče. Pomislim da je taj što ga hapse utek'o. Dignem pušku, nanišanim i opalim. On pade. Stojim za ruštom, zgledam se, kad dođe komandir (već svanjava). Pita šta je bilo, ja mu pokazujem rukom i objašnjavam. „Drži ga na nišanu“, naredi on i ode do toga koji leži. Obilazi ga, dirne ga nogom, a onda ga okrene i odma' ide prema meni. „Žena! Mrtva“, kaže. „Ajde za mnom“, naredi mi. Nešto dalje priključe nam se još trojica drugova i mi krenusmo prema malobarnjanskoj stazi. Ostali su se utovarili u kola i otišli prije nego sam ja pucao.

DOBRE VIJESTI – KOLABORACIONISTI ODLAZE

Ujutro uobičajena slika – ustaše po grabama u prethodnici, a onda kolona... Kad je lijep, sunčan dan, krave tjeramo u šumu na pašu. Tu se, uz puteve, nađe mlade trave, a ima i mladica sa mekanim listom što krave isto jedu. Odemo od kuće negdje oko deset ili jedanaest sati, a vraćamo se oko tri poslije podne. Živko je pripazio krave, a ja sam skoknuo do Šukića. Nikoga od partizana nisam vidio, ali mama Šukićka mi je dosta toga ispričala. Kaže da Rusi brzo napreduju, a Inglezi (tako ona izgovara) i Amerikanci razbili su pola Njemačke – polovica gradova u Njemačkoj je srušena sa zemljom. Sva zadovoljna priča kako njemački tenkovi ne mogu da idu jer su im naši saveznici srušili i popalili sve izvore nafte koje su imali – neke čak i u Rumunjskoj. Slušam je otvorenih ušiju i usta, ali moram natrag kravama. Kratko sam joj ispričao o Trandlerovima, a ona reče da sve zna i dodade kako ju je Popržan iz Male Barne pogodio prvim metkom, misleći da bježi onaj gad, a ne njegova žena. „Važno je da su njega u'vat'li. Dobro je to Ljuba sve pripremila i obavila“, zaključila je.

Živka sam našao gdje smo se i dogovorili, pa okrenusmo krave prema kući. Ispričao sam mu nešto iz priče koju sam čuo, ali imena nisam spominjao.

Sada je život potpuniji – ima posla u vrtu, nosi se trava iz vrta u kotac, imamo dvoje malih prasaca. Nedavno je Jelinek zaklao naše tele, istrančerio ga i prodali smo meso. To su i ostali komšije povremeno radili, pa su ljudi dolazili do nešto kuna. Meso je bilo jeftinije nego u mesnici, gdje ga i nije bilo. Za te novce smo kupili prasce. Kad odrastu, jedno ćemo zaklati za zimu, a jedno prodati da se stvore novci za druge potrebe. Vidimo putem da se u kolima voze neki Pemci – Švabe, familije Folksdojčera, ali i neki Mađari. Prošlo je bar dvadesetak kola. Oko kola neki idu i pješice, jer su kola puna stvari. Vidimo da neki voze i po dva puta. Ne voze namještaj,

već samo posteljину, robu, garderobu, vreće žita i kante masti. Došla teta Anka pa priča da se ovi sele u Njemačku, da je otišla i Anćika Golštajnova sa kćerkicom. Otišla je zajedno sa ocem, mamom i sestrom. To je familija Folksdojčera Capla (Zappe). Otišle su još dvije porodice Capla – trgovac sa ženom i dvoje djece i još im jedan rođak, brat ili bratić, iz gornjeg kraja. Onda su tu Krauzovi, Levovi, Šomođi i još neki. Ima i onih koji su došli iz okolnih sela bježeći od partizana, pa idu i oni. Ode i sladoledar Berger. Sad se javljaju pitanja – pa zašto idu, radi čega, je li oni to bježe od partizana?! To i nas uvlači u neku zlu slutnju, podsjeća nas na naše progone. Ali, šta je ovo? Uglavnom oni odoše. Teta Anka nam priča da su zvali i njih, i Jeru Golštajna (Gottstein), i Maru Golštajnovu, udovicu Ferde i majku nestalog vojnika na Istočnom frontu Fanouša. Zvali su i Tregnere, njihova su dvojica u gestapovcima. Poziva ih neko njemačko udruženje. Može ići svatko tko se tu ne osjeća sigurno od partizana. „Mi ne idemo nikuda“, odrešita je ona. „Mi nismo nikome ništa krivi. Oni koji su u vojsci neka rade šta znadu, ali mi nećemo ostaviti kuću i štalu i sve“, govori. Slušamo mi pa sami sebi ne vjerujemo šta čujemo. A poslije nam ono opet dođe – samo da nas ne poubijaju prije nego svi odu! Čujemo da je otišao i Gašpar Kišosondi sa snajom i unukom, a da je njegova žena Juliška ostala. Sin Gašpara i Juliške je početkom rata šurovao sa ustašama, u Jasnovači je, kad su Srbi tjerani u Srbiju, navodno silovao neku staricu, pravoslavku. Poslije je otišao u njemačku vojsku gdje mu se izgubio trag. Gašpar je bio dobar čovjek, zidar. Često je volio da više popije, ali je slovio kao dobar majstor koji je pošteno živio od svog teškog rada. Za razliku od njega, Juliška je, kako naš narod kaže, bila gad, naročito u početku rata. Od Tregnera saznajemo da je otišlo dosta takvih familija iz Poljana, Grbavca i donjeg kraja, te da su svi odvezeni vlakom.

BARNJANSKI CIRKUS U KOLOVOZU

Drago Vukelić je rijetko dolazio k nama jer za to nije bilo pokrića, opravdanja. Svi njegovi poslovi vezani su za šumu i drva, a mi tu nismo imali čestih potreba. Došao je jednom predvečer, već smo podmirili blago i sve živo za počinak. „Snašo, ako bi vas ’ko pitao što sam dolazio, recite da sam pitao Milana da li je vidio nekoga da vozi nekakva drva iz šume. Otići ću i do Lucinog Zvonka pa ću i njega pitati istu stvar, da imam izgovor. Došao sam vam reći da Milan ujutro treba otići rano sa kravama i javiti Šukićima da banda ide ujutro po pokošeno žito u Veliku Barnu. Pripremljeno je puno foringi sa dugačkim lotrama, prate ih ustaše i domobrani“, kaže Vukelić mojoj mami. „Ne može on ići sam tako rano. Tko zna kako će oni i otkuda

ići prema Barni, pa da ga u'vate. Zamislite da ga nađu kod Šukića il' neđe na onoj livadi đe trči k njima? Izmrčvarili bi ga da prizna i na kraju ubili! To on nikako ne može napraviti. To neka ide netko od ljudi noćas i do ujutro neka se vrati“, odlučna je mama. „A, bi li vi mogli javiti Dragani, pa da ona ode“, pita Vukelić. „Ma kak'i, ni govora. Ona, žena, sama u noć... A ni ujutro rano. To ona ne bi čela učinit“, kaže mama. „Onda ništa. Idem ja sad do Zvonka. Laku noć“, pozdravi se Vukelić. Dok još nismo zaspali, čulo se nekoliko pucnjeva u varošu, a onda je noć bila uglavnom mirna. Mama mi reče da idem normalno sa kravama i da Živku ništa ne govorim. Jedino što mogu reći: „Dolazio je Vukelić i pitao za drva“. Jovanka dođe negdje iz vana i reče da ide Živko. Požurim da odvežem krave, pustim ih na put i nastavismo zajedno. Kod Najhauzera nam se pridruži Zvonko sa Bastašića puta. Kaže da je sinoć dolazio šumar Vukelić da ga pita da li je ovih dana vidio da je netko vozio drva ili 'rašće. „Ma i kod mene je bio“, brže reko, „isto me pitao“. „Ja nisam nikoga vidio, a da sam ja vidio, vidjeli bi i vas dvojica. Je li dolazio i do tebe“, obrati se Zvonko Živku prije mene. „K meni nije dolazio“, reče Živko. Ja sam pun zadovoljstva jer samo ja znam šta treba da se dogodi. Već smo ušli u put uz livadu Krtašicu kad Živko zapita gdje ćemo danas napasati. „Dobro bi bilo da idemo odma' preko linije, pa prema Širokoj bari. Tamo nismo bili već dugo“, reko, ja. „Pa 'ajmo, al' onda se dugo nećemo vraćati kući“, odvratila Živko. „Ma 'ajmo. Danas je sigurno. U Barni će danas biti domobrani i ustaše, idu po partizansko žito. Ide mnogo kola – odozgo su morali ići Nićo, Vorel i dvojica kola Ringlovih“, kažem. „Ma, još moja mama veli jutros: 'Kud odoše ove foringe sa dugačkim lotrama“, veli Živko. „E, tako im je naređeno – dugačke lotre da više žita stane. Ja ih nisam vidio“, reko, a tako se izjasni i Zvonko. Čim smo prešli liniju, krave sjuriše u Injacu, predoše kanal i počеше da pasu prema visu koji dijeli ove dvije bare. Uglavnom pasu po putu, ne skreću van njega i uskoro predoše na porebru prema Širokoj bari. Nas trojica tu zastanemo, malo hodamo po putu. Živko po starom običaju pucketa bičom i pita Zvonka zašto po žito nisu išli i njihovi konji i kola. „Nije dala mati nikome konje, a Mijo je doli u domobranima“, objašnjava on. Krenemo pomalo za kravama jer ih više ne vidimo. One znadu da dolje u kanalu i potoku ima vode. Možda odoše da se napiju. Ja sve čekam početak priredbe – pucnjavu – a ona nikako da počne. Ne vjerujem da Šukićima nije javljeno. Nije Vukelić dolazio onako kasno bez razloga. Netko mu je naredio – ili Bujička ili Martin Smolčić. Vezu je morao prenijeti, pa makar da je noćas sam išao. Eto koliko je to vražija stvar – Zvonko i ja imamo isti podatak, ali iz dva različita izvora, sa dvije suprotne strane, a jadni Tlibo, kako smo Živka iz milja zvali, od Zvonka je saznao, za njega, samo žalosnu stranu. Nema pojma o čemu se radi s druge strane. Takav je red, razmišljam ja za sebe i

nekako se osjećam nepravedan prema njemu. Kad odjednom razveze! Najpre kratki, a onda dugački rafal. Oglasiše se i puške, i to nekako na gusto, pa opet rafal. Uskoro se oglasi još nekoliko strojica i dosta pušaka. Čuje se to kao neka velika borba. Nije blizu, ali ni predaleko. Predviđam da je oko križanja u Barni ili na Kreševinama. „Bježmo mi kući! Vrag zna što se događa i 'ko će još ovuda prolaziti“, oglasim se ja. „Najbolje je tako“, složi se Zvonko, a Živko već vraća i poteruje krave prema kući. „Mora da su ih napali partizani“, govori Zvonko, a svaka dlaka na licu mu se naježila. Nekako je brži i od mene i od Živka. Svi smo u polutrku, i stoka i mi. A pucnjava ne jenjava, traje jednako oštro i gusto. Već smo uzašli uz Injački brijeg kad se pucnjava razrijedila, jenjala. Čuje se još po koji pucanj. „Mora da su ih odbili“, junači se Zvonko. Slavko je kod njih rekao da ide mnogo i ustaša i domobrana jer će se svi voziti u kolima. Nastavljamo nekim ubrzanim tempom prema kući. Nije bilo nikakvog dogovora šta da činimo – nastaviti kući ili nastaviti pašu. Prođosmo tako i kroz Stalovicu. Poneko nas pripita gdje se to puca i šta smo vidjeli u šumi. Odgovara im Zvonko sa „ne znamo“, „nismo“... Zvonko se odvoji na Bastašića put, kad ugledasmo moju i njegovu mamu, idu zajedno pred nas. Ista briga ih natjerala da što prije vide jesmo li živi i čitavi jer, pucnjava je vrag, a teško je i odrediti u kojem dijelu šume se puca. Žure prema nama, svaka zagrlj svoje dijete. Tu su radost i briga u obje majke jednaki – živi su sinovi. Ali, kada je konkretno o ovom događaju riječ, ima nešto drugo, mnogo različito u njima. Još od sinoć Luce je znala da banda ide u Barnu po žito, znala je i Evica – saznale su iz suprotnih izvora. Prva je sigurna u uspjeh bande i bila je zabrinuta kad je počelo da se puca. Druga se radovala neuspjehu bande pljačkaša, priželjkivala je da čuje pucnjavu, nadajući se da je veza sinoć uspostavljena. Kad je pucnjava počela, a bogme se i produžila, opet je svakoj, na njezin način, sve bilo jasno. Luci je bilo jasno – propade akcija, neće dovesti partizansko žito. Evica je znala – veza je uspjela, nema, bando, žita, bit će gadne frke među foringašima po onoj narodnoj: „Bježe te pete, posrat ću vas“. Mame odoše sa Zvonkom jer to je ipak poprijeko, bliže, a ja odoh sa Živkom Singerovim sokakom. Jovanka je već otvorila velika dvorišna vrata i nosi u štalu dvije kante vode. Krave otrčaše za njom, žedne su. Ja zatvorim vrata i odmah skrenem u ganjak, pa u kuhinju. Nema još ni podne. Vidim, nema užine, ali miriši kajgana koju mama stavi preda me i doda mi dva lijepa parađajza. Pojeo sam to u slast, kad na vrata dođe teta Anka. „Onda, 'este se u šumi najeli straha“, pita ona već sa vrata. „Ma 'esmo, al' to se pucalo daleko, neđe oko Kreševina ili na dnu Barne. Mi smo bili 'vamo kod bajte i prema Jasnovačkoj stazi“, kažem. „Ma, pucalo se na križanju kod kuće Joška Kolara i poviše nje, gore sa one porebre“, kaže ona. Sve nam je isprič'o Lojzo Ringlov. Stao je kod našeg mosta sa praznim

trapom. Tu je bio i Jero, a priš'o je i Slavko, Lucin zet. Veli Lojzo da je izgubio vile. Naređeno je da svatko mora povesti vile, a on ponio nove, tek nasadene. Neđe su mu ispale iz kola. „Na križanju, kad smo jutros došli, bilo je ljudi bez kola, oni su pozvani da trpaju žito. Neki oficir domobranski je naredio da u svaka kola sjedne po jedan od njih. Onda je rek'o, ako bude koji falio, neka snopove trpa neki domobran. Bilo je puno kola, a u svakima po nekoliko domobrana i ustaša. Svi su pjevali, galamili, a poneki je i opalio u zrak“, kaže Lojzo. On je bio neđe u sredini dugačke kolone foringi i taman je došao do križanja. Ispred njega su bila jedno troja-čtvora kola. Po jedna kola su skretala na križanju lijevo, druga desno. „Taman sam ocijenio“, priča Lojzo, „da ja moram skretati lijevo, a ono čujem strojnicu, cijeli rafal, a onda i puške. Domobrani iskaču iz kola i liježu u grabe sa obje strane puta. Pucaju u zrak. Kola ispred mene stala, ne mogu na križanje, a put je uzak da se okrenem. A metki fijuču, konji se uznemirili. Ove foringe ispred mene su se okrenule. Doš'o sam i ja do križanja, ali ne mogu se okrenuti. Neki jure natrag, i sa lijeve i sa desne strane. U nekom trapu ima i po nekoliko snopova žita – nekima snopovi ispadaju na put. Tu čekam priliku da okrenem. Pucnjava traje, konji se propinju. Onda se dvojica kola nekako zakvačiše, odguraše se desno od križanja i ja u tom momentu uspijem okrenuti kola. Jurim i sustižem kola ispred sebe. Domobrani bježe grabama i mašu rukama da stanem da ih povezem. Popeše se njih trojica, a oni drugi u kola iza mene. Neki ljudi su i iz desnog i lijevog dijela sela pobjegli kroz dvorišta na ovu stranu puta prema crkvi Sv. Antuna. Ali, za vraga, duboke su grabe pa ne mogu izaći na put! Neki isprežu konje, ostavljaju kola i pretjeruju konje preko graba pa bježe. Kad sam doš'o do dubokog puta u Kreševinama, nisam više vidio šta se događa. Ali još se pucalo jako, vraški jako, a metki stalno fijuču. Valjda su ih domobrani i ustaše kasnije odbili, proterali“. „Ma da, sigurno jesu, jer da nisu, partizani bi išli za vama i uzeli vam konje“, umiješao se ustaša Slavko.

Eto, tako se završila velika akcija koja je Srbe Barnjane trebala ostaviti bez njihovog truda i muke, bez kruha. Nas troje pažljivo smo slušali ovu priču, jedva sakrivši radost i zadovoljstvo koji su nas prožimali. Valjda da se ostane pod istim dojmovima saslušane priče, mama dodade: „Ma, joj, dobro je da ova djeca sa kravama nisu nastradala“. Onda i ja dodam: „A kad smo jutros išli na pašu, Zvonko veli: 'Ajmo u Široku baru. Danas smo sigurni – ustaše i domobrani idu sa puno foringi po žito u Veliku Barnu'. To je njemu rekao Slavko, pa smo tako i krenuli tamo. A ono, eto, kako ispade. Bogami smo dobro prajčili natrag“. Sad mama opet dopuni: „Ma, joj, kad je počelo pucati, doleti do plota Luca pa viče da idemo pred vas. Viče da su ustaše otišle u Barnu, pa se valjda biju sa partizanima. Tako smo mi potrčale pred vas“. Predvečer smo pustili krave da malo pasu u bašči, voćnjaku, pa smo

Zvonko i ja izvršili analizu događaja, uključujući i Ringlovu priču. Zaključili smo da smo dobro prošli – partizane nismo ni vidjeli, a pucalo se daleko od nas. Dogovorili smo se da ujutro idemo samo do linije, a onda ćemo vidjeti kako dalje. Tada se razidismo. Ali, ne lezi vraže, opet u gornjem kraju nastala tarapana i to na njihovu štetu. Poslije dvije, tri noći, odigrala se gadna akcija, jako složena, kako se god okrene. Ni oni ni mi ne znamo kako da se poslije toga vladamo i kako da se prema tome odnosimo. Kao i uvijek kad se nešto dogodi, bilo nama po volji ili ne, mi smo u većem strahu. Ali, i mi to uviđamo, i za njih je vrug odnio šalu! Nezgode su za njih sve češće – prije Nogalo, Trandleri, pa onda akcija za žito, a sad ovo.

ZAKLANI SU VIMER I TAKAČ

Već je negdje polovica avgusta, maširanje se privodi kraju. Opet jedna nemirna noć sa mnogo pucnjave u varošu. Čule su se i mine. Jedna je pala negdje blizu u našoj bašči. Grmilo je od rafala, pušaka i mina do u svitanje, a onda odjednom prestade. Kako nismo gotovo ništa spavali, rano smo poustajali i završili svakodnevne jutarnje obaveze. Ne izlazimo nikuda iz dvorišta. Tregnerovi isto hrane stoku. Svatko ima svoje dojmove o protekloj noći. Mi se prećutno radujemo što su partizani stalno prisutni sa svojim aktivnostima. Oni nas hrabre – osjećamo da su jaki, sve jači. Međutim, ne smijemo to ispoljiti ni na koji način, a već je teško i glumiti, da ne kažem lagati. Doručujemo i čekamo da ugledamo štićenike „žice“ – već je osam, a njih nema. Onda iza firange ja prvi opazim ustašu kako ide grabom na Tregnerovoj strani, sa puškom u ruci i pognut. Ide i drugi iza njega. Neki idu i našom grabom, a preko u grabi prepoznam ustašu Mirka Markotu, Hercegovca, i njegovog mlađeg sina Miroslava. Idu pognuti jedan za drugim. Nešto poslije toga, ide uobičajena kolona – na čelu je Markotina žena i oko nje još nekoliko žena, pa onda idu ostali. Idu polako, a u grabama se i dalje kreću ustaše. Konačno prodoše svi, a mi se pogledasmo bez komentara. „Ajde, ti otiđi, nasjeci nekih sitnih drva i granja“, reče mi mama. U bašči vidim, tik uz onaj mlađi orah, crnu jamu u zemlji, a odbijena je i kora od oraha. Dođem bliže, vidim da je orah oštećen od gelera, a jama poduboka. Nasjekao sam drva i ponesem jedan naramak u kuću, kad vidim tetu Anku, sjedi za stolom. Pričaju o prošnoj noći, a ja odmah upadnem sa pričom o orahu. „Ma, je l' ga jako oštetilo“, pitaju. „Pa, dosta“, odgovorim ja. „I mi smo noćas čuli da je tu neđe kod vas pala mina“, reče teta. Ustadoše i one i Jovanka pa idu da vide orah. Eto iz dedovog dvorišta Luce i Zvonka, pa kad su čuli za orah, otvoriše ljesu i dođu u našu bašču. Putem se vraćaju ustaše iz obavljene pratnje. Idu

pojedinačno i u grupicama. Pošto su se komšinice dovoljno iščudile jami i orahu, Luca potvrdi da je i ona čula kako je nešto blizu grunulo. Poče priča o protekloj nesanoj noći i velikoj pucnjava. Složiše se da skoro nikad nije tako jako pucalo k'o noćas. „Pa i ono u Barni je bilo vražije“, dodade teta jer je od Jozefa Ringlovog čula još goru priču od one Lojzine. Lucu zove kći Matija da „ide kući“ jer su došli Slavko i Miroslav. Ode Luca i sa njome Zvonko. Vraćamo se u kuću i ja ponesem još jedan naramak sitnih drva. Teta Anka i mama porazgovaraše idući prema plotu, gdje su još malo zastale, pa se razidoše. Poslije njih priđem i ja k plotu i sjednem na onaj plotić što ograđuje cvjetni vrtić pod prozorima od dvorišta. Sjedim tu i bez posebnoga razloga gledam niz put-uz put. Prolaznika nema, sve je prazno, a onda mi se učini da idu neka dvojica odozgo, negdje u visini užareve kuće. Prepoznajem Markotu, a onoga što ide nekako ispred njega ne poznam. Onda mi se učini poznatim, ali nekako ne hoda normalno pa nisam siguran. Kad su došli negdje ispred Pricine kuće, prepoznajem Takača iz gornjeg kraja, Emičinog tatu. Ruke su mu pozadi, izgleda da je svezan. Markota ide za njim sa puškom na ramenu. Odmah sjašim sa plotića i otrčim u kuću. Ispričam šta sam vidio. Jovanka pođe prozoru, ali je mama prekori: „Gledaj iza firangi“. Čekamo mi tako neko vrijeme, a ono se odužilo. Već su trebali proći. Mama otvori vrata, izađe van, ali se uskoro vrati. Pred kapijom je vidjela Lucu, Markotu joj prijaka, njegove sinove i Zvonka. Takač kraj grabe stoji svezan. Nešto se raspravljaju, ali Markota na kraju gurne Takača kundakom, ne skidajući pušku sa ramena, i oni pođoše prema varošu. Prošli su mimo naše kuće. Tregnerovi stoje kraj plota, gledaju i šute. Sad i mama otvori prozor pa sačeka da se Anka oglasi. „Pa kuda ga tera, pa bar je Takač miran i povučen čovjek“, kaže Anka. Kad, eto Zvonka, ide i smije se. Veli: „Reka je Mirko da je Takač partizanski predsjednik i da ga tera ustaškom logorniku na sud“. Izađem ja na dvorište i tu se nas dvojica sretosmo. Njemu je i dalje smješno kako Markota tjera Takača na sud. „Reka je Mirko Slavku i Miroslavu da je on jednom partizanskom saradniku već prisudija gori. Mirko sudija... Ha, ha, ha... On sudija... A znaš li ti kako su noćas partizani došli blizu 'žici', pita on mene. „Miroslav kaže da ih je vidiya. On je puca iz puške cilu noć. Pokaziva nam je ruke – sve su mu žute i garave od puške“, priča Zvonko. Vidim ja da odozgo prođe Emica, Takačeva kćerka, i ode mimo nas u varoš. Ona je inače dobra kolegica sa Jovankom. Pozdravim se ja sa Zvonkom i uđem u kuću, a mama nešto kori Jovanku: „Ti bi nju zvala, a ustaša joj otera svezanog čaću. Hoćeš da i tebe sveže“? Tada jaučući prođoše niz put dvije žene. Ne poznamo ih. Mama kaže da joj se čini da su to žene iz one kuće poviše šustera Gloca, pa otvori prozor da se u to uvjeri. „Ma, gle'te koliko se svijeta skupilo pred Šegića baščom! Nešto se dogodilo“, kaže ona. Oдох ja bez pitanja da vidim o

čemu se radi. Žurim se kad me sustiže Zvonko i pita šta je to bilo. „Ne znam“, kratko mu odgovorim i oba potrčavamo da što prije vidimo o čemu se radi. Čuje se jauk, pa sam pomislio da se nešto događa sa onim ženama što malo prije prodoše jaučući. Ne možemo se progurati do plotu, ali vidimo da u bašči kleči neka žena i jako plače, maše rukama. Prepoznam Emicu! Ne shvatam šta se događa. Svi uglavnom šute, znatiželjno se propinju... Nitko ne kaže šta je. Onda netko izgovori: „Ma, Markota zakl'o Takača. Doter'o ga dovle, skren'o u bašču i tu ga svezanog povalio i zakl'o“. Netko još dodade: „Zakl'o je i Vimera. Eto, ode mu žena i sestra u varoš prijaviti da ga je zakl'o u dvorištu“. Sav sam van sebe od straha. Odlazim kući. Zvonko isto ide i govori: „Ma ne znan zašto je to učinija“, i produži kući. Ispričam mami i Jovanki što sam vidio i čuo. One su kroz prozor gledale onu gomilu svijeta, ali nisu znale što se događa. Kažem i za Vimera, a one zanijemile, odrvenile. „Jadna Emica“, prva se oglasi Jovanka. „Jadna je, ali ti joj ni iz daleka ne prilazi. Mogu i nju zaklati, a kamoli tebe kraj nje. Vidiš da kolju i svoje, a sa nama oduvijek rade šta 'oće“, reče joj mama. Ove mamine riječi još me više uplašiše. Sjedim na sećiji i drhtim. Ovladao je muk. Znači, ako se nekome prohtije da nas, danas ili noćas, zakolje, to će se i dogoditi! Ako preživimo danas i noćas, to ne znači da ćemo preživjeti sutra. Tko zna po koji put ja gledam smrti u oči i samo igrom slučaja ostajem živ. Da, samo igrom slučaja, jer prisutni dželat je uvijek bio spreman da to učini. Bilo je to na ogradi 27. septembra (kad sam ispod dedovog oraha odveo Ankicu Šimunovića kojoj je klanjem zaprijetio ustaša Slavko Markota), pa 28. septembra 1942. godine, sutradan na ogradi u pokušaju bijega sa Jovankom i petnaestak minuta kasnije kod ljese u bašči, a onda i pola sata kasnije kad sam išao po mamu kod Nane Ringlove u pratnji ustaše. Pa onoliko puta u Jasenovcu tokom dva mjeseca... Isto tako je bilo kad su nam lupali, razbijali vrata. A onda mi lijepo reče i moj vršnjak Zvonko: „Meni je tebe zaklati – ovako“, kaže pa iščupa jednu travku.

MAMA, JA IDEM U PARTIZANE

E, pa sad je stvarno dosta i previše. Imam krvavo, stravično, pojedinačno i grupno, pogibeljno, samrtničko iskustvo. Još samo nemam nož u grlu, a to mi svakoga dana stalno prijeti. Moram se maknuti od dželata. Više im ne mogu i neću biti dostupan. I, otkačim: „Mama, ja idem u partizane! Ne možeš mi to zabraniti!“! Muk potraja još kratko. „A šta će biti sa nama, sa mnom i s Jovankom? Nas će poubijati ili zaklati“, reče mama. „Ajte i vi“, odgovorim i nastavim, „ja idem odmah. Ne znam koje ću cipele ponijeti, velike ili one druge?“ „Ma, šta će ti velike, da ti naprave žuljeve“, odgovara

mama. Obujem se i donesem kaput iz ormara iako mu nije sezona. „Ako te sretne Pepa ili tko drugi, pitat će te kuda sa tim kaputom po ovoj vrućini“, govori mama. „Idem ja kroz Točak, mimo Stalovicu, pa ću kroz polja na malobarnjansku stazu. Tamo nikoga nema“, spremno odgovaram. „Ma ostavi taj kaput i sačekaj ručak“, kaže ona. Pometnem kaput i sjednem za stol. „Mama, najbolje bi bilo da bježimo svi, ja se isto jako bojim“, oglasi se i Jovanka. Mama joj odgovori: „Ma ne možemo svi istovremeno u 'rpi, to bi bilo upadljivo. Neka Milan ide, a mi dvije ćemo vidjeti. Možda nas sada ostave na miru. Vidiš da su sad na redu njihovi muški“. Pošto smo ručali čorbu i sataraš sa jajima, napio sam se vode i dohvatio kaput. Izljubimo se, plaćemo. Odoh sa kaputom preko ruke. Navratim do štalskih vrata koja su radi vrućine otvorena, pogledam krave, preživaju. Tu mi još jednom krenuše suze. Sad će se i njihov život promijeniti. Brzo sam se spustio u Točak i presjekao putić za Stalovicu. Idem preko livade na most preko kanala, pa ću poljskim putem uzbrdo. Nema nigdje nikoga. Čuje se samo poneki glas iz pravca ciganskih kuća. Sa obje strane puta su kukuruzi, sve do livade Injace. Tu opet pređem kanal preko mosta i uskoro sam na uzbrdici koja prelazi u visoravan do šume. Sad se već osjećam sigurnim, ali neću nastaviti malobarnjanskom stazom na koju sam već blizu šume izbio. Presječem stazu i preko manjeg krumpirišta dođem do šume. Vruće je, sunce prži, dobro sam se oznojio, a pomalo i umorio. Pa prešao sam tri dobra kilometra i u tome dva podugačka i strma brega. Sjednem na jedan od panjeva, pedesetak metara od ruba šume. Prisutna je jedna doza opreza, ali to nije strah. Straha sam se riješio – ja sam bez straha, ja sam slobodan. Još samo malo da se sklonim dublje u šumu. Da, da, miči se što dalje od tih dželata, miči se kad možeš! Oni te više ne mogu dohvatiti. A tek kad dobijem pušku, pa počnu i oni da se mene boje! U tom lijepom razmišljanju ustanem sa panja i pođem poznatom dijagonalom kroz šumu van, isto tako poznatih, staza i puteva. Pravac Šukići! Tamo je prva veza, a onda je dalje lako. Odlučim da ne idem preko uobičajenog prelaza i stazom preko livade, nego ću preko mosta pa ću doći do puta Velika Barna–Mala Barna i Jasnovača. Kad sam prešao most, skrenem lijevo i idem prema rubu 'rastika. Tu zastanem, lijepo se vidi livada, glavni put i obje kuće Šukića. Čekam da vidim nekoga u dvorištu. Stojim podugo, ali nikoga ne vidim. Sad idem bliže potoku jer otuda se vidi skoro cijelo Ilijino dvorište. Opet ne vidim nikoga. Sjednem na panj i promatram dvorište, imam vremena. Tu je lijepa 'ladovina od 'rastova pa ja počnem da drijemam. Valjda je to posljedica svega što sam danas proživio. Razdrijemao sam se kad sam u drijemežu ugledao da iz štale izlaze krave, a za njima i Milica, Nikolina žena, snaja Ilije i Bosiljke. Krave izadoše na put i okrenu prema 'rastiku. Za njima krene i Milica. Da ne razgovaramo na putu, ja

pridem bliže i sačekam je kraj puta u boriku. Ona me uočila prije nego što sam joj se javio. Krave su već prošle mimo mene i skrenule prema mostu. Pođem prema njoj uz put pa i ona uđe u šumu. Pozdravimo se i ja pitam šta ima novoga, jesu li čuli da je Markota jutros zakl'o Takača i Vimera. „Ma, baš sad Gojku priča Seliž, onaj ustaša što dolazi 'vamo. 'Uh, bogati, dobro da nisam uletio u kuću dok je on tamo, kažem. Ma da, bolje da te ne vidi, vrug š njim. On dolazi sam, a onoga prije doteraše, pa im utek'o. Svekrva se ljuti i psuje Gojka što joj te gadove dovodi u kuću. Oni već poduže razgovaraju, valjda će skoro završiti“, kaže Milica. „A kako je bilo sa žitom“, pripitam ja. „Ma, cijela strka i cirkus. Već je bila prošla ponoć kad je doš'o onaj Lojz Vujnović, čuvar zatvora u Grubišnom. Sve nas je uplašio, lupa u prozor, ne poznamo ga u mraku, glas mu ne poznamo, a na ramenu nosi pušku. Svekara ga je prepoznao (zna ga još od prije rata), a i Gojko nam je rek'o ako on dolazi da se ne bojimo i da saslušamo zašto je doš'ao. Svekara je odma' probudio brata Mitra i on je brže odnio poruku na Polum. Vratio se neđe oko četiri sata sa dvojica kola partizana – nji' oko deset. On je tu izaš'o iz kola, a oni su produžili prema donjem kraju. Mi smo baš doručkovali, kad dođe mala Mitrova pa kaže da idemo slušat' kako se dolje jako puca. Stvarno je bilo gadno slušati“, govori Milica. „Ma, i ja sam to slušao. Bili smo mi tu na visu sa kravama. Nego, reci mi šta su pričali partizani kad su se vratili“, pitam Milicu. „Stali su tu kod Mitra, neki su popili rakiju, neki samo vode. Nisu se dugo zadržali, ali su rekli da je bilo veselo, pravi cirkus. Kažu da su pustili bandu da se sa kolima razidu po strništima, a onda su raspalili – svi odjedanput. Bježali su, kažu, 'ko kolima, 'ko pješice. Kočijaši su ipadali iz kola, snopovi što su ih bili natrpali u kola lete na sve strane. Više su se, veli jedan od njih, smijali nego što su pucali. Domobranci i ustaše počeli su pucati nasumče, ali svi jako, a to je još više plašilo konje jer su im bili blizu. Neki konji bez kočijaša jurili su prema gornjem kraju, neki dolje. Gužva je, kažu, bila vragija. Uglavnom, nisu odvezli žito, a naši su sutradan organizirali odvoženje žita na sigurnija mjesta. Iz Podravine dopremljene su dvije vršalice. Valjda su otete u Vukosavljevici i Bukovici, ne znam. Eno, ode onaj gad. Gojko će samo do prelaza pa će se vratiti“, reče Milica. Nisam joj uspio ni reći da sam doš'ao u partizane. Sidem na put i naperim prema kućama. Vidim, Gojko se vraća. Uđem u kuću da ga tu sačekam, a strina Bosiljka glasno govori: „De si, moj Milošu, otkud ti sad? Dobro da nisi doš'o ranije, zatek'o bi Seliža, jeb'o ga onaj moj benasti Gojko. Stalno mu govorim: 'Gojko, ubit će te, a on ne sluša, k'o da je, bože m' oprost', nedotepavan. Sad će on doć, uvijek ga isprati do prelaza“. Kad je ušao, iznenadio se jer ja sam redovito navraćao u prijedopodnevni satima. „Šta je, Mili? Otkud ti sad“, reče pa pogleda na sat. „Dobro da se nisi vidio sa mojim gostom, baš sam ga ispratio“, kaže. „Vidio sam ga s tobom, a Milica me

upozorila da ne idem jer je on u kući“, rekao sam. „Pa šta je novo, Mili? Da čujem od tebe“, pita me Gojko. „O zaklanima, reče mi Milica, ti je ispričao Seliž, a ja sam vidio zaklanog Takača. Evo, Gojko, ja sam došao u partizane. Radi sa mnom što god hoćeš, rasporedi me kako hoćeš, ali ja natrag ne idem“, brzo mu kažem. „Ma, kako to sad? A šta je sa mamom i Jovankom, šta će sa njima biti“, upita on zabrinuto. „One su isto u strahu, ali ostadoše. Boje se šta će biti kad se sazna da sam ja nekuda nestao“, odgovorim. „Ma da, to se i ja bojim“, opet će on. „Znaš, Mili, ti i tvoja porodica nama puno vredite. Puno poslova ste odradili i uvijek dobro. Vašim dolaskom ovamo mi puno gubimo i nastojat ćemo da se tamo što duže održite. A onda, i to Grubišno Polje treba uskoro pasti, pa će onda sve to prestati“, kaže on. Brže-bolje, odgovorim mu: „Gojko, kako bilo da bilo, ja se ne vraćam“. „Pa dobro“, procijedi on kroz zube. „Čuj, ja imam neke poslove, moram da idem, a ti ostani ovde. Netko od mojih će ovamo navratiti, a ti, mama, reci da Milog povedu gore sa sobom“, dogovori se Gojko sa nama. Ode on. Čini mi se da se nije ni pozdravio. Sad je njegova mama dobila priliku da mi ispriča sve o Nogalu, što mi zadnji put nije stigla reći. „Pa onda kad si mi ti reklo da je onaj ustaša pobjeglo, ja sam prosto poludila. Nitko od našije nije javio da je pobjeglo, nego ti! Pa zamisli ti to? Moglo nas je sa svojih par ustaša doći poklat. Sve nas je vidio, lijepo upoznao. Moj pametni Gojko nas sve predstavio. O, Bože mi oprost“, prekrsti se ona, „psovala sam ga i proklinjala i krstila se cijeli dan. Ma, osjetila sam ja da ga nije trebalo dovoditi u kuću, kog će vraga tu, al’ eto. Bar da je poslušao Joška, da su krvnika ubili u šumi... Pričao Gojko da je ustaša, onako svezan, pao. Osklizno se na rosnu travu i nije se moglo dignuti. Ovaj moj mu pomože da se digne, a Joško mu veli: ‘Ma ostavi ga, i izvadi pištolj. Gojko mu je zaprijetio. Rekao mu je da se ne igra jer ustaša mora pred sud. Tako je u vražiji lonac stavio sve nas“. Nudila me jelom od ručka, al’ sam je zapitao da li ima kiselog mlijeka. Popio sam dvije šolje. Sunce je već nisko, a nitko ne nailazi. Bojim se da ću tu morati spavati. Na to, poslije svega, nikako ne bih pristao. „Eto, k vragu, prvi dan u partizanima, a ono kvrgavija sigurnost nego u Grubišnom. Pa zamisli da ja ovdje spavam, a grupa ustaša dođe preko šume da pokolje Šukiće, pa među njima nađu mene iz Grubišnjog! Ode i ja i one moje dvije kod kuće. Sve u svemu, nekako loš početak“, razmišljam. Eto i Milice sa kravama, a za njom ulazi neki omanji čovjek, partizan. Ima titovku, vojničku bluzu i pušku manliher. Pita ga strina, obraćajući mu se po imenu, je li gladan. Kaže da je jeo maloprije i da žuri. „Nema nikakve pošte. Gojko je bio prije par sati i reklo je da ovaj dečko ode s tobom na Polum“, dodade strina. „Onda ‘ajmo“, reče mi neznamac i krenu prema dvorišnim vratima. Milica je bila negdje u štali pa sam samo strini rekao „do viđenja“, a ona nas isprati i reče „sretno“. Ide on desnom stranom puta, ja lijevom i tako dođosmo

do puta za Jasnovaču. Tu skrenemo lijevo i nastavismo tim putem nekih sat vremena. Pada noć, već se lijepo smrklo kad skrenusmo desno, uzbrdo. Razgovarali smo malo, uglavnom o akciji u vezi sa žitom u kojoj je i on učestvovao. „Sad smo blizo. Ima još malo više od kilometar“, reče on. Pitam ja za tetu Mariju Smiljanića i njezinog sina Stevu. Čuo sam od Gojka da su tamo. „Da, da, tuj su oni. Možda je Stevo sad na straži. Njega stavljamo preko dana i predvečer, a po noći smo mi stariji. Sad će nas i stražar zaustaviti. Nemoj se uplašit“, upozori me. Tako je i bilo. U razgovor nam uskoro upade stražar: „Stoj, 'ko ide“!? „Ranko i jedan drug“, odgovori partizan. „Ranko naprijed, ostali stoj“, glasan je stražar. Ode Ranko, a onda me zovnu. Viču: „Ajde“. Pridem stražaru i pozdravim ga: „Zdravo druže“. „Zdravo“, odvrati on i mi nastavismo prema kući koja se nazirala u vedroj ljetnoj noći. Kad smo došli blizu, vidjeli smo kroz prozor da gori lampa. Zaobiđemo kuću sa lijeve strane i dođemo pred otvorena vrata. Nasred prostorije je poveći stol. Neka žena ga briše krpom. Primijetila nas je kad je Ranko prekoračio prag, pa se okrenu, a on joj reče: „Zdravo Marija“. Odmah sam je prepoznao i pođem da je poljubim. Zagrlila me pa me ljubi, u suzama radosnicama pita kako su mama i Jovanka. Kaže mi: „Sa' ć' ja zovnut' Stevu. Još nije leg'o, došo je sa straže pa je sad večer'o“. Dođe Stevo, potrčasm'o jedan prema drugom, zagrlismo se i poljubismo. „Oš sad ostat ovdje“, pita Stevo, a ja brže odgovorim: „Da, ne idem ja više natrag“. „A đe su mama i Jovanka“, pita teta Marija. „Ostale su kod kuće, ali i one su u velikom strahu. Ja više nisam mogao izdržati i, evo, došo sam 'vamo. Posl'o me Gojko“, kažem. „'Esi gladan“, pita me teta Marija. „Ma nisam, al' sam umoran“, odgovorim. „Ajte vi odmah spavati. Odmarajte jer Stevo ima stražu od šest. Ti Milane spavaj dok 'oćeš pa ćete skupa doručkovati. Evo ti vode pa operi noge“, donese ona lavor i peškir.

MIRAN SAN POSLIJE VIŠE OD 1.200 ZLOSLUTNIH NOĆI

Zaspao sam iznenada, nisam ništa razmišljao. Bila je to prva sigurna noć, noć bez zloslutnih neizvjesnosti, kakvih je bilo na stotine od početka 1941. godine. Dok sam ja oprao noge, Stevo je već zaspao. Ujutro je ustao i otišao, nisam ga ni čuo. U jednom momentu mi se učini kao da čujem kuckanje i struganje žlica, onako iza sna. Priberem se i shvatim gdje sam – valjda to ti partizani doručkuju. Ne znam da li je baš sad pametno da ustanem. Ili da to učinim kad oni odu? Ležim i šutim. Čujem neki odlaze, pozdravljaju se, žlice se ne čuju. Ustanem, obučem hlače, navlačim čarape i obujem se pa pođem van. Pozdravim tetu Mariju, a ona me uputi gdje je zahod. Kad sam

se vratio, ona mi reče da operem ruke u lavoru, a ona će mi politi da se umijem. Pometnula mi je ručnik na rame pa opet ode k stolu. Kad sam se obrisao, gledam kud ću sa ručnikom, a ona kaže: „Metni ga na vješalču“. Reče mi da malo sačekam – sad će doći Stevo sa straže pa da doručujemo skupa. Kaže mi da je noćas kasno došao Gojko. Još spava. „A kako je onaj ustaša što je utek'o ovim našima? 'E l' se kome osvetio“, pita me. „Nisam ništa čuo, ali znam da je odselio porodicu iz Gavranove kuće. Otiš'o u varoš Gableru. Nego, jučer ustaša Markota zakl'o Vimera i Takača iz gornjeg kraja. Takača sam vidio u Šegića bašči u lokvi krvi, a Emica kraj njega kleči i jauče“, pričam joj. Evo, stiže i Stevo. Odložio pušku u ćošak kraj sobnih vrata i sjeda za stol. „Evo, sad ću ja vama napraviti kajganu. Ima paprike, a ti Stevo idi uberi koji paradajz“, kaže teta Marija. Podijeli kajganu svakom u tanjur. Paprika i paradajz su na stolu. Primaknu nam sol i dodade dva noža. Počesmo jesti, a ona nam dobaci: „Je l' se sjećate kako dugo niste skupa jeli? Ne sjećam se više ni ja. Al' znate da ste obojica sisali i mene i snašu Evču. Kad je jedna u polju, ona druga daje sisu obadvojici. Tako je bilo čitava dva ljeta, u ljetnjim mjesecima. Sisali ste, a već ste prešli dvije godine. Boga mi, baš tako“, priča ona. „A je l' se sjećaš, Stevo, kako su nas u Jasenovcu razdvojili“, pitam Stevu. „A, joj, da. A ti opet poš'o na onu moju stranu, a ustaša se izder'o i poletio k tebi. Da, onda su nas djecu i starce, koji smo izdvojeni, vratili u vagone pa smo odvezeni u Sisak“, kaže Stevo, a teta Marija nastavlja: „O, Bože, kad se sjetim kako ti je mama plakala kad joj je Stevo u Sisku isprič'o da si ostao u Jasenovcu i kako si čijo prijeć' na njegovu stranu. A onda sa ostalom djecom oteše i meni Stevu i sve ih nekud otpremiše. A neka je vrag s njima, sad više ne mogu do nas. Samo da se i Jovanka i snaša nekako sklone dok to uporište ne padne. Idite vi sad. Malo prošetajte po bašči dok ja operem suđe. Stevo, nemojte ići daleko. Nikako van straže. Bolje uzmi ovu košarku pa pokupite i naberite jabuka. Nastojat ću, sad kad imamo gosta, da ispečem gibanicu sa jabukama“, kaže nam teta Marija. Odosmo mi nekako veseli. Jabuka je bilo na zemlji, a nešto i ubrasmo. Košarka skoro puna. Ja je pometnem na zemlju, a Stevo kaže da idemo potražiti pečenjaka. „Oni kukuruzi tamo su kasno sađeni pa ima pečenjaka. Uberi ti četiri-pet, a i ja ću tako, pa će biti za sve. Nemoj brati zrele, načni klip prije nego ubereš“, upozori me on. „Ma, znam ja, Stevo, šta je pečenjak. Budi bez brige“, kažem. Izad'osmo iz kukuruza, idemo prema jabukama. Bacim ja moje pečenjake na jabuke, uzmem košarku i krenemo. „Baš dobro da si doš'o. Sad ćemo biti skupa. Ovdje sam dobar uglavnom sa Gojkom i sa Nikolom, al' on rijetko navrati. Ove ostale ne poznám od ranije, a nekako su i prgavi. Kad se oni razidu ili kad spavaju između straža, uglavnom razgovaram sa mamom. Ja stražarim tri puta – ujutro od šest do osam, onda od dvanajst do dva, pa onda opet od šest do

osam. Gadno je to što ne smiješ sjediti, niti se na drvo naslanjati, nego stoj i, ono na kratko, šetaj. A između toga se i odmorim pa nekako ide. Dobro da ne moram po noći. Mami je teško. Cijeli dan je na nogama, a svima kuha i pere veš. Za velike rubne, posteljinu, dođe jedna druga žena“, priča mi Stevo. Tako stigismo odakle smo pošli. „Okomušajte pečenjake da ih stavim kuhati, pa gulite jabuke“, zapovijedi nam teta Marija, a na klupicu stavi dva noža. Gulimo jabuke, pomalo zarezujemo i jedemo iako nisu bogzna kakve. Završismo sa jabukama. Teta Marija veli Stevi da legnemo neđe u 'lad da ne bismo probudili one što stražare noću, a i da se Stevo odmori za stražu. Prostro on nekakvu krparu, pa pozva i mene da si donesemo slame pod glavu. Podmetnusmo slamu pod krparu i izvalimo se koliko smo dugački. „Ne znam kako će Gojko odlučit' s tobom. Ovi drugi vele da mene drže samo radi mame, jer im ona treba, a bila je i suradnik pa ima i ona neko pravo. Prije su nešto o tome raspravljali, al' im je svašta rekla, pa su, bo'me, zašutili. A onda, znaš, ni Gojko sam ne odlučuje – tu su Đorđe i Bukvić, a ovi drugi se ne pitaju. Pa dobro. Vide' ćemo kad dođe Gojko. Znam ja i Đorđa i Bukvića, al' sa Gojkom sam dobar“, kaže Stevo. „Pa šta misliš? Šta bi mogli sa mnom napraviti“, pitam. „Čuj, mogu te poslati neđe u jedinicu za kurira ili za borca, a mogu i nekoga od ovih poslati u jedinicu, a tebe ostaviti ovdje“, kaže mi. Ne znam da li smo i nešto drijemali, kad dođe jedan drug i zovne Stevu da ide u stražaru zbog toga što tamo mora biti sat prije straže. „Ti tu lezi ili otiđi do mame pa sačekaj ručak“, kaže mi Stevo. Ležim ja dalje i premećem po glavi ono što mi Stevo reče o mojim izgledima. Trgnem se na Gojkov glas: „Đe si Mili, jesi l' se odmorio?“ „Ma jesam. Noćas sam dobro spavao. Već dugo nisam tako mirno zaspao i spavao“, kažem mu. „A ja hodać skoro cijelu noć. Malo pred jutro sam odrijemao na sjedeć. Ti si vidio Takača, a ja sam dobio priču o tome Vimeru. Markota ga zakl'o u dvorištu. Čovjek se vratio sa kolima od vrh sela, taman ispregao konje, kad došo Markota pa ga pita gde je bio. Ovaj odgovori da je morao voziti mine i minobacače partizanima. 'E, sad ideš sa mnom da vidiš kako prođu oni koji rade za partizane“, kaže mu Markota. Naredi mu da se okrene, nekakvom špagom mu je zavezao ruke i odmah ga srušio na zemlju. Klekn'o na njega i zakl'o ga pred ženom i sestrom“, ispriča mi Gojko. „Pa njih sam ja vidio kad su išle u varoš kukajući i plaćući“, rekoh ja. „Kad je zakl'o Vimera, otišao je po Takača. Rekao mu da mora ići sa njim u ustaški logor. Naredio mu da se okrene i stavi ruke od'zada, pa ga je svezao. Njegovoj ženi i čeri je rekao da će mu se suditi jer je partizanski predsjednik. Eto, i on mu presudio bajonetom, kao što si vidio. 'Ajmo mi sad ručati, pa da ja odmorim“, pozva me Gojko. Za stolom smo samo nas dvojica. „Ručak će biti brzo“, kaže teta Marija i ponudi nas pečenjacima. Meni reče da jedan odnesem Stevi prije nego ide na stražu. U trku sam to obavio i vratio

se. Dodoše još trojica drugova, pa još dva. Gojko im reče da sam ja kurir iz uporišta, a domaćica svakome dade pun duboki tanjur čorbastog krumpira sa komadićima mesa. Kruha ima narezanog na stolu u hrpicama pa svako sebi uzima. Gojko pojeo svoje sledovanje i reče da ide odmoriti. Jedan od drugova pita ima li repete, pa mu domaćica nasu još pola tanjura. Drugi se oglasi da i njemu još naspe, a ona upita mene da li hoću još. „Ne mogu, teto. Jeo sam i kuruza. Baš sam sit“, odgovorim. Ustanem i idući iza stola rekoh da idem u 'ladovinu. Popravim ono uzglavlje od slame pod krparom i legnem. Dobro sam zaspao, a kad sam se probudio, vidim da Stevo spava pa ostanem ležati dok se nije probudio. Nemam sata, ne znam koliko je sati, ali sunce je dobro prevalilo prema zapadu. Evo tete Marije, a ja joj dajem znak prstom na ustima da Stevo spava. „Od' ti 'vamo“, reče ona tiho i zove me rukom. „Eno, ja sam umijesila gibanicu pa kad se Stevo probudi nakupite sitnih drva i donesite pred kuhinju. Donesite više da ostane i za ujutro“, reče ona i ode natrag. Ja ustanem i krenem prema drvljaniku gdje je bilo otpadaka, ali vidim u voćnjaku suhe grane. Dovučem dvije baš povelike i trgam komadiće za peć. Eto, radim nekakav koristan posao. U tome osjećanju odem po još jednu granu. Na kraju je bila velika hrpa i trebalo je to prenijeti do kuhinje. Nosim u naramcima. Kad sam se vraćao, vidim da Stevo sjedi na krpari. „Ajde na posao“, podviknem ja i on dođe na drvljanik. Naredasmo mi pravi red toga granja ispod streve, upravo je lijepo vidjeti. „Ma, znate šta, 'ajte vi toga još donesite. Može sutra i kiša, pa da imamo suhoga“, reče teta. Odem u kuhinju da se napijem vode i vidim kako ona razvija tijesto za gibanicu. Potrgasmo još po koju granu, kad Stevo reče da opet mora u stražaru.

OPET O NOGALU

Ode on, a evo Gojka. Nekako mi nazdravi i sjede na panj. Odnese mi već složen naramak pred kuhinju i brzo se vratim, uzbuđen i znatiželjan šta će mi reći. Sad imam nekakav osjećaj da ja sa njim više ne mogu onako razgovarati kao kad smo se sretali tamo u Barni. Sad ja ovisim o nekom njegovom rješenju koje će u potpunosti promijeniti moj život. Nije to više ono – dođem Šukićima, kažem šta imam, saslušam šta moram reći drugima i idem kući. Uvijek isto. Sad, međutim, očekujem nekakvu njegovu odluku, koju ću morati poštivati i po kojoj ću morati živjeti. Ali, šta je tu je. Ja njemu vjerujem, on će riješiti po mene najbolje, a glavno je da sam ja od jučer na sigurnom, van dohvata ustaša. Projuriše mi te misli kroz glavu prije nego sam sjeo na jarac za rezanje drva, nasuprot Gojka. „Pa dobro, reci mi šta pričaju o Nogalu“, zapita on. „Pa čude se kako su se dva partizana usudila

doći po emigranta u Stalovicu. Mi Srbi smo u strahu od odmazde, a on je porodicu odselio u 'žicu', kod Gablera“, pričam ja. „Evo, vidi, ovo je njegov pištolj, a imao je još karabin i nož. U jednoj fišeklji imao je i bombu“, kaže mi Gojko. „Ma dobro, sve je to u redu, ali kako vam je pobjeg'o“, raspitujem se. „Ma nije on pobjegao meni i Jošku. Ovdje smo mi njega, i to prije podne, predali dvojici drugova da ga tjeraju za Djakovac. Oni su tamo došli već uvečer. U toj kući nije bilo prikladne prostorije da ga zatvore, pa su ga lancem za poprezanje pauzine privezali i metnuli lokot. Dok su oni tamo večerali, čaća od domaćina je sjedio na dvorištu i pazio na ustašu. Poslije večere oni su navratili u Komandu područja i rekli koga su dotjerali, đe su ga ostavili, da je na sigurnom i da će ga stari čuvati. Rekli su im da ujutro odu po njega. Međutim, kad se starome pridrijemalo, on zaključi da ustaša ne može strgati lanac i da nema smisla da on tu ispred njega sa puškom drijema. Stari otišao leći, a kad je ujutro izašao na dvorište, vidi da je lanac oko podsjeka, a da ustaše nema – pobjegao! Odgovarat će sin od toga staroga jer je on uvjerio one u Okružnom da je čuvanje potpuno sigurno. Poslane su patrole na sve strane, a onda je iza podne došla vijest koju si ti donio u Barnu. Čića Mitar je na neosedlanom konju dojurio ovamo, a drugi jahač je produžio u Djakovac. Eto, desilo se. Sigurno je da ga nitko nije htio pustiti. Uskoro ćemo mi njega ponovo naći u 'žici'. Neće se izvući ako ostane u Grubišnom. To će po svojoj prilici biti uskoro“, reče Gojko.

GOJKO, SAMO ME NE VRAĆAJ NATRAG

„Nego, 'ajde da se sada mi dogovorimo kako ćemo s tobom. Znaš, ako ti ostaješ ovdje, mama i Jovanka su u smrtnoj opasnosti. One se ne mogu izgovarati da si ti potreban Milevi u Orlovcu. Oni mogu otići i tamo pa ustanoviti da te nema. Puno sam razmišljao o svemu tome i mislim, Mili, da je najbolje da se vratiš kući. Eto, ostani koji dan i kod mojih u Barni pa da se uvjeriš da ustaše više neće dirati žene i djecu“, kaže mi Gojko. „Gojko, da ti kažem, to ja ni jedno ni drugo neću. Ako sam u Barni, tamo je nesigurnije nego u Grubišnom otkako vam je Nogalo utekao. E, da vam nije utek'o, možda bi stvari bile drugačije, ali ovako... Ne znam. Da me uhvate u Barni, rek'o sam ti – odoh i ja, i njih dvije u Grubišnom. A u Grubišno... Gojko, to je takvo mjesto stradanja u koje se ja nikako ne mogu i neću vratiti. Ti znaš šta sam ja svašta preživio. Meni je strah u kostima. Svaki dan se taj strah povećava, dodaje, a nema više gdje da stane. Rasporedi me gdje možeš. Ja tebi vjerujem. Ili ovdje kod tebe, ili negdje za kurira u Okružnom, ili u jedinicu... Ja mogu da nosim pušku. Gojko, samo me natrag ne šalji. Ja ću radije tumarati po

šumi, spavati u šušnju, jesti šta se nađe i bit će mi bolje nego u Jasenovcu. A, i sam veliš, uporište treba pasti uskoro“, kažem odlučno.

„Ma, i past će. Eto, nisam ti neke stvari htio reći, al' sad nek ti bude. Čuj, velike se pripreme vrše za napad i na Grubišno i na Viroviticu i na Daruvar. Stalno se izviđaju položaji. Neke jedinice pomalo napadaju da vide kako bi to trebalo ići. Ozbiljno se puškara oko Daruvara. Evo, ja sam dva dana i jednu noć boravio u jednom štaglju sa domobranskim podoficirom ispred same 'žice'. Crtali smo bunkere, puškarnice, rovove, tranšeje između rovova... Stražu oko štaglja je organizirao i kontrolirao – domobranski oficir! Tako je napravljeno i na drugim pravcima. Kažem ti, velike pripreme su izvršene, planovi su gotovi i neće se dugo čekati. Svi oni u uporištu su u strahu. Imamo podatke da se međusobno svađaju. Neki neće da razgovaraju sa onima koji su činili zla. Diješe se na nekakve dobre i na one koji su svašta radili, zvjerstva činili. Već se dosta zna o tome tko su bili tamo odakle su došli oni koji su klali Srbe. Neke žene se svađaju sa muževima. Prigovaraju im kud su ih doveli sa djecom da stradaju. Veći je, Mili, strah kod njih nego kod tebe. Ti nekakvi, kao dobri, koji bi se usudili vraćati tamo odakle su došli, nemaju za to nikakvog izgleda. Kamo god mrdnu, vozom ili cestom, nabasaju na partizane. A ovdje, opet, sjede i čekaju nekakvu, što ti kažeš, neizvjesnu i zloslutnu sudbinu. Ne znaju da li im je bolje da to dođe što prije ili da ovako još potraje. Kako vidiš, gadno su se zabavili sami sa sobom. Strah kod njih povećavaju i sve gore vijesti sa ruskog fronta. Tamo Rusi ganjaju Rumune i Bugare koji su pred kapitulacijom. A sve to baš i nije tako daleko odavdje. Najvažnije je to da se oni svi boje Rusa k'o vrag tamjana.

Čuj, idem ja potražiti nešto za pojesti prije večere, jer moram na jedan sastanak. Dogovoreno je sa drugovima iz Podravine da se večeras nađemo, da čujem što se tamo događa. Ti se nekako zabavi do večere i dok Stevo ne dođe sa straže. I razmisli o ovome što sam ti rekao, pa ćemo još sutra porazgovarati. Ja ću vjerojatno malo duže spavati. Ovisi o tome kad ću se noćas vratiti“, kaže Gojko. Podiže se ja sa jarca, a ne znam kuda da krenem. Neću za njim jer ode u kuhinju. Stevo je na straži. Odlučim da krenem prema zahodu. Vratim se ponovo na drvljanik. Kupim ono krupnije triješće i komadiće drveta i bacam na hrpu. Kad sam to uglavnom završio, sjednem na jarac i čekam kad će Gojko napustiti kuhinju da odem po košarku. Uskoro izađe, mahne mi rukom i ode u onu drugu kuću gdje inače radi i spava. Stevo mi je ispričao da tamo, osim Gojka, rade i spavaju Đorđe Sekulić i Dušan Bukvić. Oni su ovih dana negdje dalje na terenu pa ne dolaze ni na spavanje. Odnio sam ono triješće u kuhinju i istresao ga pred šporet. Miriši gibanica pa ja to sa zadovoljstvom glasno kažem. „Da, da“, kaže teta Marija, „a sad će skoro i večera. Imamo prisiljeno zelje i za svakoga jaje na oko. Šta ti kaže

Gojko? Kako misli sa tobom“? „Ma, joj, ne sviđa mi se kako misli. Predlaže i misli da je najbolje da se vratim kući radi mame i Jovanke. Rekao sam mu da se neću tamo vraćati dok uporište ne padne. Pa makar tumarao po šumi, a šušnjom se pokrivao. Ja mogu nositi pušku i neka me šalje gdje misli da mogu biti koristan“, govorim joj svoju muku. „Ja te potpuno razumijem. Stevo i ja smo bili u istom položaju dok nismo ’vamo došli. Gojko na sve to drugačije gleda. On nije živio u tim uvjetima. Istina je da je preživio veliki strah kad su ono u’vatali njega i pokojnog Milu Bubića. Ono kad je Gojko uspio uteći, a Milu ubiše u bijegu. Al’ eto, to je bilo prije dvije godine i od tada on živi na slobodi. Ne može mu nitko ništa. Al’ sad se, Boga mi, jako boji za ćaću i mater i sve Šukiće. Boji se otkako im je onaj ustaša emigrant pobjegao. Ovdje smo na slobodi i u miru, to nam je jako važno, al’ ni ovo nije nekakav život. Meni je teško, stalno sam na nogama, nikakve pomoći nema. Osim pranja veša, sve moram sama. A i Stevi nije lako – tri puta na stražu po dva sata. Pogotovo je gadno zimi. Dobro, onda skrate vrijeme i posuđuju jedni drugima kapute i cipele. Pa onda kiša... Sušenje tog jedinog odijela... Nema rezerve i presvlake. Jedino što nas u svemu tješi su priče da će uporište uskoro pasti... Kad bi Bog dao da bude istina ono što nam Gojko priča. Tada bi najbolje bilo da slobodu dočekate sve troje kod kuće. Al’ ajd’ znaj Bože“, zabrinuto kaže teta Marija. Počeše da dolaze drugovi na večeru. Sjedaju za stol, a teta postavlja tanjure i onda lonac sa šefljom. Kruh je stavila u dvije hrpice. Sad ide oko stola i svakome na zelje daje pečeno jaje na oko. „Teto, ja ću vani sačekat’ Stevu pa ću s njim večerati“, to sam rekao pošto sam se sjetio da nije pristojno gledati u tuđi tanjur. Prošetam pod stabla jabuka, gledam plodove, a po glavi mi se vrzmaju priče tete Marije. Za mene je ovdje sve najbolje, a ona, eto, baš i nije zadovoljna. Pa iz svega što mi je ispričao i Stevo, ispada da baš ni on nije zadovoljan. Vidim da izlaze sa večere, a Steve još nema. U onu drugu kuću ode neki čovjek. Na njemu torbica, opasač i pištolj. Začas se vrati i naperi prema kuhinji. Ide raspasan, bez torbice i pištolja. Prepoznam Đorđa i krenem prema njemu skoro trčeći. Pozdravim ga, a on, kao i uvijek, odgovori: „Zdravo drugar“! Rukujemo se. Pita me šta ima novo. „Ma ima svašta, a ja sam došao u partizane“, odgovorim. On se malo zabezeknu u mene, pa me pozva da mu polijevam vodom dok pere ruke. „Pa kako si to odlučio da ideš u partizane? A šta je sa mamom i Jovankom“, pita. „One su ostale, a ja tamo više ne mogu biti, ne mogu više durati“, odlučno odgovorim. „U, Boga mu, tako neće valjati. Koliko dana si ovde“, opet pita. „Dva. Sad treći“, kažem. „Pa nji’ će banda pohapsit’ čim saznaju da te nema“, zabrinuto reče Đorđe. Oprao je ruke i ide prema kuhinji, a ja sa njim. Pozdravi se sa domaćicom i dvojicom drugova koji su još večerali i sjede za stol. „Sjedi drugar. Jesi li ti večer’o“, upita me. „Nisam, ja čekam Stevu“, kažem. „’Esi bio

sa Gojkom“, pita me. „Jesam. Puno toga smo pretresli. Rekao mi je da razmislim o onome što mi je rekao“, odgovorim. „A šta ti je rekao“, opet me ispituje Đorđe. „Ma, puno toga. Veli i da bih se trebao vratiti kući, a ja neću“, uporno ponavljam. U kuhinju ulazi jedan drug, stariji čovjek, i Stevo. Oni su ista smjena jer postoje dva stražarska mjesta. „Pa je l’ ti rek’o kako bi drukčije mogao to riješiti“, nastavlja Đorđe ispitivanje. „Ma, nije. Samo je rekao da razmislim o svemu što mi je rekao“, kažem mu. „Pa dobro. Vidim da Gojka večeras nema. Sutra ću i ja biti ovdje, a možda naiđe i Dušan“, zaključuje on. Pošto je brzo pojeo i pohvalio gibanicu, veli da ide odmarati jer su mu od hodanja cipele prirasle za noge. Ode i onaj čovjek pa ostadosmo sami teta, Stevo i ja. Sad smo nas dvojica dobili još po jedan komad gibanice. „Onda, šta ti je Gojko obećao, šta će sa tobom“, zabrinuto me pitaju. „Ma, nije ništa obećao. Svašta mi je lijepo ispričao, a misli da bi bilo najbolje da se vratim kući. Veli da je to najsigurnije za sve nas. Kao, ustaše nas neće dirati jer se sada oni boje za svoju djecu i žene. Ma, možda je to i istina, ali, razumite vi mene, ja više neću da budem njima na raspolaganju – da me mogu u’vatiti za vrat kad oće. Eto, to ja više neću“, jađam se. „Ma dobro. Eto, sad je doš’o i Đorđe. On je mekši i od Dušana i od Gojka, pa ćemo vidjeti sutra. ‘Ajte vi sad operite noge pa ležite spavat“, kaže teta Marija. U sobi netko hrče, čuje se i na dvorište. Stevo je brzo zaspao, povremeno i on krklja, a meni san ne dolazi. Rekao mi je da o svemu razmislim pa premećem po glavi sve što sam čuo, bez nekog reda. Ali, otkud god počnem, vratim se na pitanje povratka. To je, kako je rekao, za Gojka najpametnije ili najbolje! Tako ja vrtim sva ta saznanja koja sam čuo i od Gojka i od tete Marije i od Steve. A, kako reče Đorđe, sutra će biti svi na okupu pa će nešto riješiti. Opet je u centru povratak. Može sve, ali povratak ne dolazi u obzir. Ja hoću da budem slobodan, ja sam već sada slobodan! Ne želim više doći nemoćan na dohvat ruke krvnika, koji su mojoj porodici i rodbini, a, bogami, i meni nanijeli toliko zla, smrti, torture, mučenja, ponižavanja i straha. Jednostavno, više si ne dozvoljavam da budem na dohvat ruke dželata i da ovisim od njegove milosti. Ja već jesam ovdje slobodan i želim ostati slobodan. U stanju sam i želim braniti tu slobodu. Ne dam na se, ne dozvoljavam dželatu niti da priđe. Ja sam mu ravnopravan, ravnopravan poslije svega što sam podnio! Neka mi nigdje i nikako ne prilazi. Spreman sam da ubijem! Da li ću živjeti ili život izgubiti – o tome u buduće odlučujem ja. Branim slobodu i svoj život. Imam krvavo životno iskustvo, sabijeno u posljednje tri godine. Dobro znam, iskusio sam na sebi, da bez slobode nema života. Ne idem natrag, zaključio sam prije nego što sam zaspao. Zaspao još jednu večer u slobodi, zaspao bez uobičajenih zlih slutnji u više od hiljadu i stotinu pedeset minulih noći. Osjetio sam kad je Stevu netko probudio da ide na stražu. Nisam se javljao radi drugih koji su spavali.

Još sam lijepo odspavao. Već su svi otišli, a da ih nisam čuo. Koje li ljepote u slobodi. Kod kuće kad mačka skoči na tavanu za mišom, svi se prenemo, probudimo se i dalje osluškujemo. Više se san ne vraća. Kakva je to promjena... Opijen sam slobodom i svojom mirnoćom. Ne prolaze ustaše, ne prolaze neke zle komšije, nema kolone u „žicu“ i iz „žice“ onih što su srpske kuće dobili zato što su Srbe klali tamo odakle su došli, a i nas izmasakrirali krajem septembra i početkom oktobra 1942. godine. Nema osvetničke familije sa krvavom prošlošću koja je kao nagradu za nedjela dobila kuću moga djeda Mile. Ne moram da ih gledam iz časa u čas. Kod njih je često i ustaša Slavko Markota, Šimin muž, zet Lucin, a sin Mirka Markote. Riješio sam se ova dva dana više desetaka utisaka, viđenja i svakakvih dojmova koji su potencirali stalni strah i izazivali nove strahove. Kakvo zadovoljstvo i rasterećenje! U tim razmišljanjima sam ustao i obukao se. Odem do bunara i nekako si sam polijevam vodu iz limče, pa onako mokrog lica i ruku krenem prema kuhinji. Zamolim tetu da mi dađe peškir. Ostavim ga na vješalicu i sjednem za stol. Pitam je hoće li Stevo uskoro sa straže. „Ma, neće dugo, a ti pojedj gibanice. Ostavila sam vam svakome po komadić“, kaže teta. Netko nazdravi sa „dobar dan“. Vidim na vratima čovjeka, seljaka, loše obučenog. Na ramenu nosi korito koje pridržava rukom. Nas dvoje mu odzdravismo i on uđe u kuhinju. Ono korito pometnu na klupicu kraj stola. „Ma, eto, ja jutros zakl'o nekakvo nazime, povel'ko je, pa sam donio i vama. Nestalo nam je masti, a i sa kokošima ovog ljeta stojimo loše, pa me žena nagovori da zakoljem svinjče. Nešto će zalit' u mast da ga sačuva od vrućine, a nešto će ispeć' pa će biti za više dana. Marija, molim te, isprazni mi korito, a ja ću donijet' i masti kad otopim slaninu“, kaže seljak. „Ma dobro. Puno ti fala i na ovome. Samo sačekaj da operem korito“, kaže mu teta. „Ne treba, ne treba“, užurbano reče seljak pa uze korito, baci u njega onaj stolnjak, reče „zbogom“ i ode. „Baš lijepo. Vidiš koliko je mesa donio“, iznese ona iz sobe vanglu sa mesom. „Samo da Stevo dođe, da ja vama postavim doručak pa ću ja odmah pristaviti ručak sa ovim svježim mesom. Vi dvojica ćete priredit' krupnijih drva pa ću ostalo ispeći, a malo ću ostavit na 'ladno, pod krevet, da imamo i sutra friškoga za ručak“, reče ona. Pojeo sam ja onu gibanicu, al' sve se zgledam. Ne znam šta je za doručak, a miriši mi prženi luk. Znatiželju o doručku prekinu Đorđe sa glasnim: „Dobro jutro, jeste li vrijedni“. Odzdravimo mu na isti način i on sjede na klupicu kraj mene. „Đorđe, za doručak su bijeli žganci sa prelivom od masti i skorupa, sa preprženim lukom“, kaže mu teta pa tako zadovolji i moju znatiželju. „Ma dobro, daj šta ima. Baš sam ogladnio. Jučer mi se od umora nije ništa račilo“, kaže Đorđe. Ja sav sretan šutim i čekam da se počne jesti. Donese teta poveliku raljku, a u njoj skoro do polovice žganci. Prije nego ju je pometnula na stol malo ju je izvagala i

natresla da se preliv svuda rasporedi. Nagrabi Đorđe skoro uvr' duboki tanijer, a ja isto tako. „Oh, dobri su“, hvalim ja k'o da se opravdam što sam toliko natrp'o. „Marija, baš su pravi“, dodade Đorđe. „Gojko još spava. Ne znam kad se vratio, nisam osjetio kad je došao“, nastavi. „Došo je neđe iza dva. Čula sam ja kad ga je stražar ustavio. Ja nji' poznam sve po glasu, kad viknu 'stož', a ovaj ima stražu od dva do četiri“, kaže teta Marija. „Pa dobro, kako se osjećaš ovdje među partizanima? Čim si došao ovamo, na našu stranu, i ti si partizan“, obrati mi se Đorđe. „Ma dobro, jako dobro Đorđe. U ova dva dana slobode ja sam se preporodio, svega zla i strahova sam se oslobodio“, spremno odgovorim. Evo i Steve. Pozdravi nas i sjeda za stol. Odmah se laća žlice i natrpa žganaca, ništa manje od mene. Đorđe još navadi. „Ajde i ti“, veli meni. „Ne mogu“, odgovaram ja, ali ne iz pristojnosti nego sam se baš nakrkao, a i masni su. Ode on u onu drugu kuću. Kaže da ima puno posla, pisanja. Sad teta daje Stevi i gibanicu. „Milan je svoju pojeo. Ostavila sam vam od sinoć“, kaže. Nedugo otako je Stevo u slast pojeo gibanicu, još nije ni krpu odložio brišući ruke, u kuhinju uđe Gojko. „Dobro jutro svima“, reče on nekako raspoložen. „Jeste li obavili taj posao. Reče mi Đorđe šta je za doručak pa ja požurio da ne pobjegnem žganci. Mili je novi pa ne znam kako on jede“, našali se on uz smijeh. „Ostavila sam ja za tebe, bez brige ti budi“, reče mu teta. „Ma šalim se ja na račun našeg gosta. On je naš gost dok ga ne primimo ili dok ga negdje ne smjestimo“, kaže Gojko. Završi on sa žgancima i kaže da ima dobrih vijesti iz Virovitice i Podravine. Vimerova rodbina, Virovitičani, došli pred domobransku kasarnu i tražili da ih primi glavni komandant. Skupilo se još njihovih prijatelja i drugog svijeta kad su čuli o čemu se radi. Primio ih je i obećao da više nitko u Virovitici ne smije dirati civile, žene i djecu. „Drugovi mi kažu da je izdao naredbu da nitko u noći ne smije samostalno izlaziti van 'žice', a unutar 'žice' nitko osim ovlaštenih žandara ne smije ulaziti u kuće i stanove. Kažu da je takva naredba napisana i u Grubišnom i da je Markotu domobranska komanda zatvorila u zahod gdje je bio cijeli dan. To sve potvrđuje ono što smo i iz Grubišnog saznali. Sad se svi oni boje za svoje glave, ali i za svoju djecu i žene. Dobro, mi žene i djecu ne diramo, ali dobro je da se oni tako boje. Pa vidite, eto sad je taj gad zaklao jednog Mađara i jednog Hrvata, ali naše žene i djecu ne diraju. To je taj njihov strah koji štiti naše“, priča Gojko. Osjetim ja da on to mene obrađuje, ohrabruje... Kao, nema više ništa od klanja. Priča on još ponešto, ali ja imam svoje... Konačno kažem: „Gojko, jebe se meni za njihov strah, nek' se boje, nek' idu u pičku materinu, ali ja imam svoj strah Gojko. Moj strah je posljedica krvavog iskustva sa njima u posljednje tri godine“. „Dobro, dobro, idem ja neke stvari srediti pa da kurir ide u Barnu, a odanle da se obavijeste drugovi u Grubišnom. Mog'o bi to i Mili odnijeti direktno u Grubišno, al' vidim da

mu se nekako ne ide“, reče. „Ma ne ide se meni, Gojko, nikako“, dobacim ja, a on ode. „Ajte vi priređujte drva. Nasijecite krupnija, ima tamo i grabovine“, kaže teta Marija Stevi i meni. Odosmo Stevo i ja na drvlanik. Nađosmo tu nekakvu sikiru sa otrcanom držalicom pri sječivu. On drži onaj grabovi prigl, to mu je lakše, a ja siječem. Kad je bilo za dva naramka, odložim sikiru pa odnesemo sve u kuhinju. Teta nas pohvali i pokaza nam meso u pekaču premazano sa masti. „Sad ću ovo metnuti u rernu, a ima još za dva puta. Onda ću pristaviti ručak sa dosta mesa“, nekako nas hrabri. Kad smo donijeli još dva naramka, meso je već mirisalo, peče se... Sjedimo na drvlaniku. Stevo utrese nekoliko jabuka pritkom i pruži dvije meni. „Nekako mi se čini da Gojku nije pravo što nećeš da ga poslušáš da se vratiš“, poče priču Stevo. „Ma, i ja to osjećam cijelo vrijeme i uvijek kad razgovaramo. Ali, Stevo, recite vi svi što ste ovdje, recite mi što hoćete, ali ja se bojim, ja nemam hrabrosti da se tamo vratim“, ostajem ja pri svome. Pojeli smo jabuke. Stevo mi predloži da legnemo u naš brlog, pa zajedno protresemo i prostremo krparu. „Ma, moram uvijek malo odležat, jer vražije je dva sata stajati na ono par koraka“, jada se Stevo. On je brzo zaspao, a ja tjeram svoje brige. Ipak me prevari san. Osjetio sam kad su Stevu budili da ide u stražaru. Negdje je jedanaest ili više sati. Nisam više zaspao. Opet, tko zna po koji put, naviru iste misli i uvijek isti kraj – ne idem natrag. Ležim, pomalo mi je dosadno, pa odlučim da sam odem presijecati drva. Sad vidim koliko je sikira tupa jer siječem jednom rukom, a drugom držim ovaj podugačak prigl, suvarak. Kad sam nasjekao za dobar naramak, odnesem ih i poslažem uza zid. „Baš dobro da si još nasjekó. Evo, malo prije sam met’la drugi pekač u rernu. Ono prvo sam met’la ’ladit. Bit će za večeru, za ručak ima dosta kuhanoga. Ručak će biti malo ranije jer Đorđe mora na put. Bogami, oni se puno nađaju, i dan i noć. Eto, Dušana nema već treći dan. Čim jedan dođe sa jedne strane, već drugi ide na drugu. Nekad ih nema ni jednoga, tu je samo komandir straže. Nekako nam je ljepše kad je bar jedan od njih ovdje. Kad ih nema, i komandir je nemiran, stalno obilazi straže i kruži okoó“, govori mi teta. „Al’ lijepo miriši cijela kuhinja“, oglasim se ja. „Ti isto ručaj sa prvom partijom. Nemoj čekat’ Stevu. Bolje ćeš večerat“, savjetuje mi teta. „Dobro, dobro, idem ja još po drva“, kažem. Odem pa isiječem dva pruta i složim za naramak. Pošto sam složio drva, krenem u šetnju prema onoj kući gdje rade i spavaju Gojko i Đorđe. Produžim još malo nizbrdo i vidim da je Stevo na straži. Znači, prošlo je podne. Kad sam se okrenuo da idem natrag, vidim da Đorđe ode u kuhinju. Idem polako ne bi li još neki od drugova otišao za njim prije mene. Još sam se tu malo muvao, kad odoše njih trojica. Sjednem nasuprot Đorđu i zaželim svima dobar tek. Oni se zahvališe, a Đorđe, kao za sebe, ali da svi čujemo, kaže: „Eto, kad je moj drugar ovdje, sad ću ja iz Barne i do Grubišnóg“. Pošto su svi nagraibili

u svoje tanižere, i ja se uhvatim šeflje i ngrabim toga gustog kuhanja od povrća i tijesta sa puno mesa. Dobro jelo, baš fino. Nije mi pravo ono što reče Đorđe, ali šutim. „A šta misliš, drugar, da krenemo zajedno“, pita me on. „E, Đorđe, do Barne može, ali onda ja natrag, a ti dalje kako 'oćeš“, odlučno odgovorim. „E, a ja baš mislio da ti nastaviš za Grubišno, a ja za Grđevac“, uporan je. Jedem ja dalje, nekako teško gutam, prisjelo mi, ali šutim. Na kraju on pohvali ručak i reče: „Pozdrav svima, doviđenja“, a u prolazu se nasloni rukom na moje rame. 'Ajde, to me nekako malo utješi jer su zalogaji već teško prolazili. Sad sam opet opterećen razmišljanjem. Valjda je osjetio da mi nije pravo, pa se tim gestom ispravio. A opet, čeprka me misao, možda su se on i Gojko dogovorili da me pokušaju nekako udobrovoljiti i vratiti, a ovo je, kao, prilika, da idemo skupa. Sve mi se čini da ne znaju šta da učine sa mnom. Kao da nemaju rješenja, a nemaju duše da me protiv moje volje vrate ustašama. Dižu se drugovi iza stola, pa idem i ja van. „Prinesi, Milane, drva 'vamo pred peć“, reče teta Marija. Prinesem ja dobar naramak i uputim se k drvljaniku da još malo nasiječem. Tek sam počeo sjeći kad dođe jedan od stražara sa kojim sam maloprije ručao i kaže da me zove Gojko. Ostavim sikiru i odem za njim prema onoj drugoj kući. On mi pokaza rukom da idem unutra i produži prema stražari.

POVRATAK U PAKAO

Pokucam. Čujem Gojkov glas i otvorim vrata. Za stolom sjedi Gojko i moja mama!? Stanem kao ukopan i gledam, a ona pođe prema meni, prigrlj me i poče me ljubiti. Kad sam došao sebi, pitam: „De je Jovanka“. „Kod kuće je. Ja sam došla po tebe“, odgovori ona. „Sjedite, teta Evica. Sjedi i ti, Mili, tu na krevet. Evo, da čuješ kakve vijesti je donijela tvoja mama. 'Ajte, teto, počnite nekako ispočetka“, reče Gojko. „Pa, za ova dva, tri dana puno toga sam čula i svakako sam to slagala i prevrtala dok nisam odlučila da idem po tebe. Gore su, Takačima i Vimerovima, išli domobranski oficiri i neki ustaše, da ih nekako umire, utješe. Najprije su išli kod Takača, pa ih je Emica uz plač i jauke proklela i išćerala iz dvorišta. 'Ubijte najprije Markotu, onda mi dođite izraziti saučešće, vikala je na glas. Kod Vimera ista stvar, sestra i žena viču plačući: 'Zakoljite i nas! Ne možemo vas gledati! Idite odavle! Onda su otišle u kuću zalupivši vratima. Sve je to kod Tregnerovih ispričala Marila Kiselova, žena Vence Kiselovog, koja ja slušala. A jučer, ja podojila krave, a Luca dođe plotu pa kaže: 'Eto, jesi l' čula, sestro moja, šta se sve ovo događa. 'Ma, jesam, Luce moja, zlo je veliko. Milan mi se uplašio i otišao u Orlovac kod moje Mileve. Sad 'oće da ide i Jovanka, žao joj Emice, kažem, a ona će

meni: 'Ništa se ti ne boj, sestro moja, tebe i tvoju dicu ne smije nitko dirati. Rekla san zetu Slavku: 'Svima reci da moje komšinice i dicu ne diraju. Ja neman muža i 'oću sačuvat' moju dicu, a i tvog sina, mog unuka. Ti si u 'žici', a mi smo ovdekan, na milost i nemilost svima, ka' i one'. Eto, Evice, sestro moja, tako san mu rekla, mi moramo čuvati jedni druge. Neka Jovanka ne ide nikuda, a i Milan neka se vrati pa da je sa Zvonkom, oni se volu i obojica su dobri kolege i sa Živkom. Onda da ti kažem, sestro moja, a molin te ne govori nikome, Mirka-Koljača Markotu domobrani su svezali, zatvorili ga u klozet i cili dan ga nisu otvarali, ni vode mu dali. Kad je Slavko, sin Markotin, čuja i sazna di mu je otac, svadija se sa domobranima i onda su Mirka premistili u zatvor i sudit će mu. Slavko se jako naljutija na glavne domobrane. A šta in može kad su oni glavni? Anka Tregnerova veli mi neki dan da su dolazili neki ljudi iz Njemačkog saveza da ih zovu neka se sele u Njemačku dok se rat ne završi. Rekli su da im je tamo sigurnije", priča mama događaje. „Eto, vidite dokle ih je strah dotjerao“, umiješa se Gojko. Kaže da su ponovo zvali i Maru Golštajnovu, Jerinu familiju i sve Ringlove, a da nitko neće da ide. Veli ona: „Ako me misle ubiti partizani ili Rusi, neka me ubiju kod kuće“. „Velim vam ja, vide oni u kakvom su velikom sosu, a izlaza nema“, dodade Gojko pa se obrati meni, „Ja ti savjetujem, Mili, da se vratiš, pa da i sa strahom još ovo malo izdržiš. Tako će i mama i Jovanka ostati žive u svojoj kući. Dosta su vas opljačkali jedanput, pa da to ne naprave opet. Oni su zabavljeni sa sobom. U velikom su strahu i samo razmišljaju kako bi im dobro došlo da im vi kažete koju riječ spasa pred partizanima ili, kako kažu, Rusima. I da vam još nešto kažem – mi imamo dobre veze u vrhu domobranske komande, pa da se bilo šta nepovoljno sprema, obavijest se brzo prenosi i mi im vrlo brzo kvarimo posao. Sa svih strana pošalje se grupa drugova da oštro pripuca u blizini 'žice' i oni neće ni mrdnuti van bunkera, ustaše pogotovo.

Mili, ja mislim da smo se nas troje dogovorili. Mama i ja te razumijemo i znaš da te volimo. Mi smo danas jaki, oni znadu da je pobjeda naša. To će doći brzo. Teto Evica, ako ste gladni, idemo u kuhinju da nešto pojedete, pa da krenete da vas ne u'vati mrak“. „Ma, nisam gladna, ali da vidim Mariju“, reče mama. Uđosmo sve troje u kuhinju. Teta Marija postavila tanjur, a mama odlučno odbi jelo i zatraži lim'cu vode. Popijem i ja jednu. Za to vrijeme teta Marija dade mami nekakav smotak u salveti, culce. „Ponesi“, veli, „za put“. Poljubiše se Stevina i moja majka sa suzama u očima, poljubiše se mama i Gojko, a onda dođoh na red ja. Poljubi me najprije teta Marija, a onda Gojko: „Budi junak k'o do sada i brzo ćemo se vidjeti u oslobođenom Grubišnom“. Zagrlio me i poljubio, pa udario desnom rukom po ramenu. Izlazimo iz kuhinje, naperismo stazom nizbrdo, okrećemo se i mašemo rukama. Staza je tvrda, ravno utabana, vidi se da je tu promet slab. Puzava trava, koliko

zelena toliko i žuta, prelazi stazu sa obje strane. Lijevo i desno je zapuštena oranica, obrasla uglavnom visokom travom, starežina. Stevo se zadržao nešto duže oko straže, pa kad nas je vidio, pritrča k stazi. Najprije ga mama poljubi, a onda on priđe meni. Zagrlismo se i za to vrijeme naidoše suze. Plače Stevo sa puškom, ja bez nje. Pružio mi je ruku sa svojom izobličenom šakom koju pamtim od djetinjstva. Još mu mahnem uzdignutom rukom, on mi jednako uzvraća. Požurim za mamom koja je polako odmicala. Ulazimo stazom u kukuruze sa obje strane. Strmina staze je sve veća i vodi nas tako do livade koju naziremo. Nepokošena trava nadvija se nad stazu i postaje sve veća što se više približavamo kanalu. Nagnula se trava sa obje strane, naprosto se ispreplela. Kad sam tuda prolazio sa onim Rankom, nisam to niti primijetio. Tada sam hitao u slobodu, a sada... I tada mi nekako dođe u pamet da se zapitam šta se to tako brzo i odjednom sa mnom dogodilo? Ma, kako su to oni mene tako za čas smuvali? Jesu li me smuvali ili sam ja povjerovao u neku veliku snagu naše strane? Nije to meni jasno, ali, eto, oni mene izvedoše na ovu stazu koja vodi natrag, tko zna u šta. Pa kako to, poslije tolikog moga otpora i odbijanja da se vratim, oni mene gurnuše natrag, a da me nisu ni pitali hoću li ja ići natrag ili neću. Ne znam, mislim da im to neću nikako oprostiti. Onda mi opet naiđe ono urođeno, od ranog djetinjstva nametano – stariji se moraju slušati i to je to. Pa, na kraju, ja ne znam koga bih, osim njih dvoje, i mogao poslušati u ovako velikoj odluci. Nema drugih, boljih i dražih od njih. Onda neka bude kako će biti. Idemo uz kanal u sjeni visokog i zelenog šiblja koje daje lijepu hladovinu zajedno sa visokim, krošnjastim i debelim jošićima. Poslije nekog vremena prelazimo na desnu obalu kanala. Prelaz je napravljen od četiri polovice rascijepljenog komada drveta koji su dobro uglavljeni u zemlju sa obje brine kanala. Sad tu puca pogled na Jasnovaču. Kuće su, idući odavdje, na desnoj, a krušne peći na lijevoj strani. Dvorišta su nekako nejasna jer je visoka trava sakrila plotove koji su najčešće pleteni i u pravilu niži od onih sa šketetama. Sad se mama prvi put oglasi: „Mimo kuće ćemo brže ići. Ako nas tko sretne ili počne razgovor, ja govorim, ti šuti. Reci 'dobar dan' i gotovo. Kad uđemo u šumu, razgovora nema. Čim prijeđemo put Velika Barna–Mala Barna, pojest ćemo ovo što je Marija spakovala, ostatak baciti pa ću u salvetu ubрати par kuruza kad dođemo na našu krčevinu. Od Subotove krčevine ići ćemo lijevom porebrom od Bastašića puta preko Vranješove mekote pa u Šelovića šib. Iz šiba ulazimo u duboki put i odma' iz njega u naše kuruze“.

KUKURUZI SU ALIBI

„Tu ćemo otkinuti nekoliko klipova i svezati ih u salvetu, napraviti culo. Od tada imamo izgovor da smo išli obilaziti kuruze. Dalje preko livade Grabara, pa pokraj Šimunovića kuće“, kaže mi mama. Jasnovačka dvorišta i kuće su uglavnom prazni. Neki Srbi su otjerani u Srbiju pa su tu naseljene ustaške porodice. Veći dio je u oktobru 1942. godine poubijan i poklan, a ostatak otjeran u logore Jasenovac i Sisak, odakle se gotovo nitko nije vratio. Ustaške porodice su poslije oktobarskog masakra Srba i povratka partizana pobjegle u Grubišno Polje ili Viroviticu. Jedino je dvorište Stojana Mikelića uređeno, vidi se i nekoliko kokoši. Ima lijepo složeno đubre, a u kanaliću od đubreta ima đubre. To govori da nešto ima i u štali. Prolazimo brzo i bez komentara. Nitko nas nije vidio. Kad smo izašli iz sela i prešli preko pomenutog puta, sjeli smo na uzvišenu stranu staze da pojedemo onu miloštu iz cula. Bilo je par lijepih komadića pečene prasetine i dvije povelike šnite kruha. Kad smo pojeli, mama sveže salvetu oko pasa pa preko nje spusti bluzu i reče: „Ajmo“. Kad smo starim putem i kroz visoku travu izašli iz šume, naše kretanje je bilo zaštićeno od mogućih pogleda i konfiguracijom zemljišta i pokrivenošću kukuruzima, živicama i dugačkim Šelovića šibom. Laknulo nam je kad smo konačno u svojim kukuruzima otkinuli šest klipova. Imali smo alibi. Sad smo bili sigurniji. Da nas bilo tko sretne, imamo nesumnjiv izgovor. Ako hoće, neka idu i vidjeti gdje su ubrani. Dubokim putom silazimo u livadu, vidimo krave dolje desno, na Amidžića livadama. Djeca trčkaraju, izgleda da se krmačaju, pa ih ništa drugo ne zanima. Uostalom, i da nas vide, daleko su da bi mogli započeti bilo kakav razgovor. Dotad zaklonjena kravama, odjednom se pomoli Evka, starija žena koja tuda prolazi predvečer i nešto kasnije ujutro. Ona ima u Orašini, zarasloj uvali sa izvorom vode koji pravi kanalić u kome ima vode cijele godine, komad zemlje koji godinama obrađuje. Ona uređuje taj izvor i po povratku kući uvijek ponese vode u nekoj metalnoj, šarenoj posudi – štuci. Mi djeca često bi trčali prema njoj i tražili da nam dade piti vode. Bilo nam je zadovoljstvo dudati vodu iz te posude koja je imala jedan bočni produžetak, kakav imaju čajnici. Nekad bi joj popili gotovo svu vodu, a ona je samo čekala da joj vratimo posudu. Nikad nas nije požurivala da pijemo brže niti nam je govorila da pijemo manje. Tada nismo mislili na to da ona, sirotica, nema bunara kod svoje kućice-kolibe. Njezina kućica-slobodica, u kojoj je sama stanovala, bila je prva kad se dolazi od šume. Iza nje je bila nešto bolja kućica od njene u kojoj su stanovali Slovenci Klajdrmanovi, jedna baka i njeni, već postariji kćerka i sin. Dalje su bile kolibe Cigana, a onda se oko pola kilometra protezao prazan prostor do prvih kuća Stalovice. Normalno smo prehodali livadu u čijem kanalu nije bilo vode zbog

suše. Penjemo se uz Grabar. Tu se nastavlja naša zemlja, preko livade sve od krčevine. Naše je sa desne strane, dedovo sa lijeve, zatim Janjića parcela, pa je onda, sa obje strane poljskog puta kojim idemo, do kraja naše. Put izvodi na Bartlov sokak, a Bartl je međaš sa cintorom crkve Svetog Đurđa. Skrećemo lijevo, stazom koja ide međom između Amidžića i Vranješove mekote pa završava na putu Stalovica–Grubišno, kod kuće Šimunovića. Pređemo taj put i dolazimo pod dedovu mekotu. Tu je zapušteni put koji ide prema dedovom i Šelovića vinogradu. Sa lijeve strane je mala, lijepo okrečena kuća tete Slave u kojoj sa njom živi njezin sin Zdravko Ferenčaba, ustaša, i vanbračni joj muž Pero Popara. Pero je šef mašinhauza u paromlinu i vozač vlasnika paromlina Novaka. Pero je uvijek lijepo obučen, ima i kravatu. Slava mu svaki dan nosi ručak stazom ispod Šimunovića kuće, pa preko Bartlovog sokaka iza naše crkve, odakle izbije na križanje kod predstojnikovog stana. Onda nastavi niz put trotoarom do paromlina. U jednom pravcu to je tura pješačenja od oko tri kilometra. Tako je bilo prije rata, tako je sve do danas. Peru, rođenog brata Milana Popare, ustaše nisu dirale. Milan je, kako znamo, u partizanima, a njihovi roditelji su jedne ljetne noći 1942. godine otišli za Milanom. Nažalost, u oktobru iste godine ustaše su ih negdje u šumi zarobile i bili su ubijeni. Milanova žena Pava iz Velike Peratovice, rođena Kundak, otjerana je sa jednogodišnjim sinom Savom u logor Sisak. Tu su joj, kao i ostalim našim ženama, oduzeli dijete. Pava se, na nagovor ostalih žena u logoru, predstavila tako što je rekla da joj je muž otjeran u Koprivnicu 1941. godine. Na taj način je izašla sa njima iz logora na Sv. Petku 1942. godine. Sinčića Savu nikad nisu pronašli... U tuzi su i Milan i Pava živjeli sa dvije mogućnosti – ili je hrvatski janičar ili je negdje u „milosrđu“ katoličke crkve i hrvatske „humanosti“ usmrćen kao i četrdesetak hiljada ostale srpske djece Slavonije, Banije, Korduna, Like, Srema i najveći broj iz Potkozarja i Kozare.

Konačno ulazimo među dedov i Šelovića vinograd. Prijeđemo Bastašića put i eto nas u našem vinogradu. Sunce je već nestalo sa vidika. Žedni smo pa beremo još zeleno grožđe, a mama mi reče da probam da li je slađe ono roza, koje raste pri kraju reda kojim sam ja išao. Nešto je slađe i ima ugodan, mirisav okus. „Ajd’ probaj“, kažem joj. To nam je bio prvi razgovor od jasnovačkih livada. „Eno Luce pod nji’ovim orajom. Bolje da malo sačekamo, mislim da nas nije vidjela“, reče mama. Razumijem situaciju, a kroz glavu mi prođe – kako se sad sklanja, a, po Lucinom, od jučer su sestre! Ipak, štitim i dalje jedem rozu šnjozu, kako joj je tepao pokojni tata. Nismo dugo čekali, a Luce nestade sa vidika. Sad dolazimo u vrt. Mama mi šuteći dade ono culce sa kukuruzima, a ona ubra u krilo nekoliko lijepih paradajza i paprika. „Ne znam“, veli ona, „kako je Jovanka završila ručak, pa nek’ se nađe. A može i za doručak“. Idemo kroz mladi šljivik. To je otac posadio neposredno pred

rat. Kad bi se tu našao, govorio je, gledajući u mlade šljive: „Al' ću se napiti lijepe rakije kad počnu roditi“. Nažalost, nije to dočekao. Moje se loše misli nastavljaju – tuda smo Jovanka i ja onog crnog dana na kraju septembra 1942. godine bježali ispred ustaša koji su išli ubijajući uz put. Drugi nas presretoše u bašti. Uspjeli smo pobjeći u dvorište gdje nas je spasio Marijan. Mama otvara ljesu, taj crni detalj istog dana, a onda se oglasi stari Jerebič iz Brzinove kuće. Pošao je da čupa slamu za prostirku kravama. Odgovorimo mu: „Dobar dan komšija“, i produžismo u kuću. Mislimo da nas iz dedovog dvorišta nije nitko vidio. Možda i jest, ali to ćemo saznati sutra – mama od „sestre“ Luce, a ja od „voljenog“ prijatelja Zvonka kod krava. Za stolom u kuhinji sjede Jovanka i Tina. Obje skočiše sa stolica kad su nas ugledale. Poljubiše me, plaču od radosti, a ni meni nije svejedno, brišem suze i šutim. Drago mi je što ih vidim, a nekako me sram što sam se vratio. „Aj' ti sjed' na svoje mjesto pa da ručate. Napravila sam sve kako si rekla“, obrati se Jovanka mami. „A, da, ja sad idem, pa ću reći mami da si došao“, kaže Tina. „Ma, Tino, sjedi ili kako 'oćeš, ali i kumi Milki reci da sam došo oko podne iz Orlovca, a da smo kasnije išli običi kukuruze“, kažem joj. „Ma, reći ću ja njoj, al' znate da će ona odma' doć' vamo“, kaže Tina. „Dobro, dobro, kako 'oćeš“, završi mama priču. Sipam kokošiju čorbu sa puno rezanaca, a tu je, vidim, još kokošetina i paradajz sos. „Kako je bilo i kako su oni tamo“, pita Jovanka. „Ma, šut' o tome, nego reci nam je li i'ko dolazio i pitao gdje smo“, presiječe je mama. „Dolazila je samo teta Anka. Baš si ti bila otišla. Došla po stepku za putar koju im nismo vratili. Nakupila je skorupa pa veli da joj treba. Malo je posjedila, pita će si ti, a ja velim da si otišla kumi Dragani u Stalovicu i da si pričala da ćeš ić' po Milana u Orlovac. Kao, ja sam bila kod Tine pa ne znam 'esi l' odma' produžila za Orlovac. Ona je sjela pa priča šta je čula od Mare Golštajnovce. Veli da ju je skren'o Mato Fricov. To joj je brat. Pričao joj je, kaže, o Markoti. Mato ima dolje nekakvoga domobranskog oficira, sina njegovog prijatelja. S njim se našao u birtiji. Počeli su priču o Takaču i Vimeru, a kaže da su domobrani Markotu zatvorili u zahod i to naglavce u onu rupu gdje se sjedi. Kaže da se derao i zapomag'o k'o vol, a onda su ga sutradan svezanog otjerali u Bjelovar na sud. Veli da gore pričaju kako je Markotinka dva dana jaukala po dvorištu i bašči i proklinjala muža zbog toga što je uradio. Kaže da je vikala: 'Ne idem više nikuda, ni u 'žicu' spavati. Neka me ubiju partizani, neka me ubije 'ko god hoće'. Priča joj Mara da su joj dolazile i Luca i Šima, i da su plakale. Veli da se Slavko izbezumio kad je čuo šta su mu sa ocem uradili u domobranskoj komandi, a on ne može ništa učiniti“, ispričala nam je Jovanka.

Jovanka je kravama davala jesti. Idem i ja malo u štalu da ih vidim i dodam naramak otave prije napajanja. Kad sam se vraćao iz štale, vidim Lucu

kako kupi oraje pod onim koštuncom. Budući da sam imao sve informacije, odlučim da joj se, siroti, javim. „Dobar dan teta Luce“, glasno kažem. Ona se trže. „E, da si zdravo Milane. Ka’ si doša’“, upita ona i prilazi plotu sa orajima u krilu, u fertunu. „Došo sam danas“, odgovorim. „E, baš mi je drago šta si doša. Sa’ će i Zvonku biti lipše“, radosno kaže. „A gdje je Zvonko“, pitam je. „Negdi je otiša’ u varoš. Poslala ga Šima da kupi neke stvari njoj i ditetu“. „A kako je mali dečko“, upitam ja. „Dobar je, dobar. Zdrav i lip je“, odgovara ona sva sretna. „Evo, uzmi oras. Lipi su“, kaže. „Ma neću. Ti su jako tvrdi“, odgovorim joj i kažem da idem napajati krave. Ispričam mami da sam rekao da sam došao sa mamom i ništa više. Mama izađe do bunara pa je pozdravi. Ona odmah poče sa radošću što sam se vratio. Kaže da se ne plašim nikoga, da će Zvonko biti veseo... Mama izvuče kantu vode i pođe u štalu po kantu, ali Luca opet priđe plotu i mamu zovnu rukom. Kad su se približile, Luca poče: „Sestro moja, tebi mogu reći. Kome ću drugom? Zlo nam je, sestro, u kući. Slavko je izludija, čuja je da su mu domobrani svašta radili sa ocen i da su ga svezana gonili u Belovar. Tili su i on i Miroslav da idu u Belovar za njin, ali im ne dadoše. Ako krenu, da će i njija zatvorit’ i puške im vazeti. Rekli su, ćerče moja, i da će Miroslava nekamo premistit, a Slavka ne mogu jer je on pravi ustaša. O, Bože, neka njega ostave, on će nas sve čuvati jer je i njegovo dite ođe. A šta će? Otac mu je. Slavko nije kriv za zlo što je Mirko učinija tim ljudima. On neka za svoje odgovara prid sudon, šta se tu može, rečen ja Slavku“. „Ma, da, nije Slavko kriv“, dodade mama, a Luca nastavi: „I znaš, sestro moja, mati mu izludi. Onoga oteraše, Miroslava će nekud premistit, ostade ona i ćera same. Slavko, kako se oženija, ode tamo samo ponekad. Stalno je ovdje, a spava u ’žici’. Ljut je na mater što više neće da ide spavati u ’žicu’, a ne da ni ćeri. Samo glasno kuka i plače po dvorištu. Niti jede, niti šta radi. Kaže da bi išla natrag u Ercegovinu. ’A di će sama, kome’, govori Slavko. Sigurno proklinje dan kad je amo došla. Kao i ja, moja sestro, kad san ostala bez moga Mirka“. „A šta ćeš, moja Luce? Jedino se tješi da nisi sama. Puno je žena tako ostalo. Tako sam i ja prošla. Ja sam, uz muža, i sina izgubila. Tvoja su bar djeca na broju“, tad i mami potekoše suze. Sjedim na štalskom pragu i čujem taj razgovor. Eto, sad su im i suze donekle jednake. „Jes’ ti napojio“, upita mama. „Ma, nisam. Aj’ ti vuci vodu, a ja ću nosit’“, kažem. Tako se prekinuo ovaj, sestrinski nazvan, razgovor. Taman smo krave napojili, kad eto kume Milke. „Ma, dobro da si došo. Sad nas ima više. ’Este čul’ sve o Markoti? Jebla ih mat’, sam’ nek’ se gnjavore međ’ sobom. Prije će ih vrag odnijeti“, kaže kuma. „Ma, da. Eto, ispričala mi Jovanka to što je Mato Fricov reko Mari“, odgovara mama. „Al’ ima još novosti. Naišo Petar Anić, onaj što mu uvijek uva cure od gnoja“, kaže kuma. „Ma, znam An’će. Bil’ su mi komšije dok se nisam udala“, dodaje mama, a kuma odmah nastavlja:

„Stao kod Steve Pricnog i priča kako je onaj ustaša Rončević, nevjenčani zet Đure Novaljča, porazbijo i razbačio sve po Iharušovoj kući. Veli da su Marko Iharuš i njegov mlađi brat otišli u partizane, da je Marko bio domobran i da je odnio i parabelu. Kaže da mu je Štef'ca Jozingov pričio da je na njega i ustaše Dukariće sa vrh' sela pucao Nikola Kopčinović iz donjeg kraja. On je isto Hrvat. Eto, vidiš što sam ti rekla – sve gadnije se zabavljaju između' sebe“. Mama joj ispriča šta je razgovarala sa Lucom. Ona to sve sa zadovoljstvom sasluša i pošto joj uputi nekoliko svojih tipičnih psovki, reče da ona sa njom uglavnom ne razgovara jer ih dijeli zid jedne i druge štale, a dolje niže štagalj. Svi ovi razgovori su meni davali neko ohrabrenje i bili su ugodni. Ali, ipak sam ja njima na dohvatu, a nemoćan sam. Jeste to ohrabrenje – vidim pomalo da je Gojko u pravu kad govori da se oni dijele, svađaju, boje se više oni nas nego mi njih. Više se oni boje partizana, nego partizani njih, međutim, ja nisam u partizanima, ja sam na raspolaganju. Nisam ja ono što sam zamišljao na Polumu – „stani, ne prilazi, ubijam“! Tu sam u kući. Oni dođu, opkole kuću, razbiju vrata i mene bez problema uhvate za kosu! Eto meni koristi od njihovog straha. Opet ja noćas, poslije svih lijepih priča i istina, idem spavati sa strepnjom i zloslutnjom hoću li dočekati zoru. Ne znam da li sam sretniji ili žalosniji kad se sjetim onih triju prespavanih noći na Polumu. Već je lijepo zamračilo kad je kuma Milka napustila ovaj informativni sastanak.

NAPAD NA DARUVAR I VIJESTI O LUDBREGU

Sutradan je došla kuma Marica Bricinka. Odmah se dogovoriše o razlogu dolaska ako bi to bilo tko pitao – došla da si odnese nešto krumpira, grincajga i koji paradajz. Ona je tjedan dana bila u Daruvaru kod sestre Julke. Tamo se, kaže, puca, i to jako, svaku noć. „Jedne noći tako je jako pucalo da je noć bila k'o dan. Mogla si igle kupit kako se svijetlilo od eksplozija. Napali su partizani Daruvar i Badljevину. Priča se da je bilo puno mrtvih i ranjenih domobrana i ustaša. U Daruvaru nema bolnice, pa su tek drugi dan ranjenike uspjeli otpremiti za Pakrac. Kažu da su mrtve sa'ranjivali na groblju pod Kalvarijom. Vele da je ostalo dosta mrtvih partizana u Badljevini pa su i nji' morali sahranjivati. Po Daruvaru se priča da su čitali u novinama kako su partizani napali Ludbreg, neđe u Zagorju. Kažu da je nađeno preko stotinu mrtvih partizana, a da nisu mjesto zauzeli. Tko će znat' je l' to istina il' nije, al' kažu da su o tome nekoliko dana novine puno pisale. Sad se opet preko radija fale kako su odbranili Daruvar i Badljevину, a i novine o tome pišu. Fale se da su partizani sve slabiji, da su slabo naoružani, da ginu k'o snoplje kad napadaju, a da ništa ne mogu“, kaže kuma Marica. „Ma, valjda tu ima istine.

Meni su Bosiljka i Miľca Šukća pričale da puno žena po tim našim selima kuka i plaće da su im sinovi i muževi izginuli u neakvom Ludbregu. Kako Bosiljka reče, taj Ludbreg je ponovo cijelu Bilogoru zavio u crno“, ispriča mama. Ja ziňo zabezeknut i to slušam. Eto ti ga, vraže, tek se malo središ, okuražiš, nećem’ se ponadaš, a ono opet na ono moje – nemoćan i dostižan. Kako sad – tko se sad koga više boji? I šta ja imam od toga da znam na kojoj strani je veća snaga ili strah? Ja sam još uvijek na istom, na nekoj jednoj poziciji koja se ne mijenja. Dok su njih dvije razgovarale i ja slušao, Jovanka je kumi prinijela, više od polovine punu, krumpijersku košaru. “Ponesi, kumo, to u toj košari, a netko od nas će doći po nju. Il’ je ti donesi ako bude nekih novih vijesti“, kaže Jovanka. „Da, skoro da zaboravim“, reče mama, „je l’ se kum Mile javlja iz Jasenovca?“ „Javlja se, javlja. Nedavno sam dobila tu logorsku dopisnicu sa deset riječi. Za koji dan imat ću pravo da mu pošaljem paket“, kaže. „Kumo, šaljite kruva, slanine, suvog sira i masti. Nemojte neke kolače i palaćinke. One se ili pokvare ili ih ustaše pojedu. Slušo sam kad je jedan čovjek kukao da mu žena šalje palaćinke, a ne zna da je on željan kruha. Kru’, slan’na i mast su tamo najpoželjniji i najviše vrijede“, dodam ja. One zašutiše, proplakaše i kuma ode.

POKRADOŠE NAM KOKOŠI

Otkako sam došao sa Poluma, samo dva puta sam išao sa kravama u livadu. Nije bilo pitanja oko moga boravka u Orlovcu. Pomagao sam Milevi i djeci cijepat i unositi drva. Na tome se završilo. Ono malo žita što smo imali, svega dva voza, odvezli smo Tregnerovima i tamo smo izmašinali. Lojzo nam je u dva navrata dovezao slamu koju smo istrpali u uvoz štaglja. Eto, sad je i slama lijepo suha i pod krovom. Ako zatreba, pored nastiranja, valjat će pomiješana sa sijenom i za hranit’ krave – daleko je proljeće. Otkidam vilama slamu od gomile i bacam na vrh da ne zauzima puno prostora u uvozu. Tu mora biti mjesta za one dvije kace što su u njima šljive, a tu ćemo unijeti i pocijepana drva za zimu, da ih snijeg ne zatrpa. Tko će praviti prtinu do drvljanika kad snijeg zapadne? Ovdje je bliže. Za nuđu drva se mogu nositi i kroz štalu, a do nje mora biti prtina. Osnažio sam štalu, prostro ono trina od slame (ono što se nije dalo bacati vilama) pa idem napajati. Preko dedove bašće vidim da je počela procesija one uobičajene kolone za „žicu“. Požurim u kuću i kažem Jovanki: „Baš pripazi da li će proći i Markotinka“. „Ma već je prošla zajedno sa Dukarićima. Bila je među prvima“, reče mi Jovanka. Odoh ja napojiti krave. Poslije toga zatvorim štalska vrata, a ostavim otvoren prozor. Vidim, procesija za „žicu“ rijetka, ali još ide. Poznajemo ih sve – Martinjaki,

Margete, Petrovići... Zvonko mi dovikuje iz bašče, pita hoćemo li ujutro na pašu. „Vidjet ćemo ujutro. Valjda 'oćemo“, viknem mu. Mama je postavila pemsku večeru – krompir i kiselo mlijeko „Brambori a mliko“, Jovanka na češkom nazva večeru. Svi se pomalo nasmijismo i poče večera. Svjetlo, po običaju, ne palimo da ne svraćamo pozornost na kuću, a i svjetla skoro da i nema u lampi. Ljeto je, dugo se vidi, a skoro će i vrijeme za spavanje. A rano i svanjiva. Po noći se pucalo. Čas gušće, čas rjeđe, ali do zore. Mama ode ujutro pustiti kokoši. Kad se vratila kaže da je netko ukrao šest kokoši. Ostale su samo tri kokoši i pijevac. „Prisjele mu, dabogda, i svima njegovima koji će ih jesti. Vrag mu oči iskop'o! Zna da nemam ništa drugo za zimu“, ljutito i tužno nabraja mama. Svi prešutno znamo da je to Pepino djelo. On nije pravi ustaša i uglavnom je kod kuće. Nekome popravi bunar i to je sve, a mora se od nečega živjeti. Gad ne smije tamo gde su ljudi ili bar starci, nego ide kod nas nemoćnih i nezaštićenih. Proljetos je tako pokrao Anđin kokošinac, ruke mu se osušile. Neka, neka, završit će on uskoro sa svima njegovima. O, samo da i nama jednom osvane. Kažem mami da bi išao kravama, da me Zvonko sinoć pitao. „Pa, kako 'oćeš. Ja ću podojit', a ti Zvonka zovni. Jovanka, ispeci mu placku sa jajetom i ako 'oće paradajz ili papriku, nek' pojede. Čujem kako mama dovikuje Zvonku da ću sad ići, samo da nešto pojedem. Živko prolazi sa svojim kravama. Mašem mu da uspori. Jovanka ode odriješiti krave i otvoriti velika dvorišna vrata. Kad sam izašao, ubrzam krave da stignem Živka, a i Zvonko je već neđe kod vinograda. Još nitko od korisnika „žice“ (za nekakvu sigurnost ili smanjenje straha) nije prošao. Valjda se oni u „žici“ više boje. Pucnjava je bliža njima, bar iz bunkera, a oni ne znaju čija je. Mi nekako shvatamo – pucnjava se odnosi na „žicu“, a ne na nas. Vjerojatno će krenuti nešto kasnije, kao i poslije ranijih pucnjava. Dakako, najprije ustaše idu grabama sa puškama u rukama, zastajkuju, pa opet idu, a kad prođu naše kuće, pred Amidžićima se pojave njihovi štićenici. Kao pravilo važi – ako se ništa ne dogodi do Ringla, dalje se rijetko događa. Satjerasmo blago u hrpu, negdje iza Najhauzera, pred ulazom u duboki put. Dogovorimo se da niže Evkine kuće odmah skrenemo krave u livadu, pa neka pasu prema Bartlovom sokaku. Neke se zaustaviše i pasu, a neke odoše dolje preko mosta na desnu stranu kanala. Ne žurimo za njima jer su kukuruzi već žuti i tvrdi pa za njih više nisu zainteresirane.

STAZE PARTIZANSKE, ZVONKO PROPOVIJEDA MIR

Nas trojica smo preskočili kanal pa idemo prema mjestu gdje se obično krmačamo. „Viđ', ovdje je opet nekakva friška staza“, oglasi se Živko. „Izgleda

da je od noćas. Ima ugažene trave koja je još zelena“, dodam ja. „Mora da su opet partizani“, veli Zvonko, „mora da su to oni noćas pucali pa su ovuda pobigli“. Evo i Cigana sa kravama – Pero i Joško, Đurini sinovi. Evo i Miškovih, Bare i Imbre. Ostaviše krave na lijevoj strani kanala. I oni vide stazu. Nešto glasno raspravljaju ciganski, a onda nas pozdrave. „Rano jutros su tuda išli partizani“, oglasi se Imbra. „Imaju svakakvih uniformi i kapa sa crvenom petokrakom. Neki imaju kape sa rogovima. Vidio ih je moj tata. Svi imaju puške. Išli su iz Stalovice, pa onda sa ostalima od kojih se stvorila ova staza“, ispriča nam. „Glavno je da su otišli prije nego što smo mi došli“, kažemo. „Ma to je bilo jako rano“, kaže Imbra i dodade da je Miško sve gledao iz kolibe. Cigani i Živko odoše u naše i Jarebića kuruze da potraže koji nezreli kuruz šmanjak, pa da založimo vatru. Zvonko i ja otišli smo pod hrastove kupiti suho granje. Kupimo i šutimo. Kad smo se vraćali sa granjem, pita mene Zvonko: „Bojiš li se ti, Milane, partizana“? „Ne“, odgovorim ja k'o iz topa i brže nastavim: „Oni, Zvonko, do sada nisu dirali ničiju djecu i žene. Ni Nogalovu djecu i ženu nisu dirali, ni Trandlerovu. Eto, ubili su Trandlerovku na Pricinoj ogradi, ali ne znam kud je tamo išla“. „Ma, išla je javit' da su joj otirali čovika pa naletila“, kaže Zvonko. „Eto, vidiš, al' u kući žene i djecu ne diraju“, dodam ja. „Tako i treba, to je u redu“, veli Zvonko. „Sad ni ustaše ne diraju žene i dicu. I Slavko kaže da je naređeno svima da se žene i dica, a ni ljudi koji ne nose puške, ne smiju u ovom mistu dirati“, reče on. „Pa i to je u redu“, dodam ja, „neka se vojnici tuku, ali neka nas ostave na miru. Što ćemo im mi“. „Ma, tako govoru i mati i Šima, a Slavko samo šuti otkako su mu oca zatvorili i otirali svezanog u Bjelovar. A znaš da su i Miroslava obukli u domobransku uniformu i negdi ga premistili? Ni Slavko ne zna di, pa mu je za poludit'. Boji se i on za sina, al' mu moja mati i Šima govoru da se ne triba bojati ako ustaše ne bi dirale pravoslavne žene i dicu“, ispriča mi Zvonko. „Pa zašto bi, Zvonko, ustaše nas dirale? Mi nismo ništa krivi, kao ni vi, kao ni Slavkov sin“, rekoh. „Ma, tako je. Ne znan ja, ali one tako njemu govoru“, promrlja on. „Dobro mu kažu. Najbolje je da nas sve ostave na miru k'o do sada“, kažem. „E, tako je“, zaključi Zvonko nekako sav sretan. Ajde, to me najviše okuraži. Bolje nego i mamina i Gojkova prodika. Ali, pirim ja i dalje i na 'ladno. Naložimo nas dvojica vatru iako se oni još nisu vratili iz kukuruza. „Znaš, Milane, Slavko je dobar, on neće da sluša Mirka. Zato je tu kod nas. Neće da bude kod kuće. Ma, ljuti se i njegova mati što nije sa Šimom i ditetom gori kod njih, nego voli biti ovde“, opet će Zvonko. „Pa on nije nikome ništa napravio, pa zašto bi se bojao za svoje dijete? Ali ovo što Mirko napravi, to je strašno. Ti si rekao da tjera Takača na saslušanje, a on onako...“, nastavim ja, međutim, prekinuše nas. Prvi iz kuruza izađe Pero i nosi ponešto u rukama. Zelene se šmanjki. Izađoše i drugi. Svaki nosi

ponešto. Zvonko i ja prekinusmo naš, kao važan, razgovor koji se njih ne tiče. Komušamo te zelene kuruščiće. Mali su, ali imaju lijepo mliječno zrno. Vatra je dobra – izdužena pa ima dosta mjesta, a i žar je debeo. Svatko sebi peče po tri, četiri komada. Na hrpi ima još toliko. Najviše su našli u Vranješovim kukuruzima. Baba Soka je kasnije sadila.

CIGANKA BARA, ŽDRIJEBE I FERI

Odjednom vrisnu Bara, nastavi da glasno plače i ode kući, a konja-ždrijebe ostavi. Imbra bez riječi otrča za njom kući, pa se uskoro sa mamom Klarom vrati po konja. Valjda joj je rekao da pečemo kukuruze i da bi on htio biti s nama. Klara otjera konja. Objašnjava nam da je Bara sjela odmah iza konja, on se ritnuo i izbio joj zube, a usnu rasjekao. Kad se umila, i mama je počela da plače. Miško će je voditi doktoru jer to jako gadno izgleda. Sad svi komentiramo kako ona uvijek sjedi skoro pod repom ždrebetu i uvijek sisa palac. Inače, Bara je slovila za najbalaviju Ciganku u Stalovici. „Valjda je i njemu dosadilo što mu stalno čuč i duda iza repa“, smijući se reče Zvonko. Na to smo se i mi ostali valjda trebali nasmijati, ali nismo. Najeli smo se kukuruza. Ovaj put nije ih bilo dovoljno za takmičenje „tko može više pojesti“. Oko usta smo pomalo zagaravljeni od prepaljenih zrna i pepela. Živko predloži da polako idemo prema kravama, da ih okrenemo, pa neka pasu prema kući. Kako je vatra bila na kraju livade, uz obradivo zemljište, odatle smo krenuli prema kravama. Već poslije pedesetak koraka naidosmo na onu novougaženu stazu. Ona je usmjerena na izlaz preko puta, pa je u onom dijelu gdje je vatra udaljena od oranice. Svi smo je uočili otprilike u isto vrijeme, ali nitko ne komentira na tu temu. Kad smo došli u blizinu krava, vidimo da iz pravca Obrašine krave napasa Feri Balokov. Kad nas je vidio, požuri svoje krave i priđe k nama. Ponudio nas je jabukama kojih je uvijek imao u svome culcu. On je bio desetak godina stariji od nas, ali je bio duševno zaostao pa nije bio u vojsci. On je dobričina na čiji račun i mi slabiji pravimo šalu, a on to dobro podnosi. Odmah nas pita da li smo vidjeli stazu, a i mi i on stojimo na njoj i oko nje. „Moj tata je vidio i partizane kad su jutros išli“, progovori Imbra. „Pa i ja sam mislio da su tuda išli partizani poslije onog velikog pucanja noćes. A kud su otišli“, nastavlja Feri. „Valjda u Peratovicu“, odgovori Imbra. Jedemo jabuke pa puno i ne razgovaramo. Feri još reče da staza počinje dolje od Petrovića livada, od Kreševina. On naperi sa kravama prema Bartlovom sokaku, a mi prema Stalovici. Kad smo polako došli pod naš Grabar, krave same krenuše kući. Valjda su žedne, kanal i suhi. Prolazimo Cigane. Tu nam Miško kaže da je doktor Bari zašio ćubu i

bacio zub koji se držao na malo mesa. Ne smije dva dana ništa jesti, a vodu smije piti samo na slamku. Jako je boli.

NI STRAHOVI NISU ISTI

Kroz Stalovicu smo prošli uglavnom šuteći. Na prozorima i plotovima nema nikoga. Valjda se opet spremaju za doček neke noći puškanja, pa su se rano povukli u kuće. Valjda je i to nekakav znak da se i oni nečega boje, razmišljam sa zadovoljstvom. A možda to sluti i na to da sve neće tako dugo ni potrajati, kako je rekao Gojko. Sam vrag nek' zna na što to sve sluti, ali sad ja vidim da se i oni boje. Sad i ja to vidim. Sad mi, poslije Lucine i Zvonkove priče, Gojkova i ne treba. Sad ja vidim da je to tako – boje se. Ali, opet, nemaju oni školu straha kao ja. Oni se boje partizana i to je sve. A ja, ja se bojim noža! Meni je duboko u svijesti nož, strijeljanje koje sam gledao, odjeća i veš poklanih u jasenovačkom magazinu... Opetovano, tko zna koliko puta raspoznavanje odjeće i šešira sinoć otjeranih i poklanih zatočenika. Predmete su prepoznavali stariji ljudi i međusobno su o tome raspravljali. To je nošeno iz Donje Gradine ili sa Granika gdje su klanja vršena. U snu doživljavam da sam u Jasenovcu. Kao da nisam odanle ni izašao, živim u snu taj grozni boravak prepun svega lošega i grozne neizvjesnosti. Doživljavam svu svoju nemoć pred smrću, radi koje sam tu i dotjeran. Sanjam da bježim ispred ustaša preko ograde prema šumi, a već tu me presreće onaj ustaša što je onog kobnog dana 1942. godine jedno vrijeme tu stajao. U trku se sudaram sa njim i probudim se, ali i dalje ostajem u smrtnom strahu. Sanjam neku scenu punu strave i užasa čiji sam učesnik. Ona traje, praćena mojim strahom, do nepodnošljivog intenziteta, tolikog da se ja na njegovom vrhuncu obraćam sam sebi riječima: „To nije istina, to je san“, pa se probudim. Strah mi je stvoren i od Rankine priče kako je gledala kad su joj ubili brata Ranka i Milana Bobića, prije nego su masovno pucali na grupu sakupljene srpske nejači. To je moj strah. A oni imaju samo nekakav strah od nekakvih partizana koje nisu ni vidjeli...

Ode Zvonko preko ograda, a ja i Živko prođemo sokaom na cestu. Jedini koga smo vidjeli na tome komadu puta bio je stari Jarebič koji je grabljao oko kamare slame i stoga sijena. Krave udoše u dvorište i kod bunara prevrću kantu koju su tu sa vodom ostavile mama ili Jovanka. Nije im pravo što ih odatle tjeram u štalu. Tu su očekivale još vode. Napokon udoše u štalu. Svaka ode na svoje mjesto gdje sam ih svezao. Jovanka je već napunila kantu sa vodom. Nosio sam im da piju dok su god htjele. Mama ode da ih podoji, a Jovanka da zatvori kokoši. Meni ostade obaveza da zatvorim velika i mala

dvorišna vrata. Sad je sve spremjeno za konak. Sjedimo za stolom, sunce pomalo zalazi. Prolaze čelnici uobičajene, svakodnevne kolone. Mama uđe u kuću i veli da ćemo večerati kiselo mlijeko i kruh. „Ima i nešto putra, pa si namažite“, kaže. Jovanka dohvati i koji paradajz i papriku. Ima u košarki. Pomalo se hvata mračak, a kolona prolaznika postaje sve gušća. Virimo iza firangi. Svjetlo ne palimo. Na kraju bržim korakom prolaze pojedinci, sustižu jedan drugoga. U pravilu svi šute, nema ni razgovora ni dozivanja – valjda da ih ne čuju partizani. Strah je veliki vrug! Prođe i Slavko. Jede jabuku i popravlja pušku na ramenu. Gleda u naše prozore. Nije vrug da bi nas htio pozdraviti?! „Vidite sad, izgleda da se i u njemu nešto mijenja. Brala ja ovo paradajza i ove mrnjave paprike za jelo, a dođe mi Luca“, veli mama. „Kaže da ona nema toliko paradajza, a i da joj paprika nije uspjela. Ja joj pričala o kuhanju paradajza i da ću ovu bolju papriku za zimu stavljati u flaše“, priča nam mama doživljaje. „Ja ću staviti dosta kapule u kvasinu, a kupus mi je dobar i iman ga dosta“, priča mami Luca pa okrenu priču. „Bija je Slavko vojnim kamionom u Bjelovaru kod Mirka. Govori da mu je Mirko u zatvoru kod suda. Još mu nisu sudili. Rekli mu da Mirko više neće moći nositi pušku i bodež. Ne zna kad će kući i di će poslati zatvora“, prepričava nam mama Lucine riječi. „Valjda ga je i to malo opametilo i omekšalo pa bi nas možda večeras i pozdravio“, reče Jovanka. Narednih nekoliko noći bilo je uglavnom mirno. Ne čuju se koraci po drumu, a u „žici“ ili možda oko nje povremeno se čuju pucnji. Jutarnji povratak ustaških porodica i ostalih, koji znadu zašto odlaze na spavanje u „žicu“, nekad predvode ustaše, a nekad ne. Partizani ih već dugo nisu presretali i ometali povratak sa spavanja. Onda se opet jedne noći dobro pucalo. Počelo je već s večeri i nekako podjednako je trajalo do pred zoru. Na livadama nismo viđali nove staze. Nismo viđali ni da su stare nanovo ugažene.

NAPAD NA KONČANICU

Jednog dana oko podne odjednom je počela strašna pucnjava negdje u pravcu Dioša i Daruvara. Tako jaka i iznenadna još se nikad do sada nije čula. Potrajalo je to jedno pola sata i onda odjednom prestade. Mi smo se kod krava uplašili i krenuli smo kući. Kad smo već izašli iz Stalovice, počese u varošu da pucaju topovi. A onda se sa pravoslavne crkve čuju glasovi. Čuju se i tristo metara dalje, dvjesto desno pa opet na nekih stotinu metara. Opet grmljavina topova. Ne znamo šta je, ali, eto, sad se tamo daleko ne čuje pucanje, a čuje se ovdje blizu. Tamo daleko čuju se samo krupne eksplozije. Već sam povezao krave i došao u kuću, a vikanje sa crkve i topovi stalno se čuju. Prozori su

otvoreni. Vidimo da su Tregneri, Golštajni (Gottstein), Jarebići i Palkovi svi kod plotova, dovikuju se i povremeno odmahuju rukama. „Ma to padaju granate negdje oko Dioša i Šuplje Lipe“, viče Lojzo. Vide se stupovi dima tamo gdje padaju. To potraja još malo, a onda se sve utiša. Uz ručak smo nagađali što se to i gdje događalo. Još nismo ni završili sa ručkom, a dođe kuma Milka. Ona je sva uplašena. Već sa vrata pita šta se to događa. „Ma, tko zna, kumo? Jedino Lojzo veli da to što odavle pucaju pada neđe oko Dioša i Šuplje Lipe, da se dižu stupci dima“, kaže mama. „Pa zašto bi ovi tukli one svoje Zagorce u Šupljoj Lipi? Tamo su sve Šokci. Nego, Slavo Žedljiček veli da se ono prvo pucalo u Končanci, da se tamo dimilo, da je nad Končanicom nastao cijeli oblak nekakvog dima i prašine. A kad su počeli vikati sa naše crkve, on se opet uspeo na stog i kaže da se onda dimilo i stvarao se oblak neđe u Šupljoj Lipi. A jeb'la i nji'ova mat“, istrese kuma Milka svoju psovku, „i jedni i drugi su nji'ovi. I u Končanci i u Lipi. Ma, glavno da ne tuku po našima, a sa svojim nek' rade kako 'oće“! Mama joj sad ispriča o razgovoru sa Lucom. „Ma, vrag š njima i nji'ovim sudom. Samo da ga 'vamo ne vraćaju, da je 'vođ jedan krvnik manje. Idem kući. Eno, Tina završava ručak“, reče pa ode.

Negdje pred vrijeme hranjenja stoke i peradi dođe kuma Kata Grubića iz varoša. Kao, došla po kiselog mlijekača. Eto, ponijela i par crvenih krumpira, pa poče priču: „Ona pucnjava u podne, to je bio napad partizana na uporište u Končanici u vrijeme kad su domobrani i ustaše ručali. Onda su iz Daruvara dojurili Bobanovci sa tenkovima i otjerali partizane. Kad su partizani ispod Dioša izašli u Šuplju Lipu, ustaše su ih sa naše crkve vidile pa su odavle počeli pucati topovima po njima. Kažu da ima puno mrtvih domobrana i ustaša jer su ih partizani zatekli na sjedeć, uz jelo. Čim su čuli tenkove, partizani su pobjegli. Ima i njih mrtvih. Vesele se da ih ima puno mrtvih od ovih topova jer su ih dobro vidjeli sa crkve kad su gađali. Ovo nam je isprič'o Martin Smolčić. Bio je u birtiji kod Bujičke. Tamo su o tome pričali domobranski oficiri. Martin kaže da nećemo dugo čekati oslobođenje Grubišnog. Aj' ti meni naspi kiselog u moju kanticu pa da idem. Mrak će“. „Id', Jovanka, dones' onaj zeleni ćup. Nemoj skidati skorup, sve uzmešaj. U onaj stari ceker nabiraj kumi crvenog krumpira“, reče mama, dodajući Jovanki kanticu. Odoše kuma i mama kroz ganjak, a ja u štalu da osnažim i nastrem slamu. Šima, Zvonko i mlađa im sestra Matija beru i jedu šljive. „'Esu dobre“, dobacim ja. „Jesu, jesu“, odgovaraju svi. „Ajd' i ti“, veli Šima. „E, ne mogu, moram u štalu“, odgovaram. Kravama sam nabacao sijena u kopanj i počeo sam snažit. Zvonko pride plotu i kaže mi da su partizani napali Končanicu, kad je ono jako pucalo, ali ih je Bobanova legija najurila, a ovi ih odavdje topovima i minobacačima pobili na putu kod Šuplje Lipe.

„Bobanovci ih dalje teraju, odoše za njima“, kaže. „Ma, da. Baš se jako pucalo, a odavle sa crkve su nešto dovikivali“, dodam ja. „E, e, to su ravnali topovima kako da pucaju“, odgovori on pa se razidošmo. Jovanka je donijela prve kante vode. Onda ja nastavim nositi, a ona vuče iz bunara. Mama je nasula vode u kravljaču, za pranje sisa kravama, i ode ih podojiti. Krave više neće vode pa sam je prosuo na đubre i usput zatvorio vratašca na kokošinjcu. Sunce je odavno zašlo pa se pomalo mrači i mi se zatvaramo ukuću. Virimo po tko zna koji, stoti, put iza firangi na svakodnevnu kolonu, čiji rijetki kraj ode prema varošu. Valjda zbog današnjih zbivanja, glavnina je ranije otišla. Ni na Tregnerovom dvorištu nema nikoga. Štala i štagalj zatvoreni. Oni, i jedni i drugi, u kući. Već smo odspavali jedan san, kad nas probudi nekoliko reskih rafala. Nastaviše puške, pa đekoji kratki rafal. Sad dalje osluškujemo, iščekujemo... Nasta neugodna tišina koju mozga svako na svoj najgori način. Znači, ako je pucnjava prestala, nije to nikakav napad na uporište. A ako je istina da je bilo puno mrtvih i ranjenih partizana, onda oni niti ne mogu napadati. Opali povremeno po neka puška, tko zna gdje, pa to posta i neka vrsta monotonije u kojoj nastavismo san. Jutro. Ništa novo, ali nekako smo puni dojmova od jučer, a priželjkujemo i neke nove, povoljnije vijesti. Međutim, nema ih.

PROŽIVLJENA TRAGEDIJA I PLUTAJUĆA NADA

Prođe tako još nekoliko uobičajenih dana. Možda baš i ne uobičajenih, ali ipak nema značajnijih događaja. Noći su isto tako uobičajene. A možda i nisu. Ipak mi, makar i šutke, od njih i u njima očekujemo velika događanja. Upravo one treba da budu presudne, da presijeku! Zato i jesmo u nekoj polusvjesnoj neodlučnosti – da li bdijeti i čekati ili spavati? Da, te noći, koje su ranije bile pune neizvjesnosti i zloslutnji, postaju i postale su noći nade, noći nadanja. To je neka, tko zna kako nadošla zamjena. Prije zamjena, nego promjena. Zamjena je nešto kao gotovo, svršen čin, a promjena je nešto šire, neodređenije – kao da može i ovako i onako. Ali, zamjena zloslutnje nadom u kojoj je smještena i radost – to je nešto posebno i to je nešto određeno, tu ne može biti ovako-onako! Sad samo moramo, htjeli-ne htjeli, dalje bdijeti, nemirno spavati i sačekati. Ne čekati, to je nešto dugo, nego sačekati. „Sačekati“, to je bolji, možda pravi izraz za osjećanje koje nas sve više prožima, koje je u nas već gotovo sjelo. To je izraz za ono – eto ga. Sačekaj i eto ga! Dakle, zamjena dolazi i samo sačekaj! Međutim, u svemu tome neizbrisiva je u nama, u istoj ravni sa tim „sačekaj“, i rizična suprotnost – samo još i preživi. Koliko god smo već nekako prihvatili i definirali ovo „sačekaj“, to dvojstvo

u našoj stvarnoj poziciji ima istu šansu. E, zato se sa Poluma nisam trebao vratiti. Ja sam promjenom pozicije, svjesno ili nesvjesno, izvršio zamjenu, a jedino zamjena je sve. Ako je ne doživimo, nije nam potrebna. Zato taj teret pomenutog dvojstva mi rizično nosimo do njegovog razrješenja – van nas. To je teška lična drama svakoga od nas. To je naša višegodišnja, proživljena tragedija za čiji sretan završetak imamo samo nekakvu plutajuću nadu. A ta nada je sigurna još samo zato što ipak pluta. Te i takve naše zloslutne noći (bilo ih je preko hiljadu) valjda su naša sudbina. Tko zna do kada? Ovom razmišljanju neizbrisivo se nameće onih šezdesetak zloslutnih večeri proživljenih u Jasenovcu. Kažem zloslutnih večeri, ne noći. Večeri su bile namijenjene za kratko, uvijek jednako bespomoćno, zloslutno razmišljanje. Brzo se padalo u tako priželjkivani san poslije cjelodnevnog umora i teško podnošljive gladi. Tu se nije trebalo bdijeti u očekivanju, niti promjena, niti zamjena. Valjalo se prepustiti svakoj, pa i ovoj najdragocjenijoj mogućnosti odmora. Tu nije bilo dvojstva istog rizika – smrti i zamjene. Jedino što može doći bila je smrt, a ona u Jasenovcu ima niz nezamislivih nastupa. Da ne zaboravim spomenuti noći (zaboravio sam im točan broj), koje sam prespavao između dva sredovječna čovjeka, onih hladnih novembarskih dana 1942. godine. Vidjeli su da sam spavam umotan u krparu i čaršav i tako se smravam, pa mi predložiše da spavam sa njima. Da, ja sam nekad spavao sa dva čovjeka – jedan lijevo, drugi od mene desno – koji su doživjeli onaj jedini, loši dio rizičnog dvojstva koji smo tamo imali. Tko zna kako bi moje sjećanje na ondašnje stanje i osjećanje sad, u drugoj polovini avgusta 1944. godine, protumačio Frojd ili kakav njegov alijas? Možda je negdje na dnu moga mozga i nesvjesno prisutna svijest da sam ostao živ između dvojice koji su me među sebe pozvali, a oni su bez mene u smrt otišli. Da li ja upravo zbog toga tako, i nemirno i tjeskobno i sa zloslutnjom, stojim pred onim dvojstvom? Nema li tu podsvjesne svijesti koja mi se nameće i goni me da iskoristim sigurniji put do one famozne zamjene? Po toj logici, možda ima podsvjesne sličnosti. Sad u ovoj poziciji sestra mi je sa lijeve, a mama sa desne strane. Valjda je snažni poriv moje podsvijesti pokušao da se svi maknemo, promijenimo poziciju, napravimo zamjenu. Kad nije išlo, učinio sam to sam i osjetio svu blagodat zamjene u tri prespavane noći na Polumu. A onda se vratim opet ovdje – sestra lijevo, majka desno, a podsvijest, svjesna pozicije u kojoj se nalazimo, neumoljivo se nameće i zahtijeva neodložnu promjenu pozicije. Ispada da je zaista na mjesto onih, preko hiljadu zloslutnih noći koje su nas obuzimale donedavno, došla i čvrsto se smjestila po sadržaju drugačija noć. Nju je vremenom gradilo niz saznanja, dojmova, događanja i tko zna kakvih kombinacija. I ona ne nudi mnogo, ali daje rješenje, koje samo treba uzeti. Da, treba samo promijeniti poziciju i zamjena je gotova. Ali, sad se u

nekome javlja ono ljudsko, iskonsko – hoću još! To ovaj put nikako ne može biti u meni. To je mamina kocka! Misli, ako nas zamjena zatekne u kući, pretpostavlja, žive, onda imamo od čega živjeti. Ako zamjenu uzimamo za promjenu pozicije, sve će nam propasti, sve će opljačkati, a možda i popaliti. Ona tako, svojim dobronamjernim razmišljanjem, stavlja na kocku naše živote umjesto ono sirotinje, koja se zove naše gospodarstvo. Zaključujem tako jer se to iskonsko osjećanje pojavilo i u meni i to onda kad sam, ne znam na osnovu čega, u jasenovačkom logoru, u magazinu robe umorenih, zaključivši da me, možda, ipak puštaju kući, rekao magacineru da mi umjesto kratkog zimskog kaputa dade dugački! Prije zaključka da postoji šansa da me puste, uzimao sam i, drhteći od straha i zime ujedno misleći da će tu završiti i moja odjeća, oblačio sam sve što mi je pružao. Zaboravio mi je taj jadnik dati gaće, ali nisam prigovarao. Valjda je to previdio jer mi je dao veliku, dugačku košulju. Eto, kad se šansa, koju smo čekali više od hiljadu dvije stotine noći, ponudila, netko je htio još! Tako je uz svakodnevne poslove prošao još jedan dan. Krave smo pustili u bašču. Otvorili smo ljesu da mogu u ogradu gdje je više trave. Bez nekog dogovora, i Zvonko je svoje krave pustio na guvno i ogradu. Ja presijecam nekakve deblje grane od srušene jabuke. Mama ode sa košarom i motikom da navadi krumpira. Kad se vraćala, priđe joj ispod dedovog oraha Luca, pa stadoše kod ljese. Vidim, Luca nešto maše rukama, a povremeno fortunom briše suze. Pravim se da to ne vidim, pa ne prilazim. Budući da je glavna misaona preokupacija posljednjih desetak dana njihov strah, ja to odmah, sa svom zluradošću, strpam u tu torbu. Dosadilo mi siječenje pa unosim drva u uvoz. Zatim idem da ponesem krumpir. Kao što je i red, pitam: „Teto Luco, što plaćete“? Ona glasno odgovara: „E, moj Milane, govorin ti materi, otišla mi Šima i odnila dite. Otišli su sa Slavkon u Bjelovar. Tamo će on biti u službi i blizo oca. Najviše mi je ža' diteta. Sad je i Slavkova mater sama. Mora pazit kuću, a šta će“. „Idi ti, Mili, nanesi nešto drva i u šupicu, nekako se vrijeme malo gura, da ne bi sutra kiša. Idem i ja, Luce, da ogulim krumpira pa da pristavim ručak“, prekida mama razgovor. Nosim ja drva, a mama u prolazu kaže da ćemo za ručak imati krumpjersku čorbu. „Imamo dosta skorupa, a i ti to voliš“, reče mi. „Ma, ja bih volio i nekakve placke ili palačinke“, odgovaram. „Dobro, viđet ću šta kaže Jovanka“, reče ona i ode u kuću.

KATINO ISKUSTVO DRAMATIČNO UPOZORAVA – BJEŽITE

Nešto prije ručka, navrati k nama Kata Gašparevića, bila je u varošu. Ostala je, jadna, sama. Suprug Stevo otjeran je 1941. u Koprivnicu, sin Đuro je sa mnom ostao u Jasenovcu, a mlađi sin joj je oduzet u Sisku. Đuro je nestao u onom stroju sa Perom Amidžića. Prevarili su ih da idu na rad u Njemačku, pa su ih u toj radosti otjerali na klaonicu. Kao i ranije, i ovaj put su sutradan živi prepoznali odijela i šešire. I ovaj put me, jadna, pripitala o mom posljednjem viđenju njezinog Đure. Mlađeg sinčića, koji je imao četiri, pet godina, našla je negdje u Prigorju. Dovala ga je kući, ali uskoro je umro. Iskreno se uvijek radovala što sam se bar ja vratio živ i prebolio onaj tifus. Mama ju je zadržala na ručku. Palačinke su lijepo mirisale. Vidim, ima ih dosta, ali bez file. Ja ih nekako više i volim ovako prazne. Sjedi teta Kata na maminom mjestu, nasuprot mene. Mama je postavila taniјere i žlice pa onda donese raljku sa čorbom i šeflju koju namjesti pred gosta. „Ajđ' sipaj, Kato, dok je toplo“, kaže. „Evo, sa' ću i ja. Skoro sam gotova“, javi se Jovanka. Poslije tete Kate sipam ja, pa Jovanka, onda mama. „Ev'ca, nemoj ti meni zamjerit' što ja navratim kad idem u varoš. Znaš, kad vidim Milana, lakše mi je. K'o da vidim moga Đuru. Nek' se bar netko spasio iz toga pakla i zla“, reče Kata. „Ma, joj, Kato draga, samo ti dođi. Kakvo zamjeranje? Nek' ti to ne pada na pamet“, mama odmah kaže. „Gledam vas sve troje... Znam da s' izgub'la čojka k'o i ja i sina. Al', opet, Bog ti dao pa ti je od troje djece bar dvoje ostalo. Ja, kukavna, osta bez moja obadva sina, ja sam k'o okresano stablo. Moje su grane odsječene i ja sam gotova“, tužno govori Kata. „A šta ćemo, Kato? Živ čovjek u zemlju ne može. Kako se kaže – gore visoko, a dolje tvrdo, pa moramo čekat' Božju volju“, tješi je mama. „Al', Ev'ca, nemoj se ljutit' što ću t' ja nešto reć. Znaš, sviju ovih noći, i kad se puca i kad je mirno, svašta i o svačemu razmišljam. Sjetim se i tebe i tvoje djece, pa se pitam, draga Ev'ca, što ti s njima nekud ne odeš? Negdje na sigurnije mjesto. Sačuvala si ji nekako dosad pa, da zlo ne čuje, više ne bi trebalo reskirat'. Imaš kuda, Ev'ca, i ti to bolje znaš od mene, al', opet, ćela sam ti to reći“, reče Kata. Mama šuti, a ja je ispitivački gledam. „Ma, Kato, razmišljam ja o tome, pa kako god okrenem, nikako ne mogu sve složiti“, reče. „Evo, da ti kažem iz moga gorkog i crnog iskustva. U onom pokolju četrdeset druge, kad sam čula da ustaše gore na vrh sela pucaju, pa onda jako nođ' u Kiselovom jarku odakle su se čuli i jauci, ja se sa djecom sklonim u pljevnjak iza nekakvog ritka. Oni k'o gladni psi uletiše u dvorište, pa u kuću, pa u štalu. Viču da izlazimo. Tonći Jozingov, ono pašče, viče: 'Tuj ih ima troje, mať i dva sina. Mi šutimo, drveni od straha, i poslije nekog vremena prijedemo na parmu, a moj Đuro povuće gore lotru.

Tako smo se sakrivali u dvorištu i oko kuće jer se nikud nije moglo, bili su svuda. Znaš da su po'vatali i one koji su pobjegli za partizanima. Onda smo vidjeli da tjeraju ljude iz tije gore sela, a ne ubijaju. Stari Iharuš išo nekud dolje, pa ga ja upitam: 'Komšija, a kud' tjeraju taj svijet'. On ne stajuć' odgovori: 'U logor dolje, a onda dalje'. Kroz par dana, kako znaš, sve su nas pokupili i eto kako smo prošli. Oć' ti reć', Ev'ca, bježi s tom djecom dok je vrijeme. Imaš kuda. Idite k našima dok se sve ovo ne promijeni. Ostavljaj k vragu sve. Poslušaj me', tako ona zbori i između toga glasno srće čorbu. Ja ziño, slušam i gledam je zabezeknuto, zaboravio čorbu, pa me mama opomenu: „Ajđ', Mili, o'ladiće se“. Posrčem ono čorbe, mama nas nudi da još sipamo (što je uvijek bio moj običaj), ali nitko neće. Ni ja ovoga puta neću. Dodoše palačinke. Uzimam u prste, presavijam i jedem. Tako nekoliko puta, pa rekoh: „Baš su dobre iako su posne“, da prekinem tišinu. Svi jedu palačinke i šute. Stazom prođe Veljo Petrović sa još jednim ustašom. Nose puške. „Eno vašeg komšije Velje... Kako se on vlada? Gad, k'o gad, al' se nekako, kao, smekšao, pa nekad i pozdravi kad prolazi. Pa, i on je onda ubio... A Milana i Maru Bobća on je oter'o u Kiselov jarak. Pričala Ranka. Možda je on Milana i ubio. Ranka je samo vidjela da je Milan prvi ubijen i da se visoko baca od zemlje. Onda njezin Ranko... Tad je počela bježati, a mala Milena za njom“, priča ona. Drago mi je da je teta Kata navratila. Pametno je mami rekla. A onda još i ova priča oko hercegovačkog krvnika Velje... Toga Velje što nas je sa Lucom i Bergerom onog jutra četrdeset druge tražio kod Tregnera da bi nas poklao. Eto, oko te krumpijerske čorbe oživjelo je toliko stravičnih istina koje me izbezumljuju. Ne treba više nikakav dodatak pa da uzmem kaput, preizujem cipele i – pravac Polum! Razgovor se dalje nastavio o drvima za zimu, kokošima i vađenju krumpira... Njih dvije se poljubiše. „Nemoj šta zamjer't“, reče teta Kata i ode. „Trebalo bi krave svezat' i ponudit' ih vodom. Dosta su pasle. Viđ' ako baš nisu site, baci im otave i nastri im“, kaže mi mama. Završim to i pođem u kuću, al' ugledam Velju sa Lucom i Zvonkom na njihovim malim vratima. Onog drugog ustaše nema. Mama pošla da baci krumpirske ljske na đubre pa u prolazu reče da se ono malo oblaka razišlo. Bit će, veli, lijepa noć. „Tko zna“ i „kako za koga“, odvratim ja i produžim u kuću. Sjednem za stol, navučem firangu i gledam na put. Odem do latora, operem ruke i sa pleja ponesem na stol one palačinke. Dobre su i sve zagledam koliko da im ostavim. Jovanka je otišla kod Tine i nešto se podugo zadržala. Tregnerovi hrane marvu, nose navilke sijena. Oni imaju i konje. Nekako smo sve rano završili, jer su krave dugo pasle pa ne treba dva puta napajati. Samo da još one zatvore kokoši. Čekam da onaj gad prođe u varoš. Ne bih volio da omrkne negdje gore, da mi je kao za leđima. Tko zna šta mu može pasti na pamet kad u noći prolazi mimo srpske kuće? Osobito sad kad mu je, recimo,

prijatelj Markota u zatvoru, a Slavko sa Šimom i djetetom u Bjelovaru. Mora da je posrijedi neki dogovor ili poruka. Evo ga! Ode dolje. Virim iza firange da vidim je l' prošao mimo kuće. Ako skrene, znam zašto dolazi i što me čeka. Ostaje mi samo sikira, koju, ne znam zašto, uvijek držimo tu iza vrata, a ne na drvljaniku. Prođe, ode. Eto, Milane, opet si im na dohvat ruke. U pitanju je samo njihova dobra volja – hoće li navratiti sada ili kasnije, drugi put. A ja? Ja sam tu, samo čekam da dođe i jednom rukom me uhvati za kosu, a drugom nožem prereže vrat. Scenario je jednostavan. Sve je u funkciji. Ja ništa ne ometam, ja sam sa time suglasan. Jer da nisam, scenario ne bi bio potpun, ne bi se mogao realizirati. To je ono što sam odlučio onemogućiti, što sam na kratko, tri dana, onemogućio i, budala, opet namjestio glavu na panj. Mama dođe u kuću, a za njom i Jovanka koja odmah upita da li smo vidjeli Velju. Odgovaramo potvrdno, a ona će: „Ma, čekala sam da ode. Nisam ćela prolazit' mimo njih“. „Dakle tako, ti čekala da ode, a ja čekao hoće li proći ili će svratiti. Mama, ja mislim da je najpametnije otići na Polum. Spreman sam ovog časa da krenem. Ja ovako više zaista ne mogu živjeti i neću, zaista neću“, odlučno kažem. „Ma, kud sad u tu noć? Na koga sve možeš nabasat' da te ubije...“, odvrća me mama. „Pa to je, u svakom slučaju, bolje nego da je Veljo večeras svratio ili da svrati kasnije večeras. Jes' ti čula ovu jadnu ženu, drvo okresano? Ona ima krvavije iskustvo od tebe. Zamisli ti, mama, šta bi bilo da je ona imala šansu četrdeset i druge? Ona bi je zgrabila i danas bi bila sretna, sretnija nego ti. Ti nju jednostavno ne razumiješ. Kao ni mene. Njoj se, mama, dogodilo sve to što se nama, skupa s tobom, može dogoditi već noćas. Mi to moramo izbjeći, a ti to nećeš“, govorio sam ne mogavši se suzdržati. „Nemoj mi tako govoriti“, reče ona kroz plač, „k'o da ja to sve ne znam“. „Znaš, znam ja da znaš, ali ne znam zašto smo onda još ovdje“, nastavljam ne bih li je nekako ubijedio da pobjegnemo. „Mama, i ja se jako bojim. Mi moramo iz svega toga nekuda bježati“, kroz plač kaže Jovanka. „Ma kuda i kako, djeco draga“, žalosno kaže mama. „K našima, lijepo kaže teta Kata. Još ti i reče da ti to bolje znaš od nje. Vidiš, njezino iskustvo dramatično upozorava – bježite, već ste to trebali učiniti“, nastavljam istom žestinom. „Pa i da idemo, kud' ćemo sad u noć? Ostavimo to za sutra pa ćemo se dogovoriti o svemu“, plače ona, sve jeca, a Jovanka rukom zaklonila lice i rida, suze joj teku između prstiju. „Čujte“, kažem, „ja poznam svaki putić i stazu, svaku živicu. Znam na kojoj njivi je šta posađeno, a kroz šumu isto. Do Šukića mogu doći žmireći. Idem ja odma', a vi se sutra dogovorite na koji način da se domognete šume. Jovanka može otići u Orlovac do Mileve, pa odanle sa njom u Barnu do strine i Danke, a dalje je lako. Možda je ipak bolje da idete skupa“. „Ma nemoj ti ići sada“, oglasi se Jovanka, „otjeraj ti ujutro krave, reci nam đe ćeš biti, a mi ćemo doći za

tobom. To je najbolje“. „A zašto ja ne bih otišao sad, a vi dvije otjerajte ujutro krave, pa jedna neka ode sa kravama u Krstašicu, a druga kroz kukuruze preko krčevina. Onda se nađite u šumi neđe oko linije i dalje pođite nizbrdo. Pa dalje ti, mama, znaš. Da vas netko i sretne, recite da ste zalutale, da ste išle za kravama. Za mene izmislite šta 'ćete – da sam otišao u Orlovac, eto. Mislim da je to dobar plan, a ja ipak sad idem“, odlučan sam. „Ma, joj, nemoj“, povikaše i počеше da me zaklinju – ako Boga znam da ih ne ostavljam, da ću stradati... Tako me odvратиše... Opet počе noć sa mislima punim zloslutnje, počе jedna teška neizvjesna noć koja bi kao takva trebala biti posljednja. Premećem po glavi sve ono na šta sam se danas podsjetio, a sve češće i uporno nameće mi se ovo „p o s l j e d n j a“. Jer, ono dvojstvo i njegovi dijelovi – suprotstavljeno i rizično – imaju različit epilog, a istu šansu. Svjestan sam pred dilemom – sa scene zauvijek nestaje takva noć ili sa te iste scene nestajem ja. U oba slučaja dvojstva više nema. Dilema, a s njome i neizvjesnost, nestaje. Koje rješenje će dočekati zoru, novi dan? U svojoj zloslutnji, koju svatko na svoj način premeće i pokušava da zaspi, čujemo i pokoju pušku. Smirismo se i san je ipak naišao, tko zna kojim redom, i potrajavao je neko vrijeme.

SLOBODA, GROM IZ VEDRA NEBA

Neugodno i iznenada, grubim drmusanjem za rame, probudi me mama: „Diži se! Joj, nešto se dešava“. „Ma, šta“, pitam još potpuno bunovan i nerazdrijeman. „Ma, nekakvi ljudi prođoše kroz dvorište i dvojica sjede u Tregnerovoj grabi. Ne dirajte u firange i ne provirujte! Šutite“, brzo govori. „Eto ti sad“, počinjem ja, „sad je gotovo. Kad ja, bena, slušam“. „Šuti, molim te, i nikome se nećemo javljati“, upozori nas mama. Drhtimo od straha i od studeni. Šutke se oblačimo. Na trotoaru se čuju koraci više ljudi. Idu odozdo i otvaraju naša mala dvorišna vrata. Začas uz one dvije stepenice ulaze u ganjak. Gotovo je, zaključuje svatko za sebe. „Ne javljamo se i ne otvaramo“, prošaputa mama. Kao da nam nisu već nekoliko puta razbili vrata i ušli u kuću. Sav sam jadan, pun straha. Slutim, i to ne po prvi put, skori kraj. Odrvenio sam. Mirim se sa sudbinom svjestan da izlaza nemam. Njih je nekoliko, nije jedan pa da se može pobjeći dok jedno mrcvari. Lupaju na prozor iz ganjka, a mi stojimo između njega i sobnih vrata. Lupaju snažno, onako rukom, u seriji i viču: „Drugarice, otvori!“ Šutimo, a od te lupe ne čujemo da li lupaju vrata. Poslije male stanke ponovo udaranje u prozor i: „Drugarice, otvori“. Provociraju, prave cirkus, uvertiru u naš masakr. Predstavljaju se kao partizani i samo treba da otvorimo i pružimo glavu kroz prozor. A znadu koliko nas u kući ima. Da su ustaše zaključujemo i po tome što viču „otvori

drugarice“. Otkud bi neki nepoznati partizan znao da tu nema muške glave kuće? „Otvori drugarice! Ne boj se, mi smo partizani“!

Šutimo, drhtimo odrvenjeni, a to je posljednji stadij pred nož. Čekamo da svaki čas upadnu i naprave završnicu. Čujemo kako još neki pridolaze... „Snašo Ev'ca, otvor'te, ne bojte se, ja sam Pero

Juriš partizana na Grubišno Polje 1944. godine

Vrzić“, čuje se jasan glas! Prestravljeni šutimo dalje. Opet čujemo: „Uplašeno je to sve i prestravljeno. Ne usude se otvorit'. 'Ajmo, doč'mo kad se svane“. Netko dodade: „A možda i spavaju van kuće“. Odoše. „Pošto u ganjku nema nikoga, možda su naši“, veli mama. „Samo šuti, molim te. Da ovo sad preživim, nikad više te neću slušati“, iscijedim kroz zube. „Ma i ne moraš. Samo da ova noć nekako prođe“, zabrinuto kaže mama.

Kroz prozor vidimo da u našoj bašti ima dosta ljudi. Neki leže, neki hodaju. Ima ih nekoliko i u Tregnerovoj bašti. Nemaju jednaku uniformu, a i kape su im različite. Ne liče ni na domobrane, a nismo sigurni da nisu ustaše. Najčudnije je to da se ne pucal! Ustaše nikad ne pucaju kad idu ispred kolone povratnika iz „žice“. Ali, opet, koga vraga bi tu radili po dvorištu i bašti? Gledamo tako i razmišljamo, međusobno šapućemo, ali zaključka nikakvog nema. Čekamo da bolje svane kao da to donosi razrješenje. Šta imamo od toga ako ustanovimo da su nam bašta i komšiluk puni ustaša? U dvorište Jere Golštajna (Gottstein) ušlo je nekoliko kola sa konjima. Onda Jovanka reče da vidi dvojicu u Tregnerovom dvorištu sa trorogim kapama, pa odmah utvrdi da su partizani. „Šut“, reče mama poluglasno, „k'o da i oni ne mogu sebi stavit' trorogu. Šuti“! Sad neki idu iz bašče i ulaze u ganjak pored bunara. Sad lupetaju sa bravom i kucaju. Glasno udaraju u vrata i opet kažu: „Ma, Ev'ca, ne bojte se. Vidite koliko je partizana ovdje“. Mama prstom na ustima naređuje: „Ni zuc! Tišina“. „Sigurno ne spavaju kod kuće“, komentiraju. „Možda su preko, kod Pemaca. Ma, dobro, doći će kasnije“, glasno komentiraju i odoše natrag. Dolje u varošu opali po koja puška, ništa ozbiljno, pa i to unosi nevjericu. Da su ovo sve partizani, kako ih već ne bi opazili i počeli da ozbiljno pucaju? „Otvoraj drugarice, šta si se uplašila“, viče ženski glas pred vratima. „Ljuba“, viknu mama glasno i prepade nas. Otrča k vratima i otvara ih. Nasta ljubljenje i plakanje, a Ljuba se smije svojim zvonkim glasom. „Ajde, spremaj se, idemo u varoš“, radosno viče. „Sad ćemo. Još malo sačekaj“, odgovara mama. Eto sad i Vrzića. „Pa je l' vi, snašo, niste mene prepoznali. Dva puta sam dolazio i zvao vas. Već smo mislili da niste

kod kuće“, kaže. „Joj, Pero dragi, izbezumili smo se od straha pa ništa niti znamo, niti poznamo. Osobito noću“, radosno će mama. „I šta je sada? Ne puca se, a vi ste tu? I Ljuba poziva u varoš“, reče on. „Sa' ćemo, za koji časak“. „Ovaj stari Horvat odnio im je pismo da se predaju. Obuk'o je bijelu košulju i široke gaće da ga bolje vide i ode sredinom puta. Nek' ide, nek'. Te široke gaće su sigurno iz neke od Amidžića kuća, a njihove žene to nisu ni tkale ni šile. Kad su ih opljačkali, sigurno nisu ni slutili za što će im poslužiti. Ako počnu pucati, odma' će naši topovi zagrmīt. Eto ih kod Romića sokaka“, priča Pero. Mama iznese rakiju na stol, a Jovanka loži vatru u šporetu.

ZAGRMIŠE TOPOVI, ZATRESLA SE ZEMLJA

Izađem ja van i vidim da je plot između dedove bašče i našeg dvorišta razvaljen. Prođem kroz taj otvor, pa na mala dvorišna vrata i preko puta u Romića sokak. Da vidim topove! Stvarno – četiri topa, partizani oko njih, a jedan sjedi na topu u nekoj stolici. Tu je i Živko. Došao je prije nego ja. Sad nas jedan partizan tjera da idemo kući jer kad počnu pucati, probit će nam uši. To nam je tako oštro rečeno da smo odmah zbrisali. Nisam ni ušao u kuću, kad u varošu poče pucnjava. Prašte puške nekako gusto, a onda i po koji rafal. Odjednom se zdrma sva zemlja – zagrmiše topovi. Pucaju sva četiri kao da se utrkuju. Ljuba, Vrzić i još neki sjede za stolom i jedu kajganu. „Vide dima i prašine! Al' smo im zasolili doručak“, viču neki u dvorištu. „I prisjest će im“, dodaju drugi. „Aj' ti, Milane, sa ovim drugom u Singerovu kuću kod Mire Vončinine. Pitajte je je l' Alić kod nje spava“, reče mi jedan. Idemo preko Brzinovog dvorišta, a taj drug pozva još dvojicu da idu sa nama. U tom času zrak iznad nas propara mina. Svi smo nekako čučnuli, pognuli se, a ona opali kod dedovog duda. Lupa ovaj drugar u vrata i Mira otvori. Pitaju je da li je tu domobran Alić. Ona odgovori da već nekoliko noći tu nije spavao. Reče da ponekad, na kratko, dođe preko dana. Tako se završi ta bezuspješna akcija u kojoj sam i ja učestvovao. Kad sam se vratio, odmah sam sve ispričao, a ovi za stolom se smiju. „Toliko nas se boje da ni sa snašama ne smiju spavati“, smiju se oni dalje. Ali, dolje se vraški puca. Povremeno opali još po koji top, ali dolje grme i krupne eksplozije. Kažu da su to naši minobacači i đumbuli. Vrtim se tuda po dvorištu i bašti, opet prošušti po koja mina i neđe gore opali. Oho, evo nose i prve ranjenike. Poneki ranjeni u ruku i rame idu pješice. Svi odoše preko bašče kroz onaj razvaljen plot, pa kroz vratašca preko puta u Jerino dvorište. Odem za njima i ustanovim da su tamo bolničari i doktori. Tu donose sve ranjenike. Poslije ih trpaju u kola i odvoze nekuda prema Peratovici. Vraćam se kući i u dedovoj bašti

vidim strašan prizor – nose ranjenika na nosilima, a on u rukama drži svoju potkoljenicu i viče: „Komesare, vidi šta mi se dogodilo!“ „Znao sam ja, Žuro, da si ti junačina. Samo se drži junački“, uzvratil komesar i žureći ode prema dolje. Opet jedan na nosilima, u zavojima su mu i glava i rame. Na sljedećim nosilima je jedan sa zamotanim koljenom i potkoljenicom. Jauče i plače. Nešto su se uzvikali borci u bašti pa idem tamo. Čujem kako govore: „Vidite da nas gađa sa crkve. Treba srušiti toranj. Idi reci onima kod topova“, rekoše jednom te ovaj otrča. Vratio se brzo i kaže da se toranj ne smije rušiti, ali da će sad doći jedan sa šarcom da ga ušutka. Dođe taj sa šarcom, ali ode prema Singerovom sokaku, pa tamo nešto zagleda i hoda lijevo, desno. Konačno postavi šarca na široki stupac plotu. Nišani. Kad se onaj sa tornja oglasio rafalom, ovaj mu odmah odgovori i tako nastaviše – čim se onaj javi, i ovaj odgovori rafalom. Već je sunce lijepo izašlo, a dolje još dobro puca. Čuje se puno rafala i pušaka. Krupnih eksplozija je nekako malo, puno su rijeđe nego jutros. A onda opet zdrmaše zemlju topovi. Čujemo dolje eksplozije, a ubrzo zatim nekako utihnu pucnjava. Neki oficir sa žutim štrajfama na rukavima sjedi za nekakvim stolom i ima telefon. Glasno uzviknu: „Gotovo je! Dobro su ih sad topovi sredili, ne čuju se više“. I stvarno, nema više one grmljavine, rafala i praskanja pušaka. Opali gdjevoja, ali onaj sa tornja još uvijek se čuje. „Sad će i ovaj sa tornja prestati da razgovara sa ovim našim šarcom“, opet se oglasi onaj oficir. „Otići će i predati se našima ili će skočiti sa tornja“, reče. Dođem u kuću, a, ono mama i Jovanka same. Svi su otišli. „Jesi ti dav'o kravama jest“, upita me mama. „Uh“, uzviknem i potrčim u štalu da bacim kravama otave. Eto, one, ni krive ni dužne, proslavljaju oslobođenje gladovanjem. U tom obilju događanja i utisaka, ja na njih zaboravio. Vidim u prolazu, i sada i maloprije, da pronose ranjenike na nosilima. Neki idu i pješice. Čuje se kako ječe, neki stenju, a neki jadnici i jauču od bolova. Kod Golštajnovih (Gottstein) ima puno kola. Neka sa ranjenicima izlaze iz dvorišta, a druga iz onog reda od Romića do Golštajna ulaze u dvorište. Odjednom se na putu pojavi kolona zaprežnih kola. Odoše u varoš. „Znači, stvarno je dolje sve gotovo“, velim ja mami. „Pa valjda jest jer i ovi svi sa Ljubom odoše u varoš. Zvala Ljuba i mene, al' kud' ću ja, k vragu, u tu gužvu“, reče mama. „Nek' Jovanka napoji krave, a ja, mama, idem malo dolje da vidim kako to sad izgleda“, kažem joj. „Ma bolje da još ne ideš. Još se puca, a tih ustaških vragova ima i sakrivenih“. „Idem ja ipak. Neću se dugo zadržati“, brzo kažem i odem. Žurim prema dolje, a iz Šegića kuće sa rukama svezanim na leđima izlazi Vukelić. Za njim Gojko i Đorđe. „Šta je to“, umjesto pozdrava upitam. Sva trojica se nasmijашe. Gojko pritčra i poljubismo se. „Zdravo drugar, kako si“, reče Đorđe i pruži mi ruku. „Zdravo Milane. Evo, ja se ne mogu rukovati kad su me ovi dvojica svezali“, kaže Vukelić. Vidi Gojko da

meni tu nije nešto jasno, pa reče: „Ovo smo napravili radi komšija. Malo parade za njihove oči. Otjerat ćemo ga sa nama“. „Idem ja malo da vidim kako je u varošu. Vidjet ćemo se“, rekoš umjesto pozdrava, pa požurim. Već se odozdo vraćaju kola puna raznih stvari iz trgovina i pojedinih radnji. Svašta voze. Prolaze tu i partizani.

GRUBIŠNO JE OSLOBOĐENO

Čujem komentar: „Ima dosta plijena“. Bunkereri pred našom crkvom presijecaju cestu, svaki polovicu sa svoje strane, pa je moguć prolaz između njih, oštećeni su. To su borovi balvani iz cintora. Vide se friška oštećenja od metaka i gelera. Prije mene u prolaz ulaze dva partizana i zastanu kod mrtvog gestapovca. Glava mu je sva krvava. Krv se već sasušila. „Vidi, boga ti, ima i švapski križ. Pa on još diše. Ma, taj je jutros na nas ispalio onaj rafal kad smo pretrčavali cestu. Eto mu tu i mitraljeza. Vidiš, potrgan. Valjda pala mina ili je neki naš ubacio bombu. Dokrajči ga“, reče onaj prvi. Drugi izvadi pištolj i opali mu dva metka u srce. Odoše, a ja za njima. Vidim nekoliko mrtvih između cintora i kuće Mitra Biškupa. Opet nekoliko na putu prema nogometnom igralištu, pred kućom Đurice Pejnovića, i tamo kod Štefana Najhauzera. Neka kola puna plijena se vraćaju prema gore. Kod Bukovića kuće vidim onog ustašu Ljuba što stanuje u kući Milana i velike Cvijete Pejnovića. On je uvijek išao u civilu, pa i sada. Odmiče, onako malo pogrbljen, dugačkim korakom. Već je kod Baburekovih. Kažem ja jednom od one dvojice partizana da je ono ustaša u civilu. Velim da ga poznam. Jedan odmah viknu: „Hej, civil“. Opet ponovi jer se Ljubo ne okreće. Kad se okrenuo, ovaj ga pozva da dođe. Stao sam malo podalje pa čekam i ja. Kad je prišao, partizan ga pita da li ima oružja. On odgovori: „Ne“. „Pretresi ga“, naredi onom drugom. Pošto nije kod Ljube ništa našao, narediše mu da ide pred njima. Već od Čopove kuće vidim pred Vepšekovom pekarom neku gomilu ljudi, a ispred njih nekakav stroj, dvored ljudi. Kod Capla prijeđem na drugu stranu. Iz Pejašinovića i Gablerove kuće ljudi iznose bale štofova, a dvojica nose šivaću mašinu. Pred Kuzlovom kućom i Slavnića birtijom isto stoje kola. U onom stroju preko puta ima nekih koje u glavu poznam. Onom jednom znam i prezime. Neki su u uniformama – domobranske, ustaške i gestapovačke. Poneki nose pola uniforme, pola civilnog odijela. Neki su u civilu. Među njima je već i Ljubo. Pređem preko ceste i sa zadovoljstvom gledam te dojučerašnje junake. Sada su pognutih glava, valjda da ih nitko ne prepozna. Partizan jednom od njih kaže: „Pa ti si 'U'! Šta si ostao u ovom stroju? Marš tamo“. Ovaj šutke pređe, a ja se sjetim onog razdvajanja u Jasenovcu, pa ovom drugu odobravam.

Ima njih tri-četiri, koji to zarobljeno društvo prebira i razdvajaju. Od križanja tjeraju prema ovamo još jednu grupu, njih desetak. Idem prema predstojnikovom stanu i skrenem kroz veliku otvorenu kapiju. Tu je i jedan bunker čiji krov je zatrpan gomilom obrasle zemlje. Tu nisam nikad bio. Pred bunkerom leže tri leša u lokvama krvi. U košuljama su, dvojica su bos. Od bunkera dalje iz dvorišta vodi laufgraba prema sljedećem bunkeru. U njoj je još jedan leš, a uz tu grabu, malo dalje, leži ubijen magarac. Nema okolo nikog živog pa mi bi nekako čudno, uz prisustvo straha, te naperim u dvorište stare škole i izađem na cestu pred katoličku crkvu. Na tratoaru ispred škole opet dva leša, a na ulaznim vratima u park jedan. Pred predstojnikovim stanom vidim Živka i onog drugog Milana, dječaka sa Kozare što ga je Jero uzeo sebi. Oni me nagovoriše da idemo do Novaka, do paromlina. Čuli su da je prije pao centar varoša, a onda paromlin, jer je to bila posebna „žica“. U grabi, sa desne strane kojom idemo, vidjeli smo poneki leš, ali to više nije ništa novo. Kad smo prešli put koji se odvaja za željezničku stanicu, vidimo u grabi nekoliko leševa, jedan za drugim. A onda kod Milkovića, u otvorenim velikim vratima, dva, a u malima jedan leš. Svi su bos, a onom jednom je metak udario točno u skočni zglobov. Bilo mi je već dosta tih mrtvacu do kojih mi nije stalo. Nisam ih uopće sažaljevaao jer su to bili njihovi. Da nije bilo tako, ostade ja u zloslutnoj neizvjesnosti. Bitno je da sam ja slobodan, a da su oni pobijeni i rastjerani, da se više ovdje ne pojave. Idemo mi natrag kući. Pomalo se žurimo i poskakujemo. Prizori su gadni, nesvakidašnji, ali mi smo zadovoljni jer – to su učinili naši oslobodioci. Poubijali su oni jutros i naših oslobodilaca. Tko zna koliko su i izranjavali. Baš kao onoga što je držao svoju potkoljenicu u ruci. Mi njih žalimo, a ove već godinama mrzimo iz dna duše – i žive i mrtve. Ovi su njihovi i nek' je vrag s njima. Moje razmišljanje prekide Živko: „Vrag zna šta je sa Nogalom, a Markota se, k'o za vraga, izvuče. I on i Slavko“. Luci su otjerali konje i kola. Našli su nekog kočijaša i odvezli su ranjenike. Na križanju, i tamo sve do Čopa, ima dosta partizana. Onog stroja ustaša i domobrana nema. Još se ponešto tovari u neka kola. Kad smo došli do Brkića spaljene kuće, podsjetim Živka kako smo tuda perjali 1942. godine kad smo vidjeli da odozdo ide grupa ustaša i šta se sve poslije dogodilo. „Da, da“, reče on, a Milan dodade: „E, više tako neće biti. Dosta su nama bile dvije Kozare – ona naša i ova, zajednička sa vama, Bilogora. Već četiri godine mi plaćamo u krvi ovu slobodu i više je niko ne može uzeti“. Izgovori to Milan nekako kao zreo čovjek. Budući da nam je to prijalo, nastaje tajac. „Este vid'li onoga, tuj u bunkeru, mrtvoga“, velim ja. „Nismo“, veli Milan. „Ma, kako niste, pa tu je odma' sa strane“, kažem ja. Dođosmo do tog mjesta, a gestapovca nema. „Kažu da je tu ubijen onaj gestapovac Đebro“, reče Živko. „Poznali su ga po čukljavao ruci. To je onaj što je izbo Vilka“, dodade on.

„Ma, poznam ga“, potvrdim ja i ispričam kako ga je partizan dokrajčio. U dvorištima kraj kojih prolazimo i u voćnjacima ima partizana. Negdje više, negdje manje.

Uzbudljiva revija ljudi i događaja

U dvorištu kuće niže Vecka stoji stražar, neki Živkov rođak, pa smo mu prišli da ga pozdravimo. „Šta ti radiš tuj Đuro“, pitamo ga. „Ma, evo, čuvam neku bandu dok ne dođu oni što će ih tjerat' u Djakovac“, kaže. „Ima li koji odavle, naš poznati“, pripitam ja. „Ma, znaš, ja nji' baš ni ne poznam. Jedino poznam ovoga pandura iz gornjeg kraja, a i njemu nit' znam ime, nit' prezime“, reče. „E l' Pavli Jozing? Ajd' ga zovni“, kažemo mi. „Ma, vrag nek' mu jebe mater, šta ć' ga zvat'“, odmahuje on rukom. „Ajd, molim te, zovni ga da baš čujemo je l' on“, nagovaramo ga. „Kako reče“, pripita. „Pavli Jozing“, u glas odgovaramo. Đuro dobro dreknu i ovaj se odmah odazva: „Ja sam“! Ima tu kraj sljedeće kuće, nama za leđima, oko fat nekakvih drva, uglavnom prigla. Uzmem ja onaj jedan zgodan komad – taman za vola ubit. „Ajd' ga, molim te, pusti samo do vrata da ga koji put odrapim ovim priglom“, kažem Đuri. „Ma, ne smijem ja otvarat'. Ima nji' petnaestak. Može mi koji uteć' pa sam najebo“, ozbiljno odgovori Đuro. „E, sad da ga podsjetim na neke stvari“, kažem ja glasno. „Pavli“, povičem, a on šuti. „Pavli“, dreknem ja glasno, a on se odazva: „Molim“. „Ja sam Milan Bastašić. Mislim da me se sjećaš. Pričekat ću ja ovdje dok ovi ne otvore. Pa da se vidimo. Imam baš jedan dobar priglu u rukama“. On šuti, a Đuro nam pokazuje rukom da idemo odatle. Kod mene ima dosta partizana na bašti. Manje ih je u dvorištu. U dedovoj bašti nalaze se uz dvojica kola i dvije šivaće mašine. Švelje nešto šiju. U kolima su nekakve uniforme i veš. Kod mene u kući nađem Joška Šimunovića. Izljubismo se. Pitam ga za tetu Jelenu i Ankicu, koju su negdje prije godinu dana odveli od Kramarića. „Dobro su, fala ti na pitanju. One su u Djakovcu. E, 'ajde sada, drugar, da sa mnom popiješ za pobjedu. Više nećeš morati kurirčiti i strahovati“, reče mi. „Živio“, nazdravismo u glas. Na šporetu je veliki lonac. Para suklja ispod poklopca, a mama reže rezance. Nešto slično se događa i sa rernom – puši se i otuda. Sve nekako miriši na goste, što i priliči velikom događaju koji smo doživjeli. „Joško, popi još jednu rakiju“, kažem. Reče mi da ide malo u varoš jer već dugo tamo nije bio. To poprati osmjehom. „Dodi, svakako, na ručak“, opomenu ga mama. „Idi baci ono perje iz lonca na đubre i saplani lonac“, obrati se meni. „A đe je Jovanka“, podsjetim ja mamu da se miješam u obaveze drugih. „Ajd, ajd, ošla je kod Tine. Tamo je ona njezna sestrična Jelena, partizanka, i još neke drugarice. Nek' se cure malo

ispripovijedaju“, kaže. Navratio sam u štalu i bacio kravama otave, a onda krenem u bašču. Neki partizani spavaju, neki se briju, a neki uređuju oružje, glancaju. Kod Luce ne vidim nikoga na dvorištu. Sigurno im nije svejedno. Gadna je to promjena. Poslije tri godine moći i bezbrige, evo, preko noći – puno dvorište partizana. Oni još ne znaju da im partizani neće ništa. Zato se boje. Iščekuju ono što su zaslužili, a oni najbolje znadu što je to. Neka, neka, dobro je to. To će im biti trajna i nezaboravna uspomena iz Grubišnog Polja i uvjerenje da smo bolji ljudi od njih – nismo im uradili ono što su oni uradili nama. Razgovaram s mamom. Ona priča tko je sve navraćao, a ja što sam sve vidio u varošu. Sjedim na svome mjestu za stolom i prepoznam Marijanov glas. „Dobar dan“, viče on veseo i nasmijan. Odzdravljam mu, a on žuri u dvorište. Rukujemo se, pozdravlja se sa mamom i pita gdje je Jovanka. Na sebi ima englesku bluzu i titovku, a hlače su mu nekakve obične. U ruci, uza se, drži engleski šmajser. „Sjednite Marijane. Milane, natoči mu rakije“, reče mama. „Evo, malo ću sjesti, a ja ne pijen“, reče po dalmatinski. „A tebi san donija poklon. Bit ćeš zadovoljan“, obrati se meni. Odmotava nekakav veliki debeli papir iz koga izvadi kratku lovačku jednocijevku. „Evo, uzmi i čuvaj je da imaš kad budeš išao u lov“, reče. Uzmem ja pušku. Sav sretan, veseo, preklopim je pa gledam kroz cijev, a ona blista. „Spremi to u orman i ne nosaj je van. Jesi l’ čuo“, strogo će mama. „Ma, dobro“, pokorim se iako mi baš nije bilo pravo. „Idem u varoš da vidim upravnika i još neke ljude“, reče nam Marijan. „Al’ svakako, Marijane, dođite na ručak. Bit će tu i Joško i Ljuba. Idi ti po Jovanku i reci kumi Milki neka ti dade nešto sira za gibanicu, da ispečem malo više“, kaže mama. Gledam tri lijepe partizanke, a Jelena je najljepša i najbolje obučena. U vojničkom je. U Golštajnovom dvorištu nema više kola. Dvorišna vrata su zatvorena. U Marinom dvorištu ima nešto partizana. Neki sjede za stolovima koje su napravili od dasaka i furaka. Takve su i klupe. Mama odmah naredi Jovanki da pazi na šporet i rernu, a ona će razvijati tijesto za gibanicu. „Ti, Mili, guli krumpir, valjda će ga biti dosta, a ti, sejo, razbi pet jaja i umuti ih sa sirom za gibanicu. Videt ćemo, kad pristavim gibanicu, mi bi mogli prvi da pojedemo bar čorbu dok se ostali ne skupe“, organizira mama posao.

Vrijeme je lijepo i boravak vani je upravo ugodan. Ne znam kako će biti uvečer jer su rose velike. Ručak se razvukao cijelo poslije podne – stalno kapaju, već nemaju gdje da sjede. Oni koji nisu za čorbu i ostalo, sjede na sećiji i na pragovima i uglavnom jedu gibanicu. Mama ih stalno nutka: „Samo jedite. Ispekla sam dosta gibanice. Jedite dok ima“. Ljuba je došla kad se već mračilo. Ne može ništa jesti. Kaže da će spavati kod Ringla. Joško je otišao Kramarićima. Možda tamo dođu Jelena i Ankica. Kuma Milka i Tina

dodoše samo na časak da mama vidi Jelenu. Nisu ni sjele, porazgovaraše kratko i odoše.

SPAVAT ĆEMO KOD OTVORENIH PROZORA

Marijana nema. Vjerojatno je ostao kod šefa jer i oni se u ovoj izmijenjenoj situaciji ugodnije osjećaju kad imaju u kući partizana. Namirili smo blago, zatvorili kokošinjac i idemo spavati kod otvorenih prozora. Da, otvorenih prozora, a oni su, koliko sinoć i prošle noći, predstavljali neku granicu između straha i slučajne strave epiloga. Umjesto svega, nastupio je užitak od nastale zamjene. Zaspao ću mirno kao na Polumu. Još mirnije i sigurnije. Blažena i blagoslovena mirna i sigurna noć konca avgusta 1944. godine. Imam nezamisliv osjećaj sigurnosti da ću se ujutro živ i normalno probuditi. Toga osjećaja nije bilo u preko hiljadu i dvije stotine prošlih noći. Osim one tri na Polumu. To je po onoj Nazorovoj – tko nije pelin gučo, taj ne zna što je sladošć... Noć je prošla mirno – bez buđenja, bez osluškivanja, bez pucnjave i slutnji šta to sve treba da znači. Ode sve u nepovrat, zamijenilo se. Sve je toliko lijepo i dobro da je upravo čudno. Puno toga neda se izbrisati ovom nastalom, lijepom stvarnošću. Tako smo ušli i u sljedeći dan. Uobičajene obaveze da se nahrani blago ili da se pusti na pašu omelo je prisustvo naših oslobodilaca. Kad sam otvorio štalska vrata, vidim nekoliko njih da spavaju na gomili otave. Šuteći se izvinim kravama jer sam njihovoj gladi pretpostavio odmor ovih drugara. Na bašti je svega nekoliko šatora, a uvoz štaglja je pun. Tako je valjda i na parmi jer je lotra prislonjena. Vratim se u kuću i počnem se zabavljati sa gibanicom koje nije puno ostalo. Sve ispričam mami, pa i ona odloži dojenje krava. Marijan je navratio nešto prije podne i kaže da mora natrag za Djakovac. Spavao je kod svog bivšeg šefa i reče da je u varošu vidio Joška. Pošto će i danas biti gostiju u prolazu, mama odluči da se zakolje još jedna kokoš, a gibanicu će saviti od jabuka. Moje je da naberem i nakupim jabuka. Uzmem košarku pa ću po jabuke. Međutim, vidim otvorena vrata štale pa odlučim zaviriti unutra. Svi su ustali i otišli. Krenem da donesem otave iz štaglja. Ni u uvozu više nitko ne spava. Nabacam otave u kopanj i odem pod jabuku. Prošetam ispod jabuke, a ne nađoh ništa. Držim košarku i gledam na jabuku kad priđe jedan drug i veli da će on donijeti lotru iz štaglja pa da naberemo jabuka. Valjda je spavao na parmi čim zna gdje je lotra. Brzo se vratio, prislonio lotru na jednu od grana i za čas nabacao u travu puno jabuka. „Eto, bit će i za gibanicu i za jesti“, dobaci on i odnese lotru. „Baš su lijepe. Odma' ih guli prije nego ćeš napajat', a ja idem brže podojit' krave. Ti, Jovanka, znaš đe je trenča, pa ribaj jabuke.

Ja ću razvit' tijesto čim podojim“, veli mama. Evo, dođe nam Tina, a ja joj odmah dajem nož da mi pomogne guliti jabuke. Priča da je one partizanke i Jelena zovu da ide sa njima u partizane. Kaže da bi išla kad bi išla i Jovanka. Na to odmah kinu mama: „Tino, zaveži! Ja neću da čujem o tome. Šta ćete vi tamo? Ima dosta muškaraca pa neka oni idu. Taman posla da sad, poslije sveg zla što ste preživjele, na kraju poginete il' postanete invalidi. Tko će vas poslije oženit' bez ruke il' bez noge? Kan' se ti gluposti i to više ne spominji“.

DOLAZE ČERKEZI

Krenem ja napajati krave, kad u varošu poče pucnjava – rafali, puške, ali iznenada i sve gušće. Uskomešase se drugovi. Pripasuju opasače, kupe svoje rance, drže puške u rukama. U dvorište uđe kasom na konju neki oficir. Ode u bašču vičući: „Na položaj, svi na položaj prema varoši“. Potrčim u kuću. Vidim, Tina pobježe kući, a putem prema gore jure nekakva kola. Idu cestom, ali i po tratoaru. I sa druge strane bježi svijet. Ima tu i muškaraca i žena u uniformi. Pucnjava ne prestaje, postaje sve žešća, a čini se, kao, bolje se i čuje. Vidim da je vrag odnio šalu. Valjda se banda vraća. Utrčim u kuću, uzmem svoju praznu pušku i kažem mami: „Ja odoh“, i priključim se bježećoj koloni. Kad sam okrenuo glavu prema kući, ugledam i Jovanku kako bježi tratoarom sa koferom u ruci. Prolazimo već mimo Ringlove kuće, a ona još uvijek dobro trči sa onim povelikim koferom. U tom trku sustižu nas jedna kola u kojima ima nekoliko čeljadi. Zaustaviše se i zovu Jovanku da ide sa njima. Lijepo od njih. Valjda su i oni vidjeli kako nosi veliki kofer, pa su htjeli da joj pomognu. Ja povremeno potrčim, toliko da ne budem zadnji, pa opet nastavim ubrzanim korakom. Kad smo ušli u šumu, svi usporismo jer je šuma ovih godina uvijek predstavljala nekakav pojam sigurnosti, slobode, zaštite. Kao, ona je uvijek bila nekako naša. Više naša, nego bilo čija. Neki sjede uz bukova i grabova stabla kraj staze. Produžim do onog puta za Brđane, pa, malo poviše, sjednem uz jedan bukvić. Ljudi i dalje prolaze. Prođu i poneka kola. Onda jedna zastadoše u stranu puta. Sidoše sa njih dvojica partizana i nešto kao popravljaju iza sica. Čujem da se radi o ranjeniku. Odmah zatim netko dođe iz te gomile koja se skupila oko kola i veli da je u kolima Ujak, Ivan Senjug, komandant. Prestade glasni žamor. Nekako svi ušutiše, a prenosi se – mrtav je. Sad opet mnogi idu prema kolima da ga vide. Glasno ga žale i čude se: „Kako baš on pogibe“. Krenem za njima, ali prije nego sam došao do kola, ona krenuše prema Peratovici. Do večeri smo saznali da su na križanje iznenada sa obje strane, iz ograda donjeg kraja, upali Čerkezi na konjima. Tu se našlo nekoliko partizana, koji su se sklonili u

dvorište predstojnikovog stana, i kroz puškarnice koje su tu napravile ustaše ubili nekoliko konja i Čerkeza. Kako su Čerkezi upali u park i prešli cestu iz katoličkog cintora, partizani su pobjegli prema gornjem kraju. Čerkezi su zaustavljeni tek u Amidžića sokaku. Tu je, u vinogradu kraj sokaka, Ujak ranjen u vrat. Jako je krvario i do vrha sela je izdahnuo. Dolje se još puca, ali se govori da su Čerkezi zaustavljeni i da ovamo ne mogu doći. U grupi žena i djece naišla je i mama. Pita za Jovanku, a ja joj reče kako se odvezla. Nema glasnog razgovora. Svatko je sa svojim mislima. Svi smo pogođeni Ujakovom pogibijom. Noć smo proveli u Maloj Peratovici. Netko je spavao bolje, netko gore, a Čerkezi su sutradan otišli bez borbe prema Velikom Grđevcu i Bjelovaru. Po povratku, bilo je puno više partizana u dvorištima i baštama, nego kad smo otišli. Rekoše nam da su blago i hranili i pojili. Jedino krave nisu dojili. Od srca smo se nasmijali Jovankinoj priči o koferu. Kad je ono jučer zapucalo, a sve krenulo u bježaniju, ona je otišla do ormara da ponese nešto robe. Taman je nabacala pun kofer, a nešto blizu zapuca. U strahu i brzini nije mogla zatvoriti kofer, a kako je pucnjava ponovljena, ona zgrabi zatvoreni kofer i pobježe. Ispostavilo se da je ovaj bio prazan! „Ma, zato sam se ja čudio kako ti dobro trčiš sa koferom. Bolje nego ja sa onom pušicom. Onda te još i oni pozovu u kola, da ti pomognu, da te nagrade za tvoj veliki napor“, dodam ja kroz smijeh.

PARTIZANI MOBILIŠU I MENE

Poslije podne, kad sam nešto razgovarao sa Lojzom kod njihovog plota, dođe jedan partizan i kaže nam da idemo u stroj, da smo mobilisani. Vidimo u stroju poznate mladiće iz gornjeg kraja. Ali, oni su svi bar dvije, tri godine stariji od mene. Požuruje on nas, a mi hoćemo da se javimo kući, da nešto ponesemo. Ja se pohvalim i puškom. Uzmem pušku i, nekako smotan, nespretno, nisam se javio ni mami ni Jovanki. Izadem na put pa u stroj. Dolje još pokupiše nekog Zagorca iz Izdovića kuće, Boška Preradovića i još poneke. Predvečer smo krenuli za Gakovo. Pustili su nas da svratimo kući i ponešto ponesemo. Mama se nešto protivila, ali ja sam se vratio u stroj.

Prespavali smo negdje u Velikoj Peratovici – netko u štaglju, netko u kući ili na štalskom tavanu. Neki govore da je najtoplije na tavanu, pa se i ja popnem uz onu lotru. Tu je bilo nešto sijena pa smo ga rastrvili poda se, a kaputićima se pokrili. Bilo je zima. Nisam baš mogao zaspati. Mislim – ako ovako bude svake noći, nadrljao sam. Sve je to lijepo, ali najbolje je kod kuće u krevetu. Zaključim da nije lako biti u partizanima. Ujutro nas bude: „Ustaj, u stroj“. Nismo se ni umili, a već smo krenuli za Gakovo. Kažu da ćemo tamo

dobiti obrok. Kad smo stigli na mjesto, već je bilo i vrijeme ručku. Rekoše da do ručka odmorimo. Posjedasmo na travu. Neki odmah i legoše jer sunce lijepo grije.

U BILOGORSKOM PARTIZANSKOM ODREDU

Kad su nas postrojili za ručak, rekoše da smo mi u bilogorskom partizanskom odred. Pored nas je dvadesetak mladića iz Grubišnog. Ima ih tu još toliko koje i ne poznajemo. Poslije ručka opet – stroj. Rasporede nas u tri voda i odrediše nam komandire, partizane. Oni će nam pokazati gdje ćemo spavati i oni će nas postrojavati. „Danas se odmorite, a sutra poslije doručka počinje borbena obuka. Vidim da ovaj ima lovačku pušku. Da li još netko ima oružja“, upita komandir voda. Svi šute, a on veli: „Sad se odmarajte. Ti sa puškom dođi 'vamo“. Saopšti mi da sa tom puškom ne mogu ići na obuku i da je najbolje da je predam u Komandu bataljona. Pokaza mi gdje je to i preporuči da je najbolje to učiniti odmah. Poslušam. U komandi sjede dva druga i ja kažem zbog čega sam došao, velim da me poslao komandir voda. „Molim vas da mi je sačuvate dok ja ne završim obuku“, kažem. „Ostavi je tu za vratima. Kad dođeš, tu ćeš je naći“, obećaše. Ostavim pušku drugovima, pozdravim se i odem u moj vod da se odmaram. Moje drugo odjeljenje spavat će na tavanu jedne napuštene kuće. Obuka je završena za par dana i nama rekoše da ulazimo u sastav virovitičke brigade, koja se sutra ovdje formira. Odmah poslije doručka, odem u Komandu bataljona, pozdravim se i kažem da sam došao po pušku. „Kakvu pušku“, pita me taj drug. „Onu malu lovačku što sam je ostavio tu za vratima“, kažem. „Ne znam. Nisam ja čuo za tu pušku“, veli on. „Ma, kako nisi čuo kad je tu bila? Rekli su mi da je tu ostavim“, zabrinuto kažem. „Ne znam ja 'ko ti je reko. Ja nisam. Viđet' ćemo kad dođu ti drugovi“, odgovori mi.

„A kad će doći“, pitam ja. „A šta ja znam. Valjda će noćas doć. Idi ti u jedinicu pa sutra dođi“, reče. Bio sam i sutradan. Priča ista. Tako ostadoh bez moje lijepe puščice, koju sam volio više nego samoga sebe. To mi je bilo prvo loše iskustvo sa drugovima i neizbrisivo razočaranje. Sve mi se okrenulo, stropoštalo se lijepo mišljenje. Da, za mene su partizani bili nešto maštovito, nešto lijepo i neprikosnoveno, nešto najbolje što može biti. Kad se spomenu partizani, to je nešto izuzetno, zamislivo i nezamislivo najbolje. To je strana pravde i nepogrešivosti. Međutim, u toj svetinji, koju su za mene predstavljali partizani, ja nisam vidio čovjeka, ljude. Partizani su bili nešto iznad toga. Nije moglo biti govora o ljudskim slabostima u onome što sam si predstavljao partizanima. A onda – t r a s – čin nepovjerenja i sunovrat

ideala. Nešto strašno. Pa mene drugovi prevariše! Poslušao sam komandira voda, povjerovao drugovima iz štaba, a oni meni ukradoše pušku, prevariše me! Obratim se, onako jadan, komandiru, a on jednostavno reče: „Ja s tim nemam ništa. Ako oni ne znaju gdje je, otkud ja mogu da znam“. Tako se meni, pored drugova u štabu, zgadio i moj komandir voda. To je, što je. Tu sam, gdje sam. Ne smijem nikuda, a ne mogu ništa. Kako se to može dogoditi u partizanima i kako ja sad tu mogu da živim, a moram?! Zar više nigdje nema Gojka i Đorđa, Nikole, pa i Dušana, koga sam malo poznavao? Šta je ovo iza njihovih leđa? Koga su oni onakvi predstavljali? Pa valjda nije iza njih sve ovakvo kao ovdje? Narediš postrojavanje, svaki vod posebno. Onda nas komandir povede malo uzbrdo u neki napušteni šljivik i naredi da posjedamo u krug. Uskoro tu dođe nekoliko partizana. Nose puške, po dvije na svakom ramenu, a neke u naramku. Danas svi neće dobiti puške. Trojica će imati po jednu, a stari drugovi imat će svoje oružje. U svakom odeljenju bit će tri stara druga sa njihovim naoružanjem i po dvije puške za novajlije. „Na maršu se mijenjajte u nošenju puške. Tko nosi pušku, kod njega je i municija. Obuku ste završili, pucati i gađati znate. Ako budemo napadnuti, puca onaj kod koga se toga časa zatekla puška. Za par dana svi će dobiti puške“, obećao nam. Podijeliše puške na trojicu, komandir još reče par riječi starim borcima pa dodade: „Poslije ručka odmorite, izujte cipele, osunčajte obojke ili čarape, tko šta ima, jer predvečer maršuje cijela brigada za Grubišno Polje“. Nismo baš puno odmarali, kad poče postrojavanje. Ima tu puno partizana, a brigada ima tri bataljona. Ispred našeg bataljona na konju se vrti neki oficir sa činovima na rukama. Na prsima ima nekakav veliki pištolj koji je izvađen iz svoje drvene futrole, a ona mu služi kao kundak. Tako ta cijela kombinacija ima dužinu preko pola metra. Remen je učvršćen jednim krajem na dnu toga kundaka, a drugim pri kraju cijevi. To lijepo izgleda, a valjda se i oficir time hvali. Komandir voda nam kaže da je to komandant našeg bataljona

Poslije ručka smo sa tavana pokupili kapute, torbice, porcije – tko je šta imao – i svi smo se izvalili na suhu, visoku travu nedaleko od kuće gdje smo spavali. Neki razgovaraju, upoznavaju se, neki puše, neki su i zaspali. Malo sam odrijemao pa se odem napiti vode iz bunara, iz kante koju je upravo jedan drug prije mene izvadio. Dobra, hladna voda me lijepo okrijepi. Nekako sam drugačiji, jači. Tek sam sjeo na nekakav furak od srušene šljive, a otuda ide komandir voda i viče da se pripremimo za pokret. Kupimo se u hrpu, a on glasno pozva komandire odjeljenja i nešto im govori. To su oni stari borci koji imaju svoje puške. Komandir voda ima engleski šmajser i dvije bombe. Onda ovi stari borci pozvaše trojicu naših novaka koji isto imaju puške, pa i oni porazgovaraše. Nismo dugo stajali, kad komandir voda viknu: „Zbor“! Požurismo se da zauzmemo svaki svoje mjesto, kako su nas učili. Postrojio

se cijeli bataljon. Čitaju nešto o maršu kroz Peratovicu za Grubišno Polje, gdje ćemo odmarati. Govore i o tome kad treba da stignemo u Grubišno. Na kraju dođe komandant na konju, stade ispred nas i jakim glasom naredi: „Bataljon, za mnom“!

SPAVANJE U JAGODIĆA ŠTAGLJU

Idu prema putu oni sa desne strane, a onda se oglasi i naš komandir: „Kreći“, pa i mi zavisimo za ostalima. Uskoro se vidi kolona sviju ispred nas. Idu uzbrdo. Idemo po dva u koloni pa ispade mnogo dugačka. A ima ih još dosta i iza nas. Konačno savladamo to podugačko i dosta strmo brdo i idemo po ravnici kroz selo. Jedna kolona ide putem, a druga (desna) stazom. Taman smo se nekako odmorili od onog brijega i nekako uvagali korake, gledajući lijevo i desno, a ono viču: „Stoj! Odmor“. Posjedamo na suhu brinu obrasle grabe, a komandir nas obilazi i kaže da podesimo obojke, čarape, obuću i kapute. Puške uzimaju drugi u trojki. Kod mene je to Zdravko, dečko sa Kozare. On je negdje iz gornjeg kraja ili iz Brđana, pa ga ne poznajem. Sa njim me upoznao Milan, a njega su drugdje rasporedili. Ma lijepo je to nositi pušku. Sa njom si pravi vojnik, partizan, ali je ona i poteška. Osobito uzbrdo. Sunce je počelo da zalazi kad nam rekoše da smo u Maloj Peratovici. Opet stoj. Ponovo sjedi na brinu grabe. Komandir nam kaže da Grubišno nije daleko – još tri, četiri kilometra. Nama je određeno da spavamo u štaglju druge kuće od vrha sela, sa desne strane. Znači, u Jagodića štaglju. Poznam štagalj, to su prve komšije moga ujaka. Otjerani su u Srbiju, a doseljeni ustaša je odselio svoju porodicu pa je sve zaraslo. Prije spavanja, za večeru smo dobili povelik komad kruha i na njega masti. Vodu smo išli piti na Đukića bunar. Tamo su odnekuda donijeli kantu i lanac. Bilo je gužve, ali bitno je da smo se napili vode. Dok sam došao sa toga pojila, većina voda smjestila se u parmu gdje ima nešto sijena i slame. Mjesta ima samo u uvozu, a tu je gola zemlja. Ima nas pet, šest koji glasno gundamo – kako to da nema mjesta, ne možemo spavati na zemlji... Iz parme izađe komandir i u mraku poče praviti red, poravnavati jednog do drugog i nekako nas smjesti. Baš lijepo, večer je topla. Malo sam i znojan pa sam se pružio cijelom dužinom i odmaram. Važno je da sam pod krovom i da ispod ima slame, sijena. Ne znam od čega sam se probudio, ali mi je bilo jako zima. Kaput nije bio dovoljan. Vidim da neki hodaju, puše i tuže se jedni drugima kako je hladno. Neki bi ložili vatru, drugi kažu da se ne smije jer mogu naići avioni. Skvrčio sam se u klupko. Kaput nekako pokriva, ali nikako ne grije. Ne znam šta je gore – ostati na logi koja je ipak sa jedne strane topla ili drhtati hodajući po uvozu. Vrtim

se sad na jednu, sad na drugu stranu i tako dočekam glas: „Ustaj, doručak“! Nitko niti preporučuje, niti tjera na umivanje. Konačno, nemam ni ručnika, pa kakvo onda umivanje? Još i drhtim. Doručak pa ćemo poslije vidjeti što ćemo. Nemam porcije. Ima još dosta takvih i to je ozbiljan problem. Komandir prebroji nas koji nemamo porciju, pa kad smo došli pred kazan, dade nam žlice i različitog suđa u koje smo mogli primiti doručak. Ja sam dobio nekakav lončić od dvije litre, sa jednim uhom. Doručak je dobar i sledovanje dobro – krumpir sa mesom, čorbasto i masno. Dobili smo i po dobar komad kruha. To me je okrijepilo i nekako vratilo u život i zadovoljstvo. K vragu i onakvo spavanje, važno da je prošlo.

Pronese se glas – tko hoće, može da si zadrži porciju koju je dobio. Oprao sam lonac hladnom vodom, provukao lačinjak kroz ono jedno uho lončića i tako obezbijedio osnovno naoružanje za samoodržanje. Postroji nas komandir i naredi čišćenje oružja. Borci nam pokazuju rastavljanje puške, pa zatvarača. Donesoše nam i nekakvu jaku špagu sa krpom za čišćenje cijevi. Onda su donijeli ulja za podmazivanje. Sastavljanje je išlo sporije, ali bilo je uspješno. Tu smo još malo posjedili, prohodali po bašti, pa onda ležkarili. Sad nas kupe da idemo slušati političku nastavu. Idemo dolje u šljivik. Sjedamo uz stabla i po travi, a u sredinu stao neki oficir – ima na rukavima činove. Mlad je i nekako je blijed. Dosta je toga ispričovijedao, a nitko nije imao pitanja. Valjda je bilo sve jasno. Komandir se pozdravi sa tim drugom i nama dade znak rukom da dalje sjedimo. Zatim reče: „Drugovi, nama uskoro predstoji marš. Idemo u Podravinu. Podesite obuću i svu ostalu opremu. Marš će biti nešto duži nego jučer. Ručat ćemo nešto kasnije u Vukosavljevici“.

MARŠOVANJE ZA VUKOSAVLJEVICU

Uskoro se čuje sa svih strana: „Zbor, zbor“. Kad smo već dobro ušli u Veliku Peratovicu, ugledasmo komandantovog konja. Svezan za šljivu. Dvorište je urednije, štalska vrata otvorena kao i ona na kući. Na ogradi bunara kanta iz koje cure mlazevi vode. Mora da je skoro zagrabljena. Tu se nekako i meni pojavi osjećaj žeđi. Još smo išli neko vrijeme i tu je stalo čelo kolone. Svi se vrzmaju oko bunara pa i mi prilazimo. To je još jedno živo domaćinstvo pa imaju kantu i lanac na vratilu. Skidam lončić sa lačinjaka. Sad on dolazi do punog izražaja jer postaje kolektivno dobro. Malo ga saplanem, a onda mi ga punog nališe. Popio sam malo, ostalo dokrajčiše drugi, pa opet odoše da ga napune. Sad smo nekako zadovoljniji. Eto, raspoređeni su bunari na cijelu kolonu. Donesoše mi moj lončić pun vode. Popio sam još par gutljaja prije polaska i dodao drugima prije nego se lončić našao na kaišu. Bogami, ovaj

odmor i voda visoko su podigli moje mišljenje o lončiću, više nego doručak. Sljedeći odmor je bio odmah pošto smo se spustili niz brijeg pred Gakovo. Kolona nije skrenula u Gakovo, nego se sjedi uz put koji vodi pored škole i zavija tamo desno. Zbog tog zavoja ne vidi se čelo kolone. Nigdje u blizini nema bunara, ne vidimo niti da itko pije vodu. Voda je glavna tema, ali vode nema. Krenusmo uskoro dalje. Idemo uzbrdo i dobro se napješačismo u trenutku kad počne priča da Vukosavljevica nije daleko. Sad smo već i gladni, a ne samo žedni. Vide se prve kuće. To nas veseli. To je šokačko selo, nije napuštano, a nije ni spaljeno i opljačkano kao ona srpska sela. Zauzaviše nas poslije nekoliko kuća. Odmor. Domaćinstva živa, odmah se grabi voda, komandir opominje da ne pijemo puno prije ručka. Tu smo posjedili na brini grabe možda pola sata, a onda komandir naredi da svi zakopčamo bluze i kapute, da oprašimo hlače, tko ima titovku ili kapu, da je lijepo stavi na glavu, puške, svi koji ih imaju, staviti na desno rame i kaiš zategnuti. Korak mora biti siguran, čvrst, kao da smo najodmoreniji. To narodu daje moralnu snagu i učvršćuje vjeru u našu pobjedu, kaže komandir. „Ako narod maše rukama, mašite i vi, ali puške morate držati kako sam rek'o. Je l' jasno“, podvigne. „Jasno“, odgovorismo u glas. Prije nego što smo ustali i krenuli na put u stroj, naredi nam predaju pušaka. Ja sam dobio pušku i sad se preslišavam kako je moram nositi, a kako mahati drugom rukom (ako do te potrebe prema narodu dođe). Postrojiše nas i poravnaše. Krenusmo. Nemam kape na glavi, ali kaiš zatežem, čini mi se i više nego što treba. Lijevu ruku sam opustio i pripremio se da mašem, a, ono, nema ni naroda ni mahanja. Na dvorištima poneka žena, baba i po koje dijete. Takav sastav vidi se i ispred poneke kuće na stazi. Od mahanja ništa, pa mi nekako, kao neprimjetno, prođosmo kroz taj najavljeni prostor gdje smo narodu trebali dati moralnu snagu i učvrstiti njegovu vjeru u našu pobjedu. Valjda smo se brzo oslobodili te obećane i propale parade, pa u koloni počne razgovor o aktualnoj temi – ručak. Ljevicu sam već opustio i isključio iz stanja pripravnosti za mahanje, ali kaiš, tko zna zašto, ne popuštam. Komandir je napustio čelnu poziciju u koloni i stao sa strane uz grabu i promatra nas kako prolazimo. Ma šta me briga, ne može mi ništa. Moje je da je kaiš napet, a narod i mahanje je njegova stvar. Zato ga gledam odlučno i zategnuto, a on, kao za nagradu, reče: „Prešli smo centar. Sad možete malo komotnije“. Popustim ja kaiš, a palac se udrvenio od narodne potrebe... Produžili smo prema drugom kraju sela i vidim da su se oni naprijed već razmislili po putu, dvorištima i nekakvoj ograđenoj livadi. Naš vod skreće u jedno veliko dvorište sa zidanom štalom i velikim štagljom. Dolje niže je voćnjak pa neki odmah produžiše tamo. Ogledam štalu. S jedne strane postoji otvor za vrata na tavan. Tu bi bilo najbolje spavati. Osobito ako

gore ima kakvog sijena ili otave. Bunar radi i tu je najveća gužva. Jedni piju vodu, drugi se nekako umivaju.

Ubrzo su svi posjedali po balvanima, po drvljaniku i oko štale. Štagalj je još zatvoren, ali će sigurno za noć biti otvoren. Saperem lončić i popijem nešto vode, a ostatkom osvježim lice – tako su se i ruke oprale. Vidim Milana. On je u drugoj četi pa je došao da me potraži. „Ajde, molim te“, veli on, „polij mi ruke sa tim tvojim loncom da se malo umijem. Ja sam dobio tanjur pa s njim ne moš ništa. Jedino je za jelo“, kaže. Obavismo to. Tek što smo malo popričali o spavanju prošle noći u kojoj je i on ozebao, kad zovu u stroj za večeru. Milan otrča. Ima do kazana podaleko, ali vidimo da se dijeli iz dva kazana. I iza nas je podugačka kolona. Šeflja je povelika, a još malo i priliju. Dobijem skoro pola lončića i komad kruha. To je čorbasta mješavina graha, poneki komadić krumpira, nešto isječene paprike i dosta komadića svinjskog mesa. Dobro i dosta. Ostatak kruha sam stavio u džep. Lončić sam poslije pranja ostavio da se suši pod zalazećim suncem, a ja sjeo uz zid štale. Tog časa osjetim svu blagodat odmora uz topli zid štale. Karabin sam naslonio s desne strane i promatram tu gomilu ljudi koja se u raznim položajima odmara. Zatvorim oči i prevrćem po glavi posljednje dane, koji mi se baš i ne sviđaju. Do prije nekog vremena, moj dojam o partizanima bio je da su oni nešto lijepo. Dojam je općenit, bez stvarnosti. Jedina i najveća želja bila je da se prebacim na tu stranu, lijepu i sigurnu stranu, za razliku od one, svakodnevno zloslutne, prijeteće i smrtno opasne. San je ostvaren na Polumu. To su ona tri dana i noći. To je bila „zamjena“ po mojoj mjeri. Međutim, ona je lijepo ostavljena, a ja sam vraćen u poziciju nemoćnog pred dželatom. U dramatičnoj završnici zloslutnog ishoda one nemirne noći, konačno dolazi željno očekivana zamjena. Nju objelodanjuje Ljuba Pejnović. Onda za mene počinje partizanska stvarnost. Topovska paljba partizanskih topova, mine koje šište preko naših dvorišta i glava, pa onaj ranjenik sa otkinutom potkoljenicom u rukama... Sve se to još uklapa u moju pretpostavku, zamisao o partizanima, da je to sve u redu. Time sam ja, na neki način, svoj egzistencijalni problem riješio! Međutim, uskoro, odmah iza toga rješenja, počinjem da živim dalje na toj mojoj strani čije kvalitete sam već opisao. To je stvarnost koju nisam poznao, to je ovo što sad živim.

NADLIJEĆU NAS „ŠTUKE“

Iznenada čujem zvuk aviona. Automatski dograbim pušku i ustanem u namjeri da stanem u štok štalskih vrata. Avion još ne vidim, ali buka mu je sve jača. Čujem više glasova: „Lezi, ne miči se! Lezi, ne mrdaj“. Ja sam

već u štoku. Preletješe dvije „štuke“, pa se opet vrate. Vidim, nitko ne mrda, svi leže. Ja stojim. Uplašio sam se gadno, da ne može biti gore. Sad će, kad treći put nadlete, baciti bombe, pa će onda rafalima zasuti, a mi smo gusto poredani. Neizvjesnost i iščekivanje tog trećeg naleta su beskrajni. Međutim, nije ga ni bilo. Čekam da se svi podižu, pa da se i ja pomaknem. Nema nikakve zapovijedi, a i mračak se polako hvata. Neki ustaju, drugi sjedaju, a neki i hodaju. Vratim se i ja tamo gdje sam sjedio i grijao leđa. Baš je ugodno.

Nekoliko boraca uđe u štalu. I ja ću za njima. Objašnjavaju kako je tu, na otvoru tavana odakle se stoci baca hrana, lotra. Netko je već gore i kaže da ima dosta sijena i mjesta za spavanje. Side taj dolje i oni nekuda odoše. Dodoše još trojica iz moga odjeljenja i pitaju me gdje ću spavati. Kad sam im rekao što sam znao o štalskom tavanu, odluče i oni da tu spavaju pa odoše na tavan. Otišao sam do bunara, napio se vode i odmah odem za njima na tavan. Vidim, izuvaju se, ali odijelo ne svlače. Dobro, kaputom ću se pokriti, ali šta ću sa puškom? Oni nemaju puške pa sam moram izmisliti rješenje. Pometnem karabin uz kraj gdje je krov najbliži i legnem do njega. Tu je sigurno, a neće se zaprašiti od sijena kad drugi dođu na spavanje. Složio sam podebeo sloj sijena pod sebe, pa ne žulja. Lončić sam poklopio iza karabina. Razmišljanja se nameću sama od sebe – slučaj s mojom puškom, neorganizirano spavanje u Jagodića štaglju, pa nikakav doček naroda u Vukosavljevici... A moj palac se ukočio od zatezanja kaiša. Pa i ovo spavanje – snađi se druže. Ali, iskustvo je već tu i bolje je nego prvi put. Ne znam gdje sam stao sa razmišljanjem, ali brzo sam zaspao. Probudi me vika: „Diž’ se, diž’ se! U stroj“. Dohvatim cipele, obujem se, pripašem lončić, obučem kaput i dohvatim pušku. Brzo silazim niz stepenice i pored još trojice, četvorice posljednji upadam u stroj. „Jesu l’ svi u stroju“, čujem snažan glas, a onda tri odgovora: „Jesu“. To komandir čete pita komandire vodova. „Odmah krećite“, reče komandir čete. Komandir voda naredi: „Na de-sno. Naprijed marš“. Tako krenusmo i uklopimo se u kolonu bataljona koja prolazi. „Idemo na položaj u Pitomaču“, javljaju sa čela kolone. „Komandiri odjeljenja, dođite na čelo voda“, prenosi se dalje. Poslije nekog vremena, naređuju: „Stoj“. Komandiri odjeljenja naređuju da se podesi oprema i odjeća. Puške da se dadu sljedećima, koje je sad sam komandir odredio. Tako ja osta bez puške. A idemo na položaj... Opet je to nekakav novi doživljaj koji mi se ne dopada i ne uklapa se u okvir moje zamjene. Uskoro ustajemo, ulazimo u stroj i odmah krećemo. U hodu se priča da je jutros krenula banda iz Virovitice i da ćemo im mi u Pitomači postaviti zasjedu. Korak se nešto ubrzao, pa sa čela kolone dolazi objašnjenje da ćemo se odmarati kad posjednemo položaj. I tako mi požurujemo dalje. U hodu se našem vodu dodjeljuju dva puškomitraljesca, koji ulaze u stroj. Imaju mitraljeze i redenike preko ramena. Naš komandir odjeljenja odmah odredi

dvojicu da nose redenike, a on sam uze mitraljez. Onom drugom dade svoj šmajser. Pričaju da mitraljezac mora biti odmoran, što i ja šuteći odobravam. Ali, netko u tome sumnjičavo procijedi: „Mora da će nas naperiti na nešto tvrdo, dok nam dodjeljuju mitraljeze“. Eto ti ga vraže, tek se složim sa jednim, a navali se nešto gore! U redu je to da mi dobijemo dva puškomitraljeza jer do sada nismo imali ni jednoga. Pogotovo ako nam namjestite nešto „tvrdo“. Ali, kako ću ja, goloruk i i samo sa lončićem o pojasu, proći u svemu tome? Opet zovu komandira voda naprijed pa on vraća mitraljez i uzima svoj šmajser. Kad se vratio, dade mitraljez jednom bez puške, pa pozva naprijed komandire odjeljenja.

„Mora da smo već blizu kad se stalno dogovaraju“, promrsi jedan od starih boraca. Isti taj uskoro glasno reče: „Eno crkve u Pitomači, blizu smo“. Crkva se lijepo vidi, izgleda da nije daleko, a, eto, vide se i prve kuće ušorenog sela. Komandiri odjeljenja prenose zapovijest da ne smije biti nikakvog dovikivanja, nikakvog nepotrebnog premetanja ni prćkanja po oružju sve dok ne dođemo na vatreni položaj. Kad izađemo van sela, vod će ići u koloni po jedan i ne smije biti nikakvog udaljavanja iz kolone. Vidim da jedna kolona ispred nas skreće lijevo sa ceste, a druga desno. Kad smo došli u tu poziciju, i mi skrećemo desno. Iza nas ima još jedan bataljon i nekakvih kola i natovarenih konja. Odlazimo dosta daleko, skroz desno, a pred nama je još jedna kolona. Idemo za njima. Shvatam da smo mi sa strane sela, da idemo paralelno sa ušorenim kućama nešto više od pola kilometra.

NA POLOŽAJU U PITOMAČI

Odjednom stadosmo. Komandiri odjeljenja kažu da se okrenemo na lijevo i da je to naš borbeni položaj. Pojavi se komandir voda i odredi desnu granicu. Zatim ode na lijevo krilo. Vraća se otuda i raspoređuje svakog borca. Svi su uglavnom prilegli iza pojedinih voćaka. Nas bez pušaka rasporedio je u drugi red, isto iza voćaka. Mene je pripala neka tanka jabuka. Kako god se namjestim, mnogo mi je tanka. Par koraka desno od mitraljesca, koji je za orajom, ima deblja jabuka od ove moje. Razmišljam da odem tamo, ali se sjetim priče da minobacači gađaju mitraljesce. Pomislih – ako promaše njega, taman će u mene. Tako se smirim iza moje tanke jabuke pa kako bude. Obilaze nas komandiri. Eto, ide i komandant bataljona sa komandrom čete. To sad djeluje sve ozbiljnije, a moja jabuka sve tanja. Po mojim mjerama, ne može mi ona zaštititi ni glavu, a kamoli cijelo tijelo. Puške nemam, a onda mi opet dođe na pamet ono oko dodjele mitraljeza. Dodijelit će nam tamo gdje bude „tvrdo“. Kad bitka počne, ne znam da li je bolje da ležim potrbuške sa

glavom uz jabuku ili porebarce. Premećem se ja tako iza jabuke već skoro sat, a ništa se ne događa. Nekako mi ne pada na pamet da bih mogao poginuti, ali sam svjestan da me jabuka ne može sačuvati od ranjavanja. „Pripremite oružje za borbu! Stavite metke u cijev! Važi i za puškomitraljeze“, oglasi se komandir voda. Isto ponoviše i komandiri odjeljenja. Ovo me ponovo uozbilji pred očekujuća događanja. Pritiskam glavu uz jabuku u položaju porebarce, pa se opet odmaram potrbuške. Iščekujem... Odjednom se pronese glas – banda se vratila, netko ih je obavijestio da smo tu. Kažu da je izviđač sa crkve vidio neku ženu kako je izišla iz Pitomače prije nego što smo mi došli. Ostajemo na položaju. Tu ćemo doručkovati. Dopremiše nam nekakav čaj, šerbet i kruh. Tu smo se poslije lijepo odmorili, a onda je nastupilo čišćenje oružja. Mi bez pušaka morali smo gledati kako se rastavlja, čisti i podmazuje puška. Prošlo je podne kad smo istim putem krenuli natrag. Na jednom od zastanaka saznali smo da opet idemo u Vukosavljevicu. Pred samim mjestom, opet dotjerivanje za dobar dojam pred narodom (s tim da ja nisam odapinjao kaiš puške). Stigosmo na isto mjesto razmještaja i na istom mjestu dobismo ručak pod večeru. Dan je lijep.

BOLESNIK I „DEZERTER“

Opet sam odsjedio grijući leđa uz zid neofrajane štale. Boli me desni lakat i koljeno.

To me jako podsjetilo na dva puta preboljelu upalu zglobova. Upravo su mi tada laktovi bili bolni. Rekao sam komandiru voda da imam te probleme i zapitao ga da li mogu odmah ići na spavanje. „Reci komandiru odjeljenja da sam ti odobrio tako da on zna gdje si“, reče mi. Legao sam na isto mjesto kao sinoć i razmišljajući o bolesti zaspao. Probudio me bol u koljenu. Osjetim da se i stanje lakta pogoršalo. Ujutro moram poduzeti sve da dođem do doktora. Ustajanje je bilo normalno. Umio sam se, ali bolovi su jako uznapredovali. Šepam, a desni lakat ispravljam uz velike bolove. Počinju bolovi i u lijevom laktu. Ponovo se javim komandiru voda i sve mu ispričam. On me odveo u jednu kuću gdje je smještena ambulanta i tu me ostavio. Sve sam opet ispričao doktoru. On me pregledao i rekao da moram odmah u bolnicu u Djakovac. Napisa mi i neku cedulju za komandira. Predam cedulju, a komandir kaže da će vidjeti kako da odem do Djakovca. Sjedim na onoj daski uz štalu i čekam. Nisam ni doručkovao, pa mi kuhari dadeše sledovanje 'leba. Tako sam dočekao i ručak. Komandir mi priđe i veli da nitko ne ide za Djakovac i da jedino mogu krenuti sam, pješice. On će mi donijeti potvrdu komandanta. Dosta brzo je to i napravio. Posavjetovao me da, ako me tko

bude kontrolisao, kažem da brigada još nema pečata. Objasni mi kojim ću putem i veli da polako mogu za dana stići do Gakova. Onda ću, rekao je, sigurno naći prevoz. Idem, šepam, bolovi jaki, sva sreća – više u laktovima nego u koljenu. Sunce je već nisko, a ja nekako stigao tek pod vis Bilogore. Otud visom vodi put kroz šumu, a onda skreće nizbrdo u dolinu Gakova. Tuda smo prekjucher prošli. Još nisam stigao do visa, ali sjednem da odmorim na jednoj lijepoj travnatoj brini. Do tada nisam nikoga sreo, niti me je tko pretekao. Iz pravca Gakova dolazi partizan na nekom konjčetu i stade ispred mene. „Zdravo“, pozdravim. Umjesto otpozdrava, on me upita šta tu radim. Objasnim mu da idem u bolnicu u Djakovac, a on traži propusnicu. Dadem mu obje cedulje i kažem da brigada još nema pečata. „Ovo ti ništa ne vrijedi i kao dezterter ideš pod mojom pratnjom natrag u brigadu“, strogo reče. „To ja ne mogu, družo. Jedva sam došao dole, a iz Gakova će me odvesti“, kažem. „Ajde, ustaj, ja nemam vremena da čekam“, uporan je. Objašnjavam ja njemu „Ratnu dopisnu“, OZN-u, Gojka, Đorđa, Dušana..., međutim, on nikoga ne poznaje. „Ajde! Ako nećeš, ja te imam pravo ubiti kao deztertera“, priprijeti on meni. Ja ga gledam nemoćan – pa stvarno, može me ubiti koliko je benast. Krenem pred njim, šepam. On jaši. Ma, kako je baš on naišao? Mora da je nekakav važan čovjek kad ima i konja i smije da me ubije? Šta sam to sad još doživio na toj mojoj strani, koju sam zamijenio tek prije par dana? Opet sam, i na ovoj mojoj strani, u nekakvom podređenom, nemoćnom položaju. Još da me ubiju i ti moji. Moji partizani?! Ali, ne razmišljam samo o tome. Mijenjam se ja iz osnova – pa nije to ono što sam ja volio, nije to dobro kao što sam ja mislio... Ovaj mene navede na razmišljanje i na zaključak – da imam čime, sad bih ja njega ubio. Njega, toga moga partizana. Ne bih mu čak ni konja uzeo da se lakše borim sa mojim mukama. Sav sam jadan. Bole laktovi, boli koljeno, a najviše duša.

Ovamo prema Bilogori, koji kilometar od Vukosavljevice, bila je neka jedinica i on me tu dotjera. Već u sumraku, vidim ja kuma Vasu, ima neku plavu avijatičarsku bluzu. Zovnem ga i on me odmah prepozna. Pita šta tu radim. Kažem da me ovaj tjera, da me bolesnog vratio iz Bilogore, da imam papire, a brigada nema pečata. „On je za mene dezterter“, odgovori onaj gad, a Vaso veli da idemo komandantu. Pođosmo sva trojica. Tu sjedi nekoliko ljudi. Vaso uze riječ, a komandant pita ovoga zašto me je vratio. „Nema nikakvih isprava“, kaže on, a ja brže kažem da imam, ali da brigada nema pečata. Komandant pogleda papire pa veli Vasi da me odvede da nešto pojedem i da me smjesti spavati. Našao mi mjesta u kući gdje je i on spavao. Nije bilo zima, a bolovi nisu popuštali. Ujutro sam doručkovao. Komandant je napisao još jednu cedulju i sve to mi je dao Vaso poslije doručka. Krenuo sam opet istim putem i, uz povremeno odmaranje, stigao u školu u Gakovu. Tu su me

lijepo primili. Utješili su me i nahranili, ponudili krevet da odmorim... Oni vjeruju da će još do večeri, ili u toku noći, doći dvojica kola iz Djakovca po neku opremu. Opremu voze u bazu, a u bazi je i bolnica. To me razveselilo, pa sam i zaspao. Kad sam se probudio, bio je već mrak. Drugovi su večerali, pa me valjda to probudilo. Ustanem, a jedan mi veli: „Ajde, Bastašić, večerat“. „Fala, 'oću, al' ne znam 'ko si ti“, odgovorim. „Ne znaš ti mene, al' ja znam da si ti bio u Jasenovcu. Tamo je puno mojih poubijano. Preko žena smo se kod tvoje mame propitivali, a ti si bio bolestan. Drago mi je da te vidim i da si živ, al' čujem kako te neki naš gad hapsio i tjerao. Saznat ću ja koji je“, reče mi. Sve me to ohrabrilo i oraspoložilo. Pričao sam im o Jasenovcu, spominjao imena dječaka koji su bili sa mnom. Neki potvrđuju da ih poznaju.

BOLNICA U DJAKOVCU

Posebno sam se obradovao što su došla troja kola iz Djakovca. U jednima su vozili engleske uniforme, robu, ćebad i cipele. „Evo, tuj ćeš moći i leći pa spavaj do bolnice. Ćebadi ima pa ćemo te pokriti“, kažu mi. Tako oni mene spakovaše i rekoše kočijašu da na mene pazi, da mi ne bude zima. Krenusmo. Naša kola su srednja. Zaspao sam zadovoljan sa gomilom lijepih dojmova. Poslije četiri, pet sati vožnje stigli smo u bazu. Kad sam izašao iz kola, bilo mi je zima. Jutro je hladno pa mi kočijaš dade jedno ćebe da ga ogrnem. Reče jednom drugu da me odvede u bolnicu, a ćebe da vrati. Uđosmo u poveliku prostoriju sa nekoliko kreveta, u svima bolesnici. Taman ovaj moj pratilac smotao ono ćebe, kad uđe neki čovjek i pita šta trebamo. „Evo, ovog bolesnika ja dovežo iz Gakova u bolnicu“, reče. „Dobro, dobro družo. Sad ću ja njega smjestiti, a doktor će doći sutra“, odgovori nam. „Onda do viđenja. Ja moram natrag“, reče moj pratilac i ode. Konačno u bolnici. Ali, nema kreveta. „Sad ću ja donijet' friške slame, krparu i ćebe, a sutra ćemo vidjeti za krevet. Je l' ti šta treba“, upita taj postariji čovjek, neka vrijedna dobričina. „Dajte mi vode ako imate“, kažem. „Ima, ima, kako ne bi imali“, odmah reče i donese mi lončić vode. „Fala i laku noć“, kažem. „Brzo će i dan“, reče pa izađe. Nagurao mi je više slame pod glavu da to zamijeni jastuk, ali ja nikako da se ugnijezdim. Konačno, lijepo sam i odspavao dobra tri sata u kolima pa me ne hvata san. Probudio me razgovor bolesnika. Svanulo je, a onaj poznanik od noćas polijeva po sobi i počeo da čisti nekakvom metlom od suhe trave.

Uglavnom, ne praši se. „Evo, imate novog drugara. Dovezli su ga iz Gakova noćas. Ne znam još ni kako se zove“, reče ostalima. „Ja sam Milan Bastašić iz Grubišnog Polja, a došao sam iz Virovitičke brigade“, predstavim

se. Svi šute, a jedan zapita šta će biti za doručak. „Nisam bio u kuhinji, al' po mirisu bih rekao da je kajgana, a valjda i čaj“, reče onaj. Nasred sobe su dva kuhinjska stola i kraj njih klupe. Neki već sjedaju za stol, a neki se vani umivaju. Pođem i ja van. Rekoše mi gdje je zahod i na povratku mi jedan polije da se umijem. Malo šetam po vani da se osušim jer nemam ručnika. Dodoše dvije žene. Jedna nosi košaru i kantu, a druga manjerku i košarku. Postaviše žlice i šalice, a u tanjure dijele kajganu i stavljaju pred svakoga. Onda napuniše šolje čajem i dadoše nam po komad kruha. Došle su poslije nekog vremena, pokupile suđe i obrisale stolove. Mi smo morali u krevete jer sad treba da dođe doktor. Bolesnici razgovaraju glasno, to su već stari znanci, a ja šutim i kupim iskustva. Budući da sam bio najbliži vratima, doktor se odmah zaustavi kod mene. Poslije nekoliko riječi, naredio je onom našem domaćinu da me kasnije dovede u ambulantu. Tamo me je malo duže ispitivao, pokretao zglobove i slušao oko srca. Nešto je mrnđao i na kraju je rekao domaćinu (valjda bolničaru) koje lijekove da mi daje. „Svakako ga stavi na krevet. Ne smije ležati na zemlji“, dodade doktor. Kad smo se vratili u sobu, vidim tamo čika Stevu Lalića Tabanka. Dijeli lijekove! „Zdravo, čika Stevo, kako ste“, kažem. On se začudi, odmah me prepoznao, pita šta tu radim. Umjesto mene domaćin mu objasni i daje mu cedulju da vidi koje lijekove trebam primati. „Dobro, lezi ti. Donijet ću ti lijekove. Ja sam tu stalno pa ćemo se viđati“, reče mi. Bilo mi je drago da sam ga vidio i da je tu. Puno je puta bio u našoj kući i volio je i mene i Jovanku. Hvalio nas je pred našim roditeljima, govoreći kako smo ga znali poslužiti i jelom i pićem kad oni nisu kod kuće. Pričalo se da je on bio u Zelenom kadru, da je bez kuće i kućišta, da ne voli raditi, ali da je dobričina i uredan. Znao sam ja da su ga zvali frenterom, ali to nikad nisam čuo u mojoj kući. Za mene je on bio pošten i uredan i tako sam ja prema njemu uvijek imao određeno poštovanje. Donio je uskoro desetak tableta, rekao mi kako da ih uzimam i stavio ih na nekakav papir kraj uzglavlja. Domaćin se tuda vrzmao i donese mi kutiju od šibica pa veli: „Stavi ti te tvoje pučice u ovu škatulju da se ne raspu“. Zahvalim se i uradim kako je rekao. Predvečer mi, u nekoliko navrata, donese lijep, drveni krevet. Kad ga je sastavio, donio je strožu, jastuk i plahtu. „Sad ti prijeđi na krevet. Ovo ćebe si ostavi za pokrivanje“, reče mi. Onu slamu smotao je u krparu i odnio. Dosta sam spavao i preko dana. Poslije nekoliko dana, dođe mi u posjetu čika Savo Pemić, onaj krojač iz Gospića. Nisam ga poznavao, ali čuo sam o njemu. „Tabanko mi je rekao da si tu. Ovdje su moje, Vuka i Marija. Jučer su otišle u Grubišno sa ženom Mladena Brkića. Otići će one do snaše Evice i kazat će joj da si ti ovde. Ja sam ovdje šef šnajderaja. Blizo sam pa ćemo se češće viđati“, reče on i ode. Osjećam se nekako zadovoljan i siguran – tu su dva čovjeka na koje mogu uvijek računati. Zglobovi, osobito

u laktovima, boljeli su kod savijanja. Sa koljenom je bilo dobro. Tu sam ležao negdje do kraja septembra jer je doktor govorio da trebam još ležati radi srca.

Navraćale su i teta Marija i Vuka i uvijek bi mi ponešto donijele, kao pravom bolesniku.

UČIM ZA ŠNAJDERA

Jednog dana kaže mi čika Savo da je razgovarao sa upravnikom Baze i da ću ja ostati kod njega u šnajderaju jer nisam za maršovanje i velike napore. Počeo sam učiti zanat krojača. Bio je tu još neki dečko, mlađi od mene. Zvao se Mato. Poslušno sam cijedio krpu za peglanje, čistio šnajderaj, učio kako se drži igla i kako se kaput i hlače drže na koljenima, a da ne skliznu na zemlju. Onda me čika Savo nauči kako se prišiva dugme i opšiva rupa za dugmad na kaputu i hlačama. Već sutradan me pohvalio i pokazao Mati kako dobro radim. Ovaj mu potvrdi sa „da, da“ i klimanjem glave. Mato i ja spavali smo tu u šnajderaju, iza nekakvih zastora od čebadi, a jeli smo sa svima u velikom štaglju, gdje su bili stolovi u uvozu i u obje parme. Hranu je dijelila jedna starija Slovenka. Kako bi tko dolazio, ona bi govorila: „Prisedite, prisedite“! Jednom prilikom bili su za večeru nekakvi loši makaroni, a ona tjera svoje: „Prisedite“. Kad je naišao upravnik baze drug Ćulik, ona reče: „Prisedite, drug upravnik, prisedite“, a netko dobaci: „Prisedi, prisjest će ti“, što su svi popratili gromkim smijehom. Na radiju smo slušali dobre vijesti o uspjesima partizana i konačno čujemo da je oslobođen Beograd. Počela je pucnjava. Svi viču. „Uraaa, uraaa“. Poslije večere posjedali smo na travu. Neki drugovi pucaju prema Virovitici, ima i po koji svijetleći metak. A onda nam svijetlećim mecima dosta gusto odgovaraju iz uporišta. Svi se radujemo – prestonica Jugoslavije je oslobođena.

Ne znam koliko je vremena prošlo i koliko sam krpa iscijedio i dugmadi prišio, kad mi Vuka reče da će u Grubišnom početi gimnazija. Veli da se već popisuju đaci, osobito mladi borci i SKOJ-evci. Kaže da bi mi bilo bolje da idem dalje u školu pošto sam bio dobar đak. Napominje da to partija određuje, a da ja imam sve uvjete. Još je dodala kako ću otići u Grubišno i ići u školu od kuće, ali da mogu i u internat. Nisam znao šta je to internat, ali sam sve prihvatio. Čika Savo mi reče da ga je upravnik pitao kakav sam i odakle sam, pa mu je on rekao sve najbolje. Mato će ostati da uči zanat, a mene će baza poslati u gimnaziju. Pričaju da će gimnazija početi prvog decembra, ali da se kandidati moraju uputiti deset dana ranije da se oporave i pripreme za nastavu. Zadovoljan sam i sretan. Cijedim krpe i opšivam rupe bolje nego ranije i iščekujem kad će me poslati kući. Sa čika Savom uglavnom

razgovaram o Grubišnom, o sjećanju na đeda, koji je njih, tri brata, uzeo k sebi kad su ostali bez roditelja. Kaže da je najmlađi brat poginuo, a da je Veljko negdje u Velikoj Gorici i da radi u mlinu. Razgovarat će s upravnikom da me što prije pusti kući jer i onako ne mislim biti šnajder.

ŠALJU ME U GIMNAZIJU

Već negdje polovinom novembra donio je on meni papir, otpusnicu iz Baze. Na papiru piše da sam upućen u Gimnaziju u Grubišnom Polju. Otpusna lista važi do prijave prosvjetnim vlastima u Grubišnom Polju, najkasnije 30. novembra 1944. godine. Mati sam ostavio lonac. Ništa drugo nisam ni imao. Sa svima sam se pozdravio i krenuo kući. Osnovni orijentir je crkva Sv. Stevana u Djakovcu, a onda se treba propitati za stazu koja vodi prečicom preko Turčević Polja prema Rašenici.

Sustignem usput postarijeg čovjeka pa mi on reče da navratimo u prolaznu kuhinju. Kaže da će tu upravo biti pečeno prase. Zna, jer je otuda došao prije dva sata. Tamo smo našli neke ljude kako jedu. Ražanj je osovljen uz šljivu. Moj znanac izvadi nož iz džepa i odreza meni dobar komad tople prasetine i dok sam uzimao kruh sa stola, on već dođe, baš sa povelikim komadom mesa, i pozva me da sjednemo na drva. On ide nekuda za Koreničane, pa će meni pokazati gdje da skrenem desno, da ne idem kroz Ivanovo Selo, Pemiju. Rukujemo se, zaželim mu sretan put i odosmo svaki svojim pravcem. Vrijeme je lijepo, staza suha i u prvo vrijeme je „pod nogu“. Kad sam presjekao Gornju Rašenicu, odakle puca pogled na Luke, vide se obje crkve i gornji kraj Grubišnog Polja. Svratim u jednu kuću gdje sam se napio vode pa prosto letim stazom prema prelazu na rijeci Peratovici. Tu mi je sve poznato. Tu smo dolazili da se kupamo, a gore po strništima smo i krave čuvali. Preskačem kanal i staza me vodi na poljski put kojim ću izaći na Savitke, a onda Tregnerovim putem u njihovo dvorište i preko puta u moje. Uzbrdo je pa sam usporio, a i znatiželjan sam ovog krajolika. Promatram svaku među, svaku parcelu... Sa Savitaka prepoznajem sve kuće – od križanja pa do Romića sokaka. Stižem u Tregnerovu ogradu i vidim u dvorištu kako teta Anka u štalu nosi naramak sijena. Iznenadila se kad sam je pozdravio, pa veli da malo sačekam. Unijela je naramak u štalu i odmah se vratila. Pita otkuda idem i da li znam išta o Lojzi. Ukratko joj ispričam o sebi i kažem da su Lojzo i još neki odmah iz Gakova nekuda otišli, ali da ne znam kamo. Jovanka me opazila kroz prozor i, eto, ide preko puta pred mene. Trčimo jedno drugom, grlimo se i ljubimo. Mama izađe do plotu. Obje plaču od sreće, a i meni je tako. „Ajde u kuću, izuj se, ofriškaj se hladnom vodom pa

ćeš jesti. Sigurno si gladan“, govore uglas. „Nisam gladan, a popio bih vode. Poslali su me da idem u gimnaziju i više se ne moram nikuda vraćati“, kažem. „E, baš lijepo“ rekoše one, a mama me još jednom poljubi.

Sutradan sam otišao u varoš gdje sam saznao da je đачki internat u kući Đurice Pejnovića. Tamo sam našao profesora Klinca, Slovenca koji je ranije navraćao kod Jere Golštajna. Poznavali smo se. On me upoznao sa odgojiteljom Stevom Labantom. Rekoše da tu već ima dosta đака iz okolnih sela i da će svi ići u prvi razred kao i ja. Vratio sam s kući za ručak. Tu je bila Tina. Ona i Jovanka mi pričaju da će večeras biti nekakav miting u Sokolani. Kažu da će neki drug držati govor, a onda će biti ples. Vele da trebam i ja ići sa njima, na što sam pristao. Poslije mi Jovanka reče da Tina ima dečka partizana i da je on narodni sudija. Na plesu je stalno s njim. To se kumi Milki baš ne sviđa, pa je teško pušta na igranke. „Zato ona tebe tako i zove. Lakše će dobiti dozvolu“, reče mi Jovanka. Na mitingu se našao i Klinc sa ženom pa me je upoznao sa nekim dečkima iz internata. Cure su plesale. Uočio sam Tininog sudiju. Ja sam razgovarao sa novim poznanicima. Tako sam saznao da su se oni već upisali i da i ja trebam otići u zbornicu Gimnazije. Poslije mi je Jovanka objasnila šta je to zbornica (ona je prije rata išla u Građansku gimnaziju).

Budući da je bila vrijedan đак i učila pri petrolejki dugo uvečer, otac je bio zabrinut za njezino zdravlje i nije dozvolio da nastavi školu. U zbornici sam predao moju cedulju iz Baze i oni me upisaše. Rekli su to prvog dana nastave i naglasili da sat počinje u osam i da nema kašnjenja. Razred je bio pun, sve klupe popunjene. Tu je i nekoliko profesora. Poznam samo Klinca, a od đака one sa mitinga. Prozivali su nas po abecedi, tako da sam bio prvi prozvan. Svakome su postavili po nekoliko pitanja. Na pitanja smo odgovarali stojeći. Predstavljeni su nastavnici po predmetima. Razrednik je bila Lidija. Sad su profesori otišli, a ona nam je izdiktirala raspored sati za cijelu sedmicu. Budući da smo po godinama nešto stariji, a i zna što smo sve preživjeli, izrazila je nadu u naše dobro vladanje i marljivost u učenju. Tako je prošao prvi dan. Sutra ćemo po rasporedu.

Kad smo došli do križanja, pred Kuzlovom birtijom vidimo nekoliko kola iz kojih iznose ranjenike. Neke nose na nosilima, a druge nose po dvojica partizana. Drže ih ispod pazuha i ispod koljena. Neki poskakuju na jednoj nozi i oslanjaju se na pratioca. Oni sa zavijenim rukama, glavom i ramenima idu sami. Isti je prizor pred Čopovom birtijom. Tamo ima još više kola. Saznajemo da se u Podravini vode žestoke borbe sa Nijemcima, ustašama i domobranima. Priča se da su Rusi kroz Mađarsku prošli mimo Virovitice i da su pod Budimpeštom. Negdje u Srijemu Švabe su uspostavile front između Drave i Save i ne daju partizanima dalje. Tamo šalju pojačanja,

a ovdje ih partizani ometaju, trgaju prugu, ruše mostove, napadaju kolone... Kad naši krenu na taj front u Srijemu, ubrzo će i ovo ovdje biti oslobođeno. Poslije par dana, opet su sve ranjenike utovarili u kola i odvezli prema Peratovici. Nastava je lijepo tekla. Disciplinirano smo slušali i pisali, a kad su počela propitivanja, već smo se nekako međusobno razlikovali. Neki su znali i odgovarali, a pojedini ili nisu naučili, ili nisu mogli naučiti. Počela su izostajanja. Neki su napustili internat, a time i Gimnaziju.

JUTRENJA I FERIJJE

Za Novu godinu i Božić ferije su trajale odvojeno – dva dana za Novu, tri dana za Božić. Pred Božić smo upozoreni da se svi vrate desetoga januara do osam ujutro. Prvih dana 1945. godine padao je snijeg. Za Božić ga je bilo već dosta, a preko Božića je jako padao i ralice su razgrtale snijeg po nekoliko puta na dan. Na Božić, sedmog januara ujutro, čuju se veseli glasovi na putu: „Ajte na jutrenju. Brže, šta čekate“. Otvaramo prozore, a oni opet svi viču: „Ajte, sad smijemo ići!“! Malo zatim opet ide neka glasna grupa. Jovanka i ja odlučimo da i mi krenemo u crkvu. Snijeg je velik. Čim smo izašli iz ganjka, to proprtismo, a dalje je bilo lakše – prtina posred puta. Od ceste do crkve lijepo je napravljena široka prtina. U crkvi svijetli, čuje se i pjevanje. „Čini mi se da se čuje i sveštenik“, dodade Jovanka. Uđosmo u crkvu, kad tamo – stvarno sveštenik služi jutrenju. Pa ima i svijeta dosta. Tko zna otkuda su sve došli? Sigurno i iz vanjskih sela. Od logora 1942. godine nisam vidio toliko Srba na jednom mjestu i nisam mislio da nas još toliko ima! Baš je bilo lijepo. Svi su razdragani, veselo pričaju. Negdje dalje čuje se i po koja puška. Prava jutrenja. Samo nema moždara da grme ispred crkve. Valjda ih nisu stigli nabaviti ili ih nije imao tko napraviti.

Na izlazu iz cintora vidimo i Tinu sa njezinim sudijom. Desetoga ujutro padao je snijeg kao da su vragovi poderali sve blazine na nebu. Prolaze dečki iz internata. Zovu me jer gori svjetlo. Mama ih zove u kuću. Pristavila je čaj i kaže da, tko hoće, ulije i rakije. Ja sam već iznio slamu iz kuće i njome zakitio veći broj voćaka. Stresam snijeg i istresam ga iz pantofla, a dečki glasno komentiraju veliki snijeg. Neki piju kuhanu rakiju, pa mama daje i meni jednu šolju. Dok čekaju čaj, ponudila ih je i nekakvim kolačima. Živko Semiz, dječak sa Kozare koji je imao sreću da preživi ponovni pogrom, kaže da je čuo da će se internat seliti u Mađarsku. To je čuo od nekog odbornika koji je došao čestitati Božić u kuću gdje su bili on i njegova sestra Stana. Taj je rekao da će to možda biti već večeras. Sad smo nekako zašutili, ali Mitar Torbica prekide šutnju. „Pa baš dobro! Onda ćemo biti sa Rusima. Tamo je

najsigurnije“, reče. Na to smo se, nekako, svi nasmijali. Popiše oni čaj i veselo, glasni, odoše u internat da se pripreme za školu. Ja ću još ozbiljno doručkovati pa ću direktno u školu. Kad sam došao do internata, vidim dosta dječaka ispred zgrade. Nekoliko njih stoji u otvorenim vratima, a već je blizu osam. Prilazim vratima jer snijeg pada. Prvo naiđem na Krstu Lužajića. „Idemo u Mađarsku Rusima“, reče on smijući se. „Nema, Milane, škole“, veli Nikola Suknjajić, uvijek veseo i spreman za šalu. Naredili su im da spremne svoje stvari. Doručak će biti kasnije. Vidim prefekta Stevu Labanta i pitam ga kad se ide i da li idem i ja. „Svakako da ideš. Idi po svoje stvari, dobro se najedi i odmah dođi. Ne znam kad ćemo krenuti. Sve zavisi o tome 'oće li biti vedro ili oblačno, radi aviona“, reče mi. Požurim kući. Susretnem poneko čeljade, zagrnuto i preko glave jer snijeg pada. Nikoga ne prepoznajem, a svakoga pozdravim. Ne čuju. Mama me iznenađeno pogleda i odmah veli: „Znači, idete“. „Da“, odgovorim ja i skidam sa sebe kaput na kome ima snijega. Odnese ga istresti u ganjak. Potražim veliku celtovu tašku koju je, još nekad, u sobici ostavio Marijan. Odem je isprašiti, a mama mi sa odobravanjem veli: „E, to će ti biti taman dobro. Složit ću ti veša i još jedne vunene čarape, a umotat ću ti i ove pantofle sa sarom. Te jedine cipele su ti loše. Bojim se, brzo će se raspasti. Te školske stvari metni u ovu prtenu vrećicu pa onda u tašku. U ovaj škanicl metnit ću ti ovo kokošetine što je ostalo od Božića. I komad štruce sa orajima. 'Oćeš još šta pojest“, upita me, a ja odgovorim odrečno. Jovanka izađe iz sobe. Mama joj odmah reče što se događa. Iznenađena počne da plače, a mama joj se pridruži. Oblačim moj mokri kaput. Mama reče: „Čekaj, uzmi onu celtu što su partizani zaboravili ljetos u štaglju. Ja sam je ostavila na tavan“. Pošto ju je oprala u ganjku, počne da je savija, a Jovanka predloži da je odmah zagrnem. Okrećemo je svakako, a onda ona donese komad špage, kojom smo vezali vreću, i provuče je kroz rupe na celti pa je sveza meni oko vrata. Sad se obje čude i govore kako će celta čuvati i leđa i ramena. Za glavu imam štrikanu vunenu šubar, koja se može navući i na uši.

Rekao sam im što je Labant rekao o polasku, pa mama reče da će me još obići. Izljubismo se na tome, već ne znam kome, rastanku. Ja odoh, one opet ostadoše. Ispratile su me do prtine na putu. Dva puta sam se okrenuo – one još stoje.

Pred internatom stoji nekoliko konjskih zaprega. Konji pokriveni krparama, a saonice bijelim plahtama. Umiješam se u tu čudnu grupu, gužvu konja, kola, ljudi koje ne poznajem i đaka koje znam. Đaci su doručkovali i dobili po komad kruha za put. Šalju me da i ja idem po kruh. Meni se ne ide, ali ga na kraju uzmem i strpam u torbu uz komentar kuharice: „Samo ti uzmi. Tko zna...“ Došlo je još nekoliko saonica. One su isto prekrivene

plahtama, ali su nečim i napunjene pa nas je to zainteresiralo. Ustanovimo da su u njima blazine i vanjkuši. Kod jednih saonica vidim starog Stefanovića, Cigana. On je Srbin. Znam da je imao dva sina – jednog već oženjenog, a drugi je bio samo koju godinu stariji od mene. Ne znam kako je preživio, da li su mu i sinovi živi. Pozdravim ga sa „zdravo, kume“, a on odmah reče da ću se ja voziti u njegovim saonicama. Gledam te saonice – upregnuta je jedna starija kobila i jedna mlada, kao ždrebica. Znam da on nikada nije imao konja, a tako ni saonica, ali pristanem na prijedlog i on odmah stavi moju tašku u pleteno sjedište. Odjednom dođe Joško Šimunović i još jedan drug. Obojica su sa karabinima.

KROZ ZIMU I SNIJEG PREKO MAĐARSKE U BAČKU

Na vratima internata pojavi se profesor Klinc i zahtijeva tišinu. Prestade komešanje i govorenje. U nekoliko rečenica nam je objasnio da moramo ići za Mađarsku pa u slobodnu Bačku gdje ćemo nastaviti školu. „Naši će probiti Sremski front. Ovuda će se povlačiti Nijemci i ostala banda i mogli biste od njih stradati. Idete u oslobođene krajeve Srbije i tamo ćete na miru učiti sve dok i ovi krajevi ne budu oslobođeni i okupatori istjerani. Sad sjedajte u saonice. Imate dosta mjesta i perina i jastuka da vam ne bude hladno. Plahte stavite na glavu i pred sebe da vas snijeg ne kvasi. Želim vam sretan put“, reče. Poče utovar. Jastuke među u prednji i zadnji dio kola, kao da prave siceve. Tako ih sjedne po šestorica. Tri po tri, okrenuti jedni prema drugima.

Saonice svrstaše u kolonu na cesti, od Čopa do Vepšeka. Kum Stefanović je prvi i tu dođe i Šimunović. On sjeda sa desne strane, a ja u sredini. Na koljenima imamo blazinu, a preko nje krpice koje su bile na konjima. Joško je vođa puta i sa onim drugim, koji sjedi u zadnjim saonicama, predstavlja oružanu pratnju. Posjedismo tu kratko vreme, a onda dođe neki drug, rukova se sa Joškom i kaže: „Krećite, želim vam sretan put!“ Kočijaš dirnu kobile bičem, ždrebica poskoči, a onoj starijoj se kao ne žuri, pa odmah smotaše saonice u desno. Joško odmah prigovori, a kum nam objasni da kobile nisu nikad skupa vozile. Reče da su danas sparene, a nijedan gazda nije mogao ići od kuće, pa su, eto, uzeli njega. „Kad si se uzeo posla, sad pazi kako radiš“, odvrati mu Joško. „Ma, znaš, Joško“, počeo kum, ali ga ovaj upozori: „Ništa ne govori i pazi kako voziš“. Snijeg sve gušće pada. Pokrismo se plahtom i šutimo. Joško mu u Pemiji naredi da stane. Zatim ode niz kolonu. Nešto govori kod svakih saonica. Dvojica iz naših saonica ustali su i pišaju svaki na jednu stranu. Joško se vrati poslije desetak minuta i pita i nas da li netko treba pišati.

„Već su pisali“, odgovori kum i mi krenusmo. Poslije nekoliko kilometara, Joško veli da skenemo lijevo. Kum dobaci: „Pa, 'očemo li u Virovcu“? „Nećemo, nego u Pivnice pa u Cabunu. Samo pazi i vozi. Sad je ovaj put ravan i dobar pa možeš i kasom da nas što bliže Cabuni u'vati mrak“, odgovori Joško. Tako se vožnja ubrza, a kum veli: „Moj Joško, Cabuna je daleko, noć blizo, a sve se bijeli“. „Samo ti drži kas i ne popuštaj“, odvrati mu Joško. Snijeg je prestao i sve je hladnije. Moja celta se stvrdnula, smrzla. Ne smijem glavu pomaknuti, reže vrat. „Počelo je da se smrzava. Škripi snijeg pod kopitama i saonicama“, progovori naš pratilac. „A valjda će se onda i razvedrit“, dodade kočijaš. Gledam kako se iz konja puši i u valovima im iz nozdrva izbija para. Pomalo me zebru noge i jedina mi je nada ovaj kas koga kum održava već prilično dugo. Nitko nema sata, pa svako računa vrijeme po svome. Pomalo drijemam, a sve priželjkujem tu Cabunu, selo koje baš ima gadno ime. Cabuna, po čemu ga tako krstiše? Poče neka gužva među našim saputnicima. Jedan pita da li se smiju izuti pa da poliježu spavati. „Može, ali nema stajanja“, odgovori pratilac. „Evo nekakvog križanja. Put ide lijevo“, kaže kum. Joško odgovara: „Samo pravo i ne usporavaj. U Cabuni će se konji i odmoriti i na'raniti u štalama“. Uz promrzle noge i dremanje, koje svakog časa prekida rezanje celte po vratu, saonice stadoše. Joško ode niz kolonu i viče: „Izlazite, ulazite u školu, tamo je toplo“. Razvežem celtu i napola ukočen, a noge da gotovo i ne osjećam, spustim se nekako na snijeg. Ulazimo u veliku prostoriju. U ćošku je peć na piljevinu. Lijepo je toplo. „Nemojte ići blizo peći. Nemojte da vam zađe za nokte. Malo se raskomotite i odmah unesite sve blazne, vanjkuše i plahte... Unijet će se slame i tu ćete spavati na to vašoj posteljini. Ujutro je opet morate nositi u saonice. Sad ćete dobiti čaj i kruva“, objasni nam Joško. Neki ljudi su nanijeli slame svuda okolo uza zidove, a mi smo brzo naravnali raspoloživu posteljinu i legli na spavanje. Ujutro, u neko vrijeme (već je bio dan), počеше nas buditi. U susjednoj prostoriji bile su dvije kante sa vodom i dvije limice za polijevanje. Tu smo se umili, a onda pošli u red za doručak. Opet smo dobili čaj, ali i komad slanine uz kruh. Slaninu sam strpao u škanicl i ostavio za kasnije, a kruh sam pojeo uz čaj. Smjestili smo se u saonice i krenuli. Hladno je, snijeg škripa, nos se smrzava. Kočijaš, pratilac i ja stavili smo svoju ceradu preko perine i konjskih krpara na koljena. Noge su počele brzo da zebru pa perinu podvlačim pod donove cipela, ali bađava. Priželjkujem kakvu toplu prostoriju, neki zastanak. Ne pitam Joška iako smo mi oduvijek jako dobri. Pomiren sam sa sudbinom da nas on vodi u Mađarsku – među Ruse, u slobodu. A ovdje gdje smo sada može se svašta dogoditi od bande koja će se povlačiti iz Srema. Tako reče i profesor Klinc jučer na ispraćaju. „Stani“, oglasi se Joško, „možda neki trebaju rad' sebe“. Joško ode prema kraju kolone. Iskoristili smo to kočijaš i ja

pa malo protancasmo na škripavom snijegu. Ponovo se umotavamo i na moj prijedlog perinu podmećemo pod stopala. „Ajđ'mo sad opet kasom“, naredi Joško. Za dana moramo stići do Drave. Tamo ćemo prespavati u kućama, a u zoru moramo preko Drave. Prošli smo Sladojevce, Slatinu i Meljane pa pitam Joška otkud zna taj put i sva ta skretanja.

„Pa ja sam prije tri dana otiš'o iz Grubišnog saonicama do Slatine, a od Slatine me vozio čovjek svojim saonicama do Noskovaca, gdje ćemo spavati. Vratio sam se prekjučer i, eto, odmah natrag. Iš'o sam se upoznat' sa putom, da vas ne odvezem nekuda bandi“, nasmiја se on. Dan je lijep – ima i sunca, ali je hladno. Tražim od Joška nož (gladan sam) da pojedem slanine i kruha. Nudim i njih dvojicu. Kažu da neće. Slanina smrзla, kruh leden, prsti napola ukočeni, ali mi priја. Kožu od slanine vratio sam u škanicl i počinjem da drijemam. Ne polazi mi za rukom da zaspem jer su mi noge utrнule od zime. Valјda sam dobro odrijemao, kad saonice zastadoše. Opet je piš-pauza i sad, znači, više nema stajanja dok ne stignemo u selo gdje ćemo spavati. Tko, opet razmišlјam, ovom selu dade tako gadno ime – tko zna po čijem nosu! „Nastavi ti kasom dok ima ovog dobrog puta“, obrati se Joško kočijašu i ovaj to odmah uradi. „A kad se mi vraćamo natrag“, pita kum Stefanović. „Čim oni prijeđu most, mi se odmah vraćamo i do noći smo u Grubišnom“, każe Joško. „Ma, neće moći konji, Joško, moraju se odmorit', moraju jesti i da se napoje. Velika je to kilometraža, a ovakvo vrijeme“, reče kum. „Pa znam da moraju jesti. Možemo neće i odmoriti, al' vraćat će se sad sa praznim, nema tereta. Uostalom, videt ćemo kako će se vladati i kakva će biti situacija tamo oko Cabune i Čelića. 'Vamo smo, eto, sretno prošli“, reče kočijaš. Razgovor prekide Joško: „Uspori, sad ćemo. Još malo, pa skrećemo lijevo“. Vozili smo se još kojih kilometar kad Joško każe: „Ovdje. Evo, 'vamo. Uh, boga ti, pa tuj i nema prtine. Ne vide se tragovi ni kola ni saonica. Ajđ', ajđ' samo skreći i više nema kasa do Drave. Put je označen prtkama, vidiš ih, i sad polako, nema jurnјave“. Konji gaze snijeg, ali ne upadaju duboko, valјda je onaj od ranije ugažen. „Čudno da nema prtine, a tu je nekakav most“, promrmlја Joško kao za sebe. Kočijaš pazi kako da se drži između prtki. Joško šuti i povremeno se zgleda, a ja pokušavam da si objasnim kako to da nema prtine, a tu je most. Nameće mi se ono Joškovo: „'Vamo smo, eto, sretno prošli“. Još samo da stignemo do tih Noskovaca, da prespavamo u toplim kućama pa onda preko Drave u vječnu slobodu koju čuvaju Rusi. Samo još sada i noćas i sve je riješeno. Sve ostalo je sporedno, ništa drugo mi ne treba. Nije mi sveјedno što se Joško zgleda, valјda nešto ne sluti na vraga. Nameću mi se pitanја, ali se ne usudim ni jedno postaviti. „Stani, zaustavi“, reče on kočijašu i odmah iskoči iz saonica. „Ne kreći dok ja ne dođem“, dobaci. Nema ga podugo. Oni iza nas pitaju zašto stojimo. Neki pišaju, čuje se kako režu smrзnuti snijeg. Dođe

Joško sa onim drugim pratiocem. Taj produži, a Joško poskakuje i šeta uz saonice, zebu ga noge. Očito nešto nije u redu, ali otkud on zna kad je stalno sa nama, a mi ne znamo. Valjda i on sumnja u nešto oko prtine i mosta.

KOLONA STOJI, NEŠTO NIJE U REDU

„Odi, 'oćeš i ti malo tancat'? Manje će te zepsti noge“, reče mi. Poslušam sav sretan i poluukočen spustim se iz saonica. „Ajmo odat' da nam se noge ugriju“, kaže on i krene prema drugim saonicama. Iskoristim ja staro poznanstvo i povjerenje pa upitam zašto stojimo. „Ma, posl'o sam onoga da vidi kakva je situacija u Sopju. Pred nama je selo Sopje. Odatle nije daleko Stara Gradina, a tamo banda ima svoj bunker. Možda znadu i za popravak mosta pa mogu poslati patrolu. On će sve saznat'.

Ako su oni i tamo, on će pripucati pa će oni pobjeći. Tako su mi drugovi rekli neki dan. Ma, sigurno nema nikoga jer se i noć približava, a oni se noći boje“, kaže Joško. Vjerujem ja njemu, ali je u mene ušlo vražiji strah. Šutim, gledam okolo dubok snijeg. Nepoznat kraj, a samo dvije puške. „Evo ga, vraća se sa još jednim. Dobro je, tako sam mu rekao“, ogłosi se Joško. Kad su stigli, Joško naredi došljaku da skine zimski kaput i raskopča mali kaput i hlače. Ja već sjedim u saonicama i gledam. Joško ga cijelog ispipa. Naredi mu da se obuče. „Onda kad je banda bila u Sopju, bili su trojica ustaša, domaći. To je bilo prije par dana. Došli su se kući presvući. Ima li koji danas u Sopju“, pita Joško. „Nema“, odmah ovaj odgovori. „E, ovako, ti ćeš stati ovdje na krivu, odma' kraj mene. Drži se za lijevču i lotru, a ti“, obrati se drugom pratiocu, „sjedi uz stražnju šaranjgu. Stavi metak u cijev i drži ga na nišanu. Ako puška opali na nas u Sopju, ubij njega i onda sa mnom prihvati odbranu. Je l' vam jasno obadvojici“, oštro kaže. „Jasno“, odreza pratilac, a ovaj počeo da moli. Kaže da on ne laže, da je pošten čovjek, da je on za partizane... Joško ga prekide: „Ako je tako, ništa se ne boj, ali sa krive ne mrdaj jer si bogin i bez pucnjave. Penjite se. Je l' gotovo? Kreći“, reče kočijašu. „Ti nas, druškane, vodi kroz Sopje i dalje do sredine Noskovaca. Tamo ćemo se dalje dogovoriti“, reče. Hladno jest, ali dremanja nema. U Sopju skrenusmo desno, pa nakon kratkog vremena, lijevo. Tu je dobra prtina pa Joško pita zarobljenika: „Kako da je tu dobra prtina“. „Vozili smo jučer građu za most iz Čađavice i Moslavine Podravske“, odgovori ovaj. „Ajdemo sada malo kasom. Put je lijep. Je l' može kume“, nekako se razvedri Joško. Sunca više nema. Spušta se mračak. Joško pripita je li još daleko do cilja, a prisilni saputnik odgovara: „Još malo i eto nas, već se vide kuće“. „Samo ti vodi kako smo se dogovorili“, reče mu Joško. Konačno čujemo: „Evo nas“. Tu je sredina sela, a kočijaš zateže uzde uz ono

„eeej“. „Ti ovoga dalje drži na nišanu, ja idem narediti iskrcavanje“, reče Joško i ode niz kolonu. Čujemo ga kako viče: „Izlazite i ostanite uz sanče. Iznesite iz saonica sve osim slame“. Uskoro dođoše četiri čovjeka i pitaju po imenu gdje je Joško, „Sad će doći, sačekajte“, netko mu odgovori. Eto Joška. Jedan se obrati našem zarobljeniku po imenu, a ovaj mu se potuži kako je prošao. Rukuju se sa Joškom kao pravim znancem i on im reče: „Evo, sad vi vodite po kućama. Pamтите koliko je u kojoj kući i kontrolirajte da svi dobiju večeru, a doručak da bude kuhan, topao i na stolu u šest sati. Konje smjestiti u štale, natrpati im dosta hrane, a napajati ujutro. Kočijaši da večeraju i doručkuju u kućama gdje su i konji. U pola sedam saonice će opet biti ovdje i tada počinje utovar. Tko od vas dobro pozna ovoga čovjeka“, upita. „Ja“, odazva se jedan. „Je l' ga dobro poznas“, pita još jednom. „Poznam“, potvrdi. „Onda ga vodi svojoj kući. Ovdje da dođe sa tobom u šest. Nikuda da nije mrdnuo iz tvoje kuće, a vratiće se u Sopje sutra sa nama. Ako on nestane noćas, ti ćeš nestati ujutro. Je l' jasno? I ni mrdac noćas iz kuće. Čuj, ipak neka ide sa njim kod tebe spavati i ovaj drug“, reče Joško.

U TOPLOJ KUĆI

„Ajmo, na posao, da djeca ne čekaju“, naredi Joško. Došli smo do dvorišta u koje treba da uđem ja sa još nekim. U kući nema svjetla, oglasi se pas, a čovjek koji nas raspoređuje kaže da ulazimo četvoricom.

Kućna vrata otvori žena i povika na psa koji je odmah prestao lajati. Nama reče da požurimo u kuću. Lijepo je. Toplo. Ona upali lampu. Na stolu ugledamo četiri tanjura sa žlicama. Pokaza nam lavor da operemo ruke u mlakoj vodi. Ručnik je na perdu od stolca. U zdjeli je bilo dosta čorbe sa krumpirom i jajima, a kraj svakog tanjura stajala je podebela šnita kruha. Nudi nas da pojedemo sve. Pita odakle smo i od kada putujemo. Kaže da u sobi ima dva kreveta. I tamo je, veli, naložila, a preko noći će ostaviti otvorena vrata od kuhinje pa će biti toplije. Kaže neka spavamo bez brige, ona će nas ujutro probuditi i naložiti vatru. „Ajdemo sad odmah spavati jer u lampi ima samo malo petroleja“, reče. Kapute je pometala na stolice, a svoju celu je objesila o čavao na gredi. Kaže da će, kad legnemo, naći mjesta i za naša tri jastuka, blazinu i čaršav. Vanjkuši su poveliki, blazina isto, a i stroža je dobro napunjena slamom. Smotismo se po dvojica u krevetu. Dok je domaćica pomalo rondala sa suđem, mi smo pozaspali. Na njezine prve riječi, odmah i šutke ustajemo i oblačimo se. Sveto Jezdić prvi pođe van, a ona mu dobaci: „Ako ideš na veliku nuždu, idi u štalu, a pišat' možeš tuj u snijeg“. Brzo se on vrati, pa se i mi izredasmo. Jedanput nam je promijenila

vodu i mi se umismo. Stol je postavljen. „Ajte sjedajte. Rekli su da sve mora biti po satu“, kaže. Zdjela je puna žganaca. Ona ih izmiješa nekom kuvačom i veli: „Grabite koliko možete. Samo jedite. Pitanje je kad ćete opet jesti“. Eto ti, vraže, opet mi zasladi. Taman sa zadovoljstvom mažem masne žgance od masti i skorupa, a ona me zaustavi pitanjem kad ćete opet jesti... Jest da me zaustavi, ali ne dam se ometati. Mažem dalje. Konačno se pomilovasmo po trbusima, pohvalismo doručak i, na njeno daljnje nuđenje, rekosmo da smo siti. Tada ona uze onu zdjelu i pometnu je kraj peći mačkama da je oližu. Nisam odmah ni vidio, ali me Pero Kašić gurnu u rebra i pokaza kako tri mace ližu zdjelu. Pogledasmo se, ali na povraćanje nema ni pomisli. Prvo, mi smo jeli prije mačaka, a ne one prije nas, a drugo, domaćica nam ono napomenu – „jedite, pitanje je kad ćete opet jesti“. U ovoj snježini, smrzavici i nesigurnosti, bilo bi prihvatljivije jesti masne žgance i sa mačkama, nego biti gladan. Sve te dojmove i razmišljanja prekinu udaranje u zamrznuti prozor i glas: „Ajde, požurite, vrijeme je“. Oblačimo kapute. Mitru Torbici velim da mi zaveže ceradu oko vrata. Zamolim ga da malo popusti, jer me jučer na noć izgrebala po vratu pa me to boli. Vani je već red drugara koji su spavali prema kraju sela. Nose i oni svoju posteljinu. Zastadosmo tako još pred par kuća i eto nas kod saonica. Saonice su u magli jer konji ispuštaju topli zrak. Naša kolona je brzo nestala jer je svatko odmah ulazio u svoje saonice. U našim saonicama već sjedi Stevo Radaković. Ima jedan jastuk i prihvata ostale jastuke i perinu. Ja ću opet sa kočijašom i pratiocom. Blazina i vanjkuš su na sicu, a krpore na konjima. Popnem se i sjednem u sredinu sica, ovi pozadi već su sjeli i pokrili se blazinom i plahtom. Smješta se i kočijaš. Preko blazine navuče obje krpore sa konja i sve poravna prema Joškovom mjestu. Joško upravo stiže.

PRED MOSTOM NA DRAVI

„Kreći“, reče on kočijašu. Kočijaš još i nije spustio na kobile bič, a ona mlada poskoči i smota saonice udesno. Učinila je to u tren oka. Zaškripa i opjen i ruda, a onda on opali bičom onu desnu. „Pa šta radiš, jebo te bog“! Pa će š nać rudu da je pukla. Koliko bi tu stali rad' tebe“, podviknu Joško. „Pa vidiš kakva je“, brani se kočijaš. „Pa, jebo je ti, valjda si je već upoznao dovlé“, odvrati Joško. „Nego, slušaj, sad kad se malo zagriju, počeraj kasom dok je dobar put. Već i nismo daleko. Tamo kod mosta sigurno će biti gužve. Morat ćemo manevrisati saonicama oko stvari koje su tamo istovarene. Neke odanle šalju Rusi, a neke odavle čekaju da se prenesu. Preko mosta se može samo pješke. Jako je strm i skroz uzak“, kaže Joško. „Pa kakvi je to onda most“, pita

kočijaš. „Pa takvi, kakvi je, jebo ga ti. Samo pazi da ne strgaš rudu jer ću te ovdje ostaviti. Nema čekanja“, odvrati Joško. Vidimo most. „Eno mosta“, javi se neko odozada. „O, boga ti, pa stvarno je strm k'o krov. Pa kako će ovi tuda prijeći“, ogласi se kočijaš. „K'o i svi ostali“, odreza Joško pa nastaje tajac. Već smo blizu. Most se osovio kao toranj. Idu ljudi, žene i djeca. Nose svoje stvari. To je dugačka kolona koja vijuga između hrpa stvari. Zaustavi nas jedan partizan. Joško siđe sa saonice, nešto pričaju, a onaj vadi iz torbice nekakav papir. Pogleda ga i vrati u torbicu. Pokazuje Jošku rukom. Kruži i Joško. Ode niz kolonu. Eto ga brzo. Sjeda u saonice i veli kočijašu: „Pazi, ne zajebavaj, sad idemo lijevo, a ne desno. Pritegni tu svoju curu lijevo. Kreći!“! Valjda je učinio tako, pa opali bičom onu desnu, a one obje poskočiše. Dobro da nismo izvalili sic. „Ma, vidiš, Joško“, počeo kum, a ovaj ga dočeka: „Samo šut'. Jebeš takvog kočijaša s kojim možeš glavu izgubiti'. Pazi, iza one hrpe stvari i sanduka skrećeš desno i vraćaš se natrag do pred most. Samo polako. Kad se oni istovare, ti kreni naprijed. Idi sve do puta otkuda smo došli i tamo čekaj ostale sanče i mene. Moraš se vladati i prema drugima. Vidiš da je gužva“, govori Joško. Nas petorica nalazimo se na putu prema mostu, koji je daleko oko stotinu metara. Uz njega se kreće kolona čeljadi, a još ih pedesetak stoji ispred samog mosta. Onda smo valjda mi na redu. Sad se tu odnekud nađe i prefekt Stevo Labant. On nas malo sklanja od prtljage kuda prolaze saonice. Konačno se istovariše i odoše naše posljednje saonice. Snijeg je ugažen i van puta. Škripi. Mi tancamo jer već prsti na nogama zebu. Prefekt nas upozorava da rasporedimo posteljinu koju smo koristili i da je nosimo preko mosta. Mene dopade vanjkuš, jer sam u drugoj imao tašku. Dođe i Joško. Pita je l' nam zima i razgovara sa Labantom. Kaže mu da prvi ide na most, a Stana, sestra Živka Semiza, starija od svih nas, ići će zadnja. „Kad ona prijeđe vrh mosta, onda ja mogu ići natrag da tamo kažem da ste prešli Dravu“, veli Joško. Ona grupa pred mostom se smanjuje pa Labant i Joško odoše tamo. Kad su se vratili, objasniše nam da na most nitko ne smije ići sa obućom koja ima drveni đon jer se jako skliže. „Snađite se između sebe. Tko ima čarape viška neka dade onima koji će preko mosta u svojim čarapama. Neka Stana pokupi sve čarape, pa će ih preko podijeliti“, rekoše nam. Dadoh i ja moje. „Ja ću kontrolirati izuvanje“, povika Joško i predloži da se takve cipele odmah ražnijeraju i da ih privežemo za lačinjak.

„Sve stvari prije ulaska na most premetnite u jednu ruku, a drugom se držite za ogradu. Svejedno da li lijevom ili desnom. Na mostu gledajte đe stajete. Gledajte preda se u most. Nemojte zvjerati lijevo i desno i dolje u Dravu da vam se ne zavrti u glavi. Jeste l' me svi dobro čuli“, poviče. „Jesmo“, odgovorismo glasno. „Sad ajte dva i dva do mosta, a onda će na most ići po jedan. Još da vam kažem“, povika Joško. „jučer je ovdje prešao slatinski, a

prekjučer daruvarski internat“! To nas nekako razveseli. Počeše priče, a onda Labant naredi da krenemo ka mostu. Joško je već tamo, a pred mostom ima samo nekoliko žena i dvoje muške djece. „Da vidim cipele! Dižite noge“, reče Joško i pođe redom pregledati.

DRAMATIČAN PRELAZ PREKO MOSTA

„Krenite“, reče jedan partizan Labantu i on krenu, a Pero Kašić za njim. Ja ću za Perom, ali onaj drug pred mene ugura u red ženu sa dvoje djece. Idemo uz most. Gledam preda se, a onda preko te žene u vrh mosta. Držim se desnom rukom za ogradu. Nastojim da stopalom koristim poprečne letve na daskama mosta. Jastuk je pod rukom, pod pazuhom, a moja povelika, ali ne i teška, celtova taška pričvršćuje ruku preko jastuka. Kad sam vidio kako je most visok, poželim da pogledam kako je i ispod njega! Strašan prizor – sante leda velike po nekoliko kvadratnih metara, da ne kažem deset, pokrivena snijegom, udaraju jedne u druge i zapinju u ledenu koru koja se drži obale. To se događa ispod mosta. Po mom mišljenju, na dubini oko deset metara. Priznam da su u straha velike oči, ali to je ipak bilo toliko. Od dolaska na most, slušam glas žene ispred mene – stalno, jadna, ponavlja: „Marjane, drži se. Marjane, dobro se drži“. Izgleda da to govori starijem sinčiću koji ide ispred ovog manjeg koji je pred njom. Ona ide stalno ispruženih ruku da bi ogradila sinčića sa lijeve i desne strane. U desnoj ruci, koja je u nižem položaju od lijeve, drži nekakav koferčić, a u lijevoj nešto dobro smotano i svezano, kao ćebe. Ne gledam više u Dravu. Strahujem za tu djecu i njihovu majku. Ograda na mostu je sa obje strane napravljena od debljih letava koje su paralelne sa podom mosta na visini od možda metar. Za nju i gredu poda mosta pod kutom od četrdeset pet stepeni pribijene su neke deblje letve. Marjanova glavica je negdje u visini ograde, a on se drži samo desnom rukom. Do lijeve ograde ne može. Ovaj manji se povremeno pomaže ručicom, dodiruje kose letve, ali do ograde ne dosiže. Negdje prije vrha mosta i kraja našeg uspješnog uspona na njemu, ovaj mališan ispred svoje mame se oskliznu, omaknu se i nasloni na bočnu letvu. Ja se ukočio, zastao, a ona, jadna, brzinom pume isпустиła je kofer, zgrabila malog s desne strane, osočila ga preda se i postavila uspon upozoravajući Marjana da se dobro drži za ogradu. To dijete nije se niti oglasilo. Nastavilo je koračati kao da ga je mama negdje za vrijeme šetnje u parku povukla da ne stane u baricu vode. Pero je već prešao na silaznu stranu mosta. Nastao je razmak u koloni. Bilo je za to ozbiljnih razloga, no ja se ništa o zastoju ne sjećam. Čudna amnezija. Uz nekoliko uzastopnih riječi upozorenja, Marjan je prešao vrh mosta. „Samo se, Marjane, dobro drži i

polako hodaj. Samo se dobro drži. Marjane, čekaj. Samo se dobro drži, sad ćemo te stići“, stalno mu je govorila zabrinuta mama.

Nekako je maloga vrevuzala i prevukla pa se i ona prevuče na silaznu stranu. „Marjane, samo se polako vuci. Ne žuri se i dobro se drži“, govori mu. U jednom času ona se napola okrenu i upozori me da je sada teže nego kad smo se penjali. Ode ona polako pa se i ja nekako prevučem na drugu stranu, držeći se za desnu ogradu. Razmak za Perom sve više se povećavao i u jednom momentu on se okrenuo i maše rukama, ne prestaje. Zavidim mu, a drago mi je što maše, što je prešao Dravu. Evo, idu dva čovjeka prema nama. Idu prilično brzo u odnosu na nas. To su partizani. „Odi ti, braco, sa mnom. Daj mi ruku“, reče jedan. „A ti, mali drugar, odi sa mnom“, kaže drugi čovjek manjem dečku. „Ma, mogu ja sama sa ovim. Glavno da je Marjan na sigurnom“, reče majka dječaka. „Ma, ne boj se, drugarice. Mi smo već sto puta prelazili most“, reče jedan i on uze malog drugara za ruku. Oni lijepo ubrzaše. Ode i ta žena. Sad ispade ja prvi, na čelu kolone, koji brenza. Ma, stvarno je gadnije nego kad sam se penjao. Možda i nije. Sad mi se most čini nekako širi. Valjda zato što nema nikoga ispred mene. Sad mi se čini da je sa njega nemoguće pasti u Dravu – ima oграда i lijevo i desno. Drugačije je sa djecom. To mi je stvarno ulilo strah u kosti. Pa, konačno, to i nije pravljeno za djecu. Međutim, i ona su u ovoj zemlji morala podijeliti zlo sa odraslima. Donovi na mojim cipelama su tanki, istrošeni i dobro priliježu na smrzle letve na kojima ima dosta leda. Tko zna kako bih se sklizao da sam imao dobre, potkovane cipele. Ispade po onoj narodnoj: „Kad je nešto loše, tko zna zašto je to dobro“! Kako god, ja dobro i prtljavo silazim niz to što se u ovoj prilici zove most. Ni društvo koje ide za mnom ne napreduje bolje. Zadnja letva na podu mosta – puštam ogradu iz ruke i skočim na obalu. Nekako šuteći čestitam sam sebi što sam na zemlji, što više nisam na mostu! To osjećanje da više nisam na takozvanom mostu nije dalo mjesta spoznaji da sam ja sada prvi put u inostranstvu! Poslije je došla svijest o onom najvažnijem – mi smo, i ja sam, kod Rusa! To je konačno prava sloboda. Otpada svaki strah. On je ostao iza mosta na Dravi iako smo ga imali i na mostu! Sveto Jezdić spušta se niz most nekako napola čučeci, a napola se sanjka na guzici. Važno je da napreduje i da se tako dosanjkao u slobodu i inostranstvo. Ima naših još četrdesetak, što na mostu sa obje strane, ali i na našoj rođenoj zemlji. Idu, idu. Kolona na mostu je zgusnuta, neisprekidana. Ujedinjeno savladavaju tu, za nas u dosadašnjem životu, neviđenu prepreku. Sklanjamo se kamionima koji tu povremeno prolaze. Šoferi imaju neke, nama nepoznate, uniforme. U nekim kamionima pod ceradama sjede isto tako obučeni vojnici. Prolaze i saonice koje vuku volovi neuobičajeno velikih rogova. Kod nas su takve plave volove sa velikim, malo manjim rogovima od ovih zvali sekovi. Naša grupa

se povećava pa se sklanjamo u prostor između puta, odnosno prtine, koja ide niz tok Drave, i onoga što odnekud iz Mađarske ide pravo do ovog čudnog mosta. Eno i naših cura, učenica. Nismo ih vidjeli od Cabune. Konačno, eno Stane. Sve više izranja iza vrha mosta i nekako ga opkorači i, pridržavajući se objema rukama za desnu ogradu, prijeđe na ovu stranu.

Prije nje ide još i neka žena, koju sam zanemario, ali Stana je znak da je koloni kraj i da ćemo za desetak, petnaest minuta svi mi, koji smo krenuli prema slobodi i Rusima, biti među njima. Mi – konačno izmiješani sa Rusima i slobodom. Sa Rusima u slobodi! Tu su Rusi pobjednička vojska, a mi smo u ratu na njihovoj strani. Znači, i mi smo tu na jačoj strani. Ukratko, naša je strana jača, glavna i sve je jasno. Nema više onoga – sad je ovako, a začas može da se prevrne, pa da bude onako. Ne, ne, nema mrdanja. Nema mjesta ni pomisli da može biti drugačije. Tu su Rusi i time je sve i rečeno i završeno. To je sloboda. Banda ni od kuda ne može da se pojavi. Prosto nije za vjerovanje, ali tako je. Zaboravit će se puno toga što se događalo svukuda i mnogo toga iza ovoga najneobičnijeg mosta koji sam ikad vidio, ali, mnogo će se i pamtiti. Pa i taj most.

ČERKEZI NASTUPAJU PREMA MOSTU

Stevi Labantu priđe jedan od ona dva druga i nešto pričaju. „Krećite odmah. I to – što brže“, čujem iz toga razgovora. „Uzimajte stvari i odmah u redu za mnom“, reče Stevo. I mi krenusmo putem nekuda u Mađarsku. Žurimo, potrčavamo da pratimo čelo kolone. Poslije nekog vremena, Stevo se vraća i kaže da idemo za ostalima do sela koje nije daleko. Za nama u rastegnutoj koloni idu oni koji silaze sa mosta. Kad smo stigli do sela, stojimo na putu, tancamo da nas noge ne zebu. Odjednom, negdje niz Dravu počepucnjava. Čuju se puške, ali rafali vezu bez prestanka. Oštra pucnjava. Živko veli da mu je Stevo rekao da smo se morali odmaknuti od Drave jer odozdo idu Čerkezi i ostala banda. Sigurno će doći do borbe. Ovi vojnici u nama nepoznatim uniformama su sve Bugari. Njih su tu postavili Rusi u rovove da ne dozvole svoj toj bandi prelazak preko Drave. To su se oni sukobili. A možda i naši sa one strane ne daju da se približe mostu? Počeše padati mine i sa ove strane Drave. Lijepo se vidi kako se zacrni mjesto u snijegu gdje padne. Nije nam pravo što nas čuvaju Bugari, a još je gore što Rusa nismo ni vidjeli. O Mađarima znamo sve najgore. Pa dokle ćemo tako? Ispade da taj vrag, koji nas cijelog rata prati, ni ovdje ne spava. Opet tresnu neka mina, sad nešto bliže, a oni naši što pristižu u koloni zastadoše, a neki i polijegaše. I mi smo se uznemirili, uzvrtili. Pitamo se šta da radimo. Uskoro prođe Stevo u nekom

autu sa Bugarima. Odvezoše se nekuda lijevo putem niz selo. Na povratku auto je stao i Stevo izađe van. Bugari odoše. Svi smo se okupili oko njega i on nam saopći da idemo dalje odavdje. Kaže da ćemo se voziti saonicama koje vuku volovi. Saonica nije došlo puno tako da nas je u svakima bilo dosta. Vožnja je potrajala do pred noć. Gurali smo se u saonicama, uz velike napore izravnavali noge, mijenjali stranu na kojoj smo ležali... Kad noge ozebu, išli smo i pješice uz saonice. Konačno vidimo neke velike zgrade. Izgledaju kao velike štale. Netko reče da je to neka pustara, da Mađari tako zovu salaše. Još se nismo do kraja ni objasnili, a stigismo do tih zgrada. Vidimo da nam tu ništa nije po volji, ali, tamo negdje dalje, iz dva dimnjaka izlazi dim i to svi opazismo i uzesmo nekako pod svoje – to u ovoj situaciji ne može biti ničije nego naše! Ništa nas drugo ne zanima, nego samo ta prostorija iz koje ide dim. Tim prije što snijeg škripi i vedrina nagovještava hladnu noć.

Nadamo se i neakvoj večeri. Nismo ništa jeli od jutros rano.

SMJESTILI SMO SE NA PUSTARI

Izlazimo iz saonica. Naši vozači se odmah vraćaju, a mi ulazimo u jednu prostoriju, toplu i prostranu. Tu je neka zidana peć i još nekakav šporet, lože obje. Na podu uza zid svuda okolo slama. Ima i par poderanih deka, krpara. U jednom ćošku je stol i nekoliko stolica. Tu sjedi postariji čovjek i puši lulu. Stevo pokušava da se sa njime sporazumi. On malo nabada hrvatski, a od nas nitko ne zna mađarski. Kažem Stevi da se kruh kaže *kenjero*, da je jaje *tojaš*, mast *žir*, slanina *solon*, vino *bor*, voda *vizat* i kobasica *klobas*. Stevo se nasmija. Nekako to sve prokomentira u smislu – ako od svega donese ponešto, mogli bismo se i najesti! Sad je on Mađaru sve objasnio i ovaj je shvatio da smo gladni. Nešto klima glavom, nešto mrmlja... „Tudom, tudom“, kaže i pokazuje Stevi da ide sa njim i da povede još nekoliko dječaka. „Ajde i ti, Milane“, reče mi Stevo, a ja odbijem jer me boli za vratom gdje mi je celta povredila kožu. Sve se upalilo. Pomalo se raspoređujemo za spavanje. Slama je trinjava i prašnjava, stara. Vruće nam je. Svlačimo kapute i polažemo na slamu. Većina je već posjedala. Neki jedu kruha koji im je ostao od ranijih obroka. Prevrćem i ja po torbi i škaniclu. Već smo izgubili nadu u bilo kakvu večeru, ali evo naših, dolaze. Donijeli su dvije vangle narezane slanine i u vrećama nekoliko kruhova. Velikih, bijelih i debelih. Onaj čovjek izvadi veliki nož iz unutrašnjeg džepa kaputa i daje ga Stevi. Stevo uze svoj *federmeser* i počeo se na stolu rezati kruh u povelike šnite. „Ajte, uzimajte po parče slanine i kruha. Za nože se snađite između sebe. Za ujutro smo dogovorili doručak, a onda ćemo vidjeti šta dalje“, kaže nam Stevo. Kraj peći su dvije kante sa

vodom za piće, a na stolu dva lončića. Mađar pokupi one vangle i vreće, nešto promrmlja kao za laku noć i ode. Na stolu je ostalo nešto slanine i kruha pa Stevo ponudi dodatak. Polijegasmo. Stevo natrpa drva u peć i reče: „Ako netko ide pišat, neka ubaci po koje drvo u peć“. Kad je ugasio svijeću, čulo se pucketanje u pećima. Na tavanu se vidjelo nekoliko figura, odbljesci plamena iz peći. Moju celtu sam ostavio na drva pored peći, a jastuk stavio pod glavu. Svi događaji od prošlog dana vrzmaju se po glavi – gori od gorega tjera onoga goreg od sebe i obratno. Most, mali Marjan i njegov brat... Prelaz vrha mosta. Opet banda i eksplozije mina... Obećanih Rusa nema, ali ima Bugara. Kao, oni nas čuvaju. A onda saonice sa volovskom zapregom do ove, kako rekoše, pustare. Važno je da je toplo i da smo večerali. Ovaj zaključak bio je umjesto Očenaša, sa njime sam zaspao. Negdje pred zoru povremeno se čuje škripa vrata. Ne pomičem se sa loge. Kad sam čuo da netko otvara peć, podignem glavu i vidim Stojana Gležnića da loži vatru. „Dodaj mi tu moju celtu“, kažem ja tiho, „tuj je na drvima“. „Nije ovdje“, veli on, „valjda se netko pokrio“. Stojan ode leći. Sad mi je nekako prohladno pa polako pokušam prevući blazinu sa ovih kraj mene. Vučem ja, oni se pomalo vrte, ali ne drže blazinu pa sam lijepo pokrio leđa. Laktom sam dobro zapavčio blazinu i opet zaspao. Nitko ne upozorava na ustajanje. Netko je stavio kantu sa vodom na plej, valjda za umivanje. Čuje se razgovor, padne i po koja šala. Labant upozorava da se vani idemo istresati od slame i trina.

Nikome se ne ide van. Ipak, poneki svuku kaput, izađu van i stresu dva, tri puta pa bježe natrag. Poslije nekakvog govorkanja i međusobnog raspitivanja, ustanovimo da je nestao Ilija Ratković. Nigdje ga nema. Prošetali smo svu okolinu, ali Ilije nema. Poslije rata nam je pričao kako se jednog hladnog jutra vratio preko mosta i priključio se nekoj partizanskoj jedinici. Evo na vratima našeg sinoćnjeg domaćina. Na brkovima vise sitni ledenjaci, a na obrvama mu mraz. Nosi vreću i pometnu je na stol. Malo je ogrijao ruke i počeo iz vreće istresati tanjуре, žlice i šolje. Objasnio je Stevi da ide sa njim i da povede par dječaka. Odoše. Slutimo nekakav doručak pa se umivamo. Miješamo vodu u one dvije kante da bude mlaka, a koristimo i donesene šolje pa ide brže. Ustale su i cure. Čiste se od trina i idu se umivati van, pa će u neku od ovih velikih zgrada i „rad’ sebe“. Kad su se vratile, počele da postavljaju tanjуре. U svaki stavljaju žlicu, a od šolja prave piramide jer nema dosta stolova. Tu su Danica Korać, Lidija Slovenka, Eva Klajn i Nevenka Novačić. Milka iz Velike Peratovice i sestre Višnjic polijevaju prostoriju da se ne diže prašina. Ulaze Stevo i naš domaćin. Nose povelik kazan, nalik na onaj za topljenje čvaraka. Jedva ga uniješe. Za njima idu Živko i Stojan i nose kante iz kojih se puši. Pero Kašić i Pero Rekić nose svaki po vreću sa kruhom. Spustili su kotao na zemlju kraj peći, a kante domaćin podiže na plej šporeta. „Ajte, uzimajte

tanjуре i žlice. Tko nema tanjura, neka uzme šolju. Za doručak je zafrigana čorba sa dosta jaja. Bit će i repete. Vi sa šoljama možete sjesti na slamu ili stajati, a vi ostali tanjуре pometnite na stol, peć ili prozore. Snađite se“, rekoše nam. Čorbe je bilo dosta. Bila je gusta i dobro slana. Neki su išli i po tri puta – dok kante i kazan nisu bili prazni. Kruha je bilo isto dosta. Lijepi, debeli, mekan k'o perje. Svatko od nas je ono kruha što nije pojeo stavio u džep. Isti momci, osim Steve prefekta, odnijeli su kazan, kante, vreće i ostalo natrag sa našim domaćinom. Stevo nam predloži i naredi da prošetamo po okolnim zgradama i prostorijama, da potražimo stolove, stolice i klupe, te da vidimo gdje ima drva i što bi se sve dalo ložiti. Dotle, rekao je Stevo, neke cure sa Stanom treba da počiste prostoriju, prigrnu slamu i izvjetre da dođe čisti zrak. „Kasnije ćemo se dogovoriti o dežurstvu“, reče on i prvi ode van. Obukli smo se, podesili obuću pa i mi izadoismo. Dan lijep, ali je zima. Žurimo da obavimo zadatak pa da se što prije vratimo u toplu prostoriju. Nije to sve dugo trajalo. Sve smo obišli, pregledali i vratili se. Steve nema. Raspravljamo među sobom o tome što smo našli – smrznutog krumpira, slame, dvojica kola bez lotri, nekakvih dasaka i sanduka. Pod jednom kruškom napravljena je kružna klupa za odmaranje u hladovini. Ima još par voćaka i tamo dalje je neposječena kukuruzovina u kojoj je Nikola Vitas vidio veliko krdo jelenske divljači. Iza toga kuruzišta je bagremik. Kad su se vratili naši snabdjevači, nosioci hrane, kažu da u jednoj od kuća kraj kojih su prolazili ima Rusa i da je Stevo kod njih. Rekoše da nam za ručak kuhaju grah sa slaninom. Kuhaju se dva kazana i dobro miriši. Drva su pri kraju, ali moramo ložiti, a više i nemamo šta šparati.

Negdje oko podne, Stevo se još nije vratio, na vratima se pojaviše dva čovjeka. Jedan nazva „dobar dan“, zna nešto hrvatski i kaže da su dovezli neke stvari, te da im pomognemo unijeti. Pođosmo radoznalo, vidimo sekove kako im se puši iz nozdrva, a u kolima nekoliko sanduka, ćebadi, blazina i jastuka. Velika hrpa popregnuta naštukanim štranjgama različite debljine. „Pa to su naše stvari“, veli Stana. „Kad smo išli na most, oni drugovi su nas požurivali, a ovo nije imao tko nositi pa je ostalo. Dobro da se to nije izgubilo. Ima tuj suđa, soli, masti i slanine... Ja sam to pakovala“, reče ona. „Da, da i ja sam pakovala“, oglasi se omanja žena, koja je isto tu sa nama. Vidio sam je na mostu ispred Stane. Kidaju oni one štranjge, mi unosimo sve što nam dodaju. U jednoj pla'ti zavezano je nekoliko tvrdih i smrзлиh kru'ova. Dva veća sanduka izvlače oni ljudi do kraja saonica pa ih spuštaju dolje. „Samo polako, tu je suđe, da se ne polupa“, upozorava Stana. Ima jedno veliko culo složenih plahti. Dvojica ga više sanjkaju, nego što ga nose. Taman smo završili kad je došao Stevo. Vidimo da je zadovoljan ovom radnjom. Zove one ljude da se ogriju. Oni to odbiše, ali njega ponudiše rakijom (što on nije odbio). Okrenuše sekove

i odoše. Idu uz saonice, valjda je tako toplije. Napravljen je spisak dežurstva koji se uglavnom odnosi na ustajanje, donošenje drva i loženje vatre. Cure, zajedno sa Stanom i onom ženom Ankom, uređuju sobu. Peru i postavljaju posuše. Jedna grupa radi jedan, druga drugi dan. Sve što smo vidjeli smo ispričali Stevi. Poslao je Stevu Radakovića da donese onih krumpira, a Nikoli je rekao da predvečer pogleda da li je ona divljač u kukuruzima. Ne zna koliko ćemo ovdje ostati. Rusi su dogovorili sa mještanima da nam se doveze voz drva. Dovozit će nam namirnice i sami ćemo kuhati jelo. Dat će nam i potrebno posuđe. Oni nam kuhaju još danas i doći će da se dogovore poslije podne. „Tako je najbolje“, reče Stana. „Ta slama je jako trinjava i ima puno prašine. Trebalo bi je promijeniti. Čujem da ima dobre slame“, reče Danica. „Nećemo to danas. Sutra možda doznamo kad ćemo dalje u našu Vojvodinu“, odgovori Stevo. Mi svi zašutismo, čekamo da još nešto kaže, a on ništa. „Pa, koliko ima toga puta? Koliko dana ćemo putovati“, pita Živko. „Ma, ima dosta. Trebamo stići do Subotice. A sve ovisi o snijegu, o željeznici koja vozi za vojsku, pa onda o tome koliko ćemo čekati prelaz preko Dunava. Tamo su Rusi napravili most preko koga idu i tenkovi, ali vlak ne može pa se prelazi pješice“, reče. Eto ti ga vraže – predosmo preko nekakvog mosta Dravu, a sad treba i taj veliki Dunav. I to opet preko nekog pravljenog mosta. Svi šutimo, nitko ništa ne pita kao da je sve jasno, a glava se za tili čas napunila svim mogućim neizvjesnostima. Stevo pogleda na sat pa reče momcima da idu po ručak. „Još danas ćemo tamo ići po ručak“, reče, na što nekako živnusmo. Stojan predloži da se donesu daske i da se postave između stola i prozora pa će biti zgodnije jesti. Odoše njih četvorica, a Stana poče nekim batrljkom metle da odgrće slamu lijevo i desno od stola i prozora. Kad je razmakla, to je poprskala vodom i sad se vidjelo koliko je tu prašine i prljavštine. Cure brišu porculanske tanjure, vade zdjele i šeflje, zvone žlice...

Kad su donijeli daske i postavili ih kao stol, Anka ih prebrisa krpom i toplom vodom, a Stana postavi solnjake. Kad su se rasporedile zdjele i tanjuri, ispade svečana trpeza, koja nas je podsjetila na tek minuli Božić. Kad su donijeli hranu, Stana je punila zdjele, a cure su ih raznosile na stol. Nismo svi stali pa su neki čekali, a neki jeli držeći tanjur u ruci ili ga pometnuli na neki od prozora ili na peć. Kad se Stevo vratio, mi smo već napola ručali, a on pljeskom pohvali ženski svijet. Naša kuhinja je uspješno proradila. Snabdijevanje je bilo kakvo-takvo, ali redovno. Jednog dana neki Rus je ubio nešto iz onog jelenskog krda i mi smo dobili polovicu koja je bila kao od povećeg juneta. Imali smo tri, četiri dana i gulaša i paprikaša sa knedlima, makaronima i kuruznim žgancima. Počeli smo da se drapamo po noći, nešto nas je grizlo i ustanovismo da su se pojavile uši. Odmah smo promijenili slamu, ali je ušiju bilo svaki dan sve više. U naborima gaća, na svitnjaku bilo

ih je masa. Isto i u šavovima košulje, u pazusima. Uništavanje pritiskom među noktima palaca bilo je presporo, a palčevi krvavi. Onda smo skidali košulju, odnosno gaće, i izlazili napolje preobučeni pa na tvrdoj podlozi stalnim udaranjem kamenčićem i pomičući udarce naprijed znatno brže uništavali tu napast. Radili smo to uporno i redovno svaki dan, ali ušiju je uvijek bilo nevjerovatno mnogo. Vrijeme je nešto popustilo i počeo je padati snijeg. Pada već nekoliko dana. Ne možemo nikamo osim u jednu susjednu zgradu radi vršenja nužde. Tu smo nekako sa daskama napravili prtinu. Sledovanje nam dovoze na saonicama. Jednog dana, dovezli su nam i vina koje smo izlili u jednu kantu – nije bilo druge ambalaže. Dani su prolazili sporo, jednolično – ustajanje, doručak, ručak, večera, a, između toga, uništavanje ušiju.

U VAGONU ZA PEČUH

Sve je tako potrajalo do onog dana kad Stevo reče: „Danas, negdje predvečer, idemo na vlak pa za Pečuh. Tamo presjedamo. Vožnja će trajati oko dva sata. Pošto snijeg pada, krenut ćemo ranije jer nema opasnosti od aviona. Za nas je određen vagon. Ima peć i ugalj za loženje“. Počeli smo da se pakujemo odmah poslije ručka, a on je otišao na dogovor o prevozu do željezničke stanice. Dodoše saonice, njih deset. Najprije toware zadnje sa kuhinjom i posteljinom. „Stavite i dva naramka drva“, naredi Stevo nekima. „Tko zna kakvi je ugalj“, reče kao za sebe. „Ajde, penjite se. U svake saonice po šest“, naredi. Vuku sekovi i prte veliki snijeg. Polako napreduju. Voze se i kočijaši, valjda volovima. Kao starosjedioci, znadu put i bez prtine. Osim kočijaša, svi smo prekriveni plahtama. Poslije nekih dva sata, saonice stadoše. Čujemo glasne povike na mađarskom, a onda i na našem jeziku. „Izlazite! Uzmite samo svoje stvari i u kolonu za mnom“, glasno govori Stevo. „Stana i Anka neka ostanu kod svojih saonica“, dodade. Kolona uspori hod. Idemo mic, po mic. Konačno sam pred otvorenim vratima marvenog vagona u koji se penju oni ispred mene. Podsjeća me to na oktobar 1942. godine kad su me ustaše utjerale u takav vagon za Jasenovac. Bacim unutra tašku i celtu i uz pomoć drugih uzverem se u vagon. Ima na podu nešto slame. Neki već sjede uza zid vagona. U sredini je peć, a oko nje okolo naslagani komadi uglja.

Nekakav lijep ugalj, gladak kao cigla. „Tko su sutra po rasporedu redari“, pita prefekt. „Bastašić i Kupres“, javi se današnji redar. „Ajte, vi dvojica, donesite ona drva i održavajte vatru“, reče nam. Išli smo dva puta po drva i nekoliko komada smo bacili u peć, a iza toga dva komada uglja. Peć, mala kraljica, lijepo gori, grije. Toplo je. Konačno unesoše i posljednju kuhinjsku opremu koju su poslagali odmah uz vrata pa vrata zatvoriše. Svi su se nekako

smjestili, polijekali. Gledam – za mene i Mirka nema mjesta. Nekako mi dodaše tašku i ceradu. Nema mjesta ni za njih. Nekako tašku prislonim uz ugalj, a ceradu stavim na ono nešto drva preko ugljena. Mirko se isto teško smješta. Slaže onih par drva i sjeda na njih. Uskoro nam postade vruće, pa ustajemo, stojimo i gledamo u peć. Nema drugog mjesta sa sjednemo. Riješimo da manje ložimo, pa uvalimo još one dvije ugljene cigle. Neka tinja. Opet sjedosmo. Sad je podnošljivo, manje grije, pa i mi zadrijemasmo. Odjednom, uz učestale praske udaranja metala, grunu to i u naš vagon pa se on pokrene, pomjeri se. „Dobro je“, ogłosi se Stevo, „znači, prikvačili su nas. Sad ćemo krenuti“. Grunu sve to još dva, tri puta u naš vagon. Mrdne on malo s mjesta, ali i dalje stoji. Opet smo lijepo zadrijemali, a ono opet prasak i gotovo nikakav pomak. Sjedimo Mirko i ja, proživljavamo ta neka bezuspješna truskanja. Nije nam zima pa i zaboravismo na peć. Drijemamo na sjedeći. Mrdanja vagona i praska nema već dugo, a nije nam ni hladno. Tko zna u koje vrijeme, oglosti se Stevo. Pita da li ložimo, a mi u glas odgovaramo potvrdno. Mirko otvara vrata peći. „Pa ovo se skoro ugasilo. Ugalj uopće ne gori, a žar se jedva vidi“, šapuće on meni. Dajem mu šaku one trinjave slame i tražim neki tanji komadić drveta. Drvceta nema. Dodam mu jedan najtanji komad drveta i pet šaka slame. Plane slama, ali drvo ne hvata pa nastavismo trpati slamu. Konačno se ono drvo upali, pa ukrižismo još jedno. Na svu sreću, prihvati i ovo drugo. Sad smo sretni. Kad se razgorilo, dodamo još dva komada i opet onaj ugalj pa nastavimo da drijemamo. Kako smo mi lijepo zaspali, tako se i peć ugasila. Kad nas je probudilo učestalo pomijeranje vagona i lupa metalnih amortizera, već je i nama bilo hladno. Svi su lijepo spavali pokriveni, a mi se kraj peći smrzovali. Zima je. U peći ni trunke žara, samo ugalj koji uopće nije gorio. Ima tu neka savijena deblja žica, kao širajzl, sa kojom džaramo, ali badava. Lužara je puna. Polako je istresam pod peć. Ne znam ni sam zašto to radim. Šutimo i drhtimo. Stevu ne budimo. San više ne dolazi. Opet lupa među vagonima, malo se pomjeri pa opet ništa. Zatim ponovo nekoliko uzastopnih snažnih udara i vagon se malo pokrenuo. Opet tajac. Onda opet učestali udarci i jedan jaki koji je pokrenuo vagon. Krećemo se! Ide! Smrznuti smo, ali i sretni dok nas Stevo ne prekori: „Pa vi uopće ne ložite!“ „Neće ovaj ugalj da gori i vatra se ugasila“, odgovorim ja. „Pa kako to“, opet će on. „Evo, od’ videt“, odvratim ja, „neće pa bog“. U tom, nazovi, razgovoru nisam ni shvatio da vlak ide i to, rekao bih, normalno, prilično brzo. Mirko kaže da mu je jako zima i da mora negdje leći pod blazinu. Dovikujem to Stevi i kažem da je tako i meni. „Negdje se zavucite“, veli on i utješi nas da ćemo za dva sata biti u Pečuhu gdje će nas smjestiti u tople prostorije.

Međutim, mjesta nema i mi drhtimo. Sjedimo na uglju i drvima, ogrnuti mojom ceradom. Mene boli i vrat. Gnoji se ona ogrebotina od smrznute celte prije par dana. Konačno se Mirko uvukao među neku dvojicu iako su mu noge ostale nepokrivene. Ja sam presložio ugalj na drugu stranu i u visinu, predvostručio celtu, peć obuhvatio u krilo, a blazinu sa onih što spavaju navukao na leđa i čvrsto držim. Počeše se okretati i nastade za njih nesvjesna borba za blazinu koju ja ne popuštam. Na kraju se nekako smjestiše i smiriše. Probudio sam se pod njihovim nogama, ali i pod blazinom.

U PEČUHU SMO

„Dižite se i iznosite stvari“, ogласi se Stevo. Sve smo iznijeli i poredali uz prtinu da ne smetamo prolaznicima. Stevo šeta gore-dolje, a onda ga zaustaviše neki ljudi i on krene za njima. Naši krenuše za Stevom. Idemo tako u koloni, a Stana i Anka ostadoše kod onih zajedničkih stvari. Ulazimo u neku zgradu na kat. Dio zgrade na katu je porušen sa one druge strane. Prostorija je prilično velika i u njoj je velika kalijeva peć. Ugodno je toplo. Po sredini su stolovi i klupe, a uz zidove slama, slična onoj na pustari. Odlazemo ono prtljage što imamo. Netko je spušta na slamu, netko na klupe. Brzo smo ustanovili da tu i nije baš tako toplo kako nam se maloprije učinilo. Počinjemo se skupljati i pomalo gurati oko peći koja dobro gori i vrela je. Nekoliko dječaka otišlo je po stvari koje čuvaju naše domaćice. Nekoliko žena dolazi sa kantama iz kojih se puši. Nose nekoliko lonaca, u njima šolje i tanjure, a dvije žene nose veliku korpu punu komada kruha. Brzo su nasule čaj u lonce, stavile ih na stol i pokazuju nam rukama da sjednemo za stol. U tanjure su stavile nekakav pekmez i u svakom je po nekoliko noževa. Svi navalili, jedu, čuje se samo struganje po tanjurima. Čaj je sladak, topao. Žene još dolijevaju u lonce. Kruh lijep, bijeli, debeo... Baš kao onaj na pustari. Pa nismo jeli jučer od ručka, a cijelu noć smo se smrzavali u hladnom vagonu na snijegu. Jedan čovjek povremeno donosi drva u košu sa dva uha. Ugalj je u nekakvoj četvrtastoj kanti. Ugalj nije kao onaj u vagonu. Ovo su komadi raznih veličina. Stevo nam objasni zašto smo toliko dugo stajali na otvorenoj pruzi. Snijeg je napravio smetova, kaže, pa su vlak progurali tek kad je došla treća lokomotiva. Tako smo ispali iz voznog rasporeda i sad moramo čekati neki drugi vlak koji ima prazan vagon. „Kad će to biti, to se za sada ne zna, pa se nemojte puno raskomoćivati. To su sve ruski vlakovi. Saobraćaju od fronta kod Budimpešte do Baje na Dunavu. Kad dođu i stanu, nema puno čekanja, žure se“, reče. Ja sam prostro celtu pa smo Mirko i ja prilegli. Nismo više redari. On se žali da mu je zima, da drhti i da mu se nekako muči. Navukao

je na sebe blazinu i zaspao. Za ručak su bili nekakvi debeli okrugli makaroni sa dosta friškog svinjskog mesa. Čorbasto i sa dosta kruha. Mirko je nevoljko sjeo za stol, malo je jeo pa ode opet leći. Redari su u našim kantama donijeli vode i postavili nekoliko šolja na stol. Sad osjećamo da je toplije. Peć je prava, ne može se stajati ni na pola metra do nje. Svi su uglavnom polijegali na prostrte deke i krpice, siti i zadovoljni. Vrte mi se misli oko ponovnog putovanja vlakom – kakav će biti vagon, hoće li imati peć, kakav je ugalj, drva...

A onda to čekanje za prelaz preko napravljenog mosta preko koga idu i tenkovi i vojska, a, koliko znam, Dunav je desetak puta širi od Drave... Kakva li je to mostina? Stevo je nešto rekao da je to most na čamcima. To nikako ne mogu zamisliti... Dunav teče, rijeka ogromna, gura masa vode, a čamci stoje na miru i na sebi drže most? Neću Stevu ništa pitati, ali tu ima svašta što mi ne ide pod kapu. Tako sam nekako i prispio. Probudilo me glasno pričanje i smijeh onih koji nisu spavali ili su se tek probudili. Mirko ne spava, ali šuti. Zamoli me da mu donesem vode. Pije polako, gutljaj po gutljaj. Pitam ga da li mu je bolje, a on odniječe glavom. Ustanem, prošetam uz stolove, pa naperim van. Odmah me ošinuo hladan zrak, a ono što sam ja izdahnuo zatvori mi vidik. Prava zima. Steže gadno pa se vratim nazad. Pričam Mirku, a on veli: „Ma, meni je stalno zima od one noći što smo je presjedili spavajući u onom studenom vagonu“. Odem tamo do kraja stola i kažem Stevi da je Mirko bolestan, da mu je stalno zima, da ne jede... On ustade, ode do njega i nekako ga nagovori da popije čaja. „Skuhat će Stana“, reče. Već se dobro smrklo kad su one iste žene donijele večeru. Opet oni makaroni, dobro masni, preliveni preprženim lukom na masti. Ima i nešto izmravljenog sira. Ima i kanta čaja. Neki donose šolje da im naspju. Poslije večere do Steve su navratili opet oni ljudi. Sjede i pričaju, a onda i on ode sa njima. Prostorija se dobro ugrijala pa cure predložiše da se malo provjetri prije spavanja. „Najprije treba otvoriti prozore, a onda vrata“, predloži Danica. Momci to kavalirski učiniše. Začas je bilo dosta provjetravanja. Netko je zatvorio vrata i prije nego što ih je otvorio, a drugi odmah skočiše prema prozorima. Svi se guraju oko peći, te onaj čovjek jedva priloži vatru sa drvima i ugljem i dade nam znak rukom uz glavu da ide spavati. „Sad dalje moramo sami ložiti, ali ne dajte Bastašiću i Kupresu da nas griju“, javi se Nikola Suknajić. Svi se zasmijaše. „On se zafrkava, a meni je gadno prisjelo“, progovori Mirko, Nikolin sumještanin iz Dapčevice. Većina nas je zaspala kad je netko ugasio svjetlo. Probudila me je galama i upaljeno svjetlo. Čuju se i oni ljudi što slabo govore hrvatski. Stevo kaže da se spremimo za odlazak u vagon. Veli da se obučemo kako treba i ponesemo svoje stvari. „Stano“, poviknu on glasno, „ovi ljudi će doći po ostale stvari sa prtljažnim kolima. Ti i Anka ih sačekajte, pa kad sve strpaju, krenite sa

njima“. Izlazimo na ulicu, zima je ko vrag, srce puca. Omotavam celtu oko sebe pa je pridržavam lijevom rukom i taškom. Desnu ruku sam uvukao pa pridržavam ispod jedan i drugi kraj. Ruke su za čas ozeble. Zastanem pa celtu prebacim preko glave, lijevu ruku provučem kroz dršku tašne i stavim je u džep bluže, a onda i desnu. Povremeno pridržavam i popravljam celtu desnom rukom. Idem za onim ispred mene i vidim mu samo cipele. Dosta da ga slijedim, a da se celta ne svuza sa glave. Kolona stade, pometnem tašku i popravim celtu, ali je ne skidam sa glave. Neki tako drže krpice i čebad, drugi podigli kapute do ušiju. Svi tancamo, smrzavamo se, nitko ništa ne govori. Došle su Stana i Anka. Kraj njih je hrpa cula i dva poveća sanduka. One su isto slabo obučene. Tancaju i one.

Trljam ruke, drobim prste, duvam u dlanove, a oni već utrnu kao i noge. Dode mi da utečem natrag u onu toplu prostoriju, pa neka me hvataju, neka bude kako hoće. Tancaj, puši u dlanove i priteži celtu, to je jedino što možeš činiti. Nikakve druge pomoći nema. Spas je vagon. Makar bio i bez peći, u njemu je toplije nego vani. „Još desetak minuta i dolazi vlak. Prenesi preko veze dalje“, rekoše mi. Prenosim dalje... „Već se čuje vlak, prenesi dalje“, ponoviše. Opet prenosim, ali vlaka ne čujem. Stevo prolazi i ponavlja: „Javili su u stanicu da dolazi i da se spremimo za utovar“. Ide natrag i govori da se nikuda ne mičemo dok nam ne odrede vagon.

ČEKAMO VLAK ZA BAJU

Konačno zviždi, fučka lokomotiva. Počinje graja, glasno se razgovara... Motam ceradu, a ona kao kost pa je opet vratim na glavu jer mi je pod njom toplije. Sad vidim da se Mirko zamotao u onu blazinu. Ni ruke mu se ne vide, sakrio ih negdje u blazini. Željezničar otvara vagone. Za njime idu Stevo i ona dva znanca od jučer. Stadoše negdje kod četvrtog vagona, njega ne zatvaraju. Stevo se popeo u vagon i viče: „Ulazite! Polako, klizavo je“. Oni ljudi nekamo odjuriše sa tragljamama kojima su dovezli naše kuhinjske stvari. Dode red na Mirka i mene. Stevo mu pruži ruku, a ja ga malo poguram, pa onda pometnem u vagon tašku i celtu i pružim Stevi ruku. Nekako se uvučem u vagon. Cure su već unutra jer je vagon bio bliže kraju naše kolone, baš pred našim stvarima iz kuhinje. Imamo i peć. Ista je kao u onom vagonu, ali ne gori. Oko nje ima nešto razbacanih drva i uglja. Slame i nema. Same trine i prašina. Mirko odmah, onako umotan, leže u blazinu i šuti. Eto onih dobrih ljudi. Sa taljiga nam bacaju drva i dodadoše da istresemo one dvije kante uglja. Jedan uskoči u vagon pa sitno iscjepka jedno drvo, ali vidimo da nema šibica. A i da ih i ima, nema papira. Vidi on da smo mi uznemireni što

nema čime potpaliti, pa nešto pokazuje, kao, neka se smirimo. Ma, kako da se smirimo kad smo se smrzli, a ne možemo potpaliti vatru? Čak imamo i drva i ugalj, a ne možemo potpaliti! Da izludimo. Bepomoćno se movamo, a ono i vagon mrdnu, krenu, ali ne ide dalje. Onaj drugi čovjek donese u kanti od uglja žara i doda onome kraj peći. Prolomila se radost, veselje. Plješćemo, poskakujemo. On mirno istrese žar odozgo u peć, poslaga ona sitna drva, kroz vratnicu složi još dva, tri komada, zatvori peć i podiže svoje garave ruke u vis u znak uspjeha pa iskoči iz vagona. Toga časa pištaljka je dala signal da vlak krene. Stevo im je mahao, a onda je zatvorio vrata. U vagonu je mrak. Nešto svjetla jedino daje plamen iz peći. Poslije nekog vremena smo se prilagodili jer je vani dan, a mi smo vani gledali u snijeg. Nekako šutke se smjenjujemo oko peći jer se ona brzo ugrijala pa se kraj nje ne može blizu stajati. Sve bolje smo raspoloženi jer nas je peć otkrivila, vratila nas u život. Ljepše nam je i radi dnevne svjetlosti. Ono prije je bila i zima i mrak. Netko komentira i pita se kako to da nema prozora, da su samo rešetke, a Suknjaić dobaci: „Pa bilo bi ti sad više zima. Zato nisu napravili!“! Odjednom se oglasi Šune (Gojko Radaković) i kaže da u džepu ima komad svijeće. „Nemoj je paliti. Trebat će nam večeras“, primijeti netko. „Pa do Bajе ima jedno tri sata vožnje“, kaže Stevo, „a onda ćemo vidjet’ kako ćemo preko i kuda će sa nama“. „Ja mislim da bi mi do noći mogli doći i do Subotice“, dodade on.

Vlak dobro juri. Već je prošlo puno vremena a da nije nigdje stao. Valjda žuri u Baju. Rekoše da je to ruski vojni transport. Stajao je na tri mjesta da se mimoide sa drugim vlakovima i tako mi dođosmo u Baju još prije podneva. Vrijeme najgore – za doručak kasno, a za ručak rano iako bi mi mogli pojesti oba.

PONTONSKIM MOSTOM PREKO DUNAVA

Izlazimo iz toplog vagona na hladni snijeg, a vlak odmah ode nekuda nazad. Magla je. Nekako je vlažno i hladno. Snijeg je okolo ugažen i prljav, ali ima ga manje nego u Šelju i Pečuhu. Stojimo tu na stanici, gužve nema, čekamo Stevu da se vrati iz ureda željezničke stanice. Uskoro dođoše sa njim dva željezničara. Prošetaše kraj nas i jedan ode natrag. Stevo pozva redare i kaže im da odrede još dvojicu i da sa Stanom i Ankom čekaju da željezničari utovare stvari iz kuhinje pa da svi skupa dođu za nama. Idu Željezničar i Stevo naprijed, a kolona se vuče za njima. Prošli smo više od kilometar, a onda izlazimo na put. Na putu je veliki promet. Ima kamiona i neakvih polukamiona. U njima sjede ruski vojnici. Neki vuku topove, a neki u karoseriji voze topove sa više cijevi. Onda nailaze vojnici na konjima. Među

njima se vide i konjske zaprege. Takva mješavina stalno prolazi u suprotnom pravcu od nas. Na nekim kamionima piše „ZA BERLIN“, a na drugima „ZA BEČ“! Gledamo ih. Neki vojnici nam mašu. I mi njima mašemo. Pješačimo pa nam nije zima, a zaboravismo da već dugo idemo pjehe. Sa jedne i druge strane puta sad vidimo izgorjelih kamiona, topova, tenkova, prevrnutih kola... Složeni su čitavi redovi sanduka različite veličine sa natpisima na ruskom. Vide se poredani topovi sa dugim cijevima, a ima i nekakvih velikih mitraljeza. Ima ih dosta i lijevo i desno od ceste – dokle god pogled seže. Oko njih su vojnici, a na više mjesta primjećuje se i dim iz zemlje. Valjda su to podzemni bunker, a u zemlji je i toplo (osobito ako se loži). Naša kolona se zaustavlja. Stiže nam i naša, nazovi, kuhinja. Voze je na dvoje taljige. Tu su pred nama, kraj mosta, nekakve kućice iz kojih se puši. Ulaze i izlaze vojnici. Iza tih kućica je Dunav. Širok je, velik i nekako smrknut u magli. Da, Dunav. A gdje je most? Onaj na Dravi vidjeli smo kilometar daleko, a ovdje, rekoše nam, postoji most na čamcima preko koga idu i tenkovi. Međutim, ne vidi se ništa. Pošto naši pogledi ne nadoše most u zraku, kad smo ih spustili, oni su ostali prikovani za nešto do tada nevidljivo. To je grdosija, to je kopno koje spaja dvije daleke obale moćne rijeke. Tako dugačak i tako širok, a ne vidiš ga dok nisi na njemu. On je praktično u ravnini i visini obale. Nema ni ograda sa strane – samo nekakav sivi rinzol od desetak centimetara visine i pola metra širine (pričvršćen za pod). Kad ga nagazimo, imamo ići pola sata do one druge strane. Stojimo i čekamo da prijeđemo Dunav, da ga prijeđemo pješice, po snijegu, po smrjavici, u januaru 1945. godine, koji dan poslije srpske Nove godine. Čekamo red za prelaz. Stevo i željezničar su već podugo u onoj kućici kraj samog mosta. Sve više nam je hladno. Tancamo jer zebu noge, a i u prste duvamo. Nervozu unosi iščekivanje. Kad ćemo konačno na taj mnogo dugački most po kome stalno dolaze vozila sa one strane? Sva okolina smrdi od gasova koje ispuštaju razni kamioni i neka dugačka vozila na kojima voze tenkove.

Čim neko vozilo siđe sa mosta, motor mu zagrm i stvori oblak smrdljivog dima prije nego što nestane, jureći u daljinu. Dolaze Stevo i željezničar i pomjeraju naše đake dalje od ceste. Pomjeriše i nas ostale. Zadržali su se tamo pri kraju. Nešto objašnjavaju, a onda ih evo do nas, koji stojimo u sredini. Stevo kaže da napravimo mjesta za nekakve kamione koji voze neku malu djecu. Djecu će, veli, tu istovariti jer vozila ne prelaze most u onom pravcu. Mi ćemo ovdje ostaviti svoje stvari. Stvari će nam sa više tagalja kasnije dovesti željezničar sa svojim ljudima. Mi moramo tu djecu, koja su u jadnom stanju, prenijeti preko mosta – da se spase od studeni i umiranja. Preko čeka vlak koji će povesti i nas i tu djecu za Suboticu. Rekli su nam da se tamo u vagonima loži. Stevo je rekao da su u tome vlaku još neki đaci koji nas

tamo dva dana čekaju. Sa stvarima će ostati zadnja četvorica, te Stana i Anka. Oni će pomoći oko utovara stvari. Na mostu, sa one strane, čekat će ih redar i još dvojica naših. Dolaze tri kamiona. Sklanjaju se ovamo prema nama. Dva prodoše, a onaj treći stade baš pred nama. Digli su ceradu i spustiše onu poprečnu stranicu. Izađe nekoliko žena sa znakovima crvenog križa i dva muškarca. Isto se događa i kod onih kamiona što su stali bliže mostu. Stevo opet ode u onu službenu kućicu, a željezničar je nestao. Uskoro izađe van sa još jednim čovjekom i stadoše kod prvog kamiona. Poče dodavanje i iznošenje djece iz kamiona. S njima odmah odlaze na most. Na čelu je Stevo. I on nosi jedno dijete. Ode, ni ne okreće se, a ostali tako za njim. Ide to dosta brzo pa se naš red ili stroj naglo skraćuje. Poče dodavanje beba i iz kamiona pred nama. „Ajde, ajde, prilazite i nosite“, viče podebela žena sa kamiona i dodaje bebe jednom muškarcu. On ih prenosi dalje. Dobijem i ja svoju bebu. Sva je zamotana, ne vidim joj lice, osjetim da stenje, ne znam da li se proteže ili skvrčava, živa je. Požurim. Sustižem nosioca ispred mene i konačno stupam na most. Pod nogama se osjeća sitno kamenje i pijesak, izmiješan sa prljavim snijegom. Važno da se ne skliže. Sad vidim da je sa strane mosta, na stupčićima, zategnut debeo konopac. Nosim bebu bezbrižno, potpuno sigurno. Ovo je raj za razliku od onog čuda na Dravi. Dunav je mutan, ali nema velikih komada leda, santi, kao što je bilo ispod onog mosta. Jesu li mali Marjan i njegova mama imali priliku diviti se ovom prelazu preko velike rijeke uz grozno podsjećanje na Dravu, nikad nisam saznao. Ne okrećem se iako me zanima koliko sam daleko od polazne obale. Ova druga kao da se ne približava... Izdužila se kolona beba i njihovih malodobnih nosilaca u ovoj surovoj zimi i još sirovijoj situaciji. Ne vidi se ni Stevo. ni čelo kolone. Dolje nizvodno kraj je negdje u magli. Lijevo je zid od raznih vozila u kretanju, a naprijed kolona u magli. Magla krije željeni cilj – lijevu obalu Dunava. Na njoj nikad nisam bio, a, eto, sad, nalazeći se na sredini te ogromne, snažne rijeke, noseći nečiju bebu u naramku, priželjkujem na nju stupiti. Iz suprotnog pravca od nas, jedna za drugom preletiše dvije grupe aviona. Lete nisko. Naši su, razmišljam, čim odoše prema Beču. Ali, rađaju se i gadne misli – kako bi izgledalo da nalete njihovi? Razmišljanje se prekide kad sam ugledao službene kućice, iste onakve kakve sam vidio i na desnoj obali. Znači, kraj mosta je tu.

Sad se već vide i kuće. Gotovo iz svake debelo se dimi. To i za nas obećava neki topao kutak. Na prilazu mostu, pa sve dalje, pruža se dugačka kolona kamiona i drugih vozila. Neki imaju cerade, a neki nemaju pa se vidi da su do vrha natovareni. Sa ove nizvodne strane mosta na obali se vidi dosta velikih čamaca i velike gomile debelih dasaka i greda, koji su ofarbanu istom bojom. Nešto niže vide se vagoni. Dugačka kompozicija vagona. Zaokupljen

svim tim dojmovima, utiscima koji obećavaju nešto dobro za nas, i gledajući u sve što se vidi uz obalu nizvodno, nisam primijetio da sam na kraju mosta. Tu stoje dvije žene i usmjeravaju me desno. Rekoše da idem za ostalima, koji su ispred mene. Stižem tako do vagona gdje mi jedna žena (ima znak crvenog križa) uzima bebu i odnosi je do vagona. Bebu prihvata žena koja stoji u vagonu. Tamo desno vidim naše u grupi. Piju čaj i zovu me. Kazan sa čajem je u vagonu. Tu su šolje u nekakvim pletenim sanducima. U drugim sanducima je kruh. Dobijem šolju i komad kruha, a druga žena mi naspe čaj. Zadovoljan, pridružim se drugima. Gledamo kako ostali pristižu sa bebama i dolaze k nama. Odnokuda dođe i Stevo pa nam kaže da tu sačekamo stvari.

ČEKAMO VLAK ZA SUBOTICU

Reče da uzmemo svaki svoje stvari i da čekamo utovar u vagon. Vlak mora krenuti što prije radi djece pa će i nas povesti. „Idemo za Suboticu“, reče on i ode da uzme čaj i 'leb. Lokomotiva je odvukla sve vagone osim ona dva u kojima su bebe i onog sa čajem i 'lebom. Ne prođe dugo, a, uz ove, pridodaše još dva vagona. Vrata su im otvorena, a iz jednog viri dimnjak iz koga se puši. „Ovo je valjda naš“, reče Stevo i ode tamo bliže. Uskoro nam maše i pokazuje rukom znak da dođu četvorica momaka. Ja sam malo iskrivljen od čira na vratu pa nisam išao. Tamo su im dali neke dvije korpe ili kištre i odoše sa jednim čovjekom nekamo lijevo iza vagona. Na povratku ih dočeka Stevo i pomogne im podići one kištre u vagon. Onaj čovjek ubaci naramak drva. Čaj i kruh su nas okrijepili, ali zima je – zebu noge, tancamo, hodamo, a naših stvari nema. Ipak je u vagonu toplije i loži se, a mi se ovdje smrzavamo. Počinjemo prigovarati glasno. Stevo to čuje, ali održava red. „Svatko će ući sa svojim stvarima, prije ne“, kaže. Činilo nam se da čekamo dugo, kad se na kraju mosta pojaviše traglje, jedna pa druge, a onda i njihova, nama poznata, pratnja. Ode Stevo pred njih. Jedne traglje odoše bliže vagonu, a jedne stadoše ispred nas. Istrpali smo ih u jedan red, a onda smo se i mi poredali nasuprot tih stvari. Stevo nam komandira da idemo skroz desno, do zadnje hrpe stvari. Objasni nam da idemo po jedan, polako, da uzimamo svoje stvari i da ulazimo u vagon. „Nema vraćanja. Ako netko nešto ne nađe, neka sačeka kraj pa će onda naći. Ništa neće ostati“, kaže on. Poče glasna vika: „Požurite, ulazite, polazimo“. Vidim moju tašku i celtu. Uzimam ih i penjem se u vagon. Tu je klupica pa se lako penjemo. Pomažu nam i oni koji su ušli. Svuda okolo ima dosta slame. Nije trinjara i djeluje nekako friško. Mirko već stoji uz peć, sav se nekako naježio. Pitam ga da li je unio stvari. On pokazuje rukom kraj nogu, tu uz ugalj. „Koji redari su po spisku? Pregledajte peć i

vodite računa o vatri! A ne ko Milan i Mirko...“, počеше svi da se smiju. „Sad zatvorite vrata“, naredi Stevo.

Poslije nekoliko udaraca i pomicanja vagona, oglasi se pištaljka i vlak je krenuo. Mirku je netko dao jastuk, a kraj njega je sa blazinom Šune pa je njome i Mirko pokriven. Ja sam predvostručio moju celtu, a taška je ispod nje pod glavom. Vlak trucka, na okukama šljafa, cvili, ali vozi, rekao bih, kako treba. Vlak juri, a ja lijepo zaspao. Probudiše me nekakve psovke i galama. Kažu da je vlak naglo zakočio. Oni koji su stajali, popadali su, a peć se toliko nagnula da je spao sulundar pa sad sav vagon smrdi. Srećom da je uz peć bio ugaly pa se nije prevrnula. Mogli smo izgorjeti. Povremeno vlak svira, fućka, ali rijetko staje. Kad stane, protutnji neki drugi vlak iz suprotnog pravca. Na nekoj stanici smo dugo stajali. Tu su nam donosili vode, a išli smo vršiti i nuždu tu kraj vagona. Mrak je. Čuje se plač beba u susjednom vagonu. Nema lokomotive. Tu su samo naša tri vagona. Onda netko iz vana otvara vrata i upozorava nas da ćemo uskoro krenuti. Kažu da više ne izlazimo. Zatim čujemo lokomotivu. Slijedi udarac u vagon, a onda nas povuče i pomalo ubrzava. Opet uspori pa stade. Lokomotiva ode sama. Nije potrajalo dugo, čujemo lokomotivu daleko, a potom vagoni udariše jedni o druge. Čuju se neki glasovi oko vagona, neko klepetanje, a onda pištaljka i lokomotiva dahće i ubrzava. Uvučem se ja u moju celtu. Stavim je malo pod sebe, a više na sebe. Čekam da zaspem. Dobro sam i podugo odspavao. Sad sam odmoran. U tom zadovoljstvu svoj dio su našle i uši. Drapam se, svrbi me oko pojasa, pod pazusima... Vrata vagona su otvorena. Stevo se sa nekim objašnjava i shvatimo da ćemo do jutra ostati u vagonu. Uglja, izgleda, imamo dosta, a ujutro ćemo ići u hotel na doručak. Stigli smo u Suboticu. Najprije moraju smjestiti i pregledati bebe pa će onda doći po nas. Pokušavam ponovo zaspiti, zabavljajući se drapanjem na izazove ušiju. Važno je da smo u toplom. Peć dobro grije. Bolje grije nego ona što nas je grijala do Baje. Eto, taman uštismo i peći do savršenstva, a putovanje se završava. Čuje se neka graja ispred vagona. Čuje se i kako netko pokušava i konačno uspijeva otvoriti zaleđena vrata. „Ajde, izlazite! Je l' vam bilo zima, jeste li gladni...“, svi pitaju isto, a mi odgovaramo da nije bilo zima, ali da jesmo gladni. Izlazimo iz vagona. Jedan ode pa donese klupu. Skliska je i zaleđena. Pridržavamo je po dvojica. Pitaju ima li bolesnih. Mi neki odgovaramo da je Mirko bolestan. On se i ne čuje. Odvedoše ga u kola sa oznakom crvenog križa, a nas pitaju da li imamo ušiju. Horski potvrdno odgovaramo: „Imamo“! Kuhinjske stvari su natovarili na kamion. Tko je htio dati svoje stvari, isto su povezli. Zatim su pomogli da uđu cure Stana i Anka. Mi ostali išli smo pješke. Stevo i neki ljudi naprijed, mi za njima. Šutimo, samo se snijeg čuje kako škripi. Da progovorimo, čini mi se da bi se slova smrznula u zraku. Poslije nekog vremena,

dok smo se dobro napješačili a uši nam se odrvenile, ulazimo u neku veliku zgradu, u veliku prostoriju sa dva duga reda stolova na kojima su stolnjaci, kruh, tanjuri i žlice. Umjesto klupa, poredane su stolice. Postavljaju i šolje, a donose i zdjele. Lijepo kao na Božić! Neke se žene propituju da li je još netko bolestan, da li ga boli grlo, ima li vatru ili proljev... Pokazuju nam gdje je zahod. Ima, kažu, tople vode za pranje ruku.

Nitko se ne javlja.

U SUBOTICI, KAO NA BOŽIĆ

Trpeza djeluje ozbiljno i izazovno pa, otprilike, nema razloga koji bi nekoga od nas mogao odatle udaljiti. Kruha ima u neakvim korpicama. Izrezan ja na šnite. Ima ga koliko hoćeš. Žene nam u tanjure sipaju neku gustu čorbu sa dosta mesa i krumpira. Vraćaju se i pitaju hoćemo li još. Poslije toga, donesoše druge zdjele i u šolje nam sipaju kompot od jabuka. Dobro smo se najeli. Tu smo još odsjedili, a onda rekoše da kamionom idemo na drugo mjesto da se odmaramo. Zajedničke stvari su nam odvezli, a potom smo u dvije ture stali u kamion. Opet velika prostorija. Tu su neakve peći čiji sulundari su izvedeni kroz prozore. Okolo su zamazani blatom. Na to blato je na jednom prozoru priljepljen lim. Tu su četiri peći. Kad smo došli izvana, izvjetreni u kamionu, činilo nam se da je toplo. Međutim, kasnije je tu bilo hladno iako su sve peći dobro gorile, a i sva vrata su bila zatvorena. Skupljali smo se, uglavnom, oko peći i čekali da dođu po nas i da nas voze na ručak (tamo gdje smo doručkovali). Uza zidove daleko od peći bilo je dosta slame. Slama je izgledala „pristojno“, kao da nije korištena. Prostro sam celu. Malo sam se izležavao, drijemao, i tako dočekasmo ručak. Odvezli su nas i vratili kamionom. Opet smo išli u dvije grupe. Čorba je bila dobra. Bila je od neakvih, više makarona, nego rezanaca. Imali smo i pečeni krumpir sa slaninom. Za večeru su svakome dali da ponese komad sira i kruha. Čaj će nam, rekli su, dovesti tamo gdje budemo spavali. Poslije ručka doneseno je dosta uglja i nešto malo drva. Stevo se raspitivao za Mirka koji je ostao u bolnici. Mirko ima upalu pluća. Mora da se one noći prehladio kad se ugasila ona peć pred Pečuhom. Onda kad za nas dvojicu nije bilo mjesta za leći. Tako i drugi misle. Svjetlo nismo smjeli paliti dok nije pao dobar mrak, do pred večeru. Dovezli su nam čaj. Popili smo ga stojeći jer tu nije bilo stolova. Neki su sir i kruh pojeli ranije, a neki su to ostavili za poslije čaja. Sir je bio dobar, malo kao ofarban i malo oslastan. Takav nisam nikad dotad jeo. Stevo je čuo naše komentare, pa nam objasni da je to sir iz ratnih konzervi. Prije nego je naredio da se ugasi svjetlo, Stevo je upozorio redare na održavanje vatre.

„Kad netko ide 'radi sebe', neka ubaci uglja u peć“, rekao je. Budio sam se po noći. Nije baš bilo toplo pa sam se stisnuo uz Šuninu blazinu. Prošle noći bilo je toplije spavati u vagonu. Kad smo ujutro ustali, pipe su bile zamrznute. Od umivanja, do koga nam baš i nije bilo stalo, nije bilo ni govora. Doručak su nam dovezli kamionom i odmah su u kamion unosili naše zajedničke stvari da ih odvezu u vagon. To su uradili dok smo mi doručkovali. Dobili smo po komad kruha i kobasice, te šolju čaja. To smo nekako pojeli na stojeći – u jednoj ruci su kruh i kobasica, u drugoj šolja. „Ajde, koji će u prvu grupu? Spremajte se! Sad će kamion doći“, viču nam. Riješim da idem u drugoj grupi pa se još malo primaknem peći. Počeše da izlaze, vlendraju se u kamion jer nema nikakve klupice. Zatvoriše onu šaranjgu i odoše. Brzo su se vratili po nas ostale. Posljednje su se nekako uzvlendrale naše cure, a Stanu smjestiše u kabinu.

VLAK ZA BAJMOK

Kamo ćemo? Pa opet u vagon. Marveni, dakako! Slika uobičajena – peć gori, ima uglja, a drva vrlo malo. Samo za potpalu. Slama je već upotrebljavana, pomalo je trinjava. Tu je i klupica koja olakšava penjanje u vagon.

Oni iz prve ture skupili su se oko peći pa mi, friško ozebli, ne možemo prići a da nas ne gurkaju i prigovaraju. Neki su posjedali po slami, tu bliže peći. Većina stoji. Vani nema nikoga, hladno je. Onda netko, valjda iz dokonosti, ustanovi da je tu na pruži samo naš vagon! Sad znatiželjno izvirujemo i uvjeravamo se da je tako. Nekako nam je i čudno – na tome komadu štreke samo naš vagon! Šta i kako mu to dođe? Tamo nas nahraniše na stojeći. Ubrzaše prvu turu kamionom, a onda i dvije sljedeće. Tu nas utrapiše u jedan sam, samcat vagon. Istini za volju, onakav je na kakve smo već navikli. Dan nam poče nekako trapavo – od zamrznutih pipa, doručka na stojeći, preko ubrzanih tura, pa do samcatog vagona. Još samo da nam narede da se odatle maknemo, pa da ga moramo i gurati. Stevo, prefekt, već se negdje muvao po stanici kad smo mi u trećoj turi došli. Donese nam neizvjesno objašnjenje: „Mi idemo za Bajmok i tu moramo čekati prvi voz, koji ide tamo, da nas prikači. Kad će to biti, ne zna se. Zbog toga se ne smijemo udaljavati od vagona. Ako nam pofali uglja, moramo se obratiti otpravniku vozova“. Znači, najvažnije je da će nas prikvačiti, a kad, to i nije važno jer se ne zna. Nitko od nas ništa ne zna o Bajmoku. Ne znamo ni gdje je, ni koliko je daleko odavdje. Za Suboticu sam i ja čuo iz geografije. To je veliko mjesto, grad u Bačkoj. U tamošnjoj bolnici je negdje 1939. umro moj bratić od tetke Veljko Bobić. Učio je zajedno sa mojim bratom Stevom pekarski zanat u Starom Bečeju.

Tu se razbolio od upale pluća, otpremljen je u bolnicu u Suboticu i tamo je umro. Dok smo putovali od Grubišnog Polja, Joško mi je rekao da ćemo mi nastaviti gimnaziju negde u Bačkoj ili Banatu. O tome je ponešto slično pričao i prefekt Stevo, a mi u onom jadu koji smo proživljavali nismo tome poklanjali pažnju. Nas je onda zanimala samo riječ o Rusima i kad ćemo njih vidjeti. Sve smo nekako lakše podnosili kad smo znali da idemo prema njima i među njih. Jer, svaki korak prema Rusima za nas je bio korak prema slobodi, korak u životnu sigurnost koje od 1941. godine nismo imali. Sve poteškoće – zimu, snijeg, hladnoću, smrzavicu, glad, ušljivost, pješačenja po snijegu na minusu (tko zna koliko), onaj stravični most na Dravi i preživljeni strah dok smo ga prelazili (neki čak bosu da se ne bi oskliznuli u Dravu stravičnog izgleda sa tog mosta) podnosili smo i sve prepreke smo šutke savladavali samo da bismo ostvarili taj cilj. Sve ostalo bilo je sporedno pa i priče o tome što će dalje biti. Sad je drugačije. Straha za goli život nema otkako smo prešli tu ogavnu Dravu. Nema ga iako se spominjala mogućnost da nas izmitraljiraju avioni. U našim glavama osnovni cilj je dostignut. Sad nas nekako, i normalno i iznenada, zanima što dalje. Pa, ako ćemo nastaviti gimnaziju, zašto nas onda ne ostave ovdje u tom velikom gradu, nego nas otpremaju u nekakav Bajmok? Ne zna se ni kad vlak ide za taj Bajmok. Eva Klajn, jedina Židovka među nama (ona ide u treći razred), kaže da je to veliko mjesto, skoro kao Subotica, i da je bliže Osijeku od Subotice. „Onda valjda ima i gimnaziju“, zaključuje Eva. Ne znam koliko puta sam izlazio iz vagona da prošetam, a onda se opet vraćao da se ogrijem, kad netko reče da je vrijeme ručka. Suknjajić odmah podigra (da ne kažem drugačije): „Ma, da, i ja se čudim da ga ne donose, a došlo cajt“!

Neki se nasmijaše, neki opsovaše, a treći izrekoše i ponešto bezobrazno o tome što bismo u ovoj prilici mogli dobiti za ručak. Nasmijasmo se i na to. Netko nastavi da se grije, netko tanca... Tako čekamo vlak za koji rekoše da se ne zna kad će doći. Valjda će nešto biti – evo ovoga željezničara sa crvenom kapom! Netko nas glasno upozori. Svi smo zašutili i okrenuli se u tome pravcu. On spretno preskače preko šina i eto ga pa odmah pita tko je glavni za ovaj vagon. Stevo je to čuo pa iskoči odmah iz vagona i stade pred željezničara. Nasmijaše se kad su vidjeli da se poznaju. Došljak reče da će vlak doći za pola sata i da svi budemo u vagonu. Pogledao je u vagon pa kaže da uglja imamo i previše jer Bajmok nije daleko. Pozdravio se sa Stevom i ode. „Čuli ste, vlak će skoro doći. Tko treba još štogod da obavi, neka odma' ide“, reče nam Stevo. Nekoliko cura odoše sa Stanom u zahod kraj zgrade stanice, a muško društvo ode za vagon. Redari popraviše vatru. Natrpali u nju komade uglja. Skaču varnice i miriše na ugalj. Poslije nekog vremena prefekt naredi da se vrata vagona zatvore i da posjedamo na pod dok vlak ne krene. Redari, reče,

treba da pripaze na peć – da se ne bi prevrnula od udara vagona. Čekamo i osluškujemo. Nekako nam se to pola sata jako odužilo pa svako otpočinje svoju temu. Netko nas podsjeti da nitko od naših profesora ne ide s nama. Svi su ostali u Grubišnom. Netko dodaje: „Pa oni su ostali sa šokačkom djecom, a mi smo partizanska. Uglavnom smo Srbi“. U toj općoj slobodnoj i glasnoj raspravi nismo ni čuli dolazak vlaka dok se nije oglasila sirena lokomotive. „Evo ga, uraa, idemo“, povikasmu. Jest da vlak dođe umjesto ručka, ali, eto, nešto se događa. Umjesto da jedemo, vozimo se. Pa, i to je nešto. Vozimo se na zadnju stanicu ovog našeg svakakvog putovanja. Ma, jest da je bilo svakakvo, ali evo nas skoro na cilju. Kažu da Bajmok nije daleko, a tamo je gimnazija. Da, gimnazija – naš konačni cilj. Zato su nas, da bi dalje išli u gimnaziju, poslali na ovaj surovi put! Neizmijerna je bila naša radost. Na tom surovom putu najprije smo našli i doživjeli toliko priželjkivanu SLOBODU. Ne znam koliko je to pošteno prema toj svetinji koja se zove SLOBODA, ali je ispalo da je ona kao neko usputno dobro na našem putu ka cilju da nastavimo gimnaziju. Vozimo se već podugo, lokomotiva se povremeno oglašava, svira, ali ne staje. Još nijedanput nije stala. U vagonu je sve više mraka. Vani se vidi neka sumaglica, kao prljava magla. Konačno je vlak usporio. Lokomotiva svira, a onda stade. Uskoro protutnja vlak u suprotnom pravcu. To nam je bilo jedino stajanje i susretanje. Vozili smo se još podugo. Redari dodaju ugalj u peć, a Stevo ih opominje da prestanu jer nam neće trebati.

BAJMOK! KONAČNO ODREDIŠTE

Još malo, i eto nas u Bajmoku. Svi smo nekako živnuli. Nekako se šutke movamo i svatko na svoj način zamišlja taj Bajmok, do koga svašta proživjesmo. Lokomotiva poče da svira nekako u prekidima, kao da poskakuje. Da li to nama daje do znanja da smo blizu Bajmoka ili javlja Bajmoku da mu vozi nekakvu nesvakidašnju pošiljku iz Subotice? Pomalo koči. Čujemo kako pišti para iz lokomotive i konačno se vagon malo zadrma i stade. „Otvarajte vrata i ne silazite dok ja ne kažem“, ogłosi se Stevo i iskoči iz vagona. Kroz onu gadnu sumaglicu vidimo svjetla velike željezničke stanice.

Tu, sa lijeve strane, neki čovjek nešto radi između vagona, a onda zasnira pištaljkom. U isti čas vlak ode dalje, a mi ostadosmo. Prilaze neki ljudi i pomažu nam da izlađemo. Vidimo sada da je naš vagon opet sam na tome kolosijeku. Idemo u koloni prema zgradi stanice pa na cestu. Tu vidimo saonice sa upregnutim konjima. Ima ih i lijevo i desno. Skreću nas desno i lijevo. U ova pred nama ne ulazimo. Penjemo se preko lotri i sjedamo lijevo i desno. Neki sjedaju i dolje na pod. Kako se koje saonice napune,

kočijaši kreću i odoše. Tako stigismo pred veliku i visoku kapiju jedne kuće, čija su mala vrata otvorena. Oni ispred nas ulaze u dvorište. Sve je dobro osvijetljeno. Ulazimo u nekakav široki ganjak, kao da je zatvorena terasa. Uz kraj su stolovi i klupe. Onda idemo u sobu u kojoj ima puno slame, koja je pokrivena dekama. Tu je toplo, upravo vruće, i nekako smrdi na sumpor. Ležaji su sa obje strane. Na sredini je stol i na njemu kanta pored koje ima nekoliko šolja. Na čelu prostorije je velika gusana peć. Lijevi i desni slamnati ležajevi dosta su daleko od peći, kao i od stola. Od ulaznih vrata do peći ima dosta mjesta za prolaz. Sve je komotno, prostrano. Odlazemo stvari na svoje buduće ležaje i držimo se bliže vratima jer je vruće. Dođe neka žena i predstavi se kao medicinska sestra. Pita ima li bolesnih. Svi šute. „Ima li ušljivih“, pita. „Ima“, horski odgovaramo. „Ima li svrabljivih“, još ispituje. Neki odgovaraju potvrdno, a drugi kažu da se grebu radi ušiju. „Sad 'ajte polako u kupatilo, pa polijevajte jedni drugima da operete ruke. Večerat ćete ovdje. Sad će se namjestiti stolovi. Ujutro se opet umijte u kupatilu. Za dalje ćemo se dogovoriti poslije doručka“, reče nam. Ona ode, a mi posjedasmo na onu slamu. Neki odoše na one klupe u ganjku jer je tamo manje vruće. Uskoro su došle dvije žene i ona medicinska sestra. Guraju one stolove na verandi prema sredini. Naši im pomažu primaknuti klupe. Prebrisale su stolove i postavljaju tanjure. Stana i cure hoće da pomognu, ali ove im to ne dozvoljavaju. „Samo vi sjedite. Vi ste umorne i gladne“, kažu. Kad smo posjedali za stol, neki su otišli u sobu, za onaj stol gdje su im donijeli stolice. Sve tri žene su nam u tanjure sipale makarone sa sirom i mlijeko u šolje. Nude nas: „Tko još želi dodatka“? Neki dižu ruku. Ja zatražim mlijeka. Počesmo da se izuvamo. Nosimo cipele i čarape bliže peći da se suše. Hodamo bos, papuča nema, a i noge ne mislimo prati. Glavno je da se u toplome naspavamo i da se čarape i cipele osuše. Stalni žamor, razgovori i smijanje govore da smo zadovoljni. Nekako smo shvatili, valjda su nešto o tome i rekli neki od ljudi koji su se nama bavili, da nema putovanja dalje. Konačno, i u toku puta, u vagonima i u Subotici, shvatili smo da je Bajmok naša zadnja stanica. Lijepo je ovdje. Toplo je, siti smo, a nema više onoga – u vagon pa kako bude, vozi se dalje. Drago nam je i ono što reče medicinska sestra – za dalje ćemo se dogovoriti poslije doručka. Znači, ustanemo, pa se lijepo obučemo i umijemo, a onda za stol – doručak. Sve je normalno. I u toplom smo. Sve u svemu, dobro je.

Samo neka se ne mijenja. Pogotovo ne na gore. Od nekuda dođe Stevo. Malo nas utiša i kaže da je banda došla u Grubišno Polje dva, tri dana poslije nas, i da su neke od naših porodica prešle Dravu skelom, te da isto idu za Bačku i Banat.

Postavljamo mu puno pitanja, međutim, on nema drugih informacija. Eto opet brige. Jesu li sve porodice prevezene skelom, kako su došle do Drave

po onolikom snijegu i studeni? Sad svi raspravljaju samo o tome i svi smo opterećeni tom vražijom Dravom, koja nam se baš takvom usjekla u glavu. Ne znamo mi puno o skeli, ali smo vidjeli one ogromne prljave sante leda, široke po nekoliko metara, a tko zna koliko debele, koje kovitla, međusobno sudara i nosi mutna Drava. Sa kakvim teškoćama i mukom može tu popriječko prijeći neka lađa ili čamac (kako li se to plovno sredstvo zove)? Mislimo sve najgore. Teško je povjerovati da su baš sve skele sretno preplovile Dravu. Onda opet razmišljamo – pa, nije to ne znam koliko veliko, a svijeta je puno. Međutim, banda je blizu kao onda kad smo mi prelazili. Sad ćemo na spavanje. „Tko još treba u zahod, neka ide. Dečki mogu i van, pa da ugasimo svjetlo“, dogovaramo se. „Redari, vodite računa o peći. Tko ide po noći van, neka ubaci uglja“, dodade Stevo. „Nemojte umjesto uglja ubaciti cipele“, dopuni ga Suknjaić uz smijeh i odobravanje ostalih. Netko je upalio svjetlo. Vani je još mrak, a Stevo nas opominje da ustajemo. Svatko ide po svoje cipele i čarape pa se vraćamo na svoja ležišta, sjedamo i obuvamo se. „Poslije umivanja, neka svatko sjedne na svoje mjesto za stolom. Za ručak cure neće biti ovdje, idu među druge cure, pa ćemo za ručak svi imati mjesta na verandi. Tako će biti nekoliko dana dok se ne izliječimo od svraba i ne otarasimo ušiju. Kako ćemo ovdje postupati, kazat će nam sestra poslije doručka“, saopći nam Stevo. Doručak je bio bogat – slanina, komad sira i debeli, bijeli kruh. U šolje smo dobili slatki čaj. Kuharice su pometale na stol nekoliko različitih noževa. Neki su imali i svoje noževe. Jedemo, ali i razgovori su prisutni. Razgovaramo glasno, vlada neka atmosfera zadovoljstva. Nude nam još čaja, a onda brzo pokupiše tanjure i šolje u nekakve košare, obrisaše stolove i odoše.

SVRABARA

Došla je medicinska sestra sa tri čovjeka koji su nosili velike naramke nekog veša. Veš su stavili na stol. Oni ljudi odoše, a sestra pozva cure da pakupe svoje stvari i idu u neku drugu kuću. Nama je naredila da se svučemo do gola, da svoje stvari svežemo u hrpu, sa lačinjakom ili špagom, ili rukavima od košulje. „Sve mora biti u tome zavežljaju, pa i rupčići i čarape, obojci i kape. Svatko neka stavi taj svoj zavežljaj kraj ležaja. Na stolu imate gaća, košulja i pidžama, pa se obucite. Vaše stvari, osim cipela, odnijeće ljudi koji su donijeli veš. Ajde, odmah uzimajte veš i presvucite se. Ja ću doći za pola sata“, reče nam. Počelo je guranje oko stola, nekako smo se obukli, neki i nisu, ali uskoro je došla sestra i donijela još nešto veša. Naša odijela i veš su odneseni. Sestra zatraži tišinu, a onda nam objasni da se od danas počinjemo liječiti od svraba. Moramo se mazati tri puta dnevno sa mašću, koja će biti u

kutijama na stolu. Pozvala je Vitasa, naredila mu da se svuče i počela da ga maže od glave, preko ramena i leđa do križa. „Dogovorite se međusobno tko će koga mazati ovako po leđima, a ostalo može svatko sam. Ali, isto se mažite – od uva do stopala pa između prstiju nogu. Tko ne bude tako radio, neće se izliječiti pa će morati sve ponovo. Dakle, mazanje poslije doručka, poslije ručka i poslije večere. Nema umivanja ni pranja ruku. Ruke perite jedino kad izlazite iz zahoda, a poslije toga ih namažite, osobito između prstiju“, naredi nam.

Dođoše dva čovjeka i donesoše svaki dvije pikse. Staviše ih na stol, skinuše poklopce i odoše. „Idemo odma“, podviknu sestra, „rasporedite se dva po dva i počnite sa mazanjem. Ja idem k curama“. Preko dana je povremeno dolazio čovjek sa ugljem i ložio peć. Pred večer je u tri navrata donio deka i pobacao ih po ležajima. Eto, ako nam noću bude zima. Sestre su se smjenjivale, ali uvijek je jedna dolazila poslije svakog ili za vrijeme svakog mazanja. Tako je to trajalo tri dana. Četvrti dan za vrijeme doručka došla je sestra i kaže da više nema mazanja. U ovoj zatvorenoj verandi lože se dvije peći i staviti će se tepisi. Naša roba sa parenja bit će tako poredana da svatko može svoju videti. Poslije doručka počinje kupanje. „Vatra dobro gori, majstor će montirati tuš i vi ćete ići po trojica u kupatilo. Stajat ćete u kadi. Ovo što sad imate na sebi skidate ovdje, ostavljate na svome ležaju i u kupatilo ulazite goli. Majstor će vas polijevati toplom vodom, onda se dobro nasapunajte od glave do pete, pa će vas on opet dobro istuširati. Majstora morate slušati. Poslije tuširanja idete ovdje na tepih. Tu dobijete ručnik da se obrišete. Zatim ručnik bacite pod stol i uzimate svoj zavežljaj. Kad se obučete, sjedite na klupu koja će biti na lijevoj strani, ovdje uza zid. Majstor će odmah zvati sljedeću trojicu. Kad se završe tri ture, onda idete u zgradu gdje će biti vaš internat. Tamo ćete učiti, spavati i jesti. Sapuna ima dosta, ručnika isto, a sad se dalje vi držite reda kako sam vam rekla“, kaže. Tu je i mastor kome ona nešto reče i ode. Budući da smo se tu liječili od svraba, mi smo tu kuću kasnije prozvali „svrabara“. Sve se odvijalo u redu. Poslije svake tri ture čekalo se da se voda zagrije. U tim pauzama smo se izležavali. Majstor nije dozvolio da idemo kod onih što su se okupali i obukli. Došao sam na red negdje u desetoj turi, a kad smo odlazili, čovjek koji je stajao kraj vrata dade Mitru i meni po jedno ćebe da se zagnemo – nismo imali zimske kapute, nego engleske kratke bluže. Ovi već naprijed odmakloše, pred njima ide neki čovjek, pa smo i mi požurili. Prođosmo mimo nekoliko kuća, pa onda idemo preko puta i vidimo kako naš vodič otvara jedna velika vrata haustora i kako naši tu ulaze. Haustor je širok, dug nekoliko metara, dvorište dugačko, ne baš i široko, ima nekih manji građevina, šupa. Lijevo je velika zastakljena veranda, koju zaobilazimo, i preko niskih stepenica ulazimo unutra. Tu je

već polovica naših. Sjede za stolovima na kojima su stolnjaci. Tu je velika kalijeva peć i mi, pridošli, pometnismo svoj oskudni prtljag na pod, koji je od pločica. Tu su već i cure, zajedno sa Stanom i Ankom. Izlaze iz svoje sobe. Stana nas vodi u jednu sobu i kaže da svaki zauzme po redu sebi krevet. Veli da je tako rekao Stevo. Ulazimo poslušno u veliku sobu sa namještenim lijepim krevetima. Pod krevet ostavljam tašku kojoj se kožna drška skorila i napola raspala. Preko nje stavljam celtu. Priključimo se onima za stolom i pomalo se svi zgledamo. Pitamo se ima li kakvih izgleda za ručak. Dođe Stevo i u hodu nas pita kako nam se sviđa naš novi internat. „Dobro, odlično“, viču neki. „Sad će biti još ljepše“, veli on i odmotava nekakav stolnjak u kome ja bio zamotan povelik radio.

Nešto je zavirivao po ćoškovima, onda tražio od nekih da se maknu iza stola pa primaknu jedan od stolova u ćošak i uključi radio, koji se glasno prodera, a mi radosno zapljeskamo. Uspio je nekako da ga utiša, a onda uz pomoć nekih dovukoše neki kredenc. Na njega stavi radio, a stol vrati na njegovo mjesto. Neki slušaju radio, a drugi glasno komentiraju i ispoljavaju svoje zadovoljstvo. Poče i prepirka koju je Stevo prekinuo i dao nam lekciju o kolektivnom slušanju radija. Slušamo radio, dođe još jedna grupa okupanih, ali ručak mi nekako postaje glavna briga. Dođe i medicinska sestra. Pita da li nam je tu lijepo i kaže da će ručak biti čim budu svi okupani. Slušali smo radio, tiho komentirali, da drugima ne bismo smetali, i tako dočekasmo ručak. Dobar grah sa kiselim zeljem i slaninom. Kruha dosta. Čuju se samo žlice i radio, nema komentara. Onda se pri kraju te tišine pojavi Stevo i kaže da pripremimo svoje stvari jer će uskoro doći saonice i razvesti nas po kućama, kod pojedinih porodica. Tamo ćemo ostati nekoliko dana, dok ne počne nastava, da se oporavimo. Spremanje je počelo odmah iako za to nije trebalo puno vremena. Upravo smo u tri poslije podne odslušali vijesti iz Beograda, slobodne prestonice Jugoslavije, a ono netko viče: „Uzimajte stvari i izlazite“. „Najprije cure“, javi se Stevo i one prodoše naprijed. Ubacuju stvari u saonice, penju se i sjedaju na ta svoja cula. Stale su u jedne saonice i odoše.

OPORAVAK U KUĆAMA BAJMOČANA

Druge saonice prodoše malo naprijed pa poče utovar u više njih istovremeno. Sve koje se napune odmah kreću. Sa curama je otišao čovjek koji raspoređuje po kućama i on je sačekivao svake saonice. Dođe red i na mene. Nosim tašku u ruci, a celtu pod rukom. On mi, pokazujući rukom, reče da idem u kuću. Taman sam otvorio vrata haustora, kad vidim postarijeg čovjeka nižeg rasta. Raširio je ruke i viče: „Ajde, ajde čekamo te“. Pozdravim

ga sa „dobar dan“, a on, valjda vidjevši moju englesku bluzu, reče: „O, pa ti si partizan“. „Ja sam partizanski đak“, odgovorim idući prema njemu. Pružio mi je ruku i kaže: „Ja sam čika Ive“. „Milan“, odgovorim ja i on uze moju tašnu. Ulazim za njim u veliku verandu, zastakljenu, a odatle u kuhinju u kojoj je upravo vruće. Tu sjedi postarija žena, dvije odrasle djevojke i dečko mojih godina. Oni svi ustadoše, a čika Ive kaže: „Evo vam još jednog brata“. Rukujem se sa tom tetom, a onda se jedna djevojka predstavi kao Jovana, druga Ivana i konačno Pajo. „Sjedi tu kraj brata Paje“, reče čika Ive. Teta kaže da su oni ručali, a meni su ostavili jer su znali da ću doći. Zahvalio sam se i ručao. Nešto i nisam gladan. „Ali malo kolača možeš“, reče teta i stavi pred mene tanjur sa buhtlama. „Ove su sa pekmezom, a ove sa orasima“, pokaza rukom Jovana. Bio sam sit, ali nekako sam pojeo od svakih po jednu (više očima, nego...). Poče razgovor. Puno pitanja. Čude se tome što sam sve prošao i žele da mi mama i Jovanka uskoro dođu žive i zdrave. Onda su mi pokazali sobu i krevete gdje ćemo spavati Pajo i ja. Vidim debele blazine i vanjkuše. Neće biti zime. Odmah sam se pohvalio da sam se danas kupao, da su nam šurili odijela i da nemam ni svraba ni ušiju. Večerali smo obilne ostatke od ručka. Meni su prijali kolači i toplo mlijeko. Poslije večere teta i cure su otišle negdje u čijanje perja, a mi ostali nastavili smo pričati ratne priče. Rano smo otišli spavati.

Čika Ivo mi je dao jedne dugačke gaće i košulju za spavanje. „Evo, ugrijale su se kraj peći“, veli on. Prihvatili su me kao svoga. S obzirom na sezonu, nije bilo vanjskih poslova pa smo većinu vremena provodili u kuhinji i na verandi. Pajo mi je pokazivao knjige, sveske i razne slike. Ja od toga nisam imao gotovo ništa. Jednog dana čika Ive je vozio nas dvojicu fijakerom na njihov salaš. Dobro smo se umotali u ćebad i sva trojica sjeli u sic. Konj je bio lijepi šarga, povisok i sukast, a gotovo stalno je bio u kasu. Sutradan smo Pajo i ja prali fijaker. Dogovorili smo se da svaki opere jednu stranu. Meni je nekako bolje išlo od ruke pa sam i njemu pomogao. On mi se činio nekako lijen. Možda zato što je bio baš debeo. Među svim ukućanima sam se osjećao ugodno, kao član porodice. Svi smo zajedno sjedili za stolom, jeli, razgovarali, smijali se. Pored sve dobre hrane, najviše mi se dopala lepinja. To tanko, napola pečeno tijesto, ranije nisam poznavao, niti jeo. Na njemu je bilo i trunki epela od slame. Moju znatiželju su zadovoljili tako što sam išao vidjeti cijeli proces pečenja. Jednog poslijepodneva dobili smo obavijest da u određeno vrijeme budemo u zgradi našeg internata. Rečeno nam je da nas netko od domaćina doprati. Taj dan čika Ive mi je dao jedan lijep, kako mi kažemo, mali kaput. (Nije bio zimski, koji mi zovemo „veliki kaput“). Pohvalio sam kaput, rekavši da je lijep, zahvalio se i ponudio im moju englesku bluzu. „Ma, nemoj, Milane. Pajo je svejedno ne može obući. Trebat će ti“, reče mi

čika Ivo. Sutradan je upregao šargu pod fijaker i nas trojica opet sjedosmo u sic. Pred internatom se nakupilo đaka, ali vidim i neke druge učenike pred susjednom kućom. Valjda je to isto internat. Moji drugari zastadoše, okrenuti prema fijakeru, a ja ne znam koliko i kako da se pravim važan. Dode mi i da se smijem. Rukujem se s njima dvojicom i čika Ive mi reče da dođem čim budem mogao. Skrenuše oni na drugi most, okrenuše fijaker i otkasaše. Odmah poče sitno zafrkavanje, a Nikola Suknajić glasno pita: „Odakle vi, gospodine, dolazite“? To njegovo pitanje kod sviiju izazva smijeh, a i kod mene. Odnio sam stvari u sobu kraj kreveta za koji mi rekoše da je moj i vratim se pred kuću. Dan je lijep – prohladan, ali sunčan. Tu saznam da je u kući pored nas daruvarski internat i da ima još nekoliko internata. Priča se da ćemo sutra ići do škole i da će nas upoznati s tim u koje prostorije, razrede, ćemo ići. Nisam ni primijetio dok netko ne dobaci: „Milan jedini ima lijep kaput, a mi svi izgledamo ko izvakani od šurenja“. „Ma, trebali su ti dat’ i ’lače pa bi bio k'o gospodin“, primetnu Nikola. Pomalo tancamo, zebu noge, ali još nam se ne ide unutra. Sa Daruvarčanima ne kontaktiramo. Oni su pred svojim haustorom, petnaestak metara dalje. Ulazimo na verandu. Neki sjede za stolom, neki su kraj peći ili stoje i razgovaraju. Većina je tu. Vani ima još poneki đak. Radio svira i sad nam još predstoji večera za koju još nije vrijeme. Prije večere Stevo nam objasni da sutra idemo do škole gdje će biti izvješeni spiskovi razreda. Bit će i određene prostorije u koje će razredi biti smješteni. Svatko će morati sebe da pronade na spisku, a onda i naći prostoriju na čijim vratima piše razred. Postoje kombinirani razredi: prvi i drugi, treći i četvrti. „Vi stariji tražite sebe u prvom i drugom kombiniranom. U četvrtom imam samo Evu. Ona će se lako snaći“, reče nam.

PRIPREME ZA NASTAVU

Krenut ćemo poslije doručka, trotoarom. Ići ćemo slobodno, bez neke kolone, da ne smetamo prolaznicima. Vratit ćemo se istom stranom. On će ići na čelu.

Za večeru je bilo kuhano jaje, mlijeko i kruh. Na krevetima smo našli po dva peškira – jedan za lice, drugi za noge. Legli smo prilično rano. Neko vrijeme smo razgovarali i pričali viceve na svoj račun – Živka treba staviti na začelje, a Nikolu Vitasa na čelo, da se kolona ne raspada. Milana treba staviti naprijed da svi izgledamo ispeglani. Treba prebrojiti grede da upamtimo što smo sanjali itd. Ujutro smo ustali kad je već bio dan. Brzo smo obavili umivanje, ravnanje kreveta i doručak. U verandi je bilo toplo, sjedili smo za stolovima dok nismo krenuli u školu. Vidimo da izlaze i Daruvarčani, a dolje,

niz put, vidimo još dvije grupe. Oni su, valjda, isto iz nekih internata. Usput gledamo te velike kuće sa haustorima. Skoro da niđe nema plota do ulice. Sve visoki zidovi, na mnogima se vidi crta dokle je došla vlaga, na nekima je otpao kreč pa se vidi zemlja (nisu zidani ciglom). Put je vrlo širok. Sa obje strane uz nogostup su stabla dudova i još nekog drveća. Idemo polako, ali i prilično dugo. Znači, škola je dosta daleko od našeg internata. Onda se pronese glas: „Eno, ona žuta, velika zgrada! To je škola“. Išli smo još podosta dok smo došli do nje, a onda opet uz nju do glavnog ulaza. Zgrada je stvarno velika – ima je tamo desno, uz ulicu, ali i ovamo, kud sad idemo, uz nju do glavnog ulaza. Pred nama je puno đaka. Valjda su to drugi internati. Eto me pred ulazom – širok je, haustor dugačak, ali dupke pun. Puno đaka nastoji da uđe, a malo ih izlazi. Po zidovima se vide neki ramovi, pred njima stoje đaci. Tu su valjda spiskovi. Trotoar duž škole i sav prostor ispred škole je pun. Ima tu dvije-tri stotine đaka. U gužvi vidim Peru Kašića. Ide natrag i prebrojava nas nekoliko, koji smo, kako kaže, u istom kombiniranom razredu. „U razredu ih ima puno koje ne poznam“, veli on. Kaže da zbog velike gužve nije vidio gdje, odnosno u kojoj prostoriji će biti taj razred. Ulazim u haustor mic, po mic. Neki se teško probijaju nazad. Konačno se pojavise dva čovjeka iz haustora. Stadoše na neko uzvišenje i viču da nitko ne može ulaziti dok svi ne izađu. Rekoše da će nas oni tada početi puštati. Ići ćemo u koloni, po jedan sa obje strane, da ne bude gužve. Tako će, kažu, i brže ići. Sad počese brže izlaziti i uspostavio se red pa sam se i ja našao u koloni među nekoliko naših. Čitaju naše na glas. Tu sam i ja. Krsta nam pročita gdje je prostorija u kojoj će biti naš razred. Ne napuštamo kolonu. Idemo uz stepenice i čovjek nas upućuje gdje su kombinirani prvi i drugi, a gdje redovni razredi. Brzo smo našli naš kombinirani – prvi i drugi B – i u koloni se bez gužve vratili, ujedno vraćajući naše iz istog razreda. Na povratku usput vidimo da na nekim haustorima pišu imena internata – Slatinski, Pakrački, Osječki... Kad smo stigli u internat, vidimo da su Stana i Anka već postavile sve za ručak. Stevo nam je za ručkom rekao da nije očekivao onakvu gužvu, ali misli da smo se na kraju snašli i da sutra neće biti većih problema do početka nastave. Ipak je pitao da li svi znamo gdje su nam razredi, na što smo horski odgovorili da znamo. „Ima li netko da ne zna? Dobro, vidim da nema“, reče on zadovoljno.

„Kad ručate, odmarajte, a prije večere dobit ćete svatko po četiri teke i olovku, koju sami treba da zašiljite. Ustajanje je u šest, a doručak će biti na stolu u pola sedam. Vodite računa da na vrijeme krenete i stignete na nastavu“, još nam je rekao. Opet smo rano legli, ali nije bilo puno priče i zafrkavanja – slijedio je naš prvi radni dan i svatko se zabavio sobom i tako zaspao. Na ustajanje nas je glasno podsjetila Stana. Poče žamor – jedni odmah prave krevete, drugi odoše u kupatilo, treći u zahod... Ima i gužve

i sudaranja, ali se spavaonica prazni i već neki sjedaju za stol. Tako je i sa drugim spavaonicama. Cure sjede sve zajedno na početku stola, pa je najviše mjesta tamo uz njih. Doručak je negdje postavljen i neki već jedu, a Stana hranu donosi i na druge stolove. Kakao nije bio vruć tako da sam ga brzo popio uz povelik komad kruha. Počeše izlaziti van, spremni za školu. Skoro svi nose one teke u rukama jer nemaju torbi. Tako i ja pokupim moje jer taška je velika kao nekakav kofer, prevelika za četiri teke i olovku. Sustižem one ispred sebe i vidim da su neki stavili teke u njedra, a drugi pod pazuh. Ruke im u džepovima. Počeše i mene zepsti ruke pa za teke nađem rješenje pod pazuhom. Snijeg škripi. Pred nekim kućama je trotoar očišćen pa se sigurnije hoda. Idemo nešto brže nego obično. Važno je da ne zebu ruke, a od hoda smo se već ugrijali. Sad je trotoar već pun đaka. Izašli su i iz drugih internata. To je čitava rijeka učenika. Neke prestizemo, uglavnom nema guranja, a graja je povelika jer se priča na glas. Ta široka i zgusnuta kolona, evo, stiže do škole i ugurava se u haustor. Radi toga je cijela kolona usporila. Krećemo se polako i zgusnuti, ali ipak napredujemo. Zapitkuju jedni druge iz koga su internata, kada su došli, da li su bili u „svrabari“, u koji su razred raspoređeni... Jedan pričljivi mali ispred mene, u engleskoj bluzi, sa titovkom, kaže da je iz Osječkog internata, a raspoređen je u kombinirani prvi i drugi B. „Da li znaš gdje nam je razred“, umiješam se ja. „Znam, znam. Bio sam jučer poslije podne. Vodili su nas da vidimo“, reče on. Znači, jučer prije podne nisu svi internati bili tu kao što smo mi bili. Pa, vjerojatno da neki razredi idu i poslije podne. Da nije tako, bila bi još veća gužva. Pratim ja sada to uniformirano čeljade i bezbrižno stigoh u taj moj kombinirani prvi i drugi B. Uobičajena đачka graja, ali uglavnom svi sjede ili stojeći čuvaju svoja mjesta. U drugoj polovici reda do prozora ima praznih klupa, pa pozovem Mitra Torbicu i pitam ga hoće li sa mnom sjediti. „Oću“, odgovori Mito i mi zauzemosmo svoja mjesta. Odmah, kao i ostali, stavismo sve četiri teke na klupu. Posjedaše tu još neki naši. Vidimo da ih ima i naprijed u klupama. Poče da glasno klepeće školsko zvono, kao ono u Grubišnom, a onda visok čovjek, bez lijeve ruke do polovice nadlaktice, uđe i zatvori za sobom vrata. Obučen je u urednu englesku uniformu. Rukav lijeve ruke presavijen mu je na rame. Odmah za njim uđe stariji čovjek i ostavi mu na stol veliku debelu knjigu, valjda dnevnik. Malo je postajao šuteći, a onda nas je pozdravio. Kaže da je on naš razrednik i da se zove Ljubomir Čič. On će nam, kako je rekao, predavati ruski jezik. Poslije još nekoliko uvodnih riječi, počeo nas je prozivati. Svaki je morao ustati i reći gdje je rođen i gdje mu žive roditelji.

Ostatak časa upotrijebio je govoreći o važnosti ruskog jezika, o snazi Sovjetskog Saveza i slavnoj Crvenoj armiji. Naše skromno poznavanje ruskog jezika provjerio je pišući na ploči neka slova kojih nema u srpskom jeziku.

Mi smo ih čitali uglas, pa pošto nas je pohvalio, predložio nam je da nas odmah nauči dane u sedmici. Raspored sati bio je izvršen na zidu pa smo ga na odmoru prepisali. Smjenjivali su se profesori. Svi su nas prozivali i na isti način upoznavali. Neka upoznavanja smo obavili sutradan.

DOŠLE SU MAMA I JOVANKA

Za vrijeme ručka rečeno nam je da su naše familije sretno prešle Dravu, da su se neke smjestile u Crvenku, Titel i Ruski Krstur. Poslana im je poruka da smo i mi svi dobro. Ovo je u nas unijelo veliko veselje i dalo nam neku izuzetnu snagu. Poslije ručka, za stolom tamo kod cura, poče pjesma. Nismo pjevali otkako smo otišli od kuće. Danica je povelala pjesmu: „Slavonski smo mladi partizani, mi volimo svoj rodni kraj“. Svi prihvatamo pjesmu. Trese se veranda, sve grmi. Pjevamo i plačemo. Onda netko nastavi: „Gleda Geco sa bukova panja kako Seljo domobrane ganja“. Sve bruji od mješavine veselih riječi, radosnog smijeha i muzike radija. Najzad netko pokušava da uspostavi tišinu: „Šutite, čujte vijesti“. Na vijestima najprije o napredovanju Crvene armije prema Beču i borbama oko Budimpešte. Zatim je uslijedila vijest: „Saveznici teško bombardovali Berlin i sa zemljom sraznili Drezden i Darmštat“. Izlijeću komentari: „Neka, neka, majku im njiovu. To su i zaslužili“. „Samo ožeži, bratko, a ti odozgo ravnaj“, dodaje netko. Onda se nižu vijesti o partizanima – o tome kako presijecaju i ruše puteve i željeznice u pozadini Sremskog fronta. Bosanski partizani ne daju Nijemcima da se izvlače sa Balkana. Puno radosnih vijesti, a nama počela škola i to – kombinirani razred. Nećemo imati vremena da se veselimo sve ljepšim vijestima o pobjedi nad fašizmom i ološom koji mu se pridružio. Ali neka, dobro je i ovako. Mi moramo učiti i to je sve. Još u Grubišnom su nam rekli da je to naš udio u borbi za slobodu. Rekli su nam da su nam dali šansu da nadoknadimo izgubljene godine i da ćemo trebati razorenoj zemlji poslije rata. Slijedili su dani, jedan jednak drugome – odlazak u školu, učenje i slušanje vijesti poslije ručka... Jednog poslijepodneva u internat su došle mama i Jovanka. Radosti i suzama nigdje kraja. Stana im je ponudila nešto od ručka i topao čaj. Svi pitaju za svoje: da li su ih vidjeli, gdje su, da li će dolaziti... Neke porodice i nisu krenule u zbijeg, a neke su se vratile jer su zakasnile do Drave. Mama i Jovanka su iz Ruskog Krstura otišle kod ujaka Đukića u Beograd, pa im je on pomogao da dođu u Bajmok vlakom. Inače, sve te naše porodice pješice su, mada je januar, prešle cijeli put od prelaska Drave do Crvenke. Usput bi noćivali po kućama. Ujutro bi dalje išle do nekakvog improviziranog ručka pa zatim dalje. Odveo sam ih Išpanovićima i rekao da

ću doći sutra poslije škole. Tu su ostale pet dana. Dolazile su pred mene u školu pa smo do internata imali prilike dugo razgovarati. Poslije podne sam morao učiti. Nekad bi Jovanka sa Jovanom i Ivanom došetala predvečer do internata. Jedno poslijepodne požurio sam iz škole pravo Išpanovićima jer nas je čika Ive vozio do željezničke stanice fijakerom.

Rastanak je bio primjeren tome zlom vremenu i one otputovaše za Beograd. Mene je čika Ive odvezao do internata. Rekao mi je da dođem kod njih kad god budem mogao.

UMRO JE MIRKO KUPRES

Vremenom smo dobili još teka tako da smo imali za svaki predmet po jednu. Imao sam i jednu svaštaru koju sam nosio svaki dan. Dobivali smo i neke torbe, materijala kao od celte. Imale su uprte, ali ne i preklop pa su bile otvorene. Učili smo marljivo, većina za trpezarijskim stolom, a neki u spavaonici. Nismo smetali jedni drugima. Svaki dan je dolazio netko od profesora koga smo mogli pitati za nejasne stvari. Oni su nam puno pomagali. Nekad su, ako ih nismo dobro shvatili, ponavljali cijele lekcije. Svi oni su nam bili kao stariji drugovi pa smo ih voljeli. Poslije jednog ručka, saopštena nam je tužna vijest da je u Subotici umro Mirko. Tamo će biti i sahranjen. Nasta tajac. Svi smo plakali i žalili ga na svoj način. Jednima je bio vršnjak iz istog sela, sa nekima je išao u isti razred, nekima je bio rodbina... Sa mnom se prehladio one noći u vagonu pred Pečuhom.

PROBIJEN JE SREMSKI FRONT

Jedino slobodno vrijeme nam je dok slušamo radio-vijesti i nedjelja. Poslije jednog ručka, Stevo nam je gromkim glasom saopćio da je probijen Sremski front. Iz svih naših grla prolomilo se: „Ura, ura, uraaaa“, a tanjuri su odskakali od stola koliko smo lupali. Radosti nigdje kraja. Vijesti su uvijek o Crvenoj armiji, o saveznicima, o partizanima u Bosni i Slavoniji, ali su sadržaji interesantni. Nekad se svojim sa položaja javljaju domobrani i ustaše. Svaki put su ti položaji dalje prema zapadu. Sve bliže Beču. Sad se na radiju priča samo o proboju fronta, o tome kako naši napreduju, kako su time počele završne operacije za oslobođenje zemlje... Jedno vrijeme, nekoliko dana, ustaše i domobrani javljaju se sa položaja iz Zrinske i Bubana. Spiker komentira da se ogorčene borbe vode na liniji, opet, Buba i Zrinska. Već se par dana ljutimo – kako to da nikako ne padnu? Negdje u aprilu mjesecu

bilo nam je polugodište. Iako nismo dobili ništa napismeno, svakome su pročitane ocjene. Sutradan nismo imali škole jer su svi profesori bili zauzeti oko organizacije drugog polugodišta. Dan smo iskoristili za posjetu drugovima iz drugih internata. Ja sam otišao do Išpanovića. Pitaju me za ocjene, a onda prigovaraju Paji jer on ide u redovni treći razred, a ima slabije ocjene. Kad sam se predvečer vratio u internat, čujem pjesmu u daruvarskom dijelu pa produžim do njihovog haustora. Vidim, svi su valjda u kolu, pjevaju i jure u krug. Ima i naših. Pada mrak i zovu ih kuharice na večeru pa odosmo i mi kući. Za večerom se živo raspravlja o druženju sa Daruvarčanima. Neki su našli cure. Tamo ih ima puno. Raspravlja se i o ocjenama, o profesorima. Kad je došla večera, uglavnom svi zašutiše. Sutradan su nas u školi čekale velike novosti. Određeni broj đaka je iz kombiniranog razreda premješten u redovni prvi, a mi smo dobili isto toliko novajlija iz drugih internata. Sa njima je došao i Stevo Mrkšić, koji je do tada bio u kombiniranom A. Smjena je izvršena za vrijeme sata iz ruskog, kad je tu bio razrednik. Svi su se predstavili, a razrednik reče da su to sve odlični i vrlo dobri đaci, pa da i mi trebamo tako nastaviti. Učili smo puno. Građiva je bilo mnogo.

Profesori i odgajatelji su nas hrabрили tako što su govorili: „Što budete bolje učili, rat će se prije završiti i odmah idemo kući“. To nas je držalo i

Mitar Torbica, Nikola Suknajić i Milan Bastašić, proljeće 1945. u Bajmoku

nosilo, a pobjedonosne vijesti o Crvenoj armiji, saveznicima i partizanima ulijevali su svakodnevnu nadu u povratak kući. Prvi maj, međunarodni praznik rada, proslavili smo radno. Na prvom satu toga dana profesor je govorio o značaju toga datuma. Ručak je bio nešto bolji i imali smo krafne.

Vrijeme je sve toplije. Iznosimo stolice i u dvorište pa učimo na suncu. Dudovi pupaju, a dva jorgovana u našem dvorištu već otvaraju pupove koji mirišu.

Uz zid daruvarskog internata je cijeli red zumbula, koji je Stana okopala. Na suncu ponekad i zadrijemam, pa onda odem u trpezariju jer se gradivo mora savladati. Ponavljanja u školi neće biti. Na to nas profesori stalno opominju. Na koncu godine sve će nas ispitati.

RAT JE ZAVRŠEN

Dode i polovica maja. Učimo u poslijepodnevnim satima, a Stevo Labant već sa vrata više glasno i oštro: „Tišina“! Ušutismo k'o zaliveni, svi okrenuti prema njemu. On nekako tiše i skrušeno procijedi: „Imam jednu lošu vijest za vas“. Mi i dalje nijemo gledamo u njega, a on onda pljesnu rukama i odapne gromko: „Kapitulirala je Njemačka. Rat je završen“! Svi skočismo na noge, svatko više po nešto, gromoglasna graja: „Uraaaa“. Skačemo, igramo, van sebe smo od radosti. Izlazimo na dvorište, čujemo graju i galamu kod Daruvarčana, a nisu rijetki ni pucnji, pa i rafali dolje u centru. Idemo u daruvarski, tamo već igraju kolo. Hvataju se i u drugo kolo, ono prvo je veliko. Jedni pjevaju kozaračko, a drugi slavonsko: „Oj, djevojko, dušo moja“. Nitko ne uči, a, evo, i mrak će. Radost i veselje koje ispoljavamo ne mogu nikako dati prednost učenju. Valjda negdje na dnu mozga leži logika: „Za ovaj događaj i lošu ocjenu vrijedi dobiti“. Uz večeru smo dobili i crnog vina. Pili smo iz šolja jer čaša nije bilo, ali kucanje nije izostalo. Iza večere ostali smo sjediti za stolovima u iščekivanju radio-vijesti. Svaka druga riječ je: „Rat je završen. Hitler se ubio, na njegov zahtjev je spaljen. Gebels je usmrtio djecu i ženu, a onda sebe. Većina glavnih zločinaca je pohapšena i nalaze se u zatvoru“. A onda kažu da kod nas rat još traje. Krvnici i dželatli pokušavaju da se predaju Amerikancima i Englezima. Grčevito se brane, ali i uzmiču pred našim snagama. Neće pobjeći zasluženoj kazni! Naši im spremaju doček na izlazu iz Jugoslavije. Tamo će se ili predati, ili nestati. Za nas ovdje najvažnije je da se više ne spominju Zrinska, Bubaš i Velika Barna, a pao je i Zagreb. Znači, kod nas na Bilogori bande više nema! Sve je dobro i lijepo, ali vrijedilo bi vidjeti kako će se naplatiti onoj domaćoj i prisutnoj gamadi za ono što su nam učinili. Opet poče pjesma od ženskog stola, a mi prihvatismo

glasno. Izgleda da nam je i vino pomoglo. Sad se i dečki nadmeću da vode pjesmu: „Druže Tito, ljubičice bela, tebe voli omladina cela. Savio se, savio beli ružmarin, zdravo da ste drugovi, živio Staljin. Timošenko sa sjevera Hitlerove bande tera, a sa juga div-junaci drug Buđoni i kozaci“. Onda opet naše: „Ide Tito preko Romanije i on vodi svoje divizije“. Pa onda: „Dapčeviću, druže Peko, ti se čuješ nadaleko“!

Komentari i međusobna zapitkivanja nastavili su se i u spavaonici. Od silnog uzbuđenja ni san ne dolazi. Zaspasmo u zadovoljstvu, a ujutro uobičajena jurnjava do zahoda, zatim umivanje, pravljenje kreveta, odabiranje teka, pa za stol. Iz trpezarije i haustora ispadamo pojedinačno, a onda se trotoarom sustižemo. Žurimo prema školi, ali razgovor je o ratu i njegovom završetku. Netko dosta glasno izjavi svoje mišljenje: „Ja sam mislio da rat nikad neće završiti“! Nekoliko učenika mu se isto tako glasno pridruži: „I ja“. Ma, i meni malo ostade da se na isti način oglasim, jer ja cijelog rata nisam mogao zamisliti mir. Nisam mogao zamisliti da će doći vrijeme kad me nitko neće proganjati i ugrožavati. Pune četiri godine, i više, stalnog straha, stravičnih prizora, prijetnji i mržnje... Zaziranje od smrti duboko se urezalo u mozak. A sada – gotovo! Kao iz sna, neshvatljivo. Kuda sa tolikom radošću koju niti znam, niti mogu upotrijebiti. Došla je radost, ali za nju kao da nema mjesta. Nije bilo vremena, jednostavno ga nije bilo, za rasterećenje. Osjećam se kao tijesan da to u sebe smjestim. Svaki nastavnik nam na početku časa čestita pobjedu nad okupatorom i njegovim slugama, a onda glasno kaže: „Smrt fašizmu, drugovi“! „Sloboda narodu“, gromko do neba uzvraćamo mi. Na svakom času je slijedilo nekoliko minuta razgovora o okupaciji, stradanju naroda, Crvenoj armiji i saveznicima, a onda i konstatacija da se borbe još jedino vode u Jugoslaviji. Svi završavaju time da se banda dželata i krvoloka boji odgovornosti za zvjerstva koja su počinili. Naši im presijecaju put, a odavdje pritišću, pa nemaju izgleda da pobjegnu iz Jugoslavije bez kazne. Rusi svaki dan dopremaju svoje izdajnike Čerkeze, koji su ovdje ratovali uz Nijemce, i trpaju ih u vagone. Odgovarat će tamo gdje su izdali Sovjetski Savez, pridružili se Nijemcima i činili zla. Nastavnici bi dalje nastavili po programu, a mi u mislima šetamo Bilogorom, svojim dvorištima... Sigurno su ta radosna događanja imala odraza na praćenje nastave i pamćenje predavanog gradiva. Tko zna da li je to itko mjerio, ali mi smo sigurno poslije kratkog vremena postali kapacitivniji. Nema potištenosti u brizi za najbližima, nema osjećaja siromaštva, nemoći... Mi imamo slobodu, a ona daje sve. Imamo osjećaj da nam sada više ništa ne treba, osim našeg dijela pobjede.

UČITI, UČITI I SAMO UČITI

Crvena armija, saveznici i naši drugovi pobijedili su i još pobjeđuju na frontu, a mi moramo u školi. Na sastanku komiteta SKOJ-a taj zadatak je stavljen u prvi plan. Učiti, učiti i samo učiti, kako je rekao drug Lenjin. Prenijeta nam je Odluka Partije, organa vlasti i škole da će nastava trajati do petnaestog jula. Tu ćemo dobiti diplome, a onda se svi internati organizirano vraćaju u svoja mjesta. Naš je zadatak da među đake unosimo vedrinu, veselje o završetku razreda i dobivanju diploma. Da ih uvjeravamo kako smo za pola godine završili dva razreda, a neki jedan, umjesto za dvije ili jednu godinu. Govoriti da su o svemu obavješteni roditelji i da se oni vesele svojim gimnazijalcima. Ovo će saopćiti i svi razrednici u školi, a naše je da odmah djelujemo umirujuće, da podižemo moral kod svojih drugova.

U toku poslijepodneva prefekt nam je saopštio da je uređena ona kuća gdje je bila „svrabara“, da je tamo lijepo veliko dvorište, da ima dosta klupa i hladovine, te da je dodjeljena našem internatu za učenje. Predložio ja da odmah odšetamo da to vidimo i da ponesemo knjige i sveske. To nas je obradovalo. Išli smo oko prefekta puni znatiželje. I zaista, sve je bilo kako je rekao. Neki odmah zauzimaju mjesta u dvorištu na klupama, a drugi ulaze u kuću. Kapija i kuća bit će otvorene ujutro od osam sati za one koji idu u školu poslije podne i od dva poslije podne do šest. „Morate održavati osnovni red, ne smijete smetati jedni drugima, trebate paziti na higijenu“, glasno govori prefekt Stevo. Ta promjena, ta novina, taj novi prostor nekako nas je razveselio... Valjda smo shvatili da će nam on nekako olakšati učenje, naš osnovni teret. Na povratku veselo smo pričali o toj kući „svrabari“, bilo je dosjetki, ali smo svi bili zadovoljni tim dobitkom. Pojedini đaci su počeli dobivati pisma od porodica. Stizala su iz mjesta u koja su izbjegli. Pišu im da će uskoro organizirano vlakovima krenuti kući i da su čuli kako smo se lijepo smjestili i da marljivo učimo.

Gradiva je sve više. Profesori pomalo propituju pa se i tu nauči ili potvrdi gradivo. U vrijeme učenja nas obilaze, pojedincima objašnjavaju postavljena pitanja, ponekad objašnjavaju svima po nekoliko minuta. Ima dana kada se nađu i po dva profesora istovremeno. Nekako su mi najteže matematika i istorija. Pogotovo pismene zadaće iz matematike. Nikako ne uspijevam iz zadaće dobiti veću ocjenu od dva kroz tri ili tri kroz dva. Ostalo ide dobro pa računam da ću i ovo popraviti, da mi ne pokvari vrlo dobar uspjeh. Jedina razonoda i slobodno vrijeme nam je slušanje radio-vijesti. To nas uvijek raspoloži. Naši napreduju, zarobljavaju veliki broj Nijemaca i ostalu bandu. Ti uspjesi naših na frontu nas obavezuju, ali daju nam i snagu da učimo. Ipak, teško nam svima pada što ne uživamo slobodu kod kuće. Mislim i ja

da bi mi tamo bila ljepša i potpunija nego ovdje. To me, kao i ostale, pritiska i oneraspoložuje. Međutim, tu je SKOJ-evska obaveza – moram ta osjećanja razbijati kod drugih, uvjeravati ih da je to sporedna stvar. Tu i tamo poneko o tome nešto zucne, ali odmah mijenjamo temu. Mi SKOJ-evci nemamo povjerenja o tome razgovarati ni među sobom, a kamoli sa drugima. To je SKOJ-evski zadatak, kao kod onih SKOJ-evaca na frontu! Oni tamo još ginu i junački uništavaju neprijatelja, a nama ni ovako, kao, nije dobro. Kad sve složim, zaključim: „Tako je! Partija i SKOJ su u pravu! Šuti i guraj svoj dio za zajedničko dobro“. Sad su nam prenijeli direktivu da nitko od SKOJ-evaca ne smije brojiti dane da bi vidio koliko je još ostalo do kraja školske godine. To su slabosti pojedinaca koje nisu primjerene našim članovima. Trebamo i dalje utjecati na ostale đake. Moramo im govoriti kako je najvažnije završiti školu, napominjati im da ćemo godinu dana prije sve završiti i dobiti posao, a tko bude želio, Partija će ga poslati na studije. Sad je najvažnije ovo izdržati i završiti, čime ćemo obradovati sve kod kuće. Napokon dođe i najradosnija vijest – Jugoslavenska armija izbila je sa juga na zapadne granice Jugoslavije! Zaposjela je granice i sva banda koja je bježala prema zapadu je opkoljena!

Put prema zapadu im je presječen. Očajnički pokušavaju da se probiju u Austriju, ali ne uspijevaju. Jedinice JA, koje ih gone, satjerale su ih na uski prostor i zahtjevaju bezuslovnu predaju. Ako ne pristanu, bit će nemilosrdno uništeni. Sve je to lijepo, ali, tko zna kako, i te radosne vijesti odvajaju nas od učenja. Ipak, već po ustaljenom redu, odmah poslije ručka odlazimo u „svrabaru“ na učenje. Usput razgovaramo o događajima na frontu. Svi smo oduševljeni, postoji potreba da se nekako jako i duže svemu tome veselimo, a ono – opet sjedi i uči. Ni za veselje nema vremena. Pa kako onda sve to dalje podnositi, durati? A „svrabara“ ima svoj red, svoj režim. To je mjesto za učenje, a ne za radovanje i proizvoljne razgovore. Osim toga, obaveza je SKOJ-evaca uticati na druge da više uče. Osim spavaonice, trpezarije, škole i „svrabare“ ništa prihvatljivo i nemamo osim radio-vijesti. A za razgovor o tim vijestima nemamo vremena. Eto ti, vraže, lošeg običaja. I rasprava o tome kosi se sa SKOJ-evskim zadatkom – učiti i samo učiti. Sad ispade da su oni na frontu i brže i bolje obavili svoj dio posla za opću pobjedu, nego mi. Za koji dan će zarobiti i konačno uništiti taj ostatak bande i vraćaju se kući, a mi i dalje ostajemo daleko od kuće i svojih najbližih. Još dva vruća mjeseca (da ne kažem šezdeset dana, to ne smijem). Profesori stalno pomalo ispituju gradivo pa nas tako drže u napetosti, utičući na nas da marljivo učimo. Ne ocjenjuju svaki put, ali stalo nam je do ocjena koje će biti napisane u svjedodžbi. Ponekad nas profesori i pohvale. Kao, vidi se da puno učimo, znadu oni da je gradiva puno, ali, kao, i mi smo to shvatili pa se ne damo... Onda obavezno slijedi ono: „Ma, vrijedi da se malo više pomučite, jer vi

dobivate godinu dana. Godinu dana prije ćete završiti školu!“ „Evo, sad još ovdje imate samo dva mjeseca, a zamislite da umjesto njih imate godinu dana“, reče profa mrtav ’ladan. Nakon toga, uslijedi moroganje, okretanje, pa i smijanje zbog toga kako nas je prešao. Čim je zvono zazvonilo, a profa izašao, Nikola na glas dade svoj komentar: „Jebem mu računicu! Kako nas lijepo utješi“. Na to se mi, iako kao nesretni, grohotom nasmijismo. Svake nedjelje prije podne počеше međusobne posjete internatima. Ide tko hoće. Nedjeljom poslije podne smo slobodni. Ne idemo u grad jer je to svakodnevna pruga. Razgledamo ostale ulice, odemo i do groblja... Povremeno predvečer ja skoknem do Išpanovića. Uvijek je netko kod kuće iako su počeli radovi i u vrtu i na polju. Uvijek me pitaju da li sam gladan, hoću li ovo ili ono, ili jednostavno stave na stol i kažu da uzmem. Kod njih sam već nekako kao kod kuće, pa mi ta šetnja i razgovor dođu kao nekakvo osvježanje, oporavak. Dobio sam i ja pismo od kuće. Skoro svaki dan dođe po nekoliko pisama. Ima u njima svašta – o pljački, o paljevini, o ranjenicima, o poginulima... Svakom pismu se radujemo, a onda ima i plača i jauka.

NIKOLI SUKNAJČU JE POGINUO OTAC

Zdvojni i neraspoloženi su oni koji nisu primili pisma, pa onda, po običaju, slute i zamišljaju ono najgore. Kao i uvijek gdje je puno ljudi, tu ima mjesta za svašta – kako za veselje, tako i za tugu. Nekoga su pisma ohrabrila da izdrži taj naš teret, a nekoga su do kraja utukla. Poginuo je i otac Nikole Suknajića.

Taj veseljak, uvijek spreman za dosjetku i šalu, sav se izobličio. Ne možeš ga poznati, zatvorio se u sebe. Ide u školu, ide na učenje, ali to više nije onaj obični Nikola.

Prije nekoliko dana smo preko radija saznali da je rat službeno završen i na teritoriji Jugoslavije. Jedinice JA i partizanski odredi uništavaju ostatke neprijatelja, grupe koje se nisu htjele predati. Sve manje je ratnih vijesti. Govori se o velikim razaranjima u našoj zemlji, o ratnoj odšteti... Zemlja je, kažu, razorena, opljačkana i osiromašena pa treba odmah otpočeti sa obnovom. Veliki broj oficira i boraca, svi koji imaju određene kvalifikacije, moraju preći u privredu. Kad su govorili o školovanju kadrova, spomenuli su i nas. Kažu: „Prije završnih operacija, iz Slavonije smo u toku decembra 1944. i januara 1945. godine preko Drave, Mađarske i Dunava na nastavak školovanja otpremili preko šest stotina đaka. Oni žive i marljivo uče u Bajmoku. Oni su izvor naših budućih kadrova“. Svi smo bili ponosni kad smo to čuli, a nastavnici su sve to znalački digli, k'o na kvadrat, k'o na kub, da nas

bodre u učenju. Da, da, pored instrukcija SKOJ-a, bilo je i instrukcija Partije, a drugovi profesori su se toga morali držati. Sad bi se sa distance moglo reći da je nama bilo teško, a da njima nije bilo nimalo lako. Imali su i teret i partijsku odgovornost za naš uspjeh. Dani su prolazili, jedan je bio sličan drugome ili isti kao onaj prethodni. Svatko ih je brojao i prebrojavao na svoj način, u jedinoj želji da što prije isteku. Nastavnici su sve više predavali, a manje propitivali. Trpali su nam gradivo jer se rok završetka, koliko god nama sporo, njima brzo približavao. „Važno je da vi dosta gradiva za ovo malo vremena čujete i zapamtite. Mi znamo koliko ga vi savladavate. Mi ćemo još neke propitati na kraju i ocjene će biti objektivne. Tko zasluži, njemu ćemo popraviti, a drugima ćemo potvrditi ocjene“, govorili su. Učili smo koliko smo mogli. Profesori su nam za vrijeme učenja pomagali, a hladovina u dvorištu bivala ja sve nemoćnija pred ljetnjom žegom. Skidali smo dijelove odjeće, išli u kupatilo da se hladimo i poprskamo. Eto, mi još uvijek ratujemo, izvršavamo SKOJ-evske instrukcije kao svoj prilog pobjedi. Preuzeli smo tu obavezu i red je da je izvršimo bez kolebanja. Djeca cijelog svijeta imaju ferije i odmaraju se kako mogu i znaju. Ovi mjeseci su đacima za odmor, osim nama. No, bilo je i gorih stvari. Tu smo, gdje smo i to smo, što smo. Izdržat ćemo. Važno je da je ona krvoločna gamad uništena, da je nestala u nepovrat, a taj posao nije bio lak. Hrabrost i žrtve naših boraca su nam uzor izdržljivosti i žrtvovanja. Taj svijetli uzor nas nadahnjuje i moramo ga poštivati. Poštujemo ga, tu nema dvoumljenja, ali bez obzira na instrukciju, ipak brojimo dane. Tko javno, tko tajno. Kad brojimo, vidimo da se svaki dan smanjuju, a to je jako važno – na broju ih je sve manje. Negdje potkraj juna počese i profesori nagovještavati kraj tih naših prešućenih muka. Kao, eto, gotovo je, još samo dvadesetak dana i sve je gotovo. Počinje novi život! „Joj, samo da već jednom dođe i ta još jedna sloboda“, mislim i raspoređujem svoje želje. Kad idemo ujutro u školu, sada je veća graja nego ranije. Đaci su nekako veseliji. Ima puno učenja, ali najviše se priča o odlasku kući. Odnokuda se saznalo da ćemo svi dobiti nove košulje za put. Kao, vruće je pa nam kaputi i ne trebaju, a u novim košuljama ćemo ipak biti ljepi. Onda se opet priča da ćemo ići lađom niz Dunav, a onda uz Dravu. Ima nas puno, a putovanje lađom je jeftinije. Jest da nam se Drava smučila, ali kad se konačno ide kući, može i uz Dravu. Profesori utvrđuju, zaključuju ocjene. Iz nekih predmeta više neće pitati pa imamo više vremena za ostale. Svakome su probrali predmete tako da svatko ima vremena za one koji su mu najteži i gdje ima najlošije ocjene. To nas je posljednjih desetak dana jako motiviralo. Nastala je borba za bolje ocjene. Ustajali smo rano, učili do doručka. Ispalo je da nam je malo dana ostalo za popravak ocjena pa se to mora iskoristiti. Još samo par dana, a poslovi ozbiljni. Produžetka nema i da netko hoće.

ŠKOLA JE ZAVRŠENA

Vozni red postoji – sve se završava u Bajmoku petnaestog jula. Svjedodžbe će biti uručene, a onda u lađu, pa kući!

Toga petnaestoga jula 1945. godine Bajmok se orio od pjesama. Ulice su pune razdragane mladosti, pune sreće i zadovoljstva. Ide se i trotoarom i cestom. Nema teka, nema knjiga, nema torbi. Slobodne su i ruke i duša! Idemo po svjedodžbe! To su naša odlikovanja, naši ordeni za uspješnu završnicu rata. Uz sve proživljene nedaće i teškoće svog nesretnog djetinjstva, savladala su ta djeca i ovu, prećutno tešku, ali najkorisniju prepreku u svome životu. Imali su svoje uzore, ostali su postojani u svojim idealima slobode i bolje budućnosti. Njima takvima njihovi brižni profesori uvijek su znali pomoći, ohrabriti ih i utješiti. Na ovom dijelu zajedničkog fronta svih snaga za slobodu, bitka je uspješno završena. Takav je morao biti završetak, jer su tim dijelom fronta rukovodili naši vrijedni profesori, ljudi izuzetnih kvaliteta i dužni svakog poštovanja i zahvalnosti. Ručao je kako je tko došao, neki i nisu. Nema više ograničenja, nema obaveza, nema onoga – mora se, morate, 'ajte, trebate! Zanimareno je i vrijeme za ručak. Važnije je kolo u daruvarskom ili negdje u slatinskom internatu. Napuštam zajedničko veselje i idem se pozdraviti sa Išpanovićima. Sve sam ih našao kod kuće, kao da su me čekali. Pa, na neki način i jesu, jer su dobili obavijest da đaci sutra odlaze pa da dođu na ispraćaj. Vjerojatno su očekivali da ću se doći pozdraviti. Kao i uvijek, lijepo su me počastili, a kad sam pošao, Jovana mi pruži kutiju od cipela, lijepo zavezanu špagom. „To ti je hrana za put, da ne budeš gladan“, reče. Sa svima sam se poljubio, uzeo kutiju i krenuo, a oni rekoše da će doći na ispraćaj. Sad je obilje mogućnosti na izboru, ličnom izboru! Svi govore da sutra putujemo. To će nam i večeras saopćiti. Tako je u planu, kako nam ranije rekoše. Odlaganja i pomicanja rokova nema. Svjedodžbe su u džepu, a onda kući. Tog plana se i drže. Dijeli se večera, a niti polovina nas nije za stolom. Povremeno dođe po koji i na kraju se večera završi. Prazni tanjuri se pokupiše. Prefekt nam saopći da su po krevetima podjeljene košulje, koje ćemo sutra obući. U njima ćemo putovati. „Ako je nekome mala ili velika, izmjenjajte između sebe, a možete i sa Daruvarčanima. Noćas je posljednje spavanje u Bajmoku“, reče. Kad je to rekao, tresla se trpezarija od pljeska i povika. Bilo je veselje kao kad je kapitulirala Njemačka! „Ustajanje je u šest. Tko hoće, može i ranije. Svatko će složiti svoju plahu, ćebe i jastuk i ostaviti u dnu kreveta. Svoje lične stvari složite kako vam je najzgodnije nositi. Ima dovoljno špage da to uvezete. Ujutro ćemo se dogovoriti oko pakovanja posteljine. Kad to sve završimo, onda je doručak. Sav ženski svijet će brzo prati i brisati suđe, a dečki će pomoći da se složi u sanduke. Svatko

će uz doručak dobiti dvije konzerve, a kruh ćete dobiti tek kad se ukrcamo na brod u Apatinu. Zgradu napuštamo u pola deset, jer u deset moramo biti na cesti u stroju. Kad prođu profesori i za njima svi internati, mi se priključujemo koloni. Mi smo posljednji zato jer smo najbliži željezničkoj stanici. Pjevati znadete, a mislim da imate i razloga za veselje. Sigurno će pjevati i svi ostali. Građani Bajmoka dolaze nam na ispraćaj. Vagona će biti svakakvih, ali urednih, očišćenih i opranih. Peći i uglja neće biti“, kroz smijeh reče Stevo, a mi to burno pozdravismo. „Još nešto! Sa curama i dečkima se nemojte opraštati, to ćete učiniti na brodu“, doda Stevo. Opet graja i radostan smijeh. Neki još odoše van, a drugi slušaju radio. Najviše se govori o ratnoj šteti, o obnovi zemlje i o velikim radnim akcijama koje će ubrzati obnovu. Nismo zaspali do duboko u noć. Neki ustadoše, a još je bilo mraka. Padaju dosjetke, sitne podvale na tuđi račun, ali nitko se ne ljuti. „Svašta se dešavalo u ovom ratu“, oglasi se mirušni Pero Rekić, „eto, Sveto Jezdić u inostranstvo se dovezao na guzici, a kući se vraća sa šifom“. U spavaonicama je sve veća gužva. Jedni odlaze na umivanje, drugi se vraćaju. Slaže se posteljina, pakuju i svezuju lične stvari. Pored stepenica je nekoliko sanduka i kutija. „Sad iznesite svu posteljinu i slažite u kutije. Posebno ćebad, posebno plahte. Jastuke ćemo vezati u cula. Treba ih dobro sabijati da bude što manje cula. Kad se to spakuje, iznesite svoje lične stvari i složite ih u haustor. Suđe ćemo poslije doručka slagati u sanduke. Požurite polako i sjedajte za stolove“, uz smijehak završi Stevo svoje instrukcije. Tanjuri, žlice i šolje išli su preko veze do kuhinje gdje su prani i brisani, a onda slagani u sanduke. Uskoro su došla troja zaprežna kola i odvezli su te sanduke i cula u naš vagon na željezničkoj stanici. Sa njima odoše Stana i Anka. Znači, počelo je! Prazni se internat. Pred daruvarskim stoji tridesetak cura i dječaka sa ličnim stvarima. Naši počеше pjesmu u dvorištu: „Bilogoro, širi svoje grane, pa zakloni mlade partizane“. I dalje: „Ide Mladen vodi partizane, razveo ih na sve četir' strane“. Stevo nas opominje da ćemo uskoro krenuti. „Tko treba, neka se napije vode, tko treba u zahod, neka to obavi odmah“, reče. Presta pjesma, nekako zašutismo.

NAPUŠTAMO BAJMOK

Idemo prema haustoru. Nekako se šutke okrećemo i na nekakav poseban način opraštamo se od toga dvorišta u kome smo poslije toliko nedaća i nesreća našli prvi mir. Uzimamo svoj prtljag na torbicama, zabacujemo uprte i izlazimo pred kuću. Daruvarci se već postrojavaju na rubu ceste. „Ajde, izlazite“, dovikuje Stevo nekima u haustoru, a kad su svi izašli daje ključ od haustora nekim ljudima sa kojima se rukovao. „Poredajte se po šest. Kad

Daruvarčani prođu, odmah stanite iza njih. Ja ću ići zadnji da netko ne bi ostao“, zasmijava nas Stevo. „Evo, idu“, viknu netko. Svi se okrenusmo lijevo. Ide široka, dugačka kolona. Svi su u bijelim, kafastim košuljama, kao i mi i Daruvarčani. Čuje se pjesma, ali nekako nije razgovjetna. Pjeva se više pjesama. Sad već jasno vidimo da su ispred svih, u prvim redovima, profesori. Poznajemo ih po njihovim odijelima. Pomiješane pjesme su sve snažnije, pa i razgovjetnije, i široka kolona u tom svom gromoglasju prolazi Daruvarce, koji im plješću. Već su pred nama. Vidimo da i profesori pjevaju. Plješćemo im, a oni nam odmahuju. Neki i veselo upiru prste u neke, vjerojatno svoje nestašne dojučerašnje đake. Nastaviše oni dalje u uspostavljenom poretku, a Daruvarci zavijaju u kolonu za njima što uskoro i mi učinismo. Stevo je na lijevom krilu i, kako je i obećao, ostade na začelju. Kad smo ušli u ulicu prema željezničkoj stanici, kolona stade. Nešto se naprijed poravnavaju, pa i Stevo malo popravlja naše redove. Usput nam reče da nas tu građani Bajmoka ispraćaju i da treba pjesma da se ori. Krećemo. Čujemo kako se naprijed ori pjesma, a onda se oglasiše i Daruvarci. Pjevaju: „Slavonski smo mladi partizani, mi volimo svoj rodni kraj“. I mi tu pjesmu prihvatismo. Pjevam, a suze mi idu, idu nezaustavljivo. Gledam – i ovi oko mene i plaču i pjevaju. Građani nam plješću, a onda vidim da i oni plaču. Nikad čovjek niti ne pomisli koliko te naše oči, pored toga što najveći dio života gledaju, imaju i drugih poslova na isti način – plaćući.

Svijeta je sa obje strane ulice sve više. Jedni plješću, a mnogo njih maše rukom i pokazuje u našem pravcu. Valjda u koloni prepoznaju đake koji su kod njih bili na oporavku kad smo stigli u Bajmok. Ori se pjesma iz šest stotina mladih grla. Svi mladi, i najstarijima je daleko dvadeseta. Nema niti jednog punoljetnog, a svi smo nekako rano sazreli. Tamo naprijed vide se državne i partijske zastave, a onda i tribina na kojoj ima desetak ljudi i pleh muzika. Opet stadosmo i uskoro čujemo govor sa tribine. Baš sve i ne čujemo, ali zapažamo da se govornici smjenjuju. Iza govorancija koje su bile popraćene uzvikivanjem parola Titu, Staljinu, SKOJ-u i Partiji, bratstvu i jedinstvu i pobjedi nad fašizmom, polako se pomjeramo naprijed. Krećemo se nekako više kao grupa, nismo više stroj. Spojili smo se sa Daruvarčanima i polako se približavamo vagonima. Ljudi sa strane prilaze i pozdravljaju se sa đacima. Mojih Ispanovića nema. Kolona se izdužila i stanjila u hodu pored vagona. Ne vidimo čelo kolone, ali se vidi početak kompozicije vlaka sa lokomotivom koja dimi. Poslije nekog vremena i mi dođosmo do vagona. Sad nam je jasno da su dva posljednja vagona spremljena za nas. U treći ulaze Daruvarčani. Čitava ona masa đaka nestala je, smjestila se u vagone. Naredali se po svim prozorima k'o grozdovi. Neki imaju i cvijeća u rukama. Ulazimo na sva četvora vrata naših vagona. Hvatamo mjesta da ne bi stajali, a ono

malo stvari stavljamo uredno na police iznad glava. Stojimo i na vratima i na stepenicama. Lijevo uz kompoziciju ugledam kako prema našim vagonima idu Stana, Jovana i Pajo. Inače, pred vagonima stoje profesori, a pred našima je Stevo. Silazim iz vagona i mašem ovoj dragoj trojki, a oni se, kad su me opazili, smiju i trče prema meni. Kažu da su od tribine otišli do lokomotive, pa odatle krenuli na ovamo. Na kraju ispade da sam ja u zadnjem vagonu. U času smo se izgrlili i izljubili. Tek što mi je Jovana dala buket cvijeća, Stevo mi dovikuje da uđem u vagon. Na brzinu se opet ispozdravljamo i ja uđem u vagon. Gledam uz kompoziciju. Pred vagonima nema profesora, ulazi i Stevo. Dođe jedan željezničar i provjeri da li su vrata dobro zatvorena pa on stade pred vagon, a moju trojku upozori da odu dalje. Završni čin je bilo gromoglasno sviranje pleh muzike, koja se postavila negdje na sredini dugačke kompozicije. Pred muziku je izašao željezničar sa crvenom kapom. Okrenuo je muzici leđa, a ona prestade svirati. Onda se upravo vrišteći oglasila njegova pištaljka i vlak je krenuo. Iz svih naših grla prolomilo se: „Urrraaaa, urraaa“, a pleh muzika počela je opet da svira, ispraćajući nas dok god smo je čuli. Moje Išpanoviće vidio sam ponovo 1971. godine.

LAĐAMA OD APATINA DO OSIJEKA

Put do Apatina brzo je prošao. Nekima je to bila prva vožnja vlakom u putničkom razredu, jer u logore su nas vozili u marvenim vagonima (pa i kroz Mađarsku, sve do Bajmoka). Izlazimo iz vagona. Ima nas nepregledna gomila. Izviru iz svih vagona. Gomila se sve više širi i odmiče od vagona. Lokomotiva je nekoliko puta zazviždala i ode vukući dalje prazne vagone. Poslije kratkog vremena, vidimo da se gore opet formirala kolona i da zavija ovamo prema nama, a onda se poče udaljavati od pruge. Došao je red da i mi krenemo. Nismo daleko pješačili, a ono opet zastoj. Vide se dvije velike lađe kakve gotovo nitko od nas do tada nije vidio. Uskoro ugledasmo i Dunav. Pomjeramo se polako naprijed. Poče žagor, glasni komentari, svi se dive i čude lađama, a Dunav se pokazuje sve širim. Našu obalu još ne vidimo, a ona preko je mnogo daleko. Dio kolone već je na prvoj lađi i ukrcavanje se nastavlja. Mi smo još podaleko i od druge lađe. Sve se propinjemo da udovoljimo svojoj znatiželji. Nekoliko ljudi diglo je most od dasaka sa ulaza u onu prvu lađu i nose ga prema ovoj drugoj lađi. Postaviše ga na ulaz lađe, a onda od svake strane ulaza povukoše debele štrikove, koje su na kraju vezali za neke debele kolce. Tako napraviše, s lijeva i s desna, omeđen ulaz u na lađu. Tuda na lađu ulaze prvi redovi naše kolone, koja je još uvijek podugačka. Nekoliko zaprežnih kola voze neke velike sanduke i papirnate kutije. U jednim od

kola voze se Stana i Anka. Neka su kola istovarili pred prvu lađu, a ostala su istovarili ovdje kraj naše kolone. Zaključujemo da su tu i sanduci sa našom zajedničkom opremom. Dunav je velik, širok, gura tuda ogromna masa vode. Vrijeme je lijepo. Vruće je i više smo žedni, nego gladni. Stevo Labant nam kaže da će vode za piće biti na lađi. Stižemo do prilaznog mosta. Ulazimo po jedan. Osjeća se ljuljanje lađe na vodi. Kad smo svi ušli, kočijaši i još neki ljudi iz onih zaprežnih kola unose one sanduke i slažu ih odmah lijevo i desno od ulaza. Ima toga dosta jer na istoj lađi su još daruvarski i pakrački internat. Konačno na lađu ulazi Stevo i nekoliko pakračkih i daruvarskih profesora. Most odnesoše, a vrata od ulaza je zatvorio čovjek sa bijelom šilt-kapom na glavi. Lađa je poširoka i dugačka. Ograda je svuda oko visoka. Jaka je, gvozdена, i bijelo ofarbana. Osjeća se lagano ljuljanje, ali sve uglavnom ne dovodi u pitanje osjećaj sigurnosti. Sa prve lađe čuje se pjesma. Svi pjevaju i dobro se čuju. Poče pjesma i kod nas. Jedni pjevaju isto što i oni na prvoj lađi, a neki počinju drugu. Sve zvoni, gromko se razliježe u ovoj nepreglednoj ravnici i na Dunavu. Pjeva se iz sve snage. Valjda potajno mislimo da će se čuti do kuće koju nismo vidjeli šest i pol mjeseci. Sve je uskoro nadjačao monotoni isprekidani zvuk sirena obje lađe. Prva lađa poče da se koso usmjerava prema sredini Dunava. Naša lađa se ljulja od valova, koji su dolazili od nekakva tri plovila koja su međusobno povezana i maloprije otplivaše niz Dunav. Krećemo i mi. Sve se više udaljujemo od obale od koje se odbijaju i glasno pljuskaju nadošli valovi. Pjesma je prestala. Svi proživljavamo taj, za nas nedoživljeni, događaj – vozimo se velikim lađama i to po sredini valikog Dunava, koji smo, eto, prije nekoliko mjeseci mogli samo, svatko na svoj način, zamišljati. Svjedoci smo veličanstvenog, jedinstvenog prizora koji nas očarava do vlastite odsutnosti. Svi šute. Ljuljanje lađe prestade, plovimo po tragu prve, kao u nekoj širokoj, ali ne i dubokoj brazdi. Gledajući kojom brzinom promiču posmatrani vrbaci, vožnja i nije spora. Čini se mnogo brža nego na biciklu. Na obalama nema ništa interesantno – ravnica i opet ravnica kojoj ne vidimo kraja. Veliki kukuruzi i žita, koja se žute, podsjećaju na njive naših brežuljaka i ograda u ovo doba. Prije mjesec ili dva, kad smo marljivo učili za bolje ocjene i tako završavali naš dio ratnog zadatka, potpuno smo se odvojili i izgubili korak sa prirodom. To je događaj kojeg u svim našim dosadašnjim godinama nije bilo. Eto, vraćajući se kući, vraćamo se i okolini prirode u kojoj smo se rodili i stasali. Sve češće spominjemo ručak-večeru, koji nam je obećan u Osijeku. Stevo nas tješi, rekavši da drugog rješenja nema. Kad ćemo tamo stići, ne zna. Poče vika i nadvikivanje. Kažu da se vidi ušće Drave u Dunav pa svi navrnusmo prema nosu lađe. Stvarno, vidi se vodena širina. Dunav se, kao, proširio u desnu stranu. Prva lađa nekako skreće od sredine prema lijevoj obali, a naša je slijedi. Kad je došla do one

najveće širine, poče da zavija desno i uperi se uz Dravu. Do našeg ulaska u Dravu, prva lađa je već lijepo odmakla. Drava je puno uža, obrasle obale su nekako blizu, a vožnja je sporija. Raspravljamo o tome kako sada plovimo uz vodu pa je veći otpor lađi. „Ma, da, sad smo krenuli uzbrdo“, ogласi se Suknajić. „Eno Švabe u granju“, povika neko sa lijeve strane. Svi navrnemo tamo i stvarno vidimo lešinu u njemačkoj uniformi, Na glavi ima kose, ali lice i čelo je gola kost. Tu sjedi jedna vrana i kljuca. Bilo je o tome priče, ali sve se svodilo na ono: „Vrag s njim. Neprijatelj je pa neka mu bude“. Pomalo nam je i dosadno na tom, za nas ovoliko malom prostoru, a i osjećaj gladi čini svoje. Stevo nam objašnjava da od ulaska u Dravu do Osijeka ima nešto duže nego od Apatina do Drave. Moramo se strpiti. Nemamo kuda, šuti i čekaj. Konačno se na vidiku pojavio Osijek, ali lađa do njega nikako da stigne. Puzi li puzi. Prije bi stigli biciklom. Nismo mogli ni zamisliti koliko će se vremena potrošiti za pristajanje. Polako mili prema obali na lijevo, onda se ispravlja desno pa dalje puzi uz obalu i konačno stade. Poče glasna graja, čuju se razni povici. Opet se postavlja nekakav kratki most, a onda se otvoriše vrata lađe. Sad vidimo da su iz prve lađe već svi izašli. Ogromna masa, zauzeli su sav veliki prostor na pristaništu. Iz te mase izdvaja se kolona koja nekuda odlazi. Prefekt kaže da je to osječki internat. Odoše kući. Ostali ih ispraćaju sa: „Uraaa, uraaaa, uraaaa“. Odlaze još neke kolone, a počese se postrojavati i Pakračani i Daruvarčani. Mi smo, kao i ranije, posljednji pa još imamo vremena, ali se isto nekako pripremamo za pokret. Odoše Daruvarčani pa smo se i mi postrojili u njihovom pravcu. Na velikom prostoru pored lađa ostalo je samo nekoliko hrpa onih velikih sanduka zajedničke opreme. Tamo dalje naslagano je bezbroj pušaka u fatove, kao drva koje čuvaju stražari. Na čelu kolone je Stevo i poslije nekog vremena pridružile su mu se dvije žene. Idemo za njima, a onda ulazimo u veliku lijepu zgradu. Čim smo ušli vidimo veliku trpezariju i na stolovima tanjуре. „Odložite stvari uza zid i idite u kupatilo oprati ruke pa sjedajte za stol“, glasno nam govore one dvije žene. Jedemo dobar grah sa slaninom. Nastao je muk u trpezariji, nema vremena za priču. Bilo je i repete, a kruha koliko je tko htio. Tu ćemo i spavati, a sutra nastavljamo prema Slatini i Virovitici. Saznajemo da je do Slatine uskotračna pruga, tzv. Gutmanova željeznica. Onda ćemo, kažu, preći na željeznicu širokog kolosijeka, koja ide za Viroviticu.

TRIPUT „URA“ ZA SLATINČANE

Sad imamo slobodan izlaz u grad. Preporučise nam da ne čekamo mrak. Tramvaji – to je bilo nešto do tada neviđeno, nitko do sada nije video tramvaj.

Ulazimo u prvi koji je naišao. Daju nam karte i traže po hiljadu kuna. Nekako smo to složili i platili, pa se vozimo do kraja. Kažu nam da moramo izaći van, a onda ponovo ući i ponovo platiti. Netko je, na sreću, imao kuna pa je platio za one koji nisu imali. Jedna hiljadarka mu ispade i odnese je vjetar kroz otvorena vrata. Izašli smo na našoj polaznoj stanici i nastavili šetnju dok nam nije dosadilo. Kad smo došli u sobu, više od polovine đaka je već spavalo. Ustajanje je bilo kasno, već je sunce bilo povišoko. Poravnali smo krevete, umili se i sjedamo za doručak. Sami sipamo čaj iz zdjela, a u tanjure su nam stavili marmeladu pa mažemo kruh. Stevo nam preporuči da spakujemo stvari i da se ne udaljavamo jer prije podne moramo biti na željezničkoj stanici. Šetali smo ispred zgrade po dvorištu, a neki su sjedili u trpezariji. Nije to dugo potrajalo i, eto, zovu nas u stroj. Odmah polako krećemo. Iz jedne ulice sa desne strane isto ide kolona slična našoj. Netko reče da su to Slatinčani, te da ćemo putovati skupa do Slatine. Uskoro je došao nekakav vlak. To je pravi vlak, ali nije kao oni koje smo do sada vidjeli. Mali, simpatični vagoni namijenjeni su za prevoz drva. I lokomotiva je nekako manja, ali ispušta gust dim u visokim stupcima. Vagončića je puno, Slatinčani i mi ih nismo popunili niti polovicu. Ulaze i slatinski profesori, a onda i naš prefekt iza koga kompoziciji prilazi željezničar sa crvenom kapom. Ogłosi se njegova pištaljka i vlak krene, a onda zrak propara snažni zvuk naše lokomotive. Kao da je prava, velika lokomotiva. A možda se tako i hvali što vozi nesvakidašnji teret. Svi smo raspoloženi u tome neobičnom vlaku. Neki pjevaju, drugi prepričavaju razne dogodovštine, svakom prolazniku veselo mašemo. Pa, eto nas skoro kod kuće. Sad u Slatini zatvaramo krug našeg putovanja. Tuda smo došli u januaru po onoj debeloj snježini i smrzavici i skrenuli prema Dravi, prema Rusima i slobodi. Stižemo u Slatinu. Lokomotiva veselo fućka uz glasno cviljenje kočnica. Vlak stade. Na stanici je dosta svijeta, valjda su znali da im dolaze đaci, djeca, rođaci... Prvi izlaze Slatinčani. Trče u susret i ovi koji dolaze i oni što ih čekaju. Netko od naših povika: „Tripud ura za Slatinčane“. Svi zagrmismo: „Urmeta, urmetaaa, urmetaaa“! Tamo je opšta gužva, grljenje, rukovanje... Otvaraju se izlazi i na našim vagonima, ali nas usmjeravaju tamo prema lokomotivi. Lokomotiva uskoro fućnu i odvuče naše vagone. Sad ugledasmo normalne vagone, kao što su bili oni u Bjamoku. Ulazimo u tri vagona, a lokomotive nema. Nekoliko ljudi i naše vrijedne pratilje Stana i Anka unose zajedničke sanduke i kutije u zadnji vagon. Ona gomila svijeta sa stanice se već gotovo razila. Ostalo je njih nekoliko, valjda čekaju vlak. Glasno i veselo raspravljamo kako su, eto, poslije Osječana, i Slatinčani stigli kući. Tu radost ćemo mi tek dočekati, opet zadnji, kao što smo uvijek bili i u vagonima. Neki pjevuše, a iz drugih vagona čuje se pjesma: „Bilogoro, širi svoje grane, pa sačuvaj mlade partizane“. U tim našim preokupacijama

osjetismo udar u vagon. Znači, došla je lokomotiva, čije fućkanje nismo ni čuli. Pojurili smo na prozore i vidimo da iz vagona prema lokomotivi izlazi svijet sa prtljagom. Nedugo zatim jedan željezničar kontrolira da li su vrata dobro zatvorena. Ubrzo iz stanice izađe i drugi željezničar sa crvenom kapom pa podiže nekakvu kuhaču, a iz usta mu se oglasi pištaljka. Istog časa vlak je krenuo i oglasila se sirena. Veseli smo, poskakujemo od radosti, neki viču da više nema presijedanja. Dolazi nam Stevo Labant i objašnjava da će nas iz Virovitice u Grubišno voziti kola. Nije siguran da li već danas ili sutra. To ćemo saznati u Virovitici. Pošto je sunce još visoko, nas nekoliko se dogovaramo da krenemo pješice. Neki su iz Davčevice neki iz Peratovice. Jedino sam ja iz Grubišnjog. Netko povika: „Eno Bilogore! Vidite kako se zeleni“. Opet poče pjevanje. Svatko pjeva po svome, poigravamo od veselja koje nas je obuzelo. Vlak se zaustavljao na nekoliko stanica, ali one nas nisu zanimale. Mi čekamo Viroviticu. Virovitica je cilj i, što je najvažnije, tu je kraj. Kraj raznim vozikanjima, tamo i ovamo, raznim nezgodama i zgodama, koje smo za ovih sedam mjeseci tumaranja po nepoznatom svijetu proživjeli. Tako, tako! Još malo pa gotovo!

PONOVO U BILOGORI

Gledamo iz vlaka okolinu – kuće, dvorišta, njive... Istini za volju, ne poznamo ih, ali sve je nekako naše, osobito sve ono što pogledom u daljini dokučujemo. Eto, blizu smo rodnom kraju, pa je i ovaj predio, sa koga gledamo prema tamo gdje smo rođeni, na neki način naš. Kao da nam se kroz pogled ulijeva neka snaga, kao da nešto zrači pa nas već sada čini nekako drugačijima, svojima, onakvima kakvi smo bili prije prošle zime. Sirena lokomotive najavljuje Viroviticu! Skaćemo od radosti, svi smo na prozorima. Mašemo prolaznicima koje ne poznajemo. Nije važno što oni ne znaju tko smo, mi se veselimo na svoj način i sa puno razloga. Za razliku od Slatine, ovdje ima samo nekoliko ljudi pred stanicom, nema nikakvog dočeka. To nas nekako primiri, kao iznenadi, jer u ova dva dana svuda je bilo ispraćaja i dočeka, a ovdje ništa! Netko se o tome i glasno izjasni: „Pa nismo mi iz Virovitice. Nas čekaju kod kuće, a možda i ne znaju da upravo danas stižemo“. Nasta graja odobravanja i međusobnog ohrabrenja, u smislu – nismo mi izgubljeni, znamo mi kuda ćemo, glavno da smo do ovdje stigli. „Jebi ga“, upade Suknajić, „važno je da nas Virovitica nije zimus ispratila, a za doček i nije važno“. „Tako je“, izdera se iz nekoliko grla i počesmo pljeskati. Zacviliše točkovi vagona, poče lagano drmanje i vlak stade. „Tri puta 'ura za pobjedu“, nadjačava nečiji glas graju. Iz svih grla zagrmi: „Urmeta, urmeta, urmeta!“ Izlazimo iz vlaka.

Stevo nas opet svrstava u nekakav stroj, u dvije vrste. Sa njim su još dva čovjeka i dvije žene. Objašnjava nam da će sutra doći po nas iz Grubišnjog, a u Virovitici je osigurana hrana i spavanje. Predlaže da svi tu prespavamo i sačekamo prevoz. Nas nekoliko je diglo ruke sa dva ispružena prsta. „Ajde, da čujem. Šta ti misliš Krsta“, dade on riječ Lužajiću. „Nas nekoliko“, poče Krsta, „iz Davčevica i Male Peratovice, išli bismo odmah kući pješice. Sa nama ide i Bastašić. Put poznamo, a ako nas u’vati mrak, prespavat ćemo u Lončarici ili Davčevici“. Nije dugo dvoumio. Nešto popriča sa onim ljudima i kaže nam da odmah krenemo, da ne dangubimo. Izašli smo i Krsta predloži da idemo poprijeko, on zna put prema Šarenim mostovima. Tuda je puno bliže nego da idemo kroz grad. Držali smo dobar korak, nismo oklijevali i stigismo u livade kraj ribnjaka. Na početku šume ugledali smo nekoliko ljudi koji idu u našem pravcu, sigurno su se uputili u Viroviticu. „Valjda nije neka banda“, reče sumnjičavi Sveto Jezdić. Budući da su normalno išli prema nama, kao i mi prema njima, nismo više o njima raspravljali iako smo nekako odjednom zašutili. U prolazu smo ih pozdravili, a Gojko Radaković oslovi jednog od njih i pozdraviše se. To nam je povratilo prijašnju sigurnost pa produžimo uz razgovor. Kad smo stigli na vrh Lončarice, već se mrak lijepo spustio. Idemo uz grabu jedan za drugim. Uglavnom šutimo, svatko razmišlja na svoj način. Ja nemam što da kažem, jer oni su svi tu bliže, a od njihovih kuća ja imam još dobrih pet noćnih kilometara do moje kuće, sam. Stigosmo tako i do zvonika u Davčevici. Oglasi se Stevo Radaković i predloži da svi prespavamo kod njega i kod Gojka, eventualno kod Stojana. Krsta i Sveto kažu da će oni produžiti kući jer nije daleko. Mi ostali idemo do Stevine kuće. Zove on i Stojana i Gojka da svrate iako im kuće nisu daleko. Kuća je puna radosti. Poslije toliko vremena, opet svi na okupu. Večerali smo svi skupa, a onda Stojan i Gojko odoše kući. Ostali smo samo Pero Kašić iz Velike Peratovice i ja. Za naše umorne noge dobili smo mlake vode da ih operemo i osvježimo. Brzo smo zaspali, ali smo i rano ustali. Treba što prije krenuti kući i konačno presjeći tu višemjesečnu čežnju i želju da se sretnem sa svojima u svojoj kući. Sačekali smo doručak, a i ukućani nam nikako nisu dali da odemo bez njega. Srdačno smo se oprostili pa Pero i ja krenusmo kući. Na križanju puteva Mala Peratovica–Rašenica i Grubišno Polje–Brđani, Pero ode desno prema Peratovici, a ja pravo prema Grubišnom. On povremeno pogleda ovamo na lijevu stranu i maše mi rukom, a ja odzdravljam. Konačno on zamaknu iza visoke brine dubokog puta. Idem ujednačenim korakom, možda malo bržim, prelazim mostić na riječici Peratovici i uskoro put vodi uzbrdo. Premećem razne misli, pomalo je dosadna ta samoća i tišina na koje nisam navikao. Od zimus je oko mene uvijek bila graja, smijeh, dozivanje, pjesma... Tišina je bila na školskom satu, pa ni onda, jedino je bila na spavanju. Prolazim mimo prve

kuće u Grubišnom. Gledam u Jagodića šta galj gdje sam one septembarske noći 1944. godine dobro ozebao. Netko hoda po dvorištu, to me ne zanima, ali u sjećanje mi dolazi povratak protjeranih u Srbiju avgusta 1941. godine. Sad razmišljam o Savki i Danku Đukića, to su djeca od mog ujaka. Zatim o Bobićima – tetak Pavle, pa Ljuban, Stevo, Pava, Danica i njezin suprug Adam Vurunić. To su djeca mamine sestre Save za koju smo čuli da je umrla u Srbiji. Vidim Danka na dvorištu, javljam mu se i idem prema njemu. Iz kuće izlazi i Savka. Plačemo od radosti. Zadržavaju me, ali meni se žuri kući. Bobići su čuli da se nešto glasno događa kod Đukića, pa je Stevo krenuo prema nama. Vraćam ga natrag i skrećemo u njihovo dvorište. Radosti nigdje kraja, a suza radosnica na pretek. Valjda u tim suzama ima i onih koje se liju za mrtvima. Mrtve ne spominjem, ali u našim glavama prisutna je svijest o ovim osakaćenim porodicama. Đukićima je ubijen ujak Stevo i njegov sin Živko, a Savki je ubijen suprug Gojko. Bobićima su ubijeni Dane, Ilija i Milan, sinovi tetke Save, i tetka Pavla. Ubijena je i Milanova supruga Mara, a tetka Sava ostavila je svoje kosti u internaciji u Srbiji. Rastajem se od Bobića, vidim još povratnika iz Srbije u njihovim dvorištima, ali se ne zadržavam, šutke žurim. U dvorištu moga đeda Mile vidim njega i strinu Ljubicu. Seka je valjda u kući. Iz dedove kuće ubijen je čiča Rade, a njegov sin Dušan je kao malodoban interniran u Srbiju. Tamo je otišao u četnike i ne znaju gdje je. Baja Stana umrla je u internaciji u Srbiji i sahranjena u Porodinu. Ne skrećem u dvorište, žurim kući.

SJEO SAM NA SVOJE MJESTO ZA STOLOM

Oba prozora na kuhinji su otvorena. Čuje se nekakav razgovor. Mama nešto radi kod stola, a ja glasno, snažno, vičem: „D o b a r d a n!“ Presta razgovor, a uslijedi vriska. Dok sam ja stigao da otvorim vratašca, već su iz kuće istrčale Jovanka, Tina Gruberova i mama. Jovanka nikako da me pusti iz zagrljaja da prigrlim mamu, pa onda Tinu. Opet suza na pretek, opet ista sjeta – nismo svi na broju. Ubijeni su mi otac i stariji brat. Jadna je i Tina – ubili su joj oca i dva brata, a baku Anicu ubili su u Jasenovcu. Ušao sam u kuhinju i sjeo na svoje mjesto za stolom. Tina ode reći kumi Milki da sam se vratio, a mama je uskoro postavila ručak. Saznajem da se iz Srbije vratio i čiča Đuran, naš prvi komšija, i njegova kći Cvijeta. Njemu su ubili sina Cvetka, a sestra Sara mu je umrla u internaciji u Srbiji. Od vrh sela pa do križanja u varošu, a to ima dobra tri kilometra, nema niti jedne srpske porodice koja u ratu nije osakaćena za ponekog svoga člana, i to nasilnom smrću od strane hrvatskih dželata, ustaša!

Teče razgovor o svakodnevnim životnim problemima. Mama je pronašla jednu kravu u Bišкупovoj štali. Tamo ju je odveo ustaša Musa i tu je ostavio. Njegova žena odvezla je i maminu šivaću mašinu „singericu“. Mama ju je vratila. Išla je po nju u Ljubuški. Teta Anka je sačuvala nešto garderobe, platna i jedan ćilim, a nešto suđa su našli po dvorištu i bašči. No, na kraju ipak zaključismo da je najvažnije da smo preživjeli i to, valjda posljednje, stradanje. Konačno sam i ja došao do riječi. Pohvalim se da sam završio dva razreda gimnazije sa vrlo dobrim uspjehom i pokažem svjedodžbu. Opet me ljube i čestitaju. Mama dodaje: „E, to je najviša svjedodžba u našoj kući. Luka i ja imali smo po pet razreda austrougarske škole, Stevo četiri razreda u Jugoslaviji i pekarski zanat, a Jovanka jedan razred građanske. Bo'me, ti, sinko, nastavi dalje školu. Sa četiri razreda i malom maturom možeš već dobiti neko lijepo činovničko mjesto i platu. Na svu sreću, kuću nam nisu upalili, imamo gdje biti, pa bi se moglo lijepo živjeti“.

Otvoriše se vrata i razgovor prekide naša draga kuma Dragana iz Stalovice. Kao i uvijek, unijela je među nas vedrinu i smijeh svojim jednostavnim dosjetkama. „A kako si ti prešao Dravu po onom velikom snijegu i ledu? Je l' i na vašoj toj nekoj skeli pukla ta sajla? Kuma Evica *fort* pripovijeda o toj skeli i sajli, k'o da se još vozi preko Drave“, zadirkuje ona mamu. „E, moja kumo, pripovijedala bi i ti da s' bila na njoj kad je krenula niz Dravu međ' onim santama leda“, prisjeća se mama. „Mi smo je prešli preko nekakvog vrazijeg mosta. Izgledao je kao zaleđeni krov kuće, a uzak. Neki su se čak morali izuvati i ići u čarapama. Bolje da vam ne pričam“, govorim ja. „A kol'ko s' putov'o natrag? Kako s' doš'o“, pita znatiželjna kuma. „Puno nas đaka je putovalo vlakom pa onda i lađama po Dunavu i Dravi do Osijeka. Poslije smo 'vamo do Virovitice išli vlakom, pa dalje pješice do kuće“, odgovaram. „E, baš lijepo i dobro da si se vratio živ“, zadovoljno zaključuje kuma Dragana i predade pravo glasa drugima.

Uskoro dođoše kuma Milka i Tina, pa sam ponovo obasut istim pitanjima. Jovanka je kroz prozor ugledala Seku, našu sestru od strica, pa joj reče da sam došao. Dotrčala je, jadna, sva u suzama radosnicama. Nismo se vidjeli od avgusta 1941. godine. Za rođenog joj brata Dušana ne pitam, to je nezgodno pitanje jer on je ratovao na strani neprijatelja. Po ovdašnjim kriterijumima, on je isto što i ustaše. Još gore, jer je on četnik. Nije važno što su mu ustaše iz kreveta otjerali pa ubili oca, a njega sa majkom, sestrom, babom i djedom otjerali praznih ruku iz bogate kuće u Srbiju. Jer, kao, on nije imao pravo da pokuša po svojoj odluci ponešto vratiti tim ustaškim gadovima. On se, kao, svrstao na njihovu stranu, pa se iz toga izvlači zaključak da je zločinac?!

Slijedili su dani radosti. Svaki dan susrećem povratnike iz Srbije, povratnike iz ratnih jedinica, razne funkcionere vlasti i Partije sa kojima

sam bio dobar i svojevremeno surađivao. Tu su Gojko i Nikola Šukić, Đorđe Sekulić, Dušan Bukvić, Joško Šimunović, Marijan Andrijašević, Martin Smolčić, Drago Vukelić, pa Stevo Lalić Tabanko, koji me je na Polumu liječio od upale zglobova (da spomenem samo one najbliže). Često sam kod đeda. Ubili su mu oba sina, a treći je umro još prije rata u V. Barni, gdje se bio priženio. U štali ima jednu kravu i junicu. Konje su od Luce oduzeli partizani 1944. godine za prevoženje ranjenika i nisu ih nikad vratili. A 1941. godine ostavio je punu štalu marve, a *koceve* pune svinja raznih veličina. Tavan je bio pun žita, a u polju velike parcele krumpira i kukuruza. Zatekao je, kaže, dvoje prasaca i par kokoši, a na tavanu malo žita i kukuruza. Tješi se kao i svi ostali što su se vratili koncem proljeća i u početku ljeta. Uspjelo se ponešto baciti u zemlju, a već se nešto i u vrtu nađe.

Omladina često priređuje igranke, a ima i mitinga, sastanaka uvečer. Na nekima se najsiromašnijima dijeli i pomoć u odjeći i obući. Jovanka i ja smo pomalo štijali u vrtu i sadili nekakve flance koje smo svaku večer zalijevali. Život je poprimao uobičajene tokove. Poslovi su svakodnevno obavljani po nekom spontanom redu i redosljedu. Uređivalo se dvorište, kuhala su se tri obroka, kojima se znalo vrijeme, a bilo je i odmaranja. To je bio naš domet i po običajima i po mogućnostima i on je uglavnom zadovoljavao naše skromne potrebe. Odlazio sam na nekoliko SKOJ-evskih sastanaka, koji su bili interesantniji kad bi na njih došao netko od „izgrađenijih” drugova iz Komiteta.

POČINJE GIMNAZIJA

Prošlo je jedno lijepo ljeto u miru i slobodi. Bilo je puno sitnih radosti.

Počela je školska godina i uskoro sam ja prešao u daruvarsku Gimnaziju. Razlog je bio konflikt sa profesorom Šmitom, pa mi je profesorica Lidija preporučila da odem u Daruvar prije naredne sjednice nastavnog vijeća grubišnopoljske Gimnazije. Budući da je ona bila direktor, sutradan sam dobio sve papire i ispisao se. Profesor Šmit je bio uvaženi profesor matematike jer su gimnazijalci iz Grubišnog Polja uvijek bili hvaljeni matematičari. Za razliku od prgavog Šmita, gospođa Milica bila je omiljeni profesor. Okružni prosvjetni referent u Daruvaru bio je profesor Momčilo Sadžak, također nekadašnji đak grubišnopoljske Gimnazije, rodом iz Male Barne. Iskreno sam mu ispričao što se dogodilo i rekao sam mu da želim nastaviti školu u Daruvaru ako mi odobre smještaj u internatu. Tu se malo pošalio pa reče: „Za naše drugove mora biti mjesta. Naročito za ovakve koji ne vole Šmita. Znaš, ni ja ga nisam volio“. Dao mi je jednu cedulju za internat, a drugu za gimnaziju i

sve je bilo riješeno. Da ne zaboravim, dvadeset pet godina kasnije upisao sam moga sina Dušana u Prvu realnu gimnaziju u Zagrebu, čiji direktor je bio drug profesor Momčilo Sadžak. Nalazili smo se povremeno i ranije. Nazvao bih ga telefonom i rekao da sam bio u lovu, da smo oko njegove rodne kuće sjedili i na tom zastanku pojeli i popili što smo ponijeli. Posebno bih mu naglasio da sam sjedio na onom debelom isturenom kućnom podsjeku, na kome je on mnogo puta sjedio kao dječak. Onda bi taj razgovor bio povod da se nađemo. Uvijek sa smislom za šalu, uvijek me je oslovljavao sa „generale“. Ja uzvratim: „Sad da sam pobožan, trebao bih reći: 'Iz tvojih usta, u Božije uši'!“ Tada sam bio potpukovnik, liječnik specijalista.

Životom u internatu sam bio zadovoljan. Bio sam vrlo dobar đak. Sve mi je bilo besplatno, na osnovu Rješenja, po zaslugama iz Grubišnog Polja. Mama je ipak povremeno davala nekakav sitni novčani prilog internatu. Subotom poslije podne išao sam kući. Dakako, pješice. Cestom do groblja, pa onda stazom poprijeko i izbijem blizu Šuplje Lipe, gdje opet skrenem prema Diošu i spuštam se kroz šumu prema ribnjacima. Idem bentom uz ribnjak sa desne strane. Šarani se bacaju, iskaču iz vode i ja stižem do šljaza kod Miškaja. Tu sam mnogo puta pecao ribe još od predškolskog uzrasta. Sad su livade sve do poljančanskih polja. Put je loš, izrovan dubokim brazdama kad je meko, a sada su se osušile i postale tvrde. Uz put livadom lijepa je staza. Ulaskom u polja staza nestaje, a prelazi se u put. Put se lagano uzdiže do ceste Grubišno–D. Rašenica. Kad se prijeđe cesta, opet blatni put vodi uz pravoslavno groblje. Tu je ravnica. To su tzv. Savitki odakle puca pogled preko Šavarnica na varoš gdje se izdižu tornjevi crkve Sv. Josipa i Sv. Đurđa. Na Savitke izlaze mnogi tzv. kućni putevi. Skoro iz svakog dvorišta put vodi na Savitke. Tako ja idem do Tregnerovog puta, zatim ulazim u njihovo dvorište pa onda preko puta i eto me kod kuće. Prođe tih desetak kilometara kao od šale. U nedjelju predvečer ili u ponedjeljak rano vraćam se natrag. U osam moram biti u školi. Ponedjeljkom ujutro, ljeti, natrag sam išao pješice i bos sve do daruvarskog groblja, u najbolju ruku, do ceste kod Šuplje Lipe. Tu sam u nečijem dvorištu prao noge i obuvao cipele.

PRAVDE I NEPRAVDE, POSLIJERATNA RASKUSURAVANJA

Jednog takvog vikenda saznao sam da je pred parkom o banderu obješen Lujo Stahuljak, jedan od odgovornih za hapšenje Srba 26. i 27. aprila 1941. godine i za njihovu smrt na Jadovnu. Vjećanje je bilo javno, a kad je stolica bila maknuta, Veno Cabrnja ga je zaljuljao kao ljuljačku na štriku. Mama

mi priča da je u Oznu dotjeran Vilim Golštajn (Gottstein), gestapovac, Jerin sin, i da su je zvali na svjedočenje. Rekla je da ne zna za ništa loše da je učinio. On je bio prevodilac u komandi čete gestapovaca i ne zna kamo je poslije otišao. Podsjetili su je da on nije 26. aprila 1941. godine upozorio svoje komšije da ustaše hapse Srbe. On je te večeri išao od Caplove kuće gdje mu je bila djevojka Ančika. Pa, on je to sam kasnije rekao, a, eto, trebao je reći komšijama. Dozvolili su mami da ga posjeti u podrumu Ozne. Kad je ušla u tu prostoriju, on je prao noge. Kad ju je ugledao, počeo je da plače. „Teto Evice, jedino me vi možete spasiti, vama vjeruju“, rekao je. „Nisi ti, Vilime, ovdje zato što ja znam da ništa loše našem svijetu nisi učinio. Za dalje ja ne znam“, rekla mu je mama. Istog dana obavijestila je Jeru i Fanu da je Vilim živ.

Isto tako sam saznao da je ubijen čiča Luka Vrzić. Ubijen je u svome dvorištu na pragu štale. Događaj je unio nemir među Srbe, jer se radilo o starijem čovjeku, uzornom domaćinu i uglednom građaninu. Govorkalo se da je on politički pripadao „borbašima“, da nije htio u Partiju i da je to političko ubistvo. Nitko se o tome nije usudio javno raspitivati i raspravljati, pa je sve brzo utišano, ali ne i zaboravljeno. Ubiše Vrzića, kao one naše 1942. godine, na pragu, i nikome ništa. Tridesetak godina kasnije jedan od tadašnjih članova Ozne ispričao mi je da za to ubistvo nije ni Ozna znala. Pošto je to i njih zbunilo, počeli su voditi istragu, a onda je iz Komiteta Partije saopćeno da se u to ne miješaju. Kako naređeno, tako postupljeno. Ostade tajna do danas. Budući da se razgovor vodio o takvim sadržajima, bilo je raznih pitanja i odgovora, a neki slučajevi su iskršavali sami. Za Mataka mi reče da je u mukama, sa smrdljivim ranama na ranjenim nogama danima ležao u podrumu predstojnikovog stana, dok višednevna istraga nije završena i odluka o pogubljenju donesena. Priča o ubistvu Luke Pejašinića također je nešto drugačija. Govorilo se da je svezanim rukama u lancima udario pratioca na putu u sud i pokušao pobjeći, pa ga je ovaj ubio. Jedan od stalnih sprovednika je ogreban po licu, što je trebalo biti kao dokaz udarca, a Pejašinić je ubijen u dvorištu predstojnikovog stana, sa leđa, kao u pokušaju bijega.

Tih godina, ili kasnije, iz drugog uvaženog izvora saznao sam da je jedna uhapšena žena, da li partizanka ili suradnica partizana, raspolagala sa mnogo podataka o partizanskim suradnicima. Bila je zatvorena u predstojnikovom stanu. To je saznao i domobranski oficir koji je surađivao sa partizanima. Ocijenio je da postoji rizik za organizaciju i tražio da je dovedu njemu na ispitivanje. Na ispitivanju ju je ubio iz svog pištolja. Razlog – ona ga je napala. Njeno potomstvo je poslije rata dobilo sva priznanja, pomoć u školovanju i životu.

U vrijeme mog boravka u Daruvaru na smrt je bio osuđen i Pero Sivjanović, grubišnopoljski župnik. Sahranjen je na groblju. Nas nekoliko saznali smo za grob i, među ostalima, trknuo sam mu sa groba nekakvu kutiju od konzerve sa cvijećem. Možda bi trebao Bog da mi oprostí to djelo, ali to je bilo jedino što sam mu mogao učiniti za ono zlo što nam ga je on donio 26. i 27. aprila 1941. godine. Svjesno sam to učinio, u bijesu i jadu svog nepunoljetstva, njemu, monstrumu koji se u ljudskoj spodobí krio pod uzusima evanđeoskog milosrđa i mantije katoličkog svećenika. Kad sam to prvom prilikom ispričao mami, samo je rekla: „Vrag s njim. Neka ga tamo gdje je“.

Ona mi se žali kako sva domaćinstva plaćaju porez po katastru. „Jednako plaćaju te osakaćene srpske porodice, koje su u ratu izgubile i po dva-tri člana porodice (a redovno, svaka i glavu porodice pa je ostala samo nejač), kao i češka, mađarska i hrvatska domaćinstva, kojima u ratu nije ni štranjga pofalila. Za razliku od njih, mi smo dva puta opljačkani i dva puta se oporavljali. Oporavak i sada traje. Razrezan je i kuluk za izgradnju pruge prema Bastajima. Oni odrađuju foringama, a jadne Srpkinje i djeca odrađuju lopatama i tačkama. Kulučimo i Jovanka i ja. Isto je i sa otkupom viška. Već dvije godine mi očiste gotovo sav tavan. A đe je meso i mast? Otkuda? Stari Mile Amidžić suprostavio se, nije im dao u ambar, pa mu je Martin Smolčić upro letvu od plota u brkove i usta. Raskrvario ga. Još gori je nekakav Ozren koji ide uz vršalicu i kod svake kuće zapisuje koliko je tko izvršio žita. Mi ga, jadne, molimo da propusti koju vreću, ali on ni da čuje. Samo pućka onu svoju lulu“, priča mi mama.

U internatu i gimnaziji aktivan sam kao skojevac. Četvrti razred i malu maturu položio sam sa vrlo dobrim uspjehom. Na radnu akciju omladine Jugoslavije, prugu Šamac–Sarajevo, otišao sam kao komandir daruvarske čete. Radili smo blizu nove željezničke stanice Sarajevo. Tu su nam nudili konkurse za vojne oficirske škole. Prijavio sam se za Sanitetsku oficirsku školu u Beogradu. Škola je počela prvog septembra 1947. godine u barakama nedaleko Partizanovog novog stadiona. Poslije rezolucije Informbiroa, preselili su školu u Šent Vid kod Ljubljane. Kad sam dolazio na ferije, teta Ana Popara molila me da nagovorim njezinog Predraga, Baću, da ide sa mnom u Akademiju. Žali se da je napustio Preparandiju (učiteljsku školu) i samo „juri loptu“ sa mlađom braćom Jovom i Rankom. Baćo za školu ni da čuje.

PERIOD IZMEĐU DVA RATA

Prvo mjesto službovanja bio mi je ustaški Gospić. To je više pogodilo moju jadnu majku jer su joj tamo pobijeni sin, suprug, brat, bratov sin, dva sina od sestre i djever. Meni to nije teško palo. Morao sam prihvatiti raspored i to je sve. Za trideset mjeseci službovanja u Gospiću, nažalost, samo jedanput sam posjetio Jadovno. Oko bezdana Šaranove jame i prilaza bilo je sve zaraslo mladica drveća i travom. Kao da se tu nikada ništa nije dogodilo.

Samostalno sam obavljao odgovoran posao u garnizonskoj ambulanti. Po nekoliko mjeseci bi tu bio liječnik-kadrovac na odsluženju vojnog roka, a onda bih opet ostao sam. Prošlo ih je četiri-pet, a onda mi se nametnula misao i želja da studiram medicinu. Moto je bila moja konstatacija da ti ljudi nisu ništa pametniji od mene. Neki su bili i debelo benastiji. Pade odluka: „Ma neću ja valjda cijeli radni vijek slušati ovakve i njima slične“. Položim u Gospiću veliku maturu jer se bez nje nije mogao upisati na fakultet. Iste jeseni dobio sam premještaj za Zagreb, zahvaljujući načelniku saniteta korpusa, majoru doktoru Vladimiru Poliću. On je želio da vidi toga potporučnika koji nije htio da mijenja svoje izvještaje diviziji, pa su kasnili u Korpus. Načelnik saniteta divizije, kapetan prve klase dr Matija Drganc, stavio mu je do znanja da su izvještaji točni, ali da daju lošu sliku o komandi. Tako su moj pošten rad i tvrdoglavost slučajno urodili plodom. Dr Polić bio je ljudina, visok bliže 190 centimetara i težak preko 120 kilograma. Ulazim u njegovu kancelariju, vidim da je i sjedeći viši od mene. Capnem petama i kažem: „Druže majore, potporučnik Milan Bastašić. Javljam se na novu dužnost“. On ustade, ja mu gledam gore u lice, a on mi pruži ruku. Kaže: „Znači, ti si taj momak“. Šutim i stojim kao kip. „Ajde, sjedi“, ponudi mi stolicu za njegovim stolom. Na kraju mi pokaza moju radnu sobu u kojoj su stol, dvije stolice i ormar. „Vrata nema, prema tome, ne možeš kasniti na posao, a među nama ne smije biti službenih tajni. Sve što govorimo, možemo čuti. Zato sam te ovamo i premjestio“, reče. „Hvala druže majore“, brže se zahvalim. „Kako si se smjestio“, upita. „Tu sam kod mojih dobrih prijatelja. Imaju veliki stan u Šubićevoj“, odgovorim. „Znači da smo i komšije“, reče on, a ja šutim. „Moja je sljedeća, paralelna ulica. Stančičeva“, kaže mi. „Drago mi je“, rekoh i dalje šutim. „Sad idi u stan pa si sredi poslove, a ujutro u sedam se vidimo“, kaže. „Razumijem, druže majore“, spremno odgovorim. Prije izlaska opet capnem i tako poče moj tridesetosmogođišnji život u Zagrebu.

Bio sam zadovoljan poslom i odnosima. Nadam se da je i major bio zadovoljan. Na moje taktično inzistiranje i uz njegovu naklonost, nakon moja tri putovanja u Beograd u personalnu upravu Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu i njegovih preporuka, dobio sam odobrenje za upis

Promocija doktora medicine 1961. godine

na medicinski fakultet. Upisao sam zimski, prvi semestar oktobra 1954. godine po programu od dvanaest semestara. Promoviran sam za doktora medicine 1961. godine.

Specijalistički ispit iz Epidemiologije položio sam 1967. godine. U čin pukovnika unaprijeđen sam 1975. godine, a 1980. godine postavljen sam za upravnika Zavoda

za preventivno-medicinsku zaštitu zagrebačke armijske oblasti. Doktorsku disertaciju obranio sam 1982. godine

Poslije završetka studija, često sam vikendom odlazio u Grubišno. Tu mi je živjela majka, a sestra je, poslije Pančeva, Mostara i Titograda, već nekoliko godina živjela u Splitu. Udata je za oficira, borca od 1941. godine, rodom sa otoka Krapnja. Vikend se provodio u krugu rodbine i u komunikaciji sa komšijama. Tih početnih sedamdesetih godina dosta srpskih familija selilo je u Srbiju.

Navodno, dolaze ljudi iz Bosne, sa neke Manjače, gdje se gradi vojni poligon, i kupuju kuće, imaju gotov novac. Međutim, odlaze i neke porodice iz Grubišnog.

Milan Bastašić, slika iz Indeksa
Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1954. godine

Milan Bastašić, Grubišno Polje, krajem 1945. godine

Evica i Jovanka Bastašić, majka i sestra autora.
Slikano u Ruskom Krsturu u Banatu, proljeće 1945. godine

Milan Bastašić sa majkom Evicom, Zagreb, 1. maj 1954. godine

OSJEĆA SE DOLAZAK HRVATSKOG PROLJEĆA

Mene je mama kroz suze izgrdila što poslije specijalizacije nisam otišao u Beograd. Ispričao sam joj kako su mi to ponudili profesori pred kojima sam polagao ispit – general Marijan Morelj i pukovnici Ljubomir Vukšić i Bogoljub Arsić. Junačio sam se i govorio kako za neku bojazan nema razloga, a ako do toga dođe, onda najprije moramo da sredimo neke račune! Eto ti mišljenja iz polovine sedamdesetih! Tada mi to iseljavanje uopće nije bilo predmet niti zapažanja, a kamoli razmišljanja. Međutim, priče o iseljavanju srpskih porodica, nabrojanje njihovih prezimena postaju stalno prisutna tema. Negdje 1968. godine počinjem graditi vikendicu na Hrebinačkom bregu iznad Stančića, između Dugog Sela i Vrbovca. Upoznajem dobre ljude – Stjepana Cazina i njegovu suprugu Ružu, zatim Dragutina i Zoricu Carina, pa Pavla Seleca i njegovog prezimenjaka vincilira Franca Seleca i neke druge. Stjepana Šimunca iz Božjakovine i dr Jožu Jurakovića upoznao sam još u Gospiću. Tamo su bili u rezervi. Uvijek smo ostali prijatelji. Mama me kroz suze odgovara od namjere da gradim vikendicu i opet me podsjeća da sam trebao prijeći u Beograd. Pozivaju me u lov, u društva oko

Zagreba. Na jednom ručku poslije lova u Otoku kraj Zagreba, gdje sam bio gost Slaveka Novačića, bila je nekakva galama. Netko je glasno na kraju prigovorio. Tek što se galama utiša, netko glasno reče: „Pa, kaj, valjda ovde nema Srba“! Slavek se podiže i uzvрати: „A možda i ima, pa kaj onda“! Sve je poslije ostalo na prihvatljivom žagoru. Slaveku nisam ništa rekao. On je nešto za sebe psovao, očito ljut. Približavanjem sedamdesete i sedamdeset prve, priče o iseljavanju postaju sve glasnije i učestalije iako iseljavanje nema tome odgovarajući trend. Značajan broj je već odselio. Proces se ipak nastavlja. Spominju se nova prezimena. Primjećuju se i novi elementi – sve više Srba kupuje placeve u Srbiji sa namjerom da tamo grade kuće. To su uglavnom mlađi ljudi, braćni parovi koji su zaposleni, neki imaju društvene stanove, neki su u porodičnim kućama. MASPOK lansira svoje parole i stavove, koji Srbe uznemiruju, oni to ne mogu da probave. Matica hrvatska sa svojim čelnim ljudima i uz orkestriranu podršku hrvatskog življa u svim sredinama, upućuje otrovne strijele na ustavni poredak Jugoslavije, na pitanje jezika i naglašava tisućljetnu državnost Hrvatske. Srbija, navodno, pljačka Hrvatsku, traži se „hrvatska puška na hrvatsko rame“, „hrvatska lisnica u hrvatski džep“. Planira se otpuštanje Srba iz djelatnosti i resora, gdje ih, po njihovoj procjeni, ima previše. Savka Dabčević-Kučar upozorava da su na čelu dva važna vida ili roda vojske – artiljeriji i tenkovcima – u Petoj armiji Dragan Pajić i Branko Kresojević, generali sa uskog geografskog područja. Bobetko na skupu oficira u Domu JNA u Zagrebu ističe značaj dvadeset pete brigade u Puli, jer ona čuva Josipa Broza. Puca on na Srbina Stevu Crevara, komandanta te brigade. Ne krije ambicije da bi komandant Pete armije trebao da bude Hrvat, i to upravo on-Hrvat, a ne neki drugi. Koja drskost toga neurotika, koji je poletio na krilima brata, u odnosu na legendu prošlog rata Đoku Jovanića, komandanta Pete armije. Snažno se oglašava ustaška emigracija. Blajburg postaje sveto mjesto navodne tragedije hrvatske vojske, a cijeli svijet zna da je tamo zasluženu kaznu dobio šljam hrvatskog naroda. To je bila ocjena i najviših institucija vlasti u Hrvatskoj. Tu je bila koncentracija koljača, uglavnom, srpskog naroda sa područja cijele NDH. Svi su oni bili pod oružjem i pošto su oni najbolje znali što su zaslužili, borili su se do posljednjih mogućnosti. Nisu se uklapali ni u kriterijume po kojima su se mnogi spasili bježeći na zapad. Gotovo sve one koji su i prešli austrijsku granicu, Englezi su vratili da dobiju zasluženu kaznu. Po Zagrebu se pjevaju razne pjesme koje su dio rasta hrvatskog nacizma i revanšizma – „Što će meni titovka na glavi, kad ja nosim crven, bijel' i plavi“. Održavaju se tribine pod raznim nazivima, ali sve je na istom fonu. Jedna od takvih je i ona o hrvatskoj dijaspori. Bila je puna žala za NDH i ekstremnom emigracijom. Načelnik štaba Pete armije Bobetko naredio je da se svi pištolji starješina dostave

na provjeru ispravnosti. Na sastanku nekoliko stotina oficira u Domu JNA postavljam pitanje kada će se pištolji vratiti starješinama, jer je već prošlo više od četrnaest dana kako smo razoružani. Dodajem: „Ako se oglasi uzbuna, ne znam da li da dolazim u uniformi ili da nosim uniformu u rancu kako ne bih dobio batina ili izgubio glavu“. „Dobit ćete ih ovih dana“, reče on. Ovo napominjem samo kao potvrdu stanja i psihoze koji su vladali 1971. godine i tako dozvoljavali ovakva teška pitanja. Recimo, radi razmišljanja, da je ova pitanja postavio sanitetski potpukovnik i nitko drugi! Eto tako, a tako je bivalo i dalje pa se 1986. godine ostvarila ona narodna – prvi jutarnji pijevci, prvi završe u loncu! Nisu mi zaboravili to što sam rekao, a i 1991. godine bio sam nazočan u njihovoj brizi iliti „nazočnosti“.

Jednog vikenda zaustavim kola pred kućom Ilije i Jove Daljuga. Vidim da nekoliko ljudi sjedi kraj bunara. Nazdravim: „Dobar dan, dobri ljudi i dobra rakijo“. Kod te kuće se uvijek pila dobra šljivovica pa je, uz ostalo, i to bio motiv moga češćeg svraćanja. Telila se krava. Neki su priskočili da pomognu, a neki da to proslave. Ima tu i Pemaca iz komšiluka i svi raspravljaju o tome kako Savka i Miko zavađaju narod. Psuju im politiku, a povremeno i mater, onako, najiskrenije i usput. Dakako, jednostavno me pitaju što armija o tome misli, zašto to ne sredi? Odgovaram partijski korektno: „Vojska ne vodi politiku i ne miješa se u politiku. Za to imamo vlast izabranu od naroda i Partiju“. Odobravaju oni meni, ali dodaju: „Al’ jebeš ti to, vidiš ti šta ovi na radiju i televiziji govore protiv zajedničke države, ali sve više i protiv Srba. Baš kao 1940. i s početka 1941.“ Pitaju i kako to da preko radija kažu da se Srbi bez razloga boje revanšizma. Kakvog revanšizma, pitaju se, jesu li u prošlom ratu poubijani, poklani i protjerani Srbi ili netko drugi? Šta smo mi to napravili pa da se bojimo revanšizma? To im potvrđujem. Popio sam po koju rakiju, teletu poželio sretnu budućnost, a kravi brz oporavak, pa krenem. „Zajebavaš k’o uvijek“, dodade Jovo i isprati me do mosta. Nešto poslije toga, Tito je bio u posjeti Hrvatskoj. Na večeri u hotelu Esplanade, poslije govorancije Savke Dabčević-Kučar, Tito je u svojoj besjedi rekao da on tu u Hrvatskoj ne vidi nacionalizma. Narod je raspoložen, a to nije nacionalizam. Morat će on, kako reče, vidjeti šta mu to tamo u Beogradu govore. Ugasio sam televizor, legao na kauč i poluglasno rekao sam sebi: „Druže Tito, nema više partijske religije“. Negdje u jesen pričam o istim problemima sa mamom. Ispričala mi je, po običaju, sve što je o tome čula i kako to doživljava. Bilo je i pitanja na koje je tražila odgovore. Umjesto odgovora, ja joj kažem: „Ajde, stara, da ja tebe nešto pitam“. „Ma, dobro, samo pitaj“, odgovori ona spremno. „Da li se ti sjećaš kad je u aprilu 1941. godine preko bašče došo k nama Milutin, onaj tatin drug sa Soluskog fronta? On je tamo na Ovčari ili u Brezovici imao uz nas dobrovoljačku zemlju“. „Ma, kako ne bih znala. O, Bože, pa je l’ se ti toga

sjećaš“, iznenadi se. „Sjećam se da je imao raskopčanu bluzu, a na nogama neke grube debele čizme, a sjećam se i kako je stavio nogu na onu klupu kraj stola, oslonio lakat o koljeno i podbočio bradu. Tata sjedi na svome mjestu, dohvati rakiju iza firange i, točeći čaše, upita ga: 'Šta je ovo, Milutine brate'? A Milutin mu uzvрати: 'E, moj Luka, jebem ti ja i kralja i kraljicu. Vidiš ti dokle oni nas dovedoše'. Plakali su obojica. Eto, stara moja, tako i ja mislim o ovome našem – dokle nas je doveo“, kaŹem. „Pa ti, Milane, ti tako o Titi?! Joj, dijete, čuvaj glavu i niŹe više to ne govori. Vidim i ja sve to, i samo mi je krivo i nesretna sam što nisi otišao za Beograd. Dosta si toga propatio i sa školama se namučio, a oni su spremni na sve“, zabrinuto reče. Odmah je pristavila kavu i stavila nekakve vafle na stol, a razgovor je sada postao nekako komotniji i jednostavniji. Očito je nastupilo nekakvo olakšanje. Poslije dugo vremena, sad smo, eto, iznijeli nekakav stav, zajedničko mišljenje koje je samo naše, koje mijenja naš pogled na sve ono u što smo dugo, bez razmišljanja vjerovali.

ZAPAŽANJA SU ZABRINJAVAJUĆA

Koncem novembra upućen sam u posjet poljskoj armiji. Posjet je trajao mjesec dana. Upoznao sam njihove preventivno-medicinske ustanove, sprijateljio se sa nekoliko viših oficira... Spoznao sam koliko mrze Ruse i vidio kako dobro poznaju svoju istoriju, svaku bitku, kralja i kneza. Odvezli su me i u Osvjenčim, Aušvic. Neboder, centralnu graŹevinu u središtu Varšave, koju su im izgradili Rusi, posprdno zovu Hram Svjatovo Josifa. U Varšavi me zadesila Dvadeset prva sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Otišao sam u ambasadu po informaciju i savjet da li da dalje ostanem u Poljskoj ili da se vratim u Jugoslaviju. U Beograd sam se vratio subotom pa sam nastavio za Zagreb, a u ponedjeljak sam opet bio u Beogradu. Najprije iz štampe, a onda uskoro i na sastanku Komiteta SK Komande Pete armije, čiji sam bio član, upoznat sam sa svim političkim dogaŹanjima i smjenama. Na nekom skorom vikendu, prilikom posjete majci, čuo sam i prvi vic o minulim dogaŹajima. Ranko Preradović, sin jedinac ubijenog Źure, uglavnom povučen, ali u svom momačkom društvu poznati zabavljač, vozio je na trakaču neku kačicu Milanu Biškupu, roŹaku. Netko ga upita: „Kuda si naperio Ranko“? On od prve odgovori: „Idem po med, čujem da je crkla matica“. Ovo mi se toliko dopalo da, osim ovog prigodnog humora, nisam upamtio niti jednu drugu dosjetku o tim dogaŹanjima. Početkom sedamdest i druge premješten sam za savjetnika u Republički sekreterijat za narodnu odbranu Hrvatske. Tu sam za nepunih pet godina apsolvirao saznanja o sistemskom hrvatskom nacionalizmu sa ličnom konstatacijom:

„Bilo je personalnih promjena na vrhu, ali front hrvatskog nacionalizma je ostao čitav na dostignutim pozicijama iz decembra 1971. godine“. Tu su mi još pridodali epitet srpskog nacionaliste, a oni to, kao, nisu bili. Čast rijetkim iznimkama, koje su znale za takvo moje mišljenje. Cijeneći vlastite snage i rezultate na poziciji koju sam imao, dio preokupacija preusmjerio sam u gradnju kuće na očinstvu u Grubišnom Polju i nove vikendice poviše Stančića. Dugoročno, to se pokazalo kao promašaj u mom životu i potvrdilo nepokolebljiv stav moje majke, seljanke sa pet razreda osnovne austrougarske škole – trebao sam na vrijeme otići u Srbiju. Sarkastično zaista do suza moja glava u koju sam strpao, pored osnovne škole, gimnaziju, vojnu akademiju, veliku maturu, medicinski fakultet, specijalizaciju, tečajeve za naučno-istraživački rad i, konačno, odbranu doktorske disertacije, nije bila u stanju da donese takvu razumnu, racionalnu odluku. Kad o tome razmišljam, izlazi mi nekako da je to posljedica nečeg što je u mene bilo unijeto, ugrađeno, a nije bilo moje. Nažalost, sve do 15. avgusta 1991. godine, unatoč nizu mojih saznanja i postupaka suprotstavljenih toj usađenosti stranog, ono je ostalo dominantno!

Uglavnom tihi, a ponekad u valovima, egzodus srpskih porodica (a i pojedinaca i novostvorenih mladih brakova) trajao je konstantno, sve do 1991. godine. Nije zanemariva pojava kupovanja placeva koju sam već spomenuo i gradnja kuća po Srbiji koje su pravljene po onome – zlu ne trebalo.

Spisak srpskih porodica koje su u vremenu 1945–1990. godine odselile sa Bilogore:

Mali Grđevac – Domuzin Vlado (Bgd), Gašparović Jovanka (Bgd), Grakanić Rade (Bgd), Borić Zdravko (Bgd), Mileković Drago (Sombor), Jovanović Nikola (V. Plana), Bobić (Pančevo), Lalić Milan (Bgd), Lalić Branko (Bgd), Lalić Đorđe (Bgd), Dragić Đorđe (Borovo Selo), Bajević (Vršac), Mileković Čedo (Sombor). Toliko je odselilo od tamošnjih sedamdesetak kuća.

Velika Barna – Gajić Dane (Bgd), Gajić Dušan (Bgd), Gašparović Savo (Leskovac), Gavran, dvije porodice.

Mala Barna – Sadžak (Sombor), Sadžak (Smederevo), Vlaisavljević Mičo (Kovin).

Velika Peratovica – Krga Nikola (Požarevac), Krga Milan (Bgd), Krga Branko (Bgd), Krga Milan (Bgd), Ilinčić Savo (Australija), Krpica Savo (SD), Trajković Obrad (SD), Dardić Spaso (SD), Dardić Ljuban (SD), Velagić Nikola (Švedska), Dardić Nikola (Bgd), Rekić Mile (SD), Lalić Dušan (Bgd), Lalić Dušan, Stevin (Austrija), Novković Aleksa (Bgd), Parmak Stevo (Zgb), Parmak

Branko (SD), Gazibara Milan (Zgb), Ergarac Andrija (Bgd), Ergarac Blagoja (SD), Karanović Milorad (SD), Vudrag Božo (Bgd), Aleksić Lazo (Bgd), Rekić Sava (Zgb), Rekić Mićo (Bgd), Rekić Tomo (Bgd), Trbojević Milan (Bgd), Trbić Nikola (Loznica), Trbojević Mitar (Švedska), Zagorac Stevan (Bgd), Zagorac Milan (Bgd), Trbojević Čedo (SD), Trbojević Milan (SD), Trbojević Ljuban (SD), Savatović Milan (SD), Savatović Ostoja (Bgd), Vudrag Mile (SD), Vitez Stevo (SD), Trbojević Glišo (Zaječar), Bosanac Nikola (Đakovica), Bosanac Đuro (Kovin), Bosanac Milan (SD), Kosanović Nenad (Bgd), Kosanović Đuro (Bgd), Kosanović Stevo (SD), Kosanović Vlado (SD), Vudrag Pero (Bgd), Vudrag Mile (Bgd), Jovičić Mitar...Dardić Slavko (SD), Vudrag Đuro.... Trbojević Stevo (Bgd), Trbojević Gojko (SAD), Trbojević Gojko, Milin, (SAD), Tulum Mićo (Rijeka), Jančija Mićo (Njemačka), Miladinović Pero (SD), Tulum Blagoja (Rijeka), Tulum Rade (Bgd), Tulum Tadija (Bgd), Tulum Rade, Đurin, (Rijeka), Tulum Stevo (SD), Tulum Branko (Bgd), Tulum Boro (Vukovar), Tulum Ranko (SD), Sirovica, lugar (neoznato), Trbojević Ilija (Australija).

Mala Peratovica – Torbica Mirko (SD), Torbica Mitar (SD), Popara Stevo (Bgd), Lolić Jovo (Garešnica), Kovačević Glišo (Bgd), Jezdić Slavko (Daruvar), Jezdić Stevo (Daruvar), Jezdić Nikola (Daruvar), Ječmenica Mića (SD), Ječmenica Mile (SD), Tesla Filip (SD), Šegić Živko (SD), Šegić Dane (SD), Šegić Branko (Zgb), Kovačević Glišo, drugi, (SD).

Dapčevački Brđani – Korać Nikola (Bjelovar), Cvijanović Stevisa (Bgd), Cvijanović Branko (Bgd), Korać Blagoja (Borovo Naselje), Korać Đuro (Njemačka), Kupreš Rajko (Daruvar), Kupreš Cvijeta (Zgb), Ljuđtina Stojan (Bgd), Lolić Nikola (Bgd), Lolić Gojko (Bgd), Lolić Mara (Daruvar).

Grubišno Polje – Cvikić Nikica (Bgd), Pejnović Ljuba (Zgb), Bude Pejnović (Bgd), Mirko Pejnović (Bgd), Jela Popović (Rijeka), Tina Gruber Vojnić (SD), Amidžić Zorka (Rijeka), Šegić Ana (Bjelovar), Šegić Danica (Bgd), Kovačević Stevo (Bgd), Indić Milan (Bgd), Brkić... (Bgd), Čupić... (Bgd), Prodanović... (Bgd), Kljajić Njegovan i Milovan (Bgd), Kovačević, Tintor Seja, Vitez Stevo (SD), Vekić Milan (Daruvar), Vitez Milan (SD), Korać Stevo (Aleksandrovac Požarevački), Đuro Gazibara.... Dražić Gojko (Šid), Cvikić Dušan...., Golić Stevo (St. Pazova), Kosijer Stevan (Bgd), Pane Torbica (Rijeka), Cvijeta Bugarinović (Bgd), Mačak Boro, Mican (SD), Vukšić Pero i Bosljka...., Nikolić Ilija (Bgd), Kojić Milan (Bgd), Ana Gavran (Bgd), Vekić Dušanka (Bgd).

Napomena:

Tabela je nepotpuna. Nedostaju podaci za čitava sela.

Porodica Bastašić 70-ih godina u Jasenovcu

Ipak, poslije sedamdeset i prve na mnoge stvari, događanja i pojave gledao sam drugačije. U svakom slučaju, kritičnije. Nadolazila su spontano, a na neki način sam i prizivao neka sjećanja koja su u meni odranije imala svoje mjesto. Danas, sa distance, kako se to kaže, kad prevrćem sjećanja uvijek si pripisujem nekakvo dvojstvo u meni. Proces moga odgajanja od najranije mladosti imao je osnov u smrtnom strahu koji sam proživljavao i preživio prije toga procesa. Predao sam se bez ikakvog razmišljanja, bez i trunke sumnji i rezerve, svemu onome što su bili sloboda i sigurnost. Očito, meni takvom, sloboda i sigurnost su bili sve i dosta. Sve ostalo bilo je tome

podređeno, a živio sam da bi to dvojstvo održao. Međutim, ima tu jedna generalna finesa u mome cjelokupnom odgoju. Opći interesi, populacija, vojska, briga o potčinjenima, razmišljanje o pravdi, korektnost i odgovornost u službi, pa i ozbiljne primjedbe svima koje sam uvažavao i respektirao uvijek su bili u prvom planu. Ja sam bio u drugom planu (ako sam kao briga o sebi uopće postojao). U to područje općeg ispred ličnog normalno se uklapalo i moje dobronamjerno i iskreno razmišljanje i o događanjima vezanim za srpski narod na Bilogori. Kao ni po ostalim pitanjima, nisam ni ovdje vidio razloga da se bavljenje time može loše reflektirati na mene, na moju poziciju u lošem, da ne kažem prezirnom smislu. Zato što se ja time nisam do sada bavio, nisam smatrao da je to tabu ili, u najmanju ruku, za moju okolinu i poziciju nepoželjna tema. Nisam niti zapažao, niti dobivao nekakve loše reakcije, pa sam to, kao i ostale opće stvari, smatrao normalnim i za mene uobičajenim. Nije mi padalo ni na kraj pameti da postoji prešutno, perversno i podlo praćenje koje će me na kraju, kao nekim argumentima, pritisnuti uza zid i maknuti me iz sistema kojem sam počeo biti smetnja. Bez obzira na to što sam već imao iskustvo da je i među generalima i pukovnicima bilo (pa i da, po mojoj ocjeni, ima) hrvatskih nacionalista i protivnika Jugoslavije, čiji oni generali jesu, naivno sam mislio da oni o mome poštenju, bez obzira na to kojom temom se bavim, imaju mišljenje kao ja. Ipak, osjetio sam zlonamjeru, ali sam bez obzira na to ostao svoj, iskren i pošten, bez dvoličnosti. To su,

međutim, perverzni promatrači po zadatku znali da iskoriste i upakuju. Proizveli su mi dvorsku budalu u Zavodu na čije instruirane, provokativne postupke sam starješinski beskompromisno reagirao, a oni su počeli da me, kao, ispravljaju u rukovođenju i komandovanju. Jasno sam stavio do znanja na sastanku sa generalom Špegeljom, Kemalom Buzaljkom i pukovnikom Vuksanovićem da se protiv mene vodi igra na nivou Komande, a ne na nivou dvorske budale u Zavodu. Tu moju tvrdnju uskoro je potvrdilo ukidanje Rješenja kojim mi je bio dodjeljen četverosobni stan. U vezi s tim, tražio sam prijem kod generala Špegelja. Tu je prema meni, a čuvajući i sebe od generala Čanadija, ispao korektan. Vidio je da je sva ta prljavština prešla svaku mjeru. Ponio se ljudski, donio je po mene najbolje rješenje koje je on mogao donijeti.

PRISILNO PENZIONISANJE, SLOBODNO VRIJEME ZA STARE PREOKUPACIJE

Čim sam napunio godine penzijskog staža, gdje su uračunali i godinu i pol ratnog staža u dvostrukom trajanju, penzionisan sam. Imao sam pedeset i šest godina. Doktor nauka u punoj snazi i posljednja službena ocjena: „Naročito se ističe“. Stručnih primjedbi na rad Zavoda nije bilo. Za nas oficire Srbe iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine bili su, ne svojom krivicom, nezgodni oficiri Srbijanci i Crnogorci. Oni nisu imali nikakav senzibilitet i nisu imali kritičan stav prema hrvatskom nacionalizmu. Zatim bi u komisiju, koja treba da riješava ovakva osjetljiva pitanja, stavili dva oficira Srbijanca i jednog Hrvata. I – Srbin iz Hrvatske je nadrapao (da ne kažem jasnije). Predsjednik Komisije Komiteta komande Pete armije za moj slučaj bio je predsjednik Vojnog suda u Zagrebu pukovnik Ivan Fumić, kasniji predsjednik SUBNOR-a Hrvatske. Rekao sam mu da je na čelu Komisije zato da se u ovoj gomili laži o meni ne bi dogodio kiks. Tako sam napustio Savez komunista decembra 1986. godine na sastanku Komiteta komande Pete armije. Zahvalio sam im na ostatku povjerenja, jer me nisu izbacili, uzeo šapku i otišao. Izvinjavam se svim takvim oficirima, ali oni su tako dobili naziv: „Ove naše bene vlaške sa istoka“. Hvala svim zlonamjernicima što su me 1987. godine penzionisali, pa im 1991. nisam bio blizu da me ubiju. Kad se „mudri“ ostatak Pete armije povukao i u Banjaluku, sreo sam se sa njima pa mi velikodušno rekoše: „Eee, družo pukovniče, da smo...“, „Hvala lijepo, ali nismo“, rekao sam i otišao. Sa generalom Rašetom bio sam u Zagrebu na Sveticama, kao, na roštilju početkom avgusta 1991. godine. N. Ž. Je trebala doći sa generalom Uzelcem, ali, pošto njega nije bilo, zamolila je, bez moga znanja, generala Rašetu da

dođe. On je platio roštilj. U sumrak nekog decembra 1991. sreo sam ga pred Domom Vojske i Komandom korpusa u Banjaluci. Pozdravio sam ga, a on nekuda izgubljeno gleda. „Vidim da ste odsutni. Doviđenja“, reko mu i produžih.

Penzionisanje, i sve što mu je prethodilo, približilo me je srpskom korpusu u Hrvatskoj i njegovom stradanju u Drugom svjetskom ratu. Već ranije sam se upoznao sa Đorđem Đurićem, književnikom, koji je kao dijete sa Banije bio logoraš Stare Gradiške, a onda otjeran na rad u Njemačku i ostao živ. Uskoro po mome penzionisanju osnovali smo u Zagrebu Sekciju bivše djece logoraša, čiji je predsjednik bio Đorđe, a ja sam bio tajnik. Poslije godinu dana osnovali smo Međusekcijski odbor sekcija bivše djece logoraša sa sjedištem u Jasenovcu. U Programu smo imali ediciju Stotinu svjedočenja bivše djece logoraša, povodom pedeset godina kozaračke tragedije. Posljednja sjednica Odbora održana je u Jasenovcu trećeg novembra 1990. godine, a Zagrebačke sekcije dvadeset i drugog februara 1991. godine.

GLAVNI „PERSONALAC“ PETE ARMIJE, NOVI GENERAL ZNG-a

Da me moji dušebrižnici nisu zaboravili, dali su mi do znanja tako što su od Fakulteta političkih nauka tražili potvrdu da tamo u svojstvu docenta predajem kolegij Zdravstvo i socijalna zaštita u ratu. Službenica Tajništva fakulteta me upozorila da mi mogu ukinuti penziju. Odgovorila je na akt i saopćila da sam ljetni semestar završio i dao otkaz, te da ću ispiti u septembarskom roku obaviti gratis. Tako smo „personalcu“ Pete armije generalu JNA, a kasnije generalu ZNG-a, poslali figu.

Pažljivo sam pratio zbivanja u Jugoslaviji, uvjeren da sam i ja nevina žrtva na putu njenog rastakanja. Sve jasnija mi je žalosna istina o tome koliko ima mentalno oskudnih generala Srba, a ostali su birani kao kad golub bira zrnje. A onda portreti i ličnosti čelnika Savezne države, Vlade, sekretarijata i ministarstava... Opet mi padaju pred oči – one naše sa istoka... Ali, tko sam ja? Nitko. Sitni, slobodni strijelac. Reagiram na pisanja štampe, koja diraju u rane srpskog naroda i srpske djece u Drugom svjetskom ratu, na knjigu u kojoj piše da je Jastrebarsko bilo prihvatilište za djecu i da su do sada o tome pisane neistine. Reagiram na laži „uzorite“ gospode dr Franje Tuđmana i dr Franje Kuharića o Jastrebarskom. U ime Sekcije reagiram na devastaciju Pionirskog spomen-doma u Jastrebarskom. Sekcija se oglašava povodom upada zengi septembra mjeseca 1990. u Spomen-područje Jasenovac... Ima još toga. To je moj uski sektor djelovanja, a nalet hrvatskog nacionalizma ima

opće razmjere, on je organizirani sistem, to je sveopći pokret. Načini i sadržaji suprotstavljanja tome očitom zlu s prizvukom genocidnih prijetnji srpskom narodu, upravo su smiješni koliko su prazni i neefikasni. Pojavljivanja sekretara za narodnu odbranu Kadijevića i Načelnika generalštaba Adžića postaju smiješna, bizarna, kao izraz svakojake nemoći. Načelnik Generalštaba u posjeti Aliji Izetbegoviću ljulja se u ugodnoj sjedalici na travi kao najobičniji debil. Sramota.

USTAŠKA EMIGRACIJA U „DEMOKRATSKOM OZRAČJU“

Pripreme za višestranačke izbore poprimaju u Hrvatskoj jasne secesionističke ideje i stavove, te prijetnju Srbima u Hrvatskoj da se tome ne suprotstavljaju. Sva ta događanja, koja Srbe sve više podsjećaju na preživljene masakre u Drugom svjetskom ratu – na Jasenovac, Jadovno, Sisak, Đakovo, na ubijanja u kućama, dvorištima, grupna strijeljanja po raznim uvalama i proplancima – nameću pitanje načina opstanka. Hrvatski nacionalizam nastupa vrlo agresivno i u okviru svojih ciljeva ima i jasnu namjeru da se najbrutalnije obračuna sa Srbima u Hrvatskoj. Put u višestranačke izbore HDZ je sve više označavala prisustvom neoustaštva, ali i povratkom ekstremne hrvatske emigracije, ustaša i njihovih raznih funkcionera. Hrvatska ustaška emigracija dolazi avionima, slijeću na Pleso bez pasoša. Po nekim saznanjima, toga ološa je u kratkom vremenu došlo oko osam stotina. Sve je to dozvolio ministar unutrašnjih poslova pod Račanovim blagoslovom. Tu ne smijemo zaboraviti ni Latina, Manolića, Stojčevića, Vrhovca, Džodana i Veselicu. Sve je to proustaška bagra, koja nas je godinama uvjeravala u bratstvo i jedinstvo. O programu HDZ-a, perspektivi Hrvatske i Srba u njoj sve je rečeno 24. aprila 1990. godine u dvorani Lisinski u Zagrebu. Tada su u prisustvu pomenutog šljama iz hrvatskog naroda rehabilitirana monstruoza NDH, ustaštvo i Pavelić. Sve je proteklo uz frenetično odobravanje počastvovanih ustaša, legionara, domobrana, gomile kriminalaca sa svih strana svijeta i ostalih. Tuđman je to nazvao pomirenjem. U svom budućem hodu kroz Hrvatsku prigrlio je sve one koji su na najsvirepiji i u istoriji svijeta neprimjeren način umorili, najčešće poklali, stotine hiljada ljudi, žena, djece i staraca. U prvom redu, Srba, a onda Židova i Cigana. Sve ostalo što se kasnije događalo bila je sušta realizacija ovih programskih načela, a uz zločinačka iskustva pomenute gospode. Naviješten je rat Srbima, a ponegdje je već i počeo. Uključio sam se u Jugoslavensku samostalnu demokratsku stranku. Izašla je na izbore u Grubišnom Polju. Njezine plakate poderali su neki Srbi komunisti u

Sibeniku. Svi Srbi komunisti agituju za Račana. Oni su na njegovim listama. Na predizbornom skupu JSDS-a u kino-sali, upozorio sam na tu zabludu srpskog naroda Bilogore i izjavio: „Srpski narod više se ne smije držati za taj smrdljivi, da ne kažem, posrani štap koji se zove Ivica Račan“! Na večeri poslije toga, Čedo Bubulj mi je sa dozom korektnosti, ali i partijskog stajališta rekao da ono o partiji nisam trebao reći. „Eto, rekoh, pa neka tako i bude“, odgovorio sam kratko. Na protestna okupljanja Srba u Vojniću i Petrovoj Gori Tuđman reagira ozbiljnim prijetnjama. Okupljanja Srba naziva pobunom. Dade se zaključiti da do rata između tzv. bratskih naroda – Hrvata i Srba – nije daleko. Njemačka i Austrija, Kol, Genšer i Mok su vrlo glasni i agresivni u podršci secesiji Hrvatske i Slovenije. Čudim se stavovima Šuvara, on postaje petljanac i to potvrđuje više puta, pa i sad u Bosni. Dušebrižnik Kuharić je vrlo angažiran, bučan i agresivan. Komunisti Vrgin Mosta, Gline i Petrinje oštro napadaju Tuđmana i Račana o spomeniku pomirenja. Tuđman je dao izjavu jednom njemačkom listu da neće dozvoliti autonomiju Srbima, da im daje pravo na život, ali ne i ravnopravnost sa Hrvatima!? Kaže da je dosta bilo, nema više komandiranja u Hrvatskoj. Daje to do znanja povikom da moramo, milom ili silom, van iz Hrvatske. Ovo me podsjeća na ono Pavelićevo iz predvečerja Drugog svjetskog rata: „Srbi, van iz majke Hrvatske“. Podilazi me jeza jer bratoubilački, bolje rečeno, građanski rat se ovdje već vodi. Ministar Boljkovac pokušava sa ustaštvom u Vrgin Mostu i Vojniću, međutim, od tamo ga protjeruju. Održan je zbor u Srbu, a Jazovka, sa besprimjernom dramaturgijom, ne silazi sa ekrana. Hrvatska vlada sve više se uvaljuje u revanšizam – sa ustaških pozicija udara na Srbe, ali i na sve što je partizansko. Tuđman je govorio novopečenim dobrovoljcima milicionerima. Zahtijeva, naređuje oštar kurs na očuvanju ustava nove NDH. To su dobrovoljci iz krila onih Pavelićevih iz 1941. i dobro razumiju svoga novog poglavnika. U drugoj polovici avgusta situacija u Kninu i Benkovcu se zaoštrila, došlo je do pucnjave, milicijske stanice opsjednute su narodom. Hrvatska vlada šalje tamo dva miga i helikoptera. Barikade i oružane straže su i u Lici i istočnoj Slavoniji. Srbi ne dozvoljavaju da im se nad glave postavljaju šahovnice, a Tuđman i Boljkovac u sprovođenju ustaškog režima ne popuštaju. Koncem avgusta 1990. sa mjesta predsjednika Predsjedništva Jugoslavije smijenjen je Stipe Šuvar. Skinuo ga je Sabor Hrvatske. Na to mjesto ide Mesić, a Manolić postaje predsjednik Sabora. Mesić je dobio povoljnu poziciju za razbijanje Jugoslavije, a Tuđman je do kraja otvorio vrata za rat i napad na Srbe. Ustaše po Zagrebu slobodno nose svoje „U“, nose ustaške zastave i pjevaju ustaške pjesme. Nitko od zvaničnih institucija na to ne reagira. Televizija to spretno i euforično prikazuje, a novinari zdušno podržavaju agresivnu i revanšističku ideologiju, praksu i oko toga stvaraju euforičnu tenziju. Narod je uplašen

i razmišlja o načinu opstanka, a nekakve, nazovimo srpske, intelektualne glave čekaju nekakav, u svakom slučaju, prihvatljiv rasplet. Nažalost, iako očekivano, hrvatska intelektualna svita (dakako, i kler) djeluje na tvrdoj austrougarskoj potki, podržavajući službenu Tuđmanovu politiku.

REALIZACIJA POLITIKE HDZ-a U GRUBIŠNOM POLJU

Sve se ovo dosljedno odražava na ovdašnjoj političkoj i društvenoj sredini. Pozicija Srba i svakog pojedinca u Grubišnom Polju može se ocijeniti kao nesigurna, na granici kritične. Preseljenje u Srbiju postaje aktualno u svakom međusobnom razgovoru Srba. Prve laste već odlaze. Javlja mi se ideja da bi konačno trebalo dostojno obilježiti pedeset godina genocida nad Srbima Bilogore koji se dogodio 26. i 27. aprila 1941. godine. Ranije je postojala ploča na bivšoj željezničkoj stanici, a sada je to zgrada građevinskog poduzeća pa je neka druga, manja ploča postavljena sa ulične strane. Onda je ona prva ploča polupana i nestala. Prošle godine, na tu žalosnu godišnjicu našao se tu Božo Miljanović, nekoliko baka i žena i ja. Smislio sam nekakav program ili red vožnje da se to realizira.

Predložiti ću to Savezu boraca i zahtijevati sastanak na kome bi se formirao Odbor za obilježavanje pedesetogodišnjice aprilskih žrtava 1941. godine. Sastanak je održan, program obilježavanja je usvojen i imenovan je odbor za njegovu realizaciju. Poslije izbora, na kojima je u Grubišnom pobijedio SDP, predsjednik općine bio je Čedo Bubulj. Tuđman u Saboru otvoreno najavljuje rat Srbima, okupljanja Srba naziva pobunom, prijeti da će oni morati otići s radnih mjesta i da u Hrvatskoj više neće imati vlast i navodnu prednost. Ta mjesta u ovom razgovoru zauzimat će Hrvati. On će imati svoju suverenu i neovisnu državu, u kojoj će upravljati isključivo Hrvati. Glasanjem u Saboru Srbima se oduzima status i prava konstitutivnog naroda. To se u Hrvatskoj shvata kao pravo na odstrel Srba, a veliki broj Srba u Hrvatskoj je to shvatio prije njih. Na lokalnim nivoima od Srba se počinje zahtijevati „izjava lojalnosti“. Srbi se pozivaju na nekakve informativne razgovore. To postaje sve učestalije, a nekima to čine po nekoliko puta. Po neke dolaze milicijska kola. Mijenja se sastav milicije. Dovode se u milicijskim uniformama Hrvati sa strane. U Grubišno Polje došla je grupa Hercegovaca. To se brzo pročulo jer su morali proći proceduru prijave boravka. Dakle, opet nam dođoše ustaše Hercegovci, naoružani i ovlašteni za javni red po njihovom instruiranom shvatanju normi. Mijenja se i rezervni sastav milicije, smanjuje se broj Srba. Onda nema dosta pušaka, pa ih nema za Srbe

ODBOR ZA OBILJEŽAVANJE PRVIH ŽRTAVA FAŠISTIČKOG TERORA

Iduće godine, 26. travnja, navršava se 50 godina od odvođenja 504 stanovnika naših sela, viđenih i cijenjenih domaćina, na put u Koprivnicu, Jadovno i Pag, odakle ih se 485 nije vratilo. Općinski odbor SUBNOR-a je pokrenuo inicijativu da se ova tragedija našeg kraja dostojno obilježi i osnovao Odbor za obilježavanje prvih žrtava fašističkog terora.

16. veljače spomenuti odbor je održao svoju prvu sjednicu te poslije izbora rukovodstva (Dr. Milan Bastašić, predsjednik, Utješinović Gojko, tajnik, Milan Buban, koordinator) podijelio zadatke i započeo s razmatranjem konkretnih pitanja, jer je, kako je rečeno, "preostalo vrlo malo vremena za poslove koji predstoje".

Jedan od prvih je izrada idejnog rješenja kojeg se prihvatio Ivića Žulec. O lokaciji još nije odlučeno, ali je najvjerojatnija park preko puta autobusnog kolodvora u Grubišnom Polju. Obilježje će sadržavati sva imena stradalih, a za provjeru spiskova zaduženi su Dragica Grabovica i Predrag Popović. O financijskom poslovanju brinut će se Milan Buban, dok je informiranje obaveza Rastka Pražića i Ranka Radelića, tako da će već u narednim brojevima "G. lista" čitaoci imati prilike pratiti feljton o ovim događajima prije pola stoljeća.

rezerviste. U Grubišnom je kruna svega bila kad milicioneri Srbi nisu dobili municiju. Tada smo u Grubišno pozvali novinara *Politike* iz Zagreba. Ona je obavila razgovor sa aktivnim i rezervnim milicionerima. U taj razgovor, kao slučajno, upala je jedna žena, Hrvatica, kako bi vidjela šta se u tom privatnom stanu događa. Dakle, prate! Komšije su postale nekako i previše hladne. To se osjeća još od proljetos kad je po katoličkim crkvama svećenik Baković vjernicima davao instrukcije koga da zaokruže na izborima. Ranije bi me u prolazu dozivali nekom dosjetkom i kad sam daleko od ceste. Dovikivali bi pozdrav. Sad prtljam nešto oko loze ili plotu, tu blizu, pravim se da prolaznika ne vidim, a on prođe kao da me ne vidi. Građane ispravljaju ako netko kaže „hiljada“, jer sada je „tisuća“. Srbi više ne mogu dobiti oružni list, zahtjevi se odbijaju. Upućeni upozoravaju da se Hrvati naoružavaju masovnim izdavanjem oružnih listova i za kratke i za duge cijevi. Učestale su tribine sa raznim stranačkim pripadnicima. Svi su u trendu održavanja i povećavanja tenzija razmirica i mržnje prema Srbima. Po onoj narodnoj – svi pišaju u istu tikvu! U varošu se vide grupice Srba, pa grupice katolika. Tako je i na autobusnom kolodvoru, ali sve više i u birtijama. Kod Mađarića u birtiju navodno ne dolaze Srbi, a kod Vase Tvrdorijeke, na vrh sela, ne vraćaju njihovi. Isto je sa birtijom Stojića, Lekšića i Žuće. Netko je polio crvenom bojom poprsje kralja Tomislava na križanju u Velikim Zdencima. To se tumači kao srpska diverzija. Mnogo i glasno, uz sto komentara. Očekujem da neki agilniji aktivista okriži Srbe da su upravo oni svojevremeno ubili toga hrvatskog kralja. Bilo je oko toga puno informativnih razgovora, sa nekima i po više puta. Pero Vučković gotovo je zaprijetio ukoliko i dalje budu zbog toga maltretirali njegovog pastorka. Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata na republičkom i nivou regije Bjelovar nedvosmisleno podržava i brani nacionaliste i ustaštvo. Oni sve tumače kao razvoj demokracije u Hrvatskoj, a ne vide guranje ustaštva na vlast. Sa jednim glumcem učestvovao sam u otvorenoj radio-emisiji bjelovarskog radija. Govorili smo o događanjima na političkoj sceni Hrvatske, sa aspekta programa JSDS-a. Bilo je dosta pitanja, a na kraju emisije ispadosmo nacionalnosti. On odgovori da je Jugoslaven, a ja da sam Srbin. Onda nas jedan slušalac pohvali: „Pa tako i govorite zato što niste Hrvati“. Ispade, 'ajde, ako smo mi bili iskreni, zašto ne bi bio i on. Na političku scenu razjarene Hrvatske i njene emigracije stupa i Ivan Meštrović, dajući podršku i ekstremizmu i Tuđmanu. Prvog utorka u mjesecu oktobru, svake godine, sekcije bivše djece logoraša dolazile su u posjetu Spomen-groblju srpske djece u Sisku, koja su tu stradala 1942. godine. Iz Daruvara je vijenac nosila Bosiljka Lončar. Išli smo mojim kolima. Pred Siskom nas je milicija vraćala, pa na kraju pustila, jer su tu autobusima prolazili zenge. Poslije komemoracije došli smo, kao i ranijih godina, u jednu salu

da posjedimo i malo se okrijepimo i ogrijemo, ali nam to nije dozvoljeno. Protestovali smo jer smo bili najavljeni, a onda su nam dali nekakvu drugu prostoriju, jer u onoj prvoj su zenge. „Oni su tu u pripravnosti radi Korduna“, reče netko iz Sekcije Sisak. Prošla mi je kroz glavu misao – mi, bivša djeca-logoraši, opet ukrstismo put sa ustašama! Strašna repriza – iste žrtve, oči u oči sa istim dželatima, samo četrdeset osam godina kasnije! I, zamislite, na tom, u svijetu neprimjerenom, stratištu srpske djece, na istom mjestu! Duboko zabrinuti i za sebe i za svoju djecu, prokomentirali smo to nekakvo ponavljanje povijesti i simbolike koja ne navještava ništa dobro. Pa i četrdeset druge su isto tako odavdje odlazili u krvave pohode na Kordun i Baniju. Istorija se ponavlja.

PRIPREME ZA OBILJEŽAVANJE STRADANJA SRPSKIH ŽRTAVA 26/27. APRILA 1941.

Zima 1990. na 1991. godinu prolazi u sve jačoj psihozi straha i nepredvidivoj mogućnosti iole razumnog rješenja nastalog stanja. Sve više osjećam težinu življenja u toj nekakvoj novoj državi koja me podsjeća na sve najgore iz moga djetinjstva.

Početkom marta 1991. godine predao sam *Grubišnopoljskom listu* širu informaciju o događajima u Grubišnom Polju aprila 1941. godine. Naslov je bio „Svjedočanstva“, a veliki podnaslov „Noć bezumlja i straha 26. i 27. aprila 1941. godine u Grubišnom Polju“. Reče mi Rade Malešević, novinar u pomenutom listu, da remitende nije bilo! Bilo je to veliko istorijsko saznanje o zločinu koji je gotovo zaboravljen, a tinjao je kao prigušena tuga u svim srpskim porodicama Bilogore i Grubišnog Polja. Navedeni su imenom i prezimenom svi lokalni akteri, zločinci. Sad su ih svi imali prilike dozvati u sjećanje. Pored stranih prezimena, koji su povelili to krvavo aprilsko kolo 1941. godine, tu su i dobro poznata domaća, autohtona prezimena. To je sada žuljalo potomke, rodbinu i znance tih zločinaca, a pet stotina monstruozno ubijenih nevinih komšija Srba, nikad nije dirnulo njihovu savjest u prošlih pedeset godina.

Izvršni odbor za izgradnju spomen-obilježja žrtvama aprilskog terora 1941. godine je u *Grubišnopoljskom listu* 29. marta 1991. godine objavio sljedeći prilog:

Aprilske žrtve '41

SVJEDOČANSTVA

Noć bezumlja i straha 26/27. aprila 1941. godine u Grubišnom Polju

Vrijeme je bilo kišovito, proljetao je i snijeg. Između stare škole (sada je tamo pošta) i katoličke crkve, nalazi se grupa ljudi, civila sa puškama. Neki su u vojničkim šinjelima, na rukavu imaju hrvatsku trobojnicu. Ispriječili su se ispred kolone jugoslavenske vojske koju razoružavaju. Pojedinci nose u naručju po više pušaka, a drugi oduzete bombe nose u šljemovima. Sve to odnose u Sokolanu (staro kino) u parku.

Iz gornjeg kraja jaši na neosledanom debelom konju vojnik bez opasača. Priča da su Nijemci probili front, da se jugoslavenska vojska razbježala, većina je zarobljena. Neki mu poslije u razgovoru psuju majku, jer da ruši moral.

U Kovačevića dvorište ulaze tri civila u šinjelima, sa puškama i trobojnicom na rukavu. Zapovijedaju Stevi Đukiću i još dvojici mještana koji su određeni da voze municiju za Pčelić, neka idu kući, neka ne prežu. Kažu, Hrvatska se predala. Ljudi tek što su upregli konje pod vojnička kola pokrivena ceradom, ispregnuše i odoše kući. Nitko od vojske nije se tome suprostavio! Mi potčasmo svojim kućama da prenesemo vijest "Predala se Hrvatska"! Ma kakva Hrvatska, kako se ona može predati, kore nas stariji. Ma Hrvatska kad vam kažem, eno ujaka, vratili su ga da ne vozi municiju u Čeliće. Ujak pristiže i to potvrđuje.

Poslije par dana, pucalo se u noći, prilično jako i dugo. Usljedila je poslije priča da su četnici napali Grub. Polje, ali su odbijeni. Mrtvih nije bilo. Poslije rata pričao je mesar Velečki da je bio u patroli on i još dvojica Čeha. Trebali su biti te noći ubijeni, kao od četnika. Oni su se našli u blizini Amidžića sokaka, otišli su dalje u sokak i tu su odležali do jutra. Osnova i razlog za pogrom nad Srbima valjda su tada propali. Iza toga slijedi monstruozni i krvožedni potez Pere Sivjanovića šefa župnog ureda u Grubišnom Polju, Stahuljaka, Vedriša, Pokrajca, Durokovića, Kezele, Frigana, Golubića i Smolčića. Pravi se optužnica protiv Srba koju u Zagreb na čelu delegacije nosi dr. Lujo Stahuljak: "Predstoji velika opasnost hrvatskom življu i vjernom katoličanstvu. Četništvo bilogorskih sela podržano Srbima u mjestu Gr. Polje, organizirano je i spremno da svakog časa pokolju hrvatski živalj". Obećana je pomoć poglavnika. U realizaciji monstruoznog zločina, pored već spomenutih i ostalih učesnika, izrazitu ulogu imaju i Joško Kolar, Luka Pejašinović, Marijan Klepić, Stjepan Hosi, Jozo Mioković, Franjo Lekčević, Franjo Horvat, Mirko Žuljević, Slavek Seliš, Ivica Musil, braća Gabler, braća Meniš, braća Vašek ...

Naručeni su vagoni, određeni su pokazivači srpskih kuća koji su znali u kojoj koliko ljudi ima. Uz vagone za stoku, u osobnim vagonima stigla je i naručena pomoć od poglavnika, stotinjak ustaša emigranata, policajaca.

Naravno, i žalost, zločincima je sve išlo po planu jer, taj mirotvorni i prije svega dobrotvorni srpski narod, bez obzira što je bio užasnut mnogim prijetnjama i postupcima ekstremnog hrvatskog nacionalizma - vjerovao je u pravnu državu. Ta naivnost koštala je ovaj narod, samo devet dana od kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i 16 dana od proglašenja tzv. NDH gotovo 500 potpuno nevinih života muškog dijela srpskog naroda u općini Grubišno Polje.

Evo i drugih svjedočanstava kako je počelo:

ŠTO O INTERNACIJI U KOPRIVNICI KAŽE ZVONKO BRKIĆ U SVOJOJ KNJIZI "BILOGORSKA SJEĆANJA"

Kapitulacijom Jugoslavije 1941. godine i dolaskom ustaša na vlast počinje odmah teror i to prvenstveno nad Srbima, Židovima i komunistima. U želji da brzo slome Srbe, da ih fizički unište, ustaše već u aprilu 1941. godine hapse politički

najistaknutije Srbe. Hapšenje vrši zagrebačka policija (jer domaćih ustaša još nije bilo dovoljno). Inicijativu za hapšenje daje katolički župnik - ustaša Pero Sivjanović. Hapšenjem rukovodi poznati ustaški koljač Eugen Kvaternik. Tada su uhapšena 504 muškarca i otjerani su u Zagreb, pa u Koprivnicu, a zatim u Gospić gdje su svuda teško maltretirani, vrijeđani i mučeni. Svi su oni kasnije u julu mjesecu 1941. godine poubijani u Jadovnu u Lici. Ustaše su jedno vrijeme zavaravale rodbinu poubijanih da su oni otjerani na rad u Njemačku.

Aprilske žrtve '41

TIHOMIR T. PRODANOVIĆ, preživjeli zatočenik "Danice"

Noć u kojoj sam izgubio slobodu

Subota 26. aprila 1941. godine. Šesnaesti dan fašizma učvršćuje ustaški novi poredak u Hrvatskoj. "Nova vlast" revnosno kuje okove za sve koji vole slobodu. Iz radio-aparata grme pretnje. Novine u svim vidovima izobličavaju istinu. U ovom krvavom proleću teror ore po ljudskim dušama i seje seme mržnje. Umiru vrednosti i komunisti, nestaju svi ljudi koji cene ljudske vrednosti. Ovo je proleće bez proleća koje cveta vedrinom...

Zlostume misli izazivaju još strašniju viziju sutrašnjice i toliko teško saznanje o igubljenj slobodi. Spaljujem drage rukopise u kojima sam sanjao drukčiju sutrašnjicu. Rastajem se od knjiga u kojima je bilo toliko ljudskih poruka i smelih istina. Tekstovi se opiru plamenu kao da je u njima oživeo duh borbenosti. Plamenje i gorenje - jedina odstupnica i jedino što svetli i zrači toplinom u ovom suomornom subonjem sutonu na životnom raskršću bez putokaza i na punu s duboko utisnutim tragovima fašističkog osvajača. Čini mi se da se život pretvara u najmračniju noć čovečanstva.

Suočen sam s obevređenjem ljudskih vrednosti. Stičem novo životno iskustvo. Koliko se taga ranije nesaznatog sakrivalo iza namerenih ljudskih osmeha, dobro glumljene (lažne) dobrote i sitnih ljudskih računica. Opisujem one koji ne zaslužu da budu na listi ljudi koje volim i cenim. Izgoreli su rukopisi i knjige kojima je dodeljeno počastno mesto na hitlerovskoj crnoj listi nove kulture. Kakve li ironije sudbine! Moram da spalim knjige čije sam spaljivanje na fašističkim lomačama ovoleno osuđivano. Moram da spalim i rukopise i vrednu prepisku s naprednim ličnostima. Oni bi u ovim danima značili još jedan poziv na već započeti pogrom. Takvu priliku neprijateljska sloboda ne treba nikada dati!

Gledam u pepeo spaljenih rukopisa i knjiga... I odjednom me ošamućuje prisjećanje: Mein Kampf je ostao kod advokata Luje Stahuljaka. Osećam gorčinu čudnog smeħa kome ne mogu da se oduprem. I saznanje: ipak je ostalo svedočanstvo o meni u dobrim rukama i s dobrim dokazom.

Razmišljam. Izviru živa sećanja o upornom nastojanju advokata Stahuljaka da baš od mene dobije knjigu o Hitleru. Postaje mi sve jasnije u toj igri koja, osećam, sada tek počinje. U svemu tome advokat je bio potreban i posrednik i svodok, da se bude pravnički korektno. On ga je našao u mom prijatelju javnom bilježniku dr. Aleksandru Vondračeku, na čije sam dobronamerno insistiranje ("da ljudi saznaju istinu o zločincima Hitleru") i dao Stahuljaku knjigu. A sada, duboko sam uveren, Stahuljak, Sijvanović, Vedral, Pokrajac, Đuroković, Gabler i njihov ustaški tabor, verovatno kroje sudbinu Grabišnom Polju...

Njihov dugogodišnji podzemni rad, meni i drugima dobro poznat, ali premalo saznat, prešao je u javnost i jača u fašističkoj nesmiljenoj podršci. Došlo je njihovo vreme... Prošlo je samo pola meseca njihove vlasti i sve je bilo razoričeno. opijeni lažnom pobedom i još lažnijom slobodom, oni su zgazili sva ljudska prava. Njihov je odnos prema nama pun mržnje koja se ne sakriva, a susret s njima uvijek je produbljenje saznanja da se iza smuknutih čela gnezde crne misli i rada zlo i da je fašizam na svim paralelama i meridianima isti.

Bio sam iznenađen prvih dana svim tim naglim i neočekivanim promenama, naročito kod nekih ljudi, mojih bliskih prijatelja. U meni je raslo ljudsko ogorčenje i prekaljivao se ljudski ponos. Počeo sam da se navikavam na sumnju u ljude kojima sam nekad toliko verovao. Nije me više izbuđivalo ni to što su pojedinci izgubili osnovnu smelost da se sa mnom sretnu i što su u strahu da ne budu zapaženi diskretno zatvarali prozore kad nađem ili me "slučajno" ne primete u prolazu. Postao sam zatoran čovek u mestu u kome su me voleli i cenili. Sve je ove subote u meni uskovitalo. Vraćaju se sećanja. Razmišljam. Sami smo: moj mali sin i ja. On

spava, a ja očekujem povratak žene. Otišla je da nešto sazna, kao da je naslućivala - žene to bolje osećaju i predosećaju od nas muškaraca - da se nešto sprema. Odešeni smo od sveta. Od roditelja i rodbine nemamo nikakvih vesti. Presečeni su kanali i s naprednim ljudima. Oni su verovatno ocenili da je tako bolje. Ilegalnost je postala još ilegalnija. Samo poneki seljak - prijatelj prikupi smelosti i naide da upita šta će biti. Obojica se rastanemo s još dubljom nezvesnošću. Život u hitlerovskom kavezu i ustaškom "raju" nije namenjen ljudima. San ovih dana teško dolazi. Razgovaram sa ženom koja se vratila bez vesti, ali još unućenija. Planiram zarobljeni život.

Vraćam se u razgovoru svojoj tezi o tri mogućnosti: internacija, emigracija ili likvidacija. Osećam da ona to teško prihvata. Žene su u takvim razgovorima bile emotivnije od nas, a majke s malim detetom posebno. Iako su takvi razgovori bili olovno teški ja sam ih, ni sam ne znajući zašto, često započinjao, jer sam u njima prekaljivao svoje stavove...

Odjednom: snažno udaranje na ulaznim vratima.

- Došli su - zabrinuto reče žena.

Pošao sam prema vratima da upitam ko lupa. Žena mi je preprečila put;

- Ja ću otvoriti vrata, ostani tu.

Video sam joj u očima dosada neviden nemir svojstven samo izuzetnim časovima opasnosti.

- Ruke uvis! Ruke uvis! - zaurali su nepoznati ljudi koje je predvodio čovek sa zavojem na glavi (docnije sam saznao da je to bio zagrebački ustaša Boro Rotkvić, student - sin zagrebačkog profesora Rotkvića iz Vinogradske ceste) i uperili su revolvere čevi prema meni. Prvi put u životu podigao sam ruke uvis. Gledao sam u zverinja lica i revolvere čevi osetivši svu težinu obesposobljenosti za borbu i svu gorčinu čovekove usamljenosti u vremenu kojim vlada bezakone i neka iskonska mržnja.

Izgubio sam slobodu. Nestala je u noći jedne subote koju dok sam živ neću zaboraviti.

Pretresanje stana bilo je puka formalnost, ali i svedočanstvo fašističkog terora. Uznulo dele su grubo probudili i razbacali mu posteljicu.

Bila im je za daljnji noćni lov na ljude potrebna baterijska svetiljka koja je bila kraj dečjeg krevetića.

- Ovo ću uzeti. Treba mi - rekao je osorno jedan agent - mogu da vam platim - pokušao je da se prikaže kao čovek zakona.

- Što da mu plaćaš, nosi! I to je kupljeno za opjačkane hrvatske novce - rekao je drsko i izazovno Boro Rotkvić.

- Kud ga vodite? Kad će se vratiti? Ja ostajem sama sa djetetom bez ikakve zaštite - rekla je uplašena žena.

- Samo na saslušanje - usledio je poznati i uvek isti odgovor te zlostume noći u Grabišnom Polju.

Izveli su me iz kuće. Osećao sam da zadugo, a možda i nikad više, neću videti ženu i sina.

Ako se makne, ubit ćemo te - rekli su mi kad su me izveli u noć koja je svojom pomrčinom bila dobar njihov saradnik. Stajao sam s uzdignutim rukama pred kućom okružen ustaškom ručkom koja likuje. Bio sam poveren na čuvanje dvojice agenata.

- Dečki, dobro ide, samo naprijed - bodri svoje silnike ustaša.

Rotkvić mi još jednom osvetljava lice svetiljkom. Iz tamne noći odzvanjali su sablasni koraci ustaške racije. Samo poverenu noćnu tišinu je prekidalo udaranje u vrata. Izvodili su redom odrasle muškarce Srbe.

Aprilske žrtve '41

EVO KAKO JE PRVE DANE OKUPACIJE I HAPŠENJE U G. POLJU DOŽIVIO, SADA POKOJNI, ADAM VURUNIĆ:

Bio sam vodnik ekonomske struke u vojnoj "Vojnoj odeći" Zagreb. 10. aprila 41. kada su Nijemci ušli u Zagreb, došao je iz grada jedan ordonans i plačući kaže "eno po ulicama civilni napadaju oficire, skidaju im epolete, tuku ih". Oko podne naišla je u kasarnu Mačekova zaštitna, njih 5 - 6 pod oružjem, sa onim šesirima. Mi nismo bili naoružani. Pokupili su nas i odveli u jednu kuću kod Tuškance, tu smo zadržani do mraka i onda pušteni. Sa jednim mojim drugom Hrvatom otišao sam u njegov stan u Vinogradsku ulicu. Tu smo slušali radio-vijesti kako je formirana država Hrvatska. Pozivali su da se svi Hrvati vojnici, oficiri i podoficiri jave u kasarnu 35. puka. Tu sam ostao 8 dana, izlazio i na ulicu, gledao zarobljenu vojsku. Hodao sam u civilnom odijelu. Odatle sam 19. aprila otišao u Grub. Polje, u kuću moga tasta Pavla Bobića.

Noću 26/27. aprila došli su po mene, i po šurjaka Danu i Iliju. Mi smo već spavali, oni su jurnuli, tu između 11 i 12 sati, počeli su da lupaju kundacima o vrata vičući - otvaraj, otvaraj! Čuo se neki glas tamo: Ima zeta podoficira! Vrata je otvorio tast. Vikali su: ruke uvis, diž se, diž se! U kuću su ušli samo "strani", bili su uniformisani, imali su baterije. Domaći potkizivači ostali su vani.

Podizali smo se, odmah su nas hvatali za ruke, nisu dali niti da se obučemo kako treba. Još u kući su nas vezali žicom, nas trojicu zajedno. Gazili smo jedan drugoga. To je bio obični drot. Istjerali su nas u mrak, pa u kolonu koja je već postojala od vrh sela. Šurjaka Ljubana, invalida, nepokretnog, udarili su pendrekom u krevetu. Kolona koja je zastajkivala pred svakom srpskom kućom, da druge pokupe i doteraju u kolonu, negdje u svanuće stigla je do škole i tu su nas tjerali unutra. Već je bilo svanulo kad su u školi prozvali mene i Nenada Popovića, bio je i on podoficir. Kažu nam - ajte pišat. Rekao sam da nemam potrebe, međutim, vikali su "idi, kreči", pa smo pošli. Bio je priredan špalir ustaša sa puškama. Izudarali su nas kundacima, pogotovo kad smo išli natrag dok se nismo izmiješali sa ostalima. Iz škole su nas krenuli u koloni po četiri na željezničku stanicu. Oko nas su bili stražari zagrebačke policije sa bajonetama, imali su crna odijela. Počelo je ukrucavanje u marševne vagonne. Tu je bilo kundačenja, udaranja, kod dizanja i penjanja. Neki su dobili velikih batina, ja sam tu prošao bez batina. Vagoni su bili pretrpani, neki su sjeli, ali se nisu mogli dići.

Uveče smo krenuli za Zagreb i stigli u zagrebački "Zbor". Bilo je veče. Tu je stajao špalir kundačara sa puškama. Lupali su kundacima koga su god dohvatili. Malo je tko prošao da nije dobio kundakom.

Natjerali su nas da sjednemo na hrapavi beton i tako smo proveli noć. Tko je išao u zahod, praćen je stražarom sa puškom na gotovs na kojoj je bila bajoneta. Poslije podne su nas na istom mjestu utovarili u vagonne i odvezli u Koprivnicu. Kod izlaska iz vagona opet je bio špalir kundačara kao u Zagrebu. Rasporedili su nas po objektima tvornice "Danica".

MARIJA, SUPRUGA MILANA BOSANCA, BRICE IZ GRUBIŠNOG POLJA:

Bila je subota, 26. aprila 41. u brijačnici je bilo mušterija. Oko pet sati bio je taj krvnik što je dao tu cijelu ulicu pohapsit, Lekčević, student, sin one Mariške Benove. Bio je student sa Brankom Kijajevićem, a dao je i njega uhapsit. Stao je pred ogledalo i kaže: nitko me nezna tako lijepo urediti kao vi brice. Predveče sam otišla po mlijeko, u brijačnici je ostao Mitar Petrović. U povratku vidim Mitra gdje žuri i trči, prođe mimo mene, pred općinom Čorak i puno onih koji su došli iz Zagreba onim vlakom. Stevo Vričić ide kući iz mesarske radnje a Čorak i oni drugi za njim viču stoj i uhvatite ga. Isto viču za Mitrom pa i njega uhvatite. Kod nas brijačnica zatvorena, ispričam sve Milanu.

U pola osam dolazi onaj Lekčević sa njih devet. Lupaju, "otvori" viču i odmah ga izvedoše van. Prevrnuše ormare, krevete, svu kuću. Imali smo šegrt Vukasovića i Đukića. Jedan od njih je morao sa njima na tavan, drugi do koca. Šegrti, djeca zaspashe, a ja se zavučem pod stol. Ujutro, još je malo mrak, čujem glas Stahuljaka. Ide kroz katolički cintor, u Kotar. Bio je kod popa Pere, tamo su orgijali cijelu noć i vodili brigu da netko nebi ostao. Zovem ga, gospod doktore, a on ništa. (A on naša mušterija majku mu jebeo). Što je, odazva se. Htjela sam vas molit, a on: ništa, ništa molit. Kažem, oterali su mi Milana pa neznam kuda. Pa tu j, u školi, reče i ode. Kasnije sam vidjela kad su ih tjerali na željezničku stanicu.

Od domaćih ustaša, ispred vagona sjećam se Zite Franje, čaće od onog Fanouša. Jašio je na konju oko vagona. U ustaškoj uniformi bio je toga dana Mlinarić Drago.

Toga dana odveženi su vlakom. Tri tjedna mi poslije nismo znali za njih. Onda se nekako progridlo, ona Ljuba Bobića je saznala da su oni u Koprivnici.

Neku noć se puškaralo, baš dobro i podugo. Pričaju da su četnici napali patrole zaštitara i Grubišno Polje. Ubrzo iza toga saznalo se da se patrola u kojoj je bio i Franjo Velečki, sakrila u Amidžica sokak, i tu dočekala jutro. Članovi patrola trebali su biti ubijeni kako bi se našao razlog za planirane postupke prema Srbima.

POSEBNO IZDANJE IZVRŠNOG ODBORA ZA IZGRADNJU SPOMEN-OBILJEŽJA APRILSKOG TERORA 1941. GODINE, SUBNOR GRUBIŠNOG POLJE.

Uredili: Milan Baštašić, Ranko Radelić,
Vladimir Šelović i Ivica Žulc

U Grubišnom Polju je osnovan Klub srpskih poslanika na prijedlog predsjednika SDS-a općine Branka Popovića. Za predsjednika je izabran profesor Milenko Pišćević, a za potpredsjednika Branko Borota. Predloženo je desetak točaka kako riješiti nastalu političku krizu sa rastućim međunacionalnim nabojem.

„Grubišnopoljski list“: Osnovan klub srpskih odbornika

Bojkota nije bilo

Na inicijativu Opštinskog odbora SDS-a 6.4. je održan zajednički sastanak ovog odbora i odbornika srpske narodnosti općine Grubišno Polje. Sastanku su prisustvovali i predsjednik SO G. Polje Čedomir Bubulj i zastupnik u Saboru Rade Jovičić

U obrazloženju razloga za sazivanje ovog skupa, Branko Popović, predsjednik SDS-a, je konstatirao da je došlo do određene blokade rada Skupštine općine, te se osjetila potreba „da vidimo da li smo mi odbornici srpske nacionalnosti taj uzrok, a ako jesmo, da utvrdimo šta nam to smeta, da pokušamo definirati svoje mjesto i zahtjeve i postati time politički subjekt, a ne objekt“. „Imamo legitimitet srpskog naroda da ga zastupamo“, nastavlja dalje Branko Popović, „jer smo skoro isključivo od tog naroda i izabrani, te ako se dogovorimo da imamo zajedničke ciljeve, predlažem da se osnuje i klub srpskih zastupnika u Skupštini općine Grubišno Polje“.

Sa oko tri sata diskusije na ovom skupu najkraći rezime bi bio da je konstatirano da je zaista došlo do izbjegavanja učestvovanja u radu na sjednicama SO G. Polje, iako to nije bilo organizirano da bi se moglo nazvati bojkotom, a i odbornici srpske narodnosti nisu bili isključivo oni koji se nisu pojavljivali u općinskoj vijećnici. Razlog za ovu pojavu prisutni su našli u tome što, kako je rečeno, SO G. Polje rješava marginalne probleme s obzirom na interese svih koji žive na ovom prostoru, a marginalizirani su i specifični zahtjevi postavljeni u interesu nacionalnih prava srpskog naroda na ovom području.

Zaključeno je da se rukovodstvu općine uputi lista prijedloga za rješavanje ove situacije, kao preduvjet za učestvovanje rada odbornika srpske nacionalnosti na sjednicama Skupštine općine, te da se osnuje klub odbornika srpske narodnosti koji bi se sastao prije svake sjednice i kroz konsultaciju dogovorio zajednički nastup kod tema vezanih za interes srpskog naroda, bez obzira na stranačku pripadnost.

Za predsjednika kluba izabran je prof. Milenko Pišćević, za potpredsjednika Branko Borota.

PRIJEDLOZI ZA RJEŠENJA

Novoosnovani Klub odbornika prihvatio je inicijativu SDS-a da se predsjedniku Skupštine općine i Izvršnog vijeća upute sljedeći prijedlozi:

Poštovana gospodo!

Naši prijedlozi su poznati i Vama i javnosti. Zbog toga što nisu riješeni, ovaj put ih ponovo navodimo.

1. Tražimo da se na Skupštini općine, kao i na ostalim javnim zgradama izvjesi i jugoslavenske zastave kao i zastava srpskog naroda.

2. Tražimo demilitarizaciju općine Grub. Polje i vraćanje sastava brojnosti i nacionalne strukture policije na stanje od 30.5.1990. godine.

3. Tražimo postavljanje ćiriličnog natpisa na svim javnim zgradama u samom mjestu Grubišno Polje i u svim mjestima gdje je srpski narod većinski.

4. Tražimo srpskohrvatski jezik u osnovnim i srednjim školama ili posebna srpska odjeljenja.

5. Tražimo da se skupštinski materijali pišu na srpskohrvatskom jeziku.

6. Tražimo da se prekine sa jednonacionalnim istragama i privođenjem samo srpskog življa.

7. Tražimo da se Skupština opštine javno odredi prema deklaraciji Republike Hrvatske o razdruživanju.

8. Tražimo da se Skupština opštine također javno odredi prema zakonu o prinudnoj upravi u neposlušnim općinama.

9. Tražimo da izvršno vijeće SO izradi koncept revitalizacije bilogorskog dijela općine Grub. Polje (razvoj poljoprivrede, male privrede, vodoopskrbe i telefonije).

10. Tražimo da Skupština općine raspiše nove izbore jer je zbog velike prevare SDP-a, koji je postao prirepak vladajuće stranke, većina odbornika kao i njihovi birači prešla u druge stranke.

Tražimo da ova skupština konačno počne rješavati bitne i vitalne stvari, a ako se to ipak ne desi, onda vjerujemo da odbornici srpske nacionalnosti nemaju šta tražiti u radu ovog tijela.

Sa profesorom Ivicom Žulecom, koji je član Odbora za izgradnju aktualnog spomen-obilježja, angažiran sam na ideji o izradi makete spomen-obilježja. Posjetili smo selo Kujnik kod Voćina. Tamo je postojalo nešto slično. Zamišljeno je to kao pozornica na otvorenom u koju bi se ugradili

POZIV

na komemorativni skup

**OBILJEŽAVANJA 50. GODIŠNJICE USTAŠKIH ŽRTAVA
OD 26/27. APRILA 1941. U OPĆINI GRUBIŠNO POLJE**

Program

- Pozdravna riječ (predsjednik Skupštine općine Čedomir Bubulj)
- 50 godina tuge i sjećanja na 26/27. april 1941. g. (Dr. Milan Bastašić)
- Književni pomen žrtvama (recital poezije i proznih tekstova u izvođenju dramskog studija SKD "Prosvjeta" Zagreb i AK "Kocka" Grubišno Polje

- Polaganje kamena temeljca za Spomen-obilježje žrtvama od 26/27. aprila 1941. godine (Đurić Milan, preživjeli zatočenik logora "Danica")
- Vjerski obred u crkvi Sv. Đurđa i kod kamen temeljca vodi Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan

**KOMEMORATIVNI ZBOR ODRŽAT ĆE SE 27. APRILA
U PARKU U GRUBIŠNOM POLJU SA POČETKOM U 11 SATI**

Odbor za izgradnju Spomen-obilježja ustaškim žrtvama od 26/27. aprila '41

i uklopili detalji adekvatni namjeni. Profesor je to lijepo skicirao i poslije više obavljenih konsultacija, koje su bile pozitivne, odlučeno je da ta skica u adekvatnoj veličini bude pozivni plakat za komemorativni skup 27. aprila 1991. godine u jedanaest sati. Prodiskutiran je program skupa i ukomponiran je na plakat u čijoj je osnovi bila, i vizuelno je dominirala, skica budućeg spomen-obilježja.

Plakat je bio objavljen u *Grubišnopoljskom listu*.

Po predloženom programu koji je usvojio Odbor SUBNOR-a, bilo je predviđeno i polaganje kamena-temeljca za spomen-obilježje. Trebalo je pronaći klesara koji će po nacrtu profesora Žuleca oblikovati i izraditi mramornu ploču i na njoj napisati određeni tekst. Ploča je pričvršćena za poveliki kamen koji će se ukopati u zemlju i ploči obezbijediti stabilnost.

Preko *Grubišnopoljskog lista* obavještavali smo o radu Odbora za izgradnju. Objavili smo Spisak žrtava od 26. i 27. aprila 1941. godine i molili za eventualne dopune. Na naš poziv, pismeno nam se obratila jedino Dušanka Bosiočić, rođena Vekić:

ODBORU ZA IGRADNJU SPOMEN-OBILJEŽJA ŽRTVAMA OD 26/27. APRILA 1941. GODINE

Dana 27. aprila 1991. godine prisustvovala sam parastosu žrtvama od 26/27. aprila 1941. godine u crkvi u Vinči kod Beograda i tom prilikom od organizatora dobila „Grubišnopoljski list“ br. 86 sa spiskom imena nastradalih Srba, odvedenih u sabirni logor u Koprivnici.

U tom spisku je izostavljen moj otac Rade Vekić iz Grubišnog Polja, rođen 1901. godine od oca Luke i majke Naste, rođene Grba.

Takođe Vam šaljem jednu fotografiju iz logora u Koprivnici (koja je presnimljena), na kojoj je moj pokojni ujak Bosanac (Mitra) Milan, berberin iz Grubišnog Polja, i sedi treći sa leva udesno, dok ostale sa fotografije ne znam koji su. Moguće je da neko od starijih osoba nekog prepozna.

U ovom spisku iz Grubišnopoljskog lista vidim da je moj pokojni ujak Bosanac upisan pod rednim brojem 102.

Molim Odbor da u spisak na spomen-obeležju uvede mog pokojnog oca Radu.

Unapred hvala!

Dušanka Bosiočić, rođena Vekić

Dobili smo jedan podatak iz Beograda i fotografiju na kojoj je brico Milan Bosanac. On je, sa grupom majstora, prebačen iz Koprivnice u ljeto

1941. godine da grade Jasenovac. Tako on nije ubijen u Jadovnu, nego kasnije u Jasenovcu.

Objavili smo dijelove intervjua dvojice preživjelih i očevidaca tih događanja. Jednog dana pozvan sam u SUBNOR na sjednicu općinskog odbora. Predsjednik odbora Milan Buban obratio mi se i lijepo rekao: „Znaš, doktore, ovo sa kamenom-temeljcom neće ići. To su za nas veliki troškovi, a para nema“. „Osim toga“, dodade on, „i mjesto polaganja nije dobro odabrano. To je suviše blizu biste Zvonka Brkića“. „Pa, Milane“, kažem ja, „jedno i drugo smo dogovorili i složili se. Kamen-temeljac postavljamo, a spomen-obilježje dolazi kasnije, ovisno od mogućnosti društveno-političke zajednice i tko zna kojih i kakvih donatora. Pa to sve stoji u zapisniku. Daj zapisnik“! „Ma, ostavi zapisnik“, sad se upetlja u razgovor izvjesni Vlado Jović. Neka dva čovjeka, Pemci, bili su na mojoj strani. Dalje ih nisam štedio: „Kamen-temeljac će se postaviti kako je dogovoreno. Nikakvih para ne trebate dati. Sad ih ne bih ni uzeo. Dat će narod ili netko umjesto njega. Budite bez brige, ali ne ometajte! Ako vam više ne trebam, ja bih otišao“. Ustao sam i otišao.

U *Grubišnopoljskom listu* o tome je informativni članak pod naslovom „Izgladene nesuglasice“ napisao novinar Rade Malešević.

Sjednica predsjedništva SUBNOR-a

IZGLAĐENE NESUGLASICE

U Grubišnom Polju je 22. travnja održana sjednica Predsjedništva općinske organizacije SUBNOR-a, proširena s članovima Odbora za obilježavanje 50 godina žrtava ustaškog terora.

Ovo obilježavanje bila je i jedina tema skupa, pošto je u posljednjih mjesec dana došlo do izvjesnih nesuglasica između Predsjedništva SUBNOR-a, Odbora za obilježavanje, te nekih političkih skupina na području općine Grubišno Polje. Kako se u diskusiji ustanovilo, sve nesuglasice proizašle su iz nesporazuma koji su izgladjeni onog trenutka kad je Predsjedništvu SUBNOR-a eksplicitno rečeno da podrška podizanju spomen-obilježja ne znači i njegovu obavezu da isti finansira.

Na kraju, usvojen je zajednički stav da se ovo obilježavanje ne koristi u dnevno-političke svrhe, da je ovo zajednički čin čitavog naroda općine Grubišno Polje, a ne pojedinih politika. Isto tako, prihvaćen je stav da se izglade sve nesuglasice, da se obavi posao oko obilježavanja, a potom na osnovu financijske konstrukcije za spomenik angažuju sve strukture u njegovoj izgradnji.

Negdje u to vrijeme osnovano je, bolje reći, obnovljen je rad Srpskog prosvjetnog društva „Prosvjeta“. Prisutan je bio predsjednik „Prosvjete“ iz Zagreba Stanko Korać, a za predsjednika grubišnopoljske organizacije izabran je profesor Milenko Pišćević iz Velikog Grđevca. Na tome skupu sam se požalio na odnos drugova boraca i zamolio sve, koji su u mogućnosti, da na bilo koji način pomognu. Tim povodom objavljen je moj članak o „Prosvjeti“ u općini Grubišno Polje i kritički stav o uvjetima u kojima se sad nalazi:

Povodom osnivanja pododbora Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ u Grubišnom Polju

Svi su govorili o zajedništvu

Listam pomalo oštećenu knjigu sa ilustracijom veselja i zajedništva. Na vrhu naslovne strane (ćirilicom) piše KALENDAR 1948, a dolje PROSVJETA. Radi se o narodnom kalendaru koga je izdala „Prosvjeta“, srpsko kulturno društvo, Zagreb 1947, a štampala Zadružna štamparija u Zagrebu, Preradovićeve 21. Ugodno je vidjeti među devedesetak pododbornika „Prosvjete“ i ona tri u općini grubišnopoljskoj. Navodim imena odbornika, da se podsjetimo – da sa živima, ako ih ima, i porazgovaramo.

Pododbor Velika Barna, osnovan 13. aprila 1947. – Mitar Šukić, predsjednik, Miloš Juzbaša, potpredsjednik, Milan Sudarević, sekretar, Sava Rudić, blagajnik, Boško Grubić i Vaso Vujić, članovi.

Pododbor Veliki Zdenci, osnovan 13. januara 1946. – Uroš Gavran, predsjednik, Kata Dobrijević, sekretar, Nikola Vučković, blagajnik, Sava Karalija, Pavao Vučković, Mile Vučković, Pela Maričić, Nikola Čoporda, Jovan Dobrijević ml. Uroš Lalić, Mile Bosanac, članovi.

Pododbor Mali Zdenci, osnovan 1. marta 1946. – Ljuban Vurdelja, predsjednik, Marko Trbojević, potpredsjednik Petar Grdinić, sekretar, Đuro Glumbić, blagajnik Vlado Nemec, član.

Govori se tu o suradnji sa hrvatskom „Seljačkom slogom“, ističe se zajednički program na selu ove dvije kulturno-prosvjetne organizacije, društva i konstatira: „**Naročito u selima gdje žive izmiješani Hrvati i Srbi, organizacije ‘Seljačke sloge’ i ‘Prosvjete’ mogu znatno pomoći i doprinijeti zajedničkim radom, zajedničkim primjedbama i kulturnom usponu i obnovi naše zemlje i učvršćenju bratstva i jedinstva Srba i Hrvata**“. Valjda je onda tako trebalo!

U tome kalendaru nalaze se fotografije predsjednika Jugoslavije, predsjednika Sabora NR Hrvatske, predsjednika vlade NR Hrvatske,

predsjednika Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj, sekretara Glavnog odbora Srba i potpredsjednika vlade NR Hrvatske, ministra industrije i rudarstva NR Hrvatske, potpredsjednika prezidijuma Sabora NR Hrvatske. Tu je skupna fotografija ispod koje piše (ćirilicom): „Predstavnici narodne vlasti, HSS omladinskih i frontovskih organizacija na godišnjoj skupštini Glavnog odbora Srba i ‘Prosvjete’, srpskog kulturno-prosvjetnog društva u NR Hrvatskoj, u Zagrebu, marta 1947. godine“. I konačno, slika predsjednika „Prosvjete“. Vrijedno je reći da se tu nalazi i fotografija predsjedništva i sekretarijata Prvog srpskog narodnog kongresa održanog 31. avgusta i 1. septembra 1947. godine u Zagrebu, te ona ispod koje piše: „Srpkinje, Hrvatice i Slovenke okićene i u narodnim nošnjama, koje su u Pitsburgu na ‘Jugoslavenski dan’ skupljale priloge i darove za jugoslavensku siročad čiji su roditelji pali kao žrtve fašizma“.

Tako je to bilo 1947. godine na ovim prostorima. Svi su govorili o zajedništvu, o bratstvu i jedinstvu, o zajedničkim brigama, obavezama i tegobama. Ljudi su se uvažavali, predstavnici naroda se uvažavali i zvanično surađivali, iz inostranstva se pomoć slala za sve i ovdje se dijelila svima koji su bili u stanju potrebe, bez drugih kriterija.

Danas kažu da je to bila demagogija, laž i prevara pa su na cijeni nove vrijednosti. Za razliku od tih „laži“ danas imamo istinu: propovijeda se mržnja među narodima, pomoć izvana pretvara se u oružje zajedničkog zla, strah je zajedničko dobro. Suverenitet, institucije, nekad zajednička dobra i prava su jednonacionalni.

Valjda to danas tako treba. Eto, utvrdismo što je bila laž, a što istina, samo još da utvrdimo što je bolje!

Dr Milan Bastašić

Grubišno Polje, 18.6.1991.

Sa pravoslavnim sveštenikom crkve Svetog Đurđa, protojerejskim namjesnikom Marinkom Juretićem, ugovoreno je da nas u Zagrebu primi Njegovo visokopreosveštenstvo mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan. Primio nas je i uvažio našu molbu da služi parastos u crkvi Svetog Đurđa u Grubišnom Polju i da osvešta kamen-temeljac budućeg spomen-obilježja. U tom razgovoru učestvovao je i predstavnik „Prosvjete“ iz Zagreba sa kojim je ranije dogovaran scenski dio po prijedlogu Momira Lukšića. Na lokalnom nivou, Odbor ima značajnu pomoć „Prosvjete“, koja je angažirana oko učešća lokalnog amaterskog pozorišta Kocka. U *Grubišnopoljskom listu* objavljeno je Posebno izdanje Izvršnog odbora za izgradnju Spomen-obilježja. Naslov Posebnog izdanja je napisan velikim slovima: „Aprilske žrtve '41“. i „Prije pedeset godina“.

APRILSKE ŽRTVE '41.

POSEBNO IZDANJE IZVRŠNOG ODBORA ZA IZGRADNJU SPOMEN-OBILJEŽJA ŽRTAVA APRILSKOG TERORA 1941. GODINE, SUBNOR GRUBIŠNO POLJE

PRIJE PEDESET GODINA

Prve korake genocid je napravio u Grubišnom Polju aprila 1941. godine.

Genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima bio je planiran, a likvidacija svega što je antifašističko i protuustaško, bez obzira na naciju i vjeru, bio je njegov sastavni dio. Po tome planu, prvi sabirni logor na teritoriji NDH formiran je u Drnju kod Koprivnice, u zgradi tvornice „Danica“ odlukom od 20. aprila 1941. godine. Prvi zatočenici u njemu bili su Srbi sa područja Grubišnog Polja, zatim Križevaca i Pakraca.

Kroz logor je prošlo oko 5.000 zatočenika, a od gladi, zlostavljanja i ubistava, život u logoru je izgubilo oko 200 ljudi.

Logor je rasformiran polovinom jula 1941. godine. Posljednjih 1.600 zatočenika transportirano je za Gospić i S. Gradišku.

U Gospić su zatočenici dovoženi u stočnim vagonima, po 50-60 ljudi u svakom. Bez obzira na to koliko dana su putovali po julskoj žegi, vagoni se do Gospića nisu otvarali. Žeđ, žega i smrad oduzimali su i snagu i razum tim jadnicima.

Krajem aprila 1941. godine kaznionica u Gospiću postaje logor tranzitnog karaktera u kome se monstruozno i u svijetu besprimjerno masakriralo zatočenike. Kao masovno gubilište predviđeno je Jadovno, jame i bezdani Velebita. Kroz tranzitni logor u Gospiću od 20.7.1941. do 19.8.1941. prošlo je oko 25.000 ljudi, no treba napomenuti da se likvidacije na Jadovnu vrše planski od maja 1941. godine. Kako tranzitni logor u Gospiću ne bi ostao „usko grlo“ u planiranom genocidu, 24. juna osniva se, nekoliko kilometara od tzv. Šaranove jame, u Čačić Dragi na Velebitu logor pod vedrim nebom.

Koncem juna 1941. godine dovedena je veća grupa Srba (oko 400) s područja Bjelovara, Grubišnog Polja i Pakraca. Kasnije, nakon ukidanja logora „Danica“, dovedeni su i drugi Srbi s ovog područja. Likvidacije su vršene i na Pagu (kotar Gospić u NOB-u). Od 24.6.1941. nije više bila nikakva tajna da se na Jadovnu vrše masovne likvidacije.

Sa željezničke stanice Gospić ti nesretni ljudi išli su povezani dva po dva ili po četiri u koloni koja je još i uzduž bila povezana lancem ili konopom. Često su bili tako gusto povezani da su se morali kretati u korak, u protivnom ne bi mogli hodati. Kolone su imale 100, 200, 300 ljudi, bilo ih je nekoliko

prije i nekolike poslije podne. Išle su jedna za drugom kojih stotinjak metara. Tako su iznemogli, žedni, gladni i poslije raznih fizičkih i psihičkih tortura u tim kolonama stizali do „tranzitnog logora“ (oko 2,5 km), do logora u Čačić Dragi (oko 12 km) ili, što je bilo u većini slučajeva, izravno na gubilište (oko 8 km). To gubilište se koristilo ukupno 80 dana, do 20. avgusta 1941. godine. Broj pobijenih na ovom gubilištu prema jednim podacima, iznosi 35.000, a po uprošćenoj analizi poznavaoa, preko 37.000 žrtava.

Eto, toliko, radi kratke opće informacije o genocidu, koji je, kako vidimo, u svojim prvim koracima zakročio u područje općine Grubišno Polje.

U noći 26/27. aprila 1941. godine ustaše su pokupile iz kreveta 504 Srbina od 14 do 60 godina, bez obzira na zanimanje, političku pripadnost ili uvjerenje, odnosno vjerovanje. Odmah su vezani sin sa ocem, brat sa bratom, a potom u koloni uzdužno sa ostalima. Taj planom predviđeni postupak, kako smo informirani, pratio ih je do mjesta umorstva. Po raspoloživim podacima od 504 uhapšena čovjeka, 15 onemoćalih staraca i dva mladića vraćeni su kući. Od ovih 15 jedan je dovezen kući mrtav iz „Danice“ i sahranjen je na mjesnom groblju.

Poslije gotovo pola vijeka, tek posljednjih godina napravljen je konačan spisak onih koji se nisu vratili. On iznosi 487 i ovom prilikom dajemo mogućnost porodicama, rodbini i znancima da dadu eventualne primjedbe na ovaj konačni spisak žrtava od 26. i 27. aprila 1941. To se može odnositi na eventualno izostavljene ili na tačnost imena i prezimena, te mjesto stanovanja. Tako bi za obilježavanje 50. godišnjice stradanja ovih nevinih žrtava imali sva njihova imena i prezimena, te im mogli svima odati dužnu ljudsku poštu, vjerski pomen i blagoslov.

Molimo članove porodica, rođake, susjede i znance da svaki podatak, koji u vezi sa ovim sadržajem smatraju korisnim, dostave SUBNOR-u u Grubišnom Polju, Odboru za izgradnju spomen-obilježja žrtvama od 26/27. aprila 1941. godine. Rado ćemo primiti i svaki pismeni materijal od svjedoka tih događaja od prije pola stoljeća. Posebnu važnost imaju i svi tada pisani materijali, dopisnice, potvrde, slike i sjećanja onih koji su bili u posjeti zatočenicima u „Danici“.

Kontaktiramo sa sve više dobrovoljnih aktivista, kako žena, tako i muškaraca. Uspješno rješavamo pitanje postavljanja konstrukcije pozornice, njezine dekoracije i ozvučenja. Iz sigurnosnih razloga, odlučili smo da već u ranim jutarnjim satima postavimo pozornicu, dekoriramo je i postavimo ozvučenje. Dogovoreno je da sve mora biti gotovo u deset sati. Sve ove poslove usmjeravao je i koordinirao profesor Žulec. Moja glavna preokupacija bila je sastavljanje nekrologa, pedeset godina tuge i sjećanja. Prikupljao sam

podatke, sređivao sjećanja, brižljivo pratio televiziju i dnevnu štampu. Usko sam surađivao sa novinarima i „Prosvjetom“ iz Zagreba. Prijedlog njihovog scenskog programa toliko me je impresionirao da sam stalno bio u strahu da on ne dođe u pitanje.

Teško sam podnosio ratna čarkanja širom Hrvatske. Nije to bilo ništa neočekivano, ali je za Srbe vrlo prijeteće. To potvrđuju sve češće vijesti sa raznih strana i izvora. Srbi pružaju otpor u Pakracu, te oko Vinkovaca i Osijeka. Narod iz tih područja bježi za Srbiju. Sve to osvježava krvava sjećanja iz 1941. do 1945. godine – zločine koje su nad Srbima izvršile hrvatske ustaše. Sva hrvatska sredstva informiranja, naročito televizija, frenetično ponavljaju da je Srbija agresor na Hrvatsku. U agresora se ubrajaju i Srbi koji pružaju otpor razularenoj novoustašiji samoproglašene i još od nikoga priznate Hrvatske. Stvara se psihoza o navodnoj intervenciji Zapada, koji treba da zaštiti hrvatsku i slovensku, navodnu, demokraciju. Kninska skupština donijela je Ukaz o otcjepljenju iz Hrvatske, oni priznaju saveznu vlast. Tuđman je povodom Uskrsa svojim i Kuharićevim vjernicima održao govor na Trgu Republike o demokraciji u Hrvatskoj i o naoružanju i sposobnostima nove hrvatske milicije. U Titovoj Korenici suspendirali su organe upravljanja i direktora Plitvičkih jezera. Zagreb zahtijeva da se uspostavi prvobitno stanje. Srpski specijalci iz Knina dolaze u pomoć Korenici. Uskoro je došlo do borbe kninskih policajaca i specijalaca iz Zagreba. JNA je ostala pasivna. Prijedlog Predsjedništva SFRJ da se Boljkovičeva policija povuče iz Plitvica, Tuđman je odbio. Borbe različitog intenziteta, ali ipak borbe, vode se oko Knina, Pakraca, Vinkovaca, Korenice. Kninska pruga ne radi, navodno ne radi ni ona kod Belog Manastira.

„SRBI SU AGRESORI“

Za sve je, po ocjeni svih hrvatskih medija, kriv srpski agresor, na koga brusi noževe sve veći ekstremni dio hrvatske nacije. Po općoj atmosferi, na dohvatu ruke sa nožem nalazi se srpski narod u Hrvatskoj. Dogovoreno je i usvojeno da je i on agresor. Za sve to vrijeme JNA ostaje mirna, neaktivna, a iz nje odlaze, bježe i oficiri i vojnici Hrvati zajedno sa Šiptarima i Slovencima. Već se i puca na JNA! Dramatične su scene oko Vojnog suda u Zagrebu. Stvaraju dojmove i uvjerenja da je JNA i neodlučna i nemoćna. Razjarena rulja urla, razbija sve do čega dođe. Dolaze informacije sa raznih strana, a onda i iz javnih sredstava informiranja da Hrvatska vrši reorganizaciju unutrašnjih poslova, državne bezbjednosti i, dakako, milicije. Sa saveznog nivoa uvjeravaju javnost da je Ustav SFRJ na snazi, da je JNA jedina i

neprikosnovena zajednička oružana sila, a ovdje to praksa demantira naočigled te iste javnosti. Nekakvi razgovori Miloševića i Tuđmana nemaju nikakvog značaja za sigurnost Srba u Hrvatskoj. Ruše se spomenici žrtava i velikana NOR-a, navješćuje se podizanje spomenika dželatima iz prošlog rata. Na Trgu Republike u Zagrebu izložene su knjige na prodaju čiju naslovnu stranu prekriva slika Pavelića u ustaškoj uniformi. I druge relikvije i ikonografije mračne i zastrašujuće prošlosti. Pakrački kraj, zbog tamošnjih događanja, dobio je atribut „četnički“. Pročula se istina da je u Velikim Zdencima oskrnavljen Spomenik žrtvama fašizma.

POZIV U POLICIJU

U takvoj općoj psihozi, pozvan sam telefonom da dođem u stanicu milicije kod zamjenika komandira policijske stanice Darka Bosanca. To me je podsjetilo na takve pozive 1941. sa kojih nije bilo povratka. Obavijestio sam o tome neke rođake i prijatelje i otišao sam. Svako drugo rješenje značilo bi prekid svih aktivnosti oko spomen-obilježja, jer one su bile uglavnom u mojim rukama, a i pri kraju. Darko me primio i, pošto sam sjeo, počeo je sa pitanjima oko organizacije komemorativnog skupa. Koliko autobusa dolazi iz Beograda, odakle još dolaze? Što mislim o mogućim izgredima i tko će održavati red? Odgovorio sam da nemam nikakvih informacija o mogućem dolasku autobusa iz Beograda ili drugih mjesta. Da li smo pozivali da se dolazi sa strane? Pozvani su svi rođaci, rodbina i potomci žrtava od 26. i 27. aprila 1941. godine. Kako će tko dolaziti, ne znam. Svi dolaze radi pijeteta prema žrtvama i to je svrha skupa. Tu nema mjesta nikakvim drugim postupcima. Rizik može da predstavlja netko drugi ili neka druga strana. Mislim da na to treba pripaziti, a to je van našeg programa. Kao što je poznato, dobili smo službeno odobrenje za obavljanje cijelog obreda u crkvi i parku. To je bilo sve, otišao sam u uvjerenju da je razgovor bio na obostrano zadovoljstvo.

Narednih dana zamolio sam predsjednika općine Čedu Bubulja da nas malo financijski, simbolično pomogne ako nam koji dinar bude nedostajao, te da pozdravi i otvori komemorativni skup. Predsjednik je obećao, a kasnije je i održao obećanje da će podmiriti troškove puta i boravka troje glumaca iz Zagreba, te ručak u ZRC-u za najuži krug Njegovog visokopreosveštenstva Jovana. Kao uzvanici parastosa u crkvi Svetog Đurđa i nekrologa u Parku, pozvani su svećenik katoličke crkve Svetog Josipa, predsjednik SDS-a, predsjednik JSDS-a, predsjednik SDP-a i predsjednik HDZ-a. Ovog posljednjeg sam našao u zgradi škole. Razgovarali smo gotovo sat vremena. Trudio se da me uvjeri u partizansku pripadnost svoje porodice,

pa u tom svjetlu da predstavi i sebe. Ranije ga nisam lično poznao kao ni predsjednika HDS-a, za koga sam ga zamolio da mu prenese moj poziv. Pozivu su se odazvali samo SDP, SDS i JSDS.

SVUDA USTAŠTVO, PREPOZNAJEM '41.

Odlazio sam u Zagreb, sastajao se sa prijateljima i drugovima. Neki su već na Franjinoj strani. Oduševljeni su njegovom demokracijom, a oružane čarke i sukobe sa Srbima tumače primitivnošću u tim srpskim područjima. Ustašku ikonografiju na koju ukazujem tumače kao normalnu reakciju na politiku Miloševića i navodnu srpsku agresiju. Sa nekima si ne dozvoljavam da iskreno razgovaram. Na glavnom kiosku Trga Republike tražim *Politiku*. Nastaje tajac uobičajenog brundanja ljudi koji su došli po novine, a kolporterka glasno viče: „Izvolite, gospodine, *Politiku*“. Takav nastup, osjećam i vidim dok primam kusur, usmjerava prema meni poglede nazočnih. Dok čekam tramvaj, otvorio sam novine, gledam glavne naslove. Sutradan mi jedan brat Srbin kaže da me vidio iz tramvaja kako sam raskrilio *Politiku* i da je svaki čas očekivao da me netko mazne po glavi!

Poslije jedne večere kod Valenta Horvata, Jožinog brata, domaćin i ja smo se dobro svadili. Pojeli smo dobre piktije, hladetinu koju je izvršno pripremala, oblikovala i servirala domaćica Vlasta, inače profesorica. Profesor Valent je, pak, bio umjetnik za fileke, na koje sam se uvijek odazivao. Pili smo plješivičku Graševinu iz njihovog podruma. Onda je počela rasprava u stilu *in vino veritas*. Svaki je istresao iskreno svoje. Vlastička je osiono podržavala Valenta, pa je meni preostalo da se prije vrijeđanja oprostim sa domaćinima. Premećem po glavi sve što znam o njemu i nikako da shvatim kako može odjednom biti takav. Bio je rezervni poručnik Kraljevske vojske. Negdje u Vinogradskoj ulici 1941. jedva je umakao Nijemcima. Oženio je Srpkinju Milicu, koja mu je rodila sina i kćer. Sin, liječnik, oženio je Srpkinju, kolegicu sa fakulteta. Tu smo i nekakva rodbinska veza. Ta snaha rodila mu je troje unučadi. Sad žive u Kanadi. Valent je direktor jedne osmoljetke u Zagrebu.

Jednog dana na stepenicama ispred nebodera gdje sam stanovao razgovara nekoliko ljudi. Zastanem, a dr Viktor Banko me odmah pita što mislim o tome što hoće taj Milošević. „Ma, da je samo on u pitanju možda bi ga se nekako i riješili. Ali, puno je toga. Valjda se slažemo u tome da svi događaji ne idu kako treba i da je iz svega teško očekivati bilo što dobro“, počinjem priču. Raspravi se priključi i neki podoficir Makedonac. „Ima puno pitanja“, rekoš ja u odlasku, „samo se bojim da će nam u budućnosti biti lošije nego sada“. Pod dojmom sam velike parole u Jurišićevoj – „Generali,

Hrvatska se ne boji“. Velika slova „U“, šahovnice i razni drugi grafiti istog značenja vide se na svim zidovima i sličnim površinama. Sve mi to teško pada. Zaključujem da je bolje što manje boraviti ovdje. Sin u iznajmljenoj stomatološkoj ordinaciji u razgovoru sa stanodavkom dobiva na znanje: „Znate, doktore, ovo nije Knin!“! Njegov kolega stomatolog, koji je kod njega neko vrijeme radio, došao mu se predstaviti u uniformi ZNG-a i sa automatskom puškom! „Kako ti izgledam Suzana“, obratio se snaji. „Pa dobro, kao pravi vojnik“, odgovori ona.

Na povratku u Grubišno, u vidokrugu dozvoljenom u vožnji, viđam već spomenute grafite u svim mjestima kroz koja prolazim. Bjelovar je bogato okićen aktualnom ikonografijom i napisima. U Bjelovaru, ali i na kućama u usputnim selima ima dosta zastava sa šahovnicom. Sad to isto primjećujem u Velikom Grđevcu, Pavlovcu, Velikim i Malim Zdencima, pa u Orlovcu i Grubišnom. Pod dojmom svega, došla mi je u glavu ideja – trebalo bi vidjeti kako stvari stoje u Koprivnici, posebno u bivšem logoru „Danica“. Moram to obaviti što prije, bio bi red da to spomenem u nekrologu koji pripremam.

Uvečer gledam dnevnik. Prosto ne mogu shvatiti da se takve stvari događaju i da se tako mogu događati. Sastaju se predsjednici republika, obično u krnjem sastavu. Parada je to kakvu čovjek ne želi niti čuti, niti vidjeti. Svakim danom značaj, pozicija i respektabilnost JNA sve je bizarnija. Rukovodstvo ne zna što će sa njom. Ponekad je gotovo riješena da brani ustavni poredak tako što bi razoružala ugrožene Srbe u Hrvatskoj. Kao da nema dovoljno dokaza za lom toga poretka od strane Hrvatske i Slovenije.

U Grubišnom neizvjesnost visi u zraku – ljudi u prolazu, u grupama, u samoposluzi, međusobno pozdravljanje..., sve je nekako drugačije poslije ovih nekoliko dana mog odsustvovanja u Zagrebu. Navratio sam u SUBNOR i porazgovarao sa činovnicama. Navijestio sam im da će trebati lijepo napisati nekrolog oko pet-šest stranica u desetak primjeraka, te da će trebati sve dokumente o spomen-obilježju stavljati u jednu veću fasciklu, možda i u ladicu. Obećali su najbolju suradnju, kao i do sada. Prošetao sam kraj Sokolane prema mjestu određenom za kamen-temeljac. Na spomen-ploči žrtvama od 4. na 5. avgusta 1941. godine nalijepljena je šahovnica. Kupio sam kruh i novine, idem pješice i za sve vrijeme proživljavam tu, nekakvu, novu atmosferu.

Na televiziji, u vijestima nagovještavaju služenje mise zadušnice za poglavnika, za blajburške žrtve, za žrtve raznih Jazovki, ustaških gnijezda, fratarskih samostana... Budući da dolazi taj ogavni datum, 10. april, povijesni start na pokolj Srba 1941. godine, odlučim da baš tada krenem u Koprivnicu. Od Virovitice do Koprivnice nova obilježja su nametljivo nazočna. Ima ih upravo mnogo, osobito zastava. Najprije sam navratio u muzej, zavod ili

Intitut za istoriju NOP-a i revolucije koprivničkog kraja. Predstavim se srednjovječnom čovjeku i izrazim želju da razgledam eksponate. Načinom na koji me je informirao, zadobio je moje povjerenje. Rekao sam mu svrhu dolaska, a on me brzo informirao o već učinjenim nedjelima HDZ-a u koprivničkom kraju i logoru „Danica“ posebno. Dao mi je knjigu o koprivničkom kraju u NOB-i i rekao da tu ima najviše podataka o logoru „Danica“. Šematski mi je obrazložio put do logora, rekavši da je uputnije da idem sam nego sa njim. Ušao sam kolima u krug logora, parkirao, a onda se vratio opet na ulaz. Gledam. Iznad je ploča sa popisom žrtava. Velikim slovima ispisane su parole: „Živjela NDH“, a malo dalje: „Za dom spremni“. Na pločama sa popisom žrtava ispisani su veliki kukasti križevi. Na oba stuba glavnog ulaza nalazi se po jedno slovo „U“ veličine pola metra. Spomenik borcima antifašistima iz centra Koprivnice maknut je i bačen ovdje u dvorište „Danice“. Na njemu je jedna pogrdna parola. Tu, na rubu smeća je i bista jednog od tamošnjih prvoboraca. Bio sam očajan i svjestan svoje nemoći, ali i nemoći svih onih koji su mi koliko-toliko istomišljenici. Unio sam ove detalje u nekrolog, a oni su mi ulili dodatnu snagu da odlučno i dosta obuhvatno iznesem i druge bitne istine.

TV-vijesti pune su prijetnji Srbima, koji se sve više suprotstavljaju oružjem. Zapadna propaganda orkestrirano napada Srbiju i Jugoslaviju, te JNA. Daju punu podršku navodnoj mladoj hrvatskoj demokraciji. Najgrlatije su Njemačka i Austrija. Genšer i Mok su dva monstuma revanšizma iz 1918. i 1945. godine. Navika Hrvata da čuče pod tuđim skutima dobiva novu, modernu vizu – Danke Deutschland! Euforično se najavljuje dolazak Genšera, a Britanci i Francuzi, prljav im obraz bio, liježu na rudu poznate Kolove ucjene. Vlada i Sabor svojim prijetnjama i dalje zaoštravaju odnose sa Srbima. Po općem shvatanju, nema nikakvih izgleda da se održi nekakvo zajedništvo i zajednički stav o prekidu svih ratnih dejstava, kao najlošijem načinu započetog razdvajanja. Otišlo se predaleko da bi razum mogao prevladati i da bi nekakav povratak na prihvatljivo stanje bio moguć.

Bez obzira na sve, ipak mi je nemoguće prihvatiti prijeteću stvarnost neoustaške vladavine sa krvavom praksom vraćenih ustaša iz emigracije. Proživio sam i preživio sve moguće torture, masakre i zločine ustaša nad srpskim narodom u Hrvatskoj – i u Grubišnom Polju i u Jasenovcu – ali nemam snage da se uvjerim da je isti scenarij na djelu. To je naprosto nemoguće prihvatiti. Otuda mi i sloboda suprotstavljanja kao izraz moje obaveze i prava. Ne smatram to nikakvom hrabrošću, kao što mi neki to pripisuju. Oni se valjda mnogo boje, svega se plaše, a ja, tko zna zašto, nemam toga straha. U meni je samo poriv za suprotstavljanje, jer stvari idu loše. Moguće je da moj lični strah ima visok prag – onaj iz Drugog svjetskog

rata koji su stvorila ondašnja zbivanja kojima sam prisustvovao. A ovo sada je za mene još uvijek samo prijeteće i moguće, ne događa se tu preda mnom. Na stranu to što shvatam da se Srbi oružjem brane na mnogo mjesta, i to sigurno s razlogom.

PARASTOS I KOMEMORACIJA

U takvoj općoj i lokalnoj, politički konfliktnoj i neizvjesnoj situaciji pripreme za 27. april teku po planu. Izgledom i dimenzijama kamena-temeljca sam zadovoljan, kao i profesor Žulec koji uskoro surađuje sa izvođačem. Odabrane su gvozdene skele za tribinu, napravljene su drvene stepenice i dogovoren materijal za dekoraciju. Za ozvučenje zadužen je konferansijer Vlado Šelović. Potvrđen je dolazak izvođača scenskog programa iz Zagreba i učešće jednog člana Kocke. Svoj dolazak i obaveze potvrdili su također predsjednik općine Čedo Bubulj i Njegovo visokopreosveštenstvo mitropolit Jovan. Sasluženje lokalnog sveštenstva osigurat će sveštenik Marinko Juretić. Organizirano je ukopavanje kamena-temeljca u jutarnjim satima. Razrađen je poseban program otkrivanja i osveštenja. Svi radovi oko bine, uključujući ozvučenje, i oko kamena-temeljca završit će se do završetka vjerskog obreda u crkvi. Nekrolog sam napisao i odnio na prepisivanje u SUBNOR, tamošnjim činovnicama.

Poslijepodne 26. aprila stigli su glumci iz Zagreba u organizaciji SKD „Prosvjeta“. Smjestili smo ih u hotel i upoznali ih sa studentkinjom kazališne umjetnosti Civić, koja će se, po njihovoj zamisli, uključiti u scenski program. Mladoj studentkinji bilo je veliko zadovoljstvo nastupiti sa poznatim imenima zagrebačkog glumišta Momiom Lukšićem, Marijom Dragić i Nikolom Otržanom. Te večeri saznao sam da je u Grubišno došao predsjednik SDP-a Račan i da je u toku javna tribina te stranke.

Komentar novinara *Grubišnopolskog lista* 30. aprila 1991:

*Javna tribina Stranke demokratskih promjena
SDP se protivi jednostranim potezima*

*Izjavio Ivica Račan 25. travnja u Grubišnom Polju
- SDP nije za "demokratsku federaciju" koja negira suverenitet republika*

Tribinu koju je organizirala grubišnopolska SDP u petak navečer 26. travnja prisustvovao je i predsjednik stranke Ivica Račan. Tribina je održana u prepunoj sali za sastanke u zgradi DPO, a uz članove i simpatizere

stranke prisustvovalo je i dosta znatiželjnika. Skup je otvorio predsjednik grubišnopoljske SDP Petar Fehir, a potom je Ivica Račan izlagao i obrazlagao aktuelnu državno-političku krizu.

SDP, kaže Račan, je insistirao i insistira na razgovoru i dijalogu umjesto svađa i sukoba na ulicama među postrojenim nacionalnim jedinicama i sličnim formacijama. Kao stranka, SDP polazi od potrebe demokratskog razvoja, razvoja demokracije. Međutim, previše je isključivosti i arogancije, mimikrije i pretvornosti, propagande i sl, sve kako bi se vlastita pozicija republičkih vodstava učinila čvršćom. Daleko smo, po Račanovim riječima, od toga da budemo srednje demokratska, a kamoli najdemokratskija zemlja.

FEDERACIJA ILI KONFEDERACIJA: Narodu je bačena u vidu dilema federacija ili konfederacija, i sad se oko nje glože.

SDP je za jugoslavensku integraciju baziranu na demokraciji, ekonomiji, zajedničkim interesima. Ako smo, kaže on, za Evropu, prihvatimo evropsku logiku integracije, a ona je bazirana na interesu. Ako ne ide drugačije, treba krenuti politikom postupnosti u integracije i u tom smislu je SDP pokrenuo inicijativu u Saboru. SDP nije za "demokratsku federaciju" koja negira suverenitet republika i postojeće granice smatra administrativnim, jer to vodi novim sukobima i to je vraćanje unazad. SDP se protivi jednostranim potezima koji likvidiraju Jugoslaviju, kao npr. otcjepljenja. Mirnog razlaza, smatra Račan, ne može biti bez dogovora, a još manje upotrebom ultimatum – tad je rat neminovan. U ovoj zemlji gotovo da i nema nevinih. Republike se ponašaju po sistemu samoposluge – uzmu iz Ustava ono što im treba, pa onda "držite lopova"! Dok god postoji šansa za miroljubivo rješenje krize treba je koristiti. Međutim, SDP je usamljena stranka u Saboru i sama ne može puno učiniti. Nervoza je velika, a onda i želja da se jednim potezom razriješe problemi, a to vodi u totalitarizam i represiju. Kao treće čemu se SDP protivi, Račan je naveo neprincipijelne pokušaje nagodbe Hrvata i Srba na račun trećih (BiH i Makedonije).

PO SVOJOJ NACIJI: Velikosrbi i velikohrvati, naglasio je Račan, misle da mogu nešto učiniti težnjama ka "velikim" državama i dodao da će rezultat tih velikosrba i velikohrvata bili samo mala Hrvatska i mala Srbija. To je fijasko tzv. nacionalne politike. SDP nije takva stranka već je multinacionalna i po svojoj politici i po članstvu. Ako smo se deklarirali za suverenitet republika i teritorijalni integritet, ako smo prihvatili višestranačku demokraciju, onda moramo prihvatiti i konsekvence. Moramo prihvatiti i braniti legalitet vlasti u svim republikama, inače bi bili protiv novih izbora. Braneći legalitet vlasti, mi smo istovremeno, kaže Račan, u mnogim konfliktima s tom vlašću. Predsjednik SDP je govorio i o nekim zakonskim projektima s kojima se njegova stranka nije složila i naveo Zakon o pretvorbi društvenog vlasništva.

Za njega je rekao da ne nudi perspektivu, da hoće 2/3 društvenog vlasništva "pretvoriti" u državno, a 1/3 u bescijenje prodati. Također, taj zakon ugrožava radnike jer ne otvara nova radna mjesta, sužava prava iz radnog odnosa, socijalne zaštite, suodlučivanja itd. Račan smatra da postoji velika opasnost od eksplozije socijalnog nezadovoljstva i kaže da se to neće obrušiti samo na vladajuću stranku. Opasnost je što može doći do reakcionarnije i desnije vlasti, a odgovornost za to je na onima koji mogu najviše učiniti.

POMAK UDESNO: Što se tiče djelovanja SDP-a kao saborske opozicije, Račan je rekao da se Sabor može samo jednom napustiti i da će, bude li trebalo, to i učiniti. Ovaj list prvi prenosi i Račanovu izjavu zbog čega bi se to moglo desiti. Ukoliko se, kaže on, misli na mala vrata mijenjati ustrojstvo Sabora, i to zamjenom Poslovnika kojom bi se jedno vijeće ukinulo, a druga dva saborska vijeća spojila (što bi značilo administrativno mijenjanje rezultata izbora – od Sabora do općinskih Skupština), SDP će trajno napustiti Sabor. Što se tiče Hrvatske, SDP nije za centralističku, unitarnu Hrvatsku, već Hrvatsku regiju s lokalnom samoupravom. Za to postoje prirodni preduslovi i ne može se stvarati nasilne tvorevine. Račan je ocijenio da politika u Hrvatskoj ide udesno i da su se neke stranke prepustile struji. SDP neće, prema njegovim riječima, poslušati one koji misle da stranka mora biti ratnički raspoložena prema vlasti, niti će podržavati opoziciju koja je protiv vlasti, ali s desnih pozicija.

Nakon Račanovog govora koji smo ukratko prepričali sljedila su pitanja na koja je on uredno odgovarao. Tribina je trajala nešto više od dva sata i pokazala je da je interes za ovu stranku još uvijek, ili uprkos svemu, dosta živ. Na kraju, spomenimo da je na kraju tribine upućen poziv prisutnima na komemoraciju koja treba biti održana u subotu. Također, članovi i simpatizeri stranke pozvani su na "Prvomajski piknik" u Malojasenovačka brda.

Njegovo visokopreosveštenstvo mitropolit Jovan doći će u ranim prijedopodnevnim satima u Parohijski dom. Uvečer, poslije puno telefonskih razgovora, uglavnom poziva, isključio sam telefon i legao da odmorim. Ujutro uz cigaretu provjeravam cijelu programiranu kompoziciju za taj dan, kojeg smo pedeset godina dugovali tim našim mučenicima. Obišao sam mjesto obilježavanja negdje oko devet sati. Kamen-temeljac je postavljen, okolo se postavljaju komadi travnate ledine. Montaža bine je pri kraju, a sa dvije strane već su postavljeni ćilimi. U hotelu sam posjetio goste iz Zagreba i sa njima popio kavu. Zajedno smo krenuli prema crkvi na vjerski obred. U cintoru među brojnim vjernicima sustižemo mitropolita Jovana sa nekoliko sveštenika. Malo smo mu prepriječili put, svi se poklonili i predstavili. Odmah smo se pomaknuli u stranu, poštujući raspoloživo vrijeme. Crkva je već puna naroda, a još više ga ima u cintoru. Pristiže ih još sa obje strane

ulaza u cintor. Priključio nam se i predsjednik općine. Crkveni obred je zaista veličanstven, doličan prigodi i traje već znatno poslije jedanaest sati. Sa glumcima i još nekoliko aktivista krenuli smo prema parku. Tu smo već izdaleka vidjeli mnogo svijeta. Primijetili su nas već na ulazu u park i počelo je življe komešanje. Prelazimo preko toga prostora prema bini. Mnogi nas zaustavljaju i rukujemo se. Vidim neke ljude koje dugo nisam vidio, oni su potomci postradalih. Sa jednom grupom ljudi vidim novinarku gospođu Kovačević, suprugu ovdašnjeg veterinara. Njezin svekar Lazo iz Ivanovog Sela, također je jedna od žrtava. Momir ode da uključi razglas, pa slušamo prikladnu muziku.

Više spontano nego organizirano u cijeli proces obilježavanja ovog povijesnog datuma uključio se svojom video-kamerom Berislav Muškić, ovdašnji fotograf. Zahvaljujem mu, i ovom prilikom, na njegovoj inicijativi. Ovjekovječio je sve dijelove iz Programa obilježavanja. Već je prošlo i podne, no nitko ne odlazi. Svi su obaviješteni da još traje parastos. Onda se većina okreće prema gornjem kraju. Primjetili su da svijet izlazi iz cintora i da se upravo prema nama. Konferansijer scenskog dijela Vlado Šelović odlazi na binu i dogovara se sa Mominom oko razglasa. Nije to danas obični razglas, to je umjetnost odabira muzike, a onda pažljivog usklađivanja sa epizodama recitala. U velikoj povorci svijeta stiže i mitropolit Jovan sa sveštenstvom u pratnji predsjednika općine Čede Bubulja. Paroh Marinko Juretić reče mi da je Čedo izrazio želju, a mitropolit pristao, da prije odlaska u Zagreb budu zajedno u ZRC-u. Poziva i mene. O vremenu sastanka će reći kasnije.

Kamen-temeljac (ploča) prekriven je crnim velom. U blizini stoji Milan Đurić koji će ga otkriti i pročitati nekoliko riječi o zlokojnoj noći, koja se zbila prije pedeset godina. Tu je i gospođa Milka Stojić u bilogorskoj narodnoj nošnji. Kraj nje je djevojčica sa velikim buketom cvijeća, koje će položiti kad se temeljac otkrije, i dječak predškolske dobi, gologlav, sa šešinom u ruci. Ovo me za tren podsjeća na moju prvu fotografiju kad sam imao tri godine, a u ruci sam držao šešir. Prisutni su spontano napravili polukrug prema bini. Udaljenost od bine je prilična. Ostao je prazan prostor, a oni stoje tamo u parku. Pokazujem rukom konferansijeru da krene na binu i počne sa uvodnim dijelom programa. Momir to znalački poprati adekvatnim muzičkim efektom i Vlado, manirom iskusnog konferansijera, u ime Odbora za izgradnju spomen-obilježja pozdravi prisutne i zamoli ih za dozvolu da dade riječ predsjedniku općine drugu Čedi Bubulju. Već poslije njegovih prvih riječi vidim kako žene, pa i muškarci, brišu suze. Strelovito mi se stvori i nametne odnekud sa dna mozga do sada neevidentirani dojam kao zaključak: „Pa ovo je najveći zbor srpskog naroda Bilogore od 1942. godine! Onda su nas ustaše ovdje satjerali preko tri hiljade na putu za Jasenovac i

Sisak“. Po programu, konferansijer najavljuje mene i nekrolog – „Pedeset godina tuge i sjećanja na 26/27. april 1941. godine“.

Tekst nekrologa

Gosti i uzvanici, rascvjetljenje i nikad utješene familije i rodbino žrtava od 26/27. aprila 1941. godine, pozivam vas sve da im minutom šutnje odamo dužnu poštu...

Slava im!

Ova 1991. godina je godina sjećanja i doživljavanja stradanja srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu. To je konačno vrijeme da pronademo i objavimo sva imena postradalih, da konačno znademo koliko nas je bez razloga i povoda uništeno. Krajnje je vrijeme da im bar spomenik podignemo ako im već kosti ne možemo sahraniti u hramovima njihovih zavičaja. Ovo je potrebno učiniti da bi lakše praštali, jer oprostiti moramo. U protivnom, išli bismo u zločin, a to nije niti ljudski, niti hrišćanski i nije svojstveno ovom narodu. Isto tako, zaboraviti ne smijemo i ne treba nitko da zaboravi. Ovdje treba izgraditi spomen-obilježje, kao poštovanje mrtvima i za opomenu živima. To je obaveza svih, a to žele i zahtjevaju i najbliži.

Kad se govori o ustaškim zločinima, zvjerstvima koja su počinili, svakako se nameće i pitanje gdje su klice i korijeni tih monstruma, pobješnjelih zvijeri i krvoloka. Kako su nastali i tko ih je odgajao za ubice? To je kod nas kleronacionalna koncepcija tada određenih krugova koju je kasnije Mile Budak potvrdio kao ideologiju ustaštva. Ustaški list 'Nezavisna Država Hrvatska' '41. godine, izražavajući zahvalnost predstavnicima katoličke crkve u NDH, piše, citiram:

„Na tajnim ustaškim sastancima mladi je svećenik bio redovan član, a sa sjednice je izlazio među ispaćeni narod i bio uvijek glavni promidžbeni faktor u narodnooslobodilačkom pokretu“.

Eto, tako je pripravljana i dočekanana Nezavisna Država Hrvatska, a s jednakim žarom, zanosom, voljom i borbernošću radit će klerofašizam na njezinom učvršćivanju i izgradnji prema pozivu nadbiskupa Stepinca od 28. aprila '41. godine do njena sloma maja '45. godine.

Ne mali broj katoličkih svećenika u to vrijeme, od '41. do '45. godine, zaklinjali su ustaše, blagosiljali im oružje i preuzimali njihove grijehe na sebe. Kako vidimo, u NDH izopaćeni su bili i kršćanstvo i rimokatolička vjera. Nigdje nije bio tako institucioniziran i ozakonjen zločin kao u NDH. U nekim slučajevima, čak perfektnije nego u Hitlerovoj Njemačkoj. Ovom perfekcionizmu Nezavisna Država Hrvatska dala je svoj prilog kroz užasnu brutalnost u provođenju pravne norme.

Planirani masovni genocid nad Srbima, Židovima i Ciganima u tzv. NDH prve korake napravio je upravo ovdje u Grubišnom Polju 26. i 27. aprila '41. godine. A samo dan kasnije, 28. aprila, izvršen je najmasovniji pokolj nad dvije stotine i devedeset četiri Srbina u Gudovcu kod Bjelovara.

Te noći i sutradan, 27. aprila, ustaški emigranti i policija iz Zagreba, uz pomoć jednog broja domaćih članova Mačekove Seljačke zaštite i ustaša, pokazivača srpskih kuća, uhapsili su 504 Srbina od 16 do 60 godina. Ljudi su pokupljeni iz kreveta, a u toku dana iz svojih kuća i dvorišta. Među njima, uhapšen je i jedan broj njihovih rođaka i uzvanika, koji su se našli u srpskim kućama kao gosti ili slučajno prisutni. Odvedeni su i oni jer su bili Srbi. Dnevni list „Hrvatski narod“ tada je objavio da je u šumi uhićeno pet stotina „četnika“ iz Grubišnog Polja. Od broja uhapšenih čiji tačan broj se još uvijek ne zna, usmrćeno je 487, i to još nije definitivni broj. Poslije hapšenja vraćen je jedan broj staraca, dva mladića i dva čovjeka, čije su žene bile Hrvatice. Hapšenje ovih ljudi bilo je naručeno iz Grubišnog Polja. Naručio i aktivni učesnici su bili: šef župnog ureda Pero Sivjanović, advokati dr Lujo Stahuljak i dr Ivo Vedriš, Josip Kezele, apotekar, inženjer Josip Frigman, agronom Joško Kolar, trgovac Luka Pejašinić, krojač Marijan Klepić, učitelj Stjepan Hosi, trgovac Đuro Golubić, činovnik Ivo Đuroković, učitelj Mile Smolčić, Franjo Lekčević, Drago Čvorak, Franjo Horvat, Jozo Mioković, Slavek Seliž, Ivica Musil, braća Gabler, braća Menis i braća Vašek.

Grupa oko župnika Sivjanovića i Stahuljaka organizirala je pravljenje spiskova Srba i sastavila optužnicu. Optužba je kratka: „Predstoji velika opasnost hrvatskom življu i vjernom katoličanstvu kotara Grubišno Polje. Četništvo bilogorskih sela podržano Srbima u mjestu Grubišno Polje organizirano je i spremno da svakog časa pokolju hrvatski živalj“. Ovako daleko naglašenija optužnica delegacije, koju je u Zagreb predvodio dr Lujo Stahuljak, dobila je suglasnost poglavnika Pavelića i obećanje da se uputi pomoć ustaškim emigrantima. Povratkom iz Zagreba prišlo se pripremama za hapšenje. Odabrani su pokazivači srpskih kuća, naručeni su stočni vagoni za prevoz uhićenika, jer, taj mirotvorni i, prije svega, dobrotvorni srpski narod bez obzira na to što je već bio užasnut mnogim pretnjama i postupcima ekstremnog hrvatskog nacionalizma, vjerovao je u pravnu državu i novu vlast. Ta naivnost koštala ga je, samo devet dana od kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i 16 dana od proglašenja Nezavisne Države Hrvatske.

Gotovo pet stotina nevinih života muškog dijela srpskog naroda u općini Grubišno Polje.

Mi danas ovdje obilježavamo i to istorijsko iskustvo našeg naroda. Najprije su pokupljeni i likvidirani odrasli, mladi i srednjovječni ljudi. Porodice su ostale obezglavljene, narod osakaćen. Nejač, starci i žene su ostali na nemilost

dželatima. Sva prebijanja, ponižavanja, glad, iscrpljujući fizički rad za boravka u logoru „Danica“, ti ljudi strpljivo su podnosili. Nisu pokušavali bijeg ni kada je za to bilo prilike, vjerujući da svojim groznim, čovjeku neprimjerenim i ponižavajućim životom u logoru na neki način čuvaju svoje porodice od krvave odmazde. To im je bila druga prevara u vjerovanju novoj vlasti. Neke porodice su iseljene u Srbiju, a veliki broj poubijan, poklan, pojedinačno masakriran. Masovno su ubijane i masakrirane i one porodice koje su pokušale naći spas pred groznom smrću i u prelasku na katoličku vjeru. Prekršteni su, pa su poubijani. Ovo je neprimjeren zločin i prema čovjeku i rimokatoličkoj vjeri i crkvi. Tako su prošli i pokršteni Židovi u Grubišnom Polju. Preko hiljadu srpske čeljadi iz nepoklanih porodica Gribišnog Polja i okolice u jesen '42. godine završilo je u Jasenovcu. Kako vidimo, u ono vrijeme činila su se ovdje djela kojih bi se i zvijeri postidjele. Ono što je Ante Pavelić pod zastavom fašističkih sila činio u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini prevazilazi sve što ljudski um u svojoj monstruoznosti može smisliti. Izmasakrirano je stotine hiljada ljudi, žena, djece, staraca. Ubačeni su u jame i bezdane, mučeni na najsvirepije načine, živi spaljivani. I danas kad nas neke stvari zloslutno podsjećaju na ta vremena, dželatima se pali na desetine hiljada svijeća. Poslije hapšenja, ljudi su vezani žicom, drotom, a onda opet otac za sina, sin za oca, za brata... Tako su dotjerani u kolonu koja je zastajkivala pred svakom srpskom kućom u toku noći do pred zoru. Kolone iz sva četiri pravca stizale su u veliku školu, mjesto današnje banke. Tu su tučeni, prebijani, posebno od špalira ustaša kada su išli u zahod. U neko doba dana, opet u koloni, dotjerani su u stočne vagone na željezničkoj stanici. Pošto je rodbina za to saznala, ispred vagona se okupilo dosta uplakanih majki, sestara, kćeri i maloljetnih sinova i braće. Međutim, bilo je i prilično onih koji su sa puno zadovoljstva te nedjelje došli pogledati taj prizor. Plače jadna rodbina, domaći Mačekovi zaštitari puni sebe šetaju sa puškama. Franjo Zita jaše konja sa puškom na leđima i kaska ispred kompozicije vagona. Neki mu radosno sa osmijehom mašu. Sin šustera Goca iz gornjeg kraja sav razdragan, udarivši dlanom o dlan, okrete se u krug pa reče: „Ha, ha, napravili smo dobar posao. Večeras treba napraviti jednu veselu zabavu“. Jedan iz grupe mojih vršnjaka, koji su dijelili tu istu radost, prgavo i superiorno sa samozadovoljstvom me upitao: „Je li i tvoj tajo tamo“? Bilo je to ovdje pred Čopovim kućom.

Evo kako putovanje tih nesretnika od Grubišnog Polja do logora „Danica“ opisuje preživjeli, sada pokojni „uhićenik“ od 26. aprila '41. godine:

„Vlak je predvečer krenuo prema Bjelovaru. Na toj željezničkoj stanici, očito pripremljena svjetina uz smijeh čita pogrдне nazive na našim vagonima: 'Srpska stoka', 'Dragocjen tovar'. Zapitkuju nas: 'Hej, vi unutra, pošto prodajete meso? Šta je jeftinije – glava ili srce? Repove ne prodajite, vi ste malo plemenitija stoka

– bez repova ste. Ha ha'. Iza ponoći, voz je ušao u zagrebački kolodvor. Vrata vagona se otvaraju. 'Izlazi, stoko. Brže', prijetu. 'Dolijale su četničke ptičice', majku im vlašku. Ali će osjetiti moć ustaške bojnice'. Stariji ljudi padaju pod udarcima. 'Udrite ih, udrite. To su četnici'. Naši su ih 'dečki' ulovili u šumi'. Muškarci, kojima je život drag, u kamione', deru se ustaše, a mi uskačemo ponovo u kamione. Poslije kratke vožnje tjeraju nas iz kamiona. Kundacima i pendrecima ravnaју naše redove. Po jedan ulazimo u paviljon zagrebačkog 'Zbora', Velesajma. Tu je špalir od ustaša, špalir užasa. Držalicama lopata i budaka na smjenu nas udaraju po glavi, leđima, rukama, nogama, po čitavom tijelu. U grču bolova izgubljene krvi ljudi padaju u nesvijest. Opet viču: 'Nema spavanja, vlaški skotovi. Neka vam kralj sada pomogne'. Svanjiva. Na nosilima iznose nekuda onesvješćene iz hale užasa. Isti dan popodne voz sa stočnim vagonima povezao nas je iz Velesajma, a iskricali smo se u 'Danici'. Već 25. aprila '41. godine u 'Danici' je postavljeno 68 stražara-ustaša i osnovan je prvi koncentracioni logor u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Prvi veliki transport došao je u 'Danicu' preko Zagreba iz Grubišnog Polja 28. aprila '41. godine sa oko pet stotina Srba. Premlaćivanje je odmah počelo kundacima, željeznim šipkama, gumenim palicama... Ustaše su ulazile i tukle gdje su htjele i koliko su mogle. Pojedince su izvodili van nastambe, a kasnije bacali nazad u nastambu. Iza logora danju su kopane jame koje su noću punjene žrtvama i zatrpavane. Noću se jauk isprebijanih jezovito razlijegao van logora. Po izjavama informiranih, kroz logor je prošlo oko 5.600 zatvorenika, a ubijeno je oko dvije stotine njih. U mučenjima posebno su se istakli Martin Nemec i njegovi sinovi Martin i Vinko. Uskoro se saznalo da su ljudi u 'Danici', pa su počele dolaziti majke, žene, sestre, kćeri... Bile su izvrgnute dugom čekanju pored žice, često maltretirane i ponižavane. Znale su da će iz donesene milošte bolje dijelove uzeti ustaše, ali je postojala nada da će nešto od toga ipak dobiti njihovi muževi, braća, očevi.

'Tu je ustaški funkcioner iz Grubišnog Polja. Možda će nam pomoći', glasno su razmišljali naivni. Jedan od logoraša čuo je kada je Stahuljak rekao ustašama: 'Sad se prave da su ovce, a to su vukovi, i treba ih kao vukove...'

Time je vjerojatno izrečena posljednja presuda za ovih gotovo pet stotina nedužnih ljudi. Kao što znadete, Lujo Stahuljak obješen je ovdje na križanju '45. godine, a sličnu sudbinu, odnosno zasluženu mjeru, doživjeli su i još neki. Besprimjernu tragediju tih naših najbližih predstavlja boravak u prostoru ograđenom bodljikavom žicom na željezničkoj stanici, u tranzitnom logoru u kaznionici u Gospiću, na putu do logora u Čačić Dragi i do mjesta likvidacije nad Šaranovom jamom. Prema stratištima na Velebitu ti jadni i nikome ništa krivi ljudi kretali su se po ljetnoj žegi u kolonama, sastavljenim od 100-150 do 300 ljudi. Na mjesto usmrćenja po nekoliko kolona stizalo je (u četiri ili u dva reda) prije podne, a toliko i poslije podne na mjesto usmrćenja. Bili su

povezani žicom, zatim jedan za drugoga, a po sredini kolone još uzduž lancem ili konopcom. Često su bili tako gusto povezani da su se morali kretati u korak, u protivnom ne bi mogli hodati. Likvidacije nad bezdanima vršene su maljem, gvozdеном šipkom, nožem i, najrjeđe, vatrenim oružjem. Često je usmrćena žrtva povlačila u bezdan drugu živu ili poluživu. Ovako strašnu, užasnu i normalnom ljudskom umu neshvatljivu smrt u bezdanima Velebita našlo je, prema jednim podacima, 35.000 ljudi, žena i djece, a prema uprošćenoj analizi poznavaoца prilika, taj broj iznosi oko 37.000. Novija istraživanja približuju se dvostrukoј cifri. Eto, takva je bila golgota naših očeva, braće, djedova i mnogobrojnih rođaka. Nitko od nas ne može znati pravu istinu užasa koji se tamo zbio. Znamo to da su bili zajedno, jedan pored drugoga, otac i sin. Sin je morao da gleda kako mu kolju oca, ali je i otac, u drugom primjeru, morao da gleda kako mu kolju sina, mladića za ženidbu. Šta je toga časa bilo u njihovoj duši, to ostaje za nas tajna. Mi samo, sa više ili manje snage uživanja u njihovu nesreću, možemo da naslutimo dio onoga što su oni morali da prožive u najcrnjem poniženju. Danas se pokušaji oko utvrđivanja istine o genocidu sudaraju sa ranijim netočnostima i na njima zasnovanim kvazinaučnim pristupima, problemima sa distance, kako se to moderno kaže. Minimiziranje, umanjivanje broja žrtava i strategija zaborava žrtava toliko su prisutni i praktično razvijeni da se zaborav preporučuje kao jedini lijek za mir mrtvima, a zaboravlja se i slovo i smisao pokajanja. U suštini je postojanje razlike u istinama koje netko priznaje ili ne priznaje. To je nekakvo popravljavanje istorije do te mjere da su neki spremni i da istoriju potpuno odbace. Moramo biti svjesni neodložne potrebe da se tome odupremo i da popravljачe kao nedostojne sagovornike odbacimo. To je i u njihovom interesu, jer netko učen je napisao: „Oni koji ne pamte prošlost osuđeni su da je ponovo prožive“.

U Jasenovcu '86. godine rečeno je ovako, citiram: „U Grubišnom Polju ustaše su drugačije postupile. Izvršile su masovno hapšenje komunista u okviru akcije hapšenja viđenijih Srba i građana jugoslavenske orijentacije, pa je u logor odvedeno gotovo cjelokupno članstvo kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske i većine partijskih ćelija na Kotaru“. Završen citat.

Ovdje se dobro vidi da nije u pitanju točan pristup i objektivан pogled sa distance, već je riječ o iznošenju neistina, a neki to jednostavno zovu – laž. Jučer i danas navršava se 50 godina, pola stoljeća, od zbivanja i događanja koja ovdje obilježavamo. Posljednje je vrijeme da se sve kaže i objasni. Zaboraviti zločin je novo zlodjelo, a zajednički je grijeh što se o žrtvama i istini o zlu toliko dugo šutjelo. Međutim, teže od grijeha je to što nijedna srpska pravoslavna majka tih, gotovo pet stotina, nevinih stradalnika bar kroz suze nije vidjela nadu da će joj se tragedija roda porođenog bar na neki način u rodnom zavičaju obilježiti. Nema od njih niti jedne žive. To ima svoju moralnu i istorijsku težinu

pred kojom treba da se ljudski poklone svi oni kojima radi toga do danas obraz nije pocrvenio. Dužni smo svi ispuniti dug prema našim precima, kako bi ostali živi pred istorijom i narodom. Spomen-obilježje je narodna potreba. Spomen nadahnjuje. On ovu nebesku armiju pretvara u praktičnu snagu istorije. Kotar Grubišno Polje imao je u četiri godine rata 473 poginula borca. Ustaška aždaja poslala je u smrt pet stotina mladih ljudi 26. i 27. aprila '41. godine. I to samo za jednu noć i jedan dan. To je ta nebeska armija koja nam i danas poručuje – ako je moral na zemlji uopće moguć, onda žrtve i njihove dželate nitko ne može izjednačiti. Nažalost, danas ima bezbroj pokušaja izjednačavanja. Prisutne su zločinačke igre brojevima, miniraju se spomen-obilježja sa više stotina nevinih ustaških žrtava. Bio sam 10. aprila (eto, sad, neki dan) u logoru „Danica“. Iznad ploča sa popisom žrtava napisane su velikim slovima parole: „Živjela NDH“, a nešto dalje: „Za dom spremni“. Na pločama sa imenima žrtava nacrtani su veliki kukasti križevi. Na oba stuba glavnog ulaza nalazi se po jedno slovo „U“, veličine pola metra. Spomenik borcima iz centra Koprivnice maknut je u dvorište „Danice“ sa pogrdnom parolom na spomeniku, a bista tamošnjeg prvoborca Marijana Nadena (mislim da se tako zove) izvađena je iz smeća.

Ne čudite se! Ovdje u Grubišnom Polju na ploči žrtvama 4/5. avgusta '41. godine nalazila se 17. aprila naljepnica sa šahovnicom. Ja sam je vidio. Kažu da je još negdje bila, ali ja je nisam vidio. To se netko junači nad istinom da su ti nesretni i nedužni ljudi već izmrcvareni bacani sa onog balkona na drljače, na brane. Netko šahovnicom podsjeća na istinu da su ti ljudi rasporeni trbuha u rukama ispred sebe nosili vlastita crijeva i kricima samrtnika dozivali u pomoć i molili vode, a nitko se nije odazivao. Čije su to pristalice i sljedbenici? Koga to i na šta oni podsjećaju? Tu dvojbe nema. Zna se iz kakvog su krila. Zato im moramo reći – ako se istorija ponavlja, a po mnogo čemu, i po njima, ponavlja se, ako misle da je na pragu '41, onda po tome voznom redu vrlo brzo stižu i Jazovka i '45. i Blajburg. No, mi još uvijek vjerujemo da ta bezumlja nikom i nikakvom razumu ne trebaju. Srpski narod ovdje i u Hrvatskoj je vjekovno narod. Hrvatska je njegova domovina. On ima svoju istoriju, ima svoju kulturu, ima svoje manastire, ima svoju krsnu slavu, ima svoje dostojanstvo. Kroz sve te vijekove najodlučniji je bio onda kad je trebalo da brani svoje ognjište i svoju slobodu, svoju postojanost. Ovdje je to srpski narod dokazao mukom i junaštvom, ali nikad zločinom. Opomene na genocid nisu što i zlopamćenja, niti podsjećanja znače podsticanje zle krvi. Riječ je samo o upozorenju da zanemarivanje i zaboravljanje zla i žrtava mogu ohrabriti nova zla koja, kako vidite, i danas nikako da miruju. Ne smije se zaboraviti. Moramo podsjećati, jer su neki zaboravili da su krvavi glinski metodi primjenjivani i u crkvama u Švici, u Kolariću, u Sadilovcu, u Kusunjama, u Sloboštini, u Zborištu, u Topuskom. Dešavalo se to samo srpskom narodu od ustaša. Logori „Danica“,

Stara Gradiška, Mitrovica, Đakovo, Slano na Pagu, Jadovno sa Šaranovom jamom, jamom ispod Grgina brijega i drugim bezdanima Velebita, kao i mnoge druge jame, bezdani i logori, a konačno i logor Jasenovac kao zajednički imenitelj za sve to, sinonim su stratišta srpskog naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U toj „abortus-državi“ umoreno je klanjem, udarcima tvrdim predmetom u glavu, davljenjem, udaranjem o zid, dočekivanjem na bajonete, spaljivanjem, ubijanjem iz vatrenog oružja, glađu, žeđu, zaraznim bolestima preko 40.000 djece od kolijevke do 14 godina. Jedan dio srpske djece u paklu genocida prošao je kroz dječije logore, kakvih nikada i nigdje u historiji i na svijetu nije bilo. Prije kraja, obavezan sam reći: srpski narod na Bilogori bio je i ekonomski uništen. Ono žena i nejači što je preživjelo sa zgarišta preko četiri stotine kuća i iz kuća bez žlice, hrvalo se za koru kruha. Poslije rata plaćale su porez po katastru i davale tzv. viškove državi. Davale su samodoprinos, kulučile na izgradnji one pruge itd. Učestvovala su u svemu kao i svi ostali građani. Vjerujem da te jadne majke u grobu proklinju sve one koji danas kažu kako je srpski narod poslije rata ovdje bio privilegiran. Da završim. Poštovani sugrađani, istina je da smo dugo živjeli u svijetu i vremenu punom zabluda i besmislica. Naš vijek i naš život bio je iznad svega surov. Uz nužan optimizam, nije isključeno da će naredni vijek u koji se svi kunu biti još gori, jer sadašnja zbivanja – društvena, politička, tehnološka, ekonomska, ekološka i mnoga druga – takva su da svakoga zabrinjavaju. Ne ponovilo se i hvala.

Pozivam jednog od svjedoka povijesti, našeg sugrađanina, koji je preživio pakao pogroma, Milana Đurića da simbolično otkrije kamen-temeljac budućeg spomen-obilježja.

Kad sam spomenuo vješanje Stahuljaka negdje u pozadini bine, tamo kod Doma zdravlja, čuo se glas: „I ti ćeš positi“! Česti prolazak teških kamiona i traktora na ovom dijelu ceste neki su tumačili kao namjerno ometanje, jer je bio neradni dan. Kamen-temeljac otkrio je Milan Đurić koji je proživio sve torture – od hapšenja do logora „Danica“, odakle je kao maloljetan pušten. Prije otkrivanja, pročitao je nekoliko prigodnih rečenica:

„Te kobne noći 26. i 27. aprila '41. godine mislio sam da neću ostati živ. Doživio sam prve strahote na putu stradanja tih naših nesretnika. Imao sam sreću da ne doživim njihov krvavi završetak“.

Djevojčica je položila buket, pa su kraj temeljca stali oboje djece i, među njima, njihova simbolična majka u narodnoj nošnji. Oni su simbolizirali i u sjećanje dovodili obezglavljenу srpsku porodicu aprila 1941. godine.

Nakon Nekrologa, književni pomen žrtvama (recital poezije i proznih tekstova) izveli su Dramski studio SKD „Prosvjeta“ iz Zagreba i AK Kocka iz Grubišnog Polja.

Osveštenje je obavio Njegovo visikopreosveštenstvo mitropolit Jovan. Time je komemorativni skup povodom pedesetgodišnjice sjećanja na žrtve od 26. i 27. aprila 1941. završen. Mitropolit Jovan otišao je na kraći odmor u Parohijski stan. Okupljeni narod sporo se razilazio. Sa mnogima sam popričao. Svi su bili zadovoljni uprkos svojoj tuzi – konačno smo, eto, to učinili. Sjećam se Milana Tvrdoriјеke, školskog nastavnika i aktivnog srpskog intelektualca, koji me zagrlio i rekao: „Hvala ti na ovome što si učinio. Time si nekako odužio cijelu našu generaciju“. Moji prijatelji, koji su došli sa strane i neki iz mjesta, pozvani su kod mene na *daću*.

SA MITROPOLITOM JOVANOM U RAŠENICI I GUDOVCU

Paroh Marinko Juretić i profesor Staniša Lalić rekli su mi da je mitropolit izrazio želju da posjeti crkvu Velike Gospojine u Rašenici, da vidi tamošnji ikonostas. Tako smo se našli u Rašenici, a zatim smo otišli u ZRC u Velikim Zdencima, gdje je mitropolitu domaćin bio predsjednik općine Čedo Bubulj.

Poslije ugodnog druženja, mitropolit Jovan krenuo je još za dana u Zagreb. U toku boravka u Grubišnom, od mitropolita sam saznao da sutra, 28. aprila, ima istu obavezu u Gudovcu. Obećao sam mu da ću svakako doći.

Ujutro sam pošao da obiđem mjesto jučerašnjih događanja i usput navratio u fotografsku radnju. Naručio sam po jednu videokasetu za svakog aktivnog učesnika i jednu za arhivu Općinskog odbora SUBNOR-a. Prostor ispred kamena temeljca je bio čist, materijal od bine bio je odvezen. Produžio sam za Gudovac gdje je parastos bio u toku. Po završetku sam se javio mitropolitu i rekao mu da će dobiti videokasetu. Ostao je sa domaćinima, a ja sam krenuo za Grubišno.

Razmišljam o svim događanjima i vijestima, ali nameće mi se zaključak da su događanja i atmosfera u Bjelovaru djelovali obeshrabrujuće

Crkva Uspenija presvete Bogorodice u selu Donja Rašenica, izgrađena 1709, uništena 1991. godine

na potrebu Srba da obilježe pedesetgodišnjicu grupnog strijeljanja gotovo dvije stotine Srba na sajmištu u Gudovcu. Valjda se Bjelovar ne sprema za reprizu slavlja iz 1941. godine (poslije koga je ovaj zločin napravljen). Kažem sam sebi: „Valjda ne“, a postajem ubijeden u „da“! Dojam mi upotpunjuju i zastave sa šahovnicama. Dakle, nema službenih zastava. Kao da i oni obilježavaju taj krvavi 28. april 1941. godine. Dakako, na svoj način. Navratio sam kod rodbine na kavu, pokupio neke dojmove i krenuo kući. U šumi Kukavici, preko puta groblja, na prilaznom putu vidim zengovce. Ranije sam čuo da je tu neka baza novoformirane policije. Znači, istina je.

Kad sam poslije svega stigao kući nije mi se ručalo. Izvinio sam se mojoj dragoj prijateljici Mileni i legao da odmorim. Kad sam ustao, uz kavu mi je ispričala kakvih sam sve poziva imao. Bilo je među njima i boljih od onih sinoć. Narednih dana kompletirao sam fasciklu za arhivu NOR-a kojoj sam dodao videokasetu i primjerak pročitanoj Nekrologa. Kaja mi je rekla da su svi troškovi oko smještaja i boravka glumaca na vrijeme sređeni. Drugova rukovodilaca nije bilo pa ću navratiti koji drugi dan da uz piće i kavu malo izniveliramo odnose.

Tih dana u *Grubišnopoljskom listu*, povodom održanog komemorativnog skupa, objavljen je uz fotografiju sljedeći prilog:

Komemoracija povodom 50. godišnjice obilježavanja ustaških žrtava od 26/27. aprila 1941.

Mrtvima za sjećanje, živima za opomenu

U Grubišnom Polju je u subotu 27. aprila, poslije godinu dana priprema, održan komemorativni skup, obilježavanje 50. godišnjice od tragičnih događaja od 26/27. aprila 1941. godine, kada je iz općine Grubišno Polje odvedeno 504 Srbina od 14 do 60 godina starosti, od kojih se 487 nisu nikada vratili. Poslije golgote u logoru „Danica“ u Koprivnici, usmrćeni su od ustaške ruke u Jadovnu, Gospiću i na otoku Pagu.

Za stradanje je poslije 50 godina održana liturgija i parastos koji je vodio mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan. Poslije toga, oko 12 sati, u Spomen-parku je započeo komemorativni zbor kome je prisustvovalo oko 800 ljudi. Zbor je vodio Vladimir Šelović. Poslije pozdravnih riječi predsjednika Skupštine općine Grubišno Polje Čedomira Bubulja, prisutnima se obratio dr Milan Bastašić, predsjednik Odbora za obilježavanje aprilskih žrtava. U svom iscrpnom izlaganju, dr Bastašić je iznio i svoja sjećanja iz tih dana, koje je kao dječak doživio, ali i niz sjećanja preživjelih, povijesne okolnosti ovog i drugih ustaških zločina, po svom opsegu i stravičnim detaljima nezabilježenih u

dosadašnjoj povijesti. Za tu povijest sačuvana su imena žrtava i imena krvnika – „mrtvima na sjećanje, a živima za opomenu“, kako je rekao dr Bastašić. Pod tim motom je komemoracija i održana.

U nastavku, članovi Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ iz Zagreba održali su recital poezije i proznih tekstova posvećen žrtvama, a zatim je jedan od preživjelih, Milan Đurić, otkrio kamen-temeljac budućeg spomenika. Posvećivanje kamena-temeljca obavio je mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan sa pravoslavnim svećenicima grubišpoljske općine.

Tako se ova inicijativa SUBNOR-a, Odbora za obilježavanje aprilskih žrtava, dostojanstveno i na miran način ispunila. Kasno je pitati zašto je za to trebalo 50 godina.

OPĆA POLITIČKA SCENA SVE GORA I OPASNIJA

U maju mjesecu politička scena u Hrvatskoj bila je vrlo burna. Ne valja ona na prostoru cijele Juge, a svakakve vijesti dolaze iz Bosne. Šeks je posjetio selo Kijevo kod Knina, stopostotno ustaško gnijezdo iz Drugog svjetskog rata, a sada opet naoružano i nahuškano na Srbe i JNA. Gost ih je pohvalio i rekao da se tu i tako brani Hrvatska. Na televiziji scena iz Splita – iz tenka izvlače vojnika i guše ga. Usred tzv. slobodarskog Splita. U Lištici, ustaškom leglu koljača 1941. godine, stanovnici su blokirali cestu i ostale puteve, liježu pred tenkove i ne dozvoljavaju prolaz JNA. Izetbegović kaže da je JNA svojim pokretom uznemirila žitelje toga kraja i izazvala nered. Na ekranu se ne vidi da li JNA plače ili moli da se cesta oslobodi. Onda se djelomično pokazuje fijasko hrvatskih specijalaca u Borovu Selu. Zapadni Sremci su im dali gadnu lekciju – da ne bi JNA, spasioca tih nadobudnih krvožeđa, ne bi se izvukao ni jedan. Onda počinju laži kako su im Srbi vadili oči. Na sjednici Predsjedništva glasanje – Mesić nije prošao, ali on se poziva na mandat već otcijepljene Hrvatske. JNA gubi bitke, želi sačuvati nekakav mir, a ne zna kako. Teško mi je reći, ali moram – liči mi to na onu narodnu: „*Stari vuk – pasija sprdačina*“!

Predsjedništvo SDP-a uputilo je pismo SDS-u, u koji su prešli gotovo svi članovi srpske nacionalnosti. Upozoravaju SDS kako da se vlada, ali na račun HDZ-a – ni zuc! Najprije kažu da SDP nije antihrvatska stranka i uvijek će se zalagati za čovjeka i, najzad, da nije izdao Srbe.

*Pismo SDP-a SDS-u
Drugari stari smo bili*

Povodom sve učestalijih i zločestijih izreka vodstva Srpske demokratske stranke na račun Stranke demokratskih promjena Grubišno Polje, Predsjedništvo SDP-a je zaključilo da javno odgovori posredstvom „Grubišnopoljskog lista“, čitajući kojeg smo za te izreke i saznali.

Postoji nekoliko navoda da se navodi iz „stavova“ SDS-a demantiraju, no nedostaje bar jedan valjan razlog za to, jer:

- Lokalni SDS najbolje komunicira sam sa sobom,
- Javnost neka sama procijeni cilj i dobronamjernost takvih postupaka. Nadasve je nesretno kad strelice dolaze od bivših drugova od kojih je mnogima bila čast da uživaju blagodeti „mraka“ i „jednoumlja“, pa prstom, kao u vlastitu prošlost ili svijet, upiru u naša nastojanja da ispravimo i njihove propuste.

SDP će uvijek časno nositi hipoteku „naše poslijeratne izgradnje“, spreman za ispriku i kritiku zbog grešaka i ponosan zbog antifašizma, mira i sigurnosti koje smo zajedno osjećali.

SDP nije antihrvatska stranka i uvijek će se zalagati za čovjeka, građanina i njegova prava i slobode, i najzad, nije izdao Srbe kao ni bilo koji drugi narod – on se ne sastoji od Srba, Hrvata, Čeha, Mađara i ostalih naroda i nikad neće biti toliko nesretan da se njegovim članom postaje rođenjem, ovisno u srpskoj ili hrvatskoj kući.

Ironično nam prigovarate na malom broju članova. Dobro, a vaši su se čelnici, do jučer, s nama zalagali da prestanemo biti ekonomska interesna zajednica, ili, nedaj bože, nacionalna. Možemo vas izvijestiti da se prilično dobro osjećamo sad kad nas ima manje.

Jer, količina se kod ljudi u pravilu ne pretvara u kvalitet i zna biti obrnuto proporcionalna s njim – ta, znate iz našeg iskustva.

Prigovarati nam da ćemo teško razgovarati sa Srbima bez posredništva SDS-a prilično je samouvjereno jer mi svakodnevno, družeći se međusobno, pa i u vlastitim obiteljima, razgovaramo sa Srbima, Hrvatima i drugim ljudima.

Na kraju, pozivamo vas na suradnju, kao i sve političke stranke i ljude dobre volje, na dobrobit svih građana naše općine, Hrvatske, Jugoslavije i svijeta.

Ove riječi nemaju za cilj da otvaraju polemičke stranice Grubišnopoljskog lista, te se unaprijed odričemo prava na to

Presjedništvo SDP-a
Grubišno Polje

Obilježavanje pedesetogodišnjice stradanja grubišnopolskih Srba i postavljanje kamena-temeljca budućeg spomen-obilježja, u Grubišnom Polju 27. aprila 1991. godine

Današnji izgled mjesta na kome je do kraja 1991. godine stajao kamen-temeljac pobijenim Grubišnopoljcima.
(Snimljeno 17. novembra 2009).

Obilježavanje šezdesetogodišnjice stradanja i parastos za stradale grubišnopoljske Srbe,
u crkvi Svetog Marka u Beogradu 27. aprila 2001. godine

Polaganje vijenaca na spomenik u Staroj Gradišci, oktobar 1989. godine

Posljednje okupljanje preživjele djece-logoraša na dječijem groblju u Sisku, oktobra 1990. godine

U crkvi Svetog Georgija u Grubišnom Polju, 30. aprila 2006. paroh Branislav Todorić služi parastos žrtvama od 26/27. aprila 1941. u prisustvu nekolicine parohijana

Na željezničkoj stanici u Grubišnom Polju 27. aprila 2006. godine – polaganje vijenaca i odavanje pošte stradalima 26/27. april 1941. godine. Na ovom mjestu je od 4. jula 1959. do 1991. godine, kada je uništena, stajala spomen-ploča, koja do danas nije obnovljena

УДРУЖЕЊЕ ЛОГОРАША ИЗ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА БИЛИ СУ САМО ДЈЕЦА

Траже да им се омогући посјета усташким логорима
у којима је нестало око 40 хиљада малишана,
узраста од једног дана до 14 година

БАЊА ЛУКА - Удружење логораша из Другог свјетског рата и Секција бивше дјечје логораша затражили су од надлежних међународних органа, власти у Српској и Хрватској да им се омогући посјета највећим стражњацима из система усташких логора смрти, у којима је заувјек нестало око 40 хиљада малишана, узраста од једног дана до 14 година.

Упркос свему што се минулих година догодило, некадашња дјеча логораша очекују да ће њиховом захтјеvu бити удовољено.

динама, истичу да ни данас није познато колико је дјечје страдало у злогласном логору Стара Река код Крижевца, који је, заједно са Јастребарским и Сиском, основан у јулу 1941. године.

Према њиховим ријечима, Независна држава Хрватска је у то вријеме била једина земља на свијету која је основала логоре за дјечу! Малишани су страдали и у другим концентracионим логорима широм тада поробљене Европе, али ниједна нацистичка држава није имала дјечје логоре.

Дјечије гробље у Сиску: Посљедње окупљање

У Удружењу наглашавају да су преживјела дјеча логораша све до 1990. године, на Међународни дан дјетета, обилазили дјечија гробља широм Хрватске, првенствено спомен-гробље у Сиску, некадашњи дјечији логор Јастребарски и гробно поље 142 на загребачком Мирогоју.

Судећи по расположивој документацији, само на ова три мјеста усташе су усмртиле близу четири хиљаде малишана.

Преживјела дјеча логораша, данас углавном људи у поодмаслим го-

дешко да ће се икада утврдити тачан број страдалих малишана у усташким логорима смрти, али би најновија књига историчара **Дригоја Лукића** „Били су само дјеча - Јасеновац, гробница 19.432 дјевојчице и дјечака“ могла да буде путоказ свима, који желе да утврде праву истину о обиму усташких злочина.

Лукић је послје истраживања дугог 40 година у својој књизи записао имена и презимена 10.268 дјечака и 9.128 дјевојчица, убијених у злогласном Јасеновцу. За 36 малих јасе-

МИРОГОЈ

О гробном пољу 142 на загребачком гробљу Мирогој причао је 1986. године и гробар у пензији **Јосип Павачић**. Он је истичао да је заједно са још четрдесетак других гробара у њему и јесу 1942. године готово свакодневно копао јаме величине четири пута четири метра, дубине између 120 и 200 центиметара, у које су сакраћивали по 16 и више малих мртваци.

Без обзира на то, у монографији гробља Мирогој, објављеној 1973. године, записано је да су у гробном пољу сакраћивана тијела 300 малишана „жртва финишничког терора“, иако се знало да је тај број далеко већи и да су у питању дјеча логораша, које су убијле усташе.

новачких жртава, признао је Лукић, није било могуће утврдити пол. Просјечна старост убијених била је 7,3 године.

Међу страдалима највише је било српске дјече, њих 11.888, затим ромске 5.469 и јеврејске 1.911. Лукић је нагласио да усташки злочини, починици над овим најмлађима, не застаријева, већ временом постаје све већи и већи.

- Да је тих 19.432 малишана имало прилику да преживи и порасте, знао би они чинили град од 140.000 становника. Колико би ту весела и радости било. Колико би међу њима било pjesника и научника. За сведећих хиљаду година тај злочин биће хиљаду пута већи - испричао је Лукић на промоцији своје књиге.

Због свега тога, преживјела дјеча логораша траже од надлежних власти да им се омогући да бар једном годишње, на Међународни дан дјетета, посјете гробове својих несрећних вршњака, чије је дјетињство прекинула злочиначка усташка рука.

■ Д. МАЈСТОРОВИЋ

UDRUŽENJE LOGORAŠA IZ DRUGOG SVJETSKOG RATA

BILI SU SAMO DJECA

Traže da im se omogući posjeta ustaškim logorima u kojima je nestalo oko 40 hiljada mališana, uzrasta od jednog dana do 14 godina.

BANJA LUKA – Udruženje logoraša iz Drugog svjetskog rata i Sekcija bivše djece logoraša zatražili su od nadležnih međunarodnih organa, vlasti u Srpskoj i Hrvatskoj da im se omogući posjeta najvećim stratištima iz sistema ustaških logora smrti, u kojima je zauvijek nestalo oko 40 hiljada mališana, uzrasta od jednog dana do 14 godina.

Uprkos svemu što se minulih godina dogodilo, nekadašnja djeca logoraši očekuju da će njihovom zahtjevu biti udovoljeno.

U Udruženju naglašavaju da su preživjela djeca logoraši sve do 1990. godine, na Međunarodni dan djeteta, obilazili dječija groblja širom Hrvatske, prvenstveno spomen-groblje u Sisku, nekadašnji dječiji logor Jastrebarsko i grobno polje 142 na zagrebačkom Mirogoju.

Sudeći po raspoloživoj dokumentaciji, samo na ova tri mjesta ustaše su usmratile blizu četiri hiljade mališana.

Preživjela djeca logoraši, danas uglavnom ljudi u poodmaklim godinama, ističu da **ni danas nije poznato koliko je djece stradalo u zloglasnom logoru Stara Reka kod Križevaca, koji je, zajedno sa Jastrebarskim i Siskom, osnovan u julu 1941. godine.**

Prema njihovim riječima, Nezavisna Država Hrvatska je u to vrijeme bila jedina zemlja na svijetu koja je osnovala logore za djecu! Mališani su stradali i u drugim koncentracionim logorima širom tada porobljene Evrope, ali nijedna nacistička država nije imala dječije logore.

Teško da će se ikada utvrditi tačan broj stradalih mališana u ustaškim logorima smrti, ali bi najnovija knjiga istoričara **Dragoja Lukića** „Bili su samo djeca – Jasenovac, grobnica 19.432 djevojčice i dječaka“ mogla da bude putokaz svima, koji žele da utvrde pravu istinu o obimu ustaških zločina.

Lukić je poslije istraživanja dugog 40 godina u svojoj knjizi zapisao imena i prezimena 10.268 dječaka i 9.128 djevojčica, ubijenih u zloglasnom Jasenovcu. Za 36 malih jasenovačkih žrtava, priznao je Lukić, nije bilo moguće utvrditi pol. Prosječna starost ubijenih bila je 7.3 godine.

Među stradalima najviše je bilo srpske djece, njih 11.888, zatim romske 5.469 i jevrejske 1.911. Lukić je naglasio da ustaški zločin, počinjen nad ovim najmlađima, ne zastarijeva, već vremenom postaje sve veći i veći.

-Da je tih 19.432 mališana imalo priliku da preživi i poraste, danas bi oni činili grad od 140.000 stanovnika. Koliko bi tu veselja i radosti bilo. Koliko bi među njima bilo pjesnika i naučnika. Za sljedećih hiljadu godina taj zločin biće hiljadu puta veći – ispričao je Lukić na promociji svoje knjige.

Zbog svega toga, preživjela djeca logoraši traže od nadležnih vlasti da im se omogući da bar jednom godišnje, na Međunarodni dan djeteta, posjete grobove svojih nesrećnih vršnjaka, čije je djetinjstvo prekinula zločinačka ustaška ruka.

MIROGOJ

O grobnom polju 142 za zagrebačkom groblju Mirogoj pričao je 1986. godine i grobar u penziji Josip Pavičić. On je ispričao da je zajedno sa još četrdesetak drugih grobara u ljeto i jesen 1942. godine gotovo svakodnevno kopao jame veličine četiri puta četiri metra, dubine između 120 i 200 centimetara, u koje su sahranjivali po 16 i više malih mrtvaca.

Bez obzira na to, u monografiji groblja Mirogoj, objavljenoj 1973. godine, zapisano je da su u grobnom polju sahranjena tijela 300 mališana „žrtava fašističkog terora“, iako se znalo da je taj broj daleko veći i da su u pitanju djeca logoraši, koje su ubile ustaše.

D.MAJSTORVIĆ

(Glas Srpske, srijeda 6. oktobar 2004)

Interesantno je sada obraćanje javnosti tih, nekada zajedničkih institucija bratstva i jedinstva. Najprije svojim obraćanjem providno podrže aktualnu politiku, eventualno nešto polovično natovare Srbima, a onda iznose stavove kako su za dobre međuljudske i međunacionalne odnose. Navodim kao primjer Saopćenje sa sjednice Koordinacionog odbora SUBNOR-a bilogorsko-podravke regije Bjelovar, koja je održana 10. maja 1991. godine: „*Odbor najenergičnije osuđuje unošenje i širenje nacionalne mržnje, šovinizma i netrpeljivosti bilo to sa srpske, hrvatske ili koje druge strane*“. Dakle, najprije sa srpske strane (valjda su sad ovdje u regiji najopasniji Srbi), a onda nastavlja: „*Nacionalizam, šovinizam, nacionalna mržnja i netrpeljivost strana su i jeziva*

pojava za narode ove regije. Još jezivija im je riječ 'četnik' ili 'ustaša', koje su proizašle iz ovih odnosa". Opet ima prednost nekakav izmišljeni „četnik“. Pa opet: „Znali smo se za vrijeme NOR-a boriti protiv svih okupatora i domaćih izdajnika, kako četnika tako i ustaša“. Koliko se zna, tu četnika nikad nije bilo! Jedino ako se to ne odnosi na Srbe poubijane u Gudovcu 28. aprila 1941. godine i onih preko pet stotina dan ranije otjeranih iz Grubišnog Polja. Jer, oni su stradali pod nazivom „četnik“ koji im je podijelila tadašnja službena vlast, sila. Drugih sa tim nazivom čitavog rata tu nije bilo. Na ove drske laži samo da postavim jedno pitanje: Ima li igdje dokument o NOR-u na ovoj regiji ili bar kakva priča da je netko ovdje imao priliku da opali metak na četnika? Odmah odgovaram: NIJE! Pa saopćava dalje: „Pokušaj sa drugih strana da se na ovo područje 1944. godine infiltrira i proširi četnički pokret nije uspio i na njega nije kročila četnička čizma pa to ne dozvolimo ni danas“. SIC! Oni manipulišu nepostojećim četnicima jer na taj način traže dozvolu da nešto smiju reći o JNA ili spomenuti Jugoslaviju. Neka su na čast tome Koordinacionom odboru sve ove dvoličnosti i laži i dodvoravanja antisrpskoj politici hrvatskog Vrhovništva, ali neka je i posebna sramota svakom onom Srbinu u tome odboru od koga napraviše prisutnoga radi kvoruma. Nije isključeno da mu je nekakav Srbin i predsjedavao, a prigovorio neki poštenu Mađar, Pemac ili Hrvat. Sličan je to slučaj kao sa Milanom Bubanom i onim Pemcom u Grubišnom. Čudna neka nastupajuća demokracija – jedni se, da bi govorili, moraju dodvoriti, a drugi imaju pravo samo na strah, pa neka se ravnaju.

SAOPĆENJE

Sa sjednice Koordinacionog odbora SUBNOR-a Slavonsko-bilogorsko-podravke regije Bjelovar

Zadnji i posljednji dramatični događaji na području Hrvatske, ispoljeni u narušenim međunacionalnim odnosima i sukobima koji su nas doveli na rub ponora sa tragičnim posljedicama građanskog rata, duboko su uznemirili građane i borce NOR-a ove regije.

Dramatično stanje i opasnost od građanskog rata, koji je na pomolu da se rasplamsa sa nesagledivim posljedicama, potvrđuju i već pale žrtve kao posljedica međunacionalnih sukoba. Zavladao je strah, strepnja, nesigurnost i uznemirenost među građanima ove regije sa neizvjesnostima što donosi dan, a što noć, kako među srpskim i hrvatskim narodima, tako i ostalim narodnostima.

Zbog toga Koordinacioni odbor SUBNOR-a Slavonsko-bilogorsko-podravke regije, gdje žive 24 naroda i narodnosti, najenergičnije osuđuje

unošenje i širenje nacionalne mržnje, šovinizma i netrpeljivosti, bilo to sa srpske, hrvatske ili koje druge strane.

Nacionalizam, šovinizam, nacionalna mržnja i netrpeljivost strana su i jeziva pojava za narode ove regije. Još jezivije im je riječ „četnik“ i „ustaša“, koje su proizašle iz ovih odnosa. Još su u živom sjećanju Jasenovac, Kadinjača, Gudovac, Kukunjevac Kusunje i Dereza. Da li ćemo dozvoliti da se ove ili slične tragedije ponove nakon 45 i više godina mira i slobode u novoj Jugoslaviji.

Znali smo se za vrijeme NOR-a boriti protiv svih okupatora i domaćih izdajnika, kako četnika, tako i ustaša. Pokušaj sa drugih strana da se na ovo područje 1944. godine infiltrira i proširi četnički pokret nije uspio i na njega nije kročila četnička čizma pa to ne dozvolimo ni sada.

Osuđujemo sve istupe pojedinih čelnih ljudi vlasti i stranaka koji svojim neodgovornim istupima, umjesto da potiču zajedništvo i suživot građana Hrvatske, potiču mržnju i razdor, u čemu im uveliko pomažu i sredstva javnog informiranja.

Također osuđujemo bjesomučne i bezobzirne napade i nasrtaje na živote, imovinu i objekte pripadnika JNA, kao za sada jedinog garanta na suzbijanju i sprečavanju međunacionalnih sukoba i građanskog rata i sve one protupravne radnje koje idu da nasilnim putem sruše ustavni i pravni poredak SFRJ.

Tražimo da se stane na kraj sijačima mržnje, terorizma i svih drugih protuustavnih radnji kojima se ugrožavaju životi ljudi i materijalna dobra, te na taj način i jednako obezbijedi sloboda, mir i sigurnost, kako ljudi u Kijevu, tako i Borovu Selu i cijeloj Hrvatskoj.

Na kraju podržavamo stavove Saveznog izvršnog Vijeća i Predsjedništva SFRJ, te tražimo da se oni dosljedno sprovedu u život u razrješavanju društveno-ekonomske i političke krize u Hrvatskoj i SFRJ.

U Bjelovaru, 10. maja 1991.

KOORDINACIONI ODBOR

SUBNOR-a Slavonsko-bilogorsko-podravске regije

REFERENDUMI

U općini Grubišno Polje održan je referendum o budućnosti Hrvatske – plavi listić, crveni listić. Sve je prošlo mirno, a iz sređenih podataka je vidljivo da su Srbi, i jedan dio drugih nacionalnosti, bojkotovali referendum.

Predsjedništvo SUBNOR-a općine protivi se mijenjanju datuma Dana ustanka naroda Hrvatske 1941.

Općinski odbor SUBNOR-a G. Polje

Obilježavanje Ustanka – 27. srpnja

Predsjedništvo Općinskog odbora SUBNOR-a Grubišno Polje ne prihvaća nametanje novog datuma kao početka otpočinjanja narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, te će i ove godine prigodno obilježiti 27. srpnja kao početak ustanka u našoj republici. To je konstantirano na sastanku Općinskog odbora SUBNOR-a, na kome je bilo riječi o centralnoj proslavi u sjevernoj Hrvatskoj, koja bi se, po sadašnjem prijedlogu, trebala održati na Zvečevu. Također, iznijeta je i informacija da postoji želja stanovništva općine Pakrac da se ta proslava održi na Bučju, čime bi se, kako se čulo, sprala ljaga s tog kraja kome je neodgovorno prišiven četnički atribut.

Predsjedništvo Općinskog odbora SUBNOR-a predložilo je da u suradnji sa Skupštinom općine treba obilježiti pedesetogodišnjicu antifašističkog ustanka. Prigodna proslava održala bi se 4. lipnja u Malojasenovačkim brdima, s tim da bi se isti dan održala i Svečana sjednica Općinskog odbora SUBNOR-a.

Na sastanku je podržan prijedlog da delegati Republičkog odbora SUBNOR-a regije Bjelovar budu Pavle Gaži iz Koprivnice i Pero Miletić iz Pakraca. Također, podržan je i prijedlog da kandidat za predsjednika republičkog SUBNOR-a regije Bjelovar bude već spomenuti Pavle Gaži. Predsjedništvo je raspravljalo i o skrnavljenju spomenika žrtvama fašizma u Velikim Zdencima, te zaključilo da će se u najskorije vrijeme spomenik, s koga je odbijena zvijezda petokraka, popraviti. Također, zaključeno je da će se kod istražnih organa insistirati da se počinioči otkriju.

(R.M.)

Presjedništvo SDP-a na svojoj sjednici zaključilo je da od Izvršnog vijeća i Skupštine općine zatraži informacije o farbanju spomenika kralju Tomislavu u V. Zdencima, zatim o eksplozijama, pa sve do pucanja po kućama nekih građana. Tražit će se i informacija o jednonacionalnim istragama, kao i o eventualnim maltretiranjima. Zbog izostanka službenog obilježavanja Dana sigurnosti 13. maja u Hrvatskoj, grupa policajaca je održala privatnu proslavu u M. Grđevcu. Zbog, uglavnom jednonacionalnog, sastava grupe obilježavanje je od nekih nazvano Krsna slava. Neki očevici opetovano pričaju da nekakvu nadležnost nad policijskom stanicom ima izvjesni Stevo

Gladnović, bez policijskog znanja i obrazovanja, ali poznati HDZ-ovac i neodgovorni pijanac.

U Zagreb odlazim u prosjeku tri puta mjesečno. Usput se zadržim u Bjelovaru pa čujem i kakva su tu događanja. Bjelovar je ambijent u kome HDZ pliva i diše punim plućima. Zastave sa šahovnicama, slova „U“, „NDH“ i po koji kukasti križ svaki put su brojniji. Kod nas to još nije tako gusto „okićeno“, ali treba očekivati prelijevanje iz ove, očito, centrale i kod nas. Navratim i u Viroviticu, pa u Gradinu. Tu su HDZ-ovske provokacije izvjesnog harmonikaša Dečaka, pa birtijaša Stojana i nekakvog Brijacka česte i, njima dolično, brutalne. Ima stalnih provokacija sa zastavama na vozilima, trubljenjima i posjetama Hebrangovom spomeniku. Srbi su zabrinuti, nije im jasno zašto se to događa, čemu sve to... Međutim, imam dojam da ne vjeruju da se može nešto iz 1941. godine ponoviti. Pričaju o tim harmonikašima i njima sličnima kao o znancima i komšijama kojima se uvijek mogu riječima suprotstaviti na njihove neprimjerene postupke. Kao, oni su vrijedni i ugledni domaćini, koji nešto znače u selu i okolici, pa su u svakom slučaju dominantniji i poštovaniji od pomenutih frentera. Takve sam dojmove dobio i kod rođaka na Ovčari.

Iz pravca Virovitice svakih nekoliko dana prođe jedan ili više autobusa sa zengama. Vozač u uniformi, svi naoružani, slobodno krstare magistralnim putevima. Ponekad prođe i po koji „PUH“ ili „pintzgauer“ JNA. Ne shvatam kakav je to prećutni sporazum i džentlmensko mimoilaženje. Kao neka nada ipak se onda nametne ono iskonsko: „Tko zna zašto je to dobro“. Možda ipak to prijeteće i evidentno zlo neće ići dalje. Pa svatko tko ima na čemu da nosi šešir vidi da to što se događa jednostavno ne valja. Kad odem u Zagreb čujem se sa prijateljima i drugarima i onima koji su to manje nego ranije. Uglavnom se slažemo da stvari ne valjaju, ali o krivcima se ne slažemo. Uglavnom ne vide razloga zašto se ja bojim ustaštva i Tuđmana, jer glavni problem je Milošević i Srbi u Hrvatskoj koji ga slušaju. Tuđman je nepogrešiv i samo što mi se ne čude kako to da ga ne podržavam. Tako razočaran idem natrag u Grubišno naviknut na okićene kuće. Ima velikih, novih parola; „SMRT SRBIMA“, „SMRT SDP“, „NDH“. Piše to i na crkvi u Rovištu.

Obično odšetam po novine i kruh pa se sastanem sa poznatima. Nagovore me da svratim u bife Cuckarnica. Ne znam zašto ga tako zovu. Popijem kavu ili piće. Od nekoga iz SDS-a čujem da će se održati referendum Srba za priključenje općini Daruvar. Tako bi se Srbi homogenizirali, pa sa Pakracom priključili SAO Krajini. Tako bi bili jači u traženju i obrani svojih prava, u protivnom će nas Tuđman i ustaše uništiti. Ne komentiram, ali odobravam za sebe. Na pitanje hoću li izaći na referendum „jer ja sam u JSDS-u“ odgovaram da hoću. Nakon par dana predsjednik JSDS-a na

konferenciji za novinare objavio je da ta stranka prestaje sa radom jer nema svrhe da dalje postoji.

Završetkom školske godine mnogo srpskih porodica šalje djecu rodbini u Srbiju i Bosnu. Dosta ih odlazi rodbini u bilogorska sela. Neki odvoze stvari u Srbiju gdje su gradili kuće. Moj sin dovezao je stomatološku ordinaciju iz Zagreba, ovdje dotovario neke njegove stvari i sve je to odvezao za Banjaluku.

Slažem sve dojmove, saznanja, pisanje štampe, televizijske i radio vijesti. Uvažavam saopštenja institucija, takva kakva jesu, i sve to mi nameće zaključak kako se sve zgušnjava. Sve su brojnije i nove provokacije sa hrvatske strane. Za njih je srpska strana četnička, dakle, za njihove pojmove, najveći neprijatelj koga treba uništiti. On je toliko strašan, koliko ga oni zamišljaju, jer nikad ga nisu vidjeli. To je strah od nepoznatog i oni ga mogu sebi predočavati kako god hoće u reviji najstrašnijih i najpogibelnijih. Strah je indukcija „Vrhovništva“ putem medija. Parole koje pišu i grafiti upućuju hrvatsku stranu na prisutan objekt – komšije Srbe. Oni, dakle, znaju kakvi su četnici i šta su oni u stanju sa njima uraditi, a pošto sad znaju i tko su, radnja može krenuti kao 1941. godine. Sve češće se i ovdje daje do znanja da ne treba čekati, jer se hrvatski narod već bori protiv tih krvoločnih agresora na mnogo mjesta u Hrvatskoj! Sa srpske strane nema provokacija, nema antihrvatskih parola. Na tribinama, u klubu Srba poslanika i u društvu „Prosvjeta“ definiraju i zahtijevaju svoja osnovna demokratska prava. Pravo Hrvata da se otcijepi od Jugoslavije, poistovjećuju sa svojim pravom da se pripoje opštini Daruvar i, preko Pakraca, SAO Krajini¹⁰.

Ne čine to nasiljem – idu na referendum, kao što nedavno na referendum izadoše Hrvati. Uz sve to, jasno su i ovdje definirane dvije strane koje su sučeljene i ne treba mnogo do najgora.

U nedjelju 23. juna u bilogorskim naseljima općine Grubišno Polje (s uglavnom srpskim stanovništvom) održan je referendum za pripajanje općini Daruvar i Krajini. Sve je prošlo u redu, referendum je prošao u 17 naselja općine. Stranačke zastave SDS-a ostale su na biralištima i sutradan. Toga 24. juna, između 17 i 18 sati, dvadeset četiri pripadnika MUP-a Bjelovar obišli su u tri vozila nekoliko bilogorskih sela, zahtijevali da se zastave skinu i odnijeli zastavu iz Velike Peratovice. Počeli su protesti Srba u Maloj Peratovici i Grubišnom Polju. Dakle, desila se drskija provokacija od one kraj Sirača! Masa od 24 policajca nije naivna uobičajena patrola. Tko zna šta su planirali... Na sreću, suprotna strana nije reagirala.

Ova događanja našla su se u prvim vijestima Radio Sarajeva i Beograda. Atmosfera nesigurnosti, napetosti i straha sišla je sa malih ekrana i ušetala na ovo tlo, još neokrvavljena.

10 Vidi prilog na kraju knjige: „Izbori i (ili) otcjepljenje“, *Grubišnopoljski list*, 30.4.1991.

Incident sa zastavom

Vuk sit i koza cijela

Po svim predviđanjima, glavna vijest 24.6. iz Grubišnog Polja trebala je biti još jednom neodržana sjednica SO G. Polje. Međutim, događaji tog jutra tekli su drugačije, tako da su se događaji iz G. Polja našli u prvim vijestima Radio Sarajeva i Beograda. Atmosfera nesigurnosti, napetosti i straha tako je s malih ekrana sišla i u ovu, do sada, možemo slobodno reći, oazu mira. No, pođimo redom.

U nedjelju 23.6. u bilogorskim naseljima općine Grubišno Polje s uglavnom srpskim stanovništvom održan je referendum za pripajanje općini Daruvar i Krajini. Glasanje je proteklo bez ekscesa, referendum je prošao u 17 naselja općine, a stranačke zastave Srpske demokratske stranke, izvještene na biračkim mjestima, ostale su na zgradama i u ponedjeljak, 24.6.

Tog dana između 17 i 18 sati 24 pripadnika MUP-a Bjelovar, inače stacioniranih u šumi Kukavica uz granicu općine Grubišno Polje, obišli su u tri vozila nekoliko bilogorskih sela, a tražilo se i skidanje izvještenih zastava. Pripadnici MUP-a došli su i do garnizona Gakovo, a po povratku skinuli su i odnijeli sa sobom zastavu iz sela Velika Peratovica. Nepunih dva sata kasnije u Maloj Peratovici okupilo se oko 350 građana, a u 20 sati pred Skupštinom općine u Grubišnom Polju 150 građana srpske nacionalnosti. Okupljeni su tražili natrag zastavu iz Velike Peratovice. Predsjednik SO Čedomir Bubulj obećao im je da će je dobiti sutradan 25.6. do 10 sati. Međutim, poslije ultimativnog zahtjeva i saopćenja da će saobraćajnice u općini biti blokirane, zastava je vraćena već za pola sata. Nedugo zatim, na zgradi Skupštine općine našle su se izvještene tri zastave – Republike Hrvatske, jugoslavenska i Srpske demokratske stranke, a u toku noći, sve do 24 sata, u Grubišnom Polju se mogla čuti sporadična pucnjava (i iz automatskog oružja). Kako saznajemo, nitko nije povrijeđen, iako je tog dana oko podne već bilo pucnjave u Grubišnom Polju. U tu pucnjavu su bili upleteni jedan major JNA i građanin hrvatske nacionalnosti iz Grubišnog Polja. Ujutro 25. lipnja na zgradi SO G. Polje osvanule su već spomenute tri zastave. U razgovoru s predstavnikom SDS-a Živkom Zagorcem saznajemo da je u kontaktu SDS-a i rukovodstva općine, SDS odbila izdati nalog, kako se izrazio Zagorac, za skidanje zastave, jer se radilo o spontanom protestnom gestu građana, a ne o stranački organiziranom činu.

Tako predsjedniku SO Grubišno Polje nije ostala druga mogućnost nego da nalog za skidanje jugoslavenske i zastave SDS-a izda sam. Nedugo zatim, oko 10 sati, dobili smo izjavu Čedomira Bubulja. Prema toj izjavi, situacija je jasna – pripadnici MUP-a su pogriješili sa skidanjem stranačke zastave

koja smije posjeti na svim zgradama koje nisu službene, a za službene objekte je zakonom Republike Hrvatske strogo propisano koja obilježja i kada se ističu. Time je ovaj incident, koji je prijetio i eskalacijom nesporazuma, uglavnom mirno razriješen.

SRBI SU OPREZNI I NE ŽELE SUKOB

Da očekuju zlo, Srbi su pokazali uklanjanjem djece i pojedinih članova porodica na sigurnija mjesta. Valjda SDS objektivno procjenjuje da su ovdje Srbi slabiji i nisu naoružani, te im nikako, i iz tih razloga, nikakav sukob ne treba. Na sve provokativne parole i grafite, Srbi Bilogore odgovarali su samo preko *Grubišnopolskog lista* – pojedinim saopćenjima, autorskim člancima i novinarskim komentarima. Jedna od takvih reakcija je članak „Velikogrđevački povratak u kameno doba“ (objavljen u *Grubišnopolskom listu* 19. jula 1991. godine) autora profesora Milenka Pišćevića. Tom prilikom, profesor Pišćević lijepo je saopćio drugoj strani: „Snagu i nadu da istrajemo dok vi ne odmrzite svoje, daje nam jedan sasvim drugačiji grafit – PASJA VREMENA NE TRAJU DUGO“.

Članak prenosimo u cijelosti:

Velikogrđevački povratak u kameno doba

Prije sedamnaest godina, u Zapadnom Irijanu na otoku Nova Gvineja urođenici su ubili i pojeli ukupno 15 vjerskih misionara i odlučili da se načinom života vrate u kameno doba, odbijajući prednosti civilizacije. Bio je to njihov odgovor na agresivni nastup razvijenih društava, koja su u tu oazu mira i spokojnog života donijele nemir i sveopći rat.

Povratak u kameno doba kao način rješavanja problema iz vizure Papuanca možda je i razumljiv, međutim, kako objasniti kanibalizam koji, izgleda, stiće pobornike u ovom vremenu i u našem Velikom Grđevcu. Jer, kako inače objasniti parole noćnih heroja vođenih nekim svojim vrhovnicima – “SMRT SDP”, “SMRT SRBIMA”, “NDH”... Parole koje ne izazivaju strah, čak ni srdžbu, ali pokazuju svijetu sliku divljih ljudi, duševnih bolesnika.

Pa koja je “majka” vas rodila? Možda ste na svijet došli naopako? Tako nešto ne čine primitivci, već spodobite s gadostima u glavi, srcu i duši. Možda vi, psihopate, mislite da bi sami sretno živjeli u svijetu. Zar vam nije jasno da bi i među vama, ma kako bio mali vaš čopor, već sutra bio netko sljedeći. I tako do istrebljenja. Žalosno je da u svojoj bolesnoj mržnji ne poznajete svoje korijenje,

svoje porijeklo, koje je već tisućljećima iznad vašeg nivoa, a vi se svodite samo na to da postojite da bi ubijali.

„Samo ti, sinko, radi svoj posao“ – izvolite, ispunite svoj naum, pokrenite lavinu koja će nas sve zatrpiti, i djecu, pa i vašu djecu koja, nažalost, nisu mogla birati roditelje.

Najveće prokletstvo ljudi našeg zavičaja je da više vjeruju došljacima, nego svojim pitomim sugrađanima, susjedima, pa i rođacima. Tako nitko nije smogao snage da javno žigoše i osudi ove vandalske, genocidne parole prisutne jedino u Velikom Grđevcu i Pavlovcu - i nigdje više u regiji. Zar vi – Mirko, Antune, Vlado, Franjo, Drago, Boro... (da ne navodim neka konkretna imena) – niste imali divne prijatelje u bratskom mjestu Velikom Orašju? Dvadeset sedam godina smo u ovoj zemlji živjeli i drugovali kao jedna porodica, a onda ste najednom izgubili svoj lični identitet i prepustili se duhovnoj pustoši? Snagu i nadu da istrajemo dok vi ne odmrzite svoje daje nam jedan sasvim drugačiji grafit – „PASJA VREMENA NE TRAJU DUGO“.

Prof. Milenko Pišćević

P.S. U međuvremenu, od Policijske stanice smo dobili čvrstu garanciju da će krivci biti otkriveni, a njihova imena biti i javno poznata.

Istog datuma, u Grubišnopolskom listu objavljen je i članak „Vrata pakla su širom otvorena“:

Vrata pakla su širom otvorena

Kaos kao konačnost. U čijim su rukama naše sudbine? Zašto se, ZBOG ČEGA I ZA KOGA gine? Kako je moguće da se najviši zakon čovječnosti – pravo na život – ustupi „mračnim pigmejima od nacionalnih lidera i njihovoj bijednoj intelektualnoj eliti“?

Dobre sluge ludih gospodara dobro su obavile posao. Gebelsovština je cijele narode pripremila da „pjevujući“ krenu u međusobno uništenje. Mesari su naoštrili noževe da i praktično demonstriraju ideologiju „krvi i tla“. Kad je bilo najviše potrebno, prestalo se misliti. Na apele se nitko ne obazire, pa se i najveća vrijednost – ljudski život – spustila ispod svake cijene.

Ljudi mahom mladi ginu. Mase prestrašenog naroda bježe iz svojih kuća. Tjeskoba, strah, mržnja. Strah od susjeda više nego od uniformirane sile.

Htjeli smo, kako piše kolega u „Borbi“, stvoriti višepartijski sistem – a dobili smo sistem nacionalnih vladajućih partija. Htjeli smo demokratiju – dobili smo nacionalnu demokraciju, mitingašku, referendumsku. Htjeli smo

u Evropu – a vratili smo se u kneževsko-banovske atare i logike. Htjeli smo moderne vođe oslobođene boljševizma, karijerizma, liderstva – a izborili smo i odgojili vođe svađalice, nepopustljivce, male diktatore, ograđene svitama i gardama, ulizicama i podanicima. Vjerojatno ni u jednoj zemlji, ni poslije najspektakularnijih prevrata i vojnih pučeva, nije na vlast došlo toliko bivših zatvorenika, osuđenika, bjegunaca, prevaranata, izdajnika, nepismenjakovića kao u našim republikama.

Htjeli smo slobodu – a uskrsnule su fašistička, četnička, ustaška ideologija. Htjeli kompjutore – a stigli kalašnjikovi i kame. Htjeli nezavisnu riječ – a vratili cenzuru, zatvorili informativni prostor, blokirali i riječ i ideju. Htjeli bez pasoša i u Južnoafričku Republiku – a sagradili granične rampe na republičkim međama.

Ništa nismo uspjeli. Politički, ekonomski, sav bilans novih, tobože višestranačkih i tobože demokratskih vlasti je katastrofalan. Nitko više ne vjeruje ni u reformu, ni u obećane pare, ni u stranke, ni u stručne vlade, ni u parlamente, ni u nepobjedivost i sposobnost Armije, ni u obećanja o sutrašnjici, ni u šanse da sadašnje vođe uspješno pregovaraju o trećoj Jugoslaviji koju bi prihvatili i svi njezini narodi i svi građani svijeta.

Šanse za takvu Jugoslaviju, kao i za miran život, tope se poput proljetnog svijega. A Krleža je davno rekao: „Sačuvaj me bože srpskog junaštva i hrvatske kulture!“ I ovakvih vođa. I ovakvih nas samih.

Vrata pakla se otvaraju. Ribari ljudskih duša obilan su ulov ulovili. Ostaje nada u one koji su izbjegli „mrežu“, i u staru gospođu Evropu. Njoj treba profinjen „ljubavnik“ a ne balkanska baraba. Od zaglušujuće ratnohušakačke buke za sad se ne čuju oni koji su ostali izvan „mreže“. Prevaspitanje balkanske barabe, koji je (kako se u toj krčmi brzo smrklo!) već okusio krv, počelo je. Hoće li i uspjeti?

maler

Tamburaško društvo penzionera obavijestilo me po Milanu Dančiloviću da će na Sv. Prokopa svirati na kramu u Gakovu i da dođem. Toga petnaestog jula povezao me u Gakovo Mirko Kosanović. U društvu sa njim i njegovom Ljepšom najprije smo navratili do sviraca i tiho sa njima popjevali (toliko da vide da smo došli). Pjeva sa njima bećarca i pukovnik Nikola Marić. Koliko se sjećam, on je komandant B divizije u Bjelovaru. Mi se znamo iz gimnazije u Daruvaru, a posljednji put smo se vidjeli prije petnaestak godina. Dobro izgleda. Kad je prestala pjesma, javim mu se i uhvatim ga ispod ruke, nastojeći da krenemo u šetnju. Razmijenili smo nekoliko uobičajenih riječi pa ga zapitam kuda ovo sve vodi. „Vidiš i sam da ne valja, a nemoj me puno pitati“, bio je nekako rezolutan. „Ma najviše me zanima lična sigurnost, i

moja i tvoja, na cesti, u kući“, kaŕem. „Daleko se otišlo, ali, eto, ja sam uvijek u naoruŕanoj grupi pa me obilaze, a tebi ostaje da se paziš“, reče mi. Tako smo se i vratili svircima, a onda ugledam majora Ivu Horvata. Sjedi sam na nekakvom zidiću. Krenem prema njemu. Kad me vidio, pođe mi sa osmjehom u susret i vojnički me pozdravi. Zagrlim ga i krenemo prema šatri. Predlaŕem mu da popijemo po koji gemiš s obzirom na to da se dugo nismo vidjeli. Kaŕe da je tu po nekakvom materijalnom obezbjeđenju – šatori, klupe, stolovi. Posjedili smo dvadesetak minuta, a onda on ode vojnicima, a ja potraŕim Mirka. Susrećem dosta poznatih, većinu znam samo iz viđenja. Saznajem da u Velikoj Peratovici postoji grupa naoruŕanih Srba, da kontroliraju prilaze nekim selima i da više ne odlaze u Grubišno! To se u razgovorima nekoliko puta potvrđivalo. Na povratku, Mirko mi reče da njih tamo ima dosta – pedesetak – i da imaju nešto oruŕja.

Par dana kasnije, negdje iza ponoći zazvonio je telefon. Doktor Vukmirović iz Virovitice moli me da kaŕem Œivku Zagorcu da su mu rafalno pucali po kućnom krovu. Kaŕe da nikako ne moŕe da dobije Œivka. Uskoro, neugodno me se dojmio oruŕani sukob negdje iza Siraća, osobito interpretacija u sredstvima informiranja. Poginula su navodno dva policajca specijalne namjene iz Bjelovara, a pet ih je ranjeno. Bilo je to u šest sati ujutro, a iz zasjede su pucali „ćetnićki teroristi“! Ne znam otkud taj naziv. Već sutradan mediji javljaju da su hicima u leđa u Daruvaru ubijena tri hrvatska policajca. Navodi se da Srbi barikadama i oruŕjem opet kontroliraju prilaze svojim selima. Razmišljam zašto su oni specijalci iz Bjelovara onako poranili do blizu Siraća... A i ovo u Daruvaru je vraŕiji posao. Pa onda – otkud konstatacija da Srbi opet kontroliraju prilaze svojim selima? Sve su to djelići nekakvog mozaika u kojem kao da je i Bilogori namijenjena neka uloga. Svi uvjeti za nešto slićno postoje i ovdje. Stalno vozikanje naoruŕanih zengovaca i otpremanje srpske djece u bilogorska sela paralelni su, a vjerojatno i promišljeni, procesi dviju sućeljenih strana.

Kupio sam novine na autobusnom kolodvoru i vraćam se kući, ali opazim za šankom predsjednika općtine Čedu Bubulja i katolićkog svećenika. Pozdravljam ih, a Čedo maše rukom da svratim. „Je li to neki interesni sastanak vlasti i religije ili se to meni samo ćini“, izgovorim ja prilazeći. „A, ne, ne, nikako“, poće velećasni. „Onda neću smetati“, dodam ja. Odlućio sam se na ponuđeno piće. Predsjednik ćasti. Kaŕem im da sam uznemiren svim tim, sve gorim događanjima, a Čedo odmah iznosi svoju poznatu tezu kako mu kedu i nastavnićko znanje nitko neće uzeti. Velećasni poštuje boŕiju volju, a ja, uz svu skepsu, rekoŕ da se nadam nekakvom razumnom raspletu, pa se lijepo razido smo.

Narednih dana kod zabrinutih i prestrašenih Srba sve je nekako u znaku razmišljanja o selenju u Srbiju. Jednog jutra vraćam se iz varoša i sretne me Milan Buban. Priča se, kaže, da su na tavanu kod doktora Bastašića našli nekakve sanduke municije. „Ne znam ja o tome ništa. Sa mojim znanjem na mome tavanu nije bio nitko. Provala u kuću je bila i ukraden mi je lovački karabin i to sam prijavio miliciji“, kažem. Počinjem razmišljati – nije vrug da mi nešto pakuju. Imam oružni list na tri puške i pištolj. O tome me nitko nije ništa pitao. Pištolj nikad ne nosim, a u lovu ne pamtim kad sam bio.

ANTE KAŽE: NI U SPLITU NIJE BOLJE

Koncem jula došli su mi sestra i zet iz Splita. Pričaju o poteškoćama koje su ih pratile na putovanju autobusom. „Pa i vi ovdje imate balvan revoluciju“, kaže moj zet Ante, „ustavljali su nas kod Pakraca“. „Ma, zovi to, Ante, kako hoćeš, ali vidiš da toga ima svugdje. Valjda nije bez razloga“, odgovorim. „E, tako je“, složi se on i ja mu točim Traubisodu, njegovo višegodišnje piće (otkako je ostavio vino i lozu). Pristavio sam kavu koju će Jovanka dovršiti dok na svojoj kući pootvara prozore. Priča mi kako ne može shvatiti neke ljude, koliko su se promijenili na gore. „Ma vidi i generale... Vidi Svetu Leticu, admirala! Kakvi su to komunisti“, pita se. „To su opet, Ante, oni protiv kojih si 1941. u avgustu otišao da se boriš u Liku“, pomognem mu ja u razmišljanju. „Ovdje se ljudi boje pokolja kao 1941. Eto, šalju djecu u Srbiju i u Bosnu, pa u ova sela na Bilogori. U Slavoniji, kao i kod vas, već se prolila krv. Ovdje kod nas nije, ali ne treba puno. Sve Srbe nazivaju četnicima, a to je dozvola za odstrel kao 1941. godine. Nema ni mjere ni pardona kad su u pitanju Srbi. Pa vidio si šta su napravili Medenom na Brodarici. Tamo je on potrošio lijepih para, a i mnogi domaći imali su priliku zaraditi, pa mu je već 1990. zapališe! Ne znam što da radim. Ne valja da sam u Zagrebu, a ni ovdje“, govorim ja zabrinuto. „Ako misliš da je bolje, dođi doli k nama. Pa kako bude“, reče Ante. Uto uđe i Jovanka pa joj rekoh za kavu, a rakija je na stolu. „Ma vidiš sam, Ante, da ni dolje ne valja. Neće ni tebe mimoići. Dobro pamte na kojoj si strani bio. Kakav crveni i slobodarski Split? Brzo će oni tebe podsjetiti na Vicka Krstulovića, i Antu Baninu, i fratra Lovru“, kažem. Nazdravio sam im dobrodošlicu. Sestra i ja pijemo rakiju i kavu, a Ante svoje piće. Jovanka se uključi u razgovor i odmah veli: „Ma, dolje ne dolazi. Ni govora! Tamo ti je gore nego i ovdje i u Zagrebu. Ovdje te bar poznaju. Tamo se nemaš na nikoga osloniti, a saznat će tko si i da ti dalje ne pričam“, kaže. Nasta mali tajac, a onda Jovanka započe priču o djeci i unučadi...

Oni planiraju ostati nekoliko dana, ponijet će neke vrijedne sitnice i manje stvari i vratiti se dok ne bude gore. Po novine, kruh i mlijeko odlazit ćemo naizmjenično Ante i ja. U zamrzivaču ima svašta, dosta i divljači, pa to treba trošiti. Ima već zelenila u vrtu, a i voća. Kokice "kate" redovito nose jaja, samo ih treba tražiti po travi. Sa kćerkom u Sloveniji i sinom, koji je na odmoru, čujem se telefonom. Sa Jovankom i Antom, Curavićima (kako ih zovem prezimenom), sve je nekako vedrije, popunjeno. Razmjenjujemo posjete u kućama, koje su desetak metara udaljene jedna od druge. Pijemo kave ispred jedne pa ispred druge. Šetamo po voćnjaku i vrtu, nosimo iz vrta i beremo voće. Išli smo i u posjetu kod sestre od strica, tu preko međe. Gledamo televiziju, slušamo radio, komentiramo i uglavnom se čudimo, pa i zgražamo. Poslije pet-šest dana odlučili su da putuju natrag u Split. To su im sugerirali neke njihove komšije, prijatelji, ali i kćerka i zet iz Toronta. Opet su ostavili ključ od kuće i šupe kod mene. Odvezao sam ih na jutarnji autobus za Banjaluku. Oprostili smo se i poželio sam im sretan put.

Parkirao sam pred hotelom i navratio u mesnicu kod Dušana Mrkšića. Autoritativno sam ga prekorio – kako to da nije u Cuckarnici. Tamo sam malo posjedio, on se čudi što Curavići već odoše. Tu sam dobio par informacija o raznim događanjima, a on je već jednom bio ovdje pa je ponešto saznao. Čuje on svašta pomalo i u mesnici, a Cuckarnica je dopuna tih vijesti. Sve vijesti su nekako slične jedne drugima i jednako problematične, uglavnom nepovoljne, pa opet zabrinjavajuće.

Jednu večer nazvala me Bosa Lončar i kaže da se nada kako ću i ove godine doći na parastos ustaškim žrtvama iz 1942. godine u Kusunje. „Doći ću, svakako“, odgovaram ja i zahvaljujem na pozivu. Kaže da svakako dođem sa Milenom pa da ostanemo koji dan kod nje. „Bilo bi nam lijepo, osobito meni, jer sam sama. Milan je u rezervi“, kaže ona. Kažem joj da namjeravam otići u Zagreb pa ću nagovoriti Milenu da dođe. U prošlih petnaestak dana puno se toga događalo u Slavoniji pa i oko Daruvara. Milan sigurno ima pobližih informacija, valjda i procjena. Uz parastos, to mi je veliki razlog da trinaestog avgusta odem u Kusunje.

KOMŠIJE, ŠAHOVNICE I „ČETNICI“

Navratio mi je jednog dana Pero Dimić i kaže da mu brat Boro kamionom seli neke srpske porodice u Srbiju. „Stalno ima mušterija, čak iz Bjelovara. Dođe kući samo da prespava. Namjerava odvesti i svoje kćeri sa ženom, a zove i mene, pa ne znam šta da radim“, reče Pero. Na vratima se pojavi i njegova mati Cvijeta. Traži savjet šta da se radi i briše suze. „Ne znam šta da

ti kažem Cvijeto. Ti imaš gore iskustvo sa ustašlukom nego ja, a to zlo se, evo, vraća. Time sam ti rekao sve, jer, ne bi trebalo rizikovati da i oni prožive ono što si ti preživjela“, odgovaram.

„Boro mi kaže da on svoje seli u Srbiju, a ne zna šta ćemo mi ostali“, kaže Cvijeta. Pero reče da će je povesti, jer i on ide gore, očevoj kući. Na povratku, opet je navratio i priča mi neke novosti o Peratovici. Čudi se kako su sinovi Vlade Trandlera i Bežike naljepili na registarske tablice šahovnice. Kaže da će u Srbiju otpremiti kćer i ženu, a on će, kad prigusti, u Peratovicu. „Čaća isto misli u Peratovicu“, dodade on.

Da promijenim temu, pozovem ga da mi pravi društvo – idemo Marikinoj mami čestitati 99. rođendan. Ponio sam kave i nekakve napolitanke. Uđosmo u kuhinju, poljubismo baku i ona nas ponudi da sjednemo. Budući da je vruće, Marika predloži da idemo u hladovinu pod orah. „Uh, boga ti, koliko imaš tih šahovnica po ormaru“, rekoj ja. „Ma to dečki ljepe. Prije Rudi, a sada i Slavek. Ne znam šta će to s nama biti. Stalno pričaju o tim četnicima da svašta rade, ubijaju i ljude i miliciju“, reče. „Bome, Maro, ni ja ne znam, a, eto, ustaše se vraćaju, ima ih koliko hoćeš“, kažem. Sjedosmo u hladovinu i ja obećavam baki da ću joj doći na stoti rođendan ako budem živ! Tu se malo nasmijismo, a ja nastavim: „Vaš muž je bio cestar. Je l' tako“? „Da da, on je bio cestar sve do penzije. Samo cestar“, odgovori. „Budući da je on bio stalno na cesti, na putu cijeli radni vijek, da li je on kada vama pričao da je vidio četnika – za vrijeme Austrije, za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, za vrijeme prošlog rata... Da li je ikad vidio četnika“, pitam. Niječno, i glasom i glavom, svečarica negira moje pitanje. Marikin otac bio je cestar na području Suhopolja. Prezivao se Pijasek. Posjedili smo uz piće i kavu u debeloj hladovini, pa se pozdravismo i krenemo. „Svi su oni za šahovnice“, odmah komentira Pero. Usput mi reče da će i on sa još nekim momcima u Peratovicu.

Javio sam Mileni u Zagreb da ću doći sutra predvečer i neka razmisli da i ona ide trinaestog kod Bose. Sutradan sam navratio i u vinograd da ponesem u Zagreb nešto vina. Trebalo bi opet trgati zaperke i skinuti nešto lišća, no neka ostane za drugi put. Idem direktno Mileni gdje smo večerali i popripovijedali prije nego sam krenuo u moj stan. Navratit će ujutro sa pijace k meni da doručkujemo i kupit će mi mjesečnu tramvajsku kartu za avgust. Ostat ću ovdje još koji dan, a ona će svakako doći prije trinaestog u Grubišno.

Dogovorio sam se sa pukovnikom Nikić dr Jovanom, koji je došao za upravnika Vojne bolnice u Zagreb iz Beograda, da nam dođe na ručak. Glavno jelo je bila jagnjetina. Vodili smo interesantan razgovor – on je imao nove podatke o odnosima i akterima odnosa, a ja sam mu davao ranije podatke. Bio je veoma zadovoljan novim saznanjima. Iznio sam mu svoju

ocjenu situacije i na lokalnom nivou. Dr Nikić je preventivac, a prije dolaska u Zagreb bio je načelnik saniteta Prve armije JNA. Otuda smo se i poznavali.

NAIVCI U KOMANDI GARNIZONA BJELOVAR

Na povratku u Grubišno navratio sam se u vinograd i neugodno se iznenadio kad sam vidio otvoren prozor na podrumu. Provala. Natočio sam kanister vina, improvizirano pritvorio prozor i krenuo kući. Na putu vidim već opisane detalje – u Bjelovaru vidim ljude u maskirnim uniformama, ne vidim nikoga u SMB-uniformi. Odlučim se da navratim u Nartu. Tu imam prijatelja pa da čujem kako to sve oni doživljavaju. Posjedio sam malo duže pa dođoše i dva oficira koje sam poznao od ranije. Otvoreno sam izrazio čuđenje o njihovoj naivnosti i lakomislenim pogledima na nastalo stanje. Upozorio sam ih na Bjelovar i Klokočevac 1941, te da je protest učitelja i đaka scenarij za napad na kasarnu. Rekoh im da ih unaprijed žalim kao ljude, ali ne i kao profesionalce. Ispratili su me sa uzdržanim osmjесima. Realnost u koju nisu na vrijeme povjerovali, poslije mjesec i pol dana koštala ih je glave.

Prolazim pored šume Kukavice. Vidim stražara. Tu je, znači, ta baza odakle se bjelovarski specijalci zalijeću, a ponekad i naliјеću. U Orlovcu navratim kod Jove Daljuga. Zabrinut je. Priča mi da mu je navraćao izvjesni problematičan čovjek, lopov, i da ga tješi kako njega nitko neće dirati! Čak mu nudi nekakve aranžmane, kombinacije sa ljudima i novcem koje ovaj, zabezeknut, ne može da shvati! „Ne znam Jovo“, rekoh, „mene još ne obilaze“. Budući da sam tu blizu kuće, popio sam sa njim nekoliko čašica, kao i uvijek dobre rakije. „Znaš, čini mi se da se i ambasador nekako promijenio“, kaže on. „Ništa čudno, moj Jovane. Koliko se njih promijenilo“, odgovaram i pričam mu za Valenta u Zagrebu koga on dobro poznaje. „Rekao sam ti, Jovo – ono kad je tvoj ambasador jesenas bio u Zagrebu po liniji 'Češke besede', to je bila organizirana mreža, da me podsjeća na ono što su rekli 1941. godine: 'Mi smo Nijemci'“, kažem mu! Tako Jovo ostade u većoj nedoumici nego što sam ga našao.

NJIMA JE SVE DOZVOLJENO

Pošto sam garažirao, otvorim prozore i vrata u prizemlju, pa krenem kroz baštu. Iz pravca vrta i Jovankinog mladog šljivika Milojko vozi trakač trave. Obradovao se što sam došao i odmah se požalio da su mu dva pijana Cigana rekli da je on četnik. Vraćam se sa njim i ponudim mu čašu vina što

on rado prihvati. Opet poče i o provokacijama nekih cura iz komšiluka. Jedna nosi i maskirnu uniformu. „Znate, čika Milane, i u 'Zdenki' je sve drugačije. Izmijenili se ljudi, kao da se nikad nisu poznali. Malo-malo pa nekome kažu da je četnik. Ili za nekoga pričaju da je četnik. Sa nama Srbima gotovo da ne razgovaraju, a pričaju da iz uprave otpuštaju Srbe. Jednako se tako vladaju i u autobusu kad idem na posao i kući. Svi su oni jednaki gadovi“, završi on priču i vrati mi čašu.

Bosa provjerava da li sigurno dolazimo na parastos, pa da i nju povežemo. Raduje se mome potvrdnom odgovoru. Rekoh da se i Milena raduje susretu. Navratio mi je netjak Stevo Đukić. Kaže da svašta visi u zraku, da je u „Zdenki“ izrazita antisrpska atmosfera. Svi uglavnom šute, osjeća se neka napetost, nepovjerenje, a i mržnja prema Srbima. „Svaki dan je to sve gore, osjećam nesigurnost. Miru i dečke sam odvezao u Bosnu njezinoj rodbini. Čini mi se da ću i ja brzo za njima“, govori on. Odjednom opali puška negdje u Bastašića ili Bukaričinom dvorištu. „To je karabin, vidiš kako je resko“, izustih ja. „'Est, 'est karabin. Vrag zna tko tuj puca“, zabrinuto potvrdi Stevo. Uskoro čujemo nekakav razgovor na putu i vidimo dvojicu zengovaca u majicama. Imaju crne poveze oko glave i karabine, odoše dalje. „Eto vidiš, rade šta hoće“, veli Stevo. „Ma još i ne rade sve što smiju“, dodam ja i on sjede u kola i ode.

Seka mi je donijela nekoliko jaja i priča kako je jedan zengovac ušao u dvorište i pucao u jednu dasku kod štaglja. Otišao je do štaglja i doviknuo onome na putu da je pogodio. „Jo, ja se uplašila da ne uđu i k tebi u dvorište, da te ne napadnu, a i ti imaš puške“, kaže. „Imam, imam, Seko, ali ja ne smijem pucati. Sad je došlo njihovo vrijeme“, odgovorim. Kroz suze mi reče da se bojala da im Ljuban što ne prigovori pa da dođe do vraga. Došla je, eto, da vidi kako sam i žuri se da dovršava ručak.

Pritvorio sam šaloporke i legao da odmorim, ali san neće. Razmišljam o Stevi, o Seki, o Ljubanu. Stevo otpremio djecu i ženu u Bosnu. On se ne osjeća sigurno, oni pucaju u tuđem dvorištu. Ljuban ne bi smio prigovoriti zašto se puca u njegovom dvorištu. Sve su to neuobičajene stvari. Konačno, Seka je zaključila da bi mogli i mene napasti u mome dvorištu! To dosad u svome šezdesetgodišnjem životu nije nikad pomislila! Sve me to uznemirava. Dolazi mi ponovo, iako rijetko, pomisao da ja stvarnu situaciju banaliziram, ne shvatam je ozbiljno kao ovaj tu živeći, jednostavni svijet. Ja sam se od njih odvojio, ne mogu misliti kao oni. Vidim i čujem samo njihove zaključke i nekako, sve do danas, do tih njihovih zaključaka nisam baš držao. U meni je intelektualna nadgradnja – ja čekam razuman rasplet nerazumno nastale situacije. Ovi jednostavni ljudi, da ih tako nazovem, dobro shvataju i vide šta su ovi oko njih u stanju da naprave, nagovarani i upućivani „odozgo“.

Istovremeno, ja od tih, koji ih brću, nagovaraju i nagone na praktično zlo, očekujem da učine razuman rasplet. Uviđam koliko sam nemoćan, ne poduziman ništa i nudim svim indoktriniranim bezvrijednicima po čitavoj vertikali da rade sa mnom što hoće. Seka se uplaši da me zengaši ne napadnu, jer i ja imam puške. Međutim, ja sakrio pštolj da ga ne nađu! Dakle, uopće nemam namjeru da se suprotstavim. Što je to sa mnom, što ja to čekam ili očekujem? Pokušavam se utješiti skorim odlaskom u Kusonje gdje ću ipak dobiti nekakvih korisnih informacija.

Milena je došla u Grubišno 12. avgusta, samo nekoliko sati prije nego veliki broj zengi. Eto Milojka predvečer. Došao je po travu. Priđe nam da se pozdravi i Milena ga pozva da popije kavu. On je radio prvu smjenu i kaže da ima dolje jako puno gardista. „Ima ih svuda – na autobuskoj, pa oko policije, tamo pred šumarijom, a najviše pred hotelom. Vrag zna zašto su toliki došli“, reče on kao za sebe. „Da li ćete, teta Milena, ostati duže ili ste došli po čika Milana da ide s vama u Zagreb“, pita. „Ostat ću duže, a sutra idemo tamo kod Pakraca na parastos“, kaže ona. „Milojko, kad se budeš vraćao dođi da nadoknađiš znoj, da popiješ vina. Moram te zamoliti za društvo, jer Milena ne pije, a samome mi se ne da“, govorim mu ja. Nije nam donio prijatnu vijest, ali, eto, bolje da se zna. Prebiremo nas dvoje po toj vijesti, kad, eto Milojka. „Reci mi, molim te, da li si vidio i koga si poznatoga primijetio među njima“, počnem ga ispitivati. „Ma vraga, koga bih prepoznao kad su svi u šarenoj uniformi jednaki. Pred hotelom ima i nekoliko civila, među njima je onaj profesor, šef HDZ-a Delić“, odgovori.

Uvečer na TV-vijestima o tome događaju nije bilo ništa. Ispada da su sada pokrili jakim snagama i ovo do sada, po oružanim čarkama mirno područje. Znaju oni za one u Peratovici, pa se ojačavaju i sad samo treba povod, iskra pa da plane. Sve ja to komentiram na glas, a onda mi u riječ upade Milena: „Čuj, da ne bi bilo bolje da se odavle maknemo na neko vrijeme. Znaš da te imaju na zubu od onog nekrologa 27. aprila, a bilo je i svakakvih poziva telefonom“. Zastanem u razgovoru i opet si ozbiljno predbacim – kako ja u svemu tome ne vidim svoju neposrednu ugroženost? Kao, eto, sve se to događa svuda okolo, pa će sada ozbiljnije i ovdje, ali maltene, ne odnosi se to na moju sigurnost. Postoje oružane snage dvije suprotstavljene strane, ali ja u njima nisam. Podsvjesno, ja sam posmatrač na galeriji koga za vrijeme predstave nema nitko pravo dirati. Vidi Milena da nešto gadno mozgam, valjda se i u licu mijenjam, pa dodade: „Molim te, mućni ozbiljno glavom. Možemo se spremati pa da se sutra iz Kusonja ovamo ne vraćamo. Neke stvari staviti ćemo u moja kola, a druge u tvoja. Maknimo se iz ovog osinjaka. Nisu oni došli bez vraga. Konačno, vidjet ćeš situaciju poslije razgovora sa Milanom i drugima pa možeš odanle krenuti za Beograd ili Banjaluku“. Pogledam u

nju, osjetim da sam sav blokiran. Zamisli kakve su to njezine preporuke, koje velike odluke mi predlaže! Nezamislivo, ali osjećam, potpuno realno shvatam, da ja mogu biti siguran jedino u Beogradu ili Banjaluci, nikako u Grubišnom, ali ni u Zagrebu. Konačno uključujem sebe među sve Srbe u Hrvatskoj i zaključujem – sigurnosti za Srbe nema nigdje u Hrvatskoj. Znači, treći put u ovom vijeku odlazim praznih ruku – sa djedovine i očevine 1942. pa 1945, a sad iz svoje nove kuće u koju sam ulagao, gradeći i opremajući je svih četrdeset godina radnog staža. Trgnem se na Milenino pitanje o čemu razmišljam i odmah joj odgovaram: „Da, da, sutra ćemo odlučiti“.

Već padom mraka dođe Pero sa kćerkom Branom i ženom Milankom. Ukratko ispriča o zengama i kaže da večeras odlazi u Peratovicu. Tamo ostaje, a brat mu Boro sutra vozi u Smederevo kćer i ženu. Rekoh mu da sam i ja pred neakvim odlaskom, pa oni, odbivši svaku ponudu, odoše gore k svojim.

Poslije večere smo se dogovorili što ćemo ponijeti Bosi u Daruvar i njezinom tati u Kusionje. Krenut ćemo ujutro poslije devet sati. Nećemo voziti nikakve stvari.

ZENGE SU SVUDA

Osvanuo je lijep, sunčan dan, već od jutra topao. Otišao sam da kupim dogovorene sitnice. Na sreću, odlučio sam da novine (*Politiku*) ne kupujem. Kad vrag ne spava, onda se svakakve stvari događaju. Idem ja preko u hotel. Kao da me vrag zove, a nije mi jasno zašto! Idem prema šanku, naručio sam đus. Tu je konobar onaj Srbin kome prezime ne znam. Na ekranu Tuđman nešto nuždi, a u onom salonskom dijelu po stolicama i stolovima rastrvile se zenge. Po podu opasači, municija, automatske puške... Spavaju. Bez ikakve potrebe i koristi, pitam konobara koliko ih ima. On lijepo odgovori: „Negdje oko pedeset“. Ovoliko ih ima još i gore u sobama. Jedan se vraća, dolje iz toaleta i prođe mimo mene. Pozdravim konobara, izađem van i navratim u mesnicu kod Dušana. Klima glavom kad sam mu rekao da sam bio u hotelu. „Ja ne idem nikuda iz mesnice. Ne idem ni na piće. Sa posla pravo kući. Nisu oni, čika Milane, badava došli. Samo je pitanje 'će li navaliti ovdje na nas ili najprije na one u Peratovici. Neće dugo mirovati“, reče. Kažem mu da idem u Kusionje. Žurim kući.

Milena je već izvezla svoja kola iz garaže i uvezla moja. Ona ide svojim kolima, tako je nekako anonimnije. Pred hotelom vidimo nekoliko uniformiranih ljudi i gotovo isto toliko civila. Na križanju u Velikim Zdencima grupa zengovaca. Dvojica uperiše puške, a jedan daje znak da

stanemo kraj spomenika. „Reci im da idemo u Daruvar, ne dalje“, rekao Mileni u zadnji čas. Pozdraviše sa „dobar dan“ i pitaju kuda idemo. „U Daruvar“, rekosmo. Pregledaše vozačke dokumente, mene ništa ne pitaju i mi nastavimo nesmetanu vožnju do Bose. Prihvata da se ne zadržavamo, idemo odmah. Parastos obično počinje u jedanaest sati. Uvjeti za vožnju su dobri, na cesti samo po koje vozilo, češće bicikl.

U dvorištu i kući čika Pere Sudara, Bosinog oca, još su svi njegovi gosti na okupu. Tu je i druga kći čika Pere, od druge žene. Ona živi u Banjaluci. Vidim nekoliko poznatih ljudi. Ne znam svima imena. Ispozdravljamo se, nude da sjednemo, ali se svi ipak složismo da krenemo prema crkvi. Idemo uskim putem, ulicom koja je puna naroda. Svi idu u istom pravcu. Cintor je već pun, a puno svijeta stoji sa naše suprotne strane na cesti, pa mi idemo sve do njih da ovi iza nas budu bliže. Na brini između crkve i živice uz put, vidi se i nekakva bina, ograđena daskama. Stali smo upravo kraj jednog od zabetoniranih bunara u kojima su srpske žrtve iz pokolja 1942. godine. Pred tribinom je sveštenik i nekoliko ljudi. On pokušava da se popne na binu, pomaže mu i nekakav žučo, ali bez uspjeha. Onda krenuše uz brinu prema crkvi, pa se nekako svi uzvlendraše. Netko najavi da će govoriti predsjednik SDS-a Zapadne Slavonije Veljko Džakula, pa se između njih izdvoji onaj žučo. Pokušavao je biti sugestivan, mahao je rukama i povremeno povisivao ton, a rezultat je bio kao maloprije kod vlendranja na binu. To su mi bili prvi dojmovi o srpskom političaru koji, kako ga ranije a i danas ispredstavljaše, stoji na čelu i vodi sveukupni pokušaj otpora Srba u Zapadnoj Slavoniji. Po onoj narodnoj – prvi štenci se u vodu bacaju, pa to mogu i ja učiniti. Međutim, moram reći, bolje štenadi iz toga brloga nije ni kasnije bilo! Završio se parastos, obišli smo i druge bunare i, pod žalosnim dojmovima naše krvave prošlosti, uputili se prema kući našeg domaćina.

Među svijetom ima i uniformiranih, u sivomaslinastoj boji. U susret nam ide Milan u uniformi sa potpukovničkim oznakama. Izgrlimo se. On krene sa nama. Pokušavam da ga izdvojim, da slobodno razgovaramo. Nije zadovoljan redom i disciplinom na srpskoj strani. Svi sve znaju, svi su u pravu. Samozvani vođe, komandiri i rukovodioci smatraju oficire nepotrebnima, nezalicama, nedovoljno hrabrima... Sve vodi na zaključak i bojazan da Hrvati prave vojsku, a mi razgrađujemo ovo što imamo. Govorim mu o Grubišnom i dolasku zengi, pitam šta da radim. „Bolje je da se makneš nekud na sigurno – ili među nas ili van Hrvatske. Ne vjerujem da se ovo može završiti mirom. Oni napadaju i JNA, a oni se čak i ne brane, kamoli da zavode red. Peta armija je blokirana, stavili joj Slovenca za komandanta, a Sedma, Banjalučki korpus, drži se svoje zone odgovornosti, a ni tamo ništa korisno ne čini“, govori on.

Tako stigismo u dvorište gdje su već stolovi postavljeni. Polovina je već zauzeta. Peremo ruke kod bunara i sjedamo za stol. Trpeza svečarska i obilna. Čika Pero nam kratko nazdravi – da bude zdravlja i mira, da se zlo ne ponovi. Uglavnom se vode priče o aktualnim događanjima i pričanjima, kako ih tko i gdje doživljava. Jedan od poznanika reče da je jučer u Pakracu proglašena SAO Zapadna Slavonija kao dio Republike Srpske Krajine. Netko reče da je to dobro, jer se osniva vlast. Društvo se pomalo razilazi, a neki ostadosmo sjediti.

Malo više pažnje posvetio sam Milici, Bosinoj sestri. Kod njih u Bosni isto kuha, ali nema ovoliko straha kao ovdje. Banjaluka je u srpskoj sredini, a u gradu je isto većina Srba. Ona dosta čita i općenito prati događaje i u Hrvatskoj. Rekla mi je neke podatke i uputila na njihove izvore. Bosa predloži da opet malo odemo do crkve, da prošetamo. Milan se pozdravlja sa tastom, na komad će sa nama pa mora nazad na Vučjak. Bosa ga zamoli da navrati i sutra, a ona će nas dvoje nagovoriti da spavamo u Daruvaru pa ćemo, planira, opet biti ovdje zajedno. „Tako i napravite. Bolje ostani ovdje koji dan. Ne žuri se tamo“, reče on umjesto pozdrava. Žene su još ponešto uradile u kuhinji i nas troje krenemo za Daruvar. Opet na vijestima svašta i ništa dobro – četnici, četnički teroristi, srbočetnici, balvan-revolucija, prolijevaju hrvatsku krv, srpski snajperisti pucaju i po hrvatskim civilima, a na cestama vrše razbojništva nad Hrvatima...

Uznemiravajuće vijesti dobiva Bosa od zeta i kćeri sa Korduna. Milan se interesira telefonom da li smo sretno stigli i ima li šta novog. Bosa mu prenosi vijesti o Kordunu. Poručuje da ima novosti za mene i da se sutra svakako moramo vidjeti. Milena rezonira da je ipak sigurnije u Zagrebu nego u ovim manjim mjestima. „Samo u slučaju ako sam spreman skakati sa desetog kata ili poginuti na pragu svoga stana. Pa znaš li da su i 1971. imali spiskove i naoružane teroriste prerusene u poštare? Pokušajmo te loše i dobre strane za pojedina mjesta u Hrvatskoj ostaviti za sutra. Milan sigurno ima širi uvid u opću situaciju i o pojedinim lokacijama. Sigurno se sada i više interesirao“, rekoh.

Sjedili smo dugo. Poslije lagane večere, pili smo dobro domaće vino. Podignem u jednom momentu glas i obznanim da je u svim tim događanjima najvrednije to što imam dobrog šofera i da si mogu dozvoliti koju čašicu više. To je bio jedini, ali ipak samo poluprećutno popraćen, humor večeri. Dogovorili smo da rano ne ustajemo. Izgleda da u nekim prilikama i dvije žene mogu napraviti doručak, bolje nego samo jedna. Nazdravio sam im uz drugu rakijicu. Milan je došao u Kusunje negdje oko jedan poslije podne. Bosa je usula rezance u juhu, svega ostalog za ručak je bilo u izobilju od jučer. Milica je otputovala za Banjaluku i maloprije se javila da je sretno stigla. Za

ručkom su bila još dva rođaka porodice Sudar. „Da ne budeš znatiželjan, odmah ću ti reći vijesti“, kaže Milan.

SRBI BILOGORE KONTROLIRAJU CESTE

„I Bilogorci su počeli da ponešto rade. Prekjučer su uhapsili neke izviđače u Velikoj Peratovici, a jučer još nekoliko na cesti za Viroviticu. Jedan nije stao sa vozilom pa su ga ranili i zarobili. Zenge su blokirale Grubišno na dva mjesta – prema Bilogori i u Velikim Zdencima. Sve legitimiraju, Srbima oduzimaju dozvole i oružje, potvrde ne daju. Obukli su veliki broj domaćih u uniforme zengi i dali im oružje. Namjere im ne znamo. Po Srbe sigurno nisu dobre, a u nešto će krenuti. Još sutra nemoj ići tamo. Nema potrebe da žuriš, a ja ću ti se javljati. Večeras imam važan sastanak na Zvečevu. Morat ću ranije krenuti za Vučjak“, ispriča mi Milan. Za ručkom se vodio uobičajen razgovor, za vrijeme u kome živimo, uz nagađanja i predviđanja. Žene su se dale na poslove u kuhinji da čika Peri ostave sve u redu. Svi skupa smo popili kavu i počesmo se spremati za odlazak. Milana sam još jednom zamolio da bude ažuran, a ja ću mu se poslije napuštanja Daruvara prvom prilikom javiti preko Bose i Milene. Zaželio sam mu ratnu sreću, a on meni reče: „Čuvaj se“!

Iz Daruvara sam se javio na dva telefona u Grubišnom i pitao za novosti. Nisam saznao ništa više od onog što sam znao. Bosa je nazvala sestru u Banjaluci. Tamo nema posebnih novosti. Tako je i sa vijestima iz Zagreba koje je dobila Milena. Bosa je još jutros iz zamrzivača izvadila fazana i sad ga priprema za večeru. Poslije lagane juhice, jeli smo špikovanog fazana uz sav prilog koji se tu podrazumijeva. Uz vino, dao sam komentar: „Sve je lijepo i dobro, samo da nema ovih na rat smrdećih događanja“! Večer smo završili kao i obično – sa iritantnim TV-programom.

Bosa se ujutro neosjetno izvukla i otišla na pijacu i po novine. Pijaca je podaleko, pa nam baš nije bilo pravo što je otišla pješice. Da idemo pred nju, ne znamo kojim putem će se vraćati. Uključio sam televizor, a Milena donese kavu i rakiju. Kroz smješak reče: „Eto i rakija da kava ne bude udovica“. Prošao je gotovo čitav sat dok se Bosa vratila. Kuhamo ponovo kavu da se Bosa malo odmori. Iznosi nam utiske iz grada i priča koga je srela i šta je čula. Pričala je uglavnom sa našim svijetom. „Oni drugi prolaze bez pozdrava, kao da se ne poznamo. Nezamislivo“, ogorčeno priča. „Da, da, sve to ide iz centrale i oni to uvažavaju. Tako je i u Grubišnom, i u Orlovcu, i u Zdencima“, dodam ja. Razgovor se vodio uz obilnu marendu. Zaključili smo da ručak bude i večera. U *Vjesniku* orkestrirana antisrpska kampanja, gomila uvreda. I Srbi u Hrvatskoj su „agresori na samostalnu i neovisnu

hrvatsku državu“. JNA je „srbokomunistička oružana sila koja hoće uništiti mladu hrvatsku državu i demokraciju“. List *Politika* muči se sa neakvim brigama svih naroda i narodnosti. Ne pozna više ni samu sebe, a ni uloga joj nije jasna. Ne komentiram ništa glasno, ali usput slušam razne, uglavnom ugodne, kulinarske rasprave i sadržaje. Ne otklanjam ni jednu ni drugu kuhinju, jednu čitam, a drugu slušam... Kad, zazvoni telefon.

SAZNAJEM, POSLIJE PODNE POČINJU HAPŠENJA SRBA

Bosa briše salvetom ruke i trči telefonu. Tek što je digla slušalicu, jednom rukom mi maše da dođem, a drugom pruža slušalicu. Pretpostavljam da je Milan i uzbuđeno se javljam. „Čuj, imam informaciju da će u Daruvaru poslije podne početi hapšenje. Ja sam među prvima. Za Grubišno ne znam. Nemoj se tu više zadržavati, a dalje kako znaš“, reče on kratko. „Hoćeš li Bosu“, pitam. „Daj je“, reče i oni nastaviše kratak razgovor. Prizivam Milenu i dohvatam moju vjetrovku. „Odmah odlazimo, ovdje će hapsiti, uzimaj stvari i izlazi“, brzo joj kažem. Bosa je sva van sebe, zaustavlja nas na ručku i istovremeno se pozdravlja sa Milenom. Otvorila je kapiju i mi odosmo.

„Vozi prema Grubišnom. Usput ćemo se dogovoriti za dalje“, kažem i upućujem je kroz sporedne ulice i pored stare gimnazije, dvorca. Izašli smo na glavnu cestu. „Vozi normalno. Kad prođemo kontrolu u Zdencima, onda ćemo se dalje dogovoriti. U Grubišnom, tamo gdje je nekad bila pruga, trebala bi malo usporiti, ali ne napadno. Ja ću dobro promatrati što se događa. Tvoje je da pažljivo voziš nekih pedeset na sat. Prolazimo mimo kuće dalje. Ako zapazim bilo što sumnjivo, kazat ću. Vozi dalje i nenapadno povećavaj brzinu. Ako je sve u redu, kazat ću ti da se pripremiš za okretanje. Kad dođemo pred kuću, prođi most. Stani malo niže od njega, pored grabe. Ti nećeš izlaziti iz kola“, dajem joj instrukcije. Ulazimo među ribnjake i uskoro vidimo poveliku grupu zengovaca na križanju kod „Zdenke“. „Reci im da sam ti brat. Spavali smo u Daruvaru. Sad idemo kod Golštajnovih na ručak, pa u Zagreb“, govorim joj.

Zaustavili su nas, pregledali prometne dokumente i sve je prošlo u redu. „Da nastavim, ja ću izaći iz kola, otvoriti kapiju i garažu i izvesti kola. Kad zatvorim kapiju, krećemo odmah – ti za Zagreb, a ja za Daruvar“, kratko kažem. Prolazimo križanje. Ima dosta zengi i civila ispred hotela, pa kod Mađerića i Benka. Eto nas kod bivše pruge. Ponavljam lekciju: „Vozimo pedesetak na sat. Nema ništa sumnjivo oko kuće. Ajde gore do okuke pa se spremi za okretanje“. Okrenemo na mostu kod Ringlove bašte, idemo natrag i stanemo

niže mosta. Ulazim u dvorište pa u garažu. Upalim kola da rade u leru, a za to vrijeme pokupim brijaći pribor. „Pandu“ izvezem van, zaključavam garažu i vidim Seku kako ide preko bašte k meni. Pridem plotu i kažem joj da idem za Banjaluku, ali da nikome ništa ne govori do sutra. Izlazim na most, zatvaram kapiju. Seka plače. Milena izašla iz kola. Pozdravljamo se, ne sjećam se da li sam je poljubio. Ja krećem prvi. Na križanju u Zdencima izbrojim dvanaest zengi od kojih se uskoro trojica podigoše i uperiše automatske puške. Jedan mi sa prometnom tablicom naređuje da skrenem prema Tomislavu. Traži isprave, nešto traži po nekakvom spisku, a onda pita kuda idem. „Idem na pecanje u kanalima između ribnjaka. Imam dozvolu od direktora Vojte“, kažem i pokazujem mu tu dozvolu. „Ako se ovaj oblak istrese, onda ću otići Vojti na kavu“, pričam ja. „Otvorite prtljažnik. Šta to imate u taški“, pita. „To je alat“, kažem. Otvaram taškicu. On lupka po stranicama prtljažnika, a ja spazim grupu radnika pokraj ograde „Zdenke“, valjda imaju pauzu. Vidim i jednog mladog lovca pa mu mašem i on se smije i odmahuje. „Možete ići“, reče zenga i ja sav sretan sjedam u kola.

Polako prođem benzinsku stanicu i tamo negdje od Koudjeline kuće počinjem da silujem moju „pandu“. Juri ona, prelijeće sve one mostove i trećom se penje uz Končanički brijeg. Predbacujem si ono mahanje mladom lovcu, jer se prisjećam više priča da su mu djed i otac bili nekakvi ustaški aktivisti, ili čak ustaše. Samo da je doviknuo zengama i pokazao ukrštene ruke, odoh ja „bogu na večeru“. Na ulazu u Daruvar napunio sam rezervoar gorivom. Prolazim kroz grad. Nigdje ni milicije ni policije. Tako dolazim i do Pakraca. Nigdje nitko ne zaustavlja. Nikakvih informacija nemam. Da svraćam u Kusonje, na istom sam. Gajim nadu da će me ipak negdje presresti ti „srpski teroristi“, „četnici“, „srbokomunisti“, koji navodno svuda prave nered i brutalno postupaju prema pučanstvu na prometnicama. Međutim, ništa od toga do sela Benkovac prije Okučana. Puno zengovaca na cesti. Ima i nekoliko kamiona sa kojih su prebačene cerade. U nekima spavaju zenge. Ispred kuća kraj plota razgovaraju sa mještanima, smiju se. Izgleda da se tu istresao onaj oblak što sam ga predskazao zengama u Velikim Zdencima. Vozim polako, klanjam se glavom svima koji mi se miču, smješkam se odobravajući njihovu poziciju na cesti. Pa to je, uostalom, ta uniformirana, jednolična masa čiju psihologiju poznam. Oni se sad slobodno kreću, oni sad nemaju nikakvih obaveza, ali ni ovlaštenja, a ja ih uvažavam klimanjem glave, dajem im potrebnu prednost i to iz kola prestoničke registracije. Dakle, „do kraja se razmemo, kaj ne“.

Bez nekih usputnih događaja dolazim do Okučana u čijem parku ima dosta zengi, a na križanju samo nekoliko u slučajnom prolazu. Neki sjede na niskom zidu sa desne strane. Uz njih su naslonjene automatske puške.

Na nekoliko mjesta na tome zidu ima i po neka puna vreća, valjda pijesak. Dolazim do skretanja za Staru Gradišku. Tu su postavljene vreće sa obje strane prema pruzi. Kraj njih sjedi negdje do desetak zengovaca. Nitko me ne zaustavlja.

USPIJEVAM PROĆI SVE PUNKTOVE ZENGI

Tako prolazim i preko pruge. Prije nadvožnjaka iznad autoputa, lijevo i desno nalaze se prikolice sa debelim balvanima od nekoliko metara i po jedna sa krupnim kamenjem. Na visokim zaklonima od vreća nalaze se puške, a zenge sjede okolo. Klimam glavom, okrećući se sad lijevo-sad desno, i prolazim bez zaustavljanja. Niže autoputa nalaze se dvije odvojene grupe minobacača 82 mm sa svojim posadama. Tako dolazim do kanala Strug. Tu su opet prikolice sa balvanima i kamenjem, zakloni od vreća sa pijeskom... Neki od zengi sjede na brini puta, neki stoje i razgovaraju. Pozdravljam ih na već poznati način i bez smetnji ulazim na most. Strug – usjekao mi se u mozak, vraća i sjećanje na Jasenovac. Strug – tu su novembra 1942. godine pohvatali grupu logoraša, odbjeglih sa rada na nasipu. Poslije puškaranja ustaša i uspješnog bijega te grupe, neki od ustaša je povikao: „Neće moći preko Struga. On je nabuđo“! Tako su ih pohvatali, a izvjesni Stevo (govorili su neki da je trgovac iz Peratovice), skočio je u nabujalu rijeku gdje su ga ubili. Strug i Jasenovac (!) u ovoj situaciji iz koje me opet mogu tamo odvesti. Znam da sam nemoćan, ali i prestrašen sam do besvijesti. Znam da sam samo još slobodan, ali da mi i to svaki čas mogu uzeti. Moj strah u ovoj situaciji se povećava. On kulminira do zenita i do kraja me uvjerava u moj beznadežan položaj.

Spomenik žrtvama logora Stara Gradiška je na vidiku. Tu sam dolazio na nekrologe, polagao sa mojim sapatnicima vijence i bukete cvijeća. Tu smo bili i prošlog ljeta. Slika! Prisjećam se stravičnog sadržaja knjige Đorđa Đurića *Pakao kraj rijeke*. Prolazim mimo spomenika, izgleda mi nekako zapušten i ugrožen kao i ja. Već se lijepo vidi most na Savi, rijeci koja je odnijela na hiljade srpskih leševa, djece, žena, mladih ljudi i staraca. Svakakvih, koji su dospjeli u ruke krvavih hrvatskih i muslimanskih ustaša. Kad su iz logora odvodili na klanje, onda se govorilo da idu preko Save, a ja sam to uvijek shvatao kao – u Savu. Međutim, klalo se na Gradini, preko Save, a ja to tada nisam znao. Znam da se nisu vraćali, pa sam mislio da su ih poubijali i pobacali u Savu. Približavam se tome, po mene, sada sudbonosnom mostu. Da li ću ovako jadan, ali slobodan prijeći taj most i otići u slobodu ili će mi uskoro uzeti i ovo slobode, pa ću završiti tamo gdje nisam 1942. godine. U

panici sam i strahu do paralize. Međutim, svjestan sam važnosti trenutka. Shvatam, postaje mi do kraja jasno da od Grubišnjog pa sve do ovog mosta ja nisam imao nikakve šanse. Da su me na tome putu zaustavili bilo gdje, mogli su sa mnom raditi što su htjeli, nije bilo nikakvog izlaza. Sad postoji šansa! Ako me zaustave na ulasku na most pa izvedu iz kola, mogu da se sjurim prema obali i skočim u Savu, a ako me dotle ne ubiju, plivati znam i mogu da se duže održim na vodi. Pa neka pucaju. Savo, ukleta srpska grobnico!

Pred mostom dosta zengi. Svi su na cesti, ne vidim ih dolje uz samu rijeku. Sa obje strane ulaza na most su povišoki, polukružni zakloni napravljeni od napunjenih vreća, a na njima automatske puške i po jedan, valjda, mitraljez na postolju. Prije toga, sa obje strane ulaza na most su prikolice sa debelim balvanima. Ne vidim krupno kamenje kao ranije. Između tih prikolica na lijevoj strani moglo bi se pobjeći prema obali. To mi je važan i ohrabrujući detalj ako me tu izvedu iz kola ili nareda da kola okrenem nazad. Odluka je pala – u oba slučaja bježim i skačem u Savu. Osjećam snagu, postajem nekako svoj. Šansu ne propuštam – sad ili nikad! Prilazim mostu u drugoj brzini, pozdravljam svoje najbliže zlotvore na ovoj lokaciji, klimam glavom, okrećem se lijevo i desno sa namještenim smješkom. Šacujem svaki prostor između prikolica na lijevoj strani. U tim prostorima, prolazima, nema nikakvih smetnji. Dosta su udaljene jedna iza druge, tako da one njihove kratke rude ne zatvaraju prolaz. To me ohrabruje u mojoj odluci. Pa te prikolice će njima smetati da me gađaju, a dok oni pokupe puške i protrče jedan po jedan između prikolica, ja sam već u Savi. Vozim polako u susret scenariju moje odluke. Sve je isplanirano i ja se sad osjećam nekako drugačije, jednostavnije. Ako me zaustave i izvedu iz kola, ili ako budem morao okretati kola, ja bježim. Ako me propuštaju, vozim dalje. Poneki se još miče sa ceste, nitko me ne zaustavlja i ja ulazim na most. Na sredini mosta uočavam dva bosanska milicionera, koji su okrenuti prema meni, i dva zengovca, okrenuta prema Bosancima. Šta sad, šta ako ovi zaustave? Šta ako nareda da izađem iz kola ili nareda da vozim natrag? Šta, šta i opet šta? Daj Odluku, nema vremena za razmišljanje. Bosanci se smiju, valjda nešto razgovaraju. Pada odluka – umjesto izlaska iz kola ili vožnje u rikverc, ja produžavam vožnju u Bosnu. Tko tu bude smetnja mojoj odluci, taj će biti gažen, u najboljem slučaju kolima odbačen. Tu posljednju i jedinu životnu šansu ne propuštam. Ni govora, ja sam jedanput bio u Jasenovcu i više neću. Odlučan sam da gazim svaku prepreku. Hipokrate, neću se o Tebe ogriješiti, Tebi ovdje nema mjesta, ne dozvoljavaju to Jasenovac koji sam proživio i ovaj koji mi prijeti. Ovo nije pitanje etike u profesiji, ovo je biti ili ne biti. Ja se samo odupirem ponovljenoj smrtnoj prijetnji mome životu. Ovoga časa, ovog trenutka imam posljednju životnu šansu. Nemam više niti vremena, niti drugog izbora. Ma,

uostalom, neću ja uopće stati na njihov zahtjev, neću se uopće zaustavljati. Vozim sporo drugom, ali spreman za maksimalni zalet, bezobzirno. Spreman sam na bilo kakve nepredvidivosti. Približavam se sredini mosta, bosanski milicioneri još uvijek se smiju, a svojim sugovornicima daju znak rukama da se maknu u stranu jer iza njih dolazi vozilo. Zenge se samo napola okrenuše i istom kretnjom su se makli svaki na svoju stranu. Moj naklon sa smiješkom lijevo i desno sve četvorici i ja se nađoh u drugoj državi, u slobodi!

Slijedi mentalna i fizička, nimalo bezazlena relaksacija. U bunilu tražim prvo mjesto za parkiranje sa desne strane. Nesposoban sam za manevar vozilom na lijevu stranu. Tako skrenem u nekakav široki prostor sa desne strane, parkiram i nagnem se na „pandu“, naslonivši glavu na ukrštene ruke na njenom krovu iznad vrata. Hladan znoj i nesigurnost na nogama. Bilo bi dobro da otvorim vrata i sjednem u kola, ali nemam snage, ovako mi je ipak sigurnije. Tako žmirim, napola stojim-napola visim, čekam nekakvo olakšanje, da malo ojačam. Sve mi je nejasno. Drži me neko magnovenje. Jedino čega sam svjestan je opća slabost. Ipak, otvaram vrata i uspijevam sjesti u kola. Sad je bolje, ne trebaju noge da me drže. Popustim malo sjedalo u ležeći položaj i udobnije se namjestim. Utonuo sam u neki mir, polusan i poslije izvjesnog vremena ustanovim da sam na autobusnoj stanici u Bosanskoj Gradišci. Prešao sam pješice preko puta i malo se vratio prema mostu, do prvog bifea. Naručim espresso, ali nema. „Daj onda dobru bosansku i konjak nula pet“, kažem konobaru. Okrijepio sam se, popio sam i čašu Radenske i tako vratio sposobnost razmišljanja i prizivanja problema.

Kud sad, nametnu se prvo pitanje. Ne znam ni kuda ni kome. Izađem iz bifea da prošetam. Ako sjedim, morat ću i piti. U svakom slučaju, osnovni pravac je istok. Pogledao sam poluzainteresiran u nekoliko manjih izloga i krenuo prema kolima. Krećem se prema putokazima za Derventu. Navratit ću kod sinove punice i tasta u Lišnju, prije Prnjavora. U Klašnicama skrećem lijevo i prelazim lijepu rijeku Vrbas. Tuda sam prošao samo jedanput, posjetio prijatelje prije nego se sin oženio. To je upola slalom cesta, uglavnom dobrog asfalta. Moj dolazak ih je iznenadio, još više njegov razlog. U razgovoru mi predložiše banju Vrućicu u Tesliću, ne Kulaše. Nešto sam pojeo, okrijepio se pićem i kavom i kao slobodan turista jurim prema Tesliću.

Banja je renovirana. Dograđen je i novi hotel Kardijal. Već pada mrak, ulazim u recepciju i tražim jednokrevetnu sobu. Poslije doručka, javio sam se liječniku da mi odredi zdravstveni tretman. Ljubazan neki kolega, približno mojih godina. „Recite šta želite. Sve vam ide u pansion“, kaže pa počne nešto pričati za ramena, nešto za kukove, plivanje, podvodnu masažu...

SAZNAJEM: POČELA SU HAPŠENJA, NA POTJERNICI SAM

Uvečer sam se javio sinu u Kupare, kćeri u Sloveniju i u Grubišno. Srbi su u gornjem kraju Grubišnog zarobili policijska kola MUP-a iz Bjelovara. Sa magnetofonske vrpce su čuli saopštenje: „Tko vidi doktora Milana Bastašića neka ga uhapsi i privede u najbližu policijsku postaju“. Ne znaju gdje sam pa su mislili da sam uhapšen ili da sam negdje skriven i ne mogu otuda dalje. Kažem im da sam u drugoj državi i da je sve u redu. Rekoše mi da je jučer i Stevo Đukić napustio posao u „Zdenki“ jer su zengovci pred njim do nesvijesti isprebijali Budu Maljkovića na radnom mjestu.

Izjava Steve Đukića

Stevo Đukić, zaposlen u preduzeću “Zdenka” Veliki Zdenci:
Evo kako je to bilo

Dana 15.08.1991. došao sam na posao u “Zdenku”. Na kapiji firme sačekali su me, pored portira (Vincek-Pašenica), i dvojica Stojanovih gardista. Raspitivali su se kod portira tko sam i gdje radim. Po dolasku na radno mjesto, zatekao sam radnika Maljković Budu (Milanovog) kako sjedi za stolom u mojoj kabini i čeka da mu dođe smjena.

Nedugo zatim, dolazi šef pogona Milka Raušević, zahtijevajući od Bude da produži rad i u prvoj smjeni jer jedan Hrvat (Zdenko) nije došao na posao.

Maljković je pristao, a ja sam ga nakon toga poslao da spava u skladište jer do 10,00 nije bilo posla za njega.

Ostali smo Milka i ja da razgovaramo o gardi. Oko 7,30, tek što je Milka otišla u kabinu, dolaze dva gardista i raspituju se za Budu. Ja sam im odgovorio da je on radio treću smjenu i da je otišao kući. Oni odlaze, ali se vraćaju za 15 minuta i traže mi raspored rada. Nakon uvida u njega, uvjerili su se da je Bude radio treću smjenu pa su otišli.

Oko 9,00 sati ponovno dolaze i traže Budu, derući se na mene i pitajući gdje je Milka. Otišli su kod nje u kancelariju, ali ni nju nisu pronašli (bila je na doručku u menzi). Umjesto nje, pronašli su Bašić Milana (Hrvat, V. Zdenci), koji im je pokazao gdje Bude spava.

Odveli su ga u kupatilo i tamo tukli (sve sam čuo), a potom su ga izveli iz firme i vratili ga za nekih sat vremena. Ostavili su ga u garderobi, gdje sam ga i ja našao oko 11,00 sati. Bio je s jednim gardistom koji je držao pušku uperenu u njega. Jedan gardista je za to vrijeme sjedio u “land-roveru” ispred zgrade. (Kasnije smo mi taj isti “land-rover” zarobili kod kuće Milana

Rauševića). Bude je ubrzano kupio svoje lične stvari iz kasete (bio je krvav po licu i uplakan). Nešto mi je pokazivao očima, ali ja nisam shvatao o čemu se radi. (Kasnije, kada smo se sreli u Beogradu, rekao mi je da je u priboru za ličnu higijenu imao pištolj).

Gardista ga je stalno požurivao i psovao, a na moje pitanje šta je uradio rekao mi je: „Dečko je jako znatiželjan“. Poslije sam saznao da je Bude, prolazeći pored džipa zavirio u njega da vidi šta ima unutra.

Garda ga je potom izvela iz firme i odvezla u pravcu Zdenačkog Gaja. Tamo su ga tukli i pretučenog izbacili u grad. Probudio se u toku noći i dok nije svanulo bojao se ikuda ići. To mi je ispričao u 12. mjesecu '91. u Beogradu, kada je bio na pretragama zbog nekakvog ugruška krvi koji mu putuje tijelom.

Pošto je on otišao, i ja sam otišao kod Milke i rekao joj da više neću raditi i da idem kući. U 11,50 sam izašao iz firme i na drugi put postavljeno pitanje portira kuda ću tako rano, rekao sam mu da više ne radim. Garda je samo posmatrala ništa ne govoreći. Na raskršću u V. Zdencima sve je vrvilo od garde.

Na putu kući, zaustavili su me rezervni policajci kod Čajenovog dućana (Radilovića kuća), pregledali su auto i dokumente, te me pustili.

Kod Danine kuće su me ponovo zaustavili Stojanovi gardisti i dva rezervna policajca (Zlatko Talan i Tomo Brški), pri čemu je Tomo rekao da sam u redu, da me pozna i da me pusti, a ovaj se izderao na njega da šuti, da ga nitko ništa ne pita. Druga dvojica su stajala ispred auta s puškama uperenim u mene, a jedan s PM-om je bio kod Dane u dvorištu. Konačno su me pustili. Po dolasku kući, u dvorištu zatičem Dušana Kneževića. On mi saopćava da je Boro (šurjak) uhapšen u Virovitici oko 10 sati. Otišao sam u Viroviticu u stanicu, a oni su rekli da to nije istina. Bio je uhapšen i pušten je nakon 3 sata provedena u stanici na ispitivanju.

Ja na posao više nisam išao.

Spasoja-Spaso Milošević

Neke Srbe su danas pohapsili. Čulo se da ih muče. Grubišno je potpuno blokirano. Nikoga ne puštaju prema Peratovici, a slično je i u Zdencima.

Ispostavilo se da su već sutradan, šesnaestog avgusta, uhapsili Spasoju-Spasu Miloševića, aktivnog milicionera na bolovanju, i Mlađena Kikerovića.

Prisilili su ih da voze u Grubišno pred hotel i tamo ih strpali u podrum. Spaso se nije nikad vratio, a Kikerovića je pustio njegov

prijatelj, gostioničar iz Virovitice Stojan Gustin, zapovjednik pridošle policijske jedinice. Bilo je tu teških, zvjerskih mučenja.

Evo šta o tome kaže radnica Hotela „Bilogora” Neđa Raljić.

Svjedočenje Neđe Raljić

M.B. Nalazimo se u kući Milojka Raljića i njegove supruge Neđe. Prisutan je i Stevo Đukić.

Neđo, vi ste radili u hotelu Bilogora u Grubišnom Polju. Radili ste kao spremačica toga dana kada su došle zenge. Popodne, predvečer toga dana niste tamo bili. Drugo jutro u pet sati došli ste na posao.

Recite mi, molim, šta ste tamo vidjeli kad ste došli i šta ste vidjeli za vrijeme vašeg radnog vremena do 10 sati?

N.R. Kad sam došla, na ulazu je bio gardista i tražio mi ličnu kartu.

Do tada to nije bilo pravilo?

Ja nisam imala ličnu kartu. Zatim je gardista tražio po nekom spisku, mene tamo nije bilo, ali me je pustio da idem raditi do 10 sati.

Šta ste tamo vidjeli?

Vidjela sam gardiste u banket sali, i dolje, i u sobama, gdje su spavali.

Šta ste vi tamo radili? Išli ste u garderobu?

Da, išla sam u garderobu da uzmem svoju radnu kutu i vratila sam se nazad na svoje radno mjesto. Išla sam u kuhinju, čistila sam, nije mi nitko branio, samo me nisu puštali da idem po vani.

Recite mi da li je bilo još kakvih stražara?

Bilo ih je na svakim vratima – pred banket salonom, kod soba gdje su spavali gardisti i onaj na ulazu. I svaki dan su bili. Ja sam otišla u 10 sati kući. On, gardista, ostao je pred ulaznim vratima.

I kad ste vi ponovo došli na posao?

Došla sam popodne. Jedan dan sam radila do podne, a jedan popodne.

Taj dan ste radili do 10 sati i došli ste popodne u 5 sati. Šta se dešavalo popodne?

Kad sam došla, gardista je opet bio na vratima, ali drugih gardista tu nije bilo. Oni su bili na terenu.

Da li je bilo drugih stražara i da li su vas pratili?

Da, bili su pred banket salom i ispred soba. Mi, osoblje, nismo se smjeli puno kretati, pošto su nas pratili.

Da li je bilo kakvih promjena sa personalom?

Jeste, bilo je. Sve mlade konobare su otjerali.

Oni ili uprava?

Oni. Mali Šukić je otišao kod Benka, mali Mačak kod Steve.

To su sve Srbi?

Mali Željko premješten je na autobuski kolodvor. Jedna mala Pemica iz Grđevca, muž joj radio u šumariji, jedino je bila Anćika, od onog Pepe.

Da li su one kuhale?

Ne, nisu. Oni su sebi sami kuhali. Gardisti su donosili hranu, a njih dvije su samo dijelile. Gardista je bio tamo prisutan. Stajao je kod šanka kuhinje.

Dobro. To je bilo prvi dan?

Da.

Kako je bilo sutradan, kad ste u 5 sati došli?

Opet je gardista stajao na ulazu. Bili su i u hotelu pred sobama gdje su spavali, ali u banket sali nisu spavali. Kasnije su došli i sjeli za šank Miodrag Jelača i onaj što je nestao – Spaso Milošević. Bilo je još naših ljudi, ali zaboravila sam kako se zovu.

To je bilo prvi dan?

Da. Oni, ti naši Srbi, su i dalje tamo sjedili za šankom. A zenge su tamo gore spavali. Čula sam gdje su ovi naši govorili pok. Spasi Miloševiću da bježi, ali on nije htio. Još taj dan su gardisti bili tu i više nisu, nekud su otišli.

Da li ste vi čuli da je bilo nekog batinanja u podrumu?

Ja sam čula da su nekog tukli, i da, i ispitivali, a on je vikao: „Ne znam, ne znam“. Ja, doktore, nisam smjela da slušam od straha. Čula sam to dok sam išla uz stepenice. Čula sam da su ga pitali za šefa prodavnice namještaja Miću Raičevića.

Da li ste vi vidjeli nekoga kad ste išli po vašu opremu u podrum?

Da, vidjela sam jednog čovjeka gdje leži na pločicama, ali nisam znala tko je. Ne znam da li je bilo drugo ili treće jutro. Gardista je išao sa mnom u podrum. I ja sam vidjela gdje čovjek leži. Bio je još mrak, ali vidjela sam ga jer je gorjelo svjetlo u hodniku. Imao je nešto, prostro ispod sebe. Ja sam uzela svoju kutu i krenula gore, a gardista iza mene.

Da li je on sam bio dolje?

Da, sam. On me poslije pitao da li sam ga vidjela.

Tko on? Kako mu je ime i prezime?

Mlađo Kikerović.

Kad vas je on to pitao?

Poslije, u Banjaluci. On me pita da li sam ga vidjela, a ja sam mu odgovorila da sam vidjela jednog čovjeka gdje leži, ali nisam znala da je to on.

Da li je on sam bio dolje?

Da, samo on je bio. To je mala salica, ali gore u hodniku bilo je još nahvatanih.

Kako da njih niste vidjeli?

Kada gardisti nisu dali zaći tamo. Mlađo Kikerović je bio u garderobi gdje je naša oprema i gdje smo pili kavu.

A gdje su ovi drugi bili smješteni.

Bili su smješteni u hodniku, ali nama nisu dali prići.

Da li ste čuli da tu tuku nekoga?

Da, čula sam da tuku nekoga, ali ne znam tko je to bio.

Pretpostavljate da je to taj mali Pemac?

Da, tako su pričali – da je to mali Pemac.

I sad, velite, drugi dan oni gardisti ne dolaze više tu spavati?

Da, spavali su sve vrijeme u hotelu, ali gore u sobama. Dolje ih nije bilo.

Da li je bilo još kakvih događanja? Da li ste šta čuli i vidjeli?

Nisam čula. Znam da je bilo zarobljenih, ali mi smo bili pod kontrolom, nismo smjeli slobodno da se krećemo.

Ja sam čuo da su dva momka pobjegla, ili da ih je netko pustio.

Da, to je bio mali Budić i Sašić. Njih su dva pobjegli.

Kako su pobjegli? Znači, i oni su bili tu zatvoreni?

Pričalo se da su im dali ključ.

Tko im je dao ključ?

Pričalo se da im je ključ dala Savka Antešević, pa da su oni zbrisali.

A gdje je Savka?

I ona je zbrisala autom za Njemačku. Tamo se i sada nalazi, čuva neku djecu.

A za kim je bila potjera, za njom ili za njima?

Za njima je bila potjera.

Gdje su ih tražili?

Po kućama.

Da li su i kod vas tražili?

Da, tražili su ih i kod nas, i kod Jove, i po poljima, i dolje po livadama. Tražili su ih jedno tri dana.

Znači, to je bila velika potjera?

Ona naša cesta, Ljubino dvorište, bašta, i kod vas i Jovanke – to se nije vidjelo od garde. Oni su njih tražili od kuće do kuće.

Da li su vas pitali?

Nisu me pitali, nego su pitali gdje mi je muž i gdje sam ja. Sve su to zapisivali. Tražili su i po tavanima, dolje kod kume Soke. Pitali su me gdje ja radim, gdje mi muž radi... Tražili su ih i kod Bubana, tu do rijeke.

A gdje su sada ta dvojica? Da li su živi? Gdje je Savka?

Da, živi su. I oni i Savka.

Da li ste se vidjeli poslije rata?

Nisam njih nijednog vidjela. Boro je vidio Savku.

Crtež stare grubišnopolske škole

Iguman manastira Tvrdoš jeromonah Sava, na Gradini, pored ostataka Topole užasa, 2004. godine

Autor sa majkom, 1933. godine. Slikano kod „Fifke“

U septembru 1943. za vrijeme oporavka u daruvarskoj banji autor sa Marijom Bosanac Bricinkom i majkom Evicom.

Autor na Spomen-području Gradina, 26. april 2009. godine

Crkva Svetog Georgija – podignuta 1773–1775. Obnovljena 1820. godine. Stradala (1941–1945) od strane ustaša. Uništeno je 7 starih rukopisnih knjiga i nekoliko ikona sa ikonostasa. Poslije Drugog svjetskog rata generalno obnovljena. Crkvu je (1991–1993) zapečatio MUP Hrvatske. Parohijski dom zapečaćen (1991–1993), a u periodu 1993–1995 u parohijski dom useljena porodica Hrvata iz Vukovara. U toku je obnova crkve

Crkva Vozdviženja Časnog Krsta – podignuta 1744. Obnovljena 1847. godine. Teško oštećena u prošlom ratu (1941–1945). Poslije Drugog svjetskog rata hrvatske vlasti nisu dozvoljavale obnovu hrama, pa su do 1991. godine ostali samo zidovi i zvonik. Na zvoniku je MUP Hrvatske postavio mitraljesko gnijezdo 1991/92. godine. Na zidinama hrama nema više zvonika (1995). Tokom 1996. godine crkva porušena i materijal iznijet. Parohijski dom miniran (1991–1993)

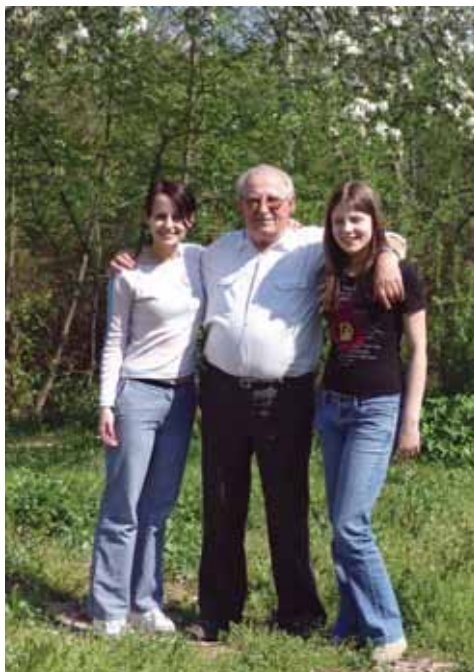
Posljednja fotografija autora sa starješinama i građanskim licima 20. Zavoda za preventivno-medicinsku zaštitu 1984. godine

Dr Milan Bastašić na promociji u doktora medicinskih nauka, u Rektoratu Sveučilišta u Zagrebu, 1982. godina

Deda Milan sa unucima Vedranom i Lukom, 1986. godine

Deda Milan sa unukama Lanom i Tijanom, april 2006. godine

Deda Milan sa unukom Lazarom, maj 2009. godine

Kako je sljedeći dan bilo? Koliko ste još radili?

Jedno 8 ili 10 dana. E, znaš do kada? Kad je pala prva granata na Grubišno Polje.

Tko je bacio tu granatu?

Otkud znam.

I šta su oni, zenge, pričali – čija je to granata?

Pričali su da je srpska, da bacaju granate, da ih tuku dolje. I kad je ta granata pala...

Da li su još ti zengovci dolje?

Jesu. Ja sam posla na posao i došla sam do mesnice kad su granate počele padati. Vidjela sam gdje mali Mačak, konobar, bježi preko ceste (on je radio kod Benka), a garda je toliko letila gore prema Grubišnom Polju. Idu cestom i pucaju. A ona, neka Danica, viče Mačku: „Bježi Mačak, ubit će te“. Govori mu neka se skloni. Mali Mačak otrča u hodnik. Poslije je došao Benko. Ja sam se vratila i otišla Benku da se sklonim. Tu sam bila dok nisu prestale padati granate. I ja nisam više išla u hotel. Zvala sam Đurđu – i ona je pobjegla kući. Svi su pobjegli kući.

Koja Đurđa?

Kašička. Ja drugo jutro zovem u hotel Đurđu, na šank, da vidim da li smijem doći na posao, ali se Đurđa nije javljala. Javio mi se gardista i rekao: „Do daljnjeg“. I više nisam išla na posao. Više nitko nije radio u hotelu, nego mali Pemac. On je radio na recepciji. Ja mislim da je on iz Rastovca ili Ivanovog Sela. Da, iz Ivanovog Sela. On je ostao na recepciji.

I banku su zatvorili. I prodavnicu „Slovenija Les“. Onaj dan kada su padale granate.

Da li je dolazio tko od ovih naših ljudi dolje?

Ne.

A od ovih Hrvata, Mađara, katolika (osim garde)?

Do tad ih je bilo, ali poslije ne. Kada je onaj mali bio zatvoren gore u Peratovici, onaj Žučo i Vereš, čujem gdje garda priča: „Nema njih više, pobili su ih“. To veli Katica i jedan gardista.

Koga nema?

Pa onoga Vereša i Žuće. A ja im kažem da su živi. „Nemojte pričati. Janko Vereš nosi sinu cigarete gore u Peratovicu. Priča Janko pred Dušanom što radi u mesnici“, kažem. Na to će gardista: „Možda su i živi, ali ih tjeraju da jedu pomije“. Poslije toga, Katicu Kopčinović su premjestili da radi za šankom, a prije je radila u kuhinji.

Koja je to?

Od onog brice iz gornjeg kraja, ali je ona bila zaguljena.

Pa zato su je metnuli tu!

Vi, Neđo, više niste išli na posao. Šta se događalo u Stalovici? Kako su se komšije vladale, odnosile prema vama?

Bome, nisu dobro. Ona mala Javorička lajala: „Četnici ovak'i, onak'i“..., pa onda oni Cigani kada idu dolje u sklonište viču: „Eno četnika, ubij ih“.

Gdje je bilo sklonište?

Dolje ispod milicije. Ja nisam išla, ja sam bila kod Nade Juzbašine sve dok nisu dovezli Stevu Baraća pod infuzijom.

A kako su se ponašali Milković, Trandleri, Tregneri?

Nisu bili tako loši. Najgora je bila Javorička. Ni oni Peteši nisu bili tako loši – on je radio na radio stanici, pa je znao reći kada će biti napad. To je pričao onoj Nadi Juzbašinoj (kod koje smo mi bili u skloništu), jer su oni komšije.

Tko je još bio loš?

Ona mala Svatova, od Željka (iz one zidane kuće blizu nas). Rekla mi je da su četnici ušli u kuću njene matere u Ivanovom Selu.

Kako se vladao onaj vaš komšija Slavko Stolar?

Mi smo njega slabo i vidjeli. Ona njegova žena Mara je bila loša, jedna kćer im je bila u gardi.

Šta se dešavalo oko moje kuće? Da li ste što vidjeli ili čuli?

Dok sam ja bila, nisu ništa radili.

Milojko R. Ono pri kraju, kada sa bacili bombu naprijed do puta i to spalili.

Tko je bacio bombu?

Milojko R. Pa garda. Onda su zapalili slamu Ljube Tintora.

M.B. Vi ste meni svojevremeno pričali da je bila srpska zastava na ulazu u hotel, tu se spominje i katolički pop.

N.R. Kada sam ja došla na posao, zastava je bila bačena pred ulaz na beton. I ja sam prelazila. Tu je bila 4-5 dana. Garda ju je trgala. Jedno jutro je nije bilo. Pitala sam gdje je zastava, a oni mi kažu da je došao njihov pop katolički i rekao: „Sklonite to, kako bi vama bilo da je vaša“? Zastava je poslije bačena u koš, a mi smo je poslije bacili u smeće.

Vi ste meni jednom prilikom spominjali i Đuru Ljuštinu iz Rastovca. Kakve su to priče bile oko njega?

Došla sam popodne na posao i vidjela sam krv.

Gdje?

U sali kod šanka. I zastava je bila krvava. Ja sam pitala od čega je zastava krvava, a oni su meni rekli ovako: „Tukli smo Đuru Ljuštinu“. On se onesvijestio, a oni ga odnesu u WC i metnu ga pod pipu. Opet ga tuku, on se onesvijesti i opet ga odvedu pod pipu. I on dođe sebi.

Tko vam je to rekao?

Oni u šanku – Đurđa Kašić i još neki.

Otkuda ta krv na zastavi?

Njega su tjerali, Đuru, da se obriše sa zastavom sam. Poslije su ga pustili da ide kući. Ne znam točno gdje su ga uhapsili – ili preko u kafiću, ili kod Novotnoga. Kažu da su ga uhapsili radi zastavice u autu, da su ga radi toga tukli. To su tamo pričali.

Dobro, kako je taj Ljuština izašao iz toga podruma? Da li ga je netko oslobodio?

On nije bio u podrumu, on je bio u sali kod šanka. Tamo su ga i tukli. Tukli su ga i na terasi i onda su ga odveli u WC da se opere.

Pa, dobro, kako je onda on izašao?

Kada su ga par puta istukli i natjerali da obriše krv sa zastavom, onda su ga pustili. Sjeo je u svoja kola i otišao kući.

Gdje je on stanovao?

Imao je svoju kuću kod kladionice. Bio je jedno vrijeme tamo pa je otišao za Beograd. Bio je on tu u Beogradu 2-3 mjeseca, a onda je došla žena po njega i rekla da ga neće dirati. Kada se vratio, došli su po njega i zarobili ga, uhapsili i odveli u Bjelovar u zatvor. Tamo je bio u zatvoru, a poslije su ga razmijenili u Osijeku. Onda kada je bila zamjena „sve za sve“.

Gdje je otišao?

Za Beograd, a poslije za Banjaluku.

Šta kaže – kada su ga još tukli?

Tukli su ga u Osijeku onu noć prije razmjene.

Ujutro su postavili zasjedu i kod polaska na posao, po izlasku iz kuće, uhapsili su Stanić Dmitra, mesara kome se gubi svaki trag. Treći uhapšeni, za koga se ništa ne zna, je Mačak Dragan, kuhar. Njega su uhapsili na punktu kod Novog doma, kod Sovćeka. Istjerali su ga iz njegove „peglice“ i od tada mu se gubi svaki trag. Peglica je nađena u Žirovnjaku, izrešetana mecima. Sa radnog mjesta pobjegli su Branko Barać i Dušan Mrkšić. Pobjegli su Baraćevim kolima. Dalje su nastavili motorkotačem izbjegavši punktove. Iz podruma u hotelu pobjegli su zet i tast, Budić i Sašić. Nastala je velika potjera, prava racija. Boru Dimića i Živka Četkovića presreli su na punktu kod ulaza u Grubišno, na putu od Velike Barne. Selio je porodicu Slijepac. Otet mu je kamion. On je mjesec dana prebijan u podrumu policijske stanice. Poizbijani zubi, cokolama izdrobljeni prsti ruku...

Izjava Bore Dimića

Sukobi na području Bilogore počeli su 5. avgusta 1991, a garda je u naš kraj došla nakon pet dana. Punkt su napravili kod kuća Dušana Kneževića i Dane Bobića. Bili su tu nekih pet-šest dana, nikoga nisu dirali, samo su promatrali situaciju. Tokom tog vremenskog perioda više puta sam kraj njih prolazio kamionom, ali me nijednom nisu kontrolirali. Tog 16. avgusta Živko Četojević i ja smo ujutro, negdje oko osam sati, otišli u Bjelovar da preselimo stvari sina Tome Sljepca, jer je on napustio kuću i preselio u Sremčicu. Vratili smo se negdje oko dva, pola tri poslije podne. Njihova patrola nas je dočekala kod pogona „Goše“ (tu im je isto bio punkt). To je bilo kod stočne pijace, na putu kojim se ide za Veliku Barnu. Zaustavili su nas i naredili mi da otkopčam prikolicu. Živka su odmah uhapsili i odvezli.

Na punktu sam prepoznao Marka Golubića i Stevu Koleka iz Barne (Kreševine), obojica su bili redovni policajci. Oni su samo stajali, a gardisti i crnokošuljaši su naređivali. Tu je bio i Rudi Tregner Jumbo, ali nije imao uniformu. Jumbo mi se i javio. Druge nisam poznavao. Svi ostali su bili crnokošuljaši, tzv. Stojanove ustaše (Stojana iz Virovitice). Imali su crne majice bez rukava, crne poveze oko glave (sa šahovnicom na povezu) i crne rukavice bez prstiju. Uperili su oružje u mene i naredili mi da otkopčam prikolicu. Bilo je to točno kod kuće Vlade Kambera. Otkopčao sam prikolicu i kad sam se vratio u kabinu, vidio sam da dvojica naoružanih crnokošuljaša već sjede unutra. Naredili su mi: „U Stanicu, ali ne brže od 30 kilometara na sat“. Vozim direktno pred Stanicu milicije Grubišno Polje. Dotjerao sam kamion pred Stanicu. Onaj jedan crnokošuljaš je izašao iz kabine, otvorio mi vrata i veli: „Izlazi“, a ovaj drugi sjedi u kabini s uperenim oružjem u mene. Ostavio sam ključeve u kamionu i izašao. Odveli su me pravo u Stanicu, pa u podrum. Da dodam, kad su me uveli u Stanicu, vidio sam tu Antu Petrovića i Ivu Vošanskog, oni su bili redovni policajci. Bilo je njih još dosta, ali ovih se sjećam. Dakle, iz kamiona su me direktno sproveli u podrum, u ćeliju. U ćeliji sam bio sam. Nakon toga, za nekih pola sata, opet su me oni crnokošuljaši izveli i odveli gore kod njihovog šefa. Tog šefa nisam poznavao odranije. Pitao me: „Tko je srpski vođa, tko je četnički vođa...“. Ispitivao me i o drugim ljudima. Rekoh: „Ne znam“. „Propjevat ćeš ti“, kaže on. Dok me je on ispitivao, nitko me nije fizički maltretirao, ali kad sam krenuo dolje u ćeliju, onda je bilo maltretiranja u podrumu. Pratila su me dvojica crnokošuljaša. Jedan mi je pušku stavio pod grlo i kaže: „Četnik, pjevat ćeš ti“.

Zatvorili su me. Ćelija jedan sa dva koraka. Vrijeme prolazi. Nema WC-a, vode nema, nema ničega, samo beton. Kad trebaš vršiti nuždu kucaš na vrata da te puste. Jelo donesu oko deset, pola jedanaest. Ako možeš jesti, jedi, ako ne možeš, poslije nema ništa. Proveo sam tako nekih dan-dva (ne znam točno

jer sam potpuno izgubio orijentaciju u vremenu). Znam samo da su nas nakon tog vremenskog perioda, kad god bi neki njihov gardista stradao, izvodili i tukli u podrumu. Nisam uspio da prepoznam nikog od tih što su dolazili. Svi su bili crnokošuljaši i imali su maske od čarapa preko lica. Izvodili su nas van u hodnik i tukli, izvivljavali su se na različite načine. Jednom prilikom jedan je uhvatio nož, igra se oko mog oka i veli: „Koje oko, četnik, da ti izvadim“? Tukli su me rukama, čizmama, daskama... čime god stignu. Jedan tuče i maltretira, a dvojica stoje s oružjem i nadgledaju tako da nije bilo šanse ni da mu vratim, ni da se bilo kako odbranim. Kad dovrše izvivljanje, ostave me takvog isprebijanog u ćeliji. Prošlo bi nekad dva, tri sata, ili možda cijeli dan, pa opet... Jedanput kad su došli po noći (mislim da je bila noć jer su imali upaljene neke baterije na grudima, neke male baterije), onda su nas krvnički tukli – kad me jedan lupio čizmom, svi prednji zubi su mi ispali. Ja sam tada bio sam u ćeliji, ali izvodili su i druge iz njihovih ćelija i u hodniku ih tukli. Vidio sam tako da su maltretirali Živka Sukura, Živka Četkovića i malog Sudarevića, ne znam mu ime, puno je mlađi od mene. Nas četvorica smo bili dolje u podrumu. Isprva smo bili sami – svaki u zasebnoj, a poslije po dvojica u jednoj ćeliji. I kad smo bili u samicama, događalo se da nas zajedno izvedu van u hodnik. U podrum je više puta dolazio i Deliće, kojeg sam poznao prije rata, ali i Stevo Gladović, načelnik SUP-a u Grubišnom Polju (njega nisam znao odranije). Otvorili bi nam vrata od ćelija i govorili: „A, tu ste vi, četnici“.

Jumbo, kojeg sam vidio na punktu kada sam uhapšen, mi nije dolazio u zatvor. Vidio sam ga jednom na katu kada su nas vodili na brijanje. Nije mi se javio. Šeta po onom hodniku sa dva pištolja o pasu... Tada sam vidio i Marka Golubića, on je bio redovni policajac.

Bilo je i nekih domaćih čuvara koji su dolazili u podrum da nas izvedu. Oni bi nas pustili i da idemo zapaliti cigaru. To su bili Marijan Jurić, Marijan Pozajić i Krajačić (ne znam kako se zove, imao je starijeg brata Nikolu), oni su ranije bili vozači u Čazmatransu. Kasnije su valjda došli raditi u policiji (bili su u rezervnom sastavu policije HDZ-a), kao čuvari i vozači. Oni su se odnosili dosta korektno. Bio je i onaj mali Baja Salaj, što je poginuo, iz Stalovice.

Sam u ćeliji sam bio nekih 15-16 dana, a onda su Živka doveli kod mene. On je bio u solidnom stanju, ali nisam znao točno kako mu je zbog toga što, dok smo bili zajedno u ćeliji, nismo mogli razgovarati jer su oni stajali pored vrata i slušali šta se priča. „Razgovarali“ smo gestikulacijama – prstima i očima.

Ja sam jednom prilikom zatražio medicinsku pomoć. Bilo je to nakon nekih 20 dana provedenih u ćeliji. Crnokošuljaši su me odveli kod dr Janekovića i on me je pregledao. Napravio mi je EKG, pregledao me koliko je mogao i dao mi jednu injekciju u venu. Rekao mi je: „Bit će dobro“. Onda sam još dva dana išao

na injekcije. Svaki put su me ovi pratili. Dr Janeković nije ništa komentirao, samo je rekao: „Bit će to dobro“. Od njega nisam tražio ništa osim medicinske pomoći. Bio je i dr Lukić. Kad smo prvi put trebali biti razmijenjeni, bio je to 25. dan zarobljenštva (razmjena nije uspjela), Lukić je bio i pregledao me. Ali, situacija je bila takva da nisam smio ni reći da me išta boli, ni pitati da li mi je šta polomljeno. Ništa nisam smio.

Jedan dan, Živko je već bio sa mnom u ćeliji, dok je čistačica (Mađarica, rodом iz Virovitice, od Gradine, udana je bila za Rekića, koji radi u SUP-u, ona sad radi na pasošima) sređivala podrum i ćelije, saznali smo da ćemo možda biti razmijenjeni. Ona je čistila dolje i rekla: „Čini mi se da ćete sutra ili prekosutra biti razmijenjeni“. Mi stali i gledamo.

Sa mnom je razmijenjena dr Duška Daljug. Ona je zatvorena istog dana kad i ja (nešto kasnije – oko šest ili sedam navečer). Dr Daljug je zarobljena kada je išla na posao (ili kad se vraćala iz smjene, ne znam točno).

Ona nije bila zatvorena u podrumu s nama, nego je držana u kancelariji gdje je Lazo Kosanović radio, gore na spratu. Dok sam bio dolje u ćeliji, nisam bio u kontaktu s njom.

Kad je došao dan razmjene (16. septembar), izveli su mene i dr Daljug. Stajali smo pred SUP-om nekih 20 minuta, a onda su nas strpali u kombi. Ona meni pokazuje prstom, pitajući da li nas vode na strijeljanje. Ja kažem: „Ne znam“. Naprijed u kombiju su sjedila dva crnokošuljaša. Dovezli su nas gore do barikade, kod kuće Dušana Kneževića. Nismo znali da li nas vode na strijeljanje ili na razmjenu. Tu smo čekali možda više od pola sata. Sjedili smo u kombiju. A onda oni viču: „Ajde da ih pokoljemo“, „Da ih ubijemo“... Jedni viču ovo, drugi ono. Ona, sirota, se uplašila, drhti. „Šta je“, rekoх, „šta je, tu je. Gotovo. Nema kud“. Onda su otvorili vrata i izveli nas van. Vani smo stajali nekih deset minuta. Zatim je njihov vođa naredio da pješke krenemo prema kući Dane Bobića. Nas dvoje smo morali ići sredinom puta. S druge strane puta je išao Vlado Radošević Žučo. Kad je on došao u ravninu kuće Dane Bobića, onda su crnokošuljaši nama naredili da stanemo. Stali smo. Vlado je došao. Pozdravili smo se. Odranije smo se poznavali. Nismo se rukovali, već smo se pozdravili samo riječima - „zdravo“, „zdravo“. Ustaški vođa viče: „Četnici, krenite dalje“. I mi smo došli negdje do Veljka, iza Brezine kuće, a tu nas je dočekala vojska – vojni „pintzgauer“, oficir i par vojnika. Sjeli su nas u to i odvezli... Nisam ih poznavao, samo sam znao da je taj oficir iz Virovitice. Kasarna u Virovitici je još radila i taj oficir je dolazio na razmjenu. Dovezli su nas na raskršnicu puteva za Malu Peratovicu i Rašenicu. Tu su stali i kažu: „Izađite napolje“. Dočekao nas je Rade Kljajić i par ovih naših – Tomiša i još neki. Drugi naši ljudi su bili raspoređeni na drugim pozicijama, npr. Brezinoj

bašti i drugdje, da bi spriječili napade. To sam poslije saznao. Vojnici su nas istovarili i otišli su za Viroviticu. Mi smo polako, pješke, produžili u Peratovicu.

Kad smo došli gore, nitko nam nije pružio pomoć već su nas rasporedili po kućama za spavanje. Ja sam bio kod nekih Beraka, a ne znam gdje je bila doktorica. U kući Beraka sam bio desetak noći, kod njih sam spavao i hranio se. Bio sam tu dok nisam počeo malo hodati, dok nisam mogao početi malo sobom vladati. Dotad su me zvali samo na postrojavanje.

Iz privatnog vozila istjerana je i uhapšena dr Duška Daljug, a iz sanitetskog vozila službeni vozač Doma zdravlja Ilija Stojić, pa onda općinski službenik Živko Sukur i izvjesni Sudarević iz Velike Barne, povratnik iz JNA. Oni su bili zatvoreni u policijskoj stanici i kasnije su razmijenjeni. Uhapšen je i bez traga nestao Stevo Tvrdorijeka, zvani Varteks (po firmi u kojoj je radio). Čestit, mirušan čovjek i vrlo bogat domaćin uzornog gazdinstva. Moderna kuća, moderna puna štala, moderni puni svinjci, rijetko viđen i besprijeckorno uređen voćnjak. Veliki proizvođač mlijeka. Strvinari su učinili svoje kako su i planirali – gospodarstvo je za neke pare promijenilo vlasnika, a za Stevu se ni danas ne zna ništa! Ovo je jedan od tipičnih primjera uništenja Srbina iz koristoljublja.

POČINJE SISTEMATSKO MINIRANJE SRPSKIH KUĆA

U Velikim Zdencima počinje miniranje srpskih kuća. Seljacima Srbima, koji su po ugovoru predali krompir i došli da ugovore druge količine, govore da sa četnicima nema kooperacije i ugovora. Međutim, među Srbima na Bilogori, koji su suprotstavljeni hrvatskoj agresivnoj politici, gotovo da nema nijednog iz Zdenaca. Ne obazirući se na to, oni su našli način da ih tjeraju u egzodus. Najprije je miniran stan pravoslavnog sveštenika Nenada Obradovića, pa onda kuće Jove Popovića, Mile Mrkića, Jove Stojića, Aleksandra Lolića, Žujić Mile i Milenka, Milana Carića, Mirka Počuča, Borislava Vučkovića, Dragana Veselinovića, Ljubana Robića i Gaje Slijepčevića. Tu se rušenje nastavlja i u proljeće 1992. godine jer je dalo rezultate – ljudi ostavljaju sve i odlaze na sigurnije. Miniranje je, bez sumnje, dio općeg plana protjerivanja Srba iz Hrvatske. U isto vrijeme miniraju se srpske kuće u regiji Bjelovar i u samom Bjelovaru.

Na osnovu podataka dobijenih iz Bjelovara, ovom prilikom ću dati popis srpskih kuća, miniranih i srušenih samo tokom 1992. godine (od februara do oktobra) na užem području općine Bjelovar. Napominjem, pucanja po kućama iz automatskog oružja i miniranja bilo je i tokom 1991, kao i nakon

oktobra 1992. Radi se isključivo o terorizmu na terenu i uništavanju imovine civilnih lica kao i njihovu protjerivanju. Predstavnici EZ i UN običu poneko mjesto zločina, ali sve se završi prema onoj: „Dođoh, vidjeh, zaboravih“!

1. Đuričić Dragan, paroh iz Narte: pucano iz pješadijskog oružja u spavaću sobu.
2. Rajčević Mirko iz Pavljana: pucano izvana po kući iz pješadijskog oružja.
3. Grubačević Milan i Jovo iz Kolareva Sela: bomba bačena u kuću.
4. Jovanović Jovo iz Narte: pucano iz pješadijskog oružja po fasadi i kroz prozor metkom pogođen dječiji krevet u kojem, na sreću, nije bilo nikoga.
5. Hanić Dušan i Vojo iz Srijemske: dvije bombe bačene u kuću. Rezultat se može pretpostaviti. Srećom, bez ljudskih žrtava.
6. Miljanić Milenko iz Vel. Korenova: minirane poslovne prostorije: mjenjačnica brašna, skladište krmne smjese i drugo. Nešto kasnije, zgrada srušena do temelja. Vlasnik, ni kriv ni dužan, uspio pobjeći iz RH.
7. Sagrač Jovo iz Vel. Korenova: eksplozivna naprava bačena u kuću dva puta.
8. Blagojević Nikola i Jovo iz Prespe: eksplozivna naprava bačena u spavaću sobu. Jovo je smrtno stradao, a žena mu je ranjena. Krivac nepoznat!?
9. Mitić Rade iz Bjelovara: minirana srušena kuća do temelja.
10. Brkić Jovica iz Bjelovara: minirana kuća i pucano iz pješadijskog oružja.
11. Popović Boško iz Bjelovara: podmetnuta eksplozivna naprava i pucano po kući i sobama.
12. Radičević Milko iz Bjelovara: eksploziv podmetnut u kuću.
13. Kodić Emil iz Klokočevca: eksplozivna naprava bačena na kuću.
14. Pavić Rade i Milan iz Bjelovara: eksplozivna naprava bačena na kuću.
15. Kocojić Mirko iz Bjelovara: tri puta podmetnut eksploziv u kuću, podmetnut požar!
16. Popović Jovo, zubar iz Bjelovara: mina bačena u poslovne prostorije i više puta pucano iz pješadijskog automatskog oružja.
17. Prodanović Nešo iz Bjelovara, bivši rukometni reprezentativac Jugoslavije: više puta pucano po poslovnim prostorijama iz pješadijskog oružja.
18. Đurić Slobodan, vlasnik lokala „Zlatna kruna“ iz Bjelovara: više puta pucano po lokalu, zatim lokal uništen miniranjem.

19. Obranović Boško iz Starog Gloga: eksploziv bačen u lokal koji je uništen.
20. Bolić Dragutin iz Starog Gloga: eksploziv bačen u klijet.
21. Zozoli Jovo iz Bjelovara: eksplozivna naprava bačena u poslovni prostor, a po kući pucano više puta iz pješadijskog oružja.
22. Pavlović Gojko iz Kupinovca: eksplozivna naprava bačena na kuću.
23. Ljuština Branko iz St. Plavnica: eksplozivna naprava bačena na kuću.
24. Strahinić ?, sudac u penziji iz Bjelovara: eksplozivna naprava bačena na kuću.
25. Kosanović Milan iz Novoseljana: eksplozivna naprava bačena na kuću.
26. Vujašinović Boško iz Bjelovara: eksplozivna naprava bačena na lokal.
27. Otržan Jovo iz Srpske Kapele (sada Nove Kapele): tri puta minirana kuća i gospodarske prostorije. Jovo s obitelji uspio pobjeći u SRJ.
28. Šamić Milenko iz Nove Kapele: bomba bačena u štagalj.
29. Ilić Dušan iz Nove Kapele: eksplozivna naprava bačena u dvorište.
30. Aleksić Kristo, paroh u Novoj Kapeli (općina Vrbovec): parohijalni dvor uništen do temelja od mina i spaljen. Paroh izbjegao smrt.
31. Cvijanović Milan iz Habjanovca: bomba bačena u dvorište.
32. Jelić Đorđe iz Boleča: pucano iz pješadijskog oružja po kući.
33. Radan ? iz Habjanovca: bomba bačena u dvorište, ogromna šteta.

Nešto kasnije, zabilježena su nova ili ponovna miniranja i rušenja srpskih kuća u općini Bjelovar i dva slučaja u Čazmi koja nije u bjelovarskoj općini, već je samostalna općina.

1. Hrgovljani, minirane kuće čiji su vlasnici: Bosanac Milenko, Srbić Milan i Vujčetić Momir. Pucano po kući Bosanac Dragana iz Hrgovljana, gdje su bili i članovi EP.
2. Bjelovar, minirane kuće čiji su vlasnici: Nikšić Pero, Verić Mirko, Dušić Petar, Šolaja Petar, Zastavniković Đuro, Čuruvija Stevo, Vujnović Nenad i Stupar Mladen.
3. Vel. Korenovo, minirane kuće čiji su vlasnici: Bosanac Danica, Dobrić Pajo, Bogdanović Branka i Kljaić Vlado.
4. Gudovac, minirana kuća i uništena farma stoke Margetić Milenka.
5. Stari Pavljani, minirana kuća Slavujević Zdravka, a pucano po kući mjesnog paroha Jakovljević Stevana (žena mu je Mađarica), jedinog sveštenika u sjevernoj Hrvatskoj.

6. Narta, tri puta minirana i do temelja srušena kuća Jovanović Jove, više puta pucano po kući Miljanić Krste, Dabić Dušana i Đukić Nike, minirana vikendica Kiđemet Slavka, bivšeg oficira JNA, čija je žena Srpkinja.
7. Novoseljani, minirana kuća Kosanović Steve.
8. Letičani, minirana kuća Ciganović Milana
9. Brezovac, minirana kuća Radujković Čedomira.
10. Čazma, minirana kuća Serdar Živka, a do kraja srušen spomenik palim borcima i žrtvama rata. Izvršilac je policajac iz Čazme.

U Malim Zdencima miniraju kuću Rade Čakmaka, a u Orlovcu obje kuće Jove Daljuga. U Grubišnom Polju minirane su kuće Laze Kosanovića, Danka Đukića, Steve Đukića, Bore Dimića, dr Milana Bastašića, Živka Zagorca, Ivice Žuleca, Zdravka Šegana i Milana Jeftića.

MUČENJE SRBA POSTAJE SVAKODNEVNA PRAKSA

Sjećanje na podrum u koji je bio zatvoren iznio nam je Rade Tijeglić.

Svjedočenje: Rade Tijeglić

„U mjesto zatvaranja i mučenja Srba u Grubišnom Polju pretvoren je i podrum u Komitetu SKH-a, odnosno Civilne zaštite. Tu je dotjeran pa isprebijan i mučen Rade Poznić iz Zdenaca, koji je na kraju umro. Tu je dolazio dr Lukić i pitao nas od čega je umro Poznić. Tu su 30. oktobra kombijem policije iz Ivanovog Sela dovezeni Svetozar Tijeglić (promuklo, teško govori, i Mario Kokot. Ovaj drugi je bio u SMB uniformi. Navodno je držao bez oružja nekakvu stražu u Rastovcu, a naišla je policija i strpala ga u kombi. Tijeglić je u Rastovcu štrojio svinje i kad se vraćao kući, policija ga je uhapsila. Te večeri dotjerali su Milorada Torbicu u civilu i odmah su počeli da ga tuku. Tukli su ga sve do jutra, na kraju je umro i odvezen je kombijem. Načuli smo da ga voze u Rašenicu, a kad ga je žena došla tražiti, rekli su joj da je odvezen u Bjelovar. Njega su bacili u grabu i pokrili granjem pred kućom njegovog tasta Novalića u Gornjoj Rašenici. Sahranio ga je pašanac. U podrumu su bili i Banović Milenko i njegov pastorak Miki, star 15 do 16 godina, te izvjesni Boban, star oko 17 godina, koji se pozivao na svoje australijsko državljanstvo. Ipak je i on dobio batina. Tukli su nas i Žučo i Vereš, oni su bili glavni. Bio je takav podrum i tamo negdje... ispod Dožudičke... Tu je dotjeran i isprebijan (do izbijenih zuba) Miloško Rajlić. Silazile su tu zenge i po njemu pisali. Na kraju su tu došli dr Lukić i Ante Delić. Delić je htio da Miloško ide u zamjenu, a dr

Lukić se nije složio i uhvatio je Milojka pod ruku i odveo ga do ambulante“, završi svoju priču očevidac Rade Tijeglič.

Svoja sjećanja ispričao nam je i Milojko Raljić.

Svjedočenje: Milojko Raljić

Milojko Raljić: Mene su vodili iz podruma kod Dožudičke. Donese mi Tone ujutro jesti, ja gladan, ali neću jesti.

M.B. Neđa je otišla djeci, ti si ostao u Grubišnom Polju, išao si normalno dalje raditi. Kako je to dalje teklo?

Ja sam radio... ne mogu točno znati do koga datuma.

Išao si autobusom. Da li je autobus uvijek išao?

Nekada je išao a nekada nije. Išao sam i pješice i svakako.

Kako si se vraćao iz Zdenaca?

Nekada sam stopirao, nekada išao pješice.

Tko te je vozio?

Dvije noći su me vozili Jumbo i Veljko Marić-Vujnović.

Kako su te baš oni pokupili?

Stopirao sam, a oni su me pokupili i nisu mi ni riječi rekli.

Šta su pričali?

Dovezli su me do parka i rekli onim drugima: „Nemojte da ga netko dira. On je dobar čovjek i nemoj da ga netko dira. U suprotnom ćete sa nama razgovarati“. Tada sam došao do Benka.

Šta su vozili u autu?

Puno je bilo pušaka i municije.

Kakav je bio auto?

„Lada“, crvena, Milana Vlaisavljevića. Kada sam došao do Benka, onda me uhvatio Hajdin Željko. I, udri po meni.

Da li je bio naoružan?

Da, puška i nož, i sve. Bio je pijan i vukao me je do škole i tukao je. Puno njih su to vidjeli i kažu mu: „To je čovjek pošten“. I sve zube su mi poizbijali.

I šta je dalje bilo?

Odvukao me u školu i tamo me strpali.

Šta je tamo bilo?

Njihova komanda.

Šta su ti tamo rekli?

Pitali su Hajdina: „Što si ti tog čovjeka doveo ovamo“? On je toliko bio pijan da ništa nije znao reći. Onda su me vratili i strpali u podrum u parku.

Tko te je vratio? Ovi iz garde?

Je li još netko bio u podrumu?

Nije nitko. Samo po noći idu i pišaju po meni. I svašta rade.

I kako je dalje bilo?

Onda me puste i opet vrate.

Koliko je to bilo puta?

Pet-šest puta. Kada je došao doktor Lukić i Delić i još dvojica-trojica (ne znam kako se zovu), tu su raspravljali, Delić kaže: „U zamjenu“, a dr Lukić nije dao. Uhvatio me dr Lukić ispod ruke i odveo u Dom zdravlja. Dao mi je dvije injekcije i odvezao kući. Rekao mi je da ne idem nikuda i 15 dana me držao na bolovanju. Nakon 15 dana, javio sam se dr Lukiću. Tu je i Mira. Dođem u „Zdenku“ raditi, tu je Smolac Milan, što je sa mnom radio u Sirarni. On je za mnom stalno letio i vikao: „Četnik, četnik“. Moje čizme izrezao, stalno ormar otvarao, ja ništa nisam mogao imati. I Mira Lekić mi je vikala: „Četnik, četnik“. Isto to mi je vikala jedna i Ciganka, Milanova kćer. Onda sam ja tražio od Bele četiri dana slobodnog.

Šta je taj Bela bio?

Šef smjene. Svaka mu čast – pustio me čovjek. Onda sam dobio krave, sušio sijeno... Kažem ja Milki Raičević: „Ajde Milka, sestro, šta da radim“? Ona se dogovorila sa mnom da bježimo, ali je ja nisam vidio ujutro u 4.30.

Kuda si onda otišao?

Kući. I tražio sam da idem za Banjaluku.

Da li si trebao neke papire, pasoš, propusnicu?

Onda sam išao tražiti propusnicu kod Delića. On mi ne da.

Gdje je on radio, šta je bio?

Štab TO.

Je li bio u gardi, da li je imao uniformu? On je bio profesor.

Jeste, imao je uniformu. Ja tražim propusnicu da idem kod kćeri u Banjaluku, a on mi odgovara: „Idite vi četnici u p. materinu. Idite kuda hoćete. Vama ne treba propusnica“.

Da li si mu dao legitimaciju?

Jesam, a on mi je bacio kao psu. Tako je to napravio i mojoj sestri. I ja sam preko svega toga sutra otišao bez propusnice. Ja sam otišao do Bjelovara ujutro u 4.30. Nitko me ništa nije pitao. Onda sam otišao u Zagreb. Tu me našla Milena. Sutra ujutro otišao sam za Viroviticu, Podravsku Slatinu. Tu su me htjeli istjerati iz autobusa, ja se nisam dao, onda su me pustili i rekli mi: „Oni prema Bosni te neće pustiti“. Ali, pustili su me do Banjaluke. Onda tamo – kako sam znao.

Znači, završila Odiseja.

U Ivanovom Selu zaustavili su automobil Ranka Bozete. On je vozio oca Ljubana iz virovitičke bolnice gdje je prije nekoliko dana bio operiran. Ranka

su pred ocem isprebijali na mrtvo ime. Dok je zapomagao i zvao prolaznike da nešto kažu za njega, nitko se nije odazvao. Jedva je dovezao kola do Doma zdravlja, gdje mu je ukazana pomoć.

Poslije nekoliko dana boravka u Kardijalu, primio sam obavijest da mi netko noću hoda po kući sa baterijskom lampom. Pokušao sam telefonom dobiti šefa policijske stanice Tot Šandora Šonjija, ali bez uspjeha. Onda dobijem Venu Orcta i zamolim ga da prenese poruku Šonjiju: „Ja bih tvoju kuću bolje čuvao da sam tvoje profesije!“ Šonji je kod mene branio diplomski rad na Fakultetu političkih nauka, smjer narodne odbrane. Dobio sam odgovor: „Ja ništa ne mogu i ne smijem. Sve su oni preuzeli“. Razmišljam – znači, onaj birtaš i onaj harmonikaš izvršili su državni udar u svojoj demokratskoj državi, a poglavar Francek je to uradio prije, kad je, umjesto demokratski izabrane vlasti, u Grubišnom postavio prefekta. Valjda šef Kriznog štaba Ante Delić zna kome je naredio i kuda da odvezu moju skromnu biblioteku i dvadeset(i kusur)godišnji epidemiološki materijal koji sam sakupljao u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Tu su bili i podaci o epidemiološkom statusu stanovništva općina Klina i Istok u Metohiji za vrijeme epidemije variole 1972. No, dobro, pomirio sam se sa svojim statusom. Kupio sam nešto veša i nekakvu majicu kratkih rukava, Shvatio sam svoju zabludu da događanja nisu kratkog roka i da o nekakvom razumnom raspletu nema nikakvih izgleda.

Kako je vrijeme odmicalo, imao sam sve manje kontakata sa Grubišnim Poljem. Tako je bilo iz više razloga. Više kontaktiram sa Zagrebom i Bjelovarom, a povremeno se javim sestri u Split. Zanimaju me vijesti sa svih mogućih strana i izvora. Premjestio sam se na Tjentište, gdje ranije nisam bio, pa onda u višegradsku banju i konačno na Taru. Tu su me primili bez para i rekli da ću otplaćivati kad odem. Polovinom septembra završio sam u Smederevu, u porodici sestrine kćerke.

Neizvjesnost kao pogrom nad Srbima koji je imao razne tihe ali prepoznatljive oblike, sadržaje i postupke u kontinuitetu od Drugog svjetskog rata u stvari je kontinuitet genocida. Sve to imalo je za evidentnu posljedicu, povremeno veći ili manji, ali kontinuirani, nazovimo ga, dobrovoljni egzodus Srba sa ovog prostora. Politika secesije i pobjeda HDZ-a u Hrvatskoj na izborima 1990. godine ima za evidentnu posljedicu porast intenziteta i obima ovog procesa. Njega ubrzava niz postupaka službene vlasti prema srpskom dijelu populacije Hrvatske. Diferencijacija po nacionalnoj osnovi je upravo eklatantna – postoje odani i nepoželjni građani. To je jedan vremenski relativno kratki prelazni period – od onog tihog pogroma na javni, bezobzirni, represivni oblik. On postaje toliko uhodan i uobičajen, prihvatljiv za odani dio populacije, odnosno katolički dio, da su stvoreni uslovi za linč, za fizičke

likvidacije. Dolaskom velikog broja zengi i policije sa strane 12. avgusta u Grubišno Polje, i to pod komandom spomenutih harmonikaša i birtaša, te „oblačenjem“ jednog dijela domaćih HDZ-ovaca, stvoreni su svi tehnički uvjeti da se krene u linč – da se ponovi 1941. godina. Ta faza u Grubišnom Polju počinje 15. avgusta 1991. godine. Krenuli su na dostupne Srbe i one koji su u blokirano mjesto ulazili u zabludi (koji dan dužoj od moje). Međutim, uvjeti su promijenjeni pamćenjem srpskog naroda – nisu svi bili dostupni, a i otpor se organizirao.

Brzo se uspostavlja institucija *zamjene*, novina koje 1941. godine nije bilo! Koliko-toliko jaki ili slabi naoružani Srbi pokazuju naklonost odgovoru „zub za zub“. Poslije krvavog masakra nad uhapšenima i ubijanja prvog dana, Hrvati kasnije ne ubijaju sve pohapšene Srbe, jer su naoružanim Srbima došli u ruke neki njihovi nadobudnici. Na vijest o masakrima, Srbi prema hotelu ispaljuju nekoliko mina. Nekima za počinjena nasilja Srbi vraćaju istom mjerom. Dalje se sve zna. Djeca, žene i stariji svijet počinju se organizirano iseljavati sa prostora Bilogore pod kontrolom Srba. Do oružanog napada hrvatskih paravojnih formacija na čitav prostor Bilogore (zvanog „Otkos 10“) otpremljeno je nekoliko grupa od 100 do 150 duša. Uniformirani dželati, uz atake na čuvanu Bilogoru, valjda od dosade zabavljaju se i miniranjem kuća i pljačkom, ali i pojedinim hapšenjima i zlostavljanjima.

MIRKO POČUČA SE NIJE DAO UHAPSITI

U Velikim Zdencima 27. septembra u njihovim vlastitim kućama uhapsili su Milorada Počuča i njegovog komšiju Milana Carića. Tučeni su i prebijani tako da je Milorad od zadobijenih povreda uskoro umro. Isti dan su došli da uhapse Mirka Počuča u njegovom dvorištu. On je ranije prozvan četnikom, a kuća u kojoj su spavali on i žena, kako znamo, bila je minirana. Sad mu, eto, uhapsiše i odmah isprebijaše i brata Milorada. Pošto sve to nije Mirka otjeralo iz njegovog zavidno vrijednog i uređenog gospodarstva, trebalo ga je uhapsiti – da negdje bestraga nestane. To su pošli da urade toga 27. septembra 1991. godine! To je značajan datum u otporu Srba Bilogore sveopćem i bezobzirnom teroru hrvatske vlasti i svih satrapa koji su je slijedili i osjećali pravo na slobodan i nekažnjiv odstrel Srba. Kao i u slučaju Đure Kljajića, prvog Srbina na Bilogori koji se 1941. godine nije dao uhapsiti, u liku Mirka Počuča imamo prvog Srbina koji se nije dao uhapsiti 1991. godine!

Prošlo je pola vijeka, štošta se toga promijenilo, drugačija su istorijska pamćenja, ali i čin hapšenja. Đuro se prije pola vijeka svuzao sa kamare slame

koju je uz vršalicu slagao i dao se u bijeg prema prvim kukuruzima. Pola vijeka kasnije, u Mirkovom dvorištu ispred neposredno uperene automatske puške i onih nadolazećih zengovaca, bijeg nije dolazio u obzir. Mirko munjevito trgne pištolj i istog trena opali i pogodi. Iz dograbljene automatske puške, podešene za rafal, poplašio je i u bijeg natjerao ostale zlonamjernike. Naoružan, uspio je pobjeći zajedno sa ženom i skloniti se kod Srba u Bilogori.

Izjava Mirka Počuče

U kući Mirka Počuče, 26. januara 2003. godine.
Prisutni su Milan Bastašić i kao tehničko lice P. Barać.

M.B. Mirko, molim te, ja sam isto sa tog područja, sa općine Grubišno Polje. Ja sam Grubišno Polje napustio 15.08.1991. godine oko 14 sati popodne i prošao sve te barikade. Na svu sreću – uspješno. Ajde, molim te, reci mi šta se događalo u Zdencima tih par dana prije dolaska garde i onda kada je došla garda, i kako je došlo do miniranja tvoje kuće?

M. Počuča: Čujte, prije dolaska garde na raskršće u Zdence, već su se osjećale promjene. Bilo je malo ljudi, slabo se kuda išlo. Poslije izbora u RH počeli smo aktivno da se organizujemo. Gdje su Srbi bili na rukovodećim mjestima, počeli su da ih smjenjuju. Mi, Srbi, koji smo se tamo nalazili, osjećali smo se neugodno i neprijatno. I osjećali smo da se nešto čudno događa.

Da li ste osjetili neke promjene u ponašanju komšija?

Osjetili smo nekakvo nepovjerenje, počela su zatišja.

I sada, kad su ovi došli, kako se to odrazilo na vas?

Čujte, bilo je neugodno kad je garda zauzela svoje položaje i kad su barikade bile postavljene. Nisi mogao izaći da te ne kontrolišu da li se nalaziš na spisku.

Znači, imali su spiskove?

Da, to su bili spiskovi na kojima su se nalazili Srbi. Čak su ljude skidali s puta i hapsili, pa su ljudi izbjegavali, a i ja lično, da se pojave na tom raskršću. Ja sam znao da sam i ja na tom spisku. Čujte, ja sam bio proizvođač – seljak. Vozio sam krompir za „Hercegovac“, tu me nisu kontrolisali.

Je li tu bilo kakvih neugodnosti?

Da, bilo je. Vidjelo se da tu nešto ne štima – da su Srbi u pitanju, da je neka politika po tom pitanju.

Kad si predavao krompir, da li su te isplaćivali?

Ja sam predao nešto krompira, dva vagona, to mi nisu isplatili nikada. Na novom rasporedu smo dobili otkaz. Saopšteno nam je da od četnika više ne otkupljuju robu.

Tko vam je to saopštio? Da li službena osoba?

Da, bio je to jedan inženjer, Kamber Ivo. On nam je saopštio da od četnika više ne primaju robu. Tu smo se mi Srbi loše osjećali. Ja sam postavio pitanje: „Otkud sada četnici? Kad smo pravili ugovore, onda nismo bili četnici, a sad smo odjednom četnici“. Onda sam ga pitao da li tu postoje četnici, da li ih je on vidio, da li su i za vrijeme Drugog svjetskog rata tu bili četnici? Nije odgovorio. To je to. Mi smo bili odbijeni, valjda zato što smo Srbi.

Ajde sada reci da li se događalo išta ozbiljnije po dolasku zengi?

Da, počela su hapšenja nekoliko ljudi sa opštine Grubišno Polje. Na primjer, uhapšeni su Stanić Mitar, Milošević Spaso, Mačak Dragan, Torbica Milorad, Sukur Živko, dr Daljug Duška, Živko Četković, Dimić Borivoje i još dosta drugih. To nas je dosta potreslo. Došlo je do velikog nepovjerenja Srba prema novoj vlasti. Čuli smo da su ih tamo u zatvoru tukli, maltretirali i mučili. Više nismo znali šta da radimo, kome da se obratimo. Počelo je miniranje i rušenje kuća Srbima po selu. Ja znam da su to bili mirni ljudi, koji nisu bili politički usmjereni. Počeo je kaos, kriza, jednostavno strah.

Daj mi reci da li su se Srbi okupljali i odlazili u Srbiju, u Bosnu? Da li je taj strah bio toliki?

Pa sigurno da je bio. Kada je počelo miniranje, ljudi su ostavljali sve i bježali da se negdje sklone. Ja sam se u tom momentu nalazio u Zdencima, imao sam stoku, inventar, strojeve... pa sam razmišljao: možda to neće dugo potrajati. Možda oni samo poneke kažnjavaju zbog nečega, mislio sam. Ali, to nije to – i meni su došli i minirali mi kuću.

Dobro, ti si imao dva sina, već odrasla, šta je sa njima bilo?

Jedan je bio u vojsci kad je to počelo, a drugi je imao svoju porodicu. Kad je čuo da mu je ujak uhapšen, on se sklonio.

Da, čuo sam da je Stanić Mitar, tvoj šura, među prvima uhapšen. Šta si čuo o tome?

Čuli smo da su ga tamo tukli, mučili, pa vozili u ambulantu, bolnicu. Nakon toga, gubi mu se trag. Ni dan danas se ne zna gdje je zakopan.

Da li znaš je li on bio zatvoren u hotelu Bilogora?

Da, bio je on tamo zatvoren. I ne samo on. I drugi su bili. Imali smo informaciju da su ih tamo strašno mučili i da ti ljudi taj najgori genocid i izivljavanje nisu mogli da prežive.

Znači, to je ta prva grupa, koja je uništena. Sad ide miniranje. Koliko je kuća bilo minirano u Zdencima, prije nego što su tvoju kuću minirali?

Najmanje dvadeset. Ako ne i više.

Koliko je to uzbuđivalo tebe i tvoju familiju? Kad znaš da si i ti Srbin, i znaš da nikome nisi kriv, a svjestan si i prethodnog slučaja sa neugodnostima pri predaji krompira, da li si i ti očekivao miniranje?

Pa sigurno. Znao sam da me neće poštediti ni mimoići. Pa, i čudio sam se kako već nisu došli, kad već ruše oko mene. Eto, ja sam bio majstor, zanatlija, dobar sa svim tim ljudima, ni sa kim nisam bio zavađen od tih ljudi u selu. Nisam imao neprijatelja. Prije toga smo se svi lijepo slagali.

Kakav je bio taj akt miniranja tvoje kuće? Da li ste večerali ili spavali?

Čujte, to je bilo noću. Oko 24 sata bilo je neko nevrijeme. Grmilo je i padala je kiša. Možda su oni iskoristili taj čas. Odjednom se čula eksplozija. Prozori popucali, izbio jedan zid ulazna vrata, čak mi je i ploča gore na spratu pukla, parket polomio... A nova kuća mi je bila.

Tko se u to vrijeme nalazio u kući? Jeste li šta poduzeli očekujući miniranje, da li ste promijenili i mijenjali mjesta gdje ćete spavati?

Do te noći nismo mijenjali mjesto spavanja, ali tu noć jesmo. Otišli smo spavati na sprat. Kao da sam predosjećao da će se to desiti.

Jesi li izlazio u toku noći dalje?

Jesam. Poslije toga nije bilo spavanja. Nestalo je struje.

A ujutro kad je svanulo, kako su komšije reagirale?

Neke komšije su prolazile i nisu se obazirale, makar su čuli i vidjeli, a nekima je bilo neugodno, pogotovo jednom Čehu, trgovcu. Čuo sam da je išao u krizni štab da pita zašto je to Mirku napravljeno, ali to njih nije mnogo potreslo. Imao sam jednog dečka Čeha koji mi je pomogao da to malo popravim.

Da li si ti to, Mirko, prijavio vlastima ili su oni sami došli?

Još je jedna kuća tu u komšiluku bila minirana. Došli su, gledali, fotografisali, popisali štetu i rekli kako bi to nadoknadili, tu štetu.

Da li si ih šta pitao?

Ma jesam, pitao sam ih zašto to rade, je li zato što sam Srbin ili sam im nešto kriv. Ne samo ja, nego i ostali ljudi. Pitao sam zašto nam ruše kuće, u čemu je tu stvar.

Nisam dobio neki pozitivan odgovor – kao, oni nisu u to upućeni i ne znaju ko to radi.

Da li si poznao tog isljednika s kojim si razgovarao?

Ma da, bio je načelnik SUP-a, zvao se Gladojević Stevo.

Kada je tvoja kuća minirana?

Kuća je minirana 11.09.'91. godine.

Kako su oni sad vas tretirali?

Nikako. Četnici, građani drugog reda. Mi Srbi smo se neugodno osjećali. Svima kuće minirane. Loše smo se osjećali, neugodno, nesigurno.

Da li ti se sin vraća?

Ne. I bolje da se nije sa porodicom vratio u toj situaciji. Imao je malo dijete.

Da li još ljudi odlazi?

Ma da. Ovi ljudi sa porodicama. Skoro svi u mom komšiluku (četiri porodice) osjećali su se nesigurno. Oni su bili u radnom odnosu u „Zdenki“. Dobili su otkaz i šta da čekaju? Eto, moj prvi komšija je uhapšen. I moj brat je uhapšen.

Ali, ti nisi bio uhapšen. Da li su pokušali prije da te hapse?

Ne, isti dan, 27.09.'91. godine, došli su po mene da me uhapse.

Eto, dolaze da te hapse. Sa čim su došli, koliko ih je bilo, gdje si se ti nalazio?

Taman sam ispratio komšiju, bio sam na dvorištu. Imam ja tamo dvorišne zgrade i baš u to vrijeme sam bio iza te jedne pomoćne zgrade.

Što je bio taj komšija kod tebe?

Pričali smo. Negodovao je na sve to. I njegov sin je otišao u Srbiju. Nakon toga, kada sam ga ispratio, naišla su dvojica kola garde – jedan je išao prvi, a druga trojica iza njega.

Gdje su oni stali?

Otišli su kod moga komšije, udaljenog od mene 30-50 metara i vraćali se prema mojoj kući u moje dvorište. Ušlo je njih petorica. Ja sam bio iza pomoćne zgrade. Jedan gardista me je vidio i viknuvši pitao kuda bježim. Uperio je pušku u mene. Ja ga pitam o čemu se radi, kažem da nikud ne bježim. A on mi je odgovorio: „Sada ćeš da vidiš o čemu se radi“, i drži pušku uperenu u mene. Došlo je do pucanja, jer i ja sam posjedovao oružje (pištolj – za taj pištolj sam imao dozvolu). Na moju sreću, on je pogođen pao, a ostala četvorica su otvorili vatru na mene iz automatskog naoružanja. Na moju sreću, nisu me pogodili. Ja sam od gardiste kojeg sam pogodio uzeo automatsku pušku koja je bila uperena u mene i okrenuo se da pucam prema onoj četvorici. Onda su oni pobjegli iz dvorišta kroz grabu, došli do svog vozila i otišli.

Kako je tvoja Odiseja dalje trajala? Kod kuće si bio ti i tvoja žena.

Uzeo sam ženu i oružje od gardiste i krenuli smo kroz voće u bašti. Sa kućom sam se oprostio zauvijek.

Da li su oni krenuli u potjeru za tobom?

Jesu, ali kasnije. Mi smo bili daleko, ali čuo sam sirene i pucnjavu kod moje kuće. Krenuli su oni za nama, no tu su polja kukuruza i mi smo im zameli trag. Oni su vidjeli da nema svrhe da nas traže.

U kom pravcu ste krenuli?

Krenuli smo prema Daruvaru. Išli smo preko ribnjaka rijeke Ilove, Borišta.

Jesi li imao ikakvih smetnji preko ribnjaka?

Imali smo. Prešli smo rijeku Ilovu, krenuli preko ribnjaka, ali naišli smo na dva vojnika na bentu. Oni su ležali u jednom čamcu. Ne znam da li su spavali, ali nisu reagovali. A ni ja nisam imao namjeru da ih ubijem. Mi smo mirno prošli pored njih. Sada ponovo nailazimo na rijeku, gdje nije bilo prelaza, i

slučajno naiđemo na neki zapušteni prelaz, sav zarastao u trnje i kupinu, i tako prijeđemo na drugu stranu prema Borištu. Onda više nije bilo tih prirodnih problema. Krenuli smo prema Končanici, Brestovcu i Daruvaru.

Da li si ti poznao toga zengu?

Ma ne. To su bili maskirani ljudi, neki su bili ofarbani po licu. Put prema Končanici bio je težak. Hrvatska vojska je non-stop manevrisala od Velikih Zdenaca prema Daruvaru. Preko noći došli su u Brestovac i prebacili se prema Šupljaj Lipi, Vrijeskoj, Borovoj Kosi. Tu smo već tri noći. Ni vode nismo pili. Tu smo bili opkoljeni, nismo mogli nikuda, pa smo manevrisali lijevo-desno. Tek četvrti dan stigli smo u Rašenicu kod Ulovčevog mlina. Sačekali smo noć i prebacivali se prema Bilogori, preko V. Rašenice i Treglave. To je trajalo četiri dana i noći.

I onda, kada ste naišli na Srbe?

Peti dan ujutro kod Dapčevačkih Brđana, kod barikada, Odiseja se završava.

Šta je onda bilo sa blagom – stokom, kućom, imetkom, onim što je ostalo?

Slušajte, oni su sve pokupili – od stoke, mašina, poljoprivrednog alata... Kuću su spravili sa zemljom, a ostale zgrade popalili. Veliki traktor, kamion, „tamić“, kola, nova sušara puna duvana, 5.000 litara nafte (nešto u cisterni, nešto u buradima)... Znači, sve kompletno. Jedno bogato imanje otišlo je u nepovrat. Još mi je ostao sav usjev na njivama – četiri jutra krompira, kukuruz, pšenica... Šta da vam kažem?

Čuj, Mirko, da li si se ikada čuo sa tim svojim komšijama i da li ti je netko rekao da ti je nešto sačuvao?

Ma, jok! Valjda su se bojali njihove nove vlasti tako da nisam ni sa kim bio u kontaktu.

ORUŽANI PROGON SRBA SA BILOGORE

Napad paravojnih formacija međunarodno nepriznate Hrvatske na Bilogoru počeo je koncentričnom vatrom i nastupanjem iz pravca Velike Pisanice, Velikog Grđevca, Grubišnjog Polja, D. Rašenice i Virovitice. Najžešći okršaj odvijao se i zbio na užem području istočne Bilogore 31. oktobra 1991. godine na prilazima Zrinjskoj i Gornjoj Kovačici, na sjevernom vrhu Grubišnjog Polja i na prilazima Gornjoj Rašenici i Lončarici.

Niti jedan obrambeni položaj Srba toga dana nije pao u ruke napadača. U toku večeri i noći iz gotovo svih sela krenule su kolone traktora sa prikolicama, privatnih kamiona, kombija i osobnih automobila. One su se

od početka Dapčevačkih Brđana slijevale u jednu kolonu koja je kasnije sezala od Male Peratovice do Koreničana. U kolonu su se uključili i branioci Bilogore. Položaji su padom mraka napušteni, a pred zoru su ostali prazni.

U savlađivanje blatnog i močvarnog, a prema Turčević Polju i klizavog puta uloženi su nadčovječanski naponi. Dodatna nevolja bila je niska temperatura. U traktorskim prikolicama i kamionima svijet se naprosto smrzavao nepomično sjedeći desetine sati. Ništa bolje nije bilo niti u kombijima i automobilima, koji su svaki čas stajali ili su bili gurani i izvlačeni po ledenom blatu. Kad se kolona konačno izvukla na asfalt, bila je duga kilometre i kilometre. U svom sastavu imala je oko 600 raznih vozila, a najviše traktora sa prikolicama i u njima oko 4.000 promrzle, ali spašene čeljadi. Pravac kretanja – Okučani, Stara Gradiška, Banjaluka. Cilj je bio Srbija.

U podrumu škole u Velikoj Peratovici bio je zatvor za koji je bio odgovoran čuvar Božo Trbojević. Božo je bio teški invalid u nogu. Ostavši sam u noći, a znajući da su već svi otišli, morao je sam donijeti odluku što da radi sa šest zatvorenika. Znao je da su to, navodno, teški zločinci, a svjestan svoje fizičke nesposobnosti da ih tjera pred sobom nepovezane i po noći, donio je odluku da ih poubija. Rezultat toga stravičnog čina nije provjeravao iz ličnih sigurnosnih razloga. Krenuo je za kolonom i negdje pri kraju Velike Dapčevice, već u zoru, primili su ga u jednu traktorsku prikolicu. Ovo mi je Božo, negdje koncem rata, ispričao u svojoj vikendici poviše Smedereva.

Zenge su sutradan oprezno prilazili rovovima do kojih jučer zbog ubitačne vatre nisu mogli doći. Poslije dugo oklijevanja, sumnjičenja i opreza, navodno tek oko podne ušli su u prazne rovove! Dakle, što se bitke tiče, to se završilo jučer – kad je svatko zbrinuo svoje ranjene i pokupio mrtve. A onda – oni ne bi bili oni, da ne čine zvjerstva i zločine. U Dapčevačkim Brđanima na kućnom pragu su ubili Radu Kravića, starog oko 55 godina. U Lončarici su, u njegovom vlastitom dvorištu, zaklali Mišćević Živka, starog oko 50 do 55 godina. U Topolovici su u svojoj kući zaklani Ljuba i Ljuban Ormanović, supružnici, stari preko 65 godina. To nisu jedini primjeri. Za ilustraciju, i ovo je više nego jezovito. Počela je, još 1941. do 1945. godine naučena pljačka napuštenih kuća. Mnoge su i popaljene. Bestijalni i besprimjeran rušilački nagon svega što je srpsko predstavlja miniranje i paljenje srpskih kuća u velikom, uglavnom srpskom selu Mali Grđevac¹¹. On je doslovno srađen sa zemljom. Usput rečeno, u dane tzv. „Otkosa 10” u tome mjestu nije ispaljen niti jedan metak otpora.

11 Minirane kuće u Malom Grđevcu, 1991. godina (pogledaj na str. 166.)

**PREGLED PORODIČNIH IMANJA 1941. GOD. U GORNJEM KRAJU*
GRUBIŠNOG POLJA I SRPSKIH IMANJA NASTANJENIH 2009. GOD.**

R. br.	Vlasnik imanja	Status		Status	Vlasnik imanja	R. br.
1.	Bugarinović Božo	■	↑ VIROVITICA	■	Bobić Timo	1.
2.	Jagodić Cvetko	■		■	Tvrđorijeka Gajo	2.
3.	Đukić Stevo	■		■	Vekić Nikolica	3.
4.	Bobić Pavle	■		■	Tvrđorijeka Đuro	4.
5.	Bobić Lazo	■		■	Tvrđorijeka Stevo	5.
6.	Bobić Danka	■		■	Bugarinović Sava	6.
7.	Bobić Branko	■		■	Bugarinović Milan	7.
8.	<i>Horvat Franjo</i>	□		■	Bobić Petar	8.
9.	<i>Jozing Štefica</i>	□		■	Bobić	9.
10.	Bosanac Milka	■		■	Cvikić	10.
11.	<i>Pintarić Nikica</i>	□	← CENTAR GRUBIŠNOG POLJA	□	<i>Anić Petar</i>	11.
12.	<i>Maršalek</i>	□		■	Nikolić Ilija	12.
13.	Jelić Maća	■		■	Vekić Đuro	13.
14.	Vekić Blagoja	■		□	<i>Hrubi Josip</i>	14.
15.	<i>Vandžija</i>	□		□	<i>Kisela Venco</i>	15.
16.	Vekić LJuban	■		□	<i>Kiš Lojčić</i>	16.
17.	Milaković Gojko	■		■	Tvrđorijeka Ana	17.
18.	Sović Mitar	■		□	<i>Takač Emica</i>	18.
19.	Gavran Đuro	■		■	Vekić Rade	19.
20.	<i>Capl</i>	□		■	Potkonjak Nikola	20.
21.	<i>Capl</i>	□		■	Gašpar	21.
22.	<i>Hrubi</i>	□		■	Vekić – Breza	22.
23.	<i>Hajoš</i>	□		■	Vekić Milorad	23.
24.	<i>Bene</i>	□		□	<i>Novalić Đuro</i>	24.
25.	<i>Lovcki</i>	□		■	Bobić Milan	25.
26.	<i>Vimer</i>	□		■	Vekić Stevo	26.
27.	<i>Gloc</i>	□		■	Vekić Mitar	27.
28.	<i>Sovćek</i>	□		■	Vekić Dušan	28.
29.	<i>Krauze</i>	□		■	 Soka	29.
30.	Cvikić	■		■	Potkonjak Stevo	30.
31.	Cvikić Mile	■		■	Gašparević Stevo	31.
32.	Popović Julia	■		■	Dražić Aleksa	32.
33.	Cvikić Lazo	■		■	Dražić Stevo	33.

34.	Grba Mile	■
35.	<i>Šomođi</i>	□
36.	Grba LJuban	■
37.	Grba Rade	■
38.	Grba Cvetko	■
39.	Grba Sava	■
40.	<i>Fric Mato</i>	□
41.	<i>Doskočil Franjo</i>	□
42.	Grba Sena	■
43.	Pejnović Nikola	■
■44.	<i>Kiš</i>	□
45.	<i>Furijan Lojči</i>	□
46.	<i>Kiš Antika</i>	□
47.	<i>Trandler</i>	□
48.	Parmak Gojko	■
49.	Grubić Ilija	■
50.	<i>Ringl Lojzo</i>	□
51.	<i>Kiš (užar)</i>	□
52.	<i>Subota</i>	□
53.	Popović Aleksa	■
54.	Šelović Stevo	■
55.	<i>Berger (sladoledar)</i>	□
56.	Maljković Joco	■
57.	Gruber Pavle	■
58.	Bastašić Mile	■
59.	Bastašić Luka	■
60.	Brzin Đuro	■
61.	<i>Singer</i>	□
62.	Radulović Sava	■
63.	Amidžić Šandor	■
64.	Šegić Dane	■
65.	Amidžić Đuro	■
66.	<i>Vecko</i>	□
67.	Miletinac	■
68.	Smiljanić Stevo	■
69.	Popara Mitar	■
70.	Potrebić Pero	■

■	Dražić Božo	34.
■	Dražić Mile	35.
□	<i>Voska</i>	36.
■	Golić Milan	37.
□	<i>Dostal</i>	38.
■	Kosijer LJuban	39.
□	<i>Hrubi</i>	40.
□	<i>Sedlaček</i>	41.
□	<i>Ingula</i>	42.
■	Maljković Joco (Bude)	43.
□	<i>Niče</i>	44.
□	<i>Krauze</i>	45.
□	<i>Krauze</i>	46.
□	<i>..... (mađ. porodica)</i>	47.
■	Radivojević Ćiro	48.
■	Grba LJuban	49.
■	Grba LJuban (Đuro)	50.
□	<i>Hanouzek Ludvo</i>	51.
□	<i>Slavek</i>	52.
■	Pejnović Simo	53.
■	Pejnović Milan	54.
■	Pejnović Jaćim	55.
□	<i>..... (mađ. porodica)</i>	56.
□	<i>Levi Josip</i>	57.
□	<i>Vorel</i>	58.
□	<i>Vorel</i>	59.
□	<i>Ringl Vendel</i>	60.
□	<i>Ringl Jozef</i>	61.
□	<i>Ringl Tonči</i>	62.
□	<i>Jelinek Josip</i>	63.
■	Vranješ Pavle	64.
■	Popović Mića	65.
□	<i>Žejdliček Slavo</i>	66.
□	<i>Kolbaba</i>	67.
□	<i>Goldštajn Ferdo</i>	68.
□	<i>Goldštajn Jero</i>	69.
□	<i>Tregner Jaroslav</i>	70.

71.	Kovačević Miško	■
72.	Preradović Jovo	■
73.	Majn Alojz	□
74.	Balog Feri	□
75.	Bartl Edo	□
76.	Parohijalni dom,1941. prota Jovan Marković	■■■
77.	Bišкуп Mitar	■
78.	Bišкуп Dane	■
79.	Pejnović Đurica	■
80.	Čop – Benko	□
81.	Grba (krojač)	■
82.	Capl (trgovac)	□
83.	Hanzlić Julius	□
84.	Lacina	□
85.	Vepšek	□
86.	Kulhavi (šeširdžija)	□
87.	Gaćeša	■
 ■ Srpska imanja 1941. god. □ Nesrpska imanja 1941. god. ■■■ Srpske porodice sa dva i više članova 2009.** ■■■ Srpske porodice sa jed- nim članom 2009.		

□	Tregner Franto	71.
□	Palko Lajoš	72.
■	Amidžić Soka (Pava)	73.
■	Amidžić Jela	74.
■	Amidžić Dušan	75.
■	Amidžić Miško	76.
■■■	Amidžić Ilija	77.
■	Amidžić Milan	78.
■	Amidžić Mile	79.
■■■	Janjić Vlado	80.
□	Hlavaček Toni	81.
■	Izidović Aleksa	82.
■	Kovačević Nikola	83.
■	Kovačević Bela	84.
□	Plaček Dragec	85.
■■■	Kovačević Cvetko	86.
□	Peteš	87.
□	Peteš	88.
■■■	Preradović Đuro	89.
■	Preradović Milan	90.
■	Popara Mitar	91.
■■■	Kulić Kosta	92.
□	Baburek	93.
■	Jagodić	94.
■	Brkić Milan	95.
■	Čupović	96.
□	Buković (klobučar)	97.
□	Fifka (fotograf)	98.
□	Menis	99.
□	Musil	100.
■	Indić Milan	101.
□	Bućek Petar	102.
□	Gabler	103.
■	Šelović Ilija	104.
■	Šelović Stanko	105.
□	Kuzle Zdravko	106.
■	Slavnić Đuro***	107.

*Do 2. sv. rata Gornjim krajem je nazivan dio Grubišnog Polja od centra do kraja mjesta idući prema Peratovici, odn. Virovitici. Poslije rata ova ulica se zvala od raskršća do Singerovog sokaka (prema Stalovici) ulicom Ivana Senjuga – Ujaka, a od ovog sokaka do vrha mjesta (do šume) ulicom Žrtava fašizma.

Od **UKUPNO 113 srpskih kuća 1941. godine (58% svih imanja) 2009. godine je ostalo 7 porodica sa dva i više članova, te 5 porodica sa jednim članom.

Dakle, od 1940. do 2009. godine ugasilo se, nestalo je, domaćinstvo 101 srpske porodice što iznosi 89,38 posto.

*** Vlasnik krčme „Stari graničar“ koju je kasnije kupio Hrešić

Sve ove bestijalnosti, bez primjera u civiliziranom svijetu, praćene su orkestriranom, ogavnom propagandom i vrijeđanjem osnovnog dostojanstva jednog naroda. Spominjana su imena časnih i poštenih ljudi i žena iz toga naroda i lažno optuživani za amoralna djela, upravo takva kakva su nad njihovim srodnicima počinjena. Usput su porušena sva obilježja ustaških zločina i antifašističke borbe iz Drugog svjetskog rata. Bilogorski kraj ostao je bez Srba i bez svih obilježja zlodjela koje su im učinile hrvatske ustaše 1941. do 1945. godine i hrvatske neoustaše 1991. i narednih godina.

Eklatantan, upravo besprimjeran uzorak gašenja srpskih ognjišta i nestajanja naroda predstavlja gornji kraj, sada grada Grubišnog Polja. Taj dio mjesta nosio je ime ulica Žrtava fašizma. Bezobzirno brišući tragove svojih nedjela, vlast hrvatskog naroda preimenovala ga je u ulicu Kralja Zvonimira. Uz tu čast velikanu hrvatske istorije, lokalni oci trebali su odrediti i kraljevsko stolovanje – bilo na Trandlerovoj djetelini, bilo u Kiselovom jarku. To drastično stanje stvari i tok nestajanja stalno su bili nezapaženi, gurnuti su u stranu.

Posljedice ove posljednje (da li i zadnje?) genocidne ustaške etape jasno su vidljive na priloženom crtežu koji prikazuje ušorene kuće sa prezimenima domaćina 1940. godine. Crnim kvadratićem označeni su redni brojevi kuća u kojima danas više nema Srba.

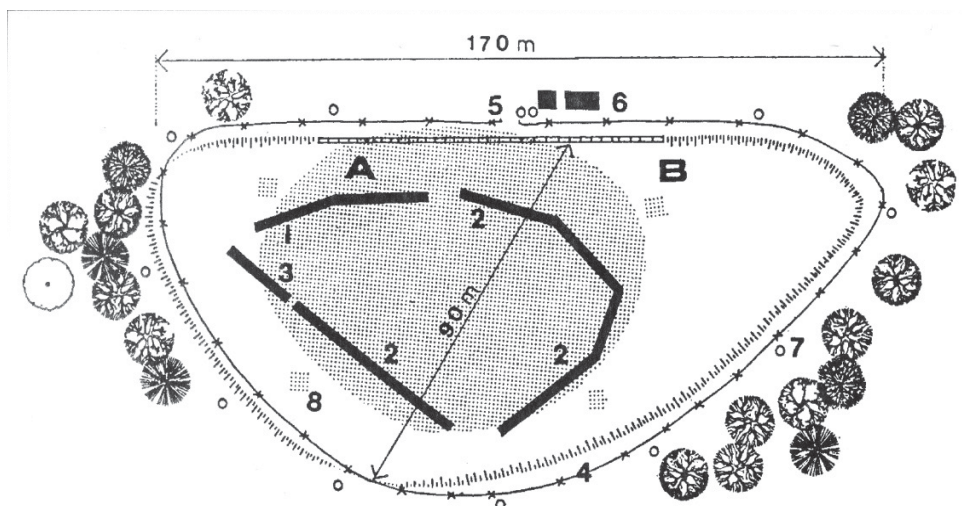
Genocid je učinio svoje, a ostatke će pozobati svakojaka asimilacija.

Dio dvorišta koncentracionog logora u zgradi Okružnog suda Gospić.
Slika preuzeta iz knjige *Kompleks ustaških logora Jadovno 1941.* autora dr Đure Zatezala

Crtež ostataka logora Jadovno (Kosta J. Popović iz Novog Sada, sin ubijenog dr Jovana Popovića iz Sremskih Karlovaca, 26. jul 1947).
Slika preuzeta iz knjige *Kompleks ustaških logora Jadovno 1941.* autora dr Đure Zatezala

Ustaški logor Jadovno

A — Logor u početku	3 — Sjenica Hrvata	7 — Stražarska mjesta
B — Logor augusta 1941 g.	4 — Ogradna žica logora	8 — 4-tri stražar. osmatračnice
1 — Sjenica Jevrejska	5 — Ulazna vrata	početnog logora.
2 — Sjenica Srba	6 — Ustaške barake	

Šematskih prikaz logora Jadovno. Slika preuzeta iz knjige *Kompleks ustaških logora Jadovno 1941.* autora dr Đure Zatezala

Jadovno, 2007. godine. Devastirano spomen-obilježje (autor Đuro Zatezalo)

Jadovno, 12. maj 2006. godine. Devastirano spomen-obilježje, bez ijedne spomen-ploče. (Autor Dušan Bastašić)

Jadovno, 12. maj 2006. godine. Šaranova jama, svijeća i ikona Bogorodice. (Autor Dušan Bastašić)

KOMPLEKS USTAŠKIH LOGORA JADOVNO S GUBILIŠTIMA 11. april - 25. avgust 1941.

Šema kompleksa ustaških logora Jadovno sa gubilištima

V

JAME PUNE POKLANE DJECE U DONJOJ GRADINI NISU DJEČIJE GROBLJE

Prostor ovog lokaliteta zahvata u užoj zoni 116 ha površine, sa 125 otkrivenih i zaštićenih ogromnih masovnih grobnica. Postoje grobna polja sa identificiranim grobnicama. U tom velikom Memorijalu masovnih grobnica ima i veliki broj onih u koje su bačena poklana djeca. Na prospektu "SPOMEN-PODRUČJE DONJA GRADINA" ispod tih identificiranih masovnih grobnica piše "DJEČIJE GROBLJE". Osim ove dvije riječi na prospektu, nigdje na tome lokalitetu nema ničega što bi posjetioca obavještavalo da se u tim masovnim grobnicama nalaze leševi stradale djece. Donedavno to nisam znao niti ja, koga je igra slučaja ili sudbine spasila negdje u novembru 1942. godine da se ne nađem među njima. Mislim da se ove masovne grobnice poklane srpske djece ne mogu zvati grobljem. Da li je taj, u svakom slučaju neadekvatan, naziv prihvaćen činom osveštenja, ne znam, ali to nije jedini kriterij da se ovaj lokalitet tako nazove. Pojam groblja vezan je za smrt i uklanjanje mrtvaca, vezan je za taj jedan od najsudbonosnijih događaja čovječijeg života. Za odlaganje mrtvaca u groblje postoje razni načini pogreba, sjaj pogrebne svečanosti. Leš se sahranjuje, zakopava u posebni grob. Groblje nastaje i traje po stotinu godina. Isto tako, groblje nije samo namjensko mjesto za odlaganje leševa, groblje podrazumijeva i uključuje pijetet. U pravilu i po običaju, groblje je mjesto gdje se donose ili dovoze mrtvaci. Razmatrajući sve ovo, da ne navodim još izvjestan broj kriterija o groblju i grobnim poljima, zaključio sam da aktualni lokalitet nije groblje.

Pored svega navedenog, treba kratko iznijeti kako je to “DJEČIJE GROBLJE” nastalo.

Tu nisu doneseni ili dovezeni mrtvac. To “grobље” nastalo je u jednom kratkom vremenu i tu više nema sahrane. Citiram dr Nikolu Nikolića, mnogomjesečnog zatočenika logora Jasenovac, liječnika, intelektualca, čovjeka zrelih godina, Hrvata, koji govori o tome kako je to što se naziva „dječijim grobljem“ nastalo: “Bilo je to 13. listopada 1942. godine. Naređeno je da sva djeca sutra budu pred zapovjedništvom zajedno sa svojim stvarima. Zašto? Kamo? Sa stvarima? – zapitali su uplašeni učitelji. Govore da će djeca biti dodjeljena seljacima za rad. Naredili su učiteljima da izvedu djecu i povedu je pred zapovjedništvo. Tražili su 200 djece uključujući u taj užasan broj i onu bolesnu. Pred zapovjedništvom je povorka našla na okupu čitav ustaški sat (četu). Iz zapovjedništva se pomoliše Slišković i Kapetanović i prodoše s rukama u džepovima ispred kolone djece podsmjehujući se cinički i lukavo klimajući glavom jedan drugome. ‘Smjesta da ste se udaljili’, narediše učiteljima. Pokunjeni učitelji povukoše se do umjetne bravarije Jurice Pandića i Drageca Plečka i stadoše iz nje viriti, potreseni saznanjem što će se dalje događati sa djecom. Malo zatim opkolio je ustaški sat djecu i počeo im žicom vezivati ruke iza leđa. Tada se zbija jedan od neopisivih i

Gaj slutnje – put kojim su logoraši sprovedeni prema skeli, a zatim na likvidaciju u Donju Gradinu, jun 1945.

Gradina, „dječije groblje“

najpotresnijih događaja u logoru. Djeca su počela vrištati, vikati, dozivati učitelje, Boga, vraga, oca. Kroz tu užasnu viku, plač i vrisku čula se isto tako vika i psovke ustaša i šamaranje izbezumljene djece. Točno u 17 h, u sam sumrak 15. listopada 1942. godine, sat je poveo djecu već napol mrtvu od straha prema Savi, na skelu za Gradinu.

Povorka djece svezane žicom prošla je uz užasnu kuknjavu, zapomaganje, preklinjanje i psovanje kroz vrata logora, ostavivši šest dječijih leševa pred zapovjedništvom koje su brzo pokupili logoraški grobari. Sutradan, 16. listopada 1942 godine, oko 11 h prije podne stiglo je pred baraku 15 praznih kola. Ustaše su uspjeli uhvatiti više od 50 djece, potrpati ih usred bijela dana u kola i odvesti na skelu, prevesti preko Save u Gradinu i tu uz strahovit vrisak i jauk strijeljati. Oko podneva 29. listopada opet se ponavlja isti prizor kao i pri prvom odvođenju djece preko u Gradinu - do nebesa prodorni vrisci, padanje u nesvijest, dozivanje oca, proklinjanja. Toga su dana ustaše skupile oko 70 djece i prevezli ih u Gradinu gdje su sva pobijena”.

Umjesto komentara treba reći da se ovo ponavljalo tko zna koliko puta od jeseni 1941. godine do proljeća 1945. godine.

Ovo je, dakle, mjesto poklane, ubijene ili na neki monstuozniji način umorene djece. Groblje je u pravilu mjesto umrlih, a ovo ovdje je monstuozna posljedica djela, čina hrvatskih ustaša nad srpskom djecom (po mnogim svjedocima i podacima, židovska i romska djeca klana su i ubijana ili spaljivana zajedno i istovremeno sa svojim porodicama, jer su ovi dolazili u transportima, manjim od onih kojima su dovođeni Srbi). Ta poklana djeca zagrnuta su sa više ili manje zemlje, ovisno o tome koliko je namjenski iskopana jama bila napunjena. I ovaj kriterij ne ide u prilog nazivu „groblje“. Konačno, sve je to ovdje urađeno bez ikakvog pijeteta, a pijetet se pri pokapanju u groblju podrazumijeva. Ovdje je prvi pijetet bio (a to nije pijetet), pokošena trava po prestanku Drugog svjetskog rata.

Groblja se u vremenskim turnusima prekopavaju, ovo se nije prekopavalo, zanemarujući nekoliko prošlih turnusa – valjda i neće. I to ne ide u prilog naslovljenom terminu „groblje“. Ne smije se ispustiti iz vida ni činjenica da su događanja u Donjoj Gradini od 1941. do 1945. godine nešto jedinstveno i neobično u historiji ljudske civilizacije. To je lokalitet stratuma dijela populacije, etnosa, djece, umorenih grubom silom. Recimo da postoje vojnička groblja, također stratuma populacije, ali to su groblja, sa svim karakteristikama groblja, za razliku od ovog izuzetnog kompleksa.

Budući da je u razmatranom sadržaju toliko izuzetnosti i specifičnosti, vjerojatno otuda i pitanje adekvatnog pristupa obilježavanju ovog lokaliteta. To adekvatno obilježavanje i puna informacija posjetiocu i onom tko dobije prospekt, nije ono što je do sada na neki način prihvaćeno.

Uz izneseni sadržaj, molim da se ozbiljno uzme kao obaveza prevod knjige dr Nikole Nikolića *Kozaračka djeca* na jedan od svjetskih jezika. Na taj način bi ova istina lakše proputovala svijetom i možda privukla i nekog od donatora za projekat i izgradnju spomen-obilježja umorenoj djeci.

VI MOJ RAZGOVOR S KNJIGOM VILA BILOGORSKA

VILA „ŽIVJELA HRVATSKA“ U SRPSKOJ BILOGORI

(Komentar na knjigu *Vila bilogorska*, autora Franje Frntića i Vjenceslava Herouta, u izdanju Matice hrvatske, ogranak Grubišno Polje, 1995).

Među korice ove publikacije stavljeni su vrijedni sadržaji knjige *Veliki i Mali Zdenci* pomenutih autora. Uloženi trud autora dao je na uvid opsežnu istorijsku građu o naseljima, stanovništvu, djelatnostima i nizu drugih događanja na prostoru nastanka i razvoja Grubišnog Polja i šire. Zavidan je broj pokazatelja i detalja o Zdencima, što je i razumljivo s obzirom na porijeklo autora. Posebne pažnje su vrijedni zapisi i objavljeni radovi Grubišnopoljaca o Grubišnom Polju, bilo da se radi o rođenim mještanima, ili o onima koji su za neko vrijeme tamo obavljali uvažene funkcije svoje profesije ili izbora. Kronologija istine sročena od svjedoka i aktera događanja oduševljava čitaoca, posebno potomka predaka svakog od naroda koji su prije više ili manje vijekova dolazili, naseljavali ove krajeve i ostajali da tu žive. Opće zlo, ratovi, pomjerali su ih na razne strane, siromašili i sakatili kao i uvijek. Svatko je imao svoje brige, veselje, imovinu i vjeru, uvjerenje. Sve su to čuvali, svatko za sebe, ne smetajući u tome onom drugom. Opisano je kako su dolazili stočari, pa poljoprivrednici, nekakve zanatlije..., i nisu jedni drugima smetali – opstanak ih je upućivao jedne na druge. Dolazili su sa juga

(sa manje vrijednih navika), a kasnije i sa sjevera (po tome, nešto bogatiji). Pored ostalih obilježja, svaki narod donosi i navike svoga graditeljstva, koje kasnije predstavljaju čvrste tragove i svjedočanstva. Već u početku, u prvim tragovima koje su pisanom rječju zabilježili velikodostojnici nalaze se i podaci o vjeroispovijesti, a paralelno s time i o bogomoljama. Zatim slijede nazivi narodnosti, nacija, kojih ima, dakako, više od konfesija. Interesantno je da nigdje nema, osobito dublje u prošlosti, podataka da su komšije radi toga netrpeljive, da ispoljavaju neprijateljstva. Naglašavam, govorim o komšijama. Staleži, gospodari, razni odličnici i velikodostojnici, društveni i crkveni, učinit će tu svoje! Uz enciklopedijska izdanja niz godina unazad i uvaženog gospodina Klemenca, sa zadovoljstvom sam pročitao i članak „Grubišno Polje“ (iz 1930. godine) Petra Sivjanovića, tadašnjeg katehete iliti vjeroučitelja u školama, a kasnije župnika u Grubišnom Polju. Uz preporuku toga priloga u reviji *Obitelj* (broj 32, str. 520 i 521), na stranicama ove knjige piše da je imenovani tragično preminuo. Nije lijepo da, i poslije napisane preporuke iz priloga („Opću pažnju zaslužuje članak...“), redakcija knjige o kojoj je ovdje riječ nije ništa rekla o toj tragediji. No, o tome ćemo kasnije.

Uvažavajući vašu pomenutu „Opću pažnju“, članak navodim u cijelosti (str. 17 do 20).

„Grubišno Polje se smjestilo na visoravnim ograncima Bilogore u duljini oko 10 km od istoka prema zapadu, Daruvaru na sjever. Priča se da je u krajevima živio neki hajduk po imenu Grubiša, pa da je po njemu dobilo ime Grubišno Polje. No, to se samo pripovijeda. Za turske najezde, kad je gotovo cijela Slavonija i Srijem, poslije pada Beograda 1521. godine bila pala u turske ruke spadalo je selo Zdenci nedaleko od Grubišnog Polja pod cernički sandžak, gdje je bila posada turska, jer su si i Turci uredili Krajinu, kao i kršćani. Prema tomu, i ovaj dio gdje se smjestilo Grubišno Polje, bio je pod turskom vlašću. Već godine 1453. spominje se kao znatno trgovište Grubisinez: Grubišno Polje, koje je bilo posjed iločkih vlastelina. Grubišno Polje nije bilo na ovom mjestu, kako je danas, nego su kuće bile daleko jedna od druge, dok nije naložila varaždinsko-đurđevačka regimenta da se žitelji imadu pomaknuti do puta u red i tamo osnovati kućišta, kako su i danas. Od davnih vremena žitelji su bili većinom pravoslavni doseljeni ponajviše iz Like. Dobili su zemljište badava i to onoliko, koliko su mogli obraditi. Rimokatolika je bilo vrlo malo, pa su spadali pod župu Trnoviticu. Rimokatolička župna crkva Sv. Josipa sagrađena je godine 1780, za Josipa II i pape Pija VI, a grčko-istočna Sv. Jurja 1820. U to doba je bila kompanija u Grubišnom Polju, sa kapetanom i više časnika. Godine 1825. doseliše Česi u župu i nastaniše se u 'Presadi' sadašnjem 'Ivanovom Selu', koje je ostalo do danas potpuno katoličko selo, te je najveće u cijeloj župi. Čehe je pozvao

virovitički grof Pejačević iz Češke na svoja imanja obećavajući im sva dobra, što on nije održao, jer su morali svakojake terete podnositi. Zato i pobjegnu od Pejačevića zamolivši vojno vijeće u Beču da se nasele u Vojnoj krajini. Njihova molba bude uslišana i doseli se 107 obitelji čeških. Dobili su badava zemljišta i drva, štoviše i kuće im posagradiše. Poslije bude u Grubišnom Polju ustrojen kotar, sud i općinsko poglavarstvo, što još i danas postoji“.

„Od godine 1878. počeli se u većem broju doseljavati Česi, a poslije Mađžari i Prusi u Grubišno Polje i okolicu, pokupovavši zemljišta ponajviše od pravoslavnih. Tako se dolaskom njihovim i s gospodarskog gledišta postigao veći uspjeh u obrađivanju zemlje, što se i danas uvelike opaža, jer onda baš nijesu mnogo marili za obrađivanje zemlje. Svi doseljenici bili su obilni djecom, koju su zajedno sa hrvatskom i pravoslavnom slali u školu.

Danas Grubišno Polje broji oko 2.500 katolika, a cijela župa oko 10.000 do 12.000 sa nekih 30 sela. U mjestu je i pravoslavna parohija sa oko 1.000 duša, dok na teritoriji župe grubišnopolske imade pet pravoslavnih parohija sa 4 do 5 tisuća duša.

Godine 1921. otvorena je Građanska škola sa 4 razreda, koja do danas nema svoje zgrade, makar je to općina svojedobno bila obećala. Na osnovnoj školi imade 6 učiteljskih lica. Na ovim školama postavljen je i samostalan kateheta. Dosad je bilo 16 župnika u Grubišnom Polju, a 17. je sada Josip Pudjak. Njegov Predčasnik Ivan Nep. Jemeršić povukao se radi bolesti nakon 40 godina službovanja u mirovinu, te živi u svojoj vili 'Moj mir' koju je sagradio, kako sam kaže: radom pera i olovke, nedaleko kolodvora. Njegovom zaslugom je uređena i župska crkva vrlo lijepim slikarijama pok. slikara Rojnika, te odaje utisak kakve dvorske kapelice, i to u hrvatskom stilu“.

„Mjesto imade željeznički spoj sa Bjelovarom i Garešnicom, gdje prestaje pruga, kako i u Garešnici, koju bi bilo od prijeke potrebe spojiti sa Bastijama, da se otereti podravska pruga.

U mjestu imade dva liječnika, dva javna bilježnika i jedan advokat. Postoji odjeljak financijske straže i žandarmerijska postaja. Do nedavna su bila dva sokola i dvije čitaonice. Imade jedan veleindustrijalac sa parom-lionom, ciglanom i pilanom.

U mjestu je 'Društvo za poljepšavanje' koje se mnogo muči da uredi vanjski utisak mjesta, koje je donedavno bila zapuštena selendra. Uredilo je usred mjesta lijepo šetalište, baš preko puta rimokatoličke crkve, koje je dvostrukim drvoredom spojeno sa rimokatoličkim grobljem i kolodvorom“.

Kako vidimo, kasnije tragično preminuli, župnik u članku vjerno svjedoči o cjelokupnom životu svih stanovnika Grubišnog Polja, župa i parohija. Iznosi i opće, ali uvjerljive navode o prošlosti ovih krajeva, posebno

o stanovništvu i doseljavanjima. Lijepo, ležerno, bez ikakve zadržke kaže da se već 1453. godine Grubisinez spominje kao znatno trgovište. Pa onda: „Od davnih vremena žitelji su bili većinom pravoslavni, doseljeni ponajviše iz Like“. Usput dodaje: „Rimokatolika je bilo vrlo malo, pa su spadali pod župu Trnoviticu“! Ovo valjda navodi da bi ovaj prethodni podatak bio tvrdi i uvjerljiviji. Zatim: „Godine 1825. doseliše Česi u župu i nastaniše se u ‘Presadi’, sadašnjem ‘Ivanovom Selu’, koje je ostalo do danas potpuno katoličko selo, te je najveće u cijeloj župi“. Zatim još jedna konstatacija: „Od godine 1878. počeli se u većem broju doseljavati Česi, a poslije Mađari i Prusi u Grubišno Polje i okolicu, pokupovavši zemljišta ponajviše od pravoslavnih“. Tu bi dobro stajala i konstatacija „od drevnih“ stanovnika, (op. MB). Još nešto lijepo: „Svi doseljenici bili su obilni djecom, koju su zajedno sa hrvatskom i pravoslavnom slali u školu“. Uz nedvosmisleni argumentaciju, moram reći da pravoslavna bogomolja Sv. Đurđa datira znatno ranije 1820. godine.

Na pravoslavnom groblju u Grubišnom Polju postojao je drveni hram Sv. Đurđa, koji se spominje 1701. godine. Crkva Sv. Đurđa u Grubišnom Polju na sadašnjem mjestu građena je od 1773. godine i završena 1775. godine. Kasnije, u 19. vijeku kad je hram na groblju srušen, od toga materijala napravljena je na groblju kapelica posvećena caru Konstantinu i carici Jeleni. Kako je poznato, spaljena je 1941. godine.

Toliko za sada, kasnije ćemo se morati još vratiti na ovaj prilog i njegovog autora. Na strani 20. preporučujete čitaocu kao „spomena vrijedan“ jedan napis u listu *Gospodarstvo*, hrvatskom političkom dnevniku, od 9. lipnja 1943. godine (broj 125, stranica 10), pod krupnim naslovom „Gospodarski razvoj Grubišnog Polja, jedan od najnaprednijih kotareva na području Velike župe Bilogora“. Radi se o čitavoj gomili gluposti i laži.

Za urednike i uređivački odbor *Vile bilogorske* ta preporuka predstavlja historijsko neznanje i nekritičko prihvatanje lažne propagande ustaškog režima tzv. Nezavisne Države Hrvatske iz Drugog svjetskog rata na grubišnopoljskom području. Dobrodušni Zagorec bi vam rekel: „Najte od čitalaca norce delati“! Puno više poštovanja ne bi baš bilo na odmet. ‘Ajde da se laže tamo neki svijet na Grenlandu, pa da i prešutimo, ali poturati tuđe laži domaćem svijetu, svojima, i biti toliko neobazriv misleći da će on to šuteći podnijeti, u najmanju ruku je nepošteno!

Ne želim ulaziti u nepotrebne rasprave o poznatim istorijskim podacima, vjekovnim ratovima i populacionim pomjeranjima na ovim prostorima. Ovdašnji narodi, uglavnom silom, a manje milom, došli su iz svojih pradomovina na ove prostore. Našli su ovdje starosjedioce i sa njima se, kako u knjizi stoji, relativno brzo stopili. Znači, i živjeli. Ta historijska istina – jedni dolaze, druge nalaze – traje ovdje (i ne samo ovdje) vijekovima.

Međutim, na ovim prostorima to se, rekao bih, u posljednja dva vijeka prenaglašava i opetovano stavlja svima, ili ponekima, pod nos kao neka čudna posebnost. Kakvo značenje ima tko je kad došao, koga je našao, tko je po nekakvim proizvoljnim kriterijima došljak, tko je starosjedilac, a tko to nije? Pa onda: koliko je žitelja pravoslavne, a koliko rimokatoličke vjere i kako to treba i na nekakav način upotrijebiti? Ističe se nekakav značaj većine kao dominacije nad manjinom ili da je postojanje većine, negdje i po nečijim kriterijumima, nedopustivo stanje. Ovo stvara zlu krv, pa i krvoprolića na našim širokim geografskim područjima. Nažalost, vrlo naglašeno i ovdje kod nas. Takvih, nazovi kriterija, natezanja na jednu stranu i bezobzirnosti prema nekoj drugoj strani (a ta strana je jedan narod) ima poprilično i u ovoj knjizi. Navodim primjer besprimjernog svojatanja, da ne kažem kleptomanije iliti krađe, istorije pravoslavnih Srba na grubišnopolskom području. U knjizi *Veliki i Mali Zdenci* istih autora, Frntića i Herouta, na strani 30, pasus 4, piše: „Grade se i crkve, od kojih pravoslavna kapela Rođenja Bogorodice u Malim Zdencima spada u red rijetko očuvanih primjera narodnog graditeljstva bilogorskog područja. Ova je kapela nastala u 18. stoljeću“. Zatim na strani 31, pasus 2, pišu: „Pravoslavna kapela Uspenija Bogorodice u Donjoj Rašenici vjerojatno je još stariji spomenik, jer je, izgleda, izgrađena u 17. stoljeću. U ovoj se kapeli nalazi rezbareni ikonostas signiran sa ‘Trifon moler 1769. god’“. Izmijenjeni tekst sa strane 30, u *Vili bilogorskoj* na strani 47, pasus 4, glasi: „Grade se kuće, ali i crkve. Kapelica u Malim Zdencima spada u red rijetko očuvanih građevina ondašnjeg narodnog graditeljstva bilogorskog područja. Ova kapelica je nastala u 18. stoljeću“. A umjesto teksta na strani 31. imamo sljedeću kleptomaniju u *Vili bilogorskoj* na strani 47, pasus 5: „Druga kapela posvećena Uzašašću Bogorodice, podignuta je u Donjoj Rašenici. Na rezbarenom oltaru je potpis ‘Trifon, moler 1769. god’“. Nabrojana čeljad urednika i uređivačkog odbora nije nepismena pa da ne zna napisano u nekoj knjizi prepisati. Da li je to samo nečija sramota, intelektualno nepoštenje ili nečija, i čija, kleptomanija, ostavljam čitaocima da procijene.

Smijem se, kesim se do sarkazma nad beskrupuloznošću svih „odličnika“ i radnika koji su stvarali knjigu *Vila bilogorska* – urednika, lektora i korektora, uređivačkog odbora, izdavača i tiska. Skupila se svita pa bez obreda i obraza prekrstiše i tako nekako prisvojiše pravoslavne bogomolje. A da toj beskrupuloznošću nema granice prema bestijalnosti, neću komentirati, ali moram reći: Pravoslavna kapela Uspenija Bogorodice iz 17. stoljeća u Donjoj Rašenici, sa ikonostasom rezbarenim 1769. godine, zapaljena je i izgorjela 1991. godine. Nabrojano, gore spomenuto društvo, intelektualna elita Grubišnog Polja iz 1995. falsificiralo je navode iz knjige *Veliki i Mali Zdenci*, prisvojili su gotovo tri stoljeća postojeće pravoslavne bogomolje, a

nisu imali snage, poštenja i dostojanstva da pet godina poslije spaljivanja jedne od najstarijih bogomolja priznaju taj vandalizam neoustaštva u novoj hrvatskoj „demokraciji“.

Listajući dalje tu knjigu punu historijskih podataka vrijednih autora, osjećam stalno prisustvo jednostranosti. Postoje društva, udruženja (konfesionalna, sportska, domoljubna), ali samo se spominju hrvatska. Ne znam zašto nema ni riječi o prisutnim Srbima, pravoslavicima. Nije moguće da njihov značajan, a u dugim intervalima i dominantan broj na ovim prostorima nije imao nikakvog korisnog učinka. Vjerujem da poslije prestanka Krajine nisu bili oslobođeni poreza. To znači da je njihov novac bio dominantan prilog vlastima, a time i gospodarstvu, blagostanju i napretku. Piše da su sva djeca išla zajedno u školu. Ne vjerujem da je taj srpski pravoslavni narod bio mentalno oskudniji od svojih komšija, a o tome postoje argumenti i danas. Ovo iznosim zato što se zna – postoje ne baš manji i dokumenti, i argumenti, i fotografije o postojanju paralelnih društava svih vrsta. Nažalost, u zapisima predmetne knjige nema tragova o zajedničkim društvima, posebno ne manifestacijama, kojih je sigurno bilo. Taj narod se svjesno gura na stranu i u najelementarnijim sitnicama – opisu običaja, koji se rado pripisuju drugoj strani. Primjerice, kad autori opisuju sajmene dane u Grubišnom, navode da su u „varoš“ dolazili seljaci iz podbillogorskih sela. Vrhunac zadovoljstva prodajom bio im je naručivanje u gostionici „žemlje“ i „čokančića“ (pola decilitra) rakije. Žene, navodno da bi prikrile kako piju rakiju, nalile bi je na pecivo i pojele. To je sve točno, ali moram reći da su oba „zadovoljstva“ tom prigodom „narodnosno“ daleko tim autorima – ti „običaji“ ne pripadaju sredinama u kojima su oni rasli i odgajani. Lijepo oni kažu „seljaci podbillogorskih sela“ i svojatanje „čokančića“ opravdavaju prevodom da je to pola decilitra. Za taj „čokanjčić“ (dakle, ne „čokančić“) srpskom etnosu sa Bilogore i podbillogorskih sela ne treba prevoda. Što se tiče žena u birtiji i rakije, to je također daleko autorima. U birtije na sajmene dane dolazile su uglavnom svekrve, dakle bake, a ne snahe. Takav je običaj. Zato i postoji simpatična priča: „Sjela baba u birtiju, naruči deci rakije i žemlju. Umače žemlju u rakiju i pomalo jede. Kad je pojela, kaže: ‘E, bome, kad je žemlja mogla popit’ deci, mogu i ja’, pa naruči još jednu“. Ista je stvar, već kad govorimo o sitnom prisvajanju tuđeg, slučaj sa „tkanicom“. Taj vuneni, šareni, podugačak i širine nekih do desetak centimetara, tvrdo tkani proizvod srpskih tkalja tipična je etnološka svojina samo Srba na području Bilogore. Moja vunena torba, tkana sa tipičnom ornamentikom, u osnovnoj školi imala je tkanicu za uprtu. Nijedan đak druge vjere nije imao takvu, niti torbu, niti uprtu – samo Srbi! A onda devedesetih godina ja čujem na nekakvoj estradi u Vinkovcima ili Đakovu kako Vera Svoboda za taj biser srpske etnologije

upotrebljava naziv „hrvatska tkanica“. Kako je god Heroutu i Frntiću daleko u poimanju, upotrebi i izgovoru „čokanjčić“, tako i Vera Svoboda ima neugodnog svjedoka kleptomanije tkanice, a to je izgovor. Ona i ne zna da se tkanica izgovara sa ubrzanim „a“, a ne sa razvučenim „a“. Osim toga, taj tradicionalni predmet u srpskom etnosu nema potrebe za nacionalnim prefiksom, pa je u slučaju te dame i taj prefiks svjedok nedozvoljenog.

Na širem planu manjka kritičnost o jeziku Srba. Kao, oni su jezik kojim govore i ijekavštinu naučili tek kad su došli među starosjedioce u 16. vijeku. O tome koliko je bilo starosjedilaca ima dosta podataka, pa to ne bih raspravljao. I o tome koliki su tragovi, iz koga vremena i kojeg naroda na tom području također ima dosta historijske istine – počev od bogomolja, sjedišta župa itd. Uz više nejasnoća, koje guram u stranu, ipak ću napomenuti onu na strani 68, pasus 4: “Poznato je i dokazano da se narodni običaji teže gube nego recimo vjera pa i nošnja. To područje duhovne kulture ostalo je u ovim krajevima sve do polovice ovog stoljeća, pa i dalje“. Na ovu nejasnoću moram reći da je srpski narod Bilogore i Grubišnog Polja sačuvao i vjeru, i običaje, i nošnju sve do danas. Istina je da je brojno stanje Srba 1941. prepolovljeno do 1945. godine, a 1991. poslije početnog masakra i maltretiranja preostala polovica je protjerana i, manjim dijelom, kasnije odselila, ali, bez obzira na to, tri nacionalne značajke o kojima govorite i dalje žive. Hrvatski nacizam sa ustaškom ideologijom i praksom usmrtio je po bilogorskim selima, Grubišnom Polju, Jadovnu na Velebitu, Slanoj na otoku Pagu i podvelebitskom kanalu, Jasenovcu i Sisku oko tri i pol hiljade Srba sa ovog područja i sa njima sva njihova srpska obilježja. Kad govorite o području duhovne kulture – „da se održala do polovice ovog stoljeća, pa i dalje“ – bolji bi bio rezon: „Pola toga smo fizički uništili polovinom ovog stoljeća, a ono što se održalo, protjerali smo i zamijenili 1991. godine“.

Što se znamenitih i zaslužnih Grubišnopoljaca tiče, htio to netko ili ne htio priznati, ne može se zaobići Petar Preradović, Srbin po rođenju, koji je prešao na katoličku vjeru, ali ne i u neku drugu naciju. Taj znameniti intelekt srpskog porijekla i hrvatske domovine sigurno se po vašim kriterijumima ne bi našao u pomenutoj skupini Grubišnopoljaca da nije prešao na katoličku vjeru. S vaše strane se svojata i njegov materinski jezik, koji jeste ijekavski, ali, kako znadete, ne i hrvatski!

Poznavaoću grubišnopoljskih prilika i autohtonom čitaocu naslov i naslovna strana knjige više ili manje posredno govore da je uglavnom posvećena radu i djelu Ivana Nepomuka Jemeršića. On je došao u Grubišno Polje 1887. godine za prvog kapelana. U to vrijeme katolička župa bila je u Trnovitici, a župnik je bio Josip Meršić. On je vodio Spomenicu crkve na hrvatskom jeziku. Pored svojih zapažanja i ranijih zabilješki prethodnika,

zabilježio je i sjećanja starijih žitelja. Piše da su se u Presadu 1825. godine naselili Česi, navodeći opće okolnosti, te koja je vlast, pukovnija, kumpanija i satnija tu obitavala. Onda autori *Vile* na svoj način komentiraju te historijske istine: "Starosjedioci, Hrvati, pripadali su župi u Trnovitici. Stanovništvo je živjelo u slozi, u velikim zadrugama..." Poslije toga piše da su stanovnici ovih prostora vršili krajišku službu... Kad biste se prizvali istini i njome se služili, priznali biste da je, uz starosjedioce Hrvate, tu bilo još nekog naroda sa kojim su Hrvati, kako rekoste, živjeli u slozi. Zašto to ne reći?

Zatim, što se tiče „krajiške službe“, zašto tu bježite od istine? Znadete kao i ja da su „graničari“ bili Srbi. A zašto nisu bili Hrvati, to ste sigurno pročitali u analima Austrougarske. Po vama, Meršić spominje da se Hrvati drže svojih narodnih običaja prilikom vjerskih blagdana, svadbi, krštenja, krsnog imena i kod karmina. Zlurado je zanemariti da se i drugi narodi tako odnose prema svemu što ste naveli, ali dobro je da to napišemo bar za neki narod?! Pa da smo za one druge bar istaknuli da slave krsno ime, za razliku od nekih drugih, bilo bi lijepo. Onda ono što ste naveli na strani 84, pasus 2: "Na Jurjevo su išli mladići 'jurjevci' i jedan 'zelenjak' kojeg su vodili i predstavljali kao svetog Jurja. Bio je to najčešće mladić okićen zelenim bukovim grančicama, a tijekom ophodnje, recitirale su se pjesme". Nemam nikakvih razloga da ne poštujem zapise iz Spomenice u vrijeme župnika Meršića. Jednostavno, nisam ih čitao. Međutim, poznavajući običaje i interpretacije odličnika ove knjige, vjerujem da ih niste odgovorno pred Bogom i ljudima točno prepisali. Pa, da vam o običaju oko Đurđevdana neke stvari približim. To je vama daleko kao spomenutoj Veri „tkanica“ koju svojata.

Možda jeste, ali ne vjerujem da je nečeg takvog bilo i u Trnovitici. Jer, u mojih šezdeset godina življenja u rodnom Grubišnom Polju ili bar pedeset godina slušanja, pamćenja i upražnjavanja običaja oko Đurđevdana, nikad nisam čuo za „jurjevce“, za „zelenjaka“, za predstavljanje u ophodnji svetog Jurja i recitiranje. Ne znam kome bi se to recitalo i predstavljalo sv. Jurja, kad se zna da se ophodnja obavlja noću. Nikad u tih pet-šest desetljeća nisam na svoje uši čuo da na Jurjevo netko budi moje komšije Sajtljike, Kolbabe, jedne i druge Golštajne (Gottstein), jedne i druge Tregnere i Palkove ili da im na Jurjevo po danu nešto recitiraju ili pjevaju. Nikad!

Međutim, postojao je i, kako negdje napisaste, održao se do polovine prošlog stoljeća i duže u svakom bilogorskom srpskom selu i u Grubišnom Polju običaj „đurđara“. Momci se dogovore koja će grupa u koji dio sela ili mjesta „ići u đurđare“. Negdje oko pola noći, noseći svježe odsječen bukvić, krenu od jedne do druge kuće, redom kroz svoj dio sela. Pred svakom kućom otpjevaju prigodnu jednu ili više pjesama i na kraju viču: "Strina, 'oće l' bit' šta"? Poslije toga malo sačekaju dok se domaćica ne probudi i ne ogłosi. Jedan

od momaka prilazi otvorenom prozoru, daje zelenu grančicu domaćici, a ova ga daruje još sinoć pripremljenim darom. Prigodne pjesmice „đurđara“ kojih se sjećam bile su: „Ajđ' ustani ujna, evo svetog Đurđa, u zelenoj dolami među dvima gorami, Đuro ide s planine da dobije slanine, Đuro se valja da dobije jaja, Đuro ide ispod mosta da dobije svega dosta. Strina 'oće l' bit' šta“. Eto, ja vam ih prezentiram, ništa ih ne komentiram, a vjerujem da i vi osjećate toplinu i bliskost ovog lijepog običaja naroda sa bliže i šire okoline vile bilogorske. Međutim, čudom se čudim kako ste, prisvajajući tuđe, zaboravili nešto lijepo svoje. U Čeha, mojih komšija, postoji na katolički Uskrs lijep običaj u kome sam čak kao dijete i ja učestvovao. Djeca bi išla od kuće do kuće, noseći u ruci od vrbovih šiba pleten korbač i njime su udarali po suknji u predjelu stražnjice tete ili babike uz glasno izgovaranje: „Šuki, šuki, blehi ven, veice sen“! Ne bi bilo pristojno da vam prevodim, jer to je većine vas maternji jezik. Običaje su vam ovamo donijeli djedovi, eventualno pradjedovi. Eto, podsjećam vas da bi bilo ljepše da to svoje sačuvate, nego da se kitite tuđim perjem.

Neka vaša opetovana i očito tendenciozna iskrivljavanja i preimenovanja, pa sve do kritički i pismeno nedozvoljenih poređenja, postaju bizarna. Prisjetite se kako župnik Petar Sivjanović piše da djeca pridošlih Čeha, Mađara i Prusa idu zajedno u školu sa hrvatskom i pravoslavnom djecom. Vidimo da i tu nešto nije u redu. Kad je riječ o katoličkoj djeci, ona su hrvatska, a pravoslavna nisu srpska?! No, znamo zašto je to već tada bilo tako, ali vama danas ni to nije dosta. Isti sadržaj pišete ovako: “Uopće svi došljaci obilni su djecom koju šalju zajedno s Hrvatima i grko-istočnjacima u ovomjesnu učionicu“. Ne znam otkud ovi navodnici ovdje, ali važnije je sada biti iskren do kraja i zapitati vas čemu opet laž, zašto iskrivljavanje? Neka je mir mrtvima, ali moramo se zapitati laže li župnik Meršić, laže li župnik Sivjanović, lažu li autori knjige *Vila bilogorska* ili, vjerojatno s njihovim dopuštenjem, svi koji su uređivali, lektorisali, korigovali, stručno sročili i štampali, te ovakvo izdanje s omalovažavanjem bacili čitaocima? Nije vam bilo dosta prepisati da su djeca hrvatska, nego se mora reći da su Hrvati, a pravoslavna djeca ne mogu, po vama, biti niti to, već grko-istočnjačka?! Jest da se čudim, ali ne znam zašto vas razumijem. Najjednostavnije, komparativno i jedino ispravno bilo bi da ste rekli: ta djeca su srpska, oni su Srbi.

Puno je svega nepotrebnog, iznad svega štetnog, a, ako je do obraza, onda i...

Redosljed knjige je takav kakav je, pa idemo redom. Svi ste se vi u knjizi predstavili takvi kakvi jeste prije nego predstaviste Ivana Nepomuka Jemersića, kome je knjiga na sjećanje namijenjena. O njemu i njegovom djelu više ćemo govoriti tek nakon što prokomentiramo vas, ali prema vama

pomenutima moram biti iskren: Da Ivana Nepomuka Jemeršića i Petra Sivjanovića nije bilo prije vas, ni vi ne biste bili takvi kakvi jeste. Izrazima: stanovništvo, starosjedioci i, eventualno, žitelji, uvijek prikrivate i izbjegavate da srpski pravoslavni narod spomenete njegovim pravim imenom: Srbin, srpski. Ostale nazivate i interpretirate kao nekakve „dodoše“, jer ne treba ostaviti ni malo sumnje da bi netko radi katoličanstva toga svijeta pomislio da spadaju među jedine „čistunce“ i „starosjedioce“ – Hrvate. Istini za volju, ti „dodoši“ su preci i autora predmetne knjige i mnogih od vas oko nje angažiranih – pogledajte si prezimena! Ja vam to smijem reći jer tu ne spadam. Radojica Bastašić se spominje već u popisu žumberačkih uskoka koji su bili u vojnoj službi pod kapetanom Ivanom Lenkovićem iz 1551. godine. U istom popisu se pominje i Veljan Bastašić iz Drašćeg Vrha, uz sumještane Miloševića, Radinkovića i Radovanovića (svi pripadnici 29. desetine).

Ime Radojice Bastašića sa plemićkim grbom nalazi se na spomeniku podignutom u čast 475-godišnjice dolaska uskoka u Žumberak.

Spomenik je podignut 2005. godine na Žumberku, u selu Radatovići u zapadnom dijelu Žumberka uz renoviranu unijatsku grko-katoličku crkvicu posvećenu svetom Nikoli. Rado ću spomenuti da su tom prilikom moj sin i unuk na poziv lokalnog sveštenika bili gosti crkve i, kako doliči, uz njegov blagoslov poklonili krst za časnu trpezu, kadionicu i voštane svijeće, sve

doneseno iz Srpske pravoslavne patrijaršije u Beogradu. Sudjelovali su u svetoj liturgiji, gotovo istovjetnoj pravoslavnoj liturgiji uz blisku im ikonografiju.

Ovaj podatak vam podastirem da me lakše razvrstate i smjestite u vašem sistemu prošlosti na ovim prostorima. Jedinstven pravičan stav jedino imate prema domaćim životinjama koje je to sveukupno stanovništvo gajilo (str. 81, pasus 2). Ovo je valjda s razložnim oprezom – jer ako biste na svoj način interpretirali ili gurali u stranu i njih, mogle bi koze da vam prosvjeduju dižući rep (kako to učiniše na Bikinima kod probne eksplozije atomske bombe).

Kad pišete o Ivanu Nepomuku Jemeršiću, čovjeku koji je došao kao prvi kapelan u župu grubišnopoljsku, bio upravnik župe, a onda i župnik, iznosite opširno njegove lične, porodične i domoljubne emocije. Tu je rana smrt njegove majke, tu je bio, kako da ga ne spomenem, otac i tu su dvije sestre lijepih imena, neuobičajenih u Hrvatskom Zagorju – Zorka i Milica. Već kad smo kod emocija, zašto tu njegovu mezimicu Milicu prekrštavate u Milku iako upravo ime „Milica“ stoji na njenom spomeniku u grubišnopoljskom groblju? Ona umire u sedamnaestoj godini i u čitavom životu njezinog brata Ivana prisutna je neizmjerena tuga zbog toga. Vjerujem da ste mu učinili nažao i da mu ni u grobu nije pravo zbog toga što ste je prekrstili. Starija sestra Zorka, kao ni otac, poslije Miličine smrti se ne spominju. Svećeničko zvanje, samoća u kapelaniji i hladnoći nedovršene bogomolje u koju je došao i, konačno, nova sredina, sa svim onim što je za njega čini novom, ubiru svoj danak. Sve to presudno utiče na stavove, opredjeljenja i sveukupnu filozofiju njegovog života. Porijsklom iz Hrvatskog Zagorja, a u takvoj poziciji i okruženju, sigurno je svim srcem prigrlio postojeće „gorice“, župni vinograd u Peratovici. Ne shvaćate vi to tako, vama zagorske gorice nisu tako bliske kao njemu, pa i kao meni. Puno lijepih uspomena imam iz tih gorica i njihovih, uglavnom skromnih, ali dragih klijeti. Puno „kupica“ sam tu sa zadovoljstvom i uz pjesmu o Hrvatskom Zagorju popio isključivo među, kako bi vi rekli, Hrvatima, a ja kažem: među dobrim ljudima, prijateljima, veselim Zagorcima. Nije nam bila na odmet niti ona: “Niti biškup, niti papa, nit’ njihova sveta kapa, ne mre nama zabraniti, da ne smemo vince piti!” Prepuštam vam na volju da odlučite kojoj ćete strani zamjeriti, obje su bile iskrene. Vinograd je u kraju njegovog djetinjstva bio pojam opstojnosti. Gorice i crkva – u istoj ravnini poštovanja. Najbolje to potvrđuje i stara zagorska izreka: “Vrag ti s(v)e jebi, sam’ gorice ne”!

Među prvim aktivnostima, pored mise i drugih vjerskih obaveza, bilo je ograđivanje mjesnog katoličkog groblja poletvanim plotom. Ogradio je adekvatno mjesto vječnog počivanja majke za koju je bio duboko i snažno vezan. Onda je to mjesto pokoja i vječnog mira i uljepšao – posadio je

vlastitom rukom tri hiljade borića. Dakle, svojom rukom joj je uljepšao vječni mir, nikome drugom to nije dozvolio. Radi čega, to je sigurno samo on znao. Ogradio je i uljepšao vječni počinak inih istovjernika, ali na dnu njegovog mozga to je bila utjeha za duboku žal i dug prema nepodnošljivom gubitku majke.

Već 1895. godine počele su u Grubišnom Polju, kako se u Spomenici navodi, izvjesne nesuglasice i trvenja sa grubišnopoljskim parohom Markovićem. Ne spomenuste nigdje da je za vrijeme od 1782. godine (u vrijeme župovanja šesnaest katoličkih župana) do te 1895. godine dolazilo do međuvjerskih trvenja i nesuglasica. Konačno, i druga strana, pravoslavna, spominje se u Grubišnom Polju od 1701. godine. Istini za volju, to je onaj drveni hram Sv. Đurđa na pravoslavnom groblju, a ne na „križajnju“, kak' bi Zagorci rekli. Navodno je gotovo dvjesto godina kasnije mirušni paroh Marković, preokupiran bogoslužjenjem i svojom porodicom, htio sa križanja maknuti katoličko raspelo i postaviti kapelicu. Pa koja to pametna glava i zašto postavi raspelo na križanje u pomenutih dvjesto godina? Konačno, kako to da nije došlo do „izvjesnih nesuglasica i trvenja“ kad je raspelo postavljano na to križanje? Oko tog dešavanja nešto nije jasno: „Postojala je već dozvola vlasti za ostvarenje toga plana, ali je to izazvalo protivljenje građana...“. Znači, katolička crkva izvodi vjernike na prosvjed protiv vlasti, a vi u ovoj prilici kažete da je to protivljenje građana. Neka bude kako kažete, ali nejasnoća koju spominjem sadrži uvjerenje da se nisu protivili građani obje religije. Vjerujem da pravoslavci nisu poslušali poziv katoličkog župnika. Uostalom, on nije imao načina da ih pozove na ovo suprotstavljanje vlastima. Zašto se i tu čistunski i, po običaju, jednostrano ne izraziste? Poznavajući dalji životni angažman, načine, opredjeljenja, stavove i odnose ove ličnosti prema nekoj od „drugih strana“, moglo bi se već 1895. godine reći: „Počelo je, počelo“. Bogata župa omogućila je njegovoj marljivosti da zadovolji osjećaj i potrebe bogaćenja. Postaje uzoran domaćin. Uređuje gospodarske zgrade, štale, svinjce, kupuje konje, uzgaja pčele. Preuređuje župni vinograd u Peratovici, gdje je staru lozu zamijenio novim nasadom i umjesto stare klijeti premazane blatom sagradio je novu klijet. Posredovanjem Hrvatske katoličke banke u Zagrebu otvorio je Hrvatsku seljačku zadrugu da kreditima podupire hrvatske seljake. Bavi se i pisanjem od 1894. godine, a prvo mu je djelo *Majka u radu za Boga i Hrvatsku*. Godine 1895. objavio je *Temeljne istine objave božje i razum vjeri i znanosti*. Godine 1896. izašlo je prvo izdanje knjige *Bog i Hrvatska*, u kojoj govori o majčinoj ljubavi i proširuje misao na ljubav prema domovini, koja bi trebala biti jednaka majčinoj ljubavi. Tu prvi put piše o svojoj ljubavi prema Hrvatskoj i prikrivenoj težnji – snu o slobodnoj Hrvatskoj. Kritizira stanje nesložnih unutarhrvatskih odnosa.

Kako u knjizi piše, nije zaboravio ni novopridošle stanovnike na hrvatske prostore kojima je poručio: “Pamtite, stranci i pridošlice, kao što vas je hrvatska domovina s punom pregršti ljubavi primila na svoje grudi, tako i vi trebate da joj ljubav ljubavlju vraćate. Treba da dobro znadete, da je sreća hrvatskog naroda i vaša sreća, stoga ne smijete nikakvim zlobnim načinom narušavati mir i slogu naroda, koji vas je sebi primio“. Koliko se zna, nitko od tih, nazovi stranaca i pridošlica, nikad i nigdje nije u vrijeme dolaska na ove prostore niti zamolio, niti zapitao nekakvu „nadležnu“ Hrvatsku može li ili smije li doći! Slijedi njegovo djelo *Hrvatski narod* (namijenjeno za poduku hrvatskom seljaku i prijateljima našeg naroda). Tu se već u potpunosti nalazi na poziciji Ante Starčevića – usta puna hrvatstva, dijele se lekcije desno i lijevo, izriču se norme ponašanja, slobode opredjeljenja, politički stavovi i pogledi, a sve je podložno njegovoj nepogrešivosti. Majka, to je domovina. On brani i opravdava jednu, jedinu majku koju ima – Anu-Hrvatsku, onu koja ga je rodila i u kojoj se rodio – i nikome ne da da je na bilo koji način uznemirava, dira, ugrožava ili svojata. Prateći dalje kako ste toga svećenika, uzornog domaćina, književnika, a, iznad svega, i suštinski političara opisali, dade se zaključiti da je od 20. rujna 1887. godine (kada je postavljen za kapelana u grubišnopolskoj župi), pa služeći Bogu do 1938. godine (kada je umro), više puta spomenuo Hrvate, hrvatstvo i hrvatsko, pravoslavce, Srbe, došljake i strance nego što je spomenuo ime Božje!

Za svoje neuspjehe na političkom planu, posebno na izborima, prema nagodbenom ugovoru i Mađaronima posebno, uvijek ili bar usput okrivljavao je Srbe, odnosno pravoslavce i njihovo sveštenstvo. Navodno su pravoslavni sveštenici lagali svojim vjernicima da ih Jemeršić želi „pošokčiti“! Posebnu pažnju, kako navodite, zavrijeđuje Jemeršićev stav prema Srbima u Hrvatskoj. Otkud sad odjednom posebnu pažnju nekakve javnosti zavrijeđuje stav nekakvog katoličkog svećenika prema Srbima u Hrvatskoj? Pa dodajete: “On je u više navrata isticao da je štovao braću i narod pravoslavne vjere, ali je bio protiv nekih pravoslavnih svećenika koji su preko crkve i vjere širili srpsku politiku.“ A, kao, on to za Hrvatsku ne čini! Pa nas opet zatrpava hrvatstvom kad kaže: “Lijepo je da dobro želite Srbiji, otkuda, kako velite, da ste ovamo došli, ali ipak sto puta treba da više želite dobro Hrvatskoj, pravoj vašoj domovini, gdje sada živite i kuću kućite, te kad bi i bili porijeklom Srbi, to ipak valja da znate kako ste domovinom Hrvati i samo Hrvati i hrvatske domovine državljani“. Da pomognem boljem međusobnom upoznavanju i, nazovimo, dobronamjernosti, evo još jednog citata: “Što se tiče pitanja da li je Jemeršić bio optimista po pitanju hrvatsko-srpskih odnosa u budućnosti, nažalost, odgovor je niječan. Osobno ne iznosi svoje mišljenje, ali citira Eugena Kumičića: ‘Neka se nitko ne vara: hrvatstvo i srpstvo zastupaju dva

razna načela, dvije razne civilizacije, dvije razne težnje. Prije ćeš vatru sa vodom pomiriti, negoli hrvatstvo sa srpstvom. Ta se dva pojma isključuju. To su Srbi prije opazili, otud i neprestana njihova nastojanja izbrisati hrvatstvo. Oni to osjećaju, da je jedan od nas suvišan, jedan drugom da mora ustupiti mjesto“. Jemeršić je bio i protiv isticanja srpske zastave u Hrvatskoj. Eto, već kad se bavimo, da ne kažem vrijednostima predmetnog velikana, neka se i to zna. Tu bi poslije onog „počelo je, počelo“ mogli reći „nastavlja se, nastavlja“!

Uslijedile su reakcije pojedinih glasila i političkih lidera drugačijih opredjeljenja. *Glasilo Srpske samostalne stranke* optužilo ga je da je „srbožder“ i „zagriženi frankovac“, a *Srbobran* je 1906. godine objavio članak „Frankovluk u Grubišnom Polju“. Stjepan Radić ga u *Domu* naziva „lopovom“ i „potkupljenikom“. Vjerojatno ove reakcije nisu bile bez osnova i razloga.

Vidljivo je iz njegovih pisanih djela, javnih djelovanja pa i izjava da je sljedbenik ideja Ante Starčevića i srbomrzac kao i taj njegov uzor. Upravo taj pravoslavni vjerolomac koga je rodila, na svojim prsima othranila i na svojim rukama odnjihala majka Srpkinja bio mu je oslonac za sve nepravde i besprimjerne uvrede koje je nanosio srpskom pravoslavnom narodu koji ga je okruživao. Pismena i politička javnost uočila ga je, onakvoga kakav je bio, na samom početku dvadesetog vijeka, a to je u više navrata potvrđivalo i glasačko tijelo. Normalan svijet jednostavno nije želio nesporazume, trvenja i mržnju. Međutim, uslijed upornih i sve perfidnijih metoda, stado vjernika konačno popušta. Jemeršić se nalazi u nametnutoj poziciji koju za cijelo vrijeme župovanja politički maksimalno koristi. On je župnik, neprikosnovena i, za vjernike, jedina i nezamjenjiva ličnost, koju treba u crkvi i van nje poštovati i slijediti. Neprimjereno, nametnuo se stadu koje uvijek mora imati glavnog, vođu. Kad ovce nemaju za vođu dobrog i snagom stada izabranog ovna, gazda im za vođu nametne magarca i, čudno, one ga slijede. Taj župnik je već od 1906. godine starčevićevski trasirao kasniji državni i pravni program likvidacije Srba u Hrvatskoj. On je već tada uporno Srbima nudio i od njih zahtijevao da se odriču vlastitog identiteta, da se povinuju programu asimilacije. To je program kasnije poznatog „trijasa“ Mile Budaka i Nezavisne Države Hrvatske: trećinu Srba pobiti, trećinu protjerati, a trećinu pokrstiti, asimilirati. Ne znam koliko se svećenički ili evanđeoski dojmi i ovaj citat vode svog vjernog stada: “Nemojte ipak kraj toga svog srpstva zahtijevati da vas i kao poseban narod upisujemo u gruntovnicu naše tužne Hrvatske. Ta jasno vam je sigurno, da dva gospodara na jednom zemljištu biti ne mogu...” Eto, kako bi narod rekao, uđe pop i u gruntovnicu. Dakle, treba Srbe brisati i iz gruntovnice. Pa dobro, pope, opet bi rekao običan svijet, što ti to ispravljaš građanske zakone postojeće vlasti i države? Pa znaš li ti, pope, da je najmanje

polovica tvojih vjernika iz župe kojoj si na čelu tamo negdje od 1800. godine do tvojih dana svoje vlasništvo gruntovno prevela od pravoslavaca? Ako laže koza, pope, ne laže rog!

Ne može nitko poreći da je župnik Ivan Nepomuk Jemeršić unio, proširio i učvrstio starčevičevske ideje u svoje pastirsko stado i na ovo geografsko područje. On je ispolarizirao dvije konfesije, komšije dvije vjere. Stvorio je i u nasljeđe ostavio (ne samo idejno, nego i kadrovski), osnovu ustaštva na župi grubišnopoljskoj. Izgradio je u svećeničkoj mantiji ustašu, kasnije, 1941. godine, etabliranog kao zločinca-monstruma Peru Sivjanovića. Ovu činjenicu svi odgovorni za neistine u knjizi *Vila bilogorska* zaobilaze i bez imalo ljudskog dostojanstva prešućuju i pokušavaju prikriti stravičan zločin hrvatskih ustaša 26/27. aprila 1941. godine u Grubišnom Polju. Na čelu zamisli, organizacije, sprovođenja hapšenja i otpremanja 504 (pet stotina i četiri) Srbina u logor „Danica“ kraj Koprivnice bio je monstrum, ljudska spodoba u svećeničkoj mantiji župnika – Pero Sivjanović. Da ponovim, Sivjanović je bio višegodišnji brižni proizvod njegovog prethodnika, župnika Jemeršića.

O ustašama neposredno pred okupaciju 1941. godine u svojoj knjizi *Bilogorska sjećanja* Zvonko Brkić, glavni funkcioner KPH, piše: “Prije okupacije zemlje u Grubišnom je Polju bilo samo nekoliko ustaša u društvu ‘Hrvatski junak’, kojim je rukovodio župnik, i u redovima bivše Hrvatske stranke prava, čije bivše rukovodstvo postaje 1941. godine vodstvo ustaša“. Na jednom mjestu dodaje: “Nikakvog veselja nad kapitulacijom i raspadanjem Jugoslavije nije bilo osim kod ustaša, frankovaca i klerikalaca“. Dodao bih: Veselja i aktivnosti, kao bilo je samo kod... Međutim, veselja je bilo puno, a ovih je bilo zaista mnogo i dosta. Koliko je bilo kojih od ova tri ološa, to se ne zna, ali da su proizvod iz istog lonca koji je do 1938. godine kuhao župnik Jemeršić, a dalje župnik Sivjanović, govori nam tragedija Srba Bilogore i Grubišnog Polja 1941. do 1945. godine. Kolika je bezobzirnost tog srbomrscā, kojeg ranije netko nazva i „srbožderom“, vidi se i na primjeru njegovog vjernog komšije, kamenoklesara Svatoša. Noseći mlijeko od, vjerojatno politički neopredijeljene, Jemeršićeve kravice, obojica “zlatnih malih mišića” (Svatošovi sinovi) su postali ustaše. Jedan je negdje u ratu nestao, a drugi je, valjda ne bez razloga, osuđen na priličnu višegodišnju robiju. Oženio je djevojku Luciju koja je stanovala kod moje mame. Na kraju, Jemeršić nešto ublažuje svoje stavove tumačeći odnose u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Jugoslaviji, no to nije izmijenilo uvjerenje i usmjerenje, na raniji način indoktriniranog, vjerujućeg stada.

U Peratovici je 6. lipnja 1907. godine održana svečanost blagoslova vile, koju je Jemeršić nazvao „ŽIVILA HRVATSKA“. Možda je time mislio ublažiti sud božiji za učinjene grijehе, sud Boga u koga je valjda ipak vjerovao.

Svećeničkim radom Jemeršić je prestao da se bavi 1927. godine. Radi njegove ranije političke djelatnosti, navodno je u novoj državi pao u nemilost. U nekrologu Jemeršiću, Petar Sivjanović, njegov nasljednik, navodi: „Od 1928. godine živio je usamljeno“. Autori ističu da tu Jemeršićevu

Vila bilogorska

„pasivnost“ čine razumljivijom dva pisma. Prvo je pismo napisao Stanislav Svatoš, i u njemu je iznio neka sjećanja na Ivana Nepomuka Jemeršića. Spomenuo je da je na područje Peratovice 1918. godine naseljen veliki broj pravoslavaca, koji su na Jemeršića vršili veliki pritisak šaljući mu razne prijetnje tako da je bio prisiljen prodati tamošnje gospodarstvo zajedno sa vilom „ŽIVILA HRVATSKA“. Kupci su bili neki Ličani, koji su sve porušili, iskrčili vinograd i pretvorili sve u oranice. Umjesto tog gospodarstva, 1920. godine sagradio je u blizini grubišnopoljskog groblja novu vilu „MOJ MIR“. Iz bilježnice utisaka zaista je vidljivo da je prijatelje do 1918. godine primao u Peratovici, a od 1920. godine u vili „MOJ MIR“

u Grubišnom Polju. Svatoš, koji je bio kamenoklesar, a ujedno Jemeršićev susjed, imao je brojne susrete s njim. Mnogi radovi na vili, među njima i dva iz kamena isklesana lava pred ulazom u vilu, Svatoševo su djelo. Jemeršić je držao kravu i srnu, a Svatoš je k njemu odlazio po mlijeko tako da je s njim imao svakodnevne susrete. Jemeršić je Svatoševe sinove nazivao „zlatnim, malim mišićima“ i veoma ih je volio. Međutim, po Svatoševom izvještaju, Jemeršića nisu voljeli pravoslavci, jer je bio hrvatski domoljub, a na svim mjestima su bili pravoslavni činovnici. Upravo oni su se suprotstavili tome da se ulica od crkve do groblja nazove Jemeršićevim drvoredom. S druge strane, katolici su ga neizmjereno voljeli. Drugo pismo je, navodno, Jemeršićevo, upućeno ili neupućeno listu *Hrvatska straža*, pod naslovom „Moja izjava“.

Tu o novoj državi i njenim nacionima priča na svoj način, ali sada sa manjom dozom njihove međusobne isključivosti.

Da se mi vratimo lokalnim odnosima i uzročno-posljedičnim igrama, pa da porazgovaramo i o Svatoševom pismu, već ako je ono, kako ste rekli, važno. Da odmah kažem – i lažno!

Nikakvog velikog ili po broju izuzetnog doseljavanja Srba pravoslavaca u Peratovicu 1918. godine nije bilo. Tačno je da su kupci Jemeršićevog gospodarstva i vile „ŽIVILA HRVATSKA“ bili Ličani, ali ne „neki“ Ličani. Ti Ličani, da bi mogli kupiti imanje, nisu mogli biti „neki“, nego su morali imati svoja imena i prezimena, dakako i novac kojim bi isplatili predmetno gospodarstvo. Čudno je, da ne kažem zabavno, da se nigdje ne spominju ni prezimena ni imena tih ljudi niti, po pogodbi, isplaćena suma novca. Ako tih dvaju elemenata nema, gospodo autori i spisatelji knjige *Vila bilogorska*, onda se možemo igrati žmurke, da ne kažem da se možemo i lagati. Ti, kako u, po vama, važnom Svatoševom pismu stoji, neki Ličani su Krge i Borjan – Srbi pravoslavci, povratnici iz Amerike, sa tamo zarađenom svojom ušteđevinom. Prihvatimo činjenicu da je to u ono vrijeme bilo najuređenije ili jedno među najuzornijim gospodarstvima u Peratovici. Prema tome, i najskuplje. To znači da su Krge i Borjan došli sa poteškom kesom para. Bilo je tu i drugih prodaja imanja, ali ovi se odlučiše za najskuplje. Vjerovati je da ni Jemeršić u Peratovici nije očekivao tako dobrog kupca i zgrabio je ponudu kao štuka meps. Zašto, dame i gospodo, ovu korektnu, obostrano interesnu trgovinu pokušavate politizirati? Župni vinograd u Peratovici postojao je, kao i vremenu primjerena klijet, i dugo prije dolaska Jemeršića. Vjerojatno je i obrađivan i bran, te je ta klijet bila draga i vlasniku i svakome tko je tu popio ponuđenu čašu vina. Što bi se reklo, nije bilo nikakvih problema. Onda dolazi, najblaže rečeno, taj srbomrzac, kome su i usta i gaće prepuni hrvatstva. Pravi i vilu kojoj, tko zna zašto, daje ime „ŽIVILA HRVATSKA“ i postavlja na nju hrvatsku zastavu. Kažem, kojoj tko zna zašto daje takvo ime i postavlja barjak, jer to nije običaj niti u jednom hrvatskom vinorodnom području, a ima ih, Bogu hvala, dosta. Međutim, svijet iz okruženja, većinom Srbi pravoslavci, prihvataju lijepu i okićenu građevinu i nepoznatog uzornog domaćina kao nešto uobičajeno a lijepo, pa valjda i dobro. Prvih godina dvadesetog vijeka vila se posvećuje. Za cijelo vrijeme boravka njezinog vlasnika – od konca devetnaestog vijeka pa do 1918. kada je prodana – nema podataka da je netko na župni posjed ili na tu lijepu građevinu bacio, ma i šaku blata, a kamoli što gore učinio. To je bila kuća u njihovom selu i, po lijepom pravoslavnom običaju, vrijedna pažnje i obzira kao i svaka komšijska kuća, a možda i više od toga. Sad ostavimo Svatoševo pismo napisano 1977. godine i da vidimo šta kažu još neki poznavaoци ovih događanja.

Svjedočenje: Sava Lalić

Razgovaramo danas, mjesec novembar 2005. godine, sa gospođom Savom Lalić, rodnom iz Peratovice, rođenom 22.12.1920. godine.

Razgovor vodi dr Milan Bastašić, rodnom iz Grubišnjog Polja. Kao tehničko osoblje prisutan je Stevo Đukić.

M.B. Gospođo Savo, nas zanima nekoliko podataka o vili katoličkog župnika Nepomuka Jemersića u Velikoj Peratovici. Neki kažu da se ona zvala vila bilogorska, da je na njoj visio barjak, da je pisalo „ŽIVILA HRVATSKA“ itd. U uvodu nam recite da li je, budući da je to bilo srpsko selo, tu parolu „ŽIVILA HRVATSKA“ nekad netko skidao, dirao, drapao, palio...?

S.L. Nije, koliko ja znam da nije.

Kad su dečki išli u Pribinić na vježbu za regrutaciju, hrvatske trobojnice imali su Hrvati, a Srbi su imali srpske trobojnice i nisu se tukli ništa.

Kuće su već bile napravljene kad ste se vi rodili, a recite nam, molim vas, koji su to majstori radili? Jesu li bili Hrvati, Zagorci, ili su bili tamošnji Srbi?

Gradili su majstori, a otkud su majstori... Naručivali su iz Podravine i Srbi, koji su nešto gradili. Moj je ded gradio kuću. I danas postoji stanje u Velikoj Peratovici, nije porušeno. Tu su sve Podravci majstori izgradili.

Dakle, majstori su svi bili iz Podravine, a pomoć je, ako su trebali radnike, bila i sa srpske i sa hrvatske strane.

Recite vi meni, molim vas, da li je u Velikoj Peratovici, kad ste se vi rodili, bilo više Srba ili je više bilo Hrvata ili Mađara? Da li se sjećate koliko je kojih bilo?

Prije nego što sam se ja rodila, Peteš Ljubiša je bio u Velikoj Peratovici. Moj ded Stojan Lalić kupio je od Peteša imanje. Peteš je otišao za Grubišno Polje. I tako se moj ded iz Grabara, zvanog, izvukao ovdje malo više. Nije opet uz cestu, gdje i danas postoji.

Je l' bilo više Srba ili više katolika?

Više Srba.

Otprilike koliko više? Koliko je katolika bilo? Možda vam je lakše nabrojiti koliko kuća, otprilike.

Kuća ne mogu nabrojiti.

Možda prezimena znate?

Znađem Jurankove, Jeverda, Franju Horvata i ovog Varmu, on je bio Mađar. I Čeh je bio, i Vrovci, bili su Novčić i neki Nehovač. Bio je i Munčić Đuro, bivši ustaša, zvani Keretovci. Ja se više ne sjećam. Ja se samo sjećam da nas je, kad sam ja išla u školu, bilo 76 đaka Srba, a njih je svega skupa bilo devet Hrvata.

Recite kako je bilo sa vjeronaukom? Njih je bilo malo, ali jesu li oni držali vjeronauku?

Katolički je u njih dolazio svake treće nedjelje u Veliku Peratovicu. Nama pravoslavcima (oni nisu vikali Srbi, nego su vikali, kao za stare Jugoslavije, pravoslavci), dolazio je srpski pop. Zvao se Stojan Dagarić. Držali su nam govore.

Iz vjeronauke?

Da.

Kad smo sjedili u školi, kad je dolazio naš srpski pop, onda oni nisu išli van, a kad je katolički dolazio, mi smo svi išli na igralište. Za vrijeme dok je on bio u školi, mi smo bili na igralištu. Znam da smo se jednom svi zasmijali nakon što je Franjo rekao: „Popo, popo, po guzici se klopo“. Mi smo se, kao djeca, nasmijali, a naš pop je ustao sa šibom i sve nas izmlatio po glavi, a njih nije. Njih nije tukao, nego je samo toga Franju, što se prvi nasmijò, istjer'o da stoji u ćošku.

Mi smo opet imali vjeronauku, ali kad je katolički dolazio, mi smo svi Srbi izašli van.

Pročitao sam u jednoj knjizi koju su izdali u Grubišnom Polju 1991. godine kako je taj Jemeršić morao tu vilu napustiti jer su došli neki Ličani, koji su mu jako prijetili. Koliko znam, tamo su poslije bili Krge.

E, hajde sad opišite ukratko tu vilu – kako je izgledala i kakvi su bili odnosi tih Srba prema tom Jemeršiću. Kažu da je on to, navodno, morao poslije prodati za neke loše, male novce i otići u Grubišno Polje.

Nije on prođo za male novce, nego su kupili ljudi iz Plaškoga. Oni njemu nisu mogli prijetiti iz Amerike, ni kad su došli iz Amerike. Kad su došli iz Amerike, oni su pitali će bi njih trojica od svoje zarade iz Amerike mogli kupiti veliko imanje. Tako su oni preko moga đeda doznali za to imanje. Moj đed je bio poznat pa se mješo sa narodom (jer je on dotad radio u vojsci, 'ranio svinje i išo u Beč).

Kako se on zvao?

Stojan Lalić.

On se sast'o s njima, tako da su ti ljudi došli i vid'li to, i razgovarali i to kup'li.

Oni su to govorili. Tada sam se ja, kad su se oni dogovorili, rodila. Bilo je to 1920.

Onda su došli sa ženama, da to žene vide drugi put. Žene su došle sa torbama da posjete moju majku. Tada su se oni sprijateljili, družili se, išli jedni drugima na slavu... I ostali su uvijek dobri, i Krge i Lalići.

A bilo je, velite, još jedno prezime tamo – Borjan?

Borjan? Da, Borjan!

Kako su oni to sve kupili od Jemeršića, kako su se dogovorili?

Borjan je kupio polovicu te vile i pola zemlje, svega toga po pola. Oni što su bili braća bili su u svojoj polovici, a Borjan je opet bio u svojoj. Borjan je imao jednog sina pa mu žena umrla. Onda je taj njegov sin otišao u pograničare, a on je iz Bosne doveo drugu ženu sa djecom.

I sad su, znači, u toj vili, oni normalno živjeli? U tom prostoru za stanovanje.

Stubište je bilo podijeljeno. Stubište je bilo u polovini vile, a stubištem su se služili i Borjan i Krge. A tako i sa podrumom.

A recite mi, molim vas, jesu li oni te voćnjake, te vinograde, smokava je također bilo, i borova, jesu li oni to sve povadili?

Nisu oni ništa povadili. Voće je samo izumiralo. Nešto od voća je i sad tamo, kako je on, taj pop, zasadio. To su bila tri reda jabuka.

A vinograd?

A vinograda ima još i danas. Nije sav povaden.

Meni su neki lovci pričali da su tamo vid'li i smokava?

Ima ih. Ima živica uza put. Čini mi se da je to bio put kojim su se obojica služili prema šumi. I onda, uz taj put ima još i sada smokava. Tamo je bilo ruštova, višanja, jabuka, krušaka... I svega je ostalo. Voće nitko nije rušio.

Jeste li vi čuli od starijih (kao dijete, kad se pričalo po kući) kako se taj Jemeršić prema komšijama odnosio, jesu li oni s njim razgovarali, je li on njima nešto našao pravio, jesu li oni njemu nešto našao pravili? Kakav je taj život bio?

Od rata, i u mojem djetinjstvu, a dobro se sjećam, nitko nije toga popa spominj'o da je im'o kakve veze sa njim.

On je, znači, tu dolazio, bio, imao svoj mir i gotovo?

Da.

On je i ovu vilu, koju je kasnije u Grubišnom napravio, nazvao vila „MOJ MIR“?

A ova se, vele, zvala „ŽIVILA HRVATSKA“, i da je stalno ta parola bila napisana.

Ja sam tamo često dolazila. I sade, u moje zadnje vrijeme, kad sam prešla u Grubišno Polje išla sam u Peratovicu Veliku, tamo da skrenem. To je bilo moje prvo skretalište. A kad smo djeca bili, ja sam se sa Dušanom igrala, sa Milanom igrala, Ilijom. Ilija je isto godište k'o i ja.

I tog se sjećate?

Tamo smo se gore penjali, đipali, pljuskali vodu iz motike jedni na druge (k'o djeca), niđe nikakvog natpisa ja nisam vidjela.

Možda su to kasnije, te Krge. Možda ste čuli da je njima netko nešto rušio, potpaljivao? Nije se u kućama nikad o tome pričalo?

Nije, nije. Da je ko skid'o, ne bi mogli..., ne bi htio nitko ni kupiti. Ovo su bili svjetski ljudi.

A recite iskreno, Krge su '41. godine bile otjerane u Srbiju, tko je tamo u ratu stanovao?

Nitko nije. Zapalili su.

Tko je zapalio?

Ustaše.

Kad?

Četrdeset druge. Tad su sve palili. Kad su Krge došli nazad, izašli su tu svi i podijelili – Krge i Borjan. Dvojica Krga, Stanko i Ilija, uzeli su tu svoju polovicu što je ostalo i onda napravili dvije kuće. Ilija je napravio, ovaj Stankov sin, a ovaj stari Ilija ostao je u toj kući, tu na menti što ju je zido Stevo Krga. Borjanov sin, Mile se zvao (njegovom je sinu bilo ime Milojko), je kuću sebi sagradio.

A on je kao graničar bio zarobljen, ali je došao, preživio?

Došo kući kad i svi zarobljenici, '45. Tako je bilo.

Dobro, hvala.

A sada da čujemo Branka i Milana, potomke Ličana Krga koji su kupili predmetnu vilu od župnika Jemeršića.

Izjava Branka Krga, u Beogradu – Sremčica, 10.7.2009.

Moj đed Ilija i njegov brat Staniša otišli su iz Male Kapele u Lici u Ameriku trbuhom za kruhom. Tamo su radili više godina i sa zarađenim novcem odlučili se vratiti kući. Negdje u vozu upoznali su Radu Lalića iz Velike Peratovice. On je bio nekakav mešetar, trgovac svinjama. Poveo se razgovor o namjeri tih mojih djedova i Rade Lalića o kupovini nekakvog dobrog imanja. Njih je Rade odmah doveo u Peratovicu. Imanje im se svidjelo, ali nisu imali dovoljno gotovine. Oni su se nekako pogodili sa tim župnikom i obećali da će doći sa još jednim povratnikom iz Amerike. Mislili su da on može isplatiti polovinu tog imanja, a oni ostalo. Oni su doveli toga svog zemljaka Milu Borjana. Oni su to pogodili i odmah isplatili – pola Borjan, pola njih dvojica. Sve je kupljeno popola – zemlja, kuća, čiji je veliki ulaz bio podijeljen na dvoje, a tako i sav prostor u kući od tavana do podruma. Stanko Krga je došao sa ženom Stakom i sinom Nikolom. Ilija i baba Stoja još nisu imali djece. Borjan je došao sa drugom ženom koja je dovela jedno dijete (Borjan je imao sina iz prvog braka i dvije kćerke).

Ja nisam nikada čuo, ni od djeda ni od pokojnog oca, koliko su oni platili tu svoju polovinu. Ne znam ni za Borjana. Sjećam se priča da su i moji djedovi i

Borjan iskrčili nešto vinograda i voćnjaka, i zemlju pretvorili u oranice. Ostalo je još dosta voća, loze i smokava oko kuće i dolje niz put. Moj djed Ilija imao je sa babom Stojom više djece, od kojih je živ ostao samo moj pokojni otac Stevo. On je imao nas dvojicu, mene i Milana, i stariju kćerku Ranku. Djedov brat Stanko je imao četiri sina – Nikolu, Iliju, Milana i Dušana. U novija vremena čuo sam neke priče o tome da su moji Krge, kako kažu, Ličani, župniku nešto prijetili pa da je to morao prodati. Njih Rade Lalić ne bi ni doveo da nije znao da župnik prodaje imanje. Dakle, oni su došli, rekli „dobar dan“ i ušli u pogodbu. Poslije toga, došli su sa Borjanom, kupili i isplatili. Da napomenem, moj djed Ilija uskoro po dolasku u Peratovicu postao je i duže godina bio porotnik u sudu, općina Grubišno Polje. Koliko su župnika voljele njegove komšije u Velikoj Peratovici, nije mi poznato. Tu smo mi živjeli u dobrim odnosima sa komšijama, međusobno se ispomagali i išli na slavlja. Tako je bilo do proljeća/ljeta 1941. godine. Onda se, po pričanju i djeda, i oca, i baka i mame, nadvilo nekakvo zlo, nesigurnost i strah. Počele su da navraćaju ustaše, da prijetje i da nas vrijeđaju. Pričali su da je veliki strah zavladao kada su u aprilu te godine iz Grubišnog Polja i okoline otjerali preko 500 Srba. U avgustu mjesecu došla je grupa ustaša i uz prijetnje i galamu naredili su svim ukućanima da u roku od 15 minuta uzmu najnužnije stvari i izađu na dvorište. Otjerali su ih prašnjavom cestom po vrućini do željezničke stanice u Grubišnom Polju, strpali ih u stočne vagone i tako protjerali u Srbiju. Kada su se 1945. godine vratili iz Srbije, došli su na zgarište oko kojeg je prorasla trava i vidjelo se podeblje šiblje. Borjan i Krge podijelili su ostatke spaljene kuće i gospodarskih zgrada, i napravili nove kuće.

Moram reći da su u oktobru 1942. godine u velikom pokolju Srba na Bilogori ustaše zapalile i to naše imanje.

Eto, toliko o dolasku Krga u Veliku Peratovicu i priči da su nekome prijetili. Skromne kuće napravljene 1945. godine kasnije su proširivane, opet je razvijeno uzorno gospodarstvo, koje su novembra 1991. godine novoustaše ponovo zapalile i sve uništile. Žive glave su sačuvane bijegom u Srbiju. Valjda je dosta dva puta pogriješiti da se treći put to ne bi ponovilo.

Ta vila „ŽIVILA HRVATSKA“, od nekoga proizvoljno nazvana Vila bilogorska (ili je samo ovoj knjizi dodijeljen takav naslov), svečano je blagoslovljena 06. lipnja 1907. godine, kada ju je Jemeršić tako nazvao. Iako blagoslovljena na najvišem nivou u rimokatoličkoj županiji grubišnopoljskoj, nije joj time podarena božija briga i naklonost njezinih stanovnika vjere hrišćanske. Ponajprije, lažno ili bez laži, vilu je, navodno, protiv svoje volje napustio sam, nazovimo, pastir božiji Jemeršić pod prijetnjom komšija, seljaka pravoslavaca. Onda su ti poštteni kupci, pravoslavci, koji su tu uložili svu svoju

teško zarađenu imovinu, 1941. godine u roku od petnaest minuta istjerani iz kuće u dvorište. Istjerali su ih, već okrvavljenih ruku, domaće, hrvatske ustaše, katolici. Godinu dana kasnije, oktobra 1942. godine, ti isti katolici blagoslovljenu vilu su zapalili. Neku godinu kasnije, u ljeto 1945. godine, hrišćani, pravoslavni Srbi, poštteni vlasnici zgarišta koje je predstavljalo sve što su imali, povratkom iz izgnanstva, od spaljenih ostataka napravili su krov nad glavom. Dakako, nigdje drugdje, nego na mjestu blagoslovljene vile, njihove kuće. Nastavili su mukotrpan i težak život kako su mogli. Podizali su gospodarstvo, gradili gospodarske zgrade, proširivali stambeni prostor, ženili se i rađali djecu, neki su i otišli trbuhom za kruhom. Poslije pedeset godina od prvog protjerivanja iz te visokoblagoslovene, vlastite kuće, ponovo izgon, egzodus, protjerivanje. Da se razumijemo, opet ih istjeruju katolici, sada neoustaše, po prezentantima knjige, „neki hrabri momci koji očistiše Bilogoru od ‘četničke’ agresije“! Dakle, upadoše ti krvožednici u dvorišta i u kuće njihovih vlasnika pravoslavaca, Srba, i to nazvaše oslobođenjem Hrvatske od „srpsko-četničke“ agresije. Eto, navodim tu poznatu laž, ali evo i tvrde istine – nitko od tih (ne znam zašto ih nazvaše) hrabrih momaka, niti od njihovih očeva, niti djedova, niti pradjedova nije vidio, kako oni ni ne znaju reći, „četnika“. Nikad i nitko! Umjesto komentara, čovjek se može s pravom zapitati: čije to prokletstvo tjera katolike župe bilogorske da u pedeset godina tri puta u krvničkom, vandalskom raspoloženju nasrću na mjesto blagoslovljeno sa najvišeg mjesta rimokatoličke župe grubišnopolske? Da li možda Jemeršićev politički blagoslov svoga pastirskog stada? Ne znam. Nasrću oni na sav narod srpski, bilogorski, a Krge su samo jedan detalj, ali, u svakom slučaju, jedan blaži slučaj porodičnih tragedija Srba.

Sada, bar za sada i za ovaj put, završio bih pisani razgovor sa autorima i o sadržaju ove knjige o župniku Ivanu Nepomuku Jemeršiću.

Ne manje vrijedan pažnje je i uvodni članak predmetne knjige, kojim se štovanim čitateljima obraća jedan od urednika knjige. Uvažavam sve domoljubne i druge pobude, osjećanja i emocije za rodni kraj. To je uzvišeno lično pravo svakog pojedinca, svakog čovjeka, koje nikome ne bi trebalo uskraćivati, prigovarati, oduzimati ili otimati. Vrijedan je duboki osjećaj zahvalnosti prema generacijama koje su nam, kako reče, stoljećima sačuvale i obranile ovaj pedalj hrvatske zemlje. Na mjestu je dužna zahvala autorima knjige što su nam omogućili da pogledamo u prošlost, da spoznamo svoje korijene kako bismo bolje razumjeli otkud crpimo snagu i ljubav prema ovoj rodnoj grudi. Pa onda slijedi: da je baš u najtežim vremenima, kad su nadirale tuđinske horde, bila najjača svijest o tome da smo ovdje svoji na svome, da smo dužni sačuvati vatre na starim ognjištima predaka. Jer, „da nije tako, već nam davno ni traga ovdje ne bi bilo kad znamo kolikim

pritisćima, sistematskim odnarođnjavanjima i kolikim agresijama je trebalo odoljeti“. Mora se postaviti pitanje sastava generacija koje su stoljećima branile i sačuvale narod. Kakve i čije to bijahu generacije? Valjda Ana Kirinčić ne misli (ili na njih isključivo misli) da su to oni koji na ove prostore dođoše kada i njeni friški preci. Preko tih predaka nikakve tuđinske horde nisu nadirale, sve je već bilo obranjeno. To vrijedi i za korijenje i ono: „svoj na svome“. Tu, gospodo urednice, namjerno ostavljate puno nejasnoća da biste to kasnije upotrijebili oko događanja kojima ste svjedok. Kojim to pritisćima i sistematskim odnarođnjavanjima bijahu izloženi neki vaši preci? Graničari su branili, čuvali i obranili ova područja, pa i ove pedlje. Morali ste za njih čuti na putu do pozicije urednika. Od tih predaka je i vaš otac Edo Bartl, odnosno, njegov otac kupio zemlju kraj pravoslavne crkve Svetog Đurđa. Prodavci su bili pravoslavci. Toliko o korijenima i hordama. Što se odnarođnjavanja tiče, bilo je toga, ali recimo o čemu se radi. Katolička crkva je na te pretke, koji obraniše i ove pedlje hrvatske zemlje, vršila pritisak da postanu katolici. Prvi korak je bilo „unijačenje“, za koje ste isto, kroz to škole i obrazovanja što imate, morali čuti. Imate za to, uostalom, primjer preko puta vaše rodne kuće. Sami napisaste za prvog znamenitog Grubišnog Poljca Petra Preradovića da je kao vojni časnik prešao na katoličku vjeru. Radi istine dodajem: nije mogao napredovati kao pravoslavac ili ortodoks. Vi mu nepotrebno i oko jezika, i oko domoljublja i pjesmice o rodnom Grubišnom utrpaste pregršt hrvatskih prefiksa. Čemu? Da, radi svojatanja. Zar on, po vama, kao Srbin, pravoslavac, nije imao iskren rodoljubni, domovinski, pa ako hoćete, i domoljubni osjećaj prema Grubišnom Polju, koje se, a tu se moramo složiti, nalazi u Hrvatskoj? Pa njegovi preci, graničari, branili su te prostore od, kako sami rekoste, hordi i agresija. Njegovi su korijeni tu mnogo dublji od svih sadašnjih Preradovića komšija, dakako, i vaših. Vi zasigurno bolje od mene znadete i doživljavate to koliko je vjera u čovjeka usađena.

A tko je to vršio odnarođnjavanje i u našem Grubišnom Polju, ja ću vam reći. Značajan broj Srba u Grubišnom Polju kao mogući spas glave pokrstio je i preveo na katoličku vjeru Pero Sivjanović, župnik nasljednik i politički proizvod Jemeršićev. Tada sam i ja pokršten. Dva mjeseca kasnije, hrvatske ustaše, katolici, izmasakrirao, poklaše i poubijao srpske žene i djecu, gdje kojeg starca, bez obzira na pokrštavanje. Nastadoše masovne grobnice u Kiselovom jarku i na Trandlerovoj djetelini, po Bilogori – da i ne govorim. Ostatak otjeraše u logore Jasenovac i Sisak odakle se malo njih vratilo. Možda nije trebalo da kažem, ali uklapa se u kontekst o pokrštavanju. Katolička crkva 1941. i 1942. godine masovno je pokrštavala, znači, i odnarođnjavala pravoslavni srpski svijet u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Negdje oko Duvna i Livna došao neki jadni Srbin sa porodicom na pokrštavanje,

misleći (kako svima obećашe) da će tako spasiti glavu. Pred crkvom sretne se sa katoličkim popom sa kojim je inače ranije bio dobar. Pozdraviše se, a pop ga zazva imenom i kaže: „Eto, vidiš kakva vremena dođоше“. Srbin odvrati: „Samo ti krsti, ali znaš ti, k'o i ja, da mačku možeš odsjeći rep tik do guzice, al' neš od njega nikad napraviti zeca“! Ne mogu shvatiti kako u vašim interpretacijama istorije, na ovim prostorima nema multinacionalnosti, nema pluralizma. Čemu onda vaša konstatacija: “Kaže se da se na povijesti budućnost gradi“? Valjda zato da biste događanja na Bilogori devedesetih godina mogli interpretirati onako jednostrano, bez povijesne osnove, bez gotovo truna istine, bez ikakvog intelektualnog poštenja i odgovornosti, bez imalo stida pred ljudima koji i vas i vašu porodicu, pa i šire, poznaju. Bez ustručavanja i sramote pred historijom. Neshvatljivo. Zato vam moram iznijeti još neke istine koje vi znadete, a prešućujete. One vas neće iznenaditi, ali će vas žuljati. Znam da ih ne želite čuti, a ja dobronamjerno želim da vas žuljaju samo onoliko koliko su istinite. Uvjeravate sebe i čitatelje da upravo na toj istini iz povijesti imate dobre izgledе za napredak u novonastalim uvjetima. Neka vam je sa srećom, koliko god je to moguće na navedenim istinama. Time ste prikupili dovoljno hrabrosti da na bezobziran način svemu spomenutom date, ali i prešutite svoje svjedočanstvo o događajima vašega vremena. Uz konstatacije o mladosti, ljubavi i hrabrosti da se gradi, radi i brani kažete: “Hrabrost su naši mladi nedavno dokazali suprotstavivši se svojim junaštvom prljavoj i nečasnoj namjeri pobunjenih Srba da se Grubišno Polje pripoji davno zamišljenoj velikoj Srbiji. Samo našim junacima imamo zahvaliti što je grubišnopoljska općina 1991. bila prvo hrvatsko područje oslobođeno od četničke agresije. Time je današnja generacija vratila dug svojim precima i dokazala da ih je dostojna, a današnji će hrvatski branitelji biti ponos svojim potomcima“.

Obećao sam da ću nešto reći o grubišnopoljskom župniku Peri Sivjanoviću čiji ste članak na strani sedamnaestoj knjige *Vila bilogorska* preporučili čitateljima. Lijepo se vi tamo odlijepiste od Petra Sivjanovića uz napomenu da je tragično preminuo. Vrlo dobro katolički vjernici čista srca znaju za sramotu koju im je 1941. godine učinio, a nedužne srpske majke zavio u crno. Ta spodoba u svećeničkoj mantiji, politički produkt svoga prethodnika župnika Jemeršića, nosilac ustaštva uoči i na početku Drugog svjetskog rata u Grubišnom Polju učinio je stravičan zločin. Stravičan po obimu i sadržaju, bez primjera u istoriji ovoga kraja. Besprimjeran zločin van svih kanona rimokatoličke crkve i hrišćanskih normi. Sa grupom poznatih, najbližih suradnika sročio je lažnu Optužnicu protiv ovdašnjih Srba, rekavši da od njih prijeti pokolj vjernom hrvatskom katoličanstvu. Epilog su u krevetima i vlastitim kućama uhapšena pet stotina i četiri Srbina u Grubišnom Polju i

okolnim selima. To je prvi masovni genocid u novostvorenoj tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Pod strašnom torturom od momenta hapšenja, prebijanja u mjesnoj školi u koju su vezani dotjerivani i ugoni u stočne vagone na željezničkoj stanici, otpremljeni su u logor „Danica“ kod Koprivnice. To je bio prvi logor nastale fašističke hrvatske države. Osim nekoliko puštenih ljudi iz mješovitih brakova, staraca i dječaka svi su otpremljeni u Gospić, a otud na Velebit. Tu su već izmrcvareni, osakaćeni i nemoćni dodatnim fizičkim torturama pobacani u bezdan Šaranove jame, Grgin bezdan, a ne zna se koliko ih je poklano i pobacano u Velebitski kanal Jadranskoga mora. Nepoznati broj dopremljen je na otok Pag, lokacija Slana, i tu u groznim uvjetima žege, žeđi, gladi i iscrpljujućeg rada nestao. To je vama poznato, a svjesno prešućeno djelo Petra Sivjanovića, proizvoda i nasljednika župnika Ivana Nepomuka Jemeršića, za koga vi maltene srcedrapajuće rekoste: „Tragično je preminuo“. Osuđen je on od Suda u Daruvaru na kaznu smrti vješanjem. Da vam, ne usput, kažem: tu golgotu, koju su im priredili vaša dva uzvišena, presvetla i obožavana župnika, proživjeli su i tragično okončali moj otac, osamnaestogodišnji brat, moj stric, moj ujak, njegov sin, dva brata od tetke... Da dalje ne nabrajam. To su gubici u 1941. godini u kojoj slijedi i protjerivanje Srba stočnim vagonima u Srbiju. Znadete vi i za one krvoločne pogrome ustaša nad Srbima u Grubišnom i na Bilogori 1942. godine. Tad su zapalili i blagoslovljenu, a zrcalno prokletu jazbinu župnika Jemeršića, vilu „ŽIVILA HRVATSKA“.

Za ove događaje vi znadete, gospođo Kirinčić, ne samo iz istorije koju ste učili, vi to znadete i iz priča u vašoj porodici. Kad su 26/27. aprila 1941. godine uhapšena 504 Srbina i otjerana u nepovrat, te noći su nestali svi vaši komšije Srbi, a njih nije bilo malo. Interesantno je da vi nigdje ne spominjete Srbe, njih za vas, kao, nije ni bilo, do, kako kasnije rekoste, njihove pobune sa prljavim namjerama 1991. godine. U kući gdje ste se rodili, kad ste ujutro otvorili prozor, preko puta ste gledali u kuću Milana Preradovića, desno do njega Mitra Popare, pa Koste Kulića, Babureka, pa Jagodića i katnicu Brkića i Čupovića. Kad ste pogledali lijevo, na toj strani je kuća Đure Preradovića, pa Peteši, onda Kovačevići, pa Plaček, a dalje – dvije kuće Kovačevića, pa Izidovića, Hlavačkova, Janića, zatim, jedna do druge, sedam kuća Amidžića. Kad pogledate na svojoj strani ceste desno, tu je pravoslavna crkva Sv. Đurđa, kuća Mitra Biškupa, pa nekad birtija Biškupa, onda ona baka Biškopova, pa kuća Đurice Pejnovića. Lijevo ste imali Baloga i Majna koji su došli kada i Bartlovi, a onda dolazi Jovo Preradović, Miško Kovačević, Rođo i Stevo Potrebić, pa Mitar Popara, Stevo Smiljanić, Vecko, a onda Đuro Amidžić, Dane Šegić, Šandor Amidžić... Da dalje ne nabrajam. Kako vidimo, uglavnom su to Srbi čije su kuće tu, ali bez muških glava. A danas u mnogima nema

Vila bilogorska 2008. godine

Vila bilogorska 2009. godine

žive duše. Srbi danas lože vatru u četiri od nabrojanih kuća – u tri lože babe, u jednoj ded i baba. Nemoguće je da to sve ne znate. Među uhapšenima i otjeranima 26/27. aprila 1941. godine je bio i otac Branka Popare, momka, a poslije rata supruga vaše starije sestre Vere. Otjerani su i Brankovi stričevi. Nemoguće je da niste znali zašto sinovi vaše starije sestre nemaju djeda sa očeve strane, a znali su i vaši roditelji, Mica i Edo, da Branko Popara nije kopile. Nemoguće je da ne znate kako je vaša starija sestra Vera živjela i proživljavala četiri godine rata bez svoga voljenog Branka koji je prve sedmice avgusta 1941. godine u marvenom vagonu sa ostalim Srbima protjeran u Srbiju. Te noći 4/5. avgusta 1941. godine dogodio se prvi grupni, koljački masakr pet Srba u Sokolani u parku. Izmrčvarenima su razrezali trbuhe i bacili ih na drljače sa balkona. Na kraju su ih prisiljavali da takvi hodaju. Zatrpali su ih lopatama i budakom Slavka Tregnera u zajedničku jamu na pravoslavnom groblju. Nemoguće je da to niste nikad čuli. Valjda je bilo radosti kad se Branko vratio iz Srbije, kad su bili svatovi Branka i Vere. Tada ste vi već imali godine za dobro pamćenje. Brankovi i Verini sinovi, posebno mlađi Dato, bili su česti i višednevni gosti bake Mice i bezbrižnog i poveselog djeda Ede. Bili su za njih emocionalno dosta vezani. Pretpostaviti je da ih je teta Ankica, tako su vas onda zvali, voljela, a oni ljubav uzvraćali. Negdje sam saznao, pročitao ili čuo, kažu da nema lijepog djetinjstva gdje nema tete, tetke. Da vas privedem sjećanju na oktobar 1942. godine, moram vam reći da je Edo Bartl odvezao u kolima do logora za Srbe u parku Danicu Preradović i njezino dvoje djece Boška i Vuku, komšije preko puta. Njih troje su se vratili iz logora i znam da ste ih sve dobro poznavali. Sve ove istorijske istine sa ovog pedlja hrvatske zemlje, sramote tadašnje hrvatske države, njenih čelnih ljudi, ali i vaših obožavanih pulena-zločinaca, vi, dakako, svjesno, ne znam zašto, prešućujete. U svojim profesionalnim obavezama znali ste se u predavanjima učenicima zgražati nad zločinima ustaša u Drugom svjetskom ratu. Navodili ste, opisujući sa određenom dozom gađenja, njihova bestijalna djela nad srpskom nejači. Neki iz generacija vaših đaka čude se danas vašem pisanju, nekako nelagodno govore da vas nisu takvu poznavali. Kao, nije im lako shvatiti da su neke od tih napisanih stvari vaše. Istini za volju, a kako i sami vidite, ima tu nejasnih stvari i za mene. Popričali smo o hordama, obrani od njih i korijenima („svoj na svome“). Da sada vidimo nešto o, kako vi rekoste, „prljavoj i nečasnoj namjeri pobunjenih Srba“. U Hrvatskoj i u Grubišnom Polju održani su 1990. izbori koje Srbi nisu ometali. Zašto bi ometali izbore? Onda je u Hrvatskoj pa i u Grubišnom Polju sproveden referendum o otcjepljenju od Jugoslavije, bez ikakvog ometanja i podmetanja u Grubišnom Polju. U organizaciji SUBNOR-a 27. aprila 1991. godine obilježena je pedeseta godišnjica stradanja Srba 1941. godine. Postavljen je kamen-temeljac

budućeg spomen-obilježja tim žrtvama. U nekrologu, koji sam ja napisao i čitao, pored ostalih domaćih dželata tih žrtava spomenuo sam i Stahuljaka, rekavši da je za to svoje nedjelo obješen tu pred parkom. Negdje iza toga povelikog skupa građana, uglavnom srpske nacionalnosti, čuo se glas: "I ti ćeš visiti"! Stav hrvatske vlasti u odnosu na Srbe u Hrvatskoj do jula 1991. godine bio je kristalno jasan. Svojevremeno sve je rečeno u dvorani Lisinski. Krvavoj hrvatskoj i cjelokupnoj ekstremnoj emigraciji vrata povratka i dobrodošlice u Hrvatsku su širom otvorena. Srbima u Hrvatskoj ukinut je status konstitutivnog naroda. U Grubišnom Polju Srbi se često i opetovano pozivaju na informativne razgovore. Dovode se milicioneri Hercegovci, mijenja se nacionalni proporcionalni sastav milicije, svi ne dobivaju puške, a onda Srbi policajci ne dobivaju municiju. Počinje otpuštanje sa posla. Sredstva javnog informiranja puna su pogrdnih sadržaja o Srbima. U Grubišnom Polju osniva se Klub Srba poslanika. Srbi se odlučuju da iskoriste svoje demokratsko pravo – izlaze na referendum i rezultat je da ne žele živjeti u državi koja im sve više prijeti, u kojoj im se smanjuju osnovna prava, u kojoj gube osjećaj sigurnosti. Hrvatska policija sa lokacije Kukavica iz pravca Bjelovara sa nekoliko vozila i dvadesetak policajaca skida sa glasačkog mjesta u Peratovici srpsku zastavu! Je li taj referendum prljava i nečasna pobuna Srba? Srbi u strahu sklanjaju djecu kod rodbine u bilogorska sela, a neki ih šalju u Srbiju. Je li to prljava pobuna Srba? Počinje iseljavanje čitavih porodica u Srbiju. Je li to pobuna? U čipsari u Hercegovcu službena osoba kaže da za četnike nema novaca za predani krumpir. Na pitanje prisutnog Srbina koji su to četnici, odgovara mu se: „Pa ti“! U ušima Srba posredstvom informiranja (televizije, radija, dnevne štampe) zvuči sjećanje na 1941. i 1942. godinu. Običan čovjek razmišlja jednostavno – raspoređuje stvari koje ima po njihovoj vrijednosti i značaju. Intelktualac uzima više raznih parametara kad raspoređuje i ocjenjuje tako značajna događanja: to se ne može dogoditi u civiliziranom svijetu na kraju dvadesetog vijeka; prošlo se kroz gorka i teška iskustva, ne mogu se takve bizarne stvari ponoviti; treba malo pustiti vremenu, ipak mora razum prevladati jer je alternativa užasna i zato neprihvatljiva. Da li je i ovo nekakva prljava i nečasna pobuna? Po vama, jeste, jer ste radi takvog moga razmišljanja i mene uvrstili u vašu ocjenu o Srbima. Još od Starčevića se zna kako treba postupati sa pobunjenim Srbima. Kako vidimo, ovdje nema nikakvih buntovnih elemenata, ali krštenje je obavljeno: „Pobunjeni Srbi sa prljavim i nečasnim namjerama“. Definiran je neprijatelj, još mu treba dati naziv „četnik“ i onda imamo 1941. godinu – sve je dozvoljeno. Pošto su četrdeset prva i četrdeset druga duboko urezane u sjećanje Srba Grubišnog i Bilogore, oni poduzimaju ono što mogu. Osiguravaju se na razne načine od mogućeg dohvata jasno prijetee zvanične

hrvatske ruke. Obostrano nepovjerenje je uspostavljeno i sad je sve moguće. Zenge sve češće manifestiraju svoju silu, vozaju se autobusima iz pravca Virovitice prema Grubišnom. Kažu neki da dolaze, navraćaju i odlaze i iz pravca Bjelovara. Čuju se pojedini glasovi da u Peratovici ima četnika! Pa uskoro da ih ima nekoliko stotina, da su naoružani. To treba da znači da nekome prijetite, a takva optužba nas je 26/27. aprila 1941. godine koštala pet stotina srpskih muških života od 16 do 60 godina. Onda je ta optužba bila potpuno lažna pa se zlo dogodilo, a sada izgleda da nešto ima. Po hrvatskoj logici, postoji opravdanje za najbrutalniju akciju, ali ima tu i opreza – ti Srbi očito ne leže u krevetima i skrštenih ruku ne čekaju hapšenje. Na području Pakraca pala je krv. Kod skidanja zastave u Peratovici, unatoč hrvatskoj provokaciji, to se nije dogodilo. A onda, eto gomile zengovaca i policajaca u Grubišno Polje 12. avgusta 1991. godine. Uspostavljeni su kontrolni punktovi na izlazima iz mjesta. Kontroliraju putnike i vozila. Srbima oduzimaju oružje iako imaju dozvolu. Potvrdu za oduzeto oružje ne izdaju. Sutradan, 13. avgusta otišao sam na parastos žrtvama ustaškog pokolja u Kusunje kod Pakraca. U Daruvaru sam 15. avgusta oko podne upozoren da će poslije podne početi hapšenja! Znači, prevario sam se u 20. vijek, u civilizaciju i u nemogućnost da se istorija ponovi. Tim atributima na ovim pedljima hrvatske zemlje nema mjesta. Običan čovjek je u pravu. Bolje ti je da piriš i na 'ladno, nego da se ponovo opečeš. A koga je ugrizla zmija, ni gušteru ne vjeruje. Sav izbezumljen, istog dana napustio sam Grubišno Polje i, na moju sreću, uspio prijeći u Bosnu. Ne znam da li je to moja prljava srpska pobuna ili spasavanje golog života. Mora da je pobuna, jer sam dva dana kasnije saznao da je za mnom raspisana tjeratica, a ništa nečasno nikad nisam napravio mome Grubišnom Polju. Kasnije saznajem – tko god je mogao, napustio je kuću i pobjegao, kako se aktualno govorilo, u Peratovicu. Je li to ta pobuna? Kakvo je to pripajanje nekakvoj izmišljenoj Velikoj Srbiji prije bijega da se spasi goli život? Sutradan, 16. avgusta 1991. godine iz automobila izveden je njegov vlasnik Kikerević i Spasoja Milošević, aktivni milicioner na bolovanju. Prvog, poslije početne torture, pušta njegov prijatelj Stojan Gustin, komandir pridošle bjelovarske policije, inače birtaš iz Virovitice. Miloševića su zadržali. Nestao je pa se ni danas ne zna gdje i kako je završio. Jesu li se to oni pobunili u nekoj prljavoj namjeri? Izgleda da nisu, ali su bili Srbi, a ako su Srbi, onda su, po hrvatskom kriteriju, četnici (a to su, navodno, nekakvi krvavi monstri koji kolju Hrvate). Kakvu pobunu i prljavu namjeru je učinio DMITAR Stanić, po zanimanju mesar, uhapšen po izlasku iz kuće kad je 16. avgusta pošao na posao? Do danas mu nema traga. Istoga dana, na punktu kod tzv. Novog doma u gornjem kraju uhapšen je Dragan Mačak, po zanimanju kuhar. Pošao je na posao svojim automobilom „peglicom“. Tu je

iz nje istjeran. Koji dan kasnije, „peglica“ je viđena izrešetana mecima u Žirovnjaku, a njemu se gubi svaki trag. Je li to za vas akt nekakve pobune s prljavim nakanama, od strane tog jadnog čovjeka? U podrumu hotela, pored Miloševića i Kikerovića mučen je još izvjestan broj Srba koji su pohapšeni na ulici, kod kuće ili na svome poslu. Znadete li za one smrtno zlostavljane u podrumu bivšeg Komiteta i Civilne zaštite? Da li se pobunio sa prljavim namjerama i onaj Srbin prebijen na mrtvo u Ivanovom Selu kad je vozio oca iz virovitičke bolnice? Da li se pobunio sa prljavim namjerama 15. avgusta 1991. godine na radnom mjestu u „Zdenki“? Na mrtvo je prebijen Slavko Matijević, a onda odvezen i bačen u grabu u Zdenačkom Gaju. Da li se prljavo pobunio Srbin koji je sve to sa svoga radnog mjesta gledao, a kad mu je smjena završila, zbrisao je u Peratovicu? Kakva je bila prljava pobuna Bore Dimića, autoprevoznika, i njegovog suvozača Živka Četkovića, koji su selili porodicu izvjesnog Slijepca za Srbiju? Bori su oduzeli kamion i teret, otjerali ga u podrum policije, cipelama mu izbili zube, gazili mu po prstima, a iz bubrega mu propišala krv. Slično je prošao i Četković. Da li je posrijedi srpska pobuna sa prljavim namjerama kad dr Dušku Daljug, koja je pošla na posao, presreću na putu u vlastitom automobilu, oduzimaju joj vozilo i zatvaraju je u Stanicu policije? Zaustavljaju i Iliju Stojića, oduzimaju mu više desetaka hiljada njemačkih maraka i vozilo, i zatvaraju ga u policiju. Isto uradiše sa općinskim službenikom Živkom Sukurom. Znadete li što o onom mirušnom starom čovjeku, penzioneru Stevi Tvrdorijeki, zvanom Varteks? Nemoguće da niste znali i da ne znate za taj strvinarski nestanak i za, eto, još jedan junački podvig, kojim su se, kako vi rekoste, vaši mladi i hrabri svojim junaštvom suprotstavili prljavoj i nečasnoj namjeri pobunjenih Srba. Valjda je za vas nečastan i prljav bijeg u Peratovicu onog Srbina iz „Zdenke“? Da li je nečastan odlazak u Peratovicu Mile i Petra Dimića, Borinog oca i brata, kad su saznali šta se dogodilo? Da li je nečasno što je vršena zamjena uhapšenih sa obje strane? Možda ćete se čak složiti da je to u redu, jer ostaju žive glave nedužnih? Ali vi one na srpskoj strani nazivate prljavo pobunjenima, a na onoj vašoj, vaše obasipate najljepšim atributima. Kome ćete vi to reći i tko bi vama povjerovao da bi Boro Dimić, pišajući krv od batinanja i prebijanja u policijskoj stanici, ostao živ, pa i mnogi drugi, da mu otac i brat i ostali, po vama, „prljavci“ ne rekoše: nema Vereša, ili ne znam koga još, ako Boro i ostali ne dođu u Peratovicu! Nabrojao sam toga dosta, ali još samo ovo da kažem. Već početkom septembra 1991. godine počinje miniranje srpskih kuća u Velikim Zdencima, a u njima spavaju njihovi vlasnici. Niti su se pobunili, niti su bilo kako ispoljili, po vašem kriteriju, nekakve prljave namjere. Kako sad da se to protumači? Jedne nazivate da su se nečasno pobunili radi nekakvih prljavih namjera jer su izbjegli vašu (ne)milost, pa u

odbrani vlastitih života i porodica prihvatili se i oružja. A šta je sad sa ovima? Oni sigurno, sa velikim strahom pred tom vašom (ne)milosti, pokorno borave u svojoj kući, a vaši hrabri, odlučni junaci ruše im kuće u nadi da će usput i njih uništiti. Moramo ovdje mijenjati termine – popa nazvati pop, a bobu reći bob. Nema mjesta terminu „prljava srpska pobuna“, radi se o uništavanju mirnih građana, dakako, srpske nacionalnosti. Onda ono hapšenje Srbina Mirka Počuće kome su prethodno minirali kuću u kojoj su on i supruga spavali, srećom na spratu. Hapse ga u njegovom dvorištu. Jedan od uniformiranih, prijeteći je uperio u njega automatsku pušku. Hapšenik ga ubija i uspijeva zajedno sa suprugom pobjeći, jer su se hrabri „dodoši“ razbježali. Kao što znadete, službenog naloga za hapšenje nije bilo! Znači, proglašenjem Srba za četnike, lov na tu nezaštićenu divljač je počeo. Na smrt je isprebijan, po povratku sa posla iz „Zdenke“, onaj miruši Miloško Raljić iz Stalovice. Poštovao je svoj posao jer mu je to bila jedina egzistencija. Izmrcvarenog i izbijenih zuba bacili su ga u „podrum kod Dožudičke“, kako se on izrazio. Sigurno ne možete poreći da niste ništa čuli ili da ništa ne znate o simbolu straha i mjestu masakra Srba u Grubišnom Polju – „Zimovim kuruzima“?! Sad mi je jasna vaša rečenica: „Time je današnja generacija vratila dug svojim precima i dokazala da ih je dostojna“. Da, to su isto radile ustaše, preci ovih, najblaže rečeno, razbojnika s kraja dvadesetog vijeka. Pa boljih svojih predaka oni u istoriji na ovom, kako rekoste, pedlju hrvatske zemlje i nisu imali. Koliki će oni biti ponos, kako vi kažete, svojim potomcima, a kolika sramota, kako bih ja rekao, nazire se već i sada.

U sve to uklapa se i ona besmislica o oslobađanju Bilogore od četničke agresije.

Dakle, obistinilo se, nažalost, sve ono što je srpski narod osjetio kroz nagovještaj politike HDZ-a i Tuđmana. Narod se sklonio od neposrednog ataka na život pojedinca. Onaj tko to nije učinio, ostao je na raspolaganju za slobodni odstrijel. Naveo sam kako su prošli neki od njih. Za ovakvo vladanje Srba u za njih beznadežnoj situaciji, vlast i politika HDZ-a (koja je tu situaciju stvorila, a sa čime se, kako vidim, i vi slažete) kaže da su Srbi izvršili na Bilogoru agresiju, izvršili okupaciju. To je i vrijeme kada još postoji Jugoslavija, to je vrijeme kada Hrvatska još nije međunarodno priznata, a paravojne i razne druge nezakonite oružane grupe HDZ-a uzimaju sebi pravo da hapse, masakriraju, ubijaju i odvođe Srbe u nepovrat, a uzmicanje Srba pred prijetećim i sprovođućim nasiljem i terorom, sklanjanjem u „gušće“ etničke prostore, u srpska sela, nazivaju srpskom i velikosrpskom agresijom. Oružane horde HDZ-a vršljaju međunarodno nepriznatom Hrvatskom. Kako vidimo, vrše zločine nad Srbima u međunarodno priznatoj Jugoslaviji, spremaju se za konačno uništenje Srba na prostoru Bilogore i Grubišnog

Polja, a te iste Srbe okrivljuju za navodni napad na Hrvatsku. Sve te radnje, postupci i kršenje osnovnih prava i normi događaju se pod zapovijedanjem birtaša Stojana Gustina i brata mu Miljenka, te harmonikaša Đure Dečaka, kojima „dodoš“ Ante Delić, šef Kriznog štaba Grubišno Polje, daje usmjerenje i ton, a nudi i obilje najperverznijih i bestijalnih sadržaja za maltretiranje i zastrašivanje Srba.

Na kraju slijedi napad spomenutih i drugih paravojnih i privatnih oružanih formacija na Bilogoru 31. oktobra i narednih dana. To vi nazivate: „Što je grubišnopoljska općina 1991. bila prvo hrvatsko područje oslobođeno od četničke agresije“. Kakva se borba suočenih strana vodila, kakvih je hrabrosti i junaštava, koje spominjete, gdje i kojih od narednih dana bilo, ne znam. Valjda će oni koji su je vodili, a bio bi i red, sa obje strane to i opisati. Ono što se zna je sljedeće: posljedica te oružane kampanje je izgon oko četiri hiljade nedužnog, radinog i poštenog srpskog naroda, građana Jugoslavije sa teritorije uzurpirane i međunarodno nepriznate, njihove domovine Hrvatske! Spasavajući goli život, ostavili su svoje kuće, dvorišta i svu imovinu gdje su im korijeni (koje i vi spominjete) vijekovima duboki. Ovu istinu o „korijenju“ vi u potpunosti zanemarujete, za vas ona ne postoji, pa vam moram reći: gledajući vaša prezimena i imena na drugoj stranici knjige *Vila bilogorska*, u odnosu na istorijske korijene srpskog naroda, roda bilogorskog, svi vi predstavljate dijelom „dodoše“, a dijelom skorojeviće, kao što znate, uglavnom na srpsku ili, ako već hoćete, pravoslavnu štetu.

Upadoste uperenih pušaka i bajoneta u njihova razvlašćena dvorišta i kuće, kao preci vam prije šezdesetak godina, i to je „oslobođenje od agresije“! I to ne bilo kakve, nego „četničke“! Usput, uz to, po vama, u Hrvatskoj još neviđeno, dakle, prvo junačko djelo, ti vaši junaci zaklali su Ljubu i Ljubana Ormanovića, ljude u dubokoj starosti, u njihovoj vlastitoj kući u Topolovici. Ubili su na kućnom pragu Radu Kravića, starog 55 godina, u Lončarici. Zaklali su Živka Miščevića, starog oko 55 godina, u njegovom dvorištu u Lončarici. Eto, nisu pobjegli, a znali su da su Srbi. Nažalost, znali su to i nadošli „oslobodioci“. Tih dana minirane su i kuće u Grubišnom Polju. Minirana je i moja kuća. Ne znam kome je ona bila nešto kriva, a koliko poznam sebe i Grubišno, tko će to reći da sam ja učinio nešto loše za rodno Grubišno? O oružanoj, tko zna čijoj, proizvoljnoj kampanji napisana je knjiga *Otkos*, međutim, sama bitka za „oslobođenje od agresije“ uopće nije opisana. Važno je da, kao što je i red, pobjednici slave svoje djelo. To i ovom prilikom nije izostalo, pa autori u toj knjizi napisashe: „Pjevale su se pjesme o Juri, Bobanu i orila se pjesma o Lili Marlen“! Eto šećera na kraju. Iskreno i pošteno rečeno. Hvala što i ovdje potvrdiste da sam u pravu! Uslijedile su pljačke srpske imovine po receptu iz 1941–1945, a preko tri stotine čestitih

domaćina i poštenih ljudi proglašeno je ratnim zločincima. Opjevaše oni tko su, što su i kojih su, kako vi rekoste, predaka dostojni i kojima se odužuju. Moram priznati, na Bilogori imamo trijumf ustaštva i fašizma!

Uvodne napomene predmetne knjige u kojima su date ocjene široka smisla o događajima devedesetih godina, ne spadaju, po mom mišljenju, u društvo koje se zove odgovornost za javnu riječ. Otuda i ovakva moja, nazovimo, replika. U svemu tome visoko cijenim poziv na suradnju iako se on odnosi samo na one „koji u ovom prelijepom i pitomom hrvatskom kraju živite“. No, pretpostavljam da se ostalo odnosi na sve koji žele suradnju i koji priželjkuju dopunjeno i prošireno izdanje knjige *Vila bilogorska*. Sve s razlogom, kako tu piše: “Kako bi se rasvijetlilo i spasilo od zaborava sve što je potrebno znati i pamtiti da bi nam djeca imala iz čega učiti povijest svoga zavičaja, da ga vole i njime se ponose“. Na ovu lijepu preporuku moram dodati onaj neumoljivi pedagoški princip: NETKO NE MOŽE BITI DOBRO ODGOJEN AKO MU NE KAŽEMO ISTINU!

VII PRILOZI UZ KNJIGU

GEOGRAFSKA KARTA GRUBIŠNOG POLJA I OKOLINE

APRILSKE ŽRTVE 1941. GODINE – POPIS (557)

BRZAJA (5)

1. Gegić Adam, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
2. Rebić Mile, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
3. Sović Đuro, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
4. Spajić Rade, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
5. Trbojević Đuro, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

VELIKA BARNA (127)

6. Babić Adama Andrija, 29 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
7. Babić Andrije Pavao, 46 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
8. Babić Srđana Mitar, 49 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
9. Bakić Dmtar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
10. Bakić Mihajla Đuro, 58 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
11. Bakić Rade, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
12. Barać Đuro, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
13. Barać Pavao, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
14. Bastašić Marka Lazo, 24 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
15. Biketa Milan, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
16. Biketa Nikola, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
17. Bobić Andrije Pavao, 55 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

18. Bobić Mile Dušan, 41 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
19. Bobić Uroš, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
20. Bogdanović Ilije Milovan, 38 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
21. Bogdanović Milan, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
22. Bosanac Bože Petar, 26 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
23. Bosanac Dušana Marko, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
24. Bosanac Đure Stanko, 31 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
25. Bosanac Đuro, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
26. Bosanac Mile Ljuban, 44 g., trgovac, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
27. Vlajić Dmitra Đuro, 26 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
28. Vlajić Dmitra Milan, 34 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
29. Vlajić Milan, 37 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
30. Vlajić Pane Đuro, 37 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
31. Vujić Vase Milan, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
32. Vukadivović Dmtar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
33. Vučković Dmitra Rade, 19 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
34. Vučković Dmitra Savo, 21 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
35. Vučković Mitar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

36. Vučković Rade DMITAR, 41 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
37. Vučković Rade MILE, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
38. Gavran Blagoje, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
39. Gavran Milana Stanko, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
40. Gavran Nikole Đuro, 27 g., oficir, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
41. Gazibara Ljuban, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
42. Gajić Stojana Đuro, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
43. Gajić Stojana Nikola, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
44. Gašparević Ilije Miloš, 26 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
45. Gašparević Jove Milan, 41 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
46. Gašparević Mitra Milan, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
47. Gašparević Stanka Stevo, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
48. Gašparević Steve Dušan, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
49. Grgur Đuro, 52 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
50. Grubić Milan, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
51. Grujić Bože Pantelija, 23 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
52. Daljug Mile Dušan, 18 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
53. Daljug Nikole Mile, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
54. Dedić Jandrije Milan, 25 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
55. Denić Rade Dušan, 29 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
56. Divjak Tome Milan, 21 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
57. Drlić Đuro, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
58. Drlić Steve Glišo, 34 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
59. Đević Avdrije Milan, 24 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
60. Zvonarić Todora Ilija, 53 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
61. Zvonarić Đure Rade, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
62. Zvonarić Ilija, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
63. Zvonarić Rade Mitar, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
64. Zvonarić Save Đuro, 35 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
65. Zvonarić Save Nikola, 35 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
66. Zvonarić Spasoja Lazo, 25 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
67. Zvonarić Spasoja Milan, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
68. Zvonarić Spasoja Mile, 31 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

69. Zvonarić Steve Marko, 24 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
70. Zvonarić Steve Tomislav - Tomo, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u Jadovnu u julu.
71. Zmijanac Steve Dmitar, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
72. Zmijanac Steve Tomo, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
73. Ilić Steve Ćuro, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
74. Kljajić Mije Tomo, 37 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
75. Kovačević Gavre Đuro, 34 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
76. Kovačević Gaje Dmitar, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
77. Kovačević Dmitra Rade, 17 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
78. Kovačević Mitra Rade, 27 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
79. Korica Tanasija Đuro, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
80. Lončar Lazo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
81. Lončar Steve Mile, 40 g, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
82. Maletić Boško-Božo, 30 g, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
83. Mačak Pavla Lazo, 63 g, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
84. Mačak Pavla Uroš, 56 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
85. Miladinović Lazo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
86. Miladinović Steve Nikola, 38 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
87. Miladinović Stojana Jovo, 50 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
88. Mileković Stojava Pavle, 29 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
89. Miljević Đure Nikola, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
90. Mrkšić Laze Dušan, 38 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
91. Mrkšić Nikole Rade, 47 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
92. Mrkšić Rade Dušan, 38 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
93. Mrkšić Tome Jovo, 20 g, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
94. Nadalin Pavla Đuro, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
95. Orlović Ćure Stevo, 28 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
96. Panković Đure Mile, 47 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
97. Pelinović Đure Simo, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
98. Pelinović Nikole Andrija, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u Jadovnu u julu.
99. Petrović Marko, student, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
100. Petrović Mile Đuro, 37 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
101. Petrović Nikole Petar, 53 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

102. Petrović Petra Milan, 24 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 103. Petrović Steve Milan, 36 g., student, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 104. Popović Đure DMITAR, 36 g., stolar, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 105. Popović Đure Marko, 18 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 106. Popržan Mojsija Nikola, 40 g., bravar, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 107. Radaković Laze Jovo, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 108. Radaković Laze Mile, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 109. Radaković Petar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 110. Radivojević Bože Đuro, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 111. Radukić Milana Gojko, 15 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 112. Radukić Mile Milan, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 113. Radulović Ilije Svetozar, 53 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 114. Reljić Tomo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 115. Rudić Marka Vaso, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
 116. Rudić Rade, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 117. Rudić Steve Vaso, 41 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 118. Sekulić Pane Mile, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 119. Staneković Nikole Ignjatije, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u Jadovnu u julu.
 120. Stoponja Steve Ljuban, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 121. Stoponja Steve Petar, 47 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 122. Sudarević Toše Lazo, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 123. Cvijanović Mile Jaćim, 28 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 124. Šakić Adama Jovo, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 125. Šakić Adama Petar, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 126. Šakić Mitra Ilija, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 127. Šakić Mitra Lazo, 30 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana 8. avgusta.
 128. Šakić Mitra Stevo, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 129. Šakić Mitra Todor, 36 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana 8. avgusta.
 130. Šakić Nikole Rade, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana 8. avgusta.
 131. Šakić Rade Vljako, 19 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 132. Šakić Steve Nikola, 23 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana 8. avgusta.
- VELIKA DAPČEVICA (2)**
133. Vučković Mile Đuro, 38 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 134. Gležnić Kuzmana Stojan, 18 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

VELIKA JASENOVAČA (1)

135. Barać Mihajla Đuro, 57 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

VELIKA PERATOVICA (3)

136. Vukobratović Vase Mihajlo, 33 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
 137. Zajelac Stojana Mladen, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
 138. Lolić Bogdana Stevo, 27 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.

VELIKI GRĐEVAC (2)

139. Bosanac Mile, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 140. Sorgar Samuila Alfred, 20 g., Jevrejin. Ubijen u logoru Slana u julu.

VELIKI ZDENCI (1)

141. Grin Vladislava Ernest, 38 g., Jevrejin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

GORNJA KOVAČICA (1)

142. Vidaković Mile Rade, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

GORNJA RAŠENICA (85)

143. Antunović Luke Milan, 24 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 144. Antunović Petra Luka, 55 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 145. Basarić Jove Milan, 28 g., podoficir, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 146. Basarić Jove Tanasije, 25 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 147. Basarić Nikole Ilija, 31 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

148. Basarić Tanasija Nikola, 54 g., lugar. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 149. Borota Đure Lazo, 49 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 150. Borota Đure Petar, 45 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 151. Borota Laze Branko, 26 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 152. Borota Milana Luka, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 153. Bosanac Save Dušan, 32 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 154. Bota Nikole Dmitar, 33 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 155. Bota Nikole Đuro, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 156. Brković Đure Dušan, 40 g., seljak, Srbii. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 157. Brković Đure Simo, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 158. Budisavljević Đure Nikola, 40 g., seljak. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 159. Budisavljević Đure Simo, 60 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 160. Vekić Blagoje Sava, 36 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
 161. Veselinović Rade Božo, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 162. Vudrag Pave Branko, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 163. Vučković Jove Gojko, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
 164. Vučković Tome Jovo, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

165. Vučković Tome Lazo, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
166. Gavran Milana Stanko, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
167. Jazić Mile Gojko, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
168. Jazić Mile Lazo, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
169. Jazić Sime Lazo, 52 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
170. Jazić Filipa Blagoje, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
171. Jović Filipa Blagoje, 43 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
172. Jovičić Miloša Spasoje, 54 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
173. Karađević Jaćima Đuro, 25 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
174. Karaula Đuro, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
175. Karaula Nikola, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
176. Knežević Sime Mile, 42 g., tesar, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
177. Kovačević Alekse Nikola, 25 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
178. Kovačević Ilije Glišo, 25 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
179. Kovačević Laze Milan, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
180. Kovačević Mile Glišo, 25 g., student, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
181. Kovačević Mile Nikola, 22 g., kuvar, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
182. Kovačević Mile Savo, 29 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
183. Kovačević Save Milan, 22 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
184. Kovačević Savo, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
185. Kovačević Sime Ilija, 41 g., radnik, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
186. Krajnović Matije Ljuban, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
187. Medić Rade Živko, 31 g., policijski stražar, Srbin. Ubijen u Jadovnu u julu.
188. Milanović Obrada Dmitar, 32 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
189. Miljanović Ilije Ljuban, 50 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
190. Petrović Todora Nikola, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
191. Popara Dmitra Milan, 28 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
192. Popara Koste Dušan, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
193. Preradović Dane Milan, 59 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
194. Preradović Dmitra Milan, 21 g., brijač, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

195. Preradović Đure Blagoje, 21 g., student, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
196. Preradović Ilije Tomo, 53 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
197. Preradović Jove Marko, 55 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
198. Preradović Jove Stevo, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
199. Preradović Laze Dmitar, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
200. Preradović Laze Dmitar, 56 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
201. Preradović Matije Milan, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
202. Preradović Milana Ilija, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
203. Preradović Mile Jovo, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
204. Preradović Mile Stanko, 28 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
205. Preradović Mitra Milan, 19 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
206. Preradović Pave Milan, 45 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
207. Preradović Petar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
208. Preradović Petra Jovo, 22 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
209. Preradović Petra Svetozar - Cvetko, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u Jadovnu u julu.
210. Preradović Tome Dmitar, 18 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
211. Preradović Tome Dušan, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
212. Preradović Cvetko, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovko u julu.
213. Radaković Mile Ljuban, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
214. Radaković Mile Spasoje, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
215. Strahinja Đure Simo, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
216. Strahinja Ignjatija Petar, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
217. Strahinja Petra Stojan, 22 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
218. Tesla Ilija, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
219. Tesla Ilije Nikola, 29 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
220. Tesla Nikole Rade, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
221. Tihomirović Tome Đuro, 32 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
222. Tomić Mile Đuro, 49 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
223. Tomić Mile Stevo, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
224. Tomić Pane Branko, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
225. Torbica Đure Milan, 28 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
226. Šainović Tome Ljuban, 32 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana 7. avgusta.
227. Šaula Mile Krsto, 55 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

GRBAVAC (30)

228. Babić Adam, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
229. Babić Aleksa, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
230. Babić Alekse Lazo, 38 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
231. Babić Mitra Rade, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
232. Babić Miška Uroš, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
233. Babić Petar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
234. Babić Stevo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
235. Basarić Save Dušan, 32 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
236. Bosanac Aleksa, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
237. Bosanac Alekse Aleksa, 65 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
238. Bosanac Alekse Vladeta, 39 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

239. Bosanac Jove Nikola, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
240. Bosanac Jove Petar, 62 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
241. Bosanac Josifa Mile, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
242. Bosanac Nikole Sava, 54 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

243. Bosanac F. Mile, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
244. Vidić Rade Mile, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
245. Glumac Nikole Lazo, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
246. Grba Sava, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
247. Dražić Gojko, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
248. Đukić Jove Nikola, 50 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
249. Đurić Tomo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
250. Juzbaša Nikole Vaso, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
251. Kalinić Đuro, 33 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
252. Kovačević Rade Mile, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
253. Kovačević Save Stevo, 22 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
254. Nikšić Vlado, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
255. Novaković Mile, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
256. Radulović Stanka Đuro, 39 g, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
257. Šakić Vaso, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

GRUBIŠNO POLJE (154)

258. Amidžić Matije Milan, 53 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u julu.
259. Amidžić Milana Lazo, 18 g., đak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen

u logor Gospić. Ubijen u logoru Jadovno u avgustu.

260. Amidžić Mile Pero, 21 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u logor Gospić. Ubijen u logoru Jadovno u avgustu.
261. Basarić Mitra Ljuban, 39 g., Srbin. Sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
262. Bastašić Luke Stevo, 18 g., pekar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

263. Bastašić Mile Luka, 45 g, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

264. Biškup Dane, gostioničar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
265. Biškup Đure Mitar, 33 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden

u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

266. Bastašić Rade, 39 g, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

267. Bobić Mije Branko, 40 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
268. Bobić Mile Petar, 44 g., lugar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
269. Bobić Pavla Danilo - Dane, 30 g., činovnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

270. Bobić Petra Milan, 19 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
271. Bosanac Ljuban, 42 g., radnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u

logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

272. Bobić Pavla Ilija, 25 g., obućar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijek u logoru Jadovno.

273. Bosanac Ljuban, 49 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
274. Bosanac Ljubana Milan, 44 g., Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
275. Bosanac Mile Jovo, 20 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
276. Bosanac Petar, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
277. Bosanac Petra Tomo, 40 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
278. Brzin Božo, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
279. Brzin Đure Svetislav-Cvetko, 25 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je

prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

280. Brkić Milan, gostioničar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
281. Bugarinović Bože Milan, 18 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
282. Bugarinović Todora Božo, 41 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
283. Bugaripović Ljubana Savo, 44 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
284. Budisavljević Đure Nikola, 32 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
285. Bursać Nikole Rade, 67 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
286. Vekić Luke Rade, 44 g., stražar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
287. Vekić Ljuban-Brezin, 35 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
288. Vekić Nikole Ljuban, 41 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
289. Vekić Steve Dmtar, 31 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
290. Vranješ Mirko, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica,

- odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
291. Vranješ Petar, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
292. Vranješ Petra Pavao, 47 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
293. Vranješ Stevan, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
294. Vranješ Tadije Branko, 42 g., Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
295. Vujnović Petra Uglješa, 21 g., sreski pisar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
296. Gavran Pavla Đuro, 39 g., gostioničar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
297. Gazibara Đure Nikola, 28 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
298. Gazibara Ćure Vlado, 19 g., Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
299. Gašparević Ljubana Stevo, 40 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
300. Golić Nikole Milan, 37 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
301. Grba Nikole Ljuban, 37 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
302. Grba Dmitra Milan, 33 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
303. Grba Mitra Lazo, 21 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
304. Grba Nikole Ljubomir, 45 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
305. Grba Steve Blagoje, 27 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
306. Grba Steve Cvetko, 30 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
307. Grba Tanasija Savo, 37 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden

- u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
308. Grdinić Jovo, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
309. Gruber Mitra Milan, 33 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
310. Gruber Pavla Stevo, 23 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
311. Grubić Jove Nikola, 52 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
312. Grubić Nikole Ilija, 55 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
313. Grubić Nikole Stevo, 18 g, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
314. Dražić Alekša, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
315. Dražić Alekse Mile, 28 g., činovnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
316. Dražić Alekse Stevo, 46 g., kolar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
317. Dražić Branko, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
318. Dražić Nikole Stevan, 45 g, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
319. Đukić Steve Živko, 19 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
320. Đukić Dane Stevo, 49 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
-
321. Đurašković Vučeta-Vule, 48 g., radnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
322. Đurić Mile Stevo, 35 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
323. Zoroja Sime Glišo, 45 g, žandarmerijski narednik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
324. Izidović Jove Alekša, 54 g., Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
325. Indić Laze Milan, 61 g., gostioničar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
326. Indić Rade Milan, 52 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
327. Janjić Vlado, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

328. Jezdić Nikole Vaso, 52 g, lugar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
329. Jelić Mile, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
330. Jovanović Maksima Branko, 45 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
331. Jović Marko, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
332. Jović Mile Branko, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
333. Jović Mile Vlajko, 22 g., poštari, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
334. Jović Mile, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
335. Jović Mitra Đuro, 45 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
336. Jović Cvetko, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
337. Klajn Ljudevita Đuro, 30 g., Jevrejin. Ubijen u logoru Slana u julu.
338. Kličković Laze Blagoje, 28 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
339. Kličković Laze Mile, 31 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
340. Kličković Laze Stevo, 44 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
341. Kljaić Bože Branko, 22 g., učitelj, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
342. Kljaić Mile Božo, 46 g, gostioničar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
343. Kljaić Nikole Ljuban, 30 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
344. Kovačević Milana Mirko, 31 g, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
345. Kovačević Mile Svetozar, 32 g, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
346. Kovačević Tome Nikola, 41 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
347. Kovačević Cvetko, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
348. Kosanović Gaje Ljubica, 62 g, Srpkinja. Ubijena u logoru Slana u julu.
349. Kosijer Steve Ljuban, 25 g, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
350. Kričković Laze Blagoje, 29 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
351. Kričković Laze Milan, 31 g., krojač, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

352. Kričković Laze Stevo, 34 g., sudski činovnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
353. Kulić Ljubana Kosta, 42 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
354. Maljković Alekse Cvetko, 46 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
355. Maljković Mile Joco, 42 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
356. Maljković Svetozara Gojko, 19 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
357. Maljković Tome Bude, 48 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
358. Mišćević Mitra Marko, 45 g., trgovac, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
359. Orlušić Antonija Branko, 56 g., činovnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
360. Otković Lazo, 31 g., radnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
361. Pejnović Ilije Nikola, 58 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
362. Pejnović Jaćima Mile, 40 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
363. Parmak Tome Gojko, 27 g., činovnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
-
364. Pejnović Nikole Đuro, 31 g., krojač, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
365. Pejnović Nikole Ljuban, 32 g., Srbin. Uhapšen 26. aprila, sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
366. Pejnović Simo, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
367. Pejnović Steve Milan, 38 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
368. Petrović D Mitar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
369. Petrović Ilija, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
370. Petrović Ljuban, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica,

- odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
371. Popara Ljubana D Mitar, 37 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
372. Popović Aleksa, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
373. Popović Ljubana Milan, 36 g, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
374. Popović Ljubana Nenad, 23 g., podoficir, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
375. Popović Ljubana Radovan, 34 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
376. Popović Mile, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
377. Popović Stevana Jovan, 47 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. alrila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
378. Potkonjak Steve Mirko - Miško, 19 g., đak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
379. Potkonjak Tome Stevo, 41 g., policajac, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
380. Preradović Bogića Mile, 39 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
381. Preradović Bože Jovo, 37 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
382. Preradović Bude Jovo, 36 g., trgovac, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
383. Preradović Milana Đuro, 31 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
384. Preradović Mile Đuro, 31 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
385. Preradović Mile Miloš, 35 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

386. Radivojčević Đure Branko, 23 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
387. Reljić Stevan, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
388. Smiljanić Pavla Petar, 36 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
389. Smiljanić Pavla Stevo, 37 g., radnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila isproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
390. Stanković Aleksa, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

391. Stanković Mile Branko, 35 g, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
392. Tvrdorijeka Alekse Rade, 38 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
393. Tvrdorijeka Alekse Stevo, 40 g., radnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
394. Tvrdorijeka Gaje Vaso, 31 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
395. Tvrdorijeka Save Ljuban, 37 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
396. Tvrdorijeka Save Nikola, 64 g., željezničar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
397. Tvrdorijeka Stevana Dane, 30 g., obuçar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
398. Tvrdorijeka Gaje Đuro, 35 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
399. Trbović Ignjatije Pane, 40 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
400. Turajlić Milan, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
401. Hajdina Mile Nikola, 48 g, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
402. Hajdina Steve Mile, 40 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
403. Cvikić Mile Gojko, 19 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
404. Čakmak Kuzman, seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
405. Čubrilo Jove Filip, 50 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
406. Čubrilo Filipa Ljuban, 26 g., seljak, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
407. Čupović Dušan, činovnik, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
408. Šegan Ilije Tadija, 49 g., pekar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
409. Šegić Vase Vlado, maturant, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
410. Šegić Dane Vlado, 19 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
411. Šegić Danila Dane, 46 g., lugar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u

logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.

GRUBIŠNO POLJE (POLJANI) (5)

- 412. Vranješ Petra Ljuban, 24 g., Srbin, Poljani. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 413. Vranješ Petra Mile, 31 g., Srbin, Poljani. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 414. Vranješ Steve Mile, 38 g, Srbin, Poljani. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 415. Savić Dragutin, seljak, Srbin, Poljani. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 416. Trbojević Đuro, seljak, Srbin, Poljani. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

DJAKOVAC (5)

- 417. Jagun Petra Mojsije, 36 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 418. Jogun Branislav, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 419. Jogun Milan, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 420. Karanović Simo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 421. Kundak Nikola, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

DONJA RAŠENICA (14)

- 422. Vučan Mile Ljuban, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 423. Marković Ane Jovo, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 424. Popara Koste Mile, 42 g, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

- 425. Popara Laze Milan, 26 g., student, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 426. Popara Luke Stanko, 52 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 427. Popara Mile Stevan, 48 g, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 428. Popara Steve Mile, 43 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 429. Popara Steve Tomo, 55 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 430. Preradović Laze Milan, 48 g, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 431. Radojčić Mile Nikola, 21 g., činovnik, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 432. Radojčić Petar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 433. Rudić Stevana Stevo, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 434. Shamula Jandrije Đuro, 27 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
- 435. Shamula Jandrije Nikola, 23 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.

IVANOVO SELO (1)

- 436. Vurdelja Lazo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

LONČARICA (1)

- 437. Popović Ljubana Petar, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

MALA BARNJA (2)

- 438. Vučković Milan, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
- 439. Cvijanović Stevo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

MALA DAPČEVICA (1)

- 440. Rekić Nikole Evrem, 32 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

MALA JASENOVAČA (2)

441. Jelić Lazo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
442. Knežević Đure Milan, 19 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

MALA PERATOVICA (2)

443. Torbica Lazo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
444. Šegić Đure Dane, 36 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.

MALI ZDENCI (4)

445. Vrzic Luke Stevo, 31 g., mesar, Srbin. Uhapšen 26. aprila i sproveden u logor Danica, odakle je prebačen u Gospić. Ubijen u logoru Jadovno.
446. Grdinić Save Jovo, 27 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
447. Jagić Luka, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
448. Relić Pane, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

ORLOVAC (27)

449. Basara Mane Nikola, 19 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
450. Basara Mile Dmitar, 50 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
451. Basara Mile Petar, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

452. Basara Mile Ćuro, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
453. Basara Mitra Mile, 18 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
454. Basara Tome Ljuban, 33 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
455. Basara Tome Marko, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
456. Bujić Steve Jovo, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
457. Jagić Milan, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
458. Jagić Mile Jovo, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
459. Jagić Mile, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
460. Jagić Stojan, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
461. Jajić Stojana Milan, 20 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
462. Jezdić Nikole Vaso, 62 g., činovnik, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
463. Milaković Rade Nikola, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
464. Peleš Mile, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
465. Rudić Jovana Stojan, 38 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
466. Stoponja Alekse Stevan, 57 g., bilježnik, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
467. Stoponja Alekse Stevan, 60 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
468. Stoponja Đuro, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
469. Stoponja Mile, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

470. Stoponja Mitra Mile, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
471. Stoponja Rade D Mitar, 51 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
472. Stoponja Rade Milan, 58 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
473. Tepšić Krste Blagoje, 18 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

474. Tepšić Krste Pavao, 20 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

475. Tepšić Sime Krsto, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

PAVLOVAC (1)

476. Šakić Steve Nikola, 24 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana 8. avgusta.

RASTOVAC (52)

477. Bursać Đure Nikola, 41 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

478. Bursać Đure Stojan, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
479. Bursać Stojana Đuro, 19 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
480. Vudrag Dmitra Mile, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
481. Vudrag Mile Đoko, 44 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.
482. Vurdelja Boško, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
483. Vurdelja Jakova Nikola, 32 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
484. Vurdelja Jakova Čedomir, 22 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
485. Vurdelja Mileva, 61 g., Srpkinja. Ubijena u logoru Slana u julu.
486. Vurdelja Petra Gojko, 17 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
487. Vurdelja Sime Mile, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
488. Glumbić Bogoljuba Dušan, 38 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
489. Glumbić Bogoljuba Mitar, 22 g., kovač, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
490. Glumbić Ignjatije Jaćim, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
491. Glumbić Jaćima Mitar, 22 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
492. Glumbić Jove Savo, 34 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
493. Glumbić Miloša Mladen, 31 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

494. Glumbić Mihajla Milan, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
495. Grgur Ljubana Blagoje, 26 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
496. Grgur Nikole Blagoje, 35 g., brodar, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
497. Dević Stanka Vaso, 47 g., ciglar, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
498. Dražić Stevana Ljuban, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
499. Žigić Milana Nikola, 16 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
500. Žigić Nikole Milan, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
501. Ivančević Mile Stojan, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
502. Ivančević Stojana Mile, 21 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
503. Jovičić Petra Rade, 44 g., lugar, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
504. Kosanović Đuro, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
505. Kosanović Laze Đurdica, 67 g., Srpkinja. Ubijena u logoru Slana u julu.
506. Kosanović Laze Jaćim, 57 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
507. Ljuština Mile, 31 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
508. Ljuština Sime Đuro, 50 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
509. Ljuština Sime Stevo, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
510. Mikelić Đuro, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
511. Milaković Rade Savo, 28 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
512. Milanović Rade Mile, 33 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
513. Milanović Rade Savo, 22 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
514. Otković Đorđe, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
515. Otković Jaćima Mile, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
516. Otković Jaćima Petar, 38 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
517. Otković Petra Mile, 36 g., kolar, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
518. Slijepčević Rade Mile, 55 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
519. Slijepčević Svetozar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
520. Tijeglić Jove Ljuban, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
521. Tijeglić Jove Milan, 38 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
522. Tijeglić Jove Mile, 42 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
523. Tijeglić Rade Ćiro, 41 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
524. Tomić Đure Stanko, 34 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
525. Cvijić Đure Glišo, 43 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.
526. Cvijić Đure Stevo, 27 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

527. Cvikić Gaje Stevo, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

528. Šteković Milan, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

TREGLAVA (28)

529. Vojnović Jovo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

530. Gruber Lazo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

531. Gruber Mitra Mile, 34 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

532. Gruber Pavla Milan, 23 g., Srbin. Ubijen u logoru Slana u julu.

533. Gruber Petra Pavle, 41 g., Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

534. Dražić Jovo, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

535. Dražić Stevana Matija, 46 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

536. Dražić Stevana Stojan, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

537. Kovačević Mile Nikola, 22 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

538. Kosanović Ilije Nikola, 20 g, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

539. Krajnović Stanka Ignjatije, 41 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

540. Krajnović Stanka Samojlo, 48 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

541. Krajnović Tome Ljuban, 31 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

542. Kuraga Rade Ilija, 57 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

543. Munija Dimitrije-Mitar, 49 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

544. Munija Dmitra Ljuban, 21 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

545. Munija Petar, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

546. Rekić Tome Marko, 45 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

547. Stojaković Jandrije Blagoje, 36 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

548. Cvijanović Dane, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

549. Cvijanović Đure Boško, 34 g., seljak, Srbin, Ubijen u logoru Jadovno u julu.

550. Cvijanović Jaćim, 28 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

551. Cvijanović Lovre Stevan, 48 g, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

552. Cvijanović Mile Boško, 39 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

553. Cvijanović Nikole Jakov, 40 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u avgustu.

554. Cvijanović Pane, seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

555. Crnokrak Laze Rade, 44 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

556. Crnokrak Steve Ilija, 30 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

TURČEVIĆ POLJE (1)

557. Vuković Ilije Milan, 41 g., seljak, Srbin. Ubijen u logoru Jadovno u julu.

(Prilog preuzet iz knjige *Sistem ustaških logora Jadovno 1941*, Đuro Zatezalo, izdavač Muzej genocida, Beograd, 2009).

JASENOVAČKE ŽRTVE 1941–1945. GODINE – POPIS

Po naseljima opštine Grubišno Polje (1078)

Brzaja (4)

1. **Dragičević Rade Tode Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032033)
2. **Mudrinić Jovan Simo Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029034)
3. **Počuč Jovo Sava Srpkinja**, rođena 1901. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035040)
4. **Sović Nikola Anka Srpkinja**, rođena 1924. ubile je ustaše 1942. godine u masovnom teroru, Gradina kod Jasenovca (2133028014)

Cremaušina (41)

5. **Bižić Milka Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040105)
6. **Bižić Jovan Stanko Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040104)
7. **Bižić Mile Stevo Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2427097024)
8. **Gavrilović Stevan Toda Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022134)
9. **Grković Lazo Milka Srpkinja**, rođena 1908. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029024)
10. **Grković Mile Savo Srbin**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029023)
11. **Jelčić Đuro Srbin**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040136)

12. **Kosić Petar Sava Hrvatica**, rođena 1908. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Stara Gradiška (2101071010)
13. **Lukač Jačim Mara Srpkinja**, rođena 1930. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029050)
14. **Lukač Jačim Mitra Srpkinja**, rođena 1938. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029052)
15. **Lukač Jačim Sava Srpkinja**, rođena 1934. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029051)
16. **Maljković Jovo Evica Srpkinja**, rođena 1873. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040137)
17. **Mrkić Stevan Ružica Srpkinja**, rođena 1884. Ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024015)
18. **Novaković Mile Ana Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032043)
19. **Papržan Stevan Josip Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029035)
20. **Petrović Rade Stanko Srbin**, rođen 1892. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029011)
21. **Petrović Stanko Rade Srbin**, rođen 1921. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029012)
22. **Petrović Tomo Đuro Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029014)
23. **Popović Stevo Ljubica Srpkinja**, rođena 1905. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0492068005)
24. **Popržan Josip Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040111)
25. **Radičević Rade Kata Srpkinja**, rođena 1891. ubile je ustaše

1943. godine u logoru Jasenovac (2101072004) 39. **Vidić Petar Uroš Srbín**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029021)
26. **Ruvarac Stevo Boja Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029003) 40. **Vidić Simo Dušan Srbín**, rođen 1923. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029040)
27. **Sablić Adam Savo Srbín**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133028007) 41. **Vidić Simo Dušan Srbín**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040109)
28. **Sablić Marko Nikola Srbín**, rođen 1882. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133028006) 42. **Vidić Simo Rade Srbín**, rođen 1921. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029039)
29. **Straina Mile Sara Srpkinja**, rođena 1863. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0864072008) 43. **Vidić Simo Rade Srbín**, rođen 1922. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040108)
30. **Šteković Mihajlo Mile Srbín**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2330006029) 44. **Vučković Mile Mile Srbín**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032056)
31. **Šteković Mile Božo Srbín**, rođen 1906. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2330006028) 45. **Zdjelar Simo Kata Srpkinja**, rođena 1893. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0259003010)
32. **Ujić Stoja Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000372)
33. **Ujić Đuro Ilija Srbín**, rođen 1898. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000373)
34. **Velagić Mitar Milan Srbín**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029013)
35. **Velagić Mitar Nikola Srbín**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029025)
36. **Velagić Rade Ljuban Srbín**, rođen 1893. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029004)
37. **Vidić Petar Miloš Srbín**, rođen 1911. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0645010013)
38. **Vidić Petar Miloš Srbín**, rođen 1912. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029022)

Dapčevački Brđani (14)

46. **Bosić Vaso Ilija Srbín**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001022)
47. **Bosić Vaso Lazo Srbín**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001023)
48. **Korać Đuro Mitar Srbín**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001026)
49. **Korać Mitar Đuro Srbín**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001025)
50. **Korać Stevo Jula Srpkinja**, rođena 1875. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001031)
51. **Kupreš Đuro Stojan Srbín**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001017)

52. **Kupreš Lovrenije Rade Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001018)
53. **Kupreš Lovro Mitar Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001015)
54. **Lalić Aleksa Svetko Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001004)
55. **Lalić Jandrija Ana Hrvatica**, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001007)
56. **Nadalín Ljuban Danica Srpinkinja**, rođena 1932. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040077)
57. **Nadalín Ljuban Miloško Srbin**, rođen 1936. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040078)
58. **Nadalín Pane Ljuban Srbin**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040076)
59. **Oklobžija Pane Ljubomir Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001016)

Donja Kovačica (4)

60. **Gatalica Juro Stevo Srbin**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2095003014)
61. **Lončar Rade Ljuba Srpinkinja**, rođena 1881. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2099051008)
62. **Mrkšić Jovo Tomo Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2101068007)
63. **Ruvarac Gavro Mara Srpinkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2134029018)

Donja Rašenica (18)

64. **Brković Mitar Mile Srbin**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2127004027)
65. **Djunić Rade Draginja Srpinkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002026)
66. **Erer Simo Sava Srpinkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032039)
67. **Gruber Nikola Ana Srpinkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130020010)
68. **Mrkšić Stevo Dragana Srpinkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032015)
69. **Otković Srdan Mile Srbin**, rođen 1896. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (0855076013)
70. **Popara Persa Srpinkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002017)
71. **Popara Matija Cvijeta Srpinkinja**, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002018)
72. **Popara Pavle Jula Srpinkinja**, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005107)
73. **Radojčić Jelena Srpinkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002037)
74. **Radojčić Jovo Petar Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0633022038)
75. **Radojčić Jovan Petar Srbin**, rođen 1872. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002038)
76. **Radojčić Ljuban Vlado Srbin**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002022)

77. **Straina Andrija Savka Srpkinja**, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0896027022)
78. **Straina Jandrije Sava Srpkinja**, rođena 1909. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005111)
79. **Tesla Sava Srpkinja**, rođena 1873. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002015)
80. **Tomić Mile Branko Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2127002011)
81. **Tomić Uroš Branko Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2326038037)
89. **Mujadin Nikola Milan Srbin**, rođen 1923. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040019)
90. **Mujadin Nikola Stevo Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040020)
91. **Oranović Cvjeta Srpkinja**, rođena 1926. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2130025053)
92. **Petrović Nikola Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038091)
93. **Petrović Marko Soka Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025053)
94. **Radaković Marko Srbin**, rođen 1897. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040156)

Djakovac (2)

82. **Tulum Josip Jela Srpkinja**, rođena 1922. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2157030094)
83. **Zabrdac Josip Dragica Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2118074039)
95. **Radaković Lazo Spasoja Srbin**, rođen 1919. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025058)
96. **Radaković Lazo Rade Srbin**, rođen 1916. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014036)
97. **Radinović Mile Tomo Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040091)

Gakovo (28)

84. **Bukva Mile Milan Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040123)
85. **Bukva Mitar Sava Srbin**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004017)
86. **Kovačević Jovo Stevo Srbin**, rođen 1914. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004013)
87. **Laktaš Sofro Ana Srpkinja**, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004003)
88. **Lukač Stevan Jelena Srpkinja**, rođena 1906. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029049)
98. **Rekić Stevan Evica Srpkinja**, rođena 1883. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025037)
99. **Sljipčević Steva Todor Srbin**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0386005011)
100. **Sljipčević Stevo Todor Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2172069006)
101. **Stančić Gavro Stojan Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040080)
102. **Stančić Mile Jovo Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004024)

103. **Trbojević Ilija Dušan Srbín**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004006)
104. **Trbojević Lazo Milan Srbín**, rođen 1912. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032046)
105. **Trbojević Mile Petar Srbín**, rođen 1912. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007041)
106. **Trbojević Pavle Đuro Srbín**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004015)
107. **Trbojević Pavle Ljuban Srbín**, rođen 1898. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004014)
108. **Trbojević Vaso Krista Srbín**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004008)
109. **Vitanović Danilo Mileva Srpkinja**, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (0236002006)
110. **Vlaisavljević Rade Milan Srbín**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004004)
111. **Vlaisavljević Rade Vaso Srbín**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004005)
- Gornja Kovačica (50)**
112. **Babić Stevo Milka Srpkinja**, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022107)
113. **Bajević Lazo Ljuba Srpkinja**, rođena 1861. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032041)
114. **Bjelajac Nikola Đuro Srbín**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032070)
115. **Boban Kosta Mileva Srpkinja**, rođena 1931. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032023)
116. **Boban Mihajlo Danica Srpkinja**, rođena 1932. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032012)
117. **Bosanac Akso Sava Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032048)
118. **Buban Tošo Krsto Srbín**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032021)
119. **Čizmić Marko Mile Srbín**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2164027002)
120. **Čizmić Miško Petar Srbín**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032050)
121. **Čizmić Stevo Mladen Srbín**, rođen 1921. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2134032053)
122. **Dodig Damnjan Kata Srpkinja**, rođena 1863. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032077)
123. **Dodig Đuro Timotije Srbín**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032076)
124. **Dodig Pavle Đuro Srbín**, rođen 1861. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032075)
125. **Dragičević Rade Mile Mađar**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032032)
126. **Erar Lazo Sava Srbín**, rođen 1874. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032038)
127. **Hajdinović Marko Đuro Srbín**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032072)
128. **Hajduković Luka Mitar Srbín**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032007)
129. **Hajduković Mitar Milan Srbín**, rođen 1933. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032009)
130. **Hajduković Todor Ljuba Srpkinja**, rođena 1863. ubile je ustaše

1942. godine u logoru Jasenovac (2134032010)
131. **Hamić Đuro Ljubica Romkinja**, rođena 1935. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032118)
132. **Hamić Marko Đuro Hrvat**, rođen 1906. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032116)
133. **Hamić Marko Lovro Hrvat**, rođen 1902. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032103)
134. **Hamić Marko Stevo Hrvat**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032105)
135. **Hamić Stevo Kata Romkinja**, rođena 1939. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032113)
136. **Hamić Stevo Lenka Romkinja**, rođena 1928. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032107)
137. **Hamić Stevo Mato Hrvat**, rođen 1918. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032114)
138. **Hamić Stevo Milka Romkinja**, rođena 1930. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032108)
139. **Hamić Stevo Nada Romkinja**, rođena 1932. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032109)
140. **Hamić Stevo Slavko Rom**, rođen 1936. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032111)
141. **Hamić Stevo Zvonko Rom**, rođen 1934. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032110)
142. **Jošilović Đuro Mladen Srbin**, rođen 1939. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7052000038)
143. **Jošilović Đuro Nevenka Srpkinja**, rođena 1942. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032083)
144. **Jošilović Jovo Adam Srbin**, rođen 1875. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032086)
145. **Juras Mile Stevo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032003)
146. **Juras Vaso Mile Srbin**, rođen 1867. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032002)
147. **Knežević Akso Pela Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032049)
148. **Kosojević Rade Ilija Srbin**, rođen 1881. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032073)
149. **Krilović Ilija Đuro Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022047)
150. **Malbaša Rade Latinka Srpkinja**, rođena 1901. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032006)
151. **Marević Damijan Tomo Srbin**, rođen 1877. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032079)
152. **Mataković Mile Dragana Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032067)
153. **Morević Andrija Proko Srbin**, rođen 1897. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022076)
154. **Rastavić Ajeksa Jovo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032090)
155. **Rastavić Jovo Tomo Srbin**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032093)
156. **Usmanović Nikola Jovanka Srpkinja**, rođena 1874. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130018008)

157. **Usumović Božo Vaso Srbin**, rođen 1892. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038060)
158. **Vučković Mile Rade Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2101069009)
159. **Vučković Timotije Milan Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2101069007)
160. **Vukadinović Vaso Tomo Srbin**, rođen 1914. Ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022059)
161. **Zvonarić Mile Milka Srpkinja**, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022227)
- Gornja Rašenica (36)**
162. **Basarić Savo Srbin**, rođen 1887. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005009)
163. **Borota Đuro Branko Srbin**, rođen 1916. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (0864066003)
164. **Borota Đuro Lazo Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (0864066002)
165. **Borota Nikola Milan Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005004)
166. **Brković Đuro Dušan Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (0941014015)
167. **Cetina Luka Dragica Srpkinja**, rođena 1877. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038094)
168. **Djukić Mitar Duro Srbin**, rođen 1887. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005068)
169. **Gavran Milan Blagoje Srbin**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2127005054)
170. **Gavran Stanko Milka Srpkinja**, rođena 1887. Ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005055)
171. **Jazić Tomo Mile Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (0889123036)
172. **Jojić Tomo Mile Srbin**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005094)
173. **Kovačević Glišo Savo Srbin**, rođen 1864. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005064)
174. **Kovačević Mile Savo Srbin**, rođen 1912. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2163024004)
175. **Medić Ljubica Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005093)
176. **Milanović Todor Mitar Srbin**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2127005114)
177. **Popara D Mitar Srbin**, rođen 1883. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0857006004)
178. **Popara Sara Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (1573014048)
179. **Popara Sava Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005116)
180. **Popara Vida Srpkinja**, rođena 1912. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (1573014049)
181. **Popara Mitar Milan Srbin**, rođen 1919. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2127005106)
182. **Popara Tomo Dušan Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2127005115)
183. **Popara Tomo Mitar Srbin**, rođen 1881. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005105)
184. **Preradović Jovo Marko Srbin**, rođen 1886. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2127005120)

185. **Preradović Jovo Mile Srbín**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005117)
186. **Preradović Jovo Petar Srbín**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005056)
187. **Preradović Lazo Uroš Srbín**, rođen 1869. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005061)
188. **Preradović Mile Đuro Srbín**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005034)
189. **Straina Cvijeta Srpkinja**, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005112)
190. **Straina Simo Anka Srpkinja**, rođena 1930. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0896027021)
191. **Tesla Nikola Ilija Srbín**, rođen 1882. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005099)
192. **Tesla Nikola Ilija Srbín**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2112008022)
193. **Tesla Pane Boja Srpkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005101)
194. **Vudrag Pane Srbín**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005082)
195. **Vudrag Vida Srpkinja**, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005083)
196. **Vudrag Ana Zagorka Srpkinja**, rođena 1936. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005084)
197. **Vukelja Ana Ljubica Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015005)

Grbavac (16)

198. **Bosanac Ana Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2127006012)
199. **Bosanac Ljuba Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037019)
200. **Bosanac Stevo Srbín**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2127006011)
201. **Bosanac Mihajlo Dragana Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2127006027)
202. **Bosanac Nikola Jovo Srbín**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2127006007)
203. **Đukić Jova Mile Srbín**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0407295008)
204. **Glumac Mile Ljuba Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035031)
205. **Matic Savo Nikola Srbín**, rođen 1877. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029027)
206. **Popara Tomo Savica Srpkinja**, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2426092011)
207. **Srdić Đorđe Kata Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2127006016)
208. **Tihomirović Stojan Kata Srpkinja**, rođena 1863. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022190)
209. **Tomašek Franjo Veno ???**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1943. godine u masovnom teroru Crkveni Bok (2127006003)
210. **Trbojević Rade Ana Srpkinja**, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015008)

211. **Vranješ Mihajlo Kata Srpkinja**, rođena 1883. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027036)
212. **Vukelja Josif Kata Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015002)
213. **Zec Simeun Ljubica Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000484)
- Grubišno Polje (106)**
214. **Amidžić Jovan Evdokija Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0886105004)
215. **Babić Stojan Ana Hrvatica** rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127001013)
216. **Bobić Dragana Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040085)
217. **Bobić Timo Srbín**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040084)
218. **Bobić Timo Danica Srpkinja**, rođena 1921. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040086)
219. **Bogdan Mijo Reza??** rođena 1901. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2557022037)
220. **Bosanac Andrija Mitar Srbín**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0895023024)
221. **Bosanac Mitar Milan Srbín**, rođen 1901. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2128008001)
222. **Bosanac Stojan Milka Srpkinja**, rođena 1901. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (0920088054)
223. **Božić Mile Savo Srbín**, rođen 1911. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2163017008)
224. **Brzin Soka Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040169)
225. **Bugarinović Mile Leposava Srpkinja**, rođena 1926. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0886107069)
226. **Bugarinović Mile Ljeposava Srpkinja**, rođena 1916. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040047)
227. **Bugarinović Mile Milena Romkinja** rođena 1938. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040048)
228. **Bugarinović Stevan Božica Srpkinja**, rođena 1904. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0886107068)
229. **Bugarinović Stevo Božica Srpkinja**, rođena 1910. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040046)
230. **Čizmić Mile Srbín**, rođen 1860. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040170)
231. **Čizmić Soka Srpkinja**, rođena 1865. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040171)
232. **Delgalo Ivan Ivan Hrvat**, rođen 1915. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2829017004) VIDI M.Grdjevac Delgalo
233. **Dragosavljević Mile Sava Srpkinja**, rođena 1905. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040174)
234. **Dražić Saveta Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Stara Gradiška (0897037020)
235. **Džodan Savo Smilja Srpkinja**, rođena 1897. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2154020023)

236. **Gašparević Stevo Đuro Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040071)
237. **Gazibara Miloš Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Stara Gradiška (2157033129)
238. **Goldberger Elza Jevrejka**, rođena 1908. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2119084091)
239. **Gruber Đuro Mitar Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0930039021)
240. **Gruber Nikola Ana Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0930039022)
241. **Grubić Jovan Dušan Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0854068017)
242. **Grubić Jovan Stojan Srbin**, rođen 1883. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0885100045)
243. **Grubić Nikola Marica Srpkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0885100046)
244. **Grubić Petar Evica Srpkinja**, rođena 1910. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128008008)
245. **Grubišić Evica Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1944. godine u masovnom teroru Uskoci (2324020138) Šandor
246. **Hamidžić Dušan Pero Srbin**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007016)
247. **Ivančević Gajo Stojan Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2112008010)
248. **Ivančević Ilija Doko Srbin**, rođen 1881. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040073)
249. **Jagić Dane Jula Srpkinja**, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129017020)
250. **Jelić Mihajlo Ljubica Srpkinja**, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022095)
251. **Jelić Stanko Ilija Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022094)
252. **Jovičić Jeka Srpkinja**, rođena 1899. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002036)
253. **Jović Milan Vladimir Srbin**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2128007032)
254. **Jović Mitar Mile Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007046)
255. **Jović Stevo Milan Srbin**, rođen 1867. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007031)
256. **Kalanjoš Ivan ?** rođen 1900. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2557022088)
257. **Kljaić Aleksa Ana Srpkinja**, rođena 1863. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040228)
258. **Kojić Sava Zorka Srpkinja**, rođena 1906. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0894018025)
259. **Kundadžija Ljuban Milorad Srbin**, rođen 1915. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2112008025)
260. **Kundak Tomo Emil Srbin**, rođen 1898. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035012)
261. **Laktaš Jovo Ana Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023004)
262. **Landbeger Filip Margita Jevrejka**, rođena 1908. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007061)
263. **Malbaša Simeon Anđelija Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše

1942. godine u logoru Jasenovac (2134032005)
264. **Maljković Savo Srbin**, rođen 1874. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2844028004)
265. **Maljković Darenko Kata Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007018)
266. **Maljković Savo Savica Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2157030098)
267. **Mamula Simo Jovo Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0952103043)
268. **Marčić Josip Regina Hrvatica**, rođena 1903. ubile je ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (1540017015)
269. **Mileković Nikola Milka Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2767060032)
270. **Miljević Sava Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5007000376)
271. **Miščević Pavo Dragana Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2128010002)
272. **Mujadin Mitar Dragana Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135034079)
273. **Obradović Ljubomir Tomo Srbin**, rođen 1902. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0563038007)
274. **Obradović Tomo Vladimir Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0563038006)
275. **Orlović Dušan Srbin**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000602)
276. **Ormanović Ilija Srbin**, rođen 1939. ubile ga ustaše ?1942. godine u logoru Jasenovac (7039000603)
277. **Oršoš Josip Stevo Rom**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2557022026)
278. **Parmak Dušan Srbin**, rođen 1930. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000657)
279. **Penlić Koje Soka Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010034)
280. **Popara Julia Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0857006005)
281. **Popara Aleksa Ljubomir Srbin**, rođen 1878. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (0841034006)
282. **Popara Aleksa Ljuban Srbin**, rođen 1876. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0858015002)
283. **Popara Dimitrije Soka Srpkinja**, rođena 1877. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0858015003)
284. **Popara Mitar Soka Srpkinja**, rođena 1879. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (0841034005)
285. **Popović Soka Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040150)
286. **Preradović Marko Milka Srpkinja**, rođena 1881. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005119)
287. **Preradović Mile Đuro Srbin**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0908020020)
288. **Radičević Pero Jelena Srpkinja**, rođena 1909. ubile je ustaše

1942. godine u logoru Jasenovac (2157033041)
289. **Sekulić Branko Srbina**, rođen 1928. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000819)
290. **Sekulić Vukosava Srpkinja**, rođena 1901. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2113014011)
291. **Šajnović Božo Mara Srpkinja**, rođena 1883. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005088)
292. **Singer Branko Jevrejin**, rođen 1937. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000827)
293. **Singer Zdenka Jevrejka**, rođena 1939. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000830)
294. **Singer Leopold Julijana Jevrejka**, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007058)
295. **Stoponja Mara Tomo Srbina**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2813029016)
296. **Sučur Nikola Ana Srpkinja**, rođena 1912. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Stara Gradiška (2769091055)
297. **Šegan Luka Dane Srbina**, rođen 1874. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2174074075)
298. **Šegan Tadija Jelena Srpkinja**, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007001)
299. **Šelović Matija Ana Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0562037009)
300. **Šučur Nikola Ana Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1944. godine u masovnom teroru Uskoci (2324020113)
301. **Šučur Nikola Ana Srpkinja**, rođena 1909. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (0402196006)
302. **Tesla Savo Boja Srpkinja**, rođena 1894. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2112008023)
303. **Trbojević Mile Smilja Srpkinja**, rođena 1935. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040059)
304. **Trbojević Samojlo Stana Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025031)
305. **Tulum Đuro Kata Srpkinja**, rođena 1897. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025074)
306. **Tvrđorijeka Dragana Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040203)
307. **Tvrđorijeka Bogdan Petar Srbina**, rođen 1924. Ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040202)
308. **Tvrđorijeka Petar Sava Srpkinja**, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128008010)
309. **Ugarković Pero Ana Hrvatica** rođena 1923. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2475030024)
310. **Vekić Pavle Nikola Srbina**, rođen 1867. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040163)
311. **Vekić Stevan Nikola Srbina**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (0847015009)
312. **Veselinović Steva Ružica Srpkinja**, rođena 1875. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040061)
313. **Vitez Dmitar Ana Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025019)

314. **Vitorović Marko Dragan Srbin**, rođen 1942. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0563038010)
315. **Vlaić Stanko Aleksa Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022127)
316. **Vlaić Stanko Jovo Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022179)
317. **Vranko Marko Milka Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027016)
318. **Weiss Julio Vilim Hrvat** ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2800028096)
319. **Zvonarić Matija Marica Srpkinja**, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0855072013)

Ivanovo Selo (2)

320. **Sabo Josip Francika** rođena 1920. ubile je ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2118068015)
321. **Švarcenberg Josip Sida Jevrejka**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2773036025)

Lončarica (19)

322. **Kolarac Stanko Stojan Srbin**, rođen 1913. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129013007)
323. **Kolovac Ljuban Aleksa Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010009)
324. **Lalić Nikola Ana Srpkinja**, rođena 1912. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024022)
325. **Miščević Jovo Petar Srbin**, rođen 1874. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010001)
326. **Munija Blagoje Ana Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010029)
327. **Munija Joco Milan Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010028)
328. **Penlić Lazo Nikola Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010033)
329. **Peulić Đuro Mile Srbin**, rođen 1902. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010007)
330. **Peulić Đuro Stanko Srbin**, rođen 1876. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010008)
331. **Peulić Đuro Stevo Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010006)
332. **Pevulić Đuro Stevo Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2337089006)
333. **Preradović Gliša Dmitar Srbin**, rođen 1914. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010013)
334. **Sohol Stevan Mara Srpkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010025)
335. **Trbojević Milka Srpkinja**, rođena 1914. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025093)
336. **Trbojević Stevan Joka Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025026)
337. **Tvrdonjeho Đuro Glišo Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010015)
338. **Tvrdonjeho Jandrija Joka Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010016)
339. **Tvrdorijeka Đuro Evrem Srbin**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024004)

340. **Tvrđorijeka Evrem Sava Srbin**, rođen 1912. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2132024008)

Mala Barna (24)

341. **Bogdan Jula Romkinja**, rođena 1933. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000168)
342. **Bogdan Rajko Rom**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000172)
343. **Bogdan Slavko Rom**, rođen 1928. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000173)
344. **Domitrović Nikola Đuro Srbin**, rođen 1917. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011004)
345. **Domitrović Simo Ana Srpkinja**, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2128011005)
346. **Đorđić Rade Ljubica Srpkinja**, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025067)
347. **Đuričić Milan Srbin**, rođen 1939. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000253)
348. **Đuričić Slavko Srbin**, rođen 1938. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000254)
349. **Jelić Mile Nikola Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011027)
350. **Jelić Mile Spasoje Srbin**, rođen 1901. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011026)
351. **Jelić Rade Jovo Srbin**, rođen 1901. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023047)
352. **Jelić Rade Savo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0562037017)
353. **Kolarac Marko Ljubica Srpkinja**, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129013008)
354. **Kondić Vlado Srbin**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000427)
355. **Kovačević Stevan Ljuba Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023038)
356. **Mileković Jovo Milka Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2835048013)
357. **Mileković Nikola Milka Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135034073)
358. **Mileković Stevo Raje Srbin**, rođen 1864. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2767060026)
359. **Ransavljević Nikola Tanasije Srbin**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011016)
360. **Sadžak Rade Mirjana Srpkinja**, rođena 1934. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (0572027007)
361. **Vučan Rade Ilija Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011014)
362. **Vučan Steva Ignjatije Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011018)
363. **Zlopić Mitar Milan Srbin**, rođen 1915. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011025)
364. **Zvonarić Sovremije Evica Srpkinja**, rođena 1879. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022251)

Mala Dapčevica (8)

365. **Grubić Stojan Milica Srpkinja**, rođena 1879. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0409333006)
366. **Kovačević Joco Đuro Srbin**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128012032)
367. **Lalić Anto Ana Srpkinja**, rođena 1908. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0854070024)
368. **Pekić Rade Milka Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128012007)
369. **Rekić Glišo Joco Srbin**, rođen 1882. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128012037)
370. **Rekić Marko Tomo Srbin**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128012012)
371. **Savatović Stevan Jula Srpkinja**, rođena 1874. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024054)
372. **Tvrđorijeka Pela Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024005)

Mala Jasenovača (6)

373. **Babić Savo Ilinka Srpkinja**, rođena 1868. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022115)
374. **Barać Pavle Milka Srpkinja**, rođena 1871. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023077)
375. **Bradešić Mile Pavo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035034)
376. **Jelić Vaso Lazo Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027039)
377. **Mačak Mikajlo Đuro Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2097017008)

378. **Preradović Jovan Dragana, Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007023)

Mala Peratovica (24)

379. **Borota Rade Dragica Srpkinja**, rođena 1897. Ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (0561007003)
380. **Damjanović Mile Petar Srbin**, rođen 1911. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014041)
381. **Gašparević Stojan Soka Srpkinja**, rođena 1911. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0297034005)
382. **Jezdić Jaćim Ljuban Srbin**, rođen 1912. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0015008001)
383. **Kašić Petar Stojan Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128008013)
384. **Kovačević Tomo Jaćim Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2129014009)
385. **Lalić Đuro Cvijeta Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0270019011)
386. **Lolić Stevo Srbin**, rođen 1886. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0270019004)
387. **Lolić Lešo Cvijeta Srpkinja**, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2126048003)
388. **Lolić Nikola Glišo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0855072014)
389. **Lolić Nikola Stevan Srbin**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2126048002)
390. **Lukić Mile Srbin**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014038)

391. **Lužajić Damjan Jaćim Srbin**, rođen 1896. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2172070023)
392. **Lužajić Tanasije Mara Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014016)
393. **Milaković Mile Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014039)
394. **Milaković Milka Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014040)
395. **Milaković Nikola Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014042)
396. **Obradović Tomo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000380)
397. **Popara Tomo Soka Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014030)
398. **Ratković Jandrija Đuro Srbin**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129014019)
399. **Rekić Tomo Milka Srpkinja**, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0461004012)
400. **Vukasović Pantelija Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2173071015)
401. **Vukasović Glišo Pantelija Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2113010059)
402. **Vukasović Pantelija Nikola Srbin**, rođen 1918. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2173071016)
403. **Babić Marko Evica Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022104)
404. **Bogdan Marija Romkinja**, rođena 1928. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000169)
405. **Bogdan Stevo Rom**, rođen 1936. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000174)
406. **Đurđević Branka Đuro Rom**, rođen 1918. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033013)
407. **Đurđević Branka Zlatko Rom**, rođen 1932. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033014)
408. **Đurđević Joco Mišo Rom**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033018)
409. **Đurđević Joco Muto Rom**, rođen 1902. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033015)
410. **Đurđević Marko Roza Romkinja**, rođena 1938. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033011)
411. **Đurđević Marko Slavko Rom**, rođen 1932. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033008)
412. **Đurđević Marko Stevo Rom**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033009)
413. **Đurđević Mato Zora Romkinja**, rođena 1930. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033017)
414. **Đurđević Mišo Bicko Rom**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033021)
415. **Đurđević Mišo Lule Rom**, rođen 1933. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033023)
416. **Đurđević Mišo Mato Rom**, rođen 1932. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033022)
417. **Đurđević Mišo Raco Rom**, rođen 1911. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2134033020)

Mala Pisanica (15)

Mali Grđevac (22)

418. **Babić Mile Ljuba Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022121)
419. **Babić Todor Jula Srpkinja**, rođena 1879. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035074)
420. **Bobić Mićo Stevo Srbín**, rođen 1883. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2126037003)
421. **Bosanac Jovo Srbín**, rođen 1878. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038096)
422. **Bosanac Jovo Milica Srpkinja**, rođena 1865. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039104)
423. **Bosanac Vaso Kata Srpkinja**, rođena 1925. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039102)
424. **Delgalo Ivan Ivan Hrvat**, rođen 1915. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2830027001) Vidi Delgalo G. Polje
425. **Dragić Adam Srbín**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135034008)
426. **Grubić Marija Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135034046)
427. **Jošilović Đuro Evica Srpkinja**, rođena 1856. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032085)
428. **Jošilović Stevan Evica Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000527)
429. **Laktaš Ilija Srbín**, rođen 1876. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004002)
430. **Laktaš Milka Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135034028)

431. **Menćanin Jovo Srbín**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2101071023)
432. **Mujadin Mile Nikola Srbín**, rođen 1887. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040018)
433. **Stoponja Mićo Marija Srpkinja**, rođena 1910. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0838008030)
434. **Šteković Luka Laka Srpkinja**, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039039)
435. **Štimalo Adam Stevo Srbín**, rođen 1902. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2101070021)
436. **Ujić Adam Mara Srpkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135034020)
437. **Ujić Jadrija Milka Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135034051)
438. **Velagić Pantelija Kata Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2427097022)
439. **Zvonarić Mitar Mara Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022222)

Mali Zdenci (40)

440. **Bakić Milica Srpkinja**, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037006)
441. **Cvijanović Dane Jovo Srbín**, rođen 1892. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0906009005)
442. **Cvijanović Dane Mile Srbín**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015033)
443. **Cvijanović Luka Mile Srbín**, rođen 1914. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015034)

444. **Grđinić Dane Mara Srpkinja**, rođena 1875. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015026)
445. **Grđinić Ljuban Milan Srbin**, rođen 1911. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015030)
446. **Grđinić Nikola Ljuban Srbin**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015031)
447. **Grđinić Nikola Pela Srpkinja**, rođena 1874. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015032)
448. **Grđinić Stojan Mile Srbin**, rođen 1873. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015025)
449. **Jagić Stevo Lazo Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015028)
450. **Kovačević Aleksa Nikola Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0892014022)
451. **Milošević Josif Anka Srpkinja**, rođena 1901. ubile je ustaše 1944. godiše u logoru Jasenovac (2443048015)
452. **Milošević Luka Desanka Srpkinja**, rođena 1939. ubile je ustaše 1944.. godine u logoru Jasenovac (2443048017)
453. **Milošević Luka Ivica Srbin**, rođen 1938. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovcu (2443048016)
454. **Pokrajac Branko Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023034)
455. **Pokrajac Tošo Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007015)
456. **Pokrajac Dane Đuro Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015012)
457. **Pokrajac Dane Jovan Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2827071016)
458. **Pokrajac Dane Nikola Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0236002005)
459. **Pokrajac Pane Lazo Srbin**, rođen 1881. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015017)
460. **Pokrajac Pane Sava Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015014)
461. **Pokrajac Pane Savica Srpkinja**, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0943030001)
462. **Pokrajac Petar Branko Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0943030002)
463. **Pokrajac Petar Branko Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015016)
464. **Preradović Matija Ana Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000376)
465. **Šajatović Đoko Milka Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0922100004)
466. **Šajatović Stevan Dragana Srpkinja**, rođena 1879. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015019)
467. **Šajatović Stevo Dragana Srpkinja**, rođena 1881. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0922100003)
468. **Šteković Avram Mile Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (0888120029)
469. **Trbojević Mile Marko Srbin**, rođen 1889. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015036)
470. **Trbojević Mile Tomo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015007)

471. **Trbojević Tomo Dušan Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015009)
472. **Veselinović Mihajlo Sava Srbin**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2836058036)
473. **Veselinović Mile Savo Srbin**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040060)
474. **Veselinović Rade Ljuban Srbin**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2157030037)
475. **Veselinović Stojan Jovo Srbin**, rođen 1883. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015021)
476. **Vukelja Đuro Stanko Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015006)
477. **Vukelja Ignjatija Stevo Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015001)
478. **Vukelja Rade Mile Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015004)
479. **Vukelja Stevo Ignjatija Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015003)

Munije (4)

480. **Jagodić Dečo Srbin**, rođen 1892. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2174074003)
481. **Kovač Đuro Stoja Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038088)
482. **Medić Mihajlo Stanko Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0874037005)
483. **Ožegović Đuro Nikola Srbin**, rođen 1922. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2129016002)

Orlovac (6)

484. **Barac Maksim Mile Srbin**, rođen 1868. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023076)
485. **Cvikić Marko Kata Srpkinja**, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0837001012)
486. **Gašparević Tomo Dragana Srpkinja**, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023037)
487. **Jagić Tanasije Julia Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015029)
488. **Jagić Tomo Mile Srbin**, rođen 1876. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129017019)
489. **Preradović Tošo Latinka Srpkinja**, rođena 1869. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005062)

Pavlovac (48)

490. **Basara Jovo Milka Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035023)
491. **Bobić Aleksa Milka Srpkinja**, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022124)
492. **Bosanac Jovo Mara Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039100)
493. **Bosanac Pavo Dragana Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035070)
494. **Crevar Stevo Jovo Srbin**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035047)
495. **Cvikić Jovo Kata Srpkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035052)

496. **Drakulić Jula Srpkinja**, rođena 1897. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2100053019)
497. **Đurđević Joco Mara Hrvatica**, rođena 1920. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038012)
498. **Đurđević Tomo Jela Hrvatica**, rođena 1915. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038027)
499. **Galović Jovo Andrija Srbin**, rođen 1875. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035056)
500. **Galović Simo Ana Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035057)
501. **Gašparević Stevan Jovo Srbin**, rođena 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0259003012)
502. **Gašparović Adam Nikola Srbin**, rođen 1873. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035049)
503. **Gašparović Jovo Evica Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035050)
504. **Glodić Đuro Jela Srpkinja**, rođena 1867. ubile ie ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035069)
505. **Glodić Mile Mara Srpkinja**, rođena 1903. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022128)
506. **Glumac Mile Pane Srbin**, rođen 1887. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035030)
507. **Ivančević Jovo Stojan Srbin**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035045)
508. **Ivančević Stojan Đuka Srpkinja**, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035046)
509. **Juzbašić Kata Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023027)
510. **Kosjer Jovo Mile Srbin**, rođen 1893. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035009)
511. **Kovačević Mile Kata Srpkinja**, rođena 1903. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035029)
512. **Kundak Petar Kata Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035013)
513. **Maričić Petar Milka Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037022)
514. **Marić Jovo Kata Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035066)
515. **Marić Jovo Mile Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035061)
516. **Marić Jovo Mile Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037024)
517. **Marić Mile Anka Srpkinja**, rođena 1931. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035063)
518. **Marić Mile Bosiljka Srpkinja**, rođena 1932. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035064)
519. **Marić Mile Danica Srpkinja**, rođena 1933. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035065)
520. **Marić Mile Joka Srpkinja**, rođena 1915. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035062)
521. **Marić Nikola Pela Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035067)
522. **Mijandžija Jaćim Ana Srpkinja**, rođena 1894. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035026)

523. **Pelinović Nikola Ana** *Srpkinja*, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035022)

524. **Pruginić Mile** *Srbin*, rođen 1876. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2157031066)

525. **Šakić Stevo Milan** *Srbin*, rođen 1920. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027018)

526. **Vezmar Petar Kata** *Srpkinja*, rođena 1883. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022181)

527. **Vranješ Petar Ana** *Srpkinja*, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130018003)

528. **Vujić Jovo Ilija** *Srbin*, rođen 1918. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035017)

529. **Vujić Mile Ana** *Srpkinja*, rođena 1905. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022137)

530. **Vujić Stevan Manja** *Srpkinja*, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035016)

531. **Vujić Stevo Jovo** *Srbin*, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035015)

532. **Vujić Stevo Stevo** *Srbin*, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022136)

533. **Vukelić Pane Sava** *Srpkinja*, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0927015002)

534. **Vukelić Simo Sava** *Srpkinja*, rođena 1883. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035051)

535. **Zec Rade** *Srbin*, rođen 1890. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038061)

536. **Zec Milan Mile** *Srbin*, rođen 1889. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000485)

537. **Zvonarić Todor Ana** *Srpkinja*, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035068)

Poljani (4)

538. **Vranješ Petar Slavka** *Srpkinja*, rođena 1919. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130018004)

539. **Vranješ Tadija Petar** *Srbin*, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130018002)

540. **Vranješ Tadija Stevo** *Srbin*, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027035)

541. **Vujanović Đuro Milka** *Srpkinja*, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5015000310)

Sibenik (27)

542. **Bižić Đuro Vaso** *Srbin*, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036038)

543. **Bosanac Milutin Ljuban** *Srbin*, rođen 1898. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036026)

544. **Bosanac Nikola Rade** *Srbin*, rođen 1880. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2388019005)

545. **Bosanac Simo Vasilija** *Srpkinja*, rođena 1904. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036027)

546. **Božičković Jovo Milka** *Srpkinja*, rođena 1905. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2123054008)

547. **Daničić ?** *Srpkinja*, rođena 1905. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036013)

548. **Daničić Jefto Branko** *Srbin*, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036006)

549. **Jakšić Damjan Sara Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0562037018)
550. **Malbaša Ilija Božo Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036037)
551. **Malbaša Pavle Ilija Srbin**, rođen 1897. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036036)
552. **Novaković Mile Marko Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036028)
553. **Radotić Todor Jovo Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039053)
554. **Radotić Todor Mile Srbin**, rođen 1887. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039050)
555. **Rašeta Akso Vaso Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036025)
556. **Rašeta Đuro Pane Srbin**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036004)
557. **Rašeta Pane Milan Srbin**, rođen 1928. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036005)
558. **Relić Matija Milka Srpkinja**, rođena 1914. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2172069011)
559. **Relić Rade Simo Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036033)
560. **Slijepčević Nikola Đuro Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036018)
561. **Turalo Stevo Mile Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039027)
562. **Vidić Jovo Petar Srbin**, rođen 1876. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029019)
563. **Vidić Jovo Simo Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029037)
564. **Vidić Jovo Simo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040106)
565. **Vidić Nikola Aleksa Srbin**, rođen 1913. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036011)
566. **Vučković Nikola Jovo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036035)
567. **Vučković Nikola Stevo Srbin**, rođen 1889. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036021)
568. **Vuletić Marko Đuro Srbin**, rođen 1901. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136036032)

Topolovica (15)

569. **Dančilović Pane Jula Srpkinja**, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039083)
570. **Gatalica Timo Stevo Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127004020)
571. **Jovičić Cvijeta Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (Ž130019007)
572. **Jovičić Dragan Srbin**, rođen 1939. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000393)
573. **Jovičić Milica Srpkinja**, rođena 1909. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130019015)
574. **Jovičić Stojan Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130019014)
575. **Lukač Mitar Jaćim Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029048)

576. **Lukić Lazo Stevo Srbín**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2173072003)
577. **Marević Mitar Ana Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032078)
578. **Nadalín Pane Srbín**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040074)
579. **Nadalín Sara Srpkinja**, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040075)
580. **Peulić Stevo Lazo Srbín**, rođen 1941. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130019037)
581. **Pevlić Mihajlo Lazo Srbín**, rođen 1897. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130019038)
582. **Pevlić Pavo Cvijeta Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130019039)
583. **Rekić Nikola Dragana Srpkinja**, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130019026)

Treglava (4)

584. **Crnokrak Nikola Jagoda Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2116053014)
585. **Cvijanović Jandrija Soka Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130020007)
586. **Čizmić Đuro Bojana Srpkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032051)
587. **Gruber Đuro Dmiťar Srbín**, rođen 1883. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130020011)

Turčević Polje (8)

588. **Godeč Gajo Srbín**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024061)
589. **Lalić Cvijeta Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024021)
590. **Lalić Vaso Cvijeta Srpkinja**, rođena 1894. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2634020015)
591. **Lončar Petra Srpkinja**, rođena 1873. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2173071013)
592. **Maričić Tomo Mika Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130021038)
593. **Rekić Stanko Stanka Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128012013)
594. **Vukasović Luka Milica Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130020005)
595. **Zrinjov Gajo Srbín**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038119)

Velika Barna (188)

596. **Amić Ana Hrvatica**, rođen 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022276)
597. **Amić Kata Hrvatica**, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022272)
598. **Amić Katarina Hrvatica**, rođen 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovao (2131022286)
599. **Amić Mara Hrvatica**, rođen 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022284)
600. **Amić Marko Hrvat**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022278)

601. **Amić Marta** *Hrvatica*, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022271)
602. **Amić Mato** *Hrvat*, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022280)
603. **Amić Mićo** *Hrvat*, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022277)
604. **Amić Milivoj** *Hrvat*, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022285)
605. **Amić Mitar** *Hrvat*, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2431022274)
606. **Amić Nikola** *Hrvat*, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022275)
607. **Amić Pero** *Hrvat*, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022279)
608. **Amić Rade** *Hrvat*, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022287)
609. **Amić Slavka** *Hrvatica*, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022283)
610. **Amić Rade Đuro** *Hrvat*, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022281)
611. **Amić Rade Sava** *Hrvatica*, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022282)
612. **Anić Jovo Đuro** *Srbini* rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022144)
613. **Babić Ignjatije Ljuba** *Srpkinja*, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022113)
614. **Babić Jandre Adam** *Srbini*, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2101069040)
615. **Babić Jandrija Adam** *Srbini*, rođen 1883. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022105)
616. **Babić Jandrija Petar** *Srbini*, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022106)
617. **Babić Marko Persa** *Srpkinja*, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022117)
618. **Babić Martin Aleksa** *Srbini*, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022120)
619. **Babić Mile Rade** *Srbini*, rođen 1860. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022116)
620. **Babić Nikola Stevo** *Srbini*, rođen 1912. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022118)
621. **Babić Simo Aleksa** *Srbini*, rođen 1865. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2100053010)
622. **Bajević Dragana** *Srpkinja*, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135034044)
623. **Bakrač Đuro Ljuban** *Srbini*, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023046)
624. **Barać Božo Pavle** *Srbini*, rođen 1907. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (0944033004)
625. **Barać Mile Đuro** *Srbini*, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023079)
626. **Barać Mile Pavao** *Srbini*, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023078)
627. **Bobić Ilija Dragana** *Srpkinja*, rođena 1879. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022087)
628. **Bobić Ilija Dragana** *Srpkinja*, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022169)

629. **Bobić Lazo Nikola Srbin**, rođen 1898. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022170)
630. **Bobić Mile Stevo Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022158)
631. **Bobić Pantelija Mile Srbin**, rođen 1902. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022125)
632. **Bobić Pavo Nikola Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022167)
633. **Bobić Stevo Mile Srbin**, rođen 1868. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022154)
634. **Bobić Stevo Pavao Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022165)
635. **Bogdanović Andrija Ljubica Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0854069048)
636. **Bogdanović Rade Milan Srbin**, rođen 1889. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022159)
637. **Bogdanović Rade Nikola Srbin**, rođen 1898. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0854069047)
638. **Borać Cvijeta Savo Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022178)
639. **Borać Nikola Mile Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022177)
640. **Bosanac Adam Ljuba Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023024)
641. **Bosanac Gajo Đuro Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022036)
642. **Bosanac Ljuban Nikola Srbin**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011001)
643. **Bosanac Stojan Krista Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022088)
644. **Bosanac Stojan Milka Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2128011002)
645. **Bosanac Vojo Ljuban Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (0920088053)
646. **Bubić Jovo Simo Srbin**, rođen 1878. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039075)
647. **Čabraja Petar Milan Srbin**, rođen 1923. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023054)
648. **Čabraja Stevo Julia Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023055)
649. **Dević Mira Srpkinja**, rođena 1940. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000245)
650. **Dodig Mićo Milka Srpkinja**, rođena 1877. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022114)
651. **Djaković Nikola Adana Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022258)
652. **Đukić Mile Ana Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127005069)
653. **Đević Milka Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023073)
654. **Đukić Lazo Nikola Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029046)
655. **Đukić Vaso Mile Srbin**, rođen 1917. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2134032020)
656. **Đurđević Marko Milka Hrvatica**, rođena 1923. ubile je ustaše

1942. godine u logoru Jasenovac (2136038015)
657. **Đuričić Marija Srpkinja**, rođena 1942. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000307)
658. **Gašparević Adam Petar Srbin**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023036)
659. **Gašparević Lazo Mitar Srbin**, rođen 1886. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023006)
660. **Gašparević Mile Ana Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0297034007)
661. **Gašparević Radoš Stevo Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0297034006)
662. **Gatalica Ljuban Tina Srpkinja**, rođena 1916. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032027)
663. **Gavran Ilija Petar Srbin**, rođen 1921. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2135035020)
664. **Gavran Pavle Dorijan Srbin**, rođen 1906. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022057)
665. **Gavran Petar Pavao Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038130)
666. **Gavran Petar Rade Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037009)
667. **Gavran Petar Rade Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022015)
668. **Gavrilović Petar Boško Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022133)
669. **Gazibara Marko Ljubomir Srbin**, rođen 1892. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2597137001)
670. **Grahovac Milo Ljuba Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022028)
671. **Hamić Joco Đuro Hrvat**, rođen 1923. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063012)
672. **Hamić Joco Pero Hrvat**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063013)
673. **Hamić Josa Mato Hrvat**, rođen 1923. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063011)
674. **Hamić Josa Sava Hrvatica**, rođena 1920. ubile je ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063010)
675. **Hamić Joso Ljubica Hrvatica**, rođena 1909. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032106)
676. **Hamić Joso Mara Hrvatica**, rođena 1904. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032104)
677. **Hamić Joso Milka Hrvatica**, rođena 1921. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032115)
678. **Ilić Nikola Stevo Srbin**, rođen 1875. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022082)
679. **Ilić Stevo Mitar Srbin**, rođen 1912. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022084)
680. **Ilić Stevo Sara Srpkinja**, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022083)
681. **Jagić Pavle Pava Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022140)
682. **Jakšić Mile Đuro Srbin**, rođen 1889. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022032)
683. **Jakšić Simo Sara Srpkinja**, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022033)

684. **Jelić Ilija Jovanka Srpkinja**, rođena 1924. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022092)
685. **Jelić Ilija Kata Srpkinja**, rođena 1922. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022093)
686. **Juzbašić Nikola Tomo Srbin**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023026)
687. **Kljaić Tomo Milan Srbin**, rođen 1937. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022160)
688. **Knežević Đuro Savo Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022075)
689. **Kojić Adam Spasoje Srbin**, rođen 1878. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011008)
690. **Kojić Adam Tanasije Srbin**, rođen 1882. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011007)
691. **Kojić Marko Stevo Srbin**, rođen 1892. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022191)
692. **Kojić Mile Ljuban Srbin**, rođen 1892. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022200)
693. **Kojić Mile Ljubo Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022195)
694. **Kojić Stevo Marica Srpkinja**, rođena 1925. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022193)
695. **Kojić Stevo Nikola Srbin**, rođen 1930. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022194)
696. **Korica Đuro Glišo Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023033)
697. **Kosić Kata Hrvatica**, rođena 1882. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2101071011)
698. **Kosić Mile Petar Hrvat**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2101071009)
699. **Mačak Spasoje Milan Srbin**, rođen 1925. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022051)
700. **Malković Rade Kata Srpkinja**, rođena 1893. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022029)
701. **Miladinović Stanko Lazo Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023061)
702. **Miladinović Stanko Lazo Srbin**, rođen 1920. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2138040011)
703. **Maleković Jovo Rade Srbin**, rođen 1882. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022080)
704. **Maleković Rade Nikola Srbin**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022078)
705. **Maleković Stojan Ana Srpkinja**, rođena 1917. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022053)
706. **Maleković Stojan Mile Srbin**, rođen 1920. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022052)
707. **Milenković Ankica Srpkinja**, rođena 1939. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000492)
708. **Milenković Mile Smilja Srpkinja**, rođena 1940. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022054)
709. **Milenković Nikola Mladen Srbin**, rođen 1928. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022079)
710. **Miljević Đuro Savo Srbin**, rođen 1889. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022173)

711. **Miljević Mitar Stevo Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022172)
712. **Miljević Stevo Marko Srbin**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022174)
713. **Mrkšić Ana Srpkinja**, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023043)
714. **Mrkšić Đuro Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023042)
715. **Mrkšić Đuro Sova Srpkinja**, rođena 1903. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2112008013)
716. **Mrkšić Mile Mara Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022248)
717. **Mrkšić Mile Vaso Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032014)
718. **Mrkšić Nikola Đuro Srbin**, rođen 1882. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2112008011)
719. **Mrkšić Stevan Joco Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022249)
720. **Mrkšić Stevo Marica Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023014)
721. **Mrkšić Tomo Evica Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2112008012)
722. **Novaković Mara Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022267)
723. **Novaković Đuro Lazo Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022013)
724. **Novaković Đuro Nikola Srbin**, rođen 1920. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022012)
725. **Novaković Pavle Stevo Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022005)
726. **Orlović Dragana Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023072)
727. **Orlović Đuro Dušan Srbin**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023052)
728. **Orlović Glišo Dragana Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022074)
729. **Orlović Mile Đuro Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023053)
730. **Orlović Mile Stevo Srbin**, rođen 1886. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023044)
731. **Pelinović Simo Nikola Srbin**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022067)
732. **Petrović Mitar Milka Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022215)
733. **Petrović Pavle Kata Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022214)
734. **Petrović Stojan Marko Srbin**, rođen 1912. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022213)
735. **Radakavić Đuro Ljuban Srbin**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023066)
736. **Radelic Milan Gojko Srbin**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023063)
737. **Radivojčević Mile Andrija Srbin**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022097)

738. **Radivojčević Mile Stojan Srbin**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022098)
739. **Radukić Mile Milan Srbin**, rođen 1901. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023062)
740. **Rastović Aleksa Vida Srpkinja**, rođena 1881. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032095)
741. **Rudić Jovo Mitar Srbin**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022056)
742. **Rudić Mile Dušan Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022046)
743. **Rudić Nikola Mile Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2098028022)
744. **Rudić Petar Kata Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2098028023)
745. **Slijepac Adam Evica Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022148)
746. **Slijepac Đuro Đuro Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022151)
747. **Slijepac Đuro Milan Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022147)
748. **Slijepac Ilija Đuro Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022149)
749. **Stoponja Draginja Ana Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2813029017)
750. **Stoponja Nikola Boško Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0838008029)
751. **Sudarević Jovo Mile Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022025)
752. **Sudarević Petar Mitar Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022023)
753. **Sudarević Stevo Lazo Srbin**, rođen 1889. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022023)
754. **Sužnjević Milorad Milan Srbin**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2125019016)
755. **Šimrak Lazo Evica Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2113011002)
756. **Štrbac Julka Srpkinja**, rođena 1905. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038116)
757. **Tihomirović Pane Cvijeta Srpkinja**, rođena 1879. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022188)
758. **Todorić Đuro Srbin**, rođen 1937. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000992)
759. **Todorić Jovanka Srpkinja**, rođena 1928. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000993)
760. **Todorović Mladen Srbin**, rođen 1931. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000994)
761. **Todorović Rajo Srbin**, rođen 1929. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000995)
762. **Todorović Stevan Srbin**, rođen 1937. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000997)
763. **Todorović Stevo Srbin**, rođen 1939. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000998)
764. **Vezmar Jovo Jovo Srbin**, rođen 1906. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022183)
765. **Vezmar Nikola Jovo Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022182)

766. **Vlaić Nikola Sava Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022180)
767. **Vranko Petar Marija Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027017)
768. **Vučković Lazo Ana Srpkinja**, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022211)
769. **Vujić Jovan Milica Srpkinja**, rođena 1860. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022135)
770. **Vujić Mile Milka Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022145)
771. **Vujić Nikola Bosiljka Srpkinja**, rođena 1921. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022009)
772. **Vujić Pavle Petar Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022008)
773. **Vukadinović Savo Dmitar Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022110)
774. **Zmijanac Jefto Ljuban Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022256)
775. **Zvokorić Lazo Pavao Srbin**, rođen 1897. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022146)
776. **Zvonarić Ignjatije Stevo Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022252)
777. **Zvonarić Jovo Rade Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022017)
778. **Zvonarić Mitar Savo Srbin**, rođen 1887. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022223)
779. **Zvonarić Pejo Đuro Srbin**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022228)
780. **Zvonarić Rade Stevo Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022018)
781. **Zvonarić Stevo Cvijeta Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022250)
782. **Zvonković Lazo Jovo Srbin**, rođen 1941. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022011)
783. **Zvonković Nikola Lazo Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022010)

Velika Dapčevica (17)

784. **Bašić Jačim Aleksa Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023018)
785. **Gležnić Milan Gojko Srbin**, rođen 1925. ubile ga ustaše 1942. godine u masovnom teroru Gradina kod Jasenovca (2132024030)
786. **Godeč Arso Jula Srpkinja**, rođena 1891. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024062)
787. **Grubić Petar Danilo Srbin**, rođen 1875. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0409333005)
788. **Indić Stevo Savica Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024025)
789. **Kosanović Samojlo Anka Srpkinja**, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024024)
790. **Kosanović Tejo Kojo Srbin**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024023)
791. **Mrkić Glišo Stevo Srbin**, rođen 1922. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024009)
792. **Mrkić Lazo Ljubica Srpkinja**, rođena 1920. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024016)

793. **Mrkić Mile Đuro Srbin**, rođen 1925. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024013)
794. **Mrkić Rade Mihajlo Srbin**, rođen 1882. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024010)
795. **Otković Sava Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000497)
796. **Otković Đorđe Dragan Srbin**, rođen 1937. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000626)
797. **Popović Savica Dragica Srpkinja**, rođena 1912. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024026)
798. **Trbojević Dane Adam Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024017)
799. **Trbojević Danilo Boško Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128010023)
800. **Trbojević Petar Ana Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024067)

Velika Jasenovača (15)

801. **Antolić Stevo Ladislav Mađar**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2136038079)
802. **Bosanac Jovan Ljuban Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000383)

803. **Bosanac Kojo Ljuban Srbin**, rođen 1882. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128011003)
804. **Bosanac Kosta Pane Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037020)
805. **Bosanac Kosta Rade Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037015)
806. **Bosanac Ljuban Đuro Srbin**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000385)
807. **Bosanac Ljuban Nikola Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000386)
808. **Bosanac Milin Pela Srpkinja**, rođena 1883. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037016)
809. **Bosanac Rade Jovo Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037013)
810. **Marević Dragana Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037017)
811. **Marević Lazo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037018)
812. **Marić Simo Kata Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037023)
813. **Mileković Rade Milka Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022081)
814. **Vimer Ivan Đuro ?**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2136037002)
815. **Vukmir Stevo Kata Srpkinja**, rođena 1893. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129013006)

Velika Peratovica (50)

816. **Aleksić Lazo Soka Srpkinja**, rođena 1893. ubile je ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2133025045)
817. **Aleksić Spasoja Borka Srpkinja**, rođena 1937. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025042)
818. **Babić Ilija Soka Srpkinja**, rođena 1908. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022119)

819. **Brzin Ljuban Đuro Srbin**, rođen 1932. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130019049)
820. **Čalić Petar Jelena Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039117)
821. **Dardić Cvijeta Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000498)
822. **Dardić Stojan Srbin**, rođen 1928. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000231)
823. **Đorđić Dragana Srpkinja**, rođena 1903. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (213302.092)
824. **Đorđić Lazo Stojan Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025091)
825. **Ergarac Stevan Ljubica Srpkinja**, rođena 1889. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2163011007)
826. **Gležnić Joco Soka Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024019)
827. **Grba Ilija Srbin**, rođen 1860. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025013)
828. **Grba Ilija Ljubica Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025014)
829. **Gruber Ljubica Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000493)
830. **Jovčić Petar Milka Srpkinja**, rođena 1870. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032098)
831. **Jovičić Stevo Manojlo Srbin**, rođen 1920. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025004)
832. **Kojić Savo Zorka Srpkinja**, rođena 1907. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5007000375)
833. **Kosanović Tadija Milan Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025015)
834. **Lagorac Ilija Sava Srbin**, rođen 1906. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2133025078)
835. **Lukač Savo Sava Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029047)
836. **Mikelić Tadija Pantelija Srbin**, rođen 1909. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025010)
837. **Parmak Tadija Dušan Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007014)
838. **Popović Ljuban Evica Srpkinja**, rođena 1907. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2366061045)
839. **Popović Marko Ljuban Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2366061046)
840. **Parmak Zaharije Dragana Srpkinja**, rođena 1897. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025059)
841. **Rekić Jandrija Rade Srbin**, rođen 1869. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025050)
842. **Rekić Stevan Vaso Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025038)
843. **Singer Filip Leopold Jevrejin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007060)
844. **Stanić Sofronije Lazo Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0904102010)
845. **Trbojević Božo Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000499)
846. **Trbojević Božo Stevo Srbin**, rođen 1925. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038135)

847. **Trbojević Janko Vaso Srbin**, rođen 1885. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025021)
848. **Trbojević Ljuban Nikola Srbin**, rođen 1911. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025095)
849. **Trbojević Ljuban Stevo Srbin**, rođen 1915. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025011)
850. **Trbojević Nikola Dušan Srbin**, rođen 1933. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025097)
851. **Trbojević Nikola Petar Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025070)
852. **Trbojević Pavle Lazo Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132024066)
853. **Trbojević Petar Tomo Srbin**, rođen 1915. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038089)
854. **Trbojević Savo Milan Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025032)
855. **Trbojević Savo Soka Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025096)
856. **Trbojević Tomo Savo Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025030)
857. **Trbojević Tomo Božo Srbin**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038134)
858. **Trbojević Vaso Ljuban Srbin**, rođen 1878. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025094)
859. **Trbojević Vaso Aleksa Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025022)
860. **Tulum Dmitar Dušan Srbin**, rođen 1923. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025075)
861. **Vudrag Ignjatije Marija Srpkinja**, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0561002030)
862. **Vudrag Nikola Petar Srbin**, rođen 1908. streljale ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0561002025)
863. **Vukšić Mitar Jovo Srbin**, rođen 1860. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032092)
864. **Zagorac Ilija Savo Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000388)
865. **Zagorac Nikola Evica Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000389)

Veliki Grđevac (95)

* Po Iliću 120, primjer Radelić Đuro i otac Parazajda Mladena

866. **Babić Eva Srpkinja**, rođena 1894. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2101069041)
867. **Bobić Stevo Jovanka Srpkinja**, rođena 1935. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022156)
868. **Brzik Akantije Sofija Srpkinja**, rođena 1877. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0921093013)
869. **Dejanović Milka Srpkinja**, rođena 1871. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038054)
870. **Denkmajer Stevo Sava Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038049)
871. **Dobrijević Damjan Kata Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038002)
872. **Dobrijević Damjan Kata Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2844031002)
873. **Dobrijević Milan Branko Srbin**, rođen 1920. ubile ga ustaše

1943. godine u logoru Jasenovac (2136038004)
874. **Dobrijević Milan Branko** *Srbin*, rođen 1921. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2844031003)
875. **Djaković. Kojo Marija** *Srpkinja*, rođena 1896. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022257)
876. **Đurđević Đuro Mato** *Hrvat*, rođen 1913. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038026)
877. **Đurđević Đuro Milan** *Rom*, rođen 1940. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038013)
878. **Đurđević Đuro Petar** *Hrvat*, rođen 1909. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038020)
879. **Đurđević Janko Mišo** *Hrvat*, rođen 1902. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038006)
880. **Đurđević Marko Evica** *Romkinja*, rođena 1939. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038010)
881. **Đurđević Mato Zorica** *Romkinja*, rođena 1937. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038028)
882. **Đurđević Miško Stojanka** *Romkinja*, rođena 1907. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2098029014)
883. **Đurđević Mišo Adam** *Rom*, rođen 1931. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac
Đurđević Mišo Danica *Romkinja*, rođena 1933. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038018)
884. **Đurđević Mišo Đuro** *Hrvat*, rođen 1918. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038011)
885. **Đurđević Mišo Evica** *Romkinja*, rođena 1935. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038019)
886. **Đurđević Mišo Jandro** *Hrvat*, rođen 1920. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038014)
887. **Đurđević Mišo Marko** *Hrvat*, rođen 1916. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038008)
888. **Đurđević Mišo Stevo** *Rom*, rođen 1929. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Stara Gradiška (2136038016)
889. **Đurđević Petar Antun** *Rom*, rođen 1930. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038022)
890. **Đurđević Petar Đuro** *Rom*, rođen 1932. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038023)
891. **Đurđević Petar Evica** *Romkinja*, rođena 1934. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038024)
892. **Đurđević Petar Ruža** *Romkinja*, rođena 1936. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038025)
893. **Ekštajn Šandor Savka** *Jevrejka*, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (5100000775)
894. **Epštajn Josip Zdenko** *Jevrejin*, rođen 1929. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000308)
895. **Gašparević Joco Sida** *Srpkinja*, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2132023009)
896. **Hajduković Marko Kristo** *Srbin*, rođen 1897. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032008)
897. **Jošilović Ljuban Ljuba** *Srpkinja*, rođena 1877. ubile je ustaše

1942. godine u logoru Jasenovac (2134032084)
898. **Jošilović Miloš Ljuba Srpkinja**, rođena 1909. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000526)
899. **Jovanović Mara Srpkinja**, rođena 1904. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2124004022)
900. **Jovanović Mara Srpkinja**, rođena 1920. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2124004021)
901. **Jovanović Milka Srpkinja**, rođena 1915. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2124004027)
902. **Jovanović Đuro Đuro Rom**, rođen 1934. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038042)
903. **Jovanović Đuro Jovo Rom**, rođen 1936. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038043)
904. **Jovanović Đuro Ljubica Romkinja**, rođena 1930. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038040)
905. **Jovanović Đuro Mara Romkinja**, rođena 1932. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038041)
906. **Jovanović Lazo Branko Rom**, rođen 1934. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038031)
907. **Jovanović Lazo Nevenka Romkinja**, rođena 1938. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038033)
908. **Jovanović Lazo Rozika Romkinja**, rođena 1940. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jascnovac (2136038034)
909. **Jovanović Lazo Zdravko Rom**, rođen 1936. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038032)
910. **Jovanović Petar Lazo Hrvat**, rođen 1914. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038029)
911. **Jovanović Petar Stjepan Hrvat**, rođen 1916. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038035)
912. **Jovanović Stjepan Vlado Rom**, rođen 1938. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038038)
913. **Jovanović Stjepan Zorica Romkinja**, rođena 1936. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038037)
914. **Jovanović Tošo Mileva Hrvatica**, rođena 1926. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038046)
915. **Jovanović Tošo Milka Hrvatica**, rođena 1917. ubile ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038030)
916. **Jovanović Tošo Stevo Hrvat**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038045)
917. **Karavidić Rade Srbin**, rođen 1902. ubile ga ustase 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038047)
918. **Kašić Andrija Srbin**, rođen 1867. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038085)
919. **Kazda Franjo Franjo, Čeh**, rođen 1904. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2136038121)
920. **Keserić Lazo Dragana Hrvatica**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (2101071005)
921. **Kljajić Simo Milka Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022163)
922. **Marić Jalena Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038101)

923. **Marić Arsenije Đuro Srbin**, rođen 1908. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038100)
924. **Marić Nikola Soka Srpkinja**, rođena 1910. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037025)
925. **Micki Šandor Elza Jevrejka**, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (5101000340)
926. **Mihaljica Ljubomir Veljko Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2113015050)
927. **Milaković Stevo Teodora Srpkinja**, rođena 1881. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2165044003)
928. **Milovanović Stanko Dušan Srbin**, rođen 1915. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2095006007)
929. **Mrkšić Marko Marija Srpkinja**, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godin u logoru Jasenovac (2132023012)
930. **Mrkšić Pajo Luka Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Stara Gradiška (5006000080)
931. **Mrkšić Pavle Luka Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000495)
932. **Nanković Marko Mile Srbin**, rođen 1887. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038103)
933. **Nanković Mile Đuro Srbin**, rođen 1913. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038102)
934. **Oblučar Mile Mile Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2774045006)
935. **Paravina Stevo Kata Srpkinja**, rođena 1900. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2101070019)
936. **Pavić Simo Srbin**, rođen 1870. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038109) **Pruginić Mile Đuro Srbin**, ročen 1901. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Stara Gradiška (2157031065)
937. **Radelić Dušan Srbin**, rođen 1933. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000752)
938. **Radelić Andrija Soka Srpkinja**, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038082)
939. **Radelić Đuro Dušan Srbin**, rođen 1931. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038086)
940. **Radelić Đuro Nikola Srbin**, rođen 1926. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038084)
941. **Radelić Đuro Uroš Srbin**, rođen 1924. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038083)
942. **Radelić Stevan Đuro Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac
943. **Radišević Đuro Uroš Srbin**, rođen 1905. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032024)
944. **Radojčić Luka Ana Srpkinja**, rođena 1894. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2127002023)
945. **Radokić Jovo Sava Srpkinja**, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039108)
946. **Šajatović Jovo Nikola Srbin**, rođen 1879. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038001)
947. **Šakanović Aleksa Pantelija Srbin**, rođen 1875. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038097)
948. **Šenvald Ignjac Berta Hrvatica**, rođena 1919. ubile je ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2814050005)

949. **Šenvald Ignjac Dragica** *Hrvatica*, rođena 1922. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2814050006)
950. **Štrbac Desanka** *Srpkinja*, rođena 1934. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000977)
951. **Štrbac Milan** *Srbín*, rođen 1938. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000978)
952. **Štrbac Stevo Milanka** *Srpkinja*, rođena 1934. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038117)
953. **Štrbac Stevo Radojka** *Srpkinja*, rođena 1937. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038118)
954. **Trbojević Filip Kosta** *Srbín*, rođen 1862. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038064)
955. **Trbojević Mile Stevo** *Srbín*, rođen 1901. ubile ga ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2095005018)
956. **Trbojević Milo Stevo** *Srbín*, rođen 1901. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2337090003)
957. **Trbojević Tomo Evica** *Srpkinja*, rođena 1887. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038090)
958. **Višnjić Simo Ljuba** *Srpkinja*, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2101069017)
959. **Wurtzburger Adela** *Hrvatica*, rođena 1903. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2830026009)
960. **Zorger Alfred Marko** *Jevrejin*, rođen 1923. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2124002008)
- Rastovac (16)**
961. **Glumbić Evica** *Srpkinja*, rođena 1877. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2133026019)
962. **Glumbić Jovan Milan** *Srbín*, rođen 1922. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133026042)
963. **Glumbić Mihajlo Bogoljub** *Srbín*, rođen 1875. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2133026018)
964. **Grgur Nikola Đuro** *Srbín*, rođen 1888. ubile ga ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2113009010)
965. **Grgur Rade Stana** *Srpkinja*, rođena 1912. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2133026026)
966. **Milanović Antonije Kata** *Srpkinja*, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133026036)
967. **Milanović Gajo Ana** *Srpkinja*, rođena 1894. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133026037)
968. **Milanović Jandrija Rade** *Srbín*, rođen 1897. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133026035)
969. **Opković Stevan Lazo** *Srbín*, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0909025035)
970. **Opković Stevan Mile** *Srbín*, rođen 1896. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0909025034)
971. **Popović Stevan Evica** *Srpkinja*, rođena 1897. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0909025036)
972. **Šteković Stevan Danica** *Srpkinja*, rođena 1921. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0857008024)
973. **Šteković Stevan Miloš** *Srbín*, rođen 1918. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0857008023)

974. **Tijeglić Sava Srpkinja**, rođena 1905. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133026039)
975. **Tomčić Stanko Đuro Srbin**, rođen 1875. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133026009)
976. **Trbojević Tomo Bogoje Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2133026012)
- Veliki Zdenci (40)**
977. **Bosanac Stojan Milka Srpkinja**, rođena 1888. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000384)
978. **Bosanac Todor Ljuba Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1945. godine u logoru Jasenovac (2127006008)
979. **Daljug Jovo Joka Srpkinja**, rođena 1868. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007003)
980. **Dobrijević Nikola Stevo Srbin**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027045)
981. **Dobrijević Stanko Stoja Srpkinja**, rođena 1874. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027046)
982. **Dragaš Vasilije Srbin**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2842006025)
983. **Gavran Aleksa Mara Srpkinja**, rođena 1869. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037011)
984. **Gavran Milin Petar Srbin**, rođen 1865. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136037012)
985. **Hanić Marko Kata. Hrvatica**, rođena 1908. ubile je ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063004)
986. **Jelenić Marko Andrija Hrvat**, rođen 1901. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063002)
987. **Jelenić Marko Janko Hrvat**, rođen 1901. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063003)
988. **Jelenić Marko Miško Hrvat**, rođen 1891. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063001)
989. **Jelenić Miško Anka Hrvatica**, rođena 1926. ubile je ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063006)
990. **Jelenić Miško Slavko Hrvat**, rođen 1916. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063005)
991. **Jelinić Andrija Đurđa Romkinja**, rođena 1931. ubile je ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063007)
992. **Jelinić Andrija Kata Romkinja**, rođena 1935. ubile je ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (0900063008)
993. **Juhn Feliks Jevrejin**, rođen 1886. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Stara Gradiška (2822026030)
994. **Juhn Josip Laura Jevrejka**, rođena 1890. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Stara Gradiška (2822026033)
995. **Karalija Savo Dimitrije Srbin**, rođen 1911. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5005000375)
996. **Kosijer Jakov Boja Srpkinja**, rođena 1887. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2128007055)
997. **Mandl Josip Ella Jevrejka**, rođena 1896. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Stara Gradiška (2822026034)
998. **Mandl Josip Viktor Jevrejin**, rođen 1886. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Stara Gradiška (2822026035)
999. **Marić Milica Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2136038114)
1000. **Obrazović Petar Mile Srbin**, rođen 1907. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2113009002)

- 1001. Ognjanović Luka Soka Srpkinja**, rođena 1883. ubile je ustaše 1943. godine u logoru Jasenovac (2136038059)
- 1002. Pokrajac Jula Srpkinja**, rođena 1873. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015015)
- 1003. Pokrajac Kata Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2129015018)
- 1004. Pokrajac Nikola Srbin**, rođen 1902. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000513)
- 1005. Robić Đuro Lazo Srbin**, rođen 1892. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027029)
- 1006. Robić Đuro Nikola Srbin**, rođen 1925. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027026)
- 1007. Robić Lazo Jovo Srbin**, rođen 1922. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027030)
- 1008. Robić Petar Đuro Srbin**, rođen 1867. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027028)
- 1009. Robić Stevo Mile Srbin**, rođen 1923. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027027)
- 1010. Romanić Mira Srpkinja**, rođena 1939. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000750)
- 1011. Romanić Jovo Stevo Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133027056)
- 1012. Staneković Nikola Ana Srpkinja**, rođena 1885. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0407295009)
- 1013. Sudarević Đuro Petra Srpkinja**, rođena 1880. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022259)
- 1014. Tatomirović Jovo Ljuba Srpkinja**, rođena 1884. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022143)
- 1015. Usmanović Ilija Borka Srpkinja**, rođena 1902. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2130018007)
- 1016. Utješinović Đuro Luka Srbin**, rođen 1919. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (2113009022)
- ### Zrinska (62)
- 1017. Bobić Mile Sava Srpkinja**, rođena 1873. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022166)
- 1018. Bosanac Rade Đuro Srbin**, rođen 1884. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (2137039038)
- 1019. Buban Mitar Sava Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039125)
- 1020. Buban Ruža Darinka Srpkinja**, rođena 1906. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032011)
- 1021. Čalić Nikola Gavriilo Srbin**, rođen 1859. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0236003009)
- 1022. Čalić Vaso Doka Srpkinja**, rođena 1860. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0236003010)
- 1023. Čalić Vaso Doka Srpkinja**, rođena 1858. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039119)
- 1024. Dančilović Jula Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000506)
- 1025. Dančilović Adam Đuro Srbin**, rođen 1886. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039082)
- 1026. Dančilović Jovo Mileva Srpkinja**, rođena 1930. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000230)

1027. **Dančilović Todor Toda** *Srpkinja*, rođena 1897. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039085)
1028. **Domozin Tomo Srbín**, rođen 1890. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000507)
1029. **Domuzin Ana** *Srpkinja*, rođena 1900. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000508)
1030. **Dragojević Simo Darinka** *Srpkinja*, rođena 1931. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039070)
1031. **Gašparević Jovo Srbín**, rođen 1900. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000505)
1032. **Golić Mara** *Srpkinja*, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000503)
1033. **Golić Lazo Eva** *Srpkinja*, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039091)
1034. **Golić Petar Eva** *Srpkinja*, rođena 1910. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000501)
1035. **Golić Stevo Marko Srbín**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000502)
1036. **Ilić Nada** *Srpkinja*, rođena 1934. ubile je ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (7039000047)
1037. **Ilić Branko Smilja** *Srpkinja*, rođena 1942. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039112)
1038. **Jošilović Stojan Kata** *Srpkinja*, rođena 1878. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032087)
1039. **Jošilović Stojan Kata** *Srpkinja*, rođena 1882. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2102073051)
1040. **Jović Savo Milenka** *Srpkinja*, rođena 1941. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039089)
1041. **Jović Savo Mira** *Srpkinja*, rođena 1941. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039090)
1042. **Karanović Nada** *Srpkinja*, rođena 1938. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7039000407)
1043. **Karanović Marko Mileva** *Srpkinja*, rođena 1939. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039073)
1044. **Karanović Rade Ilija Srbín**, rođen 1914. ubile ga ustaše 1941. godine u logoru Jasenovac (5006000509)
1045. **Kovačević Rade Soka** *Srpkinja*, rođena 1897. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2133025090)
1046. **Laktaš Lazo Milka** *Srpkinja*, rođena 1875. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032055)
1047. **Lazdekić Savo Dragan Srbín**, rođen 1940. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7052000036)
1048. **Lazdekić Savo Milan Srbín**, rođen 1939. ubile ga ustaše 1944. godine u logoru Jasenovac (7052000035)
1049. **Milosavljević Jovo Dragana** *Srpkinja*, rođena 1892. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039017)
1050. **Milosavljević Jovo Stevan Srbín**, rođen 1876. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000510)
1051. **Milosavljević Tomo Stevo Srbín**, rođen 1876. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039016)
1052. **Mrkobrad Mile Milka** *Srpkinja*, rođena 1898. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039079)

- 1053. Mrkobrad Petar Jovo Srbin**, rođen 1895. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022058)
- 1054. Mrkobrad Tanasije Rade Srbin**, rođen 1854. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039077)
- 1055. Mrkobrad Tanasije Ruža Srpkinja**, rođena 1864. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039078)
- 1056. Nijemčević Stevo Aksa Srbin**, rođen 1888. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2131022048)
- 1057. Oblučar Ignjatije Milan Srbin**, rođen 1927. ubile ga ustaše 1943. godine u masovnom teroru Crkveni Bok (2137039033)
- 1058. Popović Rade Nikola Srbin**, rođen 1893. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039036)
- 1059. Popović Stanko Ljuba Srpkinja**, rođena 1894. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039037)
- 1060. Radan Nino Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000514) **Radan Nikola Jovo Srbin**, rođen 1937. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (7052000034)
- 1061. Radokić Zok Stevo Srbin**, rođen 1877. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039107)
- 1062. Radosavac Aleksa Aleksa Srbin**, rođen 1903. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039030)
- 1063. Rastović Stojan Dragana Srpkinja**, rođena 1886. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134032094)
- 1064. Straina Jovo Jandre Srbin**, rođen 1920. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0864072011)
- 1065. Straina Jovo Jandre Srbin**, rođen 1921. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039015)
- 1066. Straina Kuzman Jovo Srbin**, rođen 1894. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0864072009)
- 1067. Straina Mile Jovo Srbin**, rođen 1893. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039013)
- 1068. Straina Rade Milka Srpkinja**, rođena 1895. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0864072010)
- 1069. Straina Todor Nikola Srbin**, rođen 1911. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000517)
- 1070. Strajina Mara Srpkinja**, rođena 1890. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000516)
- 1071. Strajina Kuzman Todor Srbin**, rođen 1880. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000515)
- 1072. Strajina Todor Jovo Srbin**, rođen 1899. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000518)
- 1073. Šteković Andrija Andrija Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (0236002003)
- 1074. Šteković Jandre Jandre Srpkinja**, rođena 1910. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000520)
- 1075. Šteković Sava Soka Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000519)
- 1076. Tomašić Soka Srpkinja**, rođena 1872. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2137039022)
- 1077. Tomašić Jovan Miloš Srbin**, rođen 1910. ubile ga ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (5006000525)
- 1078. Vidić Ćiro Kata Srpkinja**, rođena 1876. ubile je ustaše 1942. godine u logoru Jasenovac (2134029020)

1079. **Vidić Stevo Sava** *Srpkinja*, rođena (Preuzeto iz Muzeja genocida i
1907. ubile je ustaše 1942. godine u Statistike Jugoslavije, str. 815 -835)
logoru Jasenovac (2137039106)

Napomena autora:

U preuzetom spisku iz Muzeja genocida u kojem se navode žrtve sa područja Grubišnog Polja uočio sam niz netačnosti. Pored slovnih grešaka u imenima i prezimenima žrtava, te podacima o nacionalnoj pripadnosti, spisak sadrži i mnoge druge nepravilnosti. Korekcija spiska zahtjeva posebnu pažnju i angažman. Sa ovim mojim mišljenjem saglasni su i još neki drugi poznavaoци ovog sadržaja.

„PRIJE PEDESET GODINA“ – POSEBNO IZDANJE „GRUBIŠNOPOLJSKOG LISTA“ OD 29. MARTA 1991.

aprilske žrtve '41

POSEBNO IZDANJE IZVRŠNOG ODBORA ZA IZGRADNJU SPOMEN-OBIJEŽJA
ŽRTAVA APRILSKOG TERORA 1941. GOD., SUBNOR GRUBIŠNO POLJE

Prije pedeset godina

● Prve korake genocid je napravio u Grubišnom Polju aprila 1941. godine

Genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima bio je planiran, a likvidacija svega što je antiifašističko i protuustaško, bez obzira na naciju i vjeru bio je njegov sastavni dio. Po tome planu prvi sabirni logor na teritoriji NDH formiran je u Drnju kod Koprivnice, u zgradi tvornice "Danica", odlukom od 20. aprila 1941. godine. Prvi zatočenici u njemu bili su Srbi sa područja Grubišnog Polja, zatim Križevaca i Pakraca.

Kroz logor je prošlo oko 5.000 zatočenika, a od gladi, zlostavljanja i ubistava, život u logoru je izgubilo oko 200 ljudi. Logor je rasformiran polovinom jula 1941. godine. Posljednjih 1600 zatočenika transportirano je za Gospić i S. Gradišku.

U Gospiću su zatočenici dovoženi u stočnim vagonima, po 50 - 60 ljudi u svakom. Bez obzira koliko dana su putovali po julske žegi, vagoni se do Gospića nisu otvarali. Žed, žega i smrad oduzimajući su i snagu i razum tim ljudima.

Krajem aprila 1941. g. kazionica u Gospiću postaje logor tranzitnog karaktera u kome se monstruozno i u svijetu besprimjerno masakriralo zatočenike. Kao masovno gubilište predviđeno je Jadovno, jame i bezdani Velebita. Kroz tranzitni logor u Gospiću prošlo je od 20. 7. 1941. do 19. 8. 1941. oko 25.000 ljudi, no treba napomenuti da se likvidacije na Jadovnu vrše planski od maja 1941. godine. Kako tranzitni logor u Gospiću ne bi ostao "usko grlo" u planiranom genocidu, 24. juna osniva se nekoliko kilometara od tzv. Šaranove jame, u Čačić-dragi na Velebitu logor pod vedrim nebom. Koncem juna 1941. godine dovedena je veća grupa Srba (oko 400) s područja Bjelovara, Grubišnog Polja i Pakraca. Kasnije, nakon ukidanja logora "Danica"

dovedeni su i drugi Srbi s ovog područja. Likvidacije su vršene i na Pagu (kotar Gospić u NOB-I). Od 24. 6. 1941. nije više bila nikakva tajna da se na Jadovnu vrše masovne likvidacije.

Sa željezničke stanice Gospić ti nesretni ljudi išli su povezani dva po dva ili po četiri u koloni koja je još i uzduž bila povezana lancem ili konopom. Često su bili tako gusto povezani da su se morali kretati ukorak, u protivnom ne bi mogli hodati. Kolone su imale 100, 200, 300 ljudi, bilo ih je nekoliko prije i nekoliko poslije podne. Išli su jedna za drugom kojih stotinjak metara. Tako su iznemogli, žedni, gladni i poslije raznih fizičkih i psihičkih tortura u tim kolonama stizali do "tranzitnog logora" (oko 2,5 km), do logora u Čačić dragi (oko 12 km) ili, što je bilo u većini slučajeva, izravno na gubilište (oko 8 km.). To gubilište se koristilo ukupno 80 dana, do 20. augusta 1941. godine. Broj pobijenih na ovom gubilištu prema jednim podacima iznosi 35.000, a po uprošćenijoj analizi poznavaoa, preko 37.000 žrtava.

Eto, toliko rani kratke opće informacije o genocidu, koji je kako vidimo u svojim prvim koracima zakročio u područje općine Grubišno Polje.

U noći 26/27. aprila 1941. godine ustaše su pokupile iz kreveta 504 Srbina od 14 do 60 godina, bez obzira na zanimanje, političku pripadnost ili uvjerenje, odnosno vjerovanje. Odmah su vezani sin sa ocem, brat sa bratom, a potom i koloni uzdužno sa ostalima. Taj planom predviđeni postupak, kako smo informirani, pratio ih je do mjesta umorstva. Po raspoloživim podacima od 504 uhapšena čovjeka, 15 onemoćalih staraca i dva mladića vraćeni su kući. Od ovih 15 jedan je doveden kući mrtav iz "Danice" i sahranjen je na mjesnom groblju.

Poslije gotovo pola vijeka, tek posljednjih godina napravljen je konačan spisak onih koji se nisu vratili. On iznosi 400 imena. Prilikom dajemo ovdje i rodbini i da dadu eventualne primjedbe na ovaj konačni spisak žrtava od 26. i 27. aprila 1941. To se može odnositi na eventualno izostavljene ili na tačnost imena i prezimena, te mjesto stanovanja. Tako bi za obilježavanje 50. godišnjice stradanja ovih nevinih žrtava imali sva njihova imena i prezimena, te im mogli svima odati dužnu ljudsku poštu, vjerski pomen i blagoslov.

Molimo članove porodica, rođake, susjede i znance da svaki podatak koji u vezi sa ovim sadržajem smatraju korisnim da ga dostave SUBNOR-a u Grubišnom Polju, Odboru za izgradnju spomen obilježja žrtvama od 26./27. aprila 1941. godine. Rado ćemo primiti i svaki pisani materijal od svjedoka tih događaja od prije pola stoljeća. Posebnu važnost imaju i svi tada pisani materijali, dopisnice, potvrde, slike, sjećanja onih koji su bili u posjeti zatočenicima u "Danici".

SPISAK ŽRTAVA USTAŠKOG TERORA OD 26. I 27. APRILA 1941. GODINE U OPĆINI GRUBIŠNO
POLJE

1. Tvrdorijeka Gajo	57. Gruber Pavao	113. Tvrdorijeka Rade
2. Tvrdorijeka Đuro	58. Gruber Milan	114. Čakmak Kuzman
3. Bugarinović Sava	59. Gruber Stevo	115. Grubić Nikola
4. Bugarinović Milan	60. Maljković Joco	116. Grubić Stevo
5. Bugarinović Božo	61. Bastašić Rade	117. Petrović Ljuban
6. Maljković Cvetko	62. Bastašić Luka	118. Petrović Ilija
7. Maljković Gojko	63. Bastašić Stevo	119. Petrović Dmitar
8. Đukić Stevo	64. Brzin Cvetko	120. Gazibara Nikola
9. Đukić Živko	65. Šegić Dane	121. Gazibara Vlado
10. Bobić Petar	66. Šegić Vlado	122. Đurić Stevo
11. Bobić Milan	67. Amidžić Milan	123. Bosanac Tomo
12. Bobić Dane	68. Amidžić Lazo	124. Bosanac Jovo
13. Bobić Ilija	69. Amidžić Pero	125. Bosanac Petar
14. Bobić Branko	70. Janjić Vlado	126. Stoponja Stevo
15. Vekić Dušan	71. Smiljanić Stevo	127. Vranješ Branko
16. Vekić Ljuban	72. Smiljanić Pero	128. Vranješ Mirko
17. Vekić Dmitar	73. Izidović Aleksa	129. Vranješ Ljuban
18. Potkonjak Stevo	74. Popara Dmitar	130. Vranješ Mile
19. Potkonjak Mirko	75. Kovačević Nikola	131. Parmak Zaharije
20. Dražić Aleksa	76. Kovačević Mišo	132. Brzin Božo
21. Dražić Mile	77. Kovačević Cvetko	133. Trbović Pane
22. Dražić Stevo	78. Preradović Jovo	134. Otković Lazo
23. Dražić Božo	79. Preradović Đuro	135. Jovanović Branko
24. Gašparević Stevo	80. Preradović Miloš	136. Jezdić Vaso
25. Gavran Đuro	81. Kulić Kosta	137. Tepšić Krsta
26. Golić Milan	82. Biškup Dane	138. Tepšić Pavle
27. Kosjer Ljuban	83. Biškup Mitar	139. Tepšić Blagoja
28. Maljković Joco	84. Indić Milan	140. Buijić Jovo
29. Cvikić Gojko	85. Brkić Milan	141. Stoponja Đuro
30. Radivojčević Branko	86. Čupović Dušan	142. Stoponja Mile
31. Grba Milan	87. Reljić Stevan	143. Jagić Stojan
32. Grba Lazo	88. Orlušić Branko	144. Jagić Milan
33. Grba Ljuban	89. Vujnović Uglješa	145. Basara Đuro
34. Grba Ljuban	90. Jović Đuro	146. Basara Ljuban
35. Grba Đuro	91. Jović Mile	147. Basara Dmitar
36. Grba Sava	92. Jović Branko	148. Basara Marko
37. Grba Cvetko	93. Jović Vlado	149. Basara Nikola
38. Grba Blagoja	94. Kličeković Stevo	150. Basara Petar
39. Grba Blagoja	95. Kličeković Mile	151. Basara Mile
40. Jelić Mile	96. Jović Marko	152. Jagić Jovo
41. Pejnović Simo	97. Mišćević Marko	153. Jagić Mile
42. Pejnović Milan	98. Vrzić Stevo	154. Stoponja Stevan
43. Pejnović Nikola	99. Kljaić Božo	155. Stoponja Dmitar
44. Pejnović Đuro	100. Kljaić Branko	156. Grdinić Jovo
45. Pejnović Ljuban	101. Kljaić Ljuban	157. Bursać Nikola
46. Pejnović Mile	102. Bosanac Milan	158. Bursać Đuro
47. Bosanac Ljuban	103. Kličeković Blagoja	159. Boban Dušan
48. Parmak Gojko	104. Božić Stojan	160. Bursać Stojan
49. Grubić Ilija	105. Čubrlo Filip	161. Cvijić Glišo
50. Vranješ Pavao	106. Čubrlo Ljuban	162. Cvijić Stevo
51. Popović Joco	107. Hajdina Mile	163. Dražić Ljuban
52. Popović Milan	108. Hajdina Nikola	164. Dević Vaso
53. Popović Mile	109. Tvrdorijeka Ljuban	165. Grgur Blagoja
54. Popović Nenad	110. Tvrdorijeka Nikola	166. Grgur Svetozar
55. Popović Rade	111. Tvrdorijeka Dane	167. Grgur Blagoja
56. Popović Aleksa	112. Tvrdorijeka Stevo	168. Glumbić Jaćim

169. Glumbić Mladen
170. Glumbić Milan
171. Glumbić J. Mitar
172. Glumbić Dušan
173. Glumbić Mitar
174. Glumbić Savo
175. Ivančević Stojan
176. Ivančević Mile
177. Jovičić Rade
178. Kosanović Jaćim
179. Kosanović Đuro
180. Ljuština Đuro
181. Ljuština Stevo
182. Ljuština Mile
183. Milanović Mile
184. Otković J. Mile
185. Milanović Savo
186. Otković Đorde
187. Otković Petar
188. Otković P. Mile
189. Slijepčević Svetozar
190. Slijepčević Mile
191. Tomić Stanko
192. Tijeglić Ćiro
193. Tijeglić Ljuban
194. Tijeglić Milan
195. Tijeglić Mile
196. Vurdelja Nikola
197. Vurdelja Ćedomir
198. Vurdelja Mile
199. Vurdelja Mile
200. Vurdelja Gojko
201. Žigic Milan
202. Žigic Nikola
203. Šteković Milan
204. Vurdelja Boško
205. Orlović Stevo
206. Poprzan Nikola
207. Bastašić Lazo
208. Radukić Milan
209. Radukić Gojko
210. Denić Dušan
211. Lončar Mile
212. Bosanac Marko
213. Bosanac Ljuban
214. Miladinović Lazo
215. Popović Dmtar
216. Popović Marko
217. Gavran Blagoja
218. Gašparević Stevo
219. Biketa Nikola
220. Grubić Milan
221. Djević Milan
222. Biketa Nikola
223. Stoponja Pero
224. Šakić Stevo
225. Šakić Nikola
226. Mrkšić Jovo
227. Mrkšić Dušan
228. Kovačević Rade
229. Kovačević Dmtar
230. Kovačević Đuro
231. Stoponja Ljuban
232. Pelinović Andrija
233. Gajić Đuro
234. Gajić Nikola
235. Kovačević Rade
236. Reljić Tomo
237. Kljaić Tomo
238. Daljug Mile
239. Daljug Dušan
240. Miladinović Nikola
241. Šakić Joco
242. Šakić Petar
243. Šakić Todor
244. Gašparević Milan
245. Gašparević Milan st.
246. Gašparević Dušan
247. Gašparević Miloš
248. Mileković Pavle
249. Miladinović Jovo
250. Korica Đuro
251. Radulović Svetozar
252. Cvijanović Jaćim
253. Drlić Glišo
254. Šakić Rade
255. Šakić Vlajko
256. Šakić Ilija
257. Gavran Đuro
258. Bakić Dmtar
259. Bakić Rade
260. Bogdanović Milan
261. Bakić Đuro
262. Stanković Ignjatije
263. Petrović Đuro
264. Petrović Petar
265. Petrović Milan
266. Zvonarić Đuro
267. Zvonarić Nikola
268. Vujić Milan
269. Sekulić Mile
270. Zvonarić Ilija
271. Panković Đuro
272. Divjak Milan
273. Sudarević Lazo
274. Grujić Pantelija
275. Vučković Mitar
276. Vučković Mile
277. Vučković Savo
278. Vučković Rade
279. Zvonarić Mitar
280. Zvonarić Milan
281. Zvonarić Lazo
282. Zvonarić Marko
283. Gavran Đuro
284. Gavran Stanko
285. Maćak Uroš
286. Rudić Rade
287. Rudić Stevo
288. Bobić Dušan
289. Barać Pavao
290. Barać Đuro
291. Miljević Nikola
292. Radaković Jovo
293. Radaković Mile
294. Radaković Petar
295. Ilić Đuro
296. Vlajić Đuro
297. Vlaić Milan
298. Petrović Marko ml.
299. Petrović Marko st.
300. Petrović Milan
301. Lončar Lazo
302. Gazibara Ljuban
303. Zmijanac Dmtar
304. Zmijanac Tomo
305. Zvonarić Tomo
306. Mrkšić Rade
307. Babić Aleksa
308. Babić Lazo
309. Babić Rade
310. Babić Stevo
311. Babić Uroš
312. Babić Petar
313. Babić Adam
314. Radivojević Đuro
315. Vukadinović Dmtar
316. Maletić Božo
317. Zvonarić Mile
318. Bosanac Đuro
319. Borota Lazo
320. Borota Branko
321. Borota Petar
322. Borota Luka
323. Torbica Milan
324. Basarić Ilija
325. Basarić Nikola
326. Basarić Milan
327. Basarić Tanasije
328. Vučković Lazo
329. Vučković Jovo
330. Vučković Gojko
331. Bota Đuro
332. Bota Dmtar
333. Milanović Mitar
334. Karadić Đuro
335. Radaković Spasoja
336. Radaković Ljuban
337. Petrović Nikola
338. Šaula Krsta
339. Krajnović Ljuban
340. Antunović Luka
341. Antunović Milan
342. Preradović Jovo
343. Preradović Blagoja
344. Preradović Milan
345. Preradović Ilija

344. Preradović Tomo
345. Preradović Dušan
346. Preradović Dmitar
347. Preradović Jovo
348. Preradović Stevo
349. Preradović Cvetko
350. Preradović Marko
351. Preradović Stanko
352. Preradović Dmitar
353. Preradović Milan
354. Preradović Dmitar
355. Preradović Milan
356. Brković Dušan
357. Brković Simo
358. Jazić Lazo
359. Jazić Blagoja
360. Jazić Lazo
361. Jazić Gojko
362. Gavran Stanko
363. Strajna Petar
364. Strajna Stojan
365. Jovičić Spasoja
366. Knežević Mile
367. Kovačević Milan
368. Kovačević Glišo
369. Kovačević Nikola
370. Kovačević Savo
371. Kovačević Nikola
372. Kovačević Ilija
373. Veselinović Božo
374. Tomić Stevo
375. Tesla Nikola
376. Tesla Rade
377. Popara Milan
378. Popara Dušan
379. Strajna Simo
380. Tihomirović Đuro
381. Medić Živko
382. Bosanac Dušan
383. Miljanović Ljuban
384. Karaula Nikola
385. Kovačević Savo
386. Vučrag Branko
387. Tomić Đuro
388. Karaula Đuro
389. Rudić Vaso
390. Radojčić Nikola
391. Budisavljević Simo
392. Marković Jovo
393. Vučan Ljuban
394. Popara Mile
395. Tomić Đuro
396. Popara Milan
397. Budisavljević Nikola
398. Radojčić Petar
399. Radulović Đuro
400. Novaković Mile
401. Bosanac Mile
402. Bosanac Vladeta
403. Bosanac Aleksa
404. Bosanac Stevo
405. Bosanac Nikola
406. Cvikić Stevo
407. Nikšić Vlado
408. Đurić Tomo
409. Gruber Stevo
410. Bastašić Stevo
411. Dražić Gojko
412. Grba Sava
413. Šakić Vaso
414. Vidić Mile
415. Bosanac Stančo
416. Bosanac Sava
417. Bosanac Mile
418. Bosanac Aleksa
419. Glumac Lazo
420. Đukić Nikola
421. Đukić Tomo
422. Juzbaša Vaso
423. Kovačević Stevo
424. Kovačević Mile
425. Kalinić Đuro
426. Bosanac Mile
427. Dražić Stojan
428. Dražić Jovo
429. Cvijanović Boško
430. Cvijanović Stevo
431. Kuragić Ilija
432. Cvijanović Boško
433. Cvijanović Đene
434. Crnokrak Ilija
435. Krajnović Samojlo
436. Krajnović Ignjatija
437. Crnokrak Rade
438. Gruber Mile
439. Gruber Lazo
440. Rekić Marko
441. Krajnović Ljuban
442. Stojaković Blagoja
443. Dražić Matija
444. Kosanović Nikola
445. Munija Petar
446. Munija Ljuban
447. Cvijanović Jakov
448. Kovačević Nikola
449. Cvijanović Pero
450. Vojnović Jovo
451. Munija Dimitrije
452. Vrzlić Stevo
453. Cvijanović Mile
454. Cvijanović Luka
455. Grdinić Jovo
456. Cvijanović Jovo
457. Šteković Mile
458. Šteković Jovo
459. Jagić Lazo
460. Jagić Luka
461. Relić Pane
462. Jogun Branko
463. Jogun Milan
464. Karanović Simo
465. Kundak Nikola
466. Vučković Đuro
467. Gleđić Stojan
468. Rekić Evrem
469. Vučković Milan
470. Torbica Lazo
471. Popović Petar
472. Lalić Stevo
473. Mrkić Jovan
474. Dobrović Nikola
475. Radosavac Petar
476. Jagodić Gojko
477. Jagodić Cvetko
478. Tubić Simo
479. Kovačević Svetozar
480. Bosanac Mile
481. Trbojević Đuro
482. Savić Dragutin
483. Savić Đuro
484. Gegić Adam
485. Spaić Rade
486. Rebić Mile
487. Trbojević Đuro
(od ukupno 504 iz Koprivnice ih
je otpušteno 17)

I ovom prilikom Izvršni odbor Odbora za izgradnju spomen obilježja zahvaljuje se organima vlasti, privrednog i društvenog života općine, te brojnim suradnicima na razumijevanju i pomoći u organiziranju OBILJEŽAVANJA 50. GODIŠNJICE ŽRTAVA OD 26./27. APRILA 1941. GODINE. Realizacijom programa obilježavanja 50. godišnjice, postavlja se i kamen temeljac budućeg SPOMEN-OBILJEŽJA, čija gradnja će biti uvjetovana mogućnostima DPZ i individualnih donatora u najširem smislu riječi.

"GRUBIŠNOPOLJSKI LIST", BR. 88, OD 30. APRILA 1991. GODINE - NASLOVNA, 2, 3, 5 I 12. STRANA

UTORAK, 30. 4. 1991. GODINA 5, BROJ 88 CIJENA 10 DINARA

POŠTARINA PLAĆENA U POŠTI 43290 G. POLJE

GRUBIŠNOPOLJSKI LIST

Izbori i(li) otcjepljenje

Kada bi po mogućim efektima na politička zbivanja i svakodnevni život oecjenjivali važnost događaja, onda bi u periodu između dva broja "G. lista" jedan od dva najvažnija svakako bio sastanak općinskih opozicijskih stranaka u Velikim Zdencima 22. travnja.

Među deset učesnika ovog skupa bilo je najviše članova HDZ (Kazimir Vučenilović, Stjepan Frčko, Antun Delić, Ivica Debić, Ivan Volf i Antun Potković), dva člana HDS (Franjo Levatić i Jerko Miličević), te Antun Sedlaček iz Saveza socijalista i Živko Zagorac iz SDS.

Na osnovu prijedloga Kazimira Vučenilovića prihvaćen je i dnevni red - mogućnost novih izbora i zajedničko rješavanje ekonomskih problema, te kritičko sagledavanje sadašnje vladajuće općinske strukture.

Poslije diskusije s iscrpnim argumentacijama za potrebom novih izbora na općini te karakterističnim naglascima (izdvajamo pitanje Ante Delića o svrsi novih izbora, jer se već govori o novoj teritorijalnoj, kotarsko-županijskoj podjeli u Hrvatskoj), usvojen je zajednički stav po kojem su svi sudionici skupa za nove izbore. Jedini sporan detalj moglo bi biti mišljenje Ante Delića da se u izbore ide s onim strankama koje priznaju sve elemente suvereniteta Hrvatske.

Prihvaćeno je da se ova opredjeljenje za nove izbore još jednom potvrdi u rukovodećim tijelima vlastitih stranaka, informira o tome javnost, te da se na novom sastanku, u ponedjeljak, 29. travnja, potpiše i zajednički, službeni zahtjev.

Da stranački prvaci zaista misle ozbiljno o novim izborima, dovoljno govori i dogovor da se na sastanak u ponedjeljak ponesu i štambilji stranaka.

Na inicijativu SDS u Grubišnom Polju je 23. travnja održan zajednički sastanak Kluba odbornika Srba u SO G. Polje i Općinskog odbora SDS. Centralna tema skupa bila je - dogovor oko provođenja referenduma.

Radi se o referendumu o otcjepljenju pojedinih naselja s većinskim srpskim stanovništvom od općine Grubišno Polje i priključenju općini Daruvar.

U uvodnom izlaganju Branko Popović je obrazložio zašto prijedlog o ovom referendumu i zašto upravo sada. Po toni obrazloženju, na pragu je "po svim pokazateljima formiranje županija u kojima bi etnički blok srpskog naroda bio razbijen na više područja, a naše ambicije su da centar županije bude u Pakracu, čime bi se stvorili uvjeti za zaštitu etničkih i drugih prava, od kulture i prosvjete, do zadovoljavajućeg sistema javne sigurnosti".

Na pitanje odbornika o zakonitosti tog postupka Živko Zagorac je odgovorio da se ovaj referendum, "koliko god bio neustavan ili nezakonit, po metodi ne razlikuje od metoda donošenja ustava i zakona prema kojim je nezakonit". Kako naglašava Živko Zagorac na pitanje o praktičnim posljedicama referenduma, "on je politički čin koji će bez obzira na razvoj situacije imati svoju težinu i biti argument i pri skorim odlučivanjima na svim nivoima u Jugoslaviji, ali i u slučaju međunarodne arbitraže".

Branko Popović izložio je i procjenu po kojoj se ne očekuje intervencija MUP-a pri provođenju referenduma, "jer bi svako daljnje povlačenje obarača značilo politički krah za sadašnju vladu Hrvatske... Ne želimo seliti nikuda, ostajemo ovdje, ali sa etničkim pravima koja bi nam u svakoj civiliziranoj zemlji pripadala", zaključio je Branko Popović diskusiju o referendumu.

Prisutni su jednoglasno odlučili da se pristupi provođenju organizacije referenduma, te da se on održi u nedjelju, 5. svibnja. (r)

**Ivica Račan
u Grubišnom
Polju**

Str. 5

**Što LSD
zamjera Klubu
srpskih
odbornika**

Str. 3

**HOĆE LI
BILOGORSKA
SELA
U OPĆINU
DARUVAR?**

**Čestitamo
1. maj,
Praznik rada!**

GRUBIŠNOPOLJSKI LIST, strana 2

30. 4. 1991.

REZULTATI POPISA '91

Deset posto stanovnika manje

Već 22. travnja na području općine Grubišno Polje bili su poznati prvi, za sada neslužbeni podaci iz popisa stanovništva i imovine, ali nas Nada Jelača, tajnik Općinske popisne komisije, uvjerava da se niti službeni podaci neće razlikovati od ovih do sada utvrđenih u primarnoj obradi.

Prvi i najvažniji podatak, broj od 14120 stanovnika, ponovo je pokazao da smo sredina koja, čini se, nepovratno stagnira u ovom pogledu. S obzirom na 15.756 iz 1981. godine to je 1636 stanovnika manje, odnosno, 89,61 posto. To je nivo 1880. godine. Popisom je također utvrđeno da živimo u 4.802 domaćinstva, od kojih je 3.599, odnosno 75 posto poljoprivrednih. Istovremeno, raspoložemo s 5491 stanom ili kućom, što znači da imamo 689 takvih objekata nenaselelih ili napuštenih. Nezavisno od toga, u inozemstvu imamo 354 radnika ili članova njihovih obitelji.

Popisom imovine utvrđeno je, između ostalog, da u našem, kako se moglo vidjeti - izrazito poljoprivrednom kraju, uzgajamo 9.732 goveda, 4.932 ovce, 11.491 svinju i 62.084 komada razne peradi. Uz to, od nekada brojnih konja, još uvijek je ostalo 190.

Osim nacionalnog sastava za koji za sada podatke nemamo, a koji bi u ovim vremenima bio atraktivan za čitaoce, kao jednako zanimljive navodimo broj stanovnika po naseljima, uz napomenu da je on porastao jedino u Grubišnom Polju i Malim Zdenicima.

Naselje	Stanovnika		Index (%)
	1981.	1991.	'91/'81
Dapčevački Brdani	127	111	87,40
Cremsušina	140	82	58,57
Djakovac	173	105	60,69
Donja Kovačica	431	369	85,61
Donja Rašenica	301	233	77,41
Dražica	376	273	72,61
Gornja Kovačica	459	347	75,60
Gornja Rašenica	270	200	74,07
Grbavac	385	302	78,44
Grubišno Polje	3056	3479	113,84
Ivanovo Selo	558	437	78,32
Lončarica	220	199	90,45
Mala Barna	135	106	78,52
Mala Dapčevica	99	61	61,62
Mala Jasenovača	89	72	80,90
Mala Peratovica	228	199	87,28
Mala Pisanica	271	249	91,88
Mali Grdevac	240	205	85,42
Mali Zdenici	471	509	108,07
Munije	136	93	68,38
Orlovac	382	347	90,84
Pavlovac	937	840	89,65
Poljani	360	333	92,50
Rastovac	207	142	68,60
Sibenik	131	124	94,66
Topolovica	199	148	74,37
Trojeglava	205	165	80,49
Turčević Polje	243	158	65,02
Velika Barna	894	720	80,49
Velika Dapčevica	153	105	68,63
Velika Jasenovača	165	102	61,82
Velika Peratovica	242	172	71,07
Veliki Grdevac	1636	1523	93,09
Veliki Zdenici	1417	1298	91,60
Zrinska	422	312	73,93

U broju 86 "G. lista" pogrešno je naveden broj stanovnika Pavlovca, te stoji 395, a treba 937 za 1981., a u broju 87 "G. lista" u tekstu o popisima stanovništva treba stajati 15.756, a ne 17.756 stanovnika u općini G. Polje za 1981. god. Pripremio: RR

SKUPŠTINA OPĆINE GRUBIŠNO POLJE

čestita svim
građanima

Praznik
rada!

SINDIKAT. Nakon dužeg perioda priprema, održana je konstituirajuća sjednica Općinskog sindikalnog povjereništva. Za novog prvog čovjeka općinskog sindikata, sindikalnog povjerenika, kako se to po novom zove, izabran je Vladimir Selović.

Čestitamo
1. maj,
Praznik rada!

MJESNA ZAJEDNICA
GRUBIŠNO POLJE

30. 4. 1991.

GRUBIŠNOPOLJSKI LIST, strana 3

LIGA SOCIJALNIH DEMOKRATA

STAVOVI O OSNIVANJU KLUBA SRPSKIH ODBORNIKA

Na inicijativu Opštinskog odbora SDS osnovan je Klub srpskih odbornika SO Grubišno Polje. Postojanje parlamentarnih klubova je uobičajeno u mnogim parlamentima. Šta u ovoj inicijativi nije uobičajeno?

U prvom redu, osnivač kluba je vanskupštinska stranka, a članovi kluba su zastupnici izabrani na listama različitih skupštinskih stranaka i nezavisni kandidati.

Primarni kriterij za prijem u članstvo kluba je nacionalna pripadnost koja se nudi kao surogat interesnog principa okupljanja. Ovom inicijativom vanskupštinska stranka stiče kontrolu nad jednim dijelom zastupnika i na mala vrata ulazi u skupštinu. Međutim, iz objavljenih Prijedloga za rješenja (tačka 10. i zadnja rečenica) proizilazi da krajnja namjera Kluba i nije učestvovanje u radu skupštine, već iznudiivanje novih izbora i novog stranačkog rasporeda zastupnika po volji nacionalnih stranaka, jer je birračko tijelo polarizirano po ovom principu.

U ovoj inicijativi i Prijedlozima za rješenja sporno je sljedeće:

- Prijedloge za rješenja (zahtjeve) odbornici upućuju skupštini čiji su članovi upravo oni sami i to ne u normalnoj skupštinskoj proceduri, uslovljavajući svoje učestvovanje u radu ispunjenjem zahtjeva jedne vanskupštinske stranke. Na ovaj način zastupnici kao pojedinci sami priznaju svoju vlastitu nemoguć i nedostatak političkog subjektiviteta. Ovim se uvodi, kao preovlađavajući princip skupštinskog rada, djelovanje po stranačkom diktatu, po diktatu izdvojenih centara moći. Ovaj način rada u potpunosti blokira demokratsko odlučivanje skupštine i u suštini samu skupštinu čini nepotrebnom. U takvoj skupštini zastupnici

djeluju kao dijelovi glasačke mašine, jer nemaju svoje vlastite stavove. Odluke ovakve skupštine nisu rezultat demokratskog sučeljavanja stavova zastupnika kao političkih subjekata, već kompromisi stranačkih vrhova.

- U svojem obraćanju rukovodstvu općine (predsjedniku SO i Izvršnog vijeća) zastupnici sami sebe oslobođaju bilo koje odgovornosti za rad skupštine čiji su zastupnici. Međutim, za rad skupštine odgovorni su svi zastupnici i to za ono što su učinili, tako i za ono što nisu učinili.

- U pluralističkom političkom sistemu svi politički zahtjevi su legitimni, pa tako i zahtjevi iz Prijedloga za rješenje. Način upućivanja zahtjeva međutim, u sebi sadrži protivrječnost, jer zastupnici koji trebaju učestvovati u rješavanju zahtjeva u skupštini, svoje učesće uslovljavaju ispunjenjem tih zahtjeva.

Ovom prilikom nećemo iznositi stavove o svim tačkama navedenih zahtjeva, već samo o jednom od njih koji nam se čini najspornijim i najmanje obrazloženim. To je tačka 4. o jeziku u školama. Ne možemo se složiti sa ultimativnim zahtjevom kojim se na jednu nacionalnu isključivost (hrvatskog nacionalnog centralizma) odgovara nacionalnim ekskluzivizmom (srpskog nacionalnog separatizma), uz prijetnju neprijemerenom upotrebom djece u političkim borbama. Ostaju nejasni odgovori na sljedeća pitanja:

- Kako Klub i stranka inicijator zamišljaju uvođenje posebnih srpskih odjeljenja?

OBAVJEŠTENJE

Obavještavamo javnost da LIGA SOCIJALNIH DEMOKRATA Grubišno Polje organizira službu za pružanje besplatne pravne pomoći:

1. Zaposlenima u rješavanju problema iz radnog odnosa.
2. Nezaposlenima u rješavanju problema u vezi zapošljavanja.
3. Socijalno ugroženima za sticanje sredstava socijalne zaštite.
4. Građanima u zaštiti njihovih ljudskih i građanskih prava u svim slučajevima njihovog narušavanja.

O vremenu i mjestu rada naše službe javnost će biti naknadno obavještena!

- Za koje predmete se traži nastavak na srpskom jeziku?

- Iz kojih sredstava se predviđa financiranje takvih odjeljenja?

- Da li ste imali u vidu kakav će utjecaj imati izvođenje nastave u posebnim nacionalnim odjeljenjima na djecu koja u komuniciranju izvan škole ne osjećaju toliku nacionalnu podvojenost i različitost jezika?

- Da li za takvu odluku imate pristanak onih o kojima se radi, pristanak vaše i djece svih drugih građana? Ili za vas njihova volja uopće nije bitna?

Smatramo da se i problem ustavne upotrebe jezika treba rješavati u demokratskoj proceduri u skupštinama, bez zloupotrebe djece koja ne smiju ni u kojem slučaju biti sredstvo manipulacije različitih stranaka. Pozivamo ovom prilikom djecu i omladinu da se suprotstave svakim nacionalnim počinjima. Za razliku od mnogih mi vjerujemo da djeca i omladina znaju artikulirati svoj vlastiti interes i u ime svoje budućnosti odbiti poslušnost svima onima koji im hoće nametnuti život u uskim nacionalnim zajednicama koje se međusobno suprotstavljaju.

Inicijativni odbor LSD

SRPSKA DEMOKRATSKA STRANKA

Malom Grđevcu

MALI GRĐEVAC. U subotu, 20. travnja u Malom Grđevcu je održana druga u seriji javnih tribina koje je najavila Srpska demokratska stranka, ovog puta s temom "položaj Srba u Hrvatskoj". Tribini je prisustvovalo oko 200 građana okolnih mjesta.

U svojim uvodnim izlaganjima članovi rukovodstva SDS, Branko Popović i Željko Zagorac upoznali su prisutne s aktualnim zbivanjima u Slavoniji i Baranji vezanim za ovu stranku i njenim kontaktima sa stranim diplomatskim predstavništvima. Isto tako, obrazloženo je i najavljen referendum za odvajanje od općine Grubišno Polje i pripajanje općinama Daruvar i Pakrac, koji bi se u dvadesetak naselja proveli 5. svibnja. Prisutni su također upoznati s predstojećim osnivanjem Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta", a protojerejski namjesnik i paroh grubišnopoljski, gosp. Marinko Juretić informirao je prisutne o inicijativi za renoviranje 18 pravoslavnih crkava na području općine.

Iz diskusije koja je uslijedila možda je još zanimljivo spomenuti izjavu Branka Popovića u ime stranke, kojom se daje podrška inicijativi republičke vlade za osnivanje nenaoružanih dobrovoljačkih odreda narodne zaštite, te preporučio savjetima mjesnih zajednica bilogorskih sela da i oni pristupe formiranju takvih jedinica.

Za porodicu poginulog Rajka Vukadinovića na Plitvicama i na ovoj tribini su skupljani prilozima, tako da su prisutni priložili 7.300 dinara. (r)

PRVOMAJSKA ČESTITKA

Svim radnim ljudima i građanima općine Grubišno Polje čestitamo Praznik rada! Pozivamo vas da i ove godine ponosno proslavimo ovaj radnički praznik!

LIGA SOCIJALNIH DEMOKRATA
Javna tribina u

30. 4. 1991.

GRUBIŠNOPOLJSKI LIST, strana 5

JAVNA TRIBINA STRANKE DEMOKRATSKIH PROMJENA

SDP se protivi jednostranim potezima

izjavio Ivica Račan 25. travnja u Grubišnom Polju

● SDP nije za "demokratsku federaciju" koja negira suverenitet republika

Tribinu koju je organizirala grubišnopoljska SDP u petak navečer 26. travnja prisustvovao je i predsjednik stranke Ivica Račan. Tribina je održana u prepunoj sali za sastanke u zgradi DPO a uz članove i simpatizere stranke prisustvovalo je i dosta znatiteljnika. Skup je otvorio predsjednik grubišnopoljske SDP Petar Fehrić a potom je Ivica Račan izlagao i obrazlagao aktualnu državno-političku krizu.

SDP, kaže Račan, je insistirao i insistira na razgovoru i dijalogu umjesto svada i sukoba na ulicama među postrojenim nacionalnim jedinicama i sličnim formacijama. Kao stranka, SDP polazi od potrebe demokratskog razvoja, razvoja demokracije. Međutim, previše je isključivosti i arogancije, mimikrije i pretvornosti, propagande i sl., sve kako bi se vlastita pozicija republičkih vodstava učinila čvršćom. Daleko smo, po Račanovim riječima, od toga da budemo srednje demokratska, a kamoli najdemokratskija zemlja.

FEDERACIJA ILI KONFEDERACIJA: Narodu je bačena u vidu dileme federacija ili konfederacija, i sad se oko nje glože. SDP je za jugoslavensku integraciju baziranu na demokraciji, ekonomiji, zajedničkim interesima. Ako smo, kaže on, za Evropu, prihvatimo

evropsku logiku integracije, a ona je bazirana na interesu. Ako ne ide drugačije, treba krenuti politikom postojnosti u integraciji i u tom smislu je SDP pokrenuo inicijativu u Saboru. SDP nije za "demokratsku federaciju" koja negira suverenitet republika i postojeće granice stranke smatra administrativnim, jer to vodi novim sukobima i to je vraćanje unazad. SDP se protivi jednostranim potezima koji likvidiraju Jugoslaviju, kao npr. otcepljenja. Mirnog razlaza, smatra Račan, ne može biti bez dogovora, a još manje upotrebom ultimatum - tad je rat neminovan. U ovoj zemlji gotovo da i nema nevinih. Republike se ponašaju po sistemu samoposluge - uzmu iz Ustava ono što im treba, pa onda "držte lopova!". Dok god postoji šansa za miroljubivo rješenje krize treba je koristiti. Međutim, SDP je usamljena stranka u Saboru i sama ne može puno učiniti. Nervoza je velika, a onda i želja da se jednim potezom razriješi problemi, a to vodi u totalitarizam i represiju. Kao treće čemu se SDP protivi, Račan je naveo neprincipijelne pokušaje nagodbe Hrvata i Srba na račun trećih (BiH i Makedonije).

PO SVOJOJ NACIJI: Velikosrbi i velikohrvati, naglasio je Račan, misle da mogu nešto učiniti težnjama ka "velikim" državama i dodao da će rezultat tih velikosrba i velikohrvata biti samo mala Hrvatska i mala Srbija. To je fiksna tzv. nacionalne politike. SDP nije takva stranka već je multinacionalna i po svojoj politici i po članstvu. Ako smo se deklarirali za suverenitet republika i teritorijalni integritet, ako smo prihvatili višestranačku demokraciju, onda moramo prihvatiti i kon-

sekvence. Moramo prihvatiti i braniti legalitet vlasti u svim republikama, inače bi bili protiv novih izbora. Braniti legalitet vlasti, mi smo istovremeno, kaže Račan, u mnogim konfliktima s tom vlašću. Predsjednik SDP je govorio i o nekim zakonskim projektima s kojima se njegova stranka nije složila i naveo Zakon o pretvorbi društvenog vlasništva. Za njega je rekao da ne nudi perspektivu, da hoće 2/3 društvenog vlasništva "pretvoriti" u državno a 1/3 u besicjenje prodati. Također, taj zakon ugrožava radnike jer ne otvara nova radna mjesta, sužava prava iz radnog odnosa, socijalne zaštite, suodlučivanja itd. Račan smatra da postoji velika opasnost od eksplozije socijalnog nezadovoljstva i kaže da se to neće obrušiti samo na vladajuću stranku. Opasnost je što može doći do reakcionarnije i desnije vlasti, a odgovornost za to je naanima koji mogu najviše učiniti.

POMAK UDESNO: Što se tiče djelovanja SDP kao saborske opozicije, Račan je rekao da se Sabor može samo jednom napustiti i da će, bude li trebalo, to i učiniti. Ovaj list prvi prenosi i Račanovu izjavu zbog čega bi se to moglo desiti. Ukoliko se, kaže on, misli na mala vrata mijenjati ustrojstvo Sabora, i to izmjenom Poslovnika kojom bi se jedno vijeće ukinulo a druga dva saborska vijeća spojila (što bi značilo administrativno mijenjanje rezultata izbora od Sabora do općinskih Skupština) SDP će trajno napustiti Sabor. Što se tiče Hrvatske, SDP nije za centralističku, unitarnu Hrvatsku, već Hrvatsku regija s lokalnom samoupravom. Za to postoje prirodni preduslovi i nemože se stvarati nasilne tvorevine. Račan je ocijenio da politika u Hrvatskoj ide udesno i da su se neke stranke prepuštale struji. SDP neće, prema njegovim riječima, poslušati one koji misle da stranka mora biti ratnički raspoložena prema vlasti, niti će podržavati opoziciju koja je protiv vlasti, ali s desnih pozicija.

Nakon Račanovog govora koji smo ukratko preporučili siljedila su pitanja na koja je on uredno odgovarao. Tribina je trajala nešto više od dva sata i pokazala da je interes za ovu stranku još uvijek, ili usprkos svemu, dosta živ. Na kraju, spomenimo da je na kraju tribine upućen poziv prisutnima na komemoraciju koja treba biti održana u subotu. Također, članovi i simpatizeri stranke pozvani su na "Prvomajski piknik" u Malojasenovačka brda.

R.M.

**Sretan
1. maj i
dobro zdravlje**

želi Vam

**STRANKA
DEMOKRATSKIH
PROMJENA
Grubišno Polje**

GRUBIŠNOPOLJSKI LIST, strana 12

30. 4. 1991.

KOMEMORACIJA POVODOM 50. GODIŠNJICE
OBILJEŽAVANJA USTAŠKIH ŽRTAVA OD 26/27 APRILA 1941.

Mrtvima za sjećanje, živima za opomenu

U Grubišnom Polju je u subotu 27. aprila, poslije godinu dana priprema, održan komemorativni skup, obilježavanje 50. godišnjice od tragičnih događaja od 26/27 aprila 1941. godine, kada je iz općine Grubišno Polje odvedeno 504 Srbina od 14 do 60 godina starosti, od kojih se 487 nisu nikada vratili. Poslije golgote u logoru "Danica" u Koprivnici, usmrćeni su od ustaške ruke u Jadovnu, Gospiću i na otoku Pagu.

Za stradale je poslije 50 godina održana liturgija i parastos koje je vodio Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan. Poslije toga, oko 12 sati, u Spomen-parku je započeo komemorativni zbor kome je prisustvovalo oko 800 ljudi, koji je vodio Vladimir Šelović. Poslije pozdravnih riječi predsjednika Skupštine općine Grubišno Polje, Čedomira Bubulja, prisutnima se obratio Dr. Milan Bastašić, predsjednik Odbora za obilježavanje aprilskih žrtava. U svom iscrpnom izlaganju, Dr. Bastašić je iznio i svoja sjećanja iz tih dana, koje je kao dječak doživio, ali i niz sjećanja preživjelih, povijesne okolnosti ovog i drugih ustaških zločina, po svom opsegu i stravičnim detaljima nezabilježeni u dosadašnjoj povijesti. Za tu povijest sačuvana su i imena žrtava i imena krivnika,

"mrtvima na sjećanje, a živima za opomenu", kako je rekao Dr. Bastašić i pod kojim motom je komemoracija i održana.

U nastavku, članovi Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta" iz Zagreba održali su recital poezije i proznih tekstova posvećen žrtvama, a zatim je jedan od preživjelih, Milan Đurić otkrio kamen-temeljac budućeg spomenika. Posvećenje kamena-temeljca obavio je Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan sa pravoslavnim svećenicima grubišnopoljske općine.

Tako se ova inicijativa SUBNOR-a, Odbora za obilježavanje aprilskih žrtava, dostojanstveno i na miran način ispunila. Kasno je pitati zašto je za to trebalo 50 godina.

(r)

Sjednica Predsjedništva
SUBNOR-a

IZGLAĐENE NESUGLASICE

U Grubišnom Polju je 22. travnja održana sjednica Predsjedništva općinske organizacije SUBNOR-a, proširena s članovima Odbora za obilježavanje 50 godina žrtava ustaškog terora.

Ovo obilježavanje bila je i jedina tema skupa, pošto je u posljednjih mjesec dana došlo do izvjesnih nesuglasica između Predsjedništva SUBNOR-a, Odbora za obilježavanje, te nekih političkih skupina na području općine Grubišno Polje. Kako se u diskusiji ustanovilo, sve nesuglasice proizašle su iz nesporeda koji su izgladeni onog trenutka kada je Predsjedništvo SUBNOR-a eksplicitno rečeno da podrška podizanju spomen-obilježja ne znači i njegovu obavezu da isti financira.

Na kraju, usvojen je zajednički stav da se ovo obilježavanje ne koristi u dnevno-političke svrhe, da je ovo zajednički čin čitavog naroda općine Grubišno Polje, a ne pojedinih politika. Isto tako, prihvaćen je stav da se izglađuje sve nesuglasice, da se obavi posao oko obilježavanja, a potom na osnovu financijske konstrukcije za spomenik angažiraju sve strukture u njegovoj izgradnji.

(r)

Evica Bastašić (autorova majka) za tarom

Narodna nošnja u zapadnoj Slavoniji

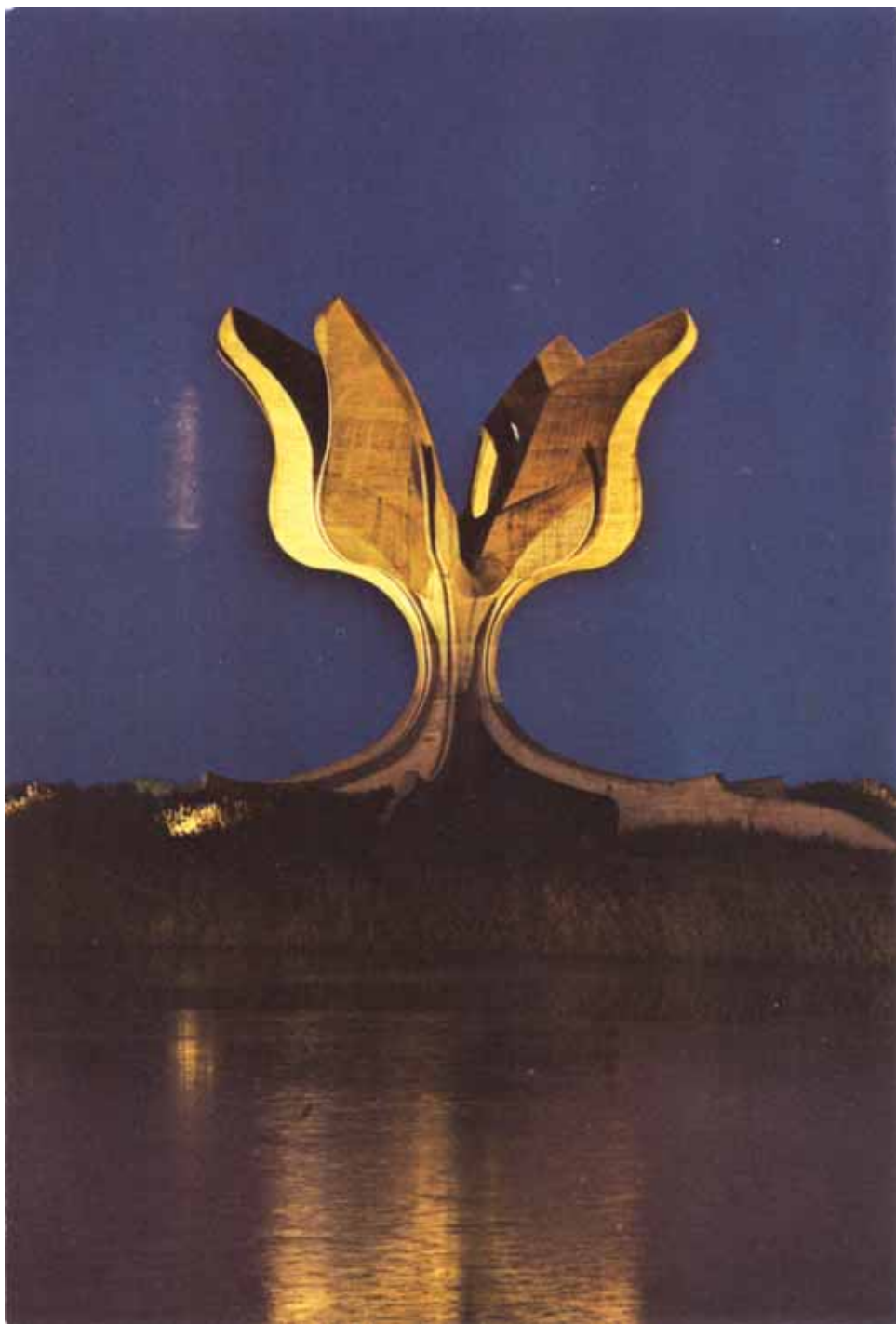
Stevo Bastašić, šegrt na pekarskom zanatu u Starom Bečeju, sa prijateljem Nikolićem (bricom)

Slaganje žita u gran'ce

"Maširanje" žita

Bilogora i Grubišno Polje 1941–1991.

Bilogora i Grubišno Polje 1941–1991.

SPOMEN
PODRUČJE
JASENOVAC

Obilježavanje godišnjice proboja logoraša, Gradina 26. april 2009.

Preživjeli svjedoke, Milan Bastašić na Gradini 26. aprila 2009.

POGOVOR

Početak ove knjige nastajao je u košmaru razmišljanja o novim saznanjima iz nedavne prošlosti. Raslo je sve šire sagledavanje nekakvih tabua za koje sam smatrao da to nisu. Saznanja i impresije bili su takvi da je uslijedila prava turbulencija podataka o događanjima, odnosima, činjenicama, iskrivljenim istinama, akterima i svjedocima. Svaki pokušaj da se to sredi imperativno je zahtijevao ulazak u prošlost. Ne manji problem bio je – odakle i sa čime početi. Dublji historijski kontekst u najužem sadržaju nametao se kao nužnost – da se nađe čitaocu pri ruci, da on vidi kako se ništa ne događa slučajno. Među korice ove knjige stavljene su mnoge istine, do sada nepoznata događanja i prizori, svjedočenja preživjelih i autora knjige. Sudbina te jedinke provlači se stalno kroz slijed sudbine stradanja srpskog naroda koja ovdje dobiva konkretan sadržaj, ime i prezime žrtve i dželata. Nema širokog pojma koji razvodnjava ili najčešće krije i briše odgovornost. Jasno su definisane dvije, po snazi i poziciji potpuno neravnopravne i suprotstavljene strane (od kojih jača nema ni obzira ni milosti). Pomenuta jedinka, rođena kao Srbin, hrve se na svom putu razvoja sa izrazito dominantnim i često nepojmljivim izazovima i preprekama. Sociološki sazrijeva ispred svoje životne dobi. U surovim okolnostima, a onda u ambijentu svemoćnog, za njega prihvatljivog, ideološkog okruženja, vremenom izrasta u čovjeka i, konačno, dograđenog Srbina. Izrasta u podozrivu, iznad svega, prema izazovima kritičnu ličnost sa duboko ranjenom dušom. Izrasta u čovjeka koji nije u stanju da uništi, da maltretira, da ponižava. A svega toga što on jeste, na drugoj strani malo je bilo – i do danas je tako ostalo.

Hrvatskom narodu želim da nikad više nema onakav „nakot“ kao 1941. ustaše i njima slične i 1991. novoustaše i njima slične.

RECENZIJE

Recenzija, Vasilije Karan: Genocid u kontinuitetu

Obiman zahvat, kako u daleku istorijsku, tako i u nedavnu prošlost sa akcentom na Drugi svjetski rat, ljekar Milan Bastašić se odvažio i svojom snagom i nekom neobičnom voljom odlučio se da iz svog ugla posmatra preteška istorijska zbivanja koja nije lako današnjem čitaocu predočiti, na određen način protumačiti i tako približiti. Njegov pogled, u odnosu na zbivanja, nema naročit kritičarski odnos prema zbivanjima, već piščeva namjera je da svaki detalj potcrta, da uđe i u najsitnije detalje unutar Slavonije (bilogorski kraj), da sve to istakne na onaj i onakav način koji ostaje u ravni i srazmjeri stvarnih i istinitih događanja. On polazi (kada je u pitanju Hrvatska) od Ante Starčevića, to jest, od pravaškog pokreta unutar ove zemlje i time objašnjava želju Hrvata da kako-tako stvore svoju državu, takva želja je tinjala i u doba Austrougarske monarhije. Takav Starčevićev politički stav bio je prihvaćen i kroz vrijeme ostvarivan, a najbolje se potvrdio i manifestovao dolaskom na vlast Ante Pavelića. Iz rukopisa se vidi da Hrvati danas imaju i veličaju četiri oca svoje domovine, a to su Ante Starčević, Stjepan Radić, Ante Pavelić i Franjo Tuđman. Ova „četiri oca domovine“ za hrvatski narod predstavljaju krunu i pečat kojim je ovjeren i ostvaren hiljadugodišnji san svih Hrvata. Ali, Milan Bastašić se ne zadovoljava pričom koja se manifestovala decenijama, već on ide dalje. Dolaskom na vlast Ante Pavelića, tad je u ovoj zemlji prihvaćen fašistički plan i program (čista rasa), pa je tim počela prava i totalna čistka unutar Nezavisne Države Hrvatske. Na nišanu su bili Srbi, Jevreji i Romi, ali i svi drugi ljudi koji su se pridržavali antifašističkih ideja.

Ovakva žestoka „nacionalna svijest“ Hrvata ne bi bila u suprotnostima sa civilizacijskim dometima unutar Evrope, da ovakvu čistku nisu rješavali noževima. Silni masakri unutar Hrvatske (i u Bosni) nagnali su ovog slavonskog ljekara Milana Bastašića da i kao svjedok progovori i upre prstom u krvave dane i detalje kakvih je bilo u svakom slavonskom lokalitetu. Zemlja od krvi, od jauka i sadizma, od fašizma, ne samo njemačkog, već i hrvatskog i svakog zla potjerala je ljudsku pamet, hrišćanske zakone i red, pa i svaku dotad stečenu kulturu, jer ništa u doba Ante Pavelića nije bilo jeftinije, ništa od ljudskog života.

Deportacije Srba, Jevreja i Roma sprovodile su se unutar Hrvatske, logori su se punili, sav ovaj nerazumni ljudski „izum“ bio je u skladu sa fašističkim logorima unutar Njemačke, ali i cijele Evrope, one koja se priklanjala fašističkom taboru. Nevolja čovjeka na ovim prostorima je bila i

u tome što su Pavelićeve ustaše daleko nadmašivale svoje učitelje iz Berlina. Nadmašivali su svoje učitelje po žestini zločina, po mržnji i svakom drugom zlu. Punili su se logori unutar Hrvatske: Jasenovac, Stara Gradiška, Sisak, Jastrebarsko i tako uzduž i poprijeko Pavelićeve države. Mnogi ljudi nisu ni stizali do logora. Ubijani su na pragovima njihovih kuća, na putu, na svakom koraku. Otuda ovaj Bastašićev rukopis i jeste uvjerljiv, a to potvrđuju živi svjedoci. Njima je autor ovog rukopisa ustupio najveći prostor, a problem je samo u tome što pisac ne prihvata fikciju, već stvarnost, голу istinu izrečenu ustima živih svjedoka. On bilježi, ide od detalja do detalja, od imena do imena, od lokaliteta do lokaliteta, sve to na svoj način uvezuje i gura „u plan i program“ Pavelićevog ratovanja. Njemu i nije namjera da svojim rečenicama stvori umjetničko djelo, već njemu je u cilju da slovom, brojem, punim imenima i prezimenima uvjeri današnjeg čitaoca u jedno preteško stanje, u vrijeme kada su glave vrcale sa ramena, neljudi su ubijali ljude, a da za sve te svoje svirepe postupke nikom nikada nisu odgovarali. Mnogi će Nijemci stati, nakon rata, pred Raselov sud, ali takav „maler“ se neće dogoditi i zločincima unutar Hrvatske. Krik čovjeka u doba Ante Pavelića nije imao ko da čuje. Ova knjiga nije roman, nije pripovjetka, nije ni hronika, a ni memoarska ispovijest, ona je zapravo sve pomalo. Tek da se svjedočenjem krvavim danima ide u susret, da se pokaže ko je bio ko, šta se činilo, u ime kakvih istina i zakona.

Istini za volju, ovakav Bastašićev rukopis poslužiće u budućnosti možda i onim ljudima od pera koji mogu, ali i hoće da od ovakvih prevelikih istina i zloknobnog vremena, da od svega toga stvore neko novo djelo. Film, roman, dramu. Ispovijest živih svjedoka je uvjerljiv i mučan tren, to je nevoljno pamćenje koje je danas i duboko i kolektivno, bar što se tiče srpskog, jevrejskog i romskog naroda. Masakre unutar Hrvatske nikada nijedan narod neće moći da izbriše iz svog pamćenja, a to i jeste valjan i opravdan razlog koji nas uvjerava da Milan Bastašić nije pogriješio što je sve ovo, na svoj način, oteo od zaborava, pa otuda kao recezent i preporučujem knjigu i želim da se objavi kao jak i potresan doživljaj.

Recenzija, prof. dr Veljko Đurić Mišina

Gotovo da svaki narod želi da koliko-toliko pozna je svoju prošlost pa otuda potreba da se ona proučava. Vredna je pomena stara mudrost po kojoj se onom narodu koji nije dobro shvatio svoju prošlost ona ponavlja u tragičnom obliku.

Srbi su u 20. veku prošli različite države, okupacije, zatiranja, izbeglištva, progonstva, koncentracione logore, dali bezbrojne žrtve, pored svega vodili i bratoubilački rat i tako dalje. Nisu se snalazili u pojedinim istorijskim zbivanjima pa su za promašaje plaćali visoku cenu.

Srbi su prihvatili jugoslovensku utopiju i u njoj se ljujlali dve decenije – od 1918. do 1939. godine. Odnosno od proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do stvaranja Banovine Hrvatske. Za to vreme, hrvatski narod je slušao svoju Rimokatoličku crkvu i političku stranku i dao im veliko poverenje. A oni su pripremali uslove za nezavisnu državu. I dobili su je 10. aprila 1941. godine od Nemaca i Italijana!

Prema ustaškoj ideologiji, u toj državi nije bilo mesta za srpski narod. Zato je stvoren i javno obznanjen plan: „Jednu trećinu Srba ćemo protjerati, jednu trećinu pobiti a jednu prekrstiti, a ono što ostane biće samo zlo sjećanje na njih“.

U tom planu posebno mesto su imali logori i jame.

O sistemu logora Jasenovac ima obimna literatura, različitih kvantiteta i kvaliteta. Hrvatska ustaška strana nastoji da umanjí zločin koji su učinili minimiziranjem broja stradalnika, imenovanjem koncentracionog radnim logorom i tako dalje.

Srpska strana nije do današnjeg dana utvrdila najvažnije činjenice o broju, poreklu i vremenu stradanja zatočenika. I to se nikada neće ni učiniti iz više razloga, između ostalog, i što vreme više prolazi sve je manje prilika.

Teško je kazati do kada će u budućnosti Jasenovac biti tema interesovanja. Možda samo dok postoje stradalnici i njihovi direktni potomci? A prvih je malo, da se nabroje na prste obe ruke! A potomci? Mnogi od njih su doživeli rat 1991–1995. i proterivanje u Srbiju.

Jedan od zatočenika koncentracionog logora Jasenovca je Milan Bastašić, rođen 1931. godine u Grubišnom Polju, Zapadna Slavonija. Verovatno opterećen tragedijom srpkog naroda Zapadne Slavonije 1941–1945–1991–1995. godine, shvatio je da treba da ostavi nešto svojim potomcima i istorijskoj nauci, pa je napisao sećanja na najtragičniji deo života.

Sećanja spadaju u izvore drugog reda. Obično su pisani mnogo godina, ponekad i decenija, posle događaja koji je središte teksta.

U Bastašićevom rukopisu ima, što je i razumljivo, pomalo pristrasnosti, ponešto i zaborava. Bez obzira na to, pun je ličnosti i događaja, tako da se,

čitajući tekst, osećamo kao da prisustvujemo tim događajima i da smo dobro poznavali te ljude, gotovo da smo sve to proživeli.

Dolazak ustaša sa strane i javljanje domaćih, zločini po selima, pljačkanje imovine, proterivanje preko sabirnog logora, logorske strahote, sloboda... samo su mali detalji rukopisa.

Recenzija je lično mišljenje o nečijem rukopisu i ona nije obavezujuća. Recezent može da hvali i da osporava delove ili ceo rukopis. Autor i izdavač ne moraju da poslušaju recezenta jer je to njihovo pravo.

U ovom rukopisu postoji deo koji ga izdvaja od mnogo toga do danas objavljenog kada je reč o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Autor je 1941. godine imao tek 10 godina, zapamtio je već 10. aprila od nekadašnjih susjeda da je „Hrvatska izašla iz rata“, potonjih dana je čuo da oni svoje čizme ubuduće neće mazati kremom za kožu već srpskom krvlju, razbijanje vrata i kundačenje, likovanje suseda i tako dalje.

Rukopis dobija posebnu vrednost kada autor počinje da piše o hapšenju i odvođenju u logor Jasenovac, susret sa komšijom koji je sada u ustaškoj uniformi... i vest da će ići kući. Ustaše mu pri obećanoj slobodi daju dva papira koji će mu omogućiti da putuje bezbrižno, i prete povratkom u Jasenovac ako se drzne da prozbori koju reč o onome šta je čuo i video.

Od tog momenta počinje psihološka drama. Sve ono što je proživljeno u kasnijim danima nije napisano do ovog rukopisa jer je teško da ljudski um tako nešto može da pretpostavi. A to je prošao jedanaestogodišnji dečak.

Taj deo predstavlja najupečatljiviji deo rukopisa i to ga, po mom mišljenju, preporučuje za objavljivanje. Ne radi se samo o drami dečaka već tu ima „posla“ više za psihologe i psihijatre a manje za istoričare, kojima je dovoljno nekoliko prostih činjenica, na primer, o mestu i vremenu zločina, izvršiocima i žrtvama kako bi se zaokružila priča. Ima tu i posla za ekonomiste jer bi oni mogli da kažu o ekonomskom uništenju srpskog naroda u Zapadnoj Slavoniji sprovedenom kroz otimačinu, paljevinu i druge vidove pljačke.

Posebna vrednost rukopisa jesu činjenice o svakodnevici na selu u Zapadnoj Slavoniji. To je neka vrsta hronologije života srpskog naroda preostalog posle zatiranja i koji je i dalje okružen strahom i neizvesnošću koje donose Hrvati, domoborani i ustaše, nemački vojnici i partizani sa Bilogore.

Rukopis predstavlja doživljeni Drugi svetski rat opisan kroz sudbinu jednog dečaka (11-15 godina) koji je jedno vreme bio u paklu Nezavisne Države Hrvatske i po tome je jedinstven u istraživanju prošlosti srpskog (ali i hrvatskog) naroda. Objavljivanjem rukopisa nauka će biti bogatija za još jedan izvor sa obiljem podataka za istraživače raznih struka.

Bez obzira na sitne zamerke koje će lektor i redaktor ukloniti, preporučujem rukopis za objavljivanje.

Štampanje knjige omogućili su:

www.menadzer.com

ЈАДОВНО
יְדוּבְנו
JADOVNO **1941.**

Удружење потомака и поштовалаца жртава комплекса усташких логора Јадовно 1941.

Association of Descendants and Supporters of Victims of Ustashian Concentration Camps in Jadovno 1941.

ארגון בנים ותומכים של קורבני מחנות רכוז ידובנו 1941

Udruženje potomaka i poštovalaca žrtava kompleksa ustaških logora Jadovno 1941.

www.jadovno.com

BIBLIOGRAFIJA

1. Babac M. Pavle, „Velebitsko podgorje 1941-1945“, Beograd, 1965/83.
2. Bjelovitić Miloš, Jarić Ilija, „Gudovac 1941 – Da se ne zaboravi“, Matica srpska Republike Srpske, 2002.
3. Bobetko Janko, „Sve moje bitke“, Vlastita naklada, Zagreb, 1996.
4. Bojčić Cvjetan, „Ožiljci“, Udruženje Derežana u Beogradu, Beograd, 2003.
5. Bosanac Marija, Kasetofonska snimka, „Grubišnopoljski list“ br. 86, 29. mart 1991. godine – poseban prilog.
6. Brkić Zvonko, „Bilogorska sjećanja“, Općinska konferencija Saveza komunista Grubišno Polje, Grubišno Polje, 1969.
7. Bulajić Milan, „Jasenovac: ustaški logor smrti“, „Srpski mit“, Muzej žrtava genocida, Beograd, 1999.
8. Cvetković B. Zdravko, „Sedamnaesta slavonska NOU brigada“, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1978.
9. Debić Ivica, Delić Ante, „Otkos“, Matica hrvatska, Grubišno Polje, 1999.
10. Dedijer Vladimir, „Vatikan i Jasenovac“, Dokumenti, „Rad“, Beograd, 1987.
11. Dobrila Pepo Ante, „Prilozi za povijest NOB-a koprivničkog kraja od 1941. do 1945“, Centar za kulturu Koprivnica, OOUR Muzej grada Koprivnice, 1983.
12. Dučić Jovan, „Verujem u boga i u srpstvo“, „Ars Libri“, Priština, Narodna i univerzitetska biblioteka Priština, 1996.
13. Džadžić Petar, „Nova ustaška država?“, „Politika“, Izdavačka delatnost, Beograd, 1991.
14. Đerić Dušan, „Mladi Sokolovi“, „Zmaj“, Beograd, 1993. godine.
15. Frntić Franjo, Herout Vjenceslav, „Vila bilogorska“, Ogranak Matice hrvatske Grubišno Polje, Grubišno Polje, 1995.
16. Goldštajn Slavko, „1941. Godina koja se vraća“, Novi Liber, Zagreb, 2007.
17. „Grubišnopoljski list“, br. 86, 87, 88, 91, Centar za kulturu i informiranje, Grubišno Polje, 1991.
18. Grujić M. Radoslav, „Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji“, Štamparija Učiteljskog deoničarskog društva „Natošević“, Novi Sad, 1909. Eparhijski upravni odbor, Zagreb, 2002.
19. Grupa autora, „Četrdeset prva“, „Mlado pokolenje“, Beograd, 1961.
20. Grupa autora, „Deset odgovora Stjepanu Mesiću“, „Gambit“, Jagodina, 2007.

21. Grupa autora, „Veliki i Mali Zdenci“, „Prilozi za historiju sela“, Novinsko-izdavačka ustanova „Jednota“, Daruvar, 1977.
22. Historijski arhiv Bjelovar, Bjelovar u NOB-u, „Pregled razvitka radničkog pokreta i oružane borbe na okrugu Virovitica“, Bjelovar, 1967.
23. Karan Vasilije, „Plava svjetlost“, Grafomark, Laktaši, 2003.
24. Kašić Dušan, „Otpor marčanskoj uniji“, „Napredak“, Arandelovac, 1986.
25. Krestić Vasilije, „Biskup Štrosmajer u svjetlu novih izvora“, „Prometej“, Novi Sad, 2002.
26. Lukić Dragoje, „Rat i djeca Kozare“ – treće izmenjeno i dopunjeno izdanje, „Književne novine“, Beograd, 1990.
27. Mataušić Nataša, „Jasenovac 1941-1945. logor smrti i radni logor“, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003.
28. Miletić Antun, „Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945“, „Narodna knjiga“, „Gambit“, Beograd, Jagodina, 1986/1987/2007.
29. Mileusnić Slobodan, „Duhovni genocid 1991-1995“, Muzej srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1997.
30. Milosavljević Rade, „Dečiji ustaški koncentracioni logor Jastrebarsko“, „Gambit“, Jagodina, 2009.
31. Miljanović Božo, „Na rubu šume“, Mala biblioteka Iskra, Općinski odbor SB NOR, Grubišno Polje, 1962.
32. Muzej srpske pravoslavne crkve, „Spomenica o srpskom pravoslavnom vladikanstvu pakračkom“, Beograd, 1996.
33. Nedić Đ. Milan, „Srpska vojska na albanskoj golgoti“, Štamparska radionica min. Vojske i mornarice, Beograd, 1937.
34. Nikolić Nikola, „Jasenovački logor smrti“, NIŠP „Oslobođenje“, Sarajevo, 1975.
35. Nikolić Nikola, „Kozaračka djeca“, „Jasenovački logor“, „Stvarnost“, Zagreb, 1980.
36. Novak Viktor, „Magnum Crimen: Pola veka klerikalizma u Hrvatskoj“, Nova knjiga Beograd, Beograd, 1986.
37. Okrugli stol, 21. travnja 1984. godine, Materijal sa rasprave, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac, 1985.
38. Paravac Dušan, „Dobojski logor (1915-1917)“, Radna organizacija „Glas komuna“ i Radio Doboje, Doboje, 1990.
39. Peršen Mirko, Ustaški logori, „Stvarnost“, Zagreb, 1966.
40. Petešić Ćiril, „Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945“, OOUR Vjesnikova pres agencija, Vjesnik, Izdavačka djelatnost, Zagreb, 1982.
41. Prodanović Tihomir, „Noć u kojoj sam izgubio slobodu“, „Grubišnopoljski list“, Grubišno Polje, 1991.

42. Protić Rajko, „Genocid nad Srbima 1941-1945, Kleroustaški zločin“, Grafomark, Laktaši, 1998.
43. Raičević-Psunjski Veliša, „Hrvati u svetlu istorijske istine“, Beograd, mart 1944.
44. Rašković Jovan, „Luda zemlja“, BIGZ, Beograd, 1990.
45. Rivelli Marco Aurelio: „L Arcivescovo del genocidio“ (Kardinal genocida), Kaos Edizioni, Milano 1999.
46. Rodić Petar, „S one strane razuma“, NIŠRO „Dnevnik“, Novi Sad, 1987.
47. Sekretarijat II međunarodne konferencije o Jasenovcu, Dr Pero Đurašinović, „Jasenovac, sistem hrvatskih ustaških logora genocida, 1941-1945“, ILG, Banja Luka, 2002.
48. Srpska kraljevska akademija, „Naselja i poreklo stanovništva“, Gradska štamparija Subotica, 1923.
49. Stanić Bojan, „Od sada se drugačije piše“, „Glas Podravine“, Koprivnica, 1990.
50. Stanojević Vlada, pukovnik, „Moje ratne beleške i slike“, Tisak Jugoslovenske tiskare u Ljubljani, Ljubljana, 1934.
51. Šviker Johan Hajnrih, „Historija unijaćenja Srba u Žumberku“, „Kalenić“, Kragujevac, 1991.
52. Šuvar Mira, „Vladimir Velebit – svjedok historije“, „Razlog“, Zagreb, 2001.
53. Šuvar Stipe, „Hrvatski karusel“, Razlog d.o.o. Zagreb, 2003.
54. Tancer Jovanka Tanja, „Bilogorske staze partizanske“, „Spektar“, Zagreb, 1983.
55. Tomić Duško, „Putevima smrti kozarske djece“, Nacionalni park Kozara, Prijedor, 1990.
56. Veritas, Dokumentaciono-informacioni centar, „Nestala lica na području Hrvatske“, Beograd–Banja Luka, 2001.
57. Veritas, Dokumentaciono-informacioni centar, „Srpska zapadna Slavonija“, IZGON, maj 1995. Bljesak, Beograd, 1996.
58. „Vojno delo“, „50 godina pobeđe nad fašizmom“, Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska“, Beograd, broj 3/1995.
59. Vurunić Adam, Kasetofonska snimka, „Grubišnopolski list“ br. 86, 29. mart 1991. – poseban prilog.
60. Zatezalo Đuro, „Kompleks ustaških logora Jadovno 1941“, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2007.
61. Zatezalo Đuro, „Radio sam svoj seljački i kovački posao“, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb, 2005.
62. Zemljar Ante, „Haron i sudbina“, NIRO „4. jul“, Beograd, 1988.

BILJEŠKA O PISCU

Milan Bastašić rođen je u Grubišnom Polju 30. januara 1931. godine u porodici Luke i Evice, rođene Đukić, kao treće djetete. Otac mu je bio solunski dobrovoljac. Osnovnu školu završio je u Grubišnom. Krajem aprila 1941. godine hrvatske ustaše hapse mu oca i osamnaestogodišnjeg brata Stevu i potom ih ubijaju u Jadovnu na Velebitu. Poslije masovnog masakra srpskog naroda na Bilogori i u Grubišnom Polju koncem septembra i početkom oktobra 1942, Milana su sa muškarcima ustaše otjerale u Jasenovac, a majku i sestru Jovanku u Sisak. Krajem rata pošao je u gimnaziju, a malu maturu položio je u Daruvaru 1947. godine. Sanitetsku

oficirsku školu završio je u Ljubljani 1950. i raspoređen je na dužnost u Gospić, gdje je položio veliku maturu 1953. godine. Poslije premještaja u Zagreb, upisao se na Medicinski fakultet u Zagrebu i 1961. godine promoviran je za doktora medicine. Općom medicinom u vojsci bavi se do 1964. godine kada dobiva specijalizaciju Epidemiologije koju zajedno sa Javnim zdravstvom uspješno završava u Zagrebu, a polaže u Beogradu. Doktorsku disertaciju odbranio je na Zagrebačkom sveučilištu 1982. godine. Učestvovao je u četiri objavljena naučna rada, vodio jedan naučno-istraživački projekat i objavio više od četrdeset stručnih i javno-zdravstvenih saopćenja i publikacija. Za vrijeme epidemije variole na Kosovu i Metohiji 1972. godine, rukovodio je suzbijanjem te bolesti u općinama Klina i Istok. Od 1972. do 1975. bio je savjetnik u republičkom Sekretarijatu narodne odbrane SRH. U vojnoj hijerarhiji napredovao je do čina pukovnika u koji je unaprijeđen 1975. godine. Na posljednju dužnost u JNA – Upravnik Zavoda za preventivno-medicinsku zaštitu zagrebačke armijske oblasti –postavljen je 1980. godine. Savez komunista napustio je 1986. godine, a penzioniran je 1987. godine u 56. godini života. Tko zna zašto je to bilo dobro?! Devedesetih godina, na vrijeme, jasno i javno opredjeljuje se na stranu interesa srpskog naroda Bilogore. Hrvatsku je napustio 15. avgusta 1991. godine.

Prvi je predsjednik Zavičajnog udruženja Bilogora sa sjedištem u Beogradu.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41-94

341.485(=163.41)(497.13)“1941/1945“

341.322.5(=163.41)(497.13)“1941/1945“

БАСТАШИЋ, Милан

Bilogora i Grubišno Polje : 1941-1991. /
Milan Bastašić. – Banja Luka : Udruženje bivših
logoraša Drugog svjetskog rata i njihovih potomaka
u Republici Srpskoj : Menadžer kompanija, 2009
(Beograd : Branmil). 656 str. :
ilustr. ; 24 cm

Tiraž 500. – Bilješka o piscu: str. 653-654. -
Bibliografija: str. 649-652.

ISBN 978-99955-620-1-4 (Menadžer kompanija)

COBISS.BH-ID 1287192

ISBN 978-99955-620-1-4

9 789995 562014